

LIX. kötet

1957. évfolyam

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1957

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
GÁLOS FERENC

A szerkesztőség címe:
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest, V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V., József nádor tér 1.
Táv.b.: 180—850. Előfizetési díj: 16.— Ft. Csekkszámlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra“ Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljük.
2. Egy lapra 30 sort, soronként 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), ... ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként),
—— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére),
4. A kézirat géppel írott szövegében az esetleges utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

ÖTVENKILENCEDIK KÖTET
(1957. évfolyam)

BUDAPEST
1957

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1957. március 21.

42028/57 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

A Magyar Nyelvészet

(Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez)

1.

HUNFALVY PÁL, a Magyar Nyelvészetnek, első nyelvtudományi folyóiratunknak megalapítója, TOLDY FERENCHEZ, meghitt barátjához fordult az Uj Magyar Muzeum létrehozása ügyében 1850. július 13-án Késmárkról. A levél akkor íródott, amikor HUNFALVY, a szabadságharc összeomlása után való bújdosásában, kegyelmet kapott. Ebben a levélben így vélekedik: „Ugye bölcselmi országászati dolgozatok nincsenek kirekesztve, kivált ha nem a mostani viszonyokat in specie, hanem az emberiség fejlődését in genere tárgyzzák, mit a gens-d'armerie sem gátol, sem Sina, sem Törökországban? Ha nincsenek, úgy én az Uj Muzeumban »Az igaz arany bullával« fogok beköszönni, — abban az anyagi és szellemi munkának tényezőit és hatását előadván, melyeket tudnunk és bírnunk kell, ha nem akarunk elenyészni” (Akad. Kéziratt.: M. irod. lev. 70).¹

Már tíz héttel később, 1850. október 1-én megindult TOLDY FERENC szerkesztésében az Uj Magyar Muzeum, s megjelent benne vezető helyen a fentebbi levélben jelzett beköszöntő ezzel a címmel: „Igaz arany bulla. Intő és búzdító szózat bevezetésül Hunfalvy Páltól”. A terjedelmes műnek (I, 1—35, — amely 93—120) a nyelvészettel is foglalkozik — bevezető részéből az alábbiakban idézek néhány sort: „Mintha az ezernyolcszáznegyvennyolcadik év harmad havától kezdve mostanig aludtunk s nehéz álmot álmodtunk volna; mintha azon édes gondolat, hogy ezentúl széles Magyarországon testvériség, boldogság és szabadság lakozandanak, s béke ideleln s öröm odafenn leend, álomba ringatott volna, melyből most ébredünk! S mire ébredünk? Arra-e, hogy mindenestől meghaljunk? Azt lehetne gondolni, ki a megrémült emberek suttogására hallgat, s nézi a körülötte történő dolgokat is, melyek bizony sokunk előtt inkább temetésre, mint keresztelésre látsznak mutatni... Mégis élünk... De mégis élünk, s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy életre való jogunk senki által kétségbe ne vonassék”.

Így látták legjobbjaink a magyarság helyzetét és földadatait a Bach-korszak elején. A súlyos szavak, úgy vélem, nem kívánnak hozzátennivalót.²

¹ HUNFALVY a levélben évenként 4 ív nyomtatási költségének viselésére kötelezte magát.

² A Bach-korszaknak idevonatkozó viszonyait illetőleg vö. SZEKFI: Magyar történet² V.; UA.: Három nemzedék² 245—72; BERZEVICZY ALBERT: Az absolutizmus kora Magyarországon 1849—1865, II, 423—75; MISKOLCZY GYULA: A modern államszervezés kora (Magyar művelődéstört. V, 7—71); PINTÉR JENŐ: Magyar irodalomtörténet. Tudom. rendszer. IV, 11—33, VI, 41—63; SZINNYEI FERENC: Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban I, 7—91.

2.

Helyénvalónak mutatkozik, hogy bevezetőül foglalkozzunk a Magyar Nyelvészet megindulása korának és a megelőző korszaknak a tudományos szemlék tekintetében fennállott viszonyaival. Mert az összefüggések oly szorosak, hogy téves eredményekhez vezetne, ha a Magyar Nyelvészetet korának viszonyaiból kiemelve és az előzményektől elszigetelve, egymagában vizsgálónk.

A XIX. század első felében nem kedveztek hazai viszonyaink tudományos közlönyök létrejöttének. Az érdeklődés csekély volt, s ha időnként egy-egy lelkes férfiú vagy kisebb csoport meg is indított egy közlőnyt, a folyóirat nem verhetett gyökeret, oly kicsiny volt az előfizetők száma. Az 1788-ban alakult kassai Magyar Museum még csak a következő évben és 1792-ben jelent meg. Utána negyedszázadig nem volt tudományos lapunk. 1817-ben indult útjára havonként a Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) a derék Trattner János Tamás kiadásában, külön szerkesztő nélkül. Ezt a folyóiratot követte 1834-ben a Magyar Tudós Társaság kiadta, SCHEDEL (TOLDY) FERENC szerkesztésében negyedévenként megjelenő, enciklopédikus jellegű Tudománytár (1834–1844), 1840-től kezdve pedig rövid megszakításokkal a módosult néven ma is élő Magyar Akadémiai Értesítő. Az Értesítő az Akadémiában tartott felolvasásoknak és az üléseknek ismertetésére szorítkozott.

Ámde két folyóiratot nem bírt el tudományos életünk: a Tudományos Gyűjtemény feladva a küzdelmet 1841-ben megszűnt. Csakhamar kitűnt, hogy e g y folyóirat is sok! A XX. nagygyűlés rendeletéből SCHEDEL (TOLDY) FERENC titoknoki minőségében a szemle 1844-i kötetében (az 506. utáni számozatlan lapon) — ekkor már LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL szerkesztette — Végszó a Tudománytárhoz címen az alábbi jellemző nyilatkozatot tette: „Az Akadémia 1834. elejétől 1844. végéig . . . tartotta fenn tetemes áldozatokkal e folyóiratot. Azalatt olvasói száma 527-ről folytonos apadással 79-re olvadt le . . . anyagi veszteségeit tekintetbe nem véve, az erkölcsi haszonnak ily körülmények közt csekélyisége miatt hódol a szükség parancsának, s a Tudománytárt e füzettel berekeszti”.³

1844-től kezdve tehát nem volt országunknak tudományos szaklapja. A tapasztaltak után csak az a szellemiség késztehetette TOLDY-t és a kiadótársaként megnevezett tizenegy akadémiai tagot — közöttük HUNFALVY-t — az Új Magyar Múzeum megindítására, amely HUNFALVY idézett szózatában megnyilvánult. De a magyar tudományos életnek ez az egyetlen,⁴ magas színvonalú szemléje sem kerülhetett el sorsát. 1860-i, tizedik évfolyama egyben az utolsó volt. Miután TOLDY három évtized alatt hét folyóiratot szerkesztett, és a Múzeum fenntartásáért anyagi áldozatokat is hozott, Szerkesztői zár- és búcsúszó cím alatt a többi között így nyilatkozik (X, 455): „Íme utolsó füzet e folyamnak s egyszersmind e folyóiratnak is, mely az elvesztett szabadság napjaiban első volt, mely, Claudian szép szavaival, biztatólag emlékeztetve a nemzetet a csendes, de állandó és kitűró munka hatalmára az erőszak irányában . . . a nemzet megerősödését s megelőzhetetlen diadalmát elég érthetőleg hirdette . . . az egyiptomi fogság végéig”. — Méltó búcsúszavak HUNFALVY beköszöntőjéhez!⁵

³ Nem fogadható el eszerint PINTÉRnek (i. m. VI, 48) az a megállapítása, hogy a Tudománytár az Akadémia szegénysége miatt bukott meg.

⁴ A BUGÁT PÁL, SCHEDEL (TOLDY) FERENC és FLÓR FERENC szerkesztésében megjelenő Orvosi Tár (1831–48) inkább gyakorlati célokat szolgált.

⁵ 1853-ban az egész országban 17 lap jelent meg, mégpedig az Akadémiai Értesítő,

3.

Mielőtt a Magyar Nyelvészet belső életével, irányjelölő terveivel és megvalósításuk módjával foglalkoznánk, ismerkedjünk meg külső élet-körülményeivel, a kiadás kérdéseivel.

A Magyar Nyelvészet első kötete az 1856. évszámot viseli. Ezzel szemben KERESZTY ISTVÁN (A M. Nemz. Múz. könyvt. címj. V, 52) szerint a folyóirat már 1855-ben megjelent.⁶ BERZEVICZY ALBERT (i. m. II, 475) szintén 1855-öt jelöli meg az indulás évének. SZILY KÁLMÁN (MNy. VI, 7) is ezt állítja kiegészítve azzal, hogy augusztus elején indította meg HUNFALVY a szemlét. CSENGERY ANTAL pedig a Pesti Naplóban (1855. jún. 22) ezt írja: „... A Magyar Nyelvészetet értem, melyből Hunfalvy Pál szerkesztése alatt már a jövő hónap második felében megjelen az első füzet”.

Mi ennek az ellenmondásnak a magyarázata? Az első évfolyam 10.-i, utolsó füzetéhez csatolt 1856. július 20. keletű előfizetési fölhívásból megtudjuk, hogy a második kötettől kezdve hat füzetből álló évfolyam első füzete szeptember végén, a további öt az iskolai év folyamán jelenik meg. Az első évfolyam második füzetének címlapján pedig kifejezetten 1855 van a megjelenés éveként föltüntetve.⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy a folyóirat megjelenése egybeesett az iskolai évvel, s ennek megfelelőleg már 1855. őszén két füzetnek kellett megjelennie. A szerkesztő azonban a naptári évvel kívánta azonosítani a lap évfolyamait, s ezért az első évfolyamnak két 1855-ben megjelent füzete az 1856-ban megjelentekkel együtt az 1856-i évfolyam jelölést kapta. Később, úgy látszik, a valóságban is egyeztetette a szerkesztő a megjelentetést a naptári évvel. Erre következtethetünk az Idők Tanuja két híréből. 1860. február 3-án közli ugyanis, hogy megjelent a Magyar Nyelvészet ötödik évfolyamának első füzete, március 28-án pedig már a második füzet megjelenéséről számol be.

Az I. kötet a szerkesztőnek és a nyomda tulajdonosának, Müller Emilnek nevét tünteti föl; 2. és 10. füzetének címlapja azonban a kiadót, Müller Gyulát is megnevezi.⁸ A II–IV. kötet bizományos nevével került forgalomba. Nem ismerjük Müller Gyula visszavonulásának okát, de aligha tévedünk, ha föltesszük, hogy a ráfizetés készítette erre. Nyilván ugyanebből az okból nem akadt új kiadó sem, ami azt jelenti, hogy a szerkesztő saját költségén nyomatta ki a folyóiratot és bizományossal, jutalék ellenében értékesítette. Vagyis a kiadással járó kockázat, a ráfizetés HUNFALVY-t terhelte. A bizományban árusítást a legrégibb, az 1768-ban alapított Eggenberger-féle könyvkereskedés intézte.

Az V–VI. kötet azonban ismét kiadó gondozásába került. Az új kiadó Osterlamm Károly.⁹ Hogy mi készítette Osterlammot a Magyar Nyelvészet

az Uj Magyar Muzeum, 1 nevelési, 1 gazdasági, 2 egyházi, 8 szépirodalmi, 3 napilap. A 17 lap előfizetőinek száma alig tehető többre 8000-nél (UjMMuz. 1854: I. köt. 8).

⁶ Tévesen az 1862-ben megjelent folyóiratok között is szerepelteti KERESZTY (i. m. 63, 84).

⁷ Ennek a füzetnek csak egy címlapjára bukkantam. Ez a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetének – LUGOSSY JÓZSEF könyvtárából eredő – I. évfolyami példányához van kötve.

⁸ Müller József 1813-ban kapott könyvtárusi jogosítványt. Gyula nevű fiának 1854-ben a Szervita téren volt a könyvesboltja; magyar könyvek kiadásával is foglalkozott. Ugyanott volt a másik fiúnak, Emilnek a nyomdája is. A nyomda eredetileg a legidősebb fiúé, Adolfé volt; Adolf 1848 végén bevonult honvédek és elesett (GÁRDONYI ALBERT: Régi pesti könyvkeresk. 85–88; NOVÁK LÁSZLÓ: A nyomd. tört. (V, 34).

kiadásának vállalására, nem tudjuk. Alkalmasint továbbra is magára vállalta HUNFALVY a hiány pótlását. Erre következtethetünk HUNFALVYNak egy újságcikkből (PNapló 1857. jan. 14.). Ebben egyebek közt ezt mondja: „... enyém a fáradság és a költségpótlás... Ha valaki meg akar győződni ennek valóságáról, hiteles tudomást szerezhet magának Müller Gyula és Eggenberger Ferdinánd uraknál”. Márpedig nem állhatott fenn számottevő javulás az V–VI. kötet megjelenésének idejében, 1860–61-ben. De tény, hogy Osterlamm nagy lendülettel fogott neki kiadói tevékenységének. HUNFALVY kellőképpen értékelhette Osterlamm közreműködését. Erre vall, hogy az V. évfolyam 6. füzetéhez mellékelte 1860. december 17-i keletű előfizetési fölhívást mind a szerkesztő, mind a kiadó aláírta, jóllehet a fölhívás lényegében a szemle tudományos föladatait fejtegeti. Ezt a fölszólítást 1861. február 15-én a kiadónak Figyelmeztetés a Magyar Nyelvészetre című fölhívása követte. Ebben a kiadó szintén tudományos nézőpontból és igen részletesen emlékezik meg a Magyar Nyelvészet földadatairól és eddigi teljesítményeiről: „A tudományos erők nem hibáznak nálunk e téren se: hibázik még a kellő részvét, melyet a jelen figyelmeztetéssel is fel akarnék kelteni” — fejezi be fölhívását Osterlamm.

A kellő részvét! Ennek a hiányát panaszolták fél század óta folyton-folyvást tudományos közlönyeink. Ennek a hiányát sínylette a Magyar Nyelvészet is.

Mi a magyarázata a közönség részvétlenségének?

POMPÉRY JÁNOS, a publicista (1819–1884) így látja (PNapló 1856. jan. 3., vezércikk): „... Midőn tehát a jelen viszonyokat mint az irodalom élénkítésére ható okokat említjük fel... E körülménynek eredménye nemcsak számtalan népies vállalatokban, hanem azon szellemben is mutatkozik, mely íróinknál a közöny ellenében támadott... E viszonyok természetes következménye aztán, hogy míg szépirodalmi lapjaink, tudományos folyóirataink alig birnak annyi előfizetővel, mennyi a kiállítási költségeket fedezi, addig naponkint újabb és újabb népszerű vállalatok keletkeznek, melyek pártolást az alsóbb osztályokban keresnek és találnak... mert míg az Új Magyar Múzeum, a Magyar Nyelvészet s a Kritikai Lapok¹⁰ a magyar olvasó közönség magasb rétegeiben nem találhatják fel azon támogatást, mire méltán számolhatnak, az említett népszerű vállalatok [Vasárnapi Újság, Magyar Nép Könyve, A nagyvilág képekben stb.] részére az olvasó közönség újabb elemeiből ezer meg ezer előfizető kerül ki...”.

A Budapesti Hírlap 1856. június 18-án beszámol az Akadémia Nyelv-tudományi Osztályának június 14-én tartott üléséről, és megállapítja, hogy „a Nyelvészeti Füzetekre¹¹ nézve az ülésben hallottuk, miképp azok rend-

⁹ Osterlamm üzlete az Erzsébet téren működött. Többet nem sikerült róla megtudnom. Lehetséges, hogy annak a lőcsei Osterlamm családnak a tagja, amelyből a XVIII–XIX. sz.-ban több lelkész, tanár, tanító került ki (SZINNYEI: Mírók). — A MNyszet VI. kötetéhez mellékelte, a korra jellemző Magyar Irodalmi Közlöny elnevezésű katalógusból megtudjuk, hogy Osterlamm egyes műveket nemcsak bizományban, hanem kiadóként is forgalomba hozott.

¹⁰ A BRASSAI SÁMUEL szerkesztette és kiadta Criticai Lapok mindössze egyszer jelent meg, 1855. novemberében. Müller Emil nyomta, akárcsak a MNyszetet.

¹¹ A MNyszetet kezdetben Nyelvészeti Füzetek néven is említették arra való tekintettel, hogy az újszerűség hatását keltő nyelvészeti szemle az első évben 10, később 6 füzetben jelent meg.

kívül csekély pártfogásban részesülnek a közönség részéről. A Hunfalvy Pál úr által kiadott Nyelvészeti füzetekről azok után, amit hallottunk, azt kell hinnünk, miképp közönségünk e füzeteket legfennebb nevééről ismeri a hírlapok útján”.

IMRE SÁNDOR¹² (VI, 246) azt tartja, hogy a Magyar Nyelvészet „népszerű ugyan nem lehet, még n é m e t¹³ értelemben sem”. Ha csekély mértékben is, de a magas színvonal szintén hozzájárulhatott a közönség közönyéhez a nyelvészeti folyóirattal szemben.

Itt említem meg, hogy a folyóirat I. kötete 25 ív, II—IV. kötete 30—30 ív, V—VI. kötete 35—35 ív terjedelemben jelent meg. Előfizetési ára kezdetben 5 Ft, később 5,25 Ft volt.

Kikre számíthatott tehát a Magyar Nyelvészet?

Számíthatott az Akadémia tagjaira, a gimnáziumokra meg a művelt közönségre. De a számítás nem vált valósággá. Az akadémiai tagokat — erről alább lesz szó — az Akadémia látta el a folyóirattal, a nem-szakemberek nyelvészeti érdeklődése — a gyér kivétel szinte elhanyagolható — a nyelvújítás problémái felé fordult. Így az előfizetők dandárját az akkori viszonyoknak megfelelőleg a gimnáziumoknak kellett volna kiállítaniok annál inkább, mert a folyóirat a gimnáziumi oktatást közvetlenül érintő ügyekkel is foglalkozott. Nos, az eredmény nagyon kedvezőtlen képet mutat a tanárság művelődési igényeiről. A Tanodai Lapok 1861. január 24-én HUNFALVY JÁNOSnak, HUNFALVY PÁL öccsének akadémiai előadását idézve kimutatja, hogy 1852—53-ban Magyarországon — Horvátország nélkül — és Erdélyben összesen 120 gimnázium működött, a tanerők száma pedig 1050-et tett ki.¹⁴ Keserűen jegyzi meg 1858-ban HUNFALVY PÁL (III, 400): „Érdekes volna tudni, mennyire áll kedvében a M. Nyelvészet a gimn. tanári testületeknek. Amennyiben az általam látottakból ítélnék, aligha nagyon. Tudom, hogy az ilyet erőltetni nem jó, feszegetni kellemetlen dolog; egy adatot mégis feljegyzek. X. gimnáziumnak — mint tudositványából bármely időben megmutathatnám — saját, egyházi rendi pénztárából 1856—57. évben megszerezték a többek közt a Vasárnapi könyvtárt, — a szellemi omnibuszt — no még egyet nevezünk! — eredeti tréfák és adomák — Magyar írók pályakönyve c. munkákat. A Magy. Nyelvészetet — nem!”¹⁵ A következő évben meg így nyilatkozik (IV, 298): „Kell, hogy béketűrésért esedezzem azon kevés olvasó előtt, ki a Magyar Nyelvészetet . . . figyelemre méltatja”. 1859-ben pedig ezt a kijelentést teszi a szerkesztő (V, 1): „. . . a közönyösség, melyet nemcsak egyesek, hanem tudományos iskolák részéről is folyvást tapasztalt a Magyar Nyelvészet . . .”. — RIBÁRY FERENC azt kérdi (TanLap. 1859. ápr. 14), hogy Magyarország, Erdély és a Bánát gimnáziumainak néhány száz nyelvtanára közül hányan olvassák a Magyar Nyelvészetet? Ehhez a szerkesztő, LONKAY ANTAL megjegyzi: „. . . a Tanodai Lapok nem csupán egy tanszakmának, — a nyelvészetnek ti. — hanem az összes kat. tanügynek közlönye, és mégis

¹² A következőkben a szokásos módon, de a mű föltüntetése nélkül zárójelben álló számcsoportok — a megjelölt kivételeket nem tekintve — a MNyszetre vonatkoznak.

¹³ A szerző dűlten szedette.

¹⁴ A Nyelvtudományi Osztály jegyzőkönyve, továbbá az AkadÉrt. megemlékezik az előadásról, de nem közli a statisztikai részleteket.

¹⁵ A Magyar Írók Pályakönyvét VAHOT IMRE szerkesztette. Az I. kötet előszavából kitűnik, hogy ismeretlen írók pályamunkáit közölte. Háromtagú bíráló bizottság döntött, a kiválasztottak pénzjutalomban és — női kézimunkákban részesültek.

akárhány gimnázium van, melyet, in corpore, nem mondok a M. Nyelvészet, hanem még csak az sem érdekel: minő kérdésekkel foglalkoznak az egész országban a lelkesb tanártársak, Magyarországon és Erdélyben mintegy tíz ilyen nagyreményű kat. gimnázium van”.¹⁶ Ugyanebben a cikkben rámutat még RIBÁRY arra, hogy „már negyedik éve, hogy Hunfalvy úr — részéről igen tetemes szellemi és anyagi áldozattal — tartja fenn a Magyar Nyelvészetet, melynek, bár igen szerény körben mozog, s bártalan a legkisebb közön-séghez is szól, melyhez valaha folyóirat szólott...”.¹⁷

Az előfizetőket általánosságban hiányoló hangok mellett számokat mutató fogódzókra is akadunk, hála annak a szokásnak, amelynek a XVIII. század végétől kezdve vagy hat évtizedig hódoltak tudományos lapjaink, annak nevezetesen, hogy közölték előfizetők számát, olykor nevét is. Ezekből a kimutatásokból a Magyar Nyelvészet helyzetére is lehet következtetni.

Az egyes folyóiratok előfizetőinek száma: Kassai Magyar Museum 1792-ben (485. l.)¹⁸ 328; TudGyűjt. 1817-ben (XII, 142) 731, 1840-ben (VII, 113) 214;¹⁹ TudTár 1834-ben 527, 1844-ben 79 (az 506. utáni szizatlan l.); UjMMuz. 1856-ban (VI, 605), vagyis a MNyszet megindulásának évében 289. 1853-ban pedig Magyarország és Erdély valamennyi napilapjának és szemléjének együttvéve alig volt 8000 előfizetője (UjMMuz. 1854 : 8). A TanLapoknak 1859-ben (II. félév, 567) 1288 előfizetője volt.²⁰ Az 1860-ban alapított Idők Tanuja című napilap 1860. február 9-i számában önértzetesen hivatkozik rá, hogy annyi — 1160 — előfizetővel indult meg, amennyivel kezdetben eddig egy politikai napilap sem dicsekedhetett.²¹

Tanulságos az Uj Magyar Muzeum főntebb említettem 1856. évi 289 előfizetőjének rétegződése (i. h.). Az előfizetők közül könyvtár, intézmény, társaság 19, egyház 84, akadémiai tag (más foglalkozás nélkül) 2, tanár 1, nevelő 1, író (más foglalkozás nélkül) 13, ügyvéd 17, orvos 8, gyógyszerész 1, tisztviselő 4, gazdatiszt 4, főrend 14, földbirtokos és más, ismeretlen foglalkozású 45, tanuló 1, könyvárusi előfizető (nevük és foglalkozásuk ismeretlen) 75.

Éles ellentétben áll ezekkel az adatokkal az, amit FÁBIÁN ISTVÁN (V, 183) idéz a Magyar Nyelvészet 1859-i évfolyama 6. füzetének címlapjáról,²² illetve a címlap előfizetési fölhívásából. Eszerint az ívek számának növekedését egyfelől a szaporodó anyag, másfelől és kiváltképp az olvasók számának szaporodása tette kívánatosszá. Valószínűnek látszik, hogy a FÁBIÁN idézte fölhívás nem a szerkesztőtől, hanem a kiadótól ered. Az olvasótábor bővülése fölötté szerény méretű lehetett, s tán nem megokolatlan az a kérdés sem, vajon az olvasók száma azonos-e az előfizetők számával. Alkalmasint a részvétel nagyobbodására utalás inkább buzdításnak volt szánva a kiadó részéről. Erre vall HUNFALVYNak ugyanabban a kötetben (V, 1) olvasható

¹⁶ Még ARANY JÁNOS szemléi, a Szépirodalmi Figyelő (1860–62) és a Koszorú (1863–65) is rövid életűek voltak, mert színvonaluk magasabb volt az olvasók igényeinél.

¹⁷ Én ritkítottam.

¹⁸ Ennek a bekezdésnek zárójeles számai arra a folyóíratra vonatkoznak, amely mellett állnak.

¹⁹ Az előfizetők között szerepel — Metternich...

²⁰ A TanLapok 1859. évi előfizetői között megtaláljuk „Széchenyi Ist. gróf. Felső-Döblingben” nevét (i. h.).

²¹ Az előfizetőknek aránylag nagy számát az új lap egyháza támogatásának köszönheti.

²² Ennek a címlapnak nem akadtam nyomára.

az a megjegyzése is, hogy kiadó találkozáván, lehetőségessé vált szaporítani az ívek számát, de a közönyösség, amelyet nemcsak egyesek, hanem a gimnáziumok részéről is folyvást tapasztalt a Magyar Nyelvészet, elgondolkoztató. 1861-ben pedig, amint láttuk, a kiadó teszi szóvá a kellő részvét hiányát.

Az Akadémia ülésein többször szó esett a Magyar Nyelvészethez nyújtotta támogatásról. Ez a támogatás abból állt, hogy előfizetett 50 példányra a II. évfolyamtól kezdve (II, 1, V, 1). Lényeges segítséget azonban nem jelenthetett az előfizetés. A Nyelvtudományi Osztály 1856. július 14-i ülésének jegyzőkönyve szerint (AkadÉrt. 1856 : 400) ugyanis az ötven példányt az osztály tagjai és az Akadémiával cseviszonyban álló egyes testületek kapták. Ezeknek egy része pedig nyilván közvetlenül is előfizetett voma a folyóiratra. Az előfizetési határozat megemlíti még, hogy egy nyelvészeti időszaki közlőny kiadása helyett, tekintettel anyagilag terhes voltára és a sok nehézséggel járó megjelentetésre, megfelelőbbnek mutatkozott az a megoldás, amelyet az előfizetés a Magyar Nyelvészet ötven példányára jelent.²³

Még egy egybevetési lehetőség kínálkozik. Ezt az Akadémia kiadásában 1862-ben megindult Nyelvtudományi Közlemények szolgáltatta.

A Nyelvtudományi Közleményeket Emich Gusztáv akadémiai nyomdája állította elő (a második kötettől kezdve a Magyar Nyelvészetet is). Emich, 1862. július 15-i és október 12-i számlája szerint, 600 példányt nyomott, évenként 22,50 Ft-os árban. A 600 példány nyomtatási költsége tehát 675 Ft-ot tett ki, ehhez még a füzetek borítólapja fejében 25,50 Ft járult. Ígyképpen az évi 600 példány nyomdai előállítására 700,50 Ft-ba került. A Nyelvtudományi Bizottság 1862. január 27-i előterjesztése (AkadÉrt. 1861—62 : 209) a Nyelvtudományi Közlemények „díjára” és nyomtatására 1230 Ft-ot, a szerkesztő díjára 90 Ft-ot, összesen 1320 Ft-ot állapít meg.²⁴ Ez a két számcsoport ellentmond egymásnak. Az adatok, sajnos, hiányosak, mert az ostrom alatt a számadások jelentős része elpusztult, és kétségtelen, hogy lényeges kiadási tételeket nem ismerünk. A fentebbi adatok szerint a kiadások legföljebb 1320 Ft-ot, 600 példánynak az előfizetési díja — az előfizetés 3 Ft-ba került — meg 1800 Ft-ot tett volna ki, tehát nem hiány, hanem többlet mutatkoznék akkor is, ha figyelemmel vagyunk a bizományos jutalékára. Ez a föltevés pedig határozottan ellenkezik mindazzal, amit egyéb adataink vallanak.

A példányszámra vonatkozó adatot természetesen hitelesnek fogadhatjuk el. De vajon volt-e mind a 600 példányra előfizető? Ez nem látszik túlságosan valószínűnek, ha figyelembe vesszük a többi tudományos szemle adatait. Alig tehető föl, hogy a Nyelvtudományi Közlemények első évében nyomtatott 600 példányból felénél többre lett volna valamilyen formában előfizető; a másik fele nyilván megmaradt, részben valószínűleg azért, mert előrelátásból, a jövőre gondolva nyomattak többet.²⁵

Am a Magyar Nyelvészet előfizetőinek számáról egy konkrét adat mégis rendelkezésünkre áll. A Budapesti Hírlap ugyanis a már említett 1856.

²³ BERZEVICZY (i. m. II, 475) tévesen azt mondja, hogy HUNFALVY 1855-ben megindította az Akadémia Magyar Nyelvészet című szemléjét.

²⁴ Az 1863. jan. 14-i igazgatósági ülés egyébként az általános akadémiai kiadványok nyomtatási és metszési költségeire 3600 Ft-ot, írói díjakra 3000 Ft-ot szavazott meg (Akad. Kéziratt.: Igazg. jegyzők.).

²⁵ Az 1869. jan. 5-i összehasonlító táblázat szerint mind az Egyetemi Nyomda, mind az Athenaeum a NyK.-nek 500 példányban való nyomására tett ajánlatot (Akad. Kéziratt.: számlák). — (Az „Összehasonlítás” elejétől végig ARANY JÁNOS kezeírása.)

június 18-i számában az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának ülésén²⁶ szerzett tájékoztatás alapján azt írja, hogy „...[a Magyar Nyelvészet] előfizetőinek száma 100-ra sem megy! Ez igen szomorú tünemény”.

Mindezeket az adatokat egybevetve azt hiszem, megközelítjük a valóságot, ha az előfizetők számát az első évben, 1856-ban, százra, az utolsóban, 1861-ben, százötven-kétszázra tesszük.

4.

A múlt század első négy évtizede nyelvészetünkben a tespedés szakaszát jelenti. GYARMATHI Affinitását (1799) hosszú ideig nem követte olyan munka, amelyik előbbre vitte volna az összehasonlító nyelvészet ügyét. A negyvenes években erősödni kezdett az érdeklődés az északi rokonság problémái iránt. FEJÉR GYÖRGY (1840) és KÁLLAY FERENC (1844) a finnugor rokonságot vallja, kezdetben (1840) BLOCH (BALLAGI) MÓR is (AkadÉrt. 1840 : 9). BUGÁT PÁL, egyéniségének megfelelően, a finnugor nyelvészetre is szenvedéllyel vetette rá magát. Az 1848. február 7-én megtartott kisgyűlésen bejelentette, hogy magyar–finn²⁷ szótár készítésén munkálkodik, s ezt az Osztály „örvendetes tudomásul” vette (AkadÉrt. 1848 : 25).²⁸ De túlzásnak kell tartanunk MOLNÁR GIZELLA tanutmányának (Bugát P. nyelvhaszn. munkássága 5) azt a megállapítást, hogy BUGÁT az úttörők közé tartozik. Sem BUGÁT, sem a főt említettek munkájának nem volt közvetlen hatása a finnugor kérdés további alakulására.

A fejlemények szempontjából figyelemre méltó az a körülmény, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának tagjai, közöttük TOLDY FERENC, többségükben hívei voltak az északi rokonság elméletének (AkadÉrt. 1847 : 143). Ennek egyik jele az a támogatás, amely REGULYnak annyira gazdag anyaggyűjtéssel járó utazásait elősegítette.²⁹

A Magyar Nyelvészet indító programjának azonban előzményei vannak, mégpedig HUNFALVY korábbi értekezéseiben.

²⁶ Az előfizetők számáról a jegyzőkönyv nem nyilatkozik. Mivel az osztály-üléseken vendég is megjelenhetett, értesülhetett az újság olyan részletekről is, amelyeket a kivonatos jegyzőkönyv nem említ.

²⁷ A MNyszet rendszerint az *altaji* és az *árja* jelölést használja. De HUNFALVY él az *urál-altaji* (AkadÉrt. 1851 : 2 ; MNyszet I, 239) és az *ind-germán* (AkadÉrt. 1851 : 2) névvel is. ROSTY ZSIGMOND (III. 217) szintén használja az *urál-altaji* elnevezést, TOLDY FERENC meg – HUNFALVY idézete szerint (III, 292) – az *altaji-európai* és az *ind-európai* elnevezést ajánlja.

²⁸ Az 1848. április 1-i kisgyűlés kimondta, hogy az akadémiai ülések „a fennforgó körülményeknél fogva” május 1-ig elhalasztattak (AkadÉrt. 1848 : 79). De valójában csak 1850. jún. 10-én tartották meg a következő ülést. Ezen az elnöklő Andrássy György ezt a nyilatkozatot tette: „Midőn ezen Magyar Tudós Társaság kisebb gyűlését egy zivatarteljes boldogtalan időszak és közel egy évi önkénytelen [így!] szünet után én nyitom meg... a cs. teljhatalmú biztos... az igazgatósági, a nagy- és közgyűlések tartását nem még ugyan, de a kisgyűléseket megengedni... méltóztatott” (AkadÉrt. 1850 : 1).

²⁹ Jellemző REGULY és HUNFALVY kapcsolatára az, amit SCHOTT mondott 1875-ben abból az alkalomból, hogy HUNFALVY-t a Porosz Tud. Akadémia lev. tagjául ajánlotta: „[Hunfalvy] munkájában azt, amit Reguly csak becses nyersanyagként hozott Szibériából, tudós kézzel feldolgozta, s önálló kutatásaiban a magyar nyelv és őstörténet fenékköveit használta fel”. (Ism. SZILY : MNy. VI, 9.)

HUNFALVY finnugor nyelvészeti munkásságának zsebéjéül azt a tanulmányt szoktuk tekinteni, amelyet „Nyelvészeti nagy tennivalóinkról s a finn népek régiségei” címen az Akadémiában 1851. január 18-án fölolvastott. Ebből a dolgozatról való az a többször idézett mondás, hogy „itt [az urálaltaji nyelvészetben] a vezérséget nekünk kell megragadnunk, ha tudományos működésünk a legnagyobb szegényt, tehetetlenség feletti szegényt,³⁰ nem akar vallani” (AkadÉrt. 1851: 4). De van ebben az értekezésben egyéb is, ami figyelmet érdemel. Így az a megállapítás, hogy „Sajnovics és Révai óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságáról, de annyi sok nyilatkozó s ítélni bátorkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy éppen ítéletének tárgya vala” (i. m. 6). Vagy: „... meg kell győződnünk, hogy magyar nyelvtudós nem lehet, ki a rokon nyelvekben nem jártas” (i. m. 7). Majd: „[Gyarmathi] munkája inkább halmaz, mintsem egyöntetű könyv; de azért becses halmaz... Gyarmathi rövid idő alatt sokat tett... [de] nem törte fel a nyelvek kergét” (i. m. 104–5). Nem szaporítom azonban tovább a bőségesen kínálkozó idézeteket.

Ámde nem ebben a fölolvadásban foglalkozik először HUNFALVY a finnugor rokonsággal. Már az 1840-ben megjelent Rhapsodiák című cikksorozatban (Athenaeum, 1840. nov. 29: 691) fölveti a kérdést: „Miért nem folyamodunk északi atyafiainkhoz is... Megvessük-e azokat, vagy szegyeljük a rokonságot, mely, mennyire nyelvrokonságtól csak telik, annyira lett bizonyos”.

FRANKÓI (Hunfalb. VIII.) megjegyzi, hogy HUNFALVY váratlan ugrással a magyar nyelvtudomány terére jut a Rhapsodiákban, SZILY (i. h. 3) közli a fentebbi idézet egy részét, MUNKÁCSI (Hunfalvy P. emlékezete, AkadEmlékb. XV: 11, 8–10) részletes idézetet ad és kijelenti, hogy ebben a nyilatkozatban csillan föl az első nyoma a magyar nyelvtudomány iránt való érdeklődésének is. KROMPECHER (KOROMPAY) BERTALAN Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása címen tartott fölolvadásában (MNY. XXXIII, 1–12) nem tér ki a Rhapsodiákra. — Nem tudunk tehát semmit róla, mi volt az előidézője, mik voltak az előzményei a váratlan ugrásnak, — ahogy FRANKÓI nevezi. Ez a kérdés mindmáig tisztázatlan. Annyi bizonyos, hogy HUNFALVY időrendben legalább is az elsők között volt, akik GYARMATHY után — FEJÉRREL és BALLAGIVAL egy azon évben, 1840-ben,³¹ — vagyis REGULY szibériai útja előtt — a finnugor rokonságot hirdették.

5.

Azokat a tényezőket, amelyek a szabadságharc előtt béklyóba verték a tudományos folyóiratok fejlődését, megszerezték a Bach-korszak rendelkezései. Merészség kellett hozzá, hogy valaki tudományos közlőny alapításába fogjon. Öt évig nem is akadt követőre az Új Magyar Múzeum. Ily körülmények között állt elő HUNFALVY 1855-ben azzal az elhatározással, hogy — nálunk elsőnek — egy tudományos szaknak szentelt szemlét indítson akkor, amikor a minden tudományának rendelkezésére álló folyóiratok sorra elbuktak az érdeklődés hiánya miatt. Elszántságát még azzal tetézte, hogy a nyelvtudo-

³⁰ Az AkadÉrt.-ben dűlten van szedve.

³¹ BALLAGI 1840. dec. 31-én tartotta előadását.

mányt választotta. Hiszen külföldön is aránylag új keletűek voltak a nyelvészeti közlönyök. Így pl. a Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache 1846-ban létesült, de 1854-ben megszűnt, a most is — nevét módosítva — fennálló Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft meg 1852-ben indult, tehát csupán három esztendővel előzte meg a Magyar Nyelvészetet.

De nyelvészetünknek szembe kellett szállnia olyan tehertöbbséggel, amelyhez hasonlót más országok nyelvészete nem ismert: a »halzsíros atyafiság« ellen harcolók táborára gondolok. Vele még találkozunk. Gondolnunk kell azonban egy tényezőnek a kiesésére is, annak a tényezőnek, amelynek más országokban, mindenekelőtt Németországban, döntő része volt a tudományos nyelvészet kialakításában. Ez a tényező az egyetem.

Mert bármennyire is hihetetlennek hangzik, döbbenetes valóság: az ország egyetlen egyetemének, a pesti egyetemnek, 1849-től 1861-ig nem volt magyar nyelvészeti tanára! HORVÁT ISTVÁNNAK 1846-ban bekövetkezett halála után 1846–47-ben fia, ÁRPÁD mint helyettes, 1848-ban ő és GARAY JÁNOS mint kinevezett tanár látta el a tanszéket. 1849-től 1861-ig a színtelen, tudományos nyelvészettel egyáltalán nem foglalkozó MACHIK JÓZSEF (1805–1890) működött helyettesi minőségben (SZENTPÉTERY: A bölcsészettud. kar tört. 419, 454, 670). TOLDY FERENC tanári kinevezése csak 1861-ben történt meg. A német nyelvnek persze volt 1861 előtt is kinevezett tanára. Természetes, hogy ily körülmények között az ország egyetemének semmimű része nem volt a magyar nyelvtudomány kifejlesztésében.

Keserű szavakkal panasolja HUNFALVY 1857-ben (II, 7): „Hisz egész Magyarországon és Erdélyben a magyar nyelvészeten sincs egyetemi tanársága,³² mert ami a pesti egyetemen van, azt nincs szerencsénk ismerni. Pedig ha fölfedezési utazás nélkül megtudhattuk, hogy Bécsben Boller úr kutatja az altaji nyelveket, tehát a magyart is ... talán a pesti egyetemenél munkálkodó magyar nyelvészeten is, ha volna, legalább némi hírére hallottuk volna”.³³ De ez sem vette el a kedvét a nyelvészeti folyóirat szerkesztőjének. A II. kötet utolsó füzetében közzétett előfizetési fölhívásban kijelenti a szerkesztő, hogy a folyóirat a magyar nyelvtudományra nézve teljesen pótolni kénytelen az egyetem hiányát. Az Igaz arany bulla hirdetőjének hite megküzdött minden akadállyal. A Magyar Nyelvészet volt a múlt század első magyar tudományos folyóirata, amelyik nem kényszerült arra, hogy részvétlenség következtében megszűntesse megjelenését.

6.

Most, hogy áttérünk folyóiratunk programjának és a megvalósítás módjának vizsgálatára, mindenekelőtt egy, tudtommal eddig ismeretlen körülményre kell rámutatnom.

HUNFALVYNak egy kijelentésére gondolok. A Pesti Napló 1857. január 14-i számában így nyilatkozik HUNFALVY: „Nyíltan megvallom, nem az én agyamban kelt a Magyar Nyelvészet gondolatja, hanem Riedl úr az érdem ...”.

³² A szerző dült betűvel szedette.

³³ A pesti egyetemen újonnan létesített magántanári intézmény első négy pályázója között 1850-ben ott volt TOLDY és HUNFALVY. Politikai okokból egy pályázót utasítottak el: HUNFALVYt (SZENTPÉTERY: i. m. 404).

A huszonnégy esztendőös RIEDL SZENDE fejében „kelt” tehát a Magyar Nyelvészet létesítésének gondolata!³⁴

Valószínű, hogy az első német nyelvészeti szemlék alapítása adta az impulzust RIEDL SZENDÉNEK. De föltehető, hogy — akárcsak HUNFALVYNál — Schott és Boller hatásának is része volt elgondolásainak kifejlődésében. Az újságcikken kívül azonban semmiféle adat sem áll rendelkezésünkre. Az Akadémiai Könyvtár és a Széchényi Könyvtár kéziratárának Hunfalvy- és Riedl-levelekben szűkös gyűjteménye — az Egyetemi Könyvtárban egyáltalán nincsenek ily levelek — nem ad erre nézve útbaigazítást. A Magyar Nyelvészetben sem történik említés RIEDL szerepéről, azokban az értekezésekben sem, amelyekben HUNFALVY RIEDL munkáival foglalkozik. Hogy személyes érintkezés eredménye lett volna a folyóirat alapítása, ennek nem nagy a valószínűsége. Talán HUNFALVYNak 1910-ben a poprádfelkai Tatra-múzeumban őrzött, kilenc csoportból álló kézirati hagyatéka adhatna bővebb fölvilágosítást (vö. MNy. VI, 232).³⁵

A gondolat tehát RIEDL SZENDÉÉ, a megvalósítás HUNFALVYÉ. Az említettem újságcikkben azt is mondja HUNFALVY, hogy „Riedl úré ez érdem: enyim a fáradság és a költségpótlás s több kelemetlenség”. De hogy a folyóirat létrejöttét RIEDL is HUNFALVY teljesítményének tekintette, erre következtethetünk RIEDLnek Prágából 1858. július 9-én HUNFALVYHOZ intézett leveléből. Benne kijelenti RIEDL: „... kann ich nicht umhin, vor allem Andern Ihnen meine grosse Freude einerseits über die, durch die ungarische Akademie auch für die Zukunft gesicherte Existenz³⁶ I h r e s³⁷ braven Magy. Nyelvészet auszudrücken” (Akad. Kéziratt.: M. irod. lev. 70).

³⁴ RIEDL SZENDE, a kitűnő tudós és szerény ember, 1854-től 1860-ig a prágai német egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára volt. A tanszéket az 1850 óta Prágában működő SCHLEICHER kezdeményezésére állították föl, s SIMONYI szerint (PallasLex.) Grillparzernek, a nagy költőnek ajánlására RIEDL SZENDÉVEL töltötték be. Az öreg költő és a fiatal tudós közötti kapcsolatra nézve nem sikerült fölvilágosításhoz jutnom. Grillparzer sem levelezésében, sem naplójában nem említi RIEDLT (vö. CARL GLOSSY und AUGUST SAUER: Grillparzers Briefe und Tagebücher). RIEDL 1860-ban a pesti egyetemen az összehasonlító nyelvészet magántanára, 1864-ben a német nyelv és irodalom helyettes, 1866-ban ny. rendk., majd rendes tanára lett (SZENTPÉTERY: i. m. 443, 451, 452, 494, 537). A prágai tanszéket politikai okokból kellett elhagynia. Az Akadémia lev. tagjává választotta. 1873-ban, korai elhalálozásának évében, az a megtiszteltetés érte, hogy az Akadémia őt kérte föl emlékbeszéd megtartására Grimmről és Schleicherről. (Róla nem tartottak emlékbeszédet). — Mint apróságot megemlítem, hogy az Akadémiának 1858. dec. 15-én tartott nagygyűlése Boppot 20, Schottot 19, de Grimmet csak 17 szavazattal választotta külföldi lev. tagjává (Akad. Kéziratt.: Nagygyűl. jegyzők.). — Az első magyar tanszéket Ausztriában 1806-ban a bécsi egyetemen állították föl; MÁRTON JÓZSEF töltötte be mint rendkívüli — és fizetés nélküli — tanár. Utódot sem MÁRTON, sem RIEDL nem kapott, így a két magyar tanszék hamarosan megszűnt.

³⁵ HUNFALVY kézirati hagyatékának közzétételére mindmáig — halála után 65 esztendővel — nem került sor, pedig a nálunk őrzött kevés levél is kíváncsúnak mutatja a publikálást. — LAKÓ GYÖRGY ezzel összefüggésben szíves volt figyelmeztetni, hogy — a finnek foglalkoztak HUNFALVYNak finn nyelvészekkel folytatott levelezésével (vö. WICHMANN YRJÖ: Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Vähäisiä kirjelmäiä LIII., 1923).

³⁶ A „gesicherte Existenz” csak annyit jelentett, hogy az Akadémia, amint láttuk, előfizetett a MNyszet 50 példányára. Ez azonban nem szüntette meg a HUNFALVY említette „költségpótlást”. — RIEDL német nyelvű leveléhez megemlítem, hogy ugyan- csak Prágából — évszám megjelölése nélkül — izes magyarságú levelet intézett LISZNYAY KÁLMÁNHOZ (SzéchKtár: IrodLevélt.).

³⁷ Én ritkítottam.

7.

A Magyar Nyelvészet első évfolyamát HUNFALVYNak „Mit akar a Magyar Nyelvészet?” című irányszabó, részletes programot adó értekezése (I, 1–19) vezeti be. A kristálytisztá okfejtéssel megalapozott tervezet a tudományos kíváncsalmak mellett számot vet a gyakorlati élet szükségleteivel, és programjába iktatja az oktatásügy kérdéseit is, tudva, hogy e nélkül kétséssé vált volna a vállalkozás sikere.

Föladatát a folyóirat három pontban foglalja össze: a) a görög és a latin nyelv és irodalom figyelemmel az indoeurópai nyelvtudomány egészére; b) a magyar és az urál-altaji nyelvészet; c) a magyarországi nemzetiségeknek, főleg a szlávoknak és a ruménoknak nyelve.

Jóllehet tehát, hogy a szemle a nyelvtudomány minden ágával foglalkozni kívánt, a folyóirat alapításának indítékát és a program gerincét az urál-altaji összehasonlító nyelvtudomány művelése alkotta.

A görög filológiáról megállapítja a tervezet (I, 7), hogy a magyar tudományban és irodalomban a görög nyelvtudomány az egyik legelső kellék. Mellőzni a görög nyelv tanulását szinte annyi, mint megfosztani magunkat az európai szellem egyik legbecsesebb birtokától. A latin a görög nélkül pedig olyan emberre emlékeztet, aki nagyot hall, keveset lát és feledékeny. A latin filológia időszerű kérdéseit későbbi értekezéseiben tárgyalja a folyóirat, ismertetésükre lentebb kerül sor. Hangsúlyozza a program azt is, hogy ne mellőzzék a szanszkrittal való foglalkozást azok, akiknek erre lehetőség nyílik (I, 12).

Legtüzetesebben az összehasonlító nyelvészet kérdéseit vizsgálja a program. Itt csak elvi nyilatkozataiból idézek egyes megállapításokat, a részletek tárgyalásának később ejtem sorát. Ezek: a) „A nyelvvizsgálódásnak egyetlen biztos útja a helyes nyelvhasználat. E nélkül vagy félszeg nyelvhasználással is, milyenre a tájékozatlan nyelvismeret vagy előítélet csábít, boldogulni nem lehet” (I, 13). b) „Mindenik nyelvről áll, hogy azt tökéletesen csak a fajabeli nyelvek összehasonlítása által lehet tudományosan felfogni” (I, 17). c) „Hoi a hajdankorról egyéb emlék nem maradt, mint szók és nevek idegen íróknál, kik azokat nem is értették mindig: ott az összehasonlító nyelvtudomány egyedüli nyomozó eszköz” (I, 18). d) „A rokon nyelvek tanulása és vizsgálata nélkül sem magyar szótárt, sem magyar nyelvtant nem készíthetünk olyat, mely kielégítse a tudományos igényt” (I, 18). e) „Az ésszerű összehasonlítással nyomozó nyelvvizsgálódás egész újjá teremtette a nyelvtudományt, mely most nemcsak terjedelemre, hanem bizonyosságra és az emberiség őstörténeteit felvilágosító eredményeire nézve oly tekintetes, hogy méltán büszke lehet rá az emberi szorgalom” (I, 12).

HUNFALVY programpontjait kiegészítik az értekezéseiben, bíráló, vitatkozó cikkeiben élesen kirajzolódó nézetei. Közülük néhányat ide iktatok: Az egybehasonlító nyelvészet legnagyobb részben maga a nyelvtudomány (II, 2). Az egybehasonlító nyelvészet nem képez semmit a nyelven, hanem keresi, mi van a nyelvben (III, 110). A finnező két szemével akar látni (IV, 235). A történeti nyelvész mindenkit, aki nyelvész akar lenni, felszólít a tények tanulmányozására, hogy együtt segítsék a tények megszólaltatását. Az, aki megfigyeli a tényeket, s elmondja, hogy azok neki mit jelentenek, az nem hódol önkénynek (IV, 391). A nyelvtudomány többet bizonyít, mint a krónikák (III, 223).

A program harmadik pontja (I, 1) meghatározza, hogy nyelvtudományunk kötelessége nemcsak a magyar nyelvnek, hanem a ruménok, a kárpáti és a déli szlávok nyelvének művelése, de munkálkodnia kell a nemzetiségi töredékek, pl. az örmények és a cigányok nyelvén is.

A már említettem 1855. évi 2. füzet címlapja összefoglalja és részletekkel kiegészíti a tervet. Az urál-altaji nyelvészet köréből általános és nyelvtani fejtegetések mellett foglalkozni kíván a népek őstörténetével, mondásaival, hitregéivel, közmondásaival stb. — A klasszikus filológia terén tanulmányokat szándékozik adni ennek a tudománynak a fejlődéséről, különösen azokról a munkákról és vizsgálódásokról, amelyeket a külföld nagy erővel folytat. — Értekezni kíván a tanítás, a tankönyvek ügyével és az iskolával összefüggő más gyakorlati kérdésekkel is. — Nagy súlyt vet a könyvbírálatra. Résztint ismertetni, részint bírálni fogja a megjelent műveket. — Idevon történeti és más tudományos munkákat is, ha összefüggnek a nyelvészettel.

Az Akadémia Nyelvtudományi Osztálya 1856. július 14-i ülésében (AkadÉrt. 1856 : 400) jóváhagyta a Nyelvtudományi Bizottmány már említett javaslatát a folyóirat 50 példányára való előfizetés dolgában. A javaslat megokolása kinyilvánítja „a magyar nyelvvizsgálás általános fontossága mellett s különösen annak jelen mozgalmas stádiumában égető szükségét egy nyelvészeti időszaki közlönynek, milyennek alapítása főleg az Akadémiára néz mind eredete, mind törvényes rendeltetésénél fogva ... a Bizottmány az Osztály figyelmét a Hunfalvy Pál által megindított Nyelvészetre kérte ki, mely tudományos iránya, tartalmassága s hivatásos vezetésénél fogva rövid fennállása óta is már üdvös befolyást gyakorol nyelvtudományi fejlődésünkre ... venné pártolás alá [a Magyar Nyelvészetet], s ezt annál inkább, mert a munkás kiadó ... annak körét a klasszikai s altaji nyelveken kívül az indoeurópai nyelvcsalád más nyelveire is kiterjeszteni szándékozik, s ezen-túl is minden színezetű véleményeknek szabad tért nyitni”.

Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottmányának javaslata HUNFALVY kiegészített terveinek helyeslését, velük való azonosítást jelenti, ami annál is inkább latba esik, mert abban az időpontban történt, amikor már egy évfolyam a nyilvánosság elé került volt.

8.

HUNFALVY hívó szavára fől sorakozott a Magyar Nyelvészet mögé dolgozótársul majdnem mindenki, aki nyelvészeti munkálkodás tekintetében számba jöhetett. Ehhez a lelkes, derék csapathoz csatlakozott egy külföldi, de csakhamar magyarra vált fiatal nyelvész: BUDENZ JÓZSEF.

Távoltartották magukat — nem voltak sokan — azok a nyelvészek, akiket elvi ellentét választott el a folyóirat programjától, így CZUCZOR GERGELY, FOGARASI JÁNOS, jóllehet a szerkesztő minden tudományos fölfogás nyilvánítására helyet adott. Ezt mutatja az is, hogy az első évfolyamban MÁTYÁS FLÓRIÁNNAK egy nagyobb értekezése jelent meg.

Az I. kötet a szerkesztő cikkei mellett kilenc dolgozótárs értekezéseit foglalja egybe. Ezek a dolgozótársak: FÁBIÁN ISTVÁN, HALDER KONRÁD, MÁTYÁS FLÓRIÁN, PHILOFENNUS,³⁸ RIEDL SZENDE, ROSTY ZSIGMOND, TÉLFY JÁNOS, TORKOS SÁNDOR, 6. 8. 9.³⁸ A további kötetek új dolgozótársai: II. kötet:

³⁸ Az írói álnveket és a jegyet nem sikerült megoldanom. GULYÁS PÁL : Magyar írói álnév lexikon nem ismeri őket.

FEKETE JÁNOS, IMRE SÁNDOR, LICHNER PÁL, LUGOSSY JÓZSEF, NÁDASKAY LAJOS, PODHORSZKY LAJOS, SZÉNÁSSY SÁNDOR, SZILÁGYI ISTVÁN. III. kötet: AGRICOLA,³⁸ HORVÁTH ZSIGMOND, KUUN GÉZA. IV. kötet: BRASSAI SÁMUEL, BUDENZ JÓZSEF, LAUCHSZ LŐRINC, RIBÁRY FERENC. V. kötet: VASS JÓZSEF. VI. kötet: FINÁLY HENRIK, IMECS JAKAB, LŐRINCZ KÁROLY, SZILÁDY ÁRON, P. THEWREWK EMIL, VÁMBÉRY ÁRMÁN. A hat évfolyam tehát a szerkesztőn kívül 31 dolgozótárs nevét mutatja föl.

A kevésbé ismert dolgozótársak mindegyikéről ide jegyzek néhány szavas adatot. FEKETE (NEGRUTIU) JÁNOS (1817—1888): gör. kat. kanonok Balázsfalván. HALDER KONRÁD: Lauzenben (Vorarlberg) született, Münchenben élt mint magántudós; 1852—58: a klasszikus filológia ny. r. tanára a pesti egyetemen; jól értett magyarul, s jóindulattal viseltetett a magyarság iránt. HORVÁTH ZSIGMOND (1822—1886): paptanár. IMECS JAKAB (1837—?): kanonok, tanár; 1867—91: a csíksomlyói gimnázium igazgatója. LAUCHSZ LŐRINC (1836—1882): kat. pap, 1861—63: helyettes tanár Székesfehérvárt. LICHNER PÁL (1818—1892): pozsonyi főisk. tanár, akad. lev. tag. LŐRINCZ KÁROLY (szül. 1817-ben, megh. a hetvenes évek végén): kat. pap, Marosvásárhelyt és Szilágysomlyón a humaniorák tanára. NÁDASKAY LAJOS (1816—1860): író, az 1850-es években a hivatalos Budapesti Hírlap főszerkesztője. RIBÁRY FERENC (1827—1880): történész, főgimn. tanár, egyet. m. tanár, 1870: az új tanárképző intézet tanára. ROSTY ZSIGMOND (1811—1875): ügyvéd, földbirtokos. SZÉNÁSSY SÁNDOR (1828—1872): a pesti evang. gimn. igazgatója, 1871: akad. lev. tag. TORKOS SÁNDOR (?—1865): a soproni ev. főtanoda rend. jogtanára, akad. lev. tag. VASS JÓZSEF (1813—1873): kegyestanítórendi pap, mint magyarszakos tanár Budán, Szegeden, Kolozsvárt és Vácott működött; akad. lev. tag.

Folyóiratunknak állandó Könyvismertetések című rovata volt valamennyi kötetében (az I. kötetben Könyvjelentések című rovat is szerepelt). — Külön rovatot kaptak az I. kötetben a Tanodai tudósítványok, a II. kötetben Iskolai tudósítványokra változtatott néven. Ezek a rovatok a II. kötettel megszűntek. Az V. kötet a Könyvismertetések rovatban tárgyal két iskolai értesítőt. A III., a IV. és a VI. kötet nem közül iskolai jelentéseket. — A II—VI. kötet tartalom mutatója Vegyesek elnevezéssel külön csoportosítja a kisebb közleményeket anélkül azonban, hogy maguk a cikkek a többitől elkülönítve volnának. — A Könyvismertetések rovatában, de külön cikkekben is, a szerzők oly részletességgel ismertetik és bírálják a műveket, amilyenre ma, főleg szemléink ki nem elégítő terjedelme következtében, tudományunk kárára nem is gondolhatunk (vö. BÁRCZI: MNy. XLIX, 4).

9.

Az alábbiakban a Magyar Nyelvészet hat évfolyamának jelentősebb értekezéseiről számolok be.

Annak a föladatnak, amelyet a szerkesztő a szorosabban vett magyar nyelvészet terén tűzött maga elé, folyóiratunk eredményesen megfelelt. Hangtani, szótani, etimológiai, népnyelvi, nyelvhelyességi és helyesírási problémák kerültek mindenekelőtt napirendre. Két tárgykört: az igeidők és a helyesírás kérdését többek alakította cikksorozatokban vitattak meg.

Az igeidőkről szóló vitát az osztrák származású HALDER KONRÁD egyetemi tanárnak „Figyelmeztetések a műszók helyes használatára s némely nyelvtudományi anyag felvilágosítása” című cikke (I, 49–64) indította meg. Kijelenti HALDER, hogy ha valamely nyelvnek joga van nemzeti műnyelvre, akkor ez a jog elsősorban a magyart illeti meg. Van ugyan már magyar nyelvészeti terminológia, ám elengedhetetlen követelés, hogy a műszók használatába egységet és következetességet vigyünk.

De a hozzászólásokat nem a műszóknak, hanem az igeidőknek és ige-módoknak használatáról szóló fejtegetései idézték elő. HALDER gondolatmenetének az a lényege, hogy az egyes nyelvek hasonló alakjai nem felelnek meg teljesen egymásnak, s hogy mindenik nyelvnek saját szelieme és „kialakításai” mutatják meg, mit mivel lehet legmegfelelőbben azonosítani. IMRE SÁNDOR két dolgozatban (III, 1–38; HUNFALVY sok megjegyzésével; IV, 337–50), HUNFALVY pedig a cikkek egész sorában (I, 65–76; II, 435–63; III, 327–57; V, 5–22, 246–333) taglalja a kérdést. Ezekben a többi közt ragyogó okfejtéssel száll szembe FOGARASI metafizikai nyelvfiziófófiájával. A nyelvtudomány, vallja HUNFALVY, nem a priori tudomány (III, 327), FOGARASI azonban előleges elméletet fejt ki, s azután nézi, mint illik ebbe az elméletbe a latin, a francia stb. nyelv, hogy ezen az alapon szemlélje aztán a magyart (III, 425). Pedig, mondja HUNFALVY, a magyar igeidők alakjainak helyes használatát nyelvünk történetéből és a rokon nyelvek adta tanulságokból kell leszűrünk.

HUNFALVY cikkei erős visszhangot keltettek a Magyar Nyelvészet körén kívül is. A Tanodai Lapokban (1861. 4–6. sz., vö. MNyszet VI, 100–104) hozzászól KOCZÁNYI FERENC, s elfogadja HUNFALVY álláspontját, akárcsak RIBÁRY FERENC. Ellentétes fölfogást nyilvánít ugyanitt a szerkesztő, LONKAY ANTAL. De hozzászólások találhatók még a Budapesti Szemlében és a Pesti Naplóban is (vö. MNyszet IV, 338).

A továbbiakban (V, 364–70) HUNFALVY BRASSAINAK a Magyar mondat címen tartott akadémiai előadását elemzi. Helyteleníti, hogy BRASSAI „a nyelvek különbségeit nem akarja az etimológiára építeni, hanem a mondat sajátosságaira... elfeledvén, hogy a nyelvek históriája leginkább az etimológia köréhez tartozó tünetmények változásaiban áll”. Így aztán pl. a szanszkrit nyelv olyannal jut rokonságba, amellyel az etimológia nem rokoníthatja.

A szófejtések az összehasonlító nyelvészetre vannak fölépítve. Óvatoságra int HUNFALVY, mikor arra a kérdésre, mi óv meg az etimológiában a rászedetés veszélyétől, azt válaszolja, hogy „bizony senki és semmi sem jobban, mint az, nem is akarni a szók első eredetét hajhászni, míg a rokon nyelvek tényeit legteljesebben nem birandjuk” (V, 203).

Etimológiai megjegyzéseket mutat be BUDENZ (V, 240–5, 450–5, 544–5; VI, 47–54, 176–81, 315, 382, 388–94), HUNFALVY (I, 44–8; II, 232–6; III, 114–22; IV, 157–9, 439–52) és IMRE (III, 123–4; HUNFALVY hozzászólásával).

Érdeklődésre tarthatnak számot FÁBIÁN ISTVÁN fejtegetései (II, 418–34) a jövevényszók vizsgálatának elveiről; ZAHOUREKNEK Über die Fremdwörter im Magyarischen című munkájával összefüggésben ismerjük meg őket.

A nyelvtani bírálatokból megemlítendő HUNFALVYNAK (III, 466–76) RIEDL SZENDE Grammatikját tárgyaló részletes cikke.³⁹ Figyelmet érdemel

³⁹ RIEDL SZENDE írja HUNFALVYNAK a már említett 1858. júl. 9-i levelében Prágából: „Zum Beweise, dass ich – trotz dem geringen Anteil an den Arbeiten in Ungarn –

a bírálónak az a megjegyzése, hogy a szerző az ilyen szókban mint *feje-delem, ura-dalom, soka-ság* — ellentétben a bíráló fölfogásával (I, 194–5) — nem segédhangot lát, hanem „a törzsnek eredeti elveszett utóhangját”. A bíráló felsorolja a hibákat, majd arra a megállapításra jut, hogy egy magyarul írott nyelvtan sem versenyezhet ezzel a német nyelvű magyar nyelvtannal. A következő évfolyamban (IV, 21–42) RIEDL SZENDE közli Mutatvány a magyar nyelvrendszer alapvonalaiból címen művének hangtani részét, s ebben is utal (IV, 41) „a szó véghangjának elvetésére”. — Ő az első, aki — 1858-ban — a szóvégi magánhangzók lekopásával nyelvtörténeti alapon foglalkozik, figyelemmel a rokon nyelvekre.⁴⁰

Igen alaposan vizsgálja HUNFALVY (VI, 419–33, 465–79) SZVORÉNYI JÓZSEF Magyar nyelvtanát is. Ma sem időszzerűtlen a bírálónak az a megjegyzése, hogy „grammatikai okadatlan merészség” a tankönyvekbe olyan tételeket belevinni, amelyek még nem forrottak ki teljesen (VI, 423). — Ugyancsak a szerkesztő ismerteti (I, 411; II, 275–89, 361–75) GYERGYAI FERENCNEK A magyar nyelv sajátosságairól szóló könyvét, végig kísérve és bírálva a szerző fejtegetéseit. — BUDENZ (V, 402–14; HUNFALVY megjegyzéseivel) RIEDL SZENDE Magyar hangtanát bírálja, rámutat a hibákra, s megállapítja, hogy a mű egészben véve értékes. — LUBÓCZI P. FERENCNEK az Új Magyar Muzeumban megjelent A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában című cikkét HUNFALVY tárgyalja (IV, 458–70) részletesen. — Ugyanebben a kötetben (IV, 227–32) szembeszáll HUNFALVY LUGOSSYNAK azzal a tételével, amely a hangrendi párhuzamot a magyar nyelv kizárólagos sajátosságának tekinti. Adatai felsorakoztatása után befejezésül azt mondja a bíráló, hogy bármennyi kifogást is lehessen tenni a szerző összeállítása ellen, az összehasonlító és a történeti nyelvtudomány a legnagyobb köszönettel fogadja munkáját, és nem kevés hasznát fogja venni.⁴¹ — TORKOS SÁNDOR (VI, 455–63; HUNFALVY jegyzeteivel) a szóvégi *y*-nal foglalkozik. — BUDENZ (V, 389–401, 440–9) két hangtani kérdést boncol: a magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e* t és a *gy* eredetét.

Nyelvemlékeinkre irányítja a figyelmet LAUCHSZ LŐRINC (VI, 128–42, 395–418). Pázmány Péter Kalauzának ismertetése című dolgozata leg-sürgősebb teendőink egyikének jelöli nyelvemlékeinknek szorgalmas és tüzetes tanulmányozását. Fejtegetéseit BUDENZ kimerítő jegyzetei kísérik.

Figyelmet érdemelnek az iskolai értesítőkről szóló ismertetések és bírálatok (I, 133–6, 252–6; II, 68–77; V, 415–31) is.

Nyelvhelyességi és nyelvművelő kérdések is helyet kapnak a folyóiratban. BRASSAI (IV, 97–123) a nyelvújítás és nyelvrontás ügyéről elmélkedik; fejtegetéseihez hozzászól HUNFALVY (IV, 123–31). — FINÁLY HENRIKNEK (VI, 480–98) „Hogy kell latinból fordítani?” című tanulmánya HUNFALVY megjegyzéseivel jelent meg. — Azt kérdezi egy helyütt (II, 361) HUNFALVY

dem historischen Sprachstudium keineswegs untreu geworden bin, erlaube ich mir, Ihnen hiemit meine jetzt erschienene Magy. Grammatik, als den ersten Versuch einer vollständigeren wissenschaftlichen Darstellung unserer Heimatsprache höflichst vorzulegen . . .”

⁴⁰ BÁRCZI: MagyHangtört. 15 1864-re teszi a kérdés első tárgyalását és HUNFALVYNAL (NyK. III, 260) tulajdonítja.

⁴¹ Ebben az értekezésében (IV, 466) megemlíti HUNFALVY, hogy az „... ilyen igék száma, melyek az *-ik* által szenvedőkké váltak, nagyobb lehetett hajdan ... mire Arany úr tett figyelmessé”.

„Ami jó, lehet-e kirívó? S ami rossz, megszokjuk ugyan, de nem válik soha jóvá”. Ez az álláspontja az úgynevezett nyelvi tényekkel szemben. Megállapítja (VI, 491): „Kétség kívül folyvást és rendetlenül szivárognak idegen nyelvekből a miénkbe fogalmak, képzetek és kifejezések, ami ellen legjobb óvószer a magyar nyelv sajátosságainak megőrző tudata... Hanem a sajátosságok, szinonimák, homonimák stb. összeszedésére legkisebb gondot sem fordítanak még tankönyveink: az alatt a magyar szépirodalom németüi kezd írni magyar szókkal”. — A nyelv művelők sorában ott találjuk BUDENZET is (V, 546—7; VI, 180, 388, 393, 545) — alig két esztendővel letelepedése után! Azt az elvi megállapítást teszi (VI, 181), hogy „... a magyar nyelv nem is tartozik kifejezni oly fordulatot, mely németből való gondolkodásból áll elő...”. Később (VI, 545) megjegyzi, hogy „a magyar nyelvújításban nem egyszer tapasztaljuk, hogy nagyobbnak képzeltek a magyar nyelv szegénységét, mint amilyen nagy az — hál’ Istennek valóban volt, ha csakugyan volt”. De szóajánlásával (V, 546—7) — az *elnök* helyébe az *elember* alakot kívánta tenni — nem volt szerencséje.

Éppen száz esztendeje annak, hogy, akárcsak napjainkban, élénk vita indult meg a helyesírás módosítása körül. Az etimológiai és a fonetikai írásmód hívei ütköztek össze. A kiinduló pont a Nyelvtudományi Bizottmány előterjesztése (II, 37—51). Ez a helyesírás főelvének a kiejtést állapítja meg (II, 38). HUNFALVYNak (I, 151—72, 177—214; II, 95—104; III, 309—14) ezzel homlokegyenest ellenkező álláspontja pedig: „[a nyelvtudomány] az egyedüli alapja a helyesírásnak” (I, 152). Részt vettek még a vitában SZILÁGYI ISTVÁN (II, 51—67), NÁDASKAY LAJOS (II, 81—94), TORKOS SÁNDOR (IV, 321—36). De folyóiratunkon kívül is történtek hozzászólások, így az Új Magyar Múzeumban (1858 : 14) TOLDY FERENC részéről. Több akadémiai tag: FÁBIÁN GÁBOR, PURGSTALLER JÓZSEF, BEÉLY FIDÉL, JAKAB ISTVÁN és SZVORÉNYI JÓZSEF pedig írásban terjesztette be véleményét (AkadÉrt. 1856: 501) a Nyelvtudományi Osztályhoz. A fejlemények HUNFALVY ellen döntöttek, de HUNFALVY még 1862-ben is ragaszkodott fölfogásához (vö. NyK. I, Előszó: IV.).

A nyelvjárások ügye nagy visszhangra talált folyóiratunkban, a tanulmányok egész sora jelent meg. A fontosabbak: TORKOS SÁNDOR: A göcseji nyelvjárás (I, 215—25; II, 403—17; IV, 175—81; V, 335—44, 371—7); VASS JÓZSEF: Dunántúli nyelvjárás (V, 63—163; HUNFALVY jegyzetei: 164—74); BUDENZ: Székely nyelvjárások (V, 345—63; VI, 172—5); IMECS JAKAB: Székely szók és szólásmódok (VI, 366—77); LÖRINCZ KÁROLY: Háromszéki nyelvjárás (VI, 206—45, 316—65); PHILOFENNUS:⁴² Helynevek és tájszók (III, 240—5, 404—6).

Nyelvjárásaink korát illetőleg MELICH (MNy. XXI, 52) kijelenti, BÁRCZI (RégiMNyelvj. 2) pedig elfogadja, hogy HUNFALVY volt az első, aki megállapította (Magyarorsz. Ethn. 385), hogy a régi magyarban nyelvjárásoknak kellett lenniök. HUNFALVY elsősege nemcsak hogy nem vitatható, hanem a megadottnál még korábbi. HUNFALVY első nyilatkozata ugyanis nem az Ethnografiában, 1876-ban jelent meg, hanem a Magyar Nyelvészetben, 1859-ben (IV, 389—90). Meghatározása nem korlátozódik egy nyelvre, hanem általános érvényű kíván lenni, és így szól: „Az irodalmi nyelv, mint történeteket őrző tár, igen becses, mennyiben általa sokféléhez lehet férni. De a tájbeszéd

⁴² GULYÁS (i. m.) ezt az álnevet sem ismeri.

nem kevésbé jó történeti emlékek; sőt fölülműlják e tekintetben az irodalmi nyelvet... Vegyük fel, hogy az altaji nyelvek mind irodalom nélküliek, számtalan tájnyelvekre oszlanak: vajjon ezekben nem találhatnók-e szintúgy a nyelvek történeteit...". — Ám HUNFALVY már korábban (I, 226—33) is foglalkozott a nyelvjárások elvi szempontjaival, és értékes megállapításokhoz jutott.

Irodalmi problémáknak is juttat helyet a szerkesztő, — igaz, csak egy íróval kapcsolatban. De ez az egy: ARANY JÁNOS. A magyar nemzeti versidomról szóló tanulmányát vizsgálja HUNFALVY (II, 68—77), s egyes kérdésekben más a véleménye. De „... itt és mindenütt Aranynak teljes igaza lehet, azért kívánom, hogy megvitassák elméletét, s ha áll, támogassák, egészítsék ki, tegyék legalább a versolvasókra nézve bizonyossá; ha egyben-másban nem állana, mondják meg, hogy miért nem állhat... mert ezen a r a n y e m b e r ü n k⁴³ megérdemli, hogy ilyen okosan tiszteljük”. Az utolsó kötetben ARANY Szépirodalmi Figyelőjével foglalkozik HUNFALVY (VI, 522—9), s így vezeti be értekezését: „Talán mulasztási bűnnél is nagyobbat követne el a Magyar Nyelvész, ha ez évi folyamát berekesztené anélkül, hogy emlékeztesse olvasóit a Szépirodalmi Figyelőre, melyet a magyar nyelv és irodalom tanárainak nem szabad nem olvasniok”. A Visszatekintésről elmélkedve megjegyzi HUNFALVY a vers és a helyesírás viszonyáról: „Tessék már az új helyesírás szerint olvasni Kazinczy, Kisfaludy, Vörösmarty, szóval egész klasszikus irodalmunk verseit... Sőt nem is irtózunk az új kiadásokban elrontani verseiket az új helyesírásért” (VI, 529).

10.

Bármily becses is az, amit a Magyar Nyelvészet a szűkebb értelemben határolt magyar nyelvtudomány művelésében teljesített, kiemelkedő jelentőségét az összehasonlító nyelvészet terén szerezte.

Azt mondja SZINNYEI JÓZSEF BUDENZről szóló szép megemlékezésében (NyK. L, 1—6), hogy BUDENZ volt az első magyar összehasonlító nyelvész, aki nem autodidakta. De autodidakta a rendszeres magyar összehasonlító nyelvészet kialakítója, HUNFALVY PÁL, akinek tehát azt is köszönhetjük, hogy nyelvészetünkben az autodidaxist a módszeres tudományos kiképzés és munkálkodás váltotta föl.

A Magyar Nyelvészet korának, ennek az átmeneti kornak a velejárója, hogy az újonnan szerzett tudást nyomban tovább kellett adni. Már egy évtizeddel korábban, 1845. október 26-án írja HUNFALVY Késmárkról TOLDY-nak ezeket a jellemző szavakat: „... egészben véve professzorkodásom nem aratás, hanem tanulás” (Akad. Kéziratt.: M. irod. 70). S nem szerénykedés, hanem a rideg valóság megállapítása, amikor később, a Magyar Nyelvészet első évfolyamában kijelenti: „tanulva tanítunk” (I, 333). Váltig ezt hangoztatja különböző változatokban: „[A szerkesztő] jól tudja, mennyire bajos meghaladt korban tanulni, [de] nekünk valóban nincs időnk a halogatásra” (III, 38). A következő évben kinyilatkoztatja: „Öreg napjaimra is tanulom, mennyire tőlem telik, a szanszkritot, s az ifjú finnezőket (mert vannak már ilyen megvesztegetett ifjak) hathatósan buzdítom reá” (IV, 235).

⁴³ A szerző kiemelése.

Abban az alapvető kérdésben, az urál-altaji nyelvtörzs melyik ágához tartozik a magyar, fokozatosan fejlődik HUNFALVY nézete. Ez nem is lehetett másképpen. Önvallomásként hangzik, amit 1859-ben mond: „Nyelvtudományom igen fogyatékos; még távol vagyok attól, hogy rendszert állítsak fel; mindig újat meg újat tanulok” (IV, 297). Ez a kijelentés a kulcsa a látszólagos ingadozásoknak.

Nem térek itt ki az egyes mozzanatokra, csak azt a csoportosítást ismertetem, amelyet HUNFALVY a Magyar Nyelvészet programjában (I, 18) megadott. Ebben az urál-altaji nyelvtörzset az alábbi öt csoportra osztja: a) finn (finn, észt, lapp); b) magyar (magyar, osztják stb.); c) török-tatár; d) mongol, tunguz-mandzsú; e) szamojéd. Vagy másfél évtized kellett még hozzá, hogy ebből az alaphól kiindulva s REGULY hagyatékának további földolgozásával BUDENZ a HUNFALVY hiányolta rendszert véglegesen föllálítsa és kinyilatkoztassa: a magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsaládba tartozik. (vö. MUNKÁCSI: Emlékezés Hunfalvy Pál... fölött; SZINNYEI: MNy. XIX, 14–22; NyK. L, 1–4).

A tanulmányok sorát FÁBIÁN ISTVÁN A finn nyelv ismertetése című munkája nyitja meg (I, 77–95, 97–121, 273–327, 337–61, 392–410). Szerinte a magyar és a finn nyelv közti rokonság nem csupán a személynévmásokban, a számnevekben, valamint a létigében nyilvánul meg, — GRIMM szerint ezek a rokonság fő ismertető jegyei — hanem a két nyelv épületében, egész rendszerében. Ezt FÁBIÁN — az ismeretek akkori állása szerint — igazolja. Tanulmányához bőszegesen fűz jegyzeteket HUNFALVY. Ugyancsak FÁBIÁN ismerteti (VI, 182–97) a Kalevalát, s a két első runot bemutatja a maga fordításában. Majd (III, 189–207, 283–90) vizsgálja EURÉN finn nyelvtanát, amelyet ő is követett a maga munkájában. HUNFALVY (V, 178–9, 516–36; VI, 84–99, 283–90) meg FÁBIÁN nyelvtanát tárgyalja nagyon behatóan. Hosszabbban értekezik még FÁBIÁN (VI, 23–46, 105–27) az összehasonlító nyelvészet eddigi eredményei alapján az urál-altaji nyelvek hangtani problémáiról, HUNFALVYnak részletes megjegyzéseitől kísérve. Ezt annál is inkább szükségesnek tartja FÁBIÁN, mert ezzel, úgy mond, „korlátozhatni hiszem azon túlkalandozásainkat, melyekre szófejtéseinkben, az idétlen tudvágy által folyvást engedjük magunkat ragadtatni” (VI, 23). — PHILOFENNUS (I, 362–75) száz finn és száz magyar néptalányt közöl bevezetéssel és jegyzetekkel.

HUNFALVY (IV, 142–58, 204–26, 369–400), miután a megelőző évben REGULYtól tanulta a manysi nyelvet és elsajátította a chantit, tájékoztat az utóbbiról, és kimutat magyar—chanti egyezéseket. Foglalkozik (II, 290–312, 323–60) a mordvin nyelvvel is, és később kiegészíti közlését REGULY jegyzetei alapján a mordvin igeragozással (IV, 318–20). — RIBÁRI FERENC (IV, 259–93) azon elmélkedik, hogy melyik ághoz tartozik a mordvin nyelv. HUNFALVY észrevételei (IV, 293–8) egészítik ki cikkét. — A szamojéd nyelvet is vizsgálja (III, 263–82) HUNFALVY, különösen a tárgyas igeragozást. Arra a kérdésre pedig, hogy a szamojéd nyelveket a magyar ághoz számítsuk-e, azt feleli, hogy ideiglenesen „tegyenek külön ágat”. Ez az „ideiglenesen” is beleilágít az összehasonlítás akkori állapotába és módszerébe.

BUDENZ a magyar számnevekről (V, 22–39), a *meg*-ről és rokonságáról (V, 208–40) valamint a *-talan*, *-telen* képzőről (V, 537–44) értekezik. HUNFALVY (V, 240–5) kifogással él a *meg* magyarázatával szemben, s megjegyzéseket fűz (V, 544–6) a *-talan*, *-telen* képzőről szóló cikkhez is.

Ismerteti BUDENZ (VI, 165–71) SCHOTTNak Altaische Studien című tanulmányát. — Érdekes cikkben számol be HUNFALVY (III, 460–5) arról, hogy SCHOTT a Magyar Nyelvészet olvasója, időnkint ismerteti folyóiratunk egyes füzetait egy berlini szemlében, sőt levélben is szokott vele kiigazításokat és kiegészítéseket közölni. Ilyen helyesbítéseket és pótlásokat tár most az olvasó elé HUNFALVY, és hozzájuk fűzi a maga észrevételeit.

RIEDL SZENDÉNEK (I, 20–30) A nyelvészetről általában című tanulmánya kiemeli, hogy a rokon nyelvek anyagi tekintetben a hangváltozás törvényei szerint lassankint távoznak el egymástól, az anyagi hasonlatosság tehát semmi esetre sem elegendő vagy éppen egyedüli jegye a nyelvrokonságnak. „A többszám képeztetése a magyar és a rokon nyelvekben” a címe egy másik dolgozatának (I, 137–50).

Vitára adott alkalmat a szócsaládrendszer is. LUGOSSY „Szócsaládrendszer, nyelvészeti egymásután” című értekezésében (II, 138–59, 161–89) úgy vélekedik, hogy addig, míg „... a szócsaládrendszer... keresztülvive nincs: addig nyelvünk értelmes gazdái magunk sem vagyunk, nemhogy józan nyelvhasznításról ily helyzetünkben szó lehetne” (II, 164). HUNFALVY válaszában (II, 190–220) éppen az ellenkező nézetet vallja. Szerinte családositani nem lehet addig, míg a rokon nyelvek összefüggései nincsenek tisztázva. SZILÁDY (VI, 143–9) a két szempont egyesítését tartja kívánatosnak. Végül BUDENZ (VI, 149–56) kijelenti, hogy a szócsaládok vizsgálatát sem a magyarban, sem a többi urál-altaji nyelvben nem lehet elkülönítve megvalósítani. — LUGOSSY rendszerét követte egyébként CZUCZOR–FOGARÁSI szótára (I. CzF. I, Előbeszéd 17).

Magyar–török szók viszonyát taglalja BUDENZ (IV, 401–38) HUNFALVY jegyzeteitől kísérve. — FÁBIÁN (V, 194–203) kiegészíti BUDENZ magyar-jakut egybevetéseit (IV, 134–5). — VÁMBÉRYNAK BUDENZHEZ intézett levele (VI, 510–9) török–magyar szójegyzéket közöl a két nyelv rokonságának bizonyítására. BUDENZ (VI, 519–21) rámutat némely egybevetés helytelenségére. — Mindezek az egyeztetések az akkori szemléletnek megfelelőleg még a közös eredet alapján állnak.

Itt említem meg BUDENZnek „A szanszkrit igeidők a magyarra viszonyítva” című tanulmányát (V, 486–515).

Meg kell emlékeznünk a finnugor összehasonlító nyelvészetnek azokról a tudományos ellenfeleiről, akikkel a Magyar Nyelvészet vitába szállt. Ezek: BALLAGI, FOGARÁSI és CZUCZOR.

BALLAGI kezdetben, 1840-ben — láttuk — még a finnugor rokonság híve volt. De 1859-ben tartott akadémiai székfoglalójában (V, 456) kijelentette, hogy „... nyelvészkedésem egyik feladata éppen az, hogy a nevezett [sémi, altaji, indoeurópai] nyelvcsaládok közt újabb időben húzott válaszfalakat tehetségem szerint ledöntsem”, megelőzőleg (IV, 369) pedig kételkedését fejezte ki, hogy az urál-altaji nyelvek között ugyanolyan rokonság állna fenn, mint az indoeurópai nyelvek között. Ezzel szemben HUNFALVY (IV, 142–52, 204–26, 369–400; V, 456–85) azt hirdeti, hogy a magyar összehasonlító nyelvészet főfeladata az „altaji nyelvek tanulása és tudományos előadása” (V, 458), s hogy az a követelés, amelynél fogva a magyar nyelvhasznítást az urál-altaji nyelvek körében kell úzni, nem bilincsre verése, hanem kijózanítása a tudománynak, mert, úgymond (IV, 369) „a nyelvtényeket nem lehet kiokoskodni, valamint el sem lehet okoskodni, ha vannak”. Fölfogását ebbe

a mondatba sűríti a bíráló (V, 472): „Tehát Otrokocsi redivivus lesz a magyar nyelvtudomány Ballagi M. úr által...”.

A nyelvfilozófiai irányzatot nálunk FOGARASI JÁNOS és ERDÉLYI JÁNOS képviselte.

Már korábban (II, 386) úgy vélekedett HUNFALVY, hogy „a történeti nyelvtudomány nélkül, a rokon nyelvek tudása és tanulása nélkül akarni bölcsekedni valamely nyelvről már nem egyéb hiú igyekezetnél”.

HUNFALVY (III, 112) szerint ERDÉLYI a nyelv művelést helytelenül a nyelvtudománnyal egynek tartja. Aztán így folytatja: „Ő [Erdélyi] a magyar nyelv bölcséleti műveléséről beszélvén, annak művészies tárgyszerű alkalmazását érti: én a nyelvtények⁴⁴ tudományos felfogását keresem”.

FOGARASINAK a nyelvbölcseletről szóló akadémiai előadásával összefüggésben megjegyzi HUNFALVY (IV, 380–81): „... ha nyelvbölcseletet akarunk úzni, képzelhető-e az ... teljesebb és részletesebb egybehasonlítás előtt vagy nélkül ...? Fogarasi úr azt látszik hinni, sőt követelni, hogy igen ... Már pedig ha a nyelvbölcselem egyéb akar lenni pusztá nyelvelésnél: köteles kénytelen az altaji nyelvek tüneményeinek összességét s az azokban levő lényegest kikutatni, különben nem a nyelvek törvényeit, hanem saját képzelődéseit ... adja ki nyelvtörvények gyanánt”.

CZUCZORNAK szemére veti HUNFALVY (V, 181–2), hogy „a magyar nyelvet szembe teszi a világ valamennyi nyelvénél; a magyarhoz, szerinte az amerikai nyelvek oly közel és távol állanak, mint a latin, mint a finn, mint a sinai ... Czuczor úr szerint a magyar nyelvvel másként áll a dolog, mint a világ többi nyelveivel ... Az egyes vizsgálók munkarészüket azon világos tudattal üzik, hogy az egészhez ilyen vagy olyan viszonyban állanak, s ezért kiegészítik egymást. Ezen az úton lett másutt a nyelvtudomány: ha valami a világon kívül eső csoda nem vagyunk, nálunk is csak azon az úton lehetne igazán nyelvtudomány. Hátha ilyen csoda vagyunk? E kérdésre méltó lesz felelni. De hogyan? Czuczor úr ezen munkájának beható tanulásaival, miről később fogunk számot adni.” — Erre a számot adásra, nem tudni milyen okból, nem került sor.

II.

A szabadságharc összeomlásának lelki kihatása két, ellentétes irányban nyilvánult meg. Egyesek a valóságot, az adott helyzetet nézték és azt vallották, hogy a magyarság sorsának jobbrafordulását csak kemény erőfeszítéssel, a minden téren való komoly munkával lehet kiküzdeni. Ezeknek szemléletét legméltóbban HUNFALVY PÁL Igaz arany bullája érzékelteti. Mások a kegyetlen valóság elől az ábrándok birodalmába menekültek. Rendkívüli tulajdonságokkal fölruházott őseket fődöztek föl, s hittek benne, hogy a magyar és nyelve származásánál fogva minden más népnél és nyelvénél különb. Ezért a mostani állapotot nem tekintették tartósnak, hanem csak átmenetnek egy magától megváltozó új, szebb korszak felé. Nem meglepő, hogy ez a tan elég sok hívőre talált.

⁴⁴ Úgy látszik, HUNFALVY használta először — 1856-ban — a *nyelvtény* kifejezést. Más helyütt is előfordul nála, pl. IV, 157 alatt. Korábbi adatra nem akadtam (vö. TOLNAI: Nyelvúj. 194, 202).

Megvolt ez a hit 1848 előtt, megvolt korábban is, és lényegében hasonló okokból fejlődött ki: a magyarság évszázados vágyakozása és szüntelen küzdelme az igazi szabadságért idézte elő. Legjellegzetesebb és az abszolutizmus korára is kiható képviselője HORVÁT ISTVÁN. Persze voltak ennek a szemléletnek rokonszenves megnyilvánulásai is. Ilyen pl. az a fürgeteges lelkesedés, amelyet Berlioz zseniális hangszerelésében a Rákóczi-induló keltett az 1845. évi bemutatójakor.

HUNFALVY éles szeme menten fölismerte a veszélyt. Tisztában volt azzal, hogy a tudományos nézőpontból gyerekes mozgalom kihatását nem szabad lebecsülni, hanem komolyan és elszántan szembe kell szállni vele. Nyilvánvaló volt HUNFALVY számára, mit jelent a nyelvtudomány álláspontjából, ha a beteges, de tetszetős irányzat úrrá lesz az ország közhangulatán, megnyeri a közvéleményt.

Így elkerülhetetlenné vált, hogy a két, egymással merőben ellentétes szemlélet össze ne ütközzék: egyfelől a „halzsíros atyafiság” ellen állhatatos makacssággal harcoló, főleg műkedvelő történész-nyelvészekből álló tábor, másfelől HUNFALVY és azok a nyelvészek, akik egy nézetet vallottak vele.

Mindjárt bevezetőjének elején (I, 1) kinyilvánítja HUNFALVY, hogy nem ígérhet mulatságot, és nem édesgetheti az olvasót előítéleteinek legyezgetésében. Kijelenti (IV, 295): „Horvát István nyelvészkedő történelmi ellen tudomra vagy első, vagy leghevesebben én keltem ki. A tudományhoz méltatlan volt-e kikelésem modora, azt ítéljék meg mások . . . de hogy nagyon szükséges volt, arról teljesen meg vagyok győződve, s kész vagyok újra meg újra kikelni, ha valaki H. Istv. [így] tekintélyével akarná távol tartani magától a nyelvtudományt”. Kemény szavak!⁴⁵ Rámutat (I, 15) arra: nem tetszik egyeseknek, hogy bizonyos nyelvekkel hasonlítjuk össze nyelvünket. Attól való iszonyódásukban inkább eltagadják a nyelvhasznítás szükségét vagy pedig a föld valamennyi nyelvével akarják hasonlítgatni a magyart, hogysem „csőcselék néppel” legyen dolgunk! Azt mondja továbbá (II, 4–5), hogy azok, akik RÉVAIT nem merik bántani, szidják SAJNOVICSOT és fitymálják a „híg eszű” GYARMATHIT, féltik a magyar becsületet, ha a lappal, a finnel, az észttel s a többi számos, de nem díszes atyafiságai környékezik a dicső magyar nyelvet. Ennek a gőgös fölfogásnak a megnyilvánulása (IV, 295) az a hit, hogy a magyar nyelv a legeredetibb, tehát ebből kell megmagyarázni nemcsak az áltaji, hanem az árja nyelveket is. Kérlelhetetlenül kikel (I, 143) HUNFALVY az ellen, hogy nálunk némely főnnhéjazó törpe csak piszkos, halzsíros finnek ismer. Kijelenti (I, 152) továbbá: Sokan megbotránkoznak azon, hogy ismételten állította, nincs még magyar nyelvtudományunk, mivel csak most kezdjük tanulni a rokon nyelveket. Idézésre kívánczó nyilatkozatainak szinte kimeríthetetlen sorát ezzel az idézettel (I, 18) zárom le: „Félre tehát a gyermekes vagy parasztos hiúskodással, mely valóban inkább szégyenünkre van, mint a lapp rokonság, mert alkalmatlanná teszen a tudományra, miben legnagyobb szegényvállásunk áll”.

HUNFALVY után hallgassunk meg másokat is. LUGOSSYNAK (II, 164) ez a véleménye: „A nyelvnymozás kontár kezek közé sülyedt, henység elmefuttatásának tárgyává lőn, s általán gyanús mesterséggé kezd válni. Némelyek

⁴⁵ TOLDY FERENC az 1850-ben megjelent *Reguly-Albumban* (XXII) megemlíti, hogy *REGULY* joghallgató korában HORVÁT ISTVÁNNÁL „tarta szállást és asztalt, de, ami kiemelendő, a híres tanár sem utasítással, sem eszközök közlésével nem kötelezte őt le”.

tréfából nevetségül, mások agygyengeségből úzték”. — RIEDL SZENDE (I, 30), a nyelvtudomány kérdéseit tárgyalva, megjegyzi: „Hogy jelen alkalommal Horvát Istvánt, Dankovszkyt s a régebbiek közül Otrókocsit nem emlitem, csak annak tulajdonítható, hogy én ezen férfiakat a nyelvészek közé nem sorozhatom”. — ROSTY ZSIGMOND (III, 217) álláspontja meg ez: „A nem hívók . . . kik — a finn, vagy helyesebben urál-altaji népek mostani sorsát és állapotát tekintve — az atyafiságot szégyellik, és így azt ignorálni akarják . . . de a kitagadás által magamat csak nevetségessé tenném anélkül, hogy a rokonság megszűnnék”.

Ennyit HUNFALVYÉK elvi szempontjairól.

Vegyük most szemügyre az ellenséges tábornak azokat a tagjait, akikkel a Magyar Nyelvészeti pörbe szállt.

Az álmoképeket hajszolók közül, HORVÁT ISTVÁN halála után, MÁTYÁS FLÓRIÁN, a képzett szanszkritista volt a legsúlyosabb ellenfél. Nyelvhasználati zsongéja Magyar-árja nyelvhasználatok címen a Magyar Nyelvészeti, mindjárt megindulása után (I, 234—52) jelent meg. Ebben a szerző azt fejtegeti, hogy a magyarság élete korai szakaszában görög, szláv és német szomszédságban élt, latin térítőkkal is érintkezett, de még korábban más népekkel is keveredett. Történelmi adatokkal is bizonyítható, mondja, — de nem bizonyítja — hogy a magyar a honfoglalás idején a műveltségnek legalább azon a fokán állt, mint az itt tanyázó német és szláv népek. „Erősíti e tudatot a hasonlító nyelvészeti is, mely keleti művelt népnél ráismer pallérozást feltételező több magyar szavainkra, melyeket korlátozott nézet jelen szomszédainktól hisz kölcsönzöttnek” (I, 238). Íme néhány példa egybevetései közül: *barbely* (borbély): újperzsa; *barázda*: újp.; *beszéd*: szkr., újp., gör.; *betyár*: újp., zend; *billikom*: újp.; *borostyán*: újp.; *búza*: újp.; *cseresznye*: újp.; *dupla*: újp.; *cseléd*: szkr., újp.; *pecsenye*: szkr.; *pénz*: szkr., újp.; *társ*: újp.; *törköly*: újp. Vagy másfélszáz ilyen egybeállítással ismertet meg bennünket MÁTYÁS.

HUNFALVY csupán a szinte túlzásba vitt audiatur et altera pars elve készíthette a cikk közzétételére. Jellemző rá az a megjegyzése (III, 87), hogy a dolgozathoz a szerző előzetes tudtával fűzött észrevételeket, mert tudományos ügyről lévén szó, nem szabad a személyt tekinteni, hanem csak a dolgot. — Ezek az észrevételek — mintegy száz lapalji jegyzet — csak előcsatározás számba mennek, sejtetve a későbbi heves ütközeteket.

1857-i akadémiai fölolvasásában HUNFALVY élesen szembeszáll MÁTYÁSSAL. Ugyanezt cselekszi kevéssel utána CSENGERY ANTAL. S megindult az „árja-ugor” háború. Még ugyanebben az esztendőben megjelent MÁTYÁS két füzet. Az egyik címe: Magyar-árja nyelvhasználatok (38 l.), a másiké: A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében (67 l.). A következő évben megjelent a harmadik füzet: Észrevételek finnező véleményre a magyar ősvallásról, nyelvészeti viták és újabb magyar-árja nyelvhasználatok (61 l.).

Az akadémiai emlékbeszédet MÁTYÁSRÓL BÉKEFI REMIG tartotta. Ebben (XIII. köt. 7) úgy nyilatkozik, hogy HUNFALVY kritikája erős, „majdnem lesújtó”. Aki azonban elolvassa HUNFALVY bírálatait (III, 67—84, 87—113; IV, 232—7), az a „majdnem” szót alighanem a „végtelenen” szóval cseréli föl.

HUNFALVY mindjárt első értekezésének elején (III, 68) idézi MÁTYÁSNAK azt a kijelentését, hogy „Sajnovics az ügy kárára a jeges tenger partjaihoz vetődvén, a gyagyogó lapp szájából magyar hangokat véle hallani”.

Az északi atyafiság MÁTYÁS szerint olyan, „kinek hadairól, törvényhozásáról s egyáltalán állodalmi életéről nem igen tud a história” (III, 68). Erre megjegyzi HUNFALVY: „Eszerint híres nép lehet rokonunk, nem híres nép ne legyen rokonunk. A cigány nép nem lehet árja nép, mert neki hadait, törvényhozását stb. nem igen ismeri a história, ellenben lókötesi és vásári csínjait nagyon ismeri a rendőrség”. Azt állítja továbbá MÁTYÁS (III, 68), hogy „... a tévedést [finn–magyar nyelvészkedést] csak az szüntetheti meg, ki az ügy melletti lelkesedéssel kívülről a magyar nyelvet anyatejével szopta...”⁴⁶ HUNFALVY a származására tett erre a célzásra így felel (III, 69): „Föltéve, hogy a magyar nyelvről nem ítélni senki, aki azt anyatejével nem szopta: ugyanezt minden más nyelvről is föl kell tenni. Mikor szoptott M. Fl. [így] szanszkrit anyát? Volt-e annyiféle anyja vagy szoptatója, hányféle nyelvről ítélni akar s kénytelen ítélni, ha egybe hasonlító nyelvészkedést űz? ... Avagy van-e a magyarnak valami sajátsága, minélfogva neki nem kell tanulni, csak szopni! Persze, hogy az ilyen okoskodás mód nélkül tetszik...⁴⁷ azoknak, kik a tudományhoz nem tudnak, mert tanulni restek”.

A gúny éles fegyvere váltakozik a tudomány erős érveivel. Ezt mondja egyebek közt HUNFALVY: A magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban, a mi nyelvtudományunk nem akar hívóket, hanem vizsgálókat; ha egyesek csak a sémi vagy az árja nyelv faj ismeretével akarnak a magyar nyelv felől böcselkedni, mellőzvényt tudományunknak az urál-altaji nyelvekből merített okokkal való cáfolását, azokat a nyelvtudomány fegyvereivel fegyelmeztetni kell, mert ez kötelességünk (III, 71). Kijelenti azt is, hogy a vendégszók a nyelvösszehasonlításban nem jöhetnek számba (III, 73). MÁTYÁS a továbbiakban (III, 92) azt a kijelentést teszi, hogy „... mindazon szláv szó, melynek hasonlata az árja nyelvekben fölmutatható s nyelvünkben is található, magyar-árja hasonlat”. HUNFALVY az idézett részt nem is ritkítva, hanem félkövér betűkkel szedette; ez fölöslegessé teszi, hogy erre vonatkozó megjegyzéseit ismertessem. MÁTYÁS harmadik füzetéből idézi HUNFALVY (IV, 232): „Csengery Antal úr már a magyar ősvallást finníti. Ha őseink nyelve, vallása finn-rokon, nem szükség többé Noé körül keresni a magyar-finn közösséget... legalább békén hagyják ősmultunkat... egy hajdan dicső s ma sem finn keverék vagy korcs nemzet ügye forog itt fenn”.⁴⁸

Megokolja HUNFALVY, miért küzd oly keményen MÁTYÁS ellen (III, 106): nem ismeri a finn nyelvet, s mégis bátran ítélkezik róla. Mivel pedig több tekintéllyel lép föl, mint elődei, — úgyszólván egyetlen szanszkrit tudósunk —, az ő állításai súlyosak, s ha tévesek, sokkal ártalmasabbak, mint másokéi.

Az erdélyi (Torda-Aranyos megyei) születésű MÁTYÁS FLÓRIÁN (1818–1904) művelt fő, 1861–71-ben nyelvtörténeti szótárának részleteit adta ki, az oklevéltudomány terén is jelesen működött. Csak sajnálni lehet, hogy összehasonlító nyelvészkedése zsákutcába vezette. Munkái sok embert megzavartak, elég kárt okoztak. De — ezt javára kell betudnunk — az ismertetett három munka után abbahagyta a nyelvhasznalással foglalkozást.⁴⁹

⁴⁶ A szerző dülten szedette.

⁴⁷ A pontozás a szerzőtől ered.

⁴⁸ A kiemelés a szerzőtől való.

⁴⁹ 1864–65-ben, amikor már a harcok elültek volt, MÁTYÁS-nak két cikkét közli HUNFALVY a NyK.-ben; a cikkek távol esnek MÁTYÁS korábbi nyelvészkedésétől.

MÁRKI JÓZSEF (1815–1888) ismert pedagógus, egyetemi könyvtárőr még teljesen HORVÁT ISTVÁN hatása alatt áll. „Szóelemzés vagy szavaink egymásközi rokonsága” című dolgozatát így vezeti be HUNFALVY (III, 151–6): „Ismeressem-e a címzett munkát? Kimondjam-e véleményemet pusztán... Ilyen nyelvészeti munkát írnak nálunk 1857-ben!!” HUNFALVY az előbbi választotta: részleteket közöl, nem mond véleményt. Jellemzésül MÁRKI munkájának bevezető részét (III, 151) iktatom ide: „Midőn ezelőtt mintegy 25 évvel a halhatatlan emlékezetű Horvát István nyilvános előadásait a magyar nyelv történelméből tanítványi áhitattal hallgattam, a derék tanár egy, a keleti nyelvekben — melyekhez számítá a magyart is — uralkodó elv húrját pendíté meg, melynek hangja agyam s szívem legmélyéig hatott, s mely ott magát örökre befészkelé. Azóta nem tudtam, nem akartam szabadulni ez elvtől; sőt annak helyességét száz alkalmazás után is rendületlennek tapasztalván: mindinkább hódoltam s hódolok mai napig”. Szóelemzései igazolják, hogy valóban teljes hűséggel követte mesterének elveit.

MÁTYÁS FLÓRIÁN erősen hatott a nyelvészkedő műkedvelőkre.

Hívei közül legjobban kiemelkedik PÓLYA JÓZSEF (1802–1873), a kitűnő orvos-fiziológus, akadémiai tag.⁵⁰ A Pesti Napló 1859. április 27-i számában hosszabb cikket közöl „A magyar számnevek alkalmából; mongol népfaj vagyunk-e?” cím alatt. HUNFALVY (IV, 299–310) túhegyre veszi PÓLYA elmefuttatását. Idézi az újságcikkből (IV, 299): „Az akadémia nyelvi osztálya... azon meggyőződésre jutott, hogy a magyar nyelv önálló és semmi más nyelvből sem nem származtatható, sem igazi rokonságba nem hozható, sőt talán még fölvilágosítható sem. Azért mondták ki a magyar akad. nyelvosztály bizonyos tagjai, hogy a magyar nyelv csak oly magyar által kezelhető, másokkal összehasonlítható, sőt csupán önmagából kifejthető, ki azt mintegy az anyatejjel vette magába, vagy hogy fiziológusképp szóljak, kinek székölyi⁵¹ idegrendszere (systema nervosum centrale) és azon szervei, melyeket ezen idegrendszer kormányoz, tehát beszédszervei is oly sajátlag vannak alkotva, minő a nemzetiség eszméjének kinyomatában nyilvánul!”⁵² Vagyis MÁTYÁS anyatej-elméletének híve PÓLYA. HUNFALVY megjegyzéseiből (IV, 301) csak egy mondatot állítok ide: „... ha dr. Pólya gyermekét (szántszándékkal mondom az övét, hogy lehető ép magyar idegrendszerű legyen) tiszta szláv ajakú helységben és szláv dajka emlőjén neveltetnők fel, az ott, mihelyt megszólalna, magyar szókat kezdene ejteni, mint a kaktusz kaktuszul virágzik nálunk is?”

VÁRI-SZABÓ SÁMUEL tiszaföldvári ref. lelkésznek „A magyar nyelv eredetisége s önfejlése” című munkájához csupán csak ezt a rövid mondatot fűzi HUNFALVY (II, 402): „Ezen munka nem helyesli a M. Nyelvészet eljárását”. — De VÁRI-SZABÓ füzetéből is csak két mondatot idéz a bíráló: „A nyelv eredetisége, gyökeressége, nemzetisége felső nemű gyökér nyomozás: ezeknek a többi európai nyelvek körül semmi helyük nincs, hanem csak a magyar nyelvben... Ezen nyelv méltó, hogy a Noé bárkáján keresztül egy család ajakán az új világba általjött eredeti pátriárkai nyelvből közvetlenül legeggyenesebb vonalban eredett első-

⁵⁰ PÓLYA a Bugát-féle szógyártás követője volt (vö. TOLNAI: i. m. 166, 175).

⁵¹ A *székölyi* szó is nyilván PÓLYA gyártmánya; máshol nem találkoztam vele.

⁵² Az egész idézőjel közé tett szövegrészt HUNFALVY részben dűlt, részben félkövér betűvel szedette; a pontozott kihagyás is tőle ered.

s z ü l ö t t n y e l v n e k,⁵³ s annálfogva a Bábel tornya tövitől széjjeloszlott családok nyelvének avagy nevelőanyjának lenni ismertessék”.

MÉSZÁROS KÁROLY — semmit sem sikerült róla megtudnom — a Pesty Frigyes akadémiai tag szerkesztésében Temesvárt megjelenő Delejtű nevű közlőny 1859. július 5-i számában Hunyor és Magyar Scythiában címen hosszabb cikket tesz közzé. Belőle idézi HUNFALVY (IV, 400) egyebek közt az alábbiakat: „Perzsia nyugat-éjszaki részén, a Jegestenger s India illatos határai közt volt egy ország... itt születtek Hunyor és Magyar a rokon hun-magyar népcsalád ősatyjai, s itt nemzették a nemzetet, mely a Dunának és Tiszának partjain immár ezred év óta él”. HUNFALVY megjegyzése: „Szegény historikusok és nyeivészek!... Istenem, nagy lehet az idei hőség!” — HUNFALVY idézetét megszerzem az eredetiből vett alábbi részlettel (i. m. 211): „Nimród Eviláth vagyis Ejlut földére s Achlat város vidékére tért, hol megtelepedvén, első nőjétől, Őkétől két fiat nemzett, Hunyort és Magyart...”. Ebből kitűnik, hogy a magyar egyenes ágon Nimródtól származik...

KOVÁCS FRIGYES orvos doktornak „Az igaz, szép és jó feltárt tanának előhírnöki füzeté” ezúttal nem a szerkesztő, hanem BUDENZ bírálata kapta (VI, 453). A bíráló a szerzőnek néhány szófejtését közli: a bibliai *Ráchel* név onnét ered, hogy Jákob *rácsel*-lel megcsalván, *Leát* kapta feleségül; azaz *Á*-t, vagyis az elsőszülött leányt, vagyis röviden *lelé Á*-t = *Leát*. Még csak egy szófejtését: a görög *hypothesis* is a magyarból származik; nem egyéb mint *ah-pot-ez-is*, vagyis a tudatot *hiányosan potoló* nézet *ez-is* = *hipothesis*! BUDENZ nem közli, de jellemzésül én idézem az 58 lapnyi füzetből az Akadémia titkárának TOLDY FERENCNEK a szerzőhöz intézett levelét, illetve egy részletet belőle: „...figyelemmel átvizsgálván a Kegyed vázlatát a magyar nyelv bölcseleméről, úgy találta [a bizottság], hogy a módszer, mely szerint abban a nyelv szavai értelmeztetnek, a kellő tudományos alapot nélkülözi...” (10).

— A szerző fölötté méltatlankodik ezen az eljáráson, és kijelenti (10): „...Vagy azt hiszik-e hogy egy természetvizsgáló nem képes-e saját nemzete nyelvészeti körében azon csalhatatlan próbákat felállítani, melynél fogva Önök [az Akadémia bíráló bizottságának tagjai] szemeibe bátran merne nézni? ... nekünk kell felkutatnunk azon alaptörvényeket, mely mód szerint vésték be dicső elődeink a betűk jelves jelentőségein a tudatot saját édes anyai nyelvünkbe ... és elhagytam szándékosan ez úttal az Önöktől követett rendszert, de nem végképp; és ezért valék nyelvünk bevézési tekintetében oly szerencsés”. — BUDENZ így zárja le ismertetését: „...ha elgondoljuk, hogy az 1861. év az, melyben ilyen munka egész tudományos komolysággal íratik és világra bocsáttatik, nem fehattük, hogy háromszor ne kiáltuk: Allahu ekber!!!”

Befejezésül egy oly cikkecskére akarok rámutatni amellyel a Magyar Nyelvészet ugyan nem foglalkozik, de amely foglalkozik a folyóirattal. A Kalauz nevű hetilap 1859. február 19-i számában TUSKEVÁRI ezt írja: „Észrevételek a finnél véleményekre... a föllebbi könyv írója, Mátyás Flórián... munkájában az említett finnisták [Hunfalvy és Csengery] véleménye ellen harcol, de nem elég erős fegyverrel harcol... De hadd lovagoljanak a finn vesszőparipán, míg vagy magától eltörlik alattuk vagy pedig valaki kiüti alóluk... Az ilyeneknek [németországi tudósoknak] érdekükben van azt mutogatni, hogy a magyar nemzet semmi egyéb, mint az északi

⁵³ A kiemelés a bírálótól ered.

jeges vidéken lakó bárgyú finn népnek nyomorú szakadéka . . .” A TUSKEVÁRI álnév STÁNCICS MIHÁLYT fűdi (vö. GULYÁS PÁL i. m.).

Aránytalannak látszhatik az a terjedelem, amely a finnugor rokonság ellen viaskodók táborának jutott. De, úgy vélem, megokolt. Mert csak így állhat előttünk kellő megvilágításban az a kétirányú, egymástól elválaszt-hatatlan működés, amelyet HUNFALVYNak és folyóiratának ki kellett fejtenie. Egyrészt pozitív irányban, az összehasonlító nyelvtudomány kialakításáért folyt a szorgos munka. Másrészt ennek érdekében elengedhetetlen volt a harc megvívása a makacs, szívós ellenféllel. Adataink azt vallják, hogy a Magyar Nyelvészet a nyelvtudománnyal foglalkozóknak egy egészen szűk körén túl nem bírta az érdeklődést fölkelteni. Hogy a finnugorság gondolata sok ideig nem nyerhetett meg szélesebb rétegeket, ez főleg a „halzsírszag” ellenesei tevékenységének a következménye. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagy-nunk. S ha 1861-ben VÁMBÉRY kijelenthette BUDENZhez intézett levelében (VI, 513), hogy „a Horvát István-féle csak mesék és rögeszmék bélyegezte korszak lejárt” — a kijelentést inkább csak a megnyilvánulások s nem a kihatás tekintetében fogadhatjuk el —: akkor ezt az eredményt HUNFALVY-nak és folyóiratának köszönhetjük.⁵⁴

12.

A klasszikus filológiát tárgyaló nyilatkozatában (V, 3) kijelenti HUNFALVY, hogy a görög és a latin nyelvet illetőleg szemléje inkább tudósító, mint építő akar lenni. Ezt a kijelentését kiegészíti (VI, 498) FINÁLY dolgozatához fűzött megjegyzése, amely szerint a klasszikus filológiában semmit sem tudunk, amit nem német könyvekből tanultunk volna.

HUNFALVY elemzi (II, 11–29, 105–37) WEILnak és BENLOEWnek *Théorie générale de l'accentuation latine* . . . című művét, s fejtegetéseit azzal fejezi be, hogy sok tanulnivalónk van még abban is, amit legjobban tudni vélünk. — TÉLFI JÁNOS (V, 40–62) a görög hangsúlyról értekezik SZEPESI IMRÉnek egy dolgozata nyomán; ezúttal is hozzászól a tárgyhoz a szerkesztő. — HUNFALVY Tájékoztató a szanszkrit, görög és latin nyelv-tudományban című tanulmányában (III, 167–88, 291–308) utal arra (III, 167), hogy BOPPNak *Vergleichende Grammatikja* az indoeurópai nyelvészet alapja. — IMRE SÁNDOR cikkének (III, 382–98; HUNFALVY megjegyzéseivel) címe: Az ember neve némely árja nyelvekben.

Az 1859-i évfolyamban kezdi meg BUDENZ értekezéseinek sorát.⁵⁵ A klasszikus filológia köréből valók: „A görög *δαυο* képzőrül” (IV, 132–41;

⁵⁴ Szórványosan később is főltnük egy-egy antihalzsíros kísértet. MÁTYÁS FLÓRIÁN követőinek egy túlságosan — nyolc évtizeddel — elkésett, de tudatlanságban rajtuk is túltevő utódáról számol be ZSIRAI MIKLÓS (MNy. XXXVI, 103 kk.). A ZSIRAI említette könyv szerzője szerint „ma már nem titok, hogy Hunfalvy (magyarosított nevű cípeer) . . . a finnugor elméletet is a Gesamtmonarchie érdekében költötte . . . amilyen hazugsá-gokon a finnugor elmélet épült fel”. — Még 1940-ben is írtak így!

⁵⁵ BUDENZ első cikkét LUGOSSYNak a szerkesztőhöz intézett 1858. okt. 12-i levele (IV, 132) vezeti be. Megemlíti benne, hogy HUNFALVYNak „. . . Budenzünk megismer-hetését köszönöm, derék új hazánkfiának irodalmunkbani első fölvezetése iránt kérve. . .”. Megjegyzi BUDENZről, hogy „. . . az árja nyelvészet terén szerzett tekintélyes képzett-ségét tudományszomjánál fogva az áltai nyelvek elsajátításával is tetézendő, közöttük a magyarral is foglalkoztában, im ezt annyira megkedvelé, hogy csupán tudományos

LUGOSSY és HUNFALVY megjegyzéseivel); „Az indh (andh) igegyök görög tulajdonnevekben” (IV, 64–75); CURTIUS egy etimológiai művének bírálata (IV, 351–68); MAYER LEÓ két görög-latin hangtani munkájának ismertetése (VI, 157–65).⁵⁶

Bővebb tér jut a gyakorlati kérdéseknek.

IMRE SÁNDOR (II, 464–73) bírálja SÁRVÁRI BÉLÁNAK egy fordítását a latinból, s a bírálatot HUNFALVY Utószava (II, 474–5) egészíti ki. Ebben megjegyzi HUNFALVY: „Hála Istennek! a latinul beszélés megszűnt az iskola köznyelvének lenni... A görög és latin tanításnak nem lehet célja, hogy ügyeinket, banauziánkat görögül vagy latinul folytassuk: hanem hogy a görög és latin szellemet fogjuk fel és tegyük sajátunkká”. — IMRE SÁNDOR (III, 398–401) HUNFALVYHOZ hasonlóan a latinul beszélés ellen szólal föl annak a tanárnak a gyatra latinságával összefüggésben, aki a latinnak közhasználata mellett foglal állást. Ezt mondja IMRE: „... mi vezet annyi kontárkodásra saját nyelvünk használata körül is, mint egy korcs, elferdített... csak nálunk jogos... nyelvnek — mondanám zsargónnak⁵⁷ — használata...”. — BUDENZ (IV, 161–74, 241–58) a FINÁLY HENRIK és REGÉNYI ISTVÁN szerkesztésében megjelent Latin iskolai szótárt ismerteti, etimológiai kérdéseket is vizsgálva. — A görög és a latin iskolai oktatásának ügyeivel foglalkozik igen alaposan a 6. 8. 9. jegyű szerző két dolgozatban (I, 31–44, 358–72), továbbá HUNFALVY két iskolai értesítő bírálatában (II, 376–85) és ...e...r. (=IMRE SÁNDOR III, 315–9).

Itt említem meg azt az egyetlen dolgozatot, amely a sémi nyelvekkel foglalkozik (III, 426–36). Ez KUUN GÉZÁNAK „A héber névi módról” című tanulmánya.

13.

A rumén és a szláv nyelvészet HUNFALVY programjának az a része, amelyik nem valósult, de nem is valósulhatott meg.

Nemes elgondolások vezették HUNFALVYt akkor, amikor kifejti (I, 1), hogy kötelességünk a hazai nemzetiségeknek, elsősorban a ruménoknak és a szlávoknak, de a kisebb csoportoknak: az örményeknek, a cigányoknak stb. nyelvével is tudományosan foglalkozni. Öt évvel később (VI, 12) meg úgy bővíti ki programját, hogy a magyar nyelvtudomány a rumén és a szláv nyelveket úgy kutassa, mintha arra egyedül ő volna hivatva, s-hogy a rumén

ismeretével meg nem elégedvén, folyékonyan beszélni s — mint értekezése tanúsítja — élvezhetően írni is rövid idő alatt megtanula...”. — HUNFALVY egy évvel később (V, 468) „a közöttünk magyarosodó Budenz”-re hivatkozik.

⁵⁶ Az elsőséget egyébként a TanLapok a maga számára igényli. Itt jelent meg ugyanis 1858. szept. 30-án és folytatólagosan okt. 7-én BUDENZ tanulmánya: Tithonos mitológiai jelentéséről. Lapalji jegyzetben hozzáfűzi a szerkesztő: „Különösen örülünk, hogy a jeles műveltségű fiatal férfiut, kitől, mint a görög, latin és szanszkrit nyelv alapos ismerőjétől s jelenleg az altaji nyelvek buzgó tanulmányozójától hazai tudományosságunk méltán sokat vár, a magyar tudományos irodalom terén mi voltunk szerencsések először felleptetni... S e férfit, a híres Benfeynek a szanszkritban kedvenc tanítványa, jelenleg már a mienk, s a hazai tanári karhoz tartozik”.

⁵⁷ A *zsargon* (*jargon*) szót a Nagyszótár adatai szerint már KAZINCZY (II. Gessn. éI. 5) 1815-ben és VERSEGHY (Felelet 313) 1818-ban használta. A franciában a szó a XII. sz. óta mutatható ki (GAMILLSCHEG, FrzEtWb.), a németben 1765-ben tűnik föl (KLUGE — GÖTZE, EtWb.¹⁶, SCHULZ — BASLER, FdWb.).

és a szláv népek a magyar irodalomban találják föl nyelvük tudományos földolgozását.

De volt-e erre szükség? A német nyelvet eleve kikapcsolta tervéből HUNFALVY, mert, miként mondotta, Németország nyelvtudománya teljesen kielégíti a hazai németiség igényeit is. A román és a szláv nyelvek nézőpontjából a viszonyok lényegben azonosak voltak a németével. Legfőljebb abban mutatkozik eltérés, hogy némileg később indult meg a két nyelvcsoporthoz tudományos művelése, mint a németé. De az időbeli különbséget mi sem tudtuk volna kiegyenlíteni. Ám honnan vettük is volna a szükséges tudományos erőket? Hisz ezeknek a magyar nyelvészet is szűkében volt. Általános tudományos szempontból az egyetem keretében oldódott meg a kérdés: a szláv nyelveket 1849-től kezdve helyettes, 1866-tól kezdve pedig kinevezett tanár, a román nyelvet meg 1862-től kezdve kinevezett tanár adta elő (vö. SZENTPÉTERY: i. m. 672–3). A románok és a szlávok sajátos magyarországi nyelvészeti problémáival később — igaz, nem kimerítő módon — főleg a Nyelvőr foglalkozott, de megjelentek kisebb publikációk is.

A töredék csoportok közül legfőljebb a cigányok nyelve kerülhetett volna számba azon a címen, hogy máshol nem művelik tudományosan. De fölösleges hangsúlyozni, hogy sürgősebb feladatok megoldása várt nyelvészetünkre, mint tudósok kiképzése és búvárlatok folytatása ebben a nyelvben.

A nemzetiségek nyelvét illetőleg csak az a feladat hárulhatott volna a Magyar Nyelvészetre, amelyet HUNFALVY a klasszikus nyelvekre kijelölt: a külföldi nyelvészet eredményeinek közlése. Ez nem történt meg. Hat év alatt csupán egy idevágó munkát közölt folyóiratunk, FEKETE JÁNOSNAK A román nyelv ismertetése című tanulmányát (II, 243–74; III, 40–66, 137–50, 358–81). De nyilván a szerző sem szánta munkáját tudományos igények kielégítésére, mert az nem más, mint rövid történeti bevezetéssel kibővített gyakorlati nyelvtan.

14.

Azok a korlátozások, amelyekkel a Bach-korszak a sajtó politikai megnyilatkozásait sújtotta, akaratlanul üdvös hatással is jártak, azzal ti., hogy a lapok most, a korábbi viszonyokkal egybevetve, aránytalanul bővebben foglalkoztak az irodalom, a művészet és a tudomány ügyeivel. Előtérben állt az Akadémia működése. Több lap rendszeresen közölt jelentést az Akadémia üléseiről. Legrészletesebben a Pesti Napló tárgyalta a tudományos dolgokat.

Volt-e a lapokban visszhangja a Magyar Nyelvészet megjelenésének? Volt, s hozzátehetjük mindjárt: rokonszenvező megnyilatkozások formájában.

A Pesti Naplóban (1855. jún. 22.) CSENGERY ANTAL A magyar nyelvészet ügyében című öthasábos cikkét így vezeti be: „Azt hiszem, az újjáalakult Pesti Napló tudományos rovatát nem kezdhetjük meg méltóbban, mint azon nyelvészeti füzetek ajánlásával, melyeknek programját a napokban küldték szét.”⁵⁸ A Magyar Nyelvészetet értem...”. 1856. január 6-án újból fölhívja a figyelmet folyóiratunkra a Pesti Napló. 1862. augusztus 3. és 5. számában X. X.⁵⁹ a következőt írja: „... A Magyar Nyelvészet, szintűgy mint a

⁵⁸ Ennek a programnak nem akadtam nyomára.

⁵⁹ GULYÁS (i. m.) nem mondja meg, ki írt a kétbetűs jel alatt.

Nyelvtudományi Közlemények a komoly tudománynak vannak szentelve, azért meglehetősen könnyen viseltetik irántuk a nagy közönség; hogy vajjon helyesen teszi-e ezt, erről sokat lehetne mondani... Tudvalévő dolog, hogy vagy 10–12 év óta a magyar nyelvtudományban nagy élénkség van, melyet leginkább a hasonlító nyelvtudományra való hivatkozás idézett elő”. — A Bécsben TÖRÖK JÁNOS szerkesztésében megjelenő Magyar Sajtó 1856. szeptember 16-án ismerteti HUNFALVY nyilatkozatát, tudományos közlönyének programját. Benne úgy vélekedik HUNFALVY, hogy „a tehetetlenség leg-sújtóbb önvallomását hirdetné a világ előtt”, ha nem foglalnánk el a bennünket megillető helyet az összehasonlító nyelvtudományban. — A Budapesti Hírlap (1856. febr. 29.) megjegyzi, hogy az Uj Magyar Muzeum immár nem egyetlen tudományos szemlénk: megjelennek a nyelvészeti füzetek. — A Tanodai Lapokban R. F. [= RIBÁRY FERENC] 1858. augusztus 12.-i, 19.-i, szeptember 23.-i, október 7.-i és 14.-i számában ⁶⁰ ismerteti a Magyar Nyelvészeten megjelent dolgozatokat. Augusztus 12-i cikkét így vezeti be: „A Magyar Nyelvészet hasznos életének harmadik évét éli, és e rövid idő alatt oly eredményeket mutatott fel, melyek a magyar nyelvtudománynak becsületére válnak...”. — A Kolozsvári Közönyben (1856. nov. 22.) GYERGÁY FERENC megjegyzi, hogy a nyelvészeti szemle érezhető hiányt pótol irodalmunkban. — Az Idők Tanuja (1860. febr. 3. és márc. 28.) a Magyar Nyelvészet két legutóbbi füzetéről emlékezik meg. — Az Uj Magyar Muzeum 1855. októberi füzeté bejelenti a Magyar Nyelvészet megindulását. Az 1860-i, utolsó évfolyamának 2. kötetében (434) pedig az alábbi figyelemre méltó nyilatkozatot teszi a szerkesztő, TOLDY FERENC: „Midőn itt utolszor van alkalmam e valóban tudományos szellemű folyóiratot a magyar nyelv minden barátja pártfogásába ajánlani: ki akarom mondani, hogy — bár némely egyoldalú vagy korai nézet — s számos egyes állításban vele egyet nem érthetek — nyelvtudományunk egy új időszak á t⁶¹ látom általa megállapítottnak, s olyan alapokon, mikén kívül nincs üdvösség... Ha magyar nyelv tudomán y t⁶² akarunk, scythia (altaji) nyelvtudományt kell elébb megteremteni segítenünk: miben a M. Nyelvészet már is halhatatlan érdemet tett... Hidegség, makacsság, gúny ezentúl se ijessze vissza e nemes munkásokat, kik már egy tekintélyes iskolát képeznek, kiknek igyekevei már Európa által becsültetnek, s kiké — mert az igazságnak végre is győzni kell — az egész jövő”.

Befejezésül három olyan véleményt ismertetek, amely nem újságban illetve folyóiratban látott napvilágot. Az egyik RIEDL SZENDÉNEK többször idézett 1858. évi leveléből való: „... meine grosse Freude... anderseits über die wahrhaft rapide Fortschritte der durch Sie angebahnten und mit so viel Geschick geleiteten neuen Richtung auszudrücken. Ein jedes Heft gewährt mir eine grössere Überraschung, und befestigt mich in der Überzeugung, dass der Weg, den Sie gehen, der einzig richtige sei”.⁶³

A másik vélemény ARANY JÁNOSTÓL származik (Hátrahagy. prózai dolg., 1900. kiad. X, 313), s így szól: „Nem lehet a magyar nyelvészet körében

⁶⁰ A TanLapok 1856. júl. 9-i számában LONKAY ANTAL ezt írja: „Bugát Pál értekezett a *hangtanról* (így hisszük legrövidebben magyaríthatni a *phonológiát*)”. — A Magyar Nyelv Rendszere (1847) is még a *betűtan* kifejezést használja.

^{61–62} A kiemelés TOLDYTÓL ered.

⁶³ RIEDL SZENDE az 1859-ben Prágában és Lipcsében megjelent „A magyar nyelvrendszer alapvonalai” című művét „Hunfalvy Pálnak, a magyar összehasonlító nyelvészet alapítójának” ajánlotta.

napról napra élénkülő mozgalmat öröm nélkül szemlélni". Ez az idézet ARANYnak Az *é-t í-re* váltó tájszólásról című, 1855 körüli dolgozatából való, s bár nem nevezi meg a Magyar Nyelvészetet, föltehető, hogy elsősorban rá vonatkozik.

Végül megemlítem — SIMONYI (NyK. XXIII, 6) nyomán — azt az előterjesztést, amelyet BUDENZ a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésének átvételekor, 1878-ban az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságához eljuttatott. Belőle való az alábbi részlet: „[Hunfalvy] . . . a Magyar Nyelvészetet, az első kizárólagosan nyelvészeti magyar folyóiratot, úgyszólván csak saját erejéből alapította meg, s annak hat évig folytatott kiadásával, mely a magyar összehasonlító nyelvészetnek újra való meghonosítására szolgált, ily folyóiratnak lehetőségét és messze való kihatását tényleg bebizonyította . . .”.

15.

Immár csak az van hátra, hogy a Magyar Nyelvészet megszűnésének okait és a megszűnés körülményeit számbavegyük.

A megszűnés oka ismert: 1862-ben megindult a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Osztályának kiadásában és a Magyar Nyelvészet szerkesztőjének, HUNFALVY PÁLnak szerkesztésében a Nyelvtudományi Közlemények.

A Nyelvtudományi Közlemények alapításának indítékait megtudjuk a szerkesztő előszavából (NyK. I, 1). Eszerint az Akadémia Nyelvtudományi Osztálya új tudományos erőkkel szaporodott, munkássága mind nagyobb teret kezdett igényelni, s ezt a Magyar Nyelvészet már nem tudta kielégíteni, de mint magánvállalat nem is lehetett az Akadémia közlönye. Lehetővé tette pedig az új szemle kiadását az Akadémiának az idők folyamán megjavult pénzügyi helyzete, s az, hogy az addig a Magyar Nyelvészetnek juttatott évi 250 forint előfizetési díj a folyóirat megszüntével szabaddá vált. A döntést az összes ülés 1862. január 25-én hozta.

Az előszónak ezekhez a megállapításaihoz meg kell jegyeznünk, hogy sem az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának tudományos erőkké váló gyarapodása, sem a publikációs lehetőségek növekedése nem mutatkozik az új nyelvészeti szemlében. 1862-ben, az első évfolyamban a Magyar Nyelvészet dolgozótársainak sorából kikerült írókon kívül csak egy cikkíró kapott a Nyelvtudományi Közlemények: FOGARASI JÁNOST. 1864-ben TAKÁCS ISTVÁN, 1865-ben JOANNOVICS GYÖRGY, 1867-ben BARNÁ FERDINÁND, 1868-ban JÓNÁS JÁNOS és LINDNER ERNŐ, 1871-ben SZARVAS GÁBOR, KRIZA JÁNOS és EDELSCHACHER ANTAL jelentkezik új dolgozótársként. Az 1863., 1866., 1869. és 1870. évben mindössze kilenc olyan dolgozótárs mutatkozott be a Nyelvtudományi Közleményekben, akiknek írásai a Magyar Nyelvészetben nem jelentek meg. — A terjedelemben történt ugyan változás, de az nem javulást, hanem rosszabbodást hozott. A Magyar Nyelvészet utolsó kötete ugyanis 35 íven jelent meg, a Nyelvtudományi Közlemények rendes terjedelme azonban csak 30 ív.

Hogy mi a terv és a megvalósulás közötti eltérésnek a magyarázata, nem tudjuk. Olyan gátló körülmények merülhettek föl, amelyeket a megindulás idejében, még kevésbé korábban, nem lehetett előrelátni.

A Magyar Nyelvészet megszüntetését és a Nyelvtudományi Közlemények megindítását nyilván hosszabb időre visszamenő tárgyalások és előkészületek előzték meg. A döntésnek azonban hirtelen kellett bekövetkeznie. Mert HUNFALVY a Magyar Nyelvészet utolsó kötetének utolsó füzetében (VI, 529) még azt jelenti be, hogy a következő évfolyamban a szinonimák és a homonimák gyűjtését és értelmezését adja közre. Ugyancsak az utolsó füzetben jelent meg FINÁLY tanulmányának első része, s azzal zárul (VI, 498), hogy „folytatása következik”.

16.

Száz esztendővel ezelőtt indult útjára a Magyar Nyelvészet, hogy munkálkodjék az új magyar nyelvtudomány létrehozásában. Rövid életének kiemelkedő elemeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A) Merész kísérletet jelentett HUNFALVY PÁL részéről egy nyelvészeti közlöny alapítása nem sokkal az után, hogy az első német nyelvtudományi folyóiratok megindultak és olyan időpontban, amikor Magyarországon még egyetlen tudományos szak sem bírt saját szemlével. Ámde e vállalkozás elengedhetetlen volt, nélküle a múlt század derekán kifejlődésnek indult nyelvtudományunk mindjárt kezdeti állapotában megtorpant volna. Mert csak szakfolyóirat teszi lehetővé a közvetlen, eleven kapcsolatokat, a vélemények kicserélését, a bírálatot, egyszóval az életet jelentő friss vérkeringését a tudománynak.

B) Az úttörők: SAJNOVICS, GYARMATHI, RÉVAI munkái a maguk elszigeteltségükben nem vezethettek tudományos rendszer kiformálásához, — HUNFALVY szavával élve — nem törték föl a nyelvek kergét. Az új magyar nyelvtudomány kialakítása HUNFALVY PÁL nevéhez fűződik. Nyelvészeti működésének kiemelkedő része egybeesik a Magyar Nyelvészet hat esztendejével, a Magyar Nyelvészet történetét HUNFALVY munkásságától elkülönítve tárgyalni nem lehet.

C) HUNFALVY fősorakoztatja szemléje mögé a nyelvészek legjobbjait, BUDENZ szárnybontogatásainak is a Magyar Nyelvészet ad teret; a cikkek dandárja azonban HUNFALVY tollából ered. A folyóirat kialakította a nyelvészet értekező és kritikai stílusát, megvalósította a bírálat teljes szabadságát; a szerkesztő nem változtat a cikkeken semmit, de megjegyzéseket fűz hozzájuk, ha szükségesnek tartja. A finnugor nyelvészetnek erre a szakaszára sajátos fényt vet folyóiratunknak folyton-folyvást hangoztatott jelszava: „tanulva tanítunk”. Ez a kor egyetlen lehetséges munkamódszere. Ezért nyelvünk hovatarozásának problémája is csak fokozatosan haladhatott a végleges megoldás felé. A történeti fejlődés figyelmen kívül hagyását jelentené, ha HUNFALVYNak és dolgozótársainak teljesítményét azzal mérnők, egybevetéseiknek mily része mutatkozik időállónak, mennyire felel meg munkamódszerük annak, amelyet későbbi periódusok helyesnek minősítettek. A döntő szempont az, amelyet SETÄLÄ így fejez ki HUNFALVYRÓL szóló megemlékezésében (NyK. XXIII, 124): „Hunfalvy halhatatlan érdeme fog maradni mindenkor, hogy Magyarországon ő keltette új életre a finnugor tanulmányt, és hosszú ideig ő volt legelső oszlopa”. Ez az életre keltés pedig a Magyar Nyelvészetben ment végbe.

LOVÁNYI GYULA

Széljegyzetek a Kalevala összeállításának problémájához

Mielőtt a címben megjelölt probléma kifejtéséhez fognék, közlöm azon tanulmányok könyvészeti adatait, amelyekre dolgozatomban elsősorban támaszkodtam. Közülük az első három a Kalevala-filológia alapját alkotja.

A. R. NIEMI : Kalevalan kokoonpano I. Runokokous Väinämöisestä. Helsinki 1898. 410 l.
VÄINÖ KAUKONEN : Vanhan Kalevalan kokoonpano I. Helsinki 1939, 519 l. II. Helsinki 1945, 555 l. (= VKK).

Ua.: Elias Lönnrotin Kalevalan toinen painos. Helsinki 1956, 635 l. (Szöveg : 1–396, fejtegető rész : 399–507, szótár 511–633.) (= KTP.)

Ua.: Kalevala ja todellisuus. Helsinki 1948, 210 l. (= KT).

Ua.: Kalevalan kosmogonia. Virittäjä 1955, 99–112.

Ua.: A Kalevala és alapjai. MTA I. Oszt. Közl. V. 1954, 27–38 (= KA).

KROMPECHER BERTALAN : A Kalevala keletkezése. BpSz. 1935, 697. sz. 257–285 (= KK).

Ua.: Die Entstehung des Kalevala. Studia Fennica IV. Helsinki 1940, 7–47.

*

A Kalevala rejtély volt megjelenésekor és az ma is. Hogyan lehetséges népeposz a XIX. században? Miért van az, hogy ennek a lehetőségét csak akkor vették észre? Mi magyarázza meg létrejöttét az eposz-terv megfogalmazásától végleges kialakulásáig? A mű és forrásai közötti viszony sok töprengésre adott okot több, mint száz év óta. De ebben a viszonylatban új helyzet állt elő legújában. Befejeződtek azok a vizsgálatok, amelyek a Kalevala különféle szerkezeteinek népköltési forrásait tisztázták. Ezeket a kutatásokat még J. KROHN és A. BORENIUS kezdte meg, az újabb eredmények alapját pedig A. R. NIEMI tanulmánya rakta le. V. KAUKONEN folytatta a munkát és feldolgozta NIEMIhez csatlakozva az Ős-Kalevala után a Régi- és az Új-Kalevala forrásait is. Éppen az elmúlt évben jelent meg több évtizedes kutatás eredményeképpen VÄINÖ KAUKONEN-nak „Elias Lönnrotin Kalevalan toinen painos” című műve, amely a Kalevala végleges formájának forráskritikai feldolgozása. Most tehát együtt van az anyag a kérdés áttekintéséhez. Ez a körülmény indított arra, hogy a Kalevala problémákkal magam is újra foglalkozzam. Megint időszerűvé válik ugyanis az értelmező állásfoglalás. Mi fejt meg a Kalevala létrejöttének rejtélyét?

„Letisztáznak” mondták Lönnrotot a Kalevala első megjelenése után, azután sokáig „összeállítónak”, míg most végre új szempont merült fel KAUKONEN tanulmányában. Szerinte az ún. Új-Kalevalának (az eposz második kiadásának) Lönnrot nemcsak szerkesztője, hanem valóságos „szerzője”, habár a népköltészet szavaival költötte újjá a népköltészet anyagából merített saját mondanivalóját (KTP 451, 507). Ha ezt a három megjelölést — „letisztázó”, „összeállító” és „szerző” — egymás mellé tesszük, mind a háromban van valami igazság, amely a Kalevalával kapcsolatos eljárásra alkalmazható. A kérdés az, hogy mi k o r melyik szerepkör került abban túlsúlyra. Nos, én úgy vélem — s ezt már kifejtettem egyszer (KK 275) —, hogy Lönnrot

eljárásában fokozatosság van a lejegyzéstől a szerzőségig. Először valóban csak tisztázta az énekeket; később téma szerinti csoportjaikat össze is állította valamiféle rendszerbe, egységbe; végül — jól látjuk ma már, ami régebben nem volt köztudomású — megújított összeállításai során egyre jobban átlépte a tisztázás és a pusztá összeállítás korlátait és maga is hozzájárult — cselekvőleg, költőként — az eposz létesüléséhez. Egyénisége arra volt teremtvé, hogy magába szedjen — megszámlálhatatlanul — olyan néphagyományokat, amelyeket ő gyűjtött össze, hogy azután ezeket magában megszűrve, elrendezve, kötetek alakjában ismét kiadja. Ilyen közös nézőpont alá tartoznak nemcsak népköltési kiadványai, hanem későbbi közhasznú meg tudományos művei is, mint pl. növénytani (nyelvi érdekű) kézikönyve, finn—svéd szótára. A fő különbség talán mindössze abban van, hogy később e más célú kiadványai-ban nyilván magáért az anyagközlésért vállalta a nagy fáradtsággal járó publikációt, viszont ifjabb — népköltési — korszakaiban a gyűjtés és elrendezés élménye nem hagyta nyugton jobbára csak a beleélés és alakítás mozzanataira korlátozódó, alapjában véve csekély költői tehetségét sem.

A fejlődés szempontját érvényesítve a Kalevala kialakulásának több, mint két évtizedes történetére, helyeselhető, hogy KAUKONEN legutóbbi műve címében is kerüli a "kookonpano" (összeállítás) szót azon az alapon, hogy az Új-Kalevala írásakor az eposz kiadója már túljutott a készen talált elemek egybefűzésének óvatos, összerakó módszerén (KT 52, KTP 451). Viszont a fejlődés egészét tartva szem előtt, nem tagadható, hogy a Kalevala keletkezését túlnyomórészt ilyen összeadó művelet fejtí meg; a fő különbség csak annyi, hogy az eposzhoz több folklór-anyagot vett, előzményeihez: az Ős-Kalevalához, a ciklusokhoz meg a Kantele füzetekéhez pedig kevesebbet, s hogy minőségileg is tágitotta a kört, amennyiben a verses ráolvasások és lírai darabok nagy tömegét később iktatta be az epikus mű eresztékeibe.

A probléma, amelyet a következőkben meg akarunk vizsgálni, ennek az összeállításnak a természete lesz. Mi magyarázza a kerek egységre törekvést, a hézagok kitöltését, a kompozíció kikerekítését, a legszükségesebb változtatásokat az eredeti népének elbeszélésének a tartalmán? Lönnrot, aki egyúttal tudós, tanult ember volt, miért engedett meg magának kompromisszumot hiteles szövegű népköltési kiadvány és költői egészlet alkotó irodalmi mű között? Miért nem adta ki az énekeket úgy, amint feljegyezte, mikor azok úgy is magukra vonhatták a bel- és külföld csodálatát? Általában mi volt a mozgatója annak a rendkívüli erőfeszítésnek, amely ezt a kitűnő embert annyi ideig lekötve tartotta, és tüzelte, hajtotta az énekek gyűjtésére és — olyan formában, amint ez megtörtént — kiadására?

A kérdésre könnyű felelni. Az énekek felfedezőjét nyilvánvalóan az eposz varázsa ejtette hatalmába: annak a lehetősége, hogy belőlük valami nagyobb-szerűt alkosson. Ezért törekedett egyenesen a cél felé; nem közölte az énekeket legott azon módon, amint találta, hanem olyanformán, amilyennek összefüggésüket képzelte; beleolvasztva tudós elgondolását a lehetőség szerint hitelességre törekvő szövegpublikáció epikus értelmezésébe. Az eredmény kompromisszum lett, és milyen különös kompromisszum! Az, ami benne tudományos célkitűzésű — az epikus összefüggés váza —, éppen az bontotta meg a hiteles népdalpublikáció kereteit és vezette át a kiadványt a költői egész: az eposz nagyobb igényekre számító alkotása felé.

De az eposzvággy nem oldja meg egészen az összeállítás módjának rejtélyét, hanem csak a mű terjedelme fokozatos növekedését. Még kifürkészetlen

marad az említett fokozatosság, mely a letisztázótól az újraköltőig, a Kantele füzeteitől a Kalevala második kiadásáig vezet, s amely egyrészt az összeállítás anyagában, másrészt módjában (az előadás terjengősebbé és líraivá hígulásában, de másfelől meg minden részletében átfésültté, összhangzatossá és motíválttá válásában) nyilatkozik meg. Miért nem vette hozzá anyagához a ráolvasásokat már az Ős-Kalevala összefűzése alkalmával, miért késett a lírát beolvasztani már a Régi-Kalevalába? E kérdésre hasztalan érvelünk azzal, hogy a lírai költszetet nagyobb tervszerűséggel csak 1836 után kezdte gyűjteni. Hiszen már gyűjtése kezdetétől fogva ismert lírai dalokat és ráolvasásokat, s így azokat az Ős-Kalevalához 1833-ben bővebben kiaknázhatta volna! Összeállítása elé még más korlátok is meredtek: a Régi-Kalevalához túlnyomórészt csak régi és karjalai énekeket használt fel, s csak az Új-Kalevalához merített nagyobb mértékben minden rendelkezésre álló énekforrásból. S ez sem magyarázható meg csupán azzal, hogy Inkerire, mint a finn énekmondásnak egy Karjalán kívül eső nevezetes tájára, csak a 40-es években fordult a népdalgyűjtők figyelme, hiszen Lönnrot bizonyos finnországi énekforrásoknak addig sem volt éppen híjával.

Mindennek nyilván szemléleti alapja van Lönnrot törekvéseiben, fel fogásában. Eleinte sem akármilyen gyűjteményt, hanem régi karjalai énekeket akart kiadni (Kantele, Ős-Kalevala), utóbb sem akármilyen eposzt, hanem régi karjalai eposzt kívánt nyomtatásba adni (Régi-Kalevala), csak azután változtatta általában finnországiává (Új-Kalevala). Kötött időből: a régiségből emeli ki tehát az általa felfedezett énekkincset, s kötött a hely is — Karjala —, ahonnan kiemeli. Figyelme az epikára összpontosul előbb, s csak azután a többi énekműfajra. Másodlagos értékű az mind az ő eredeti eposzi célkitűzése szempontjából. Valami egészet keres, egészet lát; az a reménység, hogy az eposz vázát megragadhatja, élteti gyűjtő- és kiadói egész tevékenységét. Hogy mind ez a lényegre-tekintése és ezzel kapcsolatos mértéktartása számunkra érthetővé váljék, egy kisegítő szempont beiktatása szükséges: Lönnrot eljárása Kalevala-összeállító munkássága kezdeti fokán azzal jellemezhető, hogy az az epikus költszet valamiféle *rekonstruálása*. Ennek a szempontnak újból való felvetését, illetőleg érvényesítését azzal indokolhatom, hogy VÄINÖ KAUKONEN, a Kalevala-kérdés mai fő szakértője, éppen ezt a szempontot elhanyagolhatónak tartja, és műveiben érvényesítése ellen foglal állást. (VKK I. 41, KT 198, VKK II. 483—4, Vir. 1955. 100, KTP 453—6.) Szerinte Lönnrot Kalevala-szerkesztő munkássága minden állomásán, de különösen 1934. évi V. gyűjtőútja után (VKK I. 41) egyszerűen rendezni (VKK II. 484), létrehozni (uo. 509), leírni (KTP 454), nem pedig helyreállítani törekedett az énekeknek valamely rendjét. Röviden szólva ő a konstruálás álláspontján van, én pedig a rekonstruálásén. (KK 261, 267, vö. VKK II. 482.) — Engedjék meg tehát a Kalevala (és KAUKONEN) barátai, hogy KAUKONEN értékes műveinek megismertetése helyett, de azok alapján, korábbi nézeteim fenntartásával és kiegészítésével, mint hozzászóló most már e központi jelentőségű probléma körül csoportosíthassam „széljegyzeteimet”.

Ahhoz a célhoz, amelyet a „rekonstruálás”-nak tételként való kitűzése és megvédelmezése jelent, több oldalról eljuthatni. Vegyük sorjába a leg-többet ígérő utakat.

1. Egyik, talán legközvetlenebb bizonyítéka annak, hogy Lönnrot rekonstruálási törekvéstől vezettette magát, az ő mitológiai érdeklődése. Ennek igen világos jelét adja a Régi-Kalevala előszavában. Ekkortájt folyvást

az foglalkoztatta, hogy tulajdonképpen kik is eposza hősei (istenek-e vagy emberek?), és az Ōs-Kalevala egyik címéül 1833-ban az a cím is felmerült tervezetéseiben: „A finn mitológia versekben előadva” (Suomen Mythologia runoilla toimitettu). (KK 268, 275.) Úgy képzelte tehát — mint abból a korból mások is —, hogy ha ő ezt az énekfüzért kiadja, azzal egyúttal a finn mitológia kérdésén is segítve van; az énekekből a finn mitológia képe tárul az olvasók elé.¹ Mitológia írása azonban tudományos cél = rekonstruálás; ebből következik, hogy az ilyen célkitűzésű énekgyűjtemény is voltaképpen ily tudományos cél (= rekonstruálás) megvalósításának felel meg. Vagyis az Ōs-Kalevala = rekonstruálás.

2. Egy másik számba jöhető tényező Lönnrot máskülönben alig megmagyarázható jellegzetes írói személytelensége, kapcsolatban azzal a romantikus eposzvággyal, hogy a finn nép számára naív eposzt hozzon létre (hasonlót más nemzetek naív vagy nemzeti eposzaihoz). Nos, ha Lönnrot nem hitt volna egy feltételezett ősi eposz helyreállításának lehetőségében, ha csak konstruálni, nem pedig rekonstruálni óhajtott a népi eposzt, akkor miért vonult háttérbe, miért hangoztatta hol nyomatékossabb, hol óvatosabb formában összeállításának népi hitelét, azt a látszatot keltve — pedig egyéniségénél fogva tőle távol állt minden misztifikáció —, hogy mindenestül népi alkotással, sőt népi-naív eposszal van dolgunk?! Ő nyilván kiállt volna és elejét vette volna a tévedéseknek (mint ahogyan pl. az Új-Kalevala előszavában s általában későbbi nyilatkozataiban, kortársaitól mégis félreértve — KT 198 — elég határozottsággal kifejezte magát). Hogy fellépésekor nem így tett, hanem visszahúzódott, az közvetve amellet látszik szólni, hogy eleinte nemcsak az énekköltészet, a töredékek, hanem az elveszett epikus fonál: az elveszett „eposz” felfedezőjének érezte magát, s meg volt győződve róla, hogy összeállítása többé-kevésbé az eredeti népköltészeti egység képét adja vissza.

3. Az bizonyos, ha így gondolta, nem egyedül gondolta ezt így. Az az elképzelés („romantikus axióma”), hogy az egyes európai — kivált a műveltebb — népeknek őseposzuk volt, amely elpusztult, de esetleg még felfedezhető: általános hiedelemre talált abban a korban. (KK 259.) E korszerű előítéletnek múlt századi létezését többen magukévá tették a Kalevala finn kutatói közül, pl. UNO HARVA, AARNE ANTILA, MARTTI HAAVIO s maga KAUKONEN is.² Az utóbbi csak abban határolja el magát tőlem, hogy kétségbe vonja — illetőleg elhallgatja — e hitnek a rekonstruálás gyakorlatával való összefüggését.³ Pedig a kapcsolat az ilyen elmélet és gyakorlat között nyilvánvalónak látszik. Hinni kellett az őseposzban, hogy helyreállításához hozzá lehessen látni. Ha Lönnrot tudott az ilyen eposz-hiedelemről (axiómáról), mint ahogyan tudott (KK 260, 280, VKK I. 37, KTP 452), akkor az énekek felfedezésének élménye egészen természetes következetességgel érlelte meg

¹ Hogy a történettudományi célt sem tévesztette szem elől, mutatja egy 1835-ben írt és Runebergnek küldött újságközleménye, amelyben azt a véleményét fejezi ki, hogy az énekek bizonyos fokig megvilágíthatják a finnek legrégibb történetét is. (VVK II. 546.)

² U. HARVA: Uusi Kalevala. KV (= Kalevalaseuran Vuosikirja) 29 (1949), 6. — A. ANTILA: Elias Lönnrot ja Kalevala. KV 30 (1950), 230. — M. HAAVIO: Väinämöinen. Porvoo 1950. 43–44. — V. KAUKONEN: Saksan romantikkojen eeposkäsityksiä. KV 20–21 (1941), 116, továbbá ugyanattól: KT 102, 198, KTP 442.

³ Szerinte „ragyogó kép” (de nem eposz) állott Lönnrot szeme előtt a múltból, s azt rendezéssel (de nem rekonstruálással) hitte elérhetőnek, megvalósíthatónak. (KT 187–189.)

benne az arra való törekvést, hogy megkísérelje helyreállításukat töredékekből egésszé, éppen e bátorító feltevés, illetőleg hit sugalmazására.

4. Igen nyomatékosan esik itt latba még a következő tény is. A Kalevala egykorú finn olvasói, sőt már az Ős-Kalevala beavatott ismerői is — pl. Linsén, Runeberg, Castrén és Ahlqvist — éppen ilyen rekonstruálásnak fogták fel Lönnrot összeállítását. (VKK II. 482—3, 490, KTP 425 sk.) Erről lapokon át lehetne idézni a véleményeket. Az első évtizedekből szinte kéri Gottlund ellenkező álláspontja, aki jól ismervén az énekeket, kivonhatta magát a közvélemény hatása alól, és némi féltékenységgel vegyes kriticismussal igyekezett elhatárolni a szerkesztő szerepét az eposz létrejöttében. De a kortársak többsége hitt az eposz eredetiségében, hajdan megvolt egységében; hitt még akkor is, mikor már Lönnrot (különösen kiadványai előszavaiban és egy későbbi svéd nyelvű tanulmányában: KT 89, 93, VKK I. 41, II. 477, 489, KTP 453) e közvéleménnyel ellentétes megjegyzéseket hallatott, és kortársait felvilágosítani törekedett azon egyoldalúságukról, amellyel megdönthetetlen igazságnak vélték, hogy csak a Kalevala lehet a finn eposz egyedül érvényes formája. Mármint a Kalevalának ez a fogadtatása érdekes kombinációra ad alkalmat. Alátámasztja azt a nézetet, hogy eredetileg maga Lönnrot sem vélekedett másként kompozíció-kereső saját összeállító kísérleteiről; maga is annak a felfogásnak — az ösköltészet helyreállíthatóságának — alapjáról indult el, amelyhez szinte szándéka ellenére juttatta el kortársait, kezükbe adva a Kalevalát, az őseposzról szóló romantikus előítélet diadalmas megvalósítása-képpen.

Nézeteimnek a lényege tehát az, hogy Lönnrot ugyanolyan szempontok alá tartozik, mint kortársai. A különbségtevés közöttük valószínűleg téves, mesterkélt. Az egykorú finn tudósok, sőt a külföldiek is, eposzelméletüket látva igazolva a Kalevalával, ezért hivatkoztak azzal kapcsolatban mindig a finn példára. Azonban a dolog alkalmasint úgy áll, hogy maga a Kalevala is ez eposzelméleteknek köszönhette létét. Eszerint a finn tudósoknak s részben Lönnrotnak is a rekonstruálás szellemében gyökerező nyilatkozatai visszamutatnak arra a felfogásra, amelyből az eposz megalkotása eredetileg kiindult.⁴ S hogy Lönnrottól vannak nyilatkozatok, amelyek már ellenkeznek ez elmélettel (axiómával) és gyakorlatával (a rekonstruálással), sőt ezek ellen cáfolatul említhetők: az még nem bizonyítja azt, mintha ő teljességgel mentes lett volna e romantikus előítéletektől, illetőleg törekvésektől; ezeket inkább arról tanúskodó bizonyítékokul fognám fel, hogy a népköltészetet összeegyeztetni igyekvő, sok nehézséggel járó munkájában hamarabb kijózanodott a rekonstruáló törekvésekből és az azokat éltető elméletből, mint a munkáját távolabbról szemlélő, de növekvő lelkesedéssel csodáló barátai.

Eddig az érvek, amelyek a Kalevala létrejöttét azzal segítettek felderíteni, hogy összhangot igyekeztek teremteni egyrészt a szerző és műve, másrészt a mű és környezete viszonyában (a szerző magatartásából és a környezet visszhangjából egyaránt a mű jellegére vonva le következtetéseket). Most a kérdést az dönti el véglegesen, hogy a vitatott „rekonstruálás” mennyi-

⁴ Ide veszem pl. Lönnrotnak azt a megjegyzését a Régi-Kalevala előszavában, hogy: „Juoksevat kylä mielestäni runot jotensakki siinä suunnassa, johon heitä tässä on laaittu, vaan ehkä toisessa juoksisivat paremminki.” (IV. 1., vö. VKK II. 491). Tekintetbe véve az író szerénységét, mely az idézetből is kicsendül, nem szükség kételkedni abban, hogy elképzelését az énekek rendjéről nagyjából helytállónak s tehát az eredeti összefüggésnek legjobban megfelelőnek fogta fel.

ben mutatható ki a Kalevala keletkezését híven tükröző kéziratosszeállításokból: az eposz szövegtörténetének anyagából. Részletes elemzésre nincsen terünk, csak arra, hogy jellemezzük a fejlődés vonalát és állomásait. Előbb azonban néhány szót magáról a „rekonstruálás”-ról.

A fogalom az összeállításnak többféle árnyalati eltérésére vonatkoztatható. Szigorúan tudományos az olyan helyreállítás, amely kiválasztja az énekekből a legmegfelelőbb vonásokat, a többit pedig elveti, mellőzi. Ilyennek jellemzi KAUKONEN azt a rekonstruálási módszert, amelyet a tudós Porthan alkalmazott (még a XVIII. században) az énekek összehasonlítása során. (VKK II. 509.) Azonban innen fogva tág tere van a lazább eljárásnak is, például oly módon, hogy a helyreállító nem veti el a fölöslegesnek bizonyuló változatokat, hanem mind egymás mellé sorolja, egybefűzve, -illesztve valamennyi sorát, mintha az eredeti éneknek okvetlenül teljesebbnek kellett volna lennie egyes változatainál. Az énekeknek ilyen feltöltésére mutattak példát a régibb népdalpublikációk (pl. Topelius) s maga Lönnrot is, Kantele füzetek kibocsátásakor. Az ilyen szövegösszesítés csak annyiban gondolható rekonstruálásnak, hogy okvetlenül benne van az ének valamennyi feltalálható eleme, tehát a kiindulásul felfogható ősfoma is. (Az ún. „finn módszer” szerint dolgozó folkloristákat annakidején azzal vádolták, hogy ilyen eklektikusan „teljes” ősfomákat alkotnak maguknak a vizsgálandó folklórtéma — mese, ének — fejlődéstörténeti magyarázata kiindulásul.)

De rekonstruálás lehet nemcsak az eredetinek vélt vonások kiválasztása vagy az egymástól eltérő vonások — mondhatnók kritikátlan — összesorolása, hanem az az eljárás is, amellyel a szerkesztő tudatosan változtatást enged meg magának az előtte levő szövegben. Persze javítás, helyreigazítás ürügyén, s nem önkényesen, csak a módosítás kedvéért. A Kalevala összeállítása során erre bőségesen említhetni példákat (pl. Ahti és Lemminkäinen, Päivölä és Pohjola azonosítása: VKK II. 499, 502). Hogy ez rekonstruálás-e vagy sem, azt mindenkor a szerkesztő intenciója dönti el, aki úgy vélhette, hogy beavatkozása révén nemcsak a mű szerkezetét fogja szorosabbra, hanem közelebb húzhatja olyan jobb, ősbibb értelmezéséhez, amilyennek elképzelése szerint voltaképpen kellett volna lennie. A helyreállítás és az önkényes változtatás között nézetem szerint az vonja meg a határt, van-e a módosításoknak a szerkesztői felfogás szerint epikai hitelük vagy sem. Amíg az énekek összeállítója — hogy úgy mondjam — a múltba fordulva végzi el igazításait, azt gondolva, hogy a hajdan meglévő régít állítja vissza, addig bármi merészek legyenek is változtatásai, rekonstruálásról lehet beszélni; viszont mihelyt alkotó tevékenységével a múltból a jelenbe tér vissza, és úgy merítkezik az élő hagyományba, hogy abból valamit létrehozzon, akkor már csak konstruálásról lehet teljes joggal szó. Az ilyen konstruálásra szélteben lehet felhozni példákat Lönnrotnak az Új-Kalevala megalkotásával kapcsolatos eljárásából.⁵

A fogalomnak — e többféle színezetű jelentést magában foglaló — meghatározását tartva szem előtt, alig kétséges, hogy ilyen értelmű rekonstruálással találkozunk — nem is egy, hanem többféle értelmezése szerint is — a Kalevalát előkészítő első összeállításokban. A Kantele füzetekről, amelyek a fejlődés előlépcsői, már volt említés. A Lemminkäinen- és Väinämöinen-ciklusok és a Lakodalmi versek csoportja meg nyomban ezekre az „Ének-

⁵ A Kalevala azon énekszakaszainak kimutatását, amelyeknek nincs pontos megfelelésük a finn énekköltészetben, l. magyarul: KA 31.

gyűjtemény Väinämönenről” megjelölésű ún. Ős-Kalevala: alkotják a fejlődésben az epikus kompozíció kibontakozásának döntő állomásait. Amikor a Régi-Kalevala 1835/36-ban két kötetben megjelenik, abban már megszilárdult alakjában áll előttünk az eposz mondanivalójának nemcsak az Ős-Kalevalából tükröződő váza, hanem későbbi kidolgozásának tartalma is. Hátra volt még, hogy az előadás formája — főként stílusa is — megkapja azt az eposzi telítettséget, amelyben a művet ma ismerjük. Ezt pedig már az Új-Kalevala valósította meg, 1849-re.

A finn eposz megszületése szempontjából az 1833–35 közötti évek érdemelnek legtöbb figyelmet a kutatástól. Ezek a mű összeállításának legtermékenyebb évei. A legegyszerűbb, majdnem a Kantele füzetek síkján mozgó rekonstruálást a Lemminkäinen-ciklus képviseli; ez csak néhány változat egybefűzéséből lett. A Väinämöinen-ciklus elmélyültebb munkát igényelt; több volt az anyag, problematikusabb a sorrend megállapítása. Egészen eltér mindkettőjüktől az Ős-Kalevala tartalmi rendje és szerkezeti felépítése. Lönnrot előtt mintha csak valami egység képe csillant volna fel, bátran felszabadította magát a legjobb énekesek útbaigazításától. A Lakodalmi énekek előbb önálló füzéreként külön tartogatott csoportját ekkor az egész kompozíció központjába helyezte és epikus szálakkal szöve át az előbb még csak lírai rendeltetésű dalokat, lakodalmi leírás részeivé alakította át. (Niemi, 243, VKK I. 117 sk., vö. KA 31.) Benne már ekkor dolgozni kezdett a Kalevala-eposz teremtő ihlete. Kicövekelte, megállapította az énekeknek egymáshoz való viszonyát. Az epikát tartva szem előtt, a többire nem igen volt gondja. Így keletkezett egy meglehetősen csupasz éneksorozat, amelyet csak-epikus mondanivalója és balladai töredékessége különböztet el a belőle majdan kisarjadó nagyszabású hőskölteménytől. Előadási modorát tekintve ez még kb. ugyanolyan közel maradt az eredeti népekekhez, mint az említett ciklusok, hiszen időbelileg is követik egymást (1833 őszén). De tartalmilag a fejlődésben az ugrás igen nagy; ezek úgy viszonylanak ahhoz, mint a részek a szerves egészhez. Az Ős-Kalevala már úgy volt megkoncipálva, hogy hallatlan és gyors fejlődésnek indulhasson (5 ezer verssora 12-re, meg 22-re növekedhessék) — aszerint, amint a mű egységének megalkotója későbbi gyűjtései folyamán és részben mások gyűjtő hozzájárulásának jóvoltából utóbb egyre több új meg új népköltési anyagnak jutott a birtokába.

Mindebből a tanulság: itt van előttünk két formája a rekonstruálásnak. Az egyik egyenes vonalú és merev, a másik rugalmas és kompozícióra törekvő. Van főhőse, de mellékszereplői is; s ezek egymással kapcsolatba hozva, sőt egy változatos epikus mese epizódjainak hőseiül megtéve. A két dimenziójú elbeszélés megkapta a maga harmadik — mélységi — dimenzióját. Csak az énekfűzér bevezetésével és befejezésével kapcsolatban volt még némi igazítendő, hogy a mű kikerekedjék és igazi eposzi távlatban helyezkedjék el. Ez még az Új-Kalevalában is jelentős módosulásokon ment át. (KK 273, KTP 459 sk.) A nagy műhöz a legfontosabb: a szerkezet együtt volt — nyersen, sokat ígérőn. Micsoda hatalmas élménnyel tölthette el Lönnrotot annak felismerése, hogy óhajtott műve, íme, lábon áll; a finn ösköltészetbe, amely mint Vipunen kimúltni látszott, sikerült újra életet önteni! Örömet, amelyet természetesen a romantikus eposzgyűjtő nagyban fokozott, aligha volt képes magába fojtani. Alighanem így szerezték tudomást „felfedezéséről” azok (Linsén, Runeberg), akik azt mint rekonstruálást kezdték méltatni. (KTP 425,

VKK II. 482.) S ezen a ponton vetnek fényt éppen az ő ilyen szellemű nyilatkozataik a Kalevala keletkezésének legrejtettebb titkába.

Valóban, Lönnrot szerényen és nagy munkájába feledkezetten elrejtette a világ elől összeállításának a rekonstruálás szóval kifejezhető lényegét, de mind műve fogadtatása, mind készültének egyes fokozatai sokféle módon előtűntetik azt. A kérdés így számunkra nem is annyira abban csúcsosodik ki: van-e rekonstruálás a Kalevala összeállításában — mert ebben az előbbieknél alapján nem kételkedhetünk —, hanem inkább az válik problémává, hogy a további fejlődésnek most már mely pontján s a Kalevala kialakulásának melyik fokozatán szűnik meg fokonként ennek a fő összeállítási szempontnak az érvénye?

Nos, a kérdés feletti elmélkedés tere nem igen nagy. Az időbeli távlatok ugyan megnőnek a továbbiakban, de a Kalevalának már csak két kiadása — a Régi és az Új — kínálkozik összehasonlító vizsgálódás tárgyául. Ami közbül van: a Kanteletar lírai gyűjteménye (1840), amilyen jelentős fejlődési mozzanat a felhasználandó énekanyag bővülése és másfelől a kiadási módszer kötetlenné lazulása szempontjából, éppen a helyreállítás mértékével mérve nem nyújt semmi újabb felvilágosítást. Ami az Új-Kalevalát illeti, az nyilvánvalóan kívül esik már e szempont hatásterületén. KAUKONEN új munkája éles megvilágításban foglalkozik irodalmi megalkotásának jellegzetességeivel. Ezt tehát nem is szükséges ebből a szempontból tárgyalni. Lönnrot nyilvánvalóan már a múltból a jelenbe fordult — előbbi definíciónk megállapítása szerint. Beleállt az élő népköltészet sodrába. Átlépte a korlátokat, amelyeket régebben — Karjala, régiség, epikus költészet tekintetében — maga elé állított, és már olyan eposzt lát maga előtt, amely a finn népnek népköltészete egész körét felölelő sokoldalú és maradandó költői kincsestára lesz. Műve, amelyet az újabb kutatás hangsúlyozottan nevez az övének, rekonstruálásnak nem felel meg, csak konstruálásnak. (Vö. már KK 272.) De attól az nem vált semmiképpen értéktelenebbé, hanem csak másmilyenné, irodalmibbá, mint amilyennek eredetileg tervezték. Eposzi mivoltában nem keveset gazdagodott részletekben, egységességben stb.

A tulajdonképpeni problémát nem is az Új-, hanem a Régi-Kalevala veti fel. Ez 1834 végén három hónap alatt készült el, egy évvel az Ős-Kalevala megalkotása után. Készültének szellemi előfeltételeit a mű elé utólag írt előszó meglehetősen ellentmondásosan vetíti vissza. Lönnrotot még nagyon érdekli a mitológia (amellyel az Új-Kalevala előszava már nem foglalkozik); még helyi (Karjala), korbeli (régiség) és részben műfaji (epika, ráolvasások) kötöttségében szedi össze eposzához anyagát. Az énekek még nincsenek úgy szétszabdalva, s a párhuzamos sorok mértéktelen szaporításával meg lírai elemekkel az epika úgy lírizálva, mint második kiadásában. (E folyamat jellemzése: KA 29.) Mindent összevéve: a Régi-Kalevala a legteljesebb mértékben magán viseli Lönnrot vállalkozásának kompromisszumos jellegét. Feleúton van az Új-Kalevalához, az irodalmi feldolgozáshoz, az eposznak a ciklusokkal és Ős-Kalevalával megjelölhető előzményeitől, amelyek viszonylag legkevésbé tüntetik fel a szerkesztőnek kétségkívül már irodalmi célzatú és eredetű szándékát.

A szerkezeti megoldásban az eposz első formája nem jelent nagy előlépést az Ős-Kalevalához képest. De a Régi-Kalevala hangja, levegője más; az énekek telítetten szólnak meg olyan kitűnő énekesek előadásával jobbítva, mint pl. Arhippa Perttunen vagy Martiska Karjalainen. Telítetten, de mégsem

elnyújtva, cseppfolyósítva, mint az újabb kiadásban; az eredeti zamat nyersebben és töményebben érvényesül. Az egész kiadvány valóban olyan hatást tesz, mint egy népköltési gyűjtemény. Az összeállítás hitelét nagyban emeli, hogy a szerkesztő az összeállításakor fölöslegessé vált variánsokat nem mellőzte, hanem függelékben közölte valamiszáz lapon a második kötet végén. A Régi-Kalevala ezáltal magát kínálta fel ellenőrzésül. Problémái nyitva állottak a filológiai vizsgálódás előtt. Egész befejezetlenségében megőrizte kísérleti jellegét. A törekvés, hogy egészebe simuljon, boruljon össze, még szűzies naívsággal jelentkezik; érezni, még nincs messze az idő, amikor az egység gondolata felmerült; élményszerűség frissége lengi át a szép könyvnek mind a fejtegető, magyarázó részét, mind pedig verses kivitelezését.

Ezek alapján aligha vagyunk ellentétben az észlelhető tényekkel, ha annak a nézetünknek adunk kifejezést, hogy a Régi-Kalevala is a rekonstruálás szellemében született. Mint összeállítás nem más az, mint „feltöltése” az énekeknek addig a szélső határig, ameddig az eredeti népköltészet hanghordozásának eposzivá növesztését még jól elviselhette. A szerkesztőtől beiktatott áthidaló verses szakaszok rövideége s általában a népi forrásból ki nem mutatható verssoroknak roppant csekély száma (VKK II. 523; vö. uo. 511 és KT 52) arról tanúskodik, hogy az eposz „helyreállítója” még nem szűnt meg hozzáigazítani minden törekvését az elképzelt népi alkotás múltba helyezett ideáljához. Nem különben erre vall, hogy gondosan kerülte — mint KAUKONEN kimutatta — az énekek keresztyén elemeinek felhasználását. Pogány eposz lebegett tehát szeme előtt célként, s hogy keresztyén elnevezéseket megfelelő pogány nevekkal cserélt fel, az megint nem önkényesség volt eljárásában, hanem arról való meggyőződése folyománya, hogy az eredeti énekekben szereplő pogány istenségek csak a keresztyén műveltség hatása alatt adtak helyet keresztyén szentek neveinek. (VKK II. 491 sk.)

Érdekes megfigyelnünk, hogy az utóbbi vonatkozásban mily ellenkező tendencia érvényesült az Új-Kalevala kidolgozásában. A keresztyén szentek, fogalmak neveit ugyan ott sem állította vissza a szövegben, de mégis arra törekedett — ez sok részletből félreérthetetlenül megállapítható —, hogy a pogány ősköltészetet szellemében közelebb hozza a finn emberek vallásosságához. Ez kitetszik a mitológiai konstrukció szerkezetéből — abból, hogy a finn hősök, mint Väinämöinen stb., mindenütt az Isten, a Teremtő s Ukko (öreg isten) alárendeltségében élnek —, de meglátszik a részletekből is: pl. abból, hogy az Új-Kalevala minden lapjáról egy kultúrált idegrendszerű modern ember érzésvilága reagál a nagy mindenséget igazgató kozmikus istenség akaratára. A Régi-Kalevalában az epikus énekeknek ez a korszerű hangszerelése még nincs meg, s azért annak ebben a tekintetben is megállapíthatjuk a népköltészethez közelebb maradását, álláspontjának kompromisszumos jellegét.

A Régi-Kalevala összeállítása — 1834 végén — nézetem szerint az az időbeli határ, amelyen túl Lönnrot — mint már a mű előszava sejtetni engedi — hovatovább kiábrándul őseposz-hitéből (az axiómából). Innen fogva már csak összeállítási gyakorlatában folytatja a rekonstruálásnak immár szemlélettől üres, külsőséges módszerét; maga azonban letesz a töredékes ősi epikának konstruktív újjáalakításáról annyival inkább, mert a lehetőség szerint hű akar maradni eposza egyszer már megtalált szerkezetéhez, s nincs is szükség rá, hogy helyette mást, jobbat keressen. — De éppen ennyi ihlete elég is volt

a célhoz. Kibuggyant a rügy, amely virágot fakasztott. Oly erővel indult meg az eposz csírázása, hogy nem volt többé megállás a teljes kibontakozásig.

Így ezek a fogalmak, mint összeállítás és rekonstruálás, véleményem szerint összetartoznak. Összeállítani költői művet nem lehet meglévő ének-részletekből szemléleti elképzelés, alkotó beleélés nélkül. Ha azt mondjuk: Lönnrot összeállította a Kalevalát, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy rekonstruálta, mert hiszen az énekszakaszok pusztá egymás mellé sorolása játékos művelet, amennyiben nem járul hozzá a konstruálás végrehajtásához az a szilárd hit, hogy a felhasznált részekből több, jobb, nagyobb születik — a meglévő helyére. Amikor az eposz-hit eredeti koncepciója megingott, Lönnrot-nak a Kalevala megalkotásával kapcsolatos munkája mégis ment tovább a maga útján. Biztosította folytatását egyfelől az új meg új anyag felszínre kerülése, amelyet természetszerűleg bele akart dolgozni kiadványába, másfelől pedig a már megállapított szöveg, amelyet kánonként vitt magával a további kiegészítések — végső fokon újraköltés — alapjául. Ahhoz, hogy a Kalevala végső formáját elnyerje, már nem volt elengedhetetlen az a hit, amely első összeállításait ihlette. Éppen a helyére lépett józanság engedett teret az eposz mind bővebb, mind sokrétűbb, mind szabadabb kidolgozásának. Ez mentesítette kiadóját a folklorisztikai megkötöttségektől, átadva a szót, ahol szükségesnek látszott, az irodalom előjogának. Mert a Kalevala bölcsőjét két szellemalak állta körül: végső soron a folklór szülte, azonban az irodalom dajkálta...⁶

Ha az irodalom dajkálta is, mégis a folklór tartozik neki leginkább halálával. S jól is van úgy, hogy anyjának a folklórt, a népköltészetet nevezheti. Mert ha tisztán az irodalomban és az irodalomtól lelkedzett volna, akkor a Kalevala nem lett volna az, ami. S Lönnrot részessége a Kalevala összeállításában sokkal könnyebben érthető a rekonstruálás gondolkörében, mint

⁶ Ekkor már a Kalevala „szerzője” vette át a szót „összeállítójától”, aki amit alkotott, inkább a népköltés nagy ismeretében tette, semmint archaizáló költő- vagy művészi egyéniséggént. Itt-ott elejtett megjegyzései munkája természetéről rendszerint csak módszerének külső (anyagi, énekszövegbeli) feltételeit érintik, de lényegi mivoltát — úgy, amint az az összeállításából jól kielemezhető — kevésbé világítják meg.

KAUKONEN, a Kalevalának szentelt több mint két évtizedes munkásságának nem kis részét fordította az eposzszal kapcsolatos eszmék összegyűjtésére. De ezeknek az értelmezése most még nem végleges. Lehetséges, hogy pl. a rekonstruálás kérdésében más eredményre jutott volna, ha nem a Régi-Kalevalával; hanem — ami történeti szempontból ugyan lehetetlen — az Új-Kalevalával kezdte volna meg az énektanyag egész birtokában végzett, rendkívül alapos forráskutatásait. Az Új-Kalevala formába öntéséhez viszonyítva ugyanis még sokkal szembeszökőbbnek találhatta volna azt az eljárásbeli óvatosságot és mértéktartást, amellyel Lönnrot az eposz első szövegezését és előzményeit „összeállította”. Ugyanígy fordított sorrend: előbb a kortársak nézeteinek számbavétele s csak azután Lönnrot nyilatkozatainak azokhoz mért elbírálása vezethetne annak az itt megbolygatott kérdésnek nyitjára: nincs-e szorosabb kapcsolat az eposzi eszmék és Lönnrot magatartása között? Gondolható-e az előítéletek egész özönével körülvett gyűjtő-szerkesztő (KTP 442) csak valamennyire is függetlennek az ő művét méltányló — és szerintünk ilyen értelemben előkészítő — tudományos környezet befolyásától? Általában véve nem optikai tévedés-e, ha — az egész múlt századra, sőt még a jelen század egy részére is romantikus előítéletek uralmát állapítva meg — éppen csak Lönnrot személyét vesszük ki ez „axióma” és annak gyakorlati megvalósítása: a rekonstruálási törekvés hatálya alól? — KAUKONEN egyik művében azzal végzi, hogy Lönnrot gyűjtötte meg azt a lidércfényt, amely a tudomány és a művészet embereit később a kalevalai őskor és költészet megragadására lelkesítette (KT 199). Vajon nem úgy volt-e valójában, hogy ez a lidércfény sem volt egészen az övé, s hogy — továbbá — végeredményben ez vezette Lönnrotot is a Kalevala megteremtésének útjára?

volna akkor, ha az eposz-gondolat megvalósítását csak irodalmi feladatként vállalja. Éppen a Kalevala folklorisztikai eredetének hangoztatása mentesíti Lönnrotot azoktól a vádaktól, amelyekkel őt a múltban illették, s hihetőleg illetni fogják a jövőben is, s amelyeknek a lényege az, hogy megtévesztőleg járt el: a magáét adta — részben — néphagyomány helyett. Az előző fejtegetéseknek az volt a céljuk, hogy ezt az ellentmondást elsimítsák. A Kalevala Lönnrot alkotása volt ugyan végső kifejlődésében, de születésekor összeállításnak és rekonstruálásnak fogták fel. Őseposzként jött létre szerencsés gyűjtője és elrendezője kezében. Megvalósítása és fokkonkinti kifejlesztése nehezen érthető meg másként, mint ha feltesszük, hogy vele a maga korának eposzvágya vált valósággá az egész művelt emberiség nem kis meglepetésére, azon roppant kedvező feltételek mellett, amelyeket a XIX. században a finn ének-költészet felfedezése kínált e feladat végrehajtására.

KOROMPAY BERTALAN

Szamojéd jelzős szerkezetek

Jó négy évtizeddel ezelőtt, 1913-ban jelent meg SIMONYI ZSIGMOND „A jelzők mondattana” című műve, amelyben a szerző a magyar jelzős szerkezetek történetét mutatta be történeti mondattannal foglalkozó korábbi munkái folytatásául. Simonyi ösztönzésére írta meg KERTÉSZ MANÓ „Finnugor jelzős szerkezetek” című munkáját (NyK. XLIII, 1–101 és Finnugor Füzetek 17. szám) és ezen dolgozat szerzője „Finn jelzős szerkezetek” (NyK. XLIV, 1–46) című értekezését. A finnugor jelzős szerkezetek történetének tisztázásához érdekes és tanulságos adatokat szolgáltatnak az egyes nyelvek nyelvtanain kívül későbbi dolgozatok is: AARNI PENTTILÄ: „Suomen attributista” (Suomi V, 10: 260–86 [Tunkelo-émlékkönyv 1930]); FOKOS DÁVID: „A melléknévi jelző szórendje” (Nyr. LXIII: 35–40, 71–9), „A jelzők sorrendje” (Nyr. LXV: 3–6); REIN NURKSE: „Adjektív-atribuudi kongruentsist eesti keeles (Tartu, 1937. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XXX, 1–72); KONRAD NIELSEN: „A note on the origin of attributive forms in Lapp” (MSFOu. LXVII, 286–307); ÁTÁNYI ISTVÁN: „A lapp melléknevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez” (NyK. LI, 307–55). „Magyar történeti mondattan” című művében a kérdés teljes magyar nyelvű irodalma alapján rendszeresen tárgyalja a magyar jelzős szerkezetek történeti fejlődését KLEMM (285–375). A finn jelzős szerkezetek legérdekesebb problémájával, a jelzőnek a jelzett szóval való megegyeztetésével foglalkozik HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys” című munkájának II. kötetében (241–247) és e dolgozat szerzője „Beiträge zum Problem der protolappischen Sprache” című dolgozatában (Acta Linguist. Hung. III, 314–6).

A finnugor nyelvek jelzős szerkezeteire vonatkozó kutatások három alapvető fontosságú eredményre vezettek: 1) a finnugor alapnyelvben a jelző megelőzte a jelzett szót. Ennek az ősi szigorú szórendi szabálynak következtében a jelző és a jelzett szó szoros egységet, összetételt alkotott, s éppen ezért a többes jelet és az esetragokat csak a jelzett szó vette fel; 2) a főnév minősítő jelzője lehetett egy másik főnévnek; 3) számnévi jelző után a jelzett szó egyes számban állt.

Elég egyetlen szamojéd adat annak igazolására, hogy ez a három megállapítás az uráli ősnyelvre vonatkozóan is érvényes: nyeny. (LEHT.) O. *nāhār* „jēššē *χāllem*” *mañnē* ’drei Eisenfische sah er (106).¹

Ezeket az ősi uráli mondattani sajátosságokat az uráli nyelvek általában a mai napig megőrizték. A jelzőnek a jelzett szóval való megegyeztetése másodlagos fejlődés eredménye, nemcsak a finnben (kivételesen a mordvinban és a lappban), hanem azokban a szamojéd nyelvekben is, amelyekben

¹ FOKOS-FUCHS kutatásai alapján tudjuk, hogy a felsorolt uráli mondattani sajátosságok a török nyelvekben is tükröződnek (FUF. XXIV, 298–300), és hogy a mongolban is megvannak (Az Orsz. Néptanulm. Egyesület 1944. évi Évkönyve 39–48; Nyr. LXX, 13–20, 41–44).

megvan: a nganaszanban és egyes nyenyec nyelvjárásokban (vö. N. SEBESTYÉN: Acta Linguist. Hung. III, 307—16).

A következőkben a szamojéd jelzős szerkezetek néhány problémáját vizsgálom meg a rendelkezésünkre álló szamojéd nyelvi anyag, elsősorban a CASTRÉN feljegyzésében ránk maradt és LEHTISALO kiadásában megjelent nyelvemlék-értékű nyenyec hősénekek, valamint LEHTISALO gazdag népköltészeti anyagot tartalmazó nyenyec szövegei alapján. A szamojéd nyelvi tények világánál igyekszem egyúttal feleletet adni az uráli nyelv egyes, a jelzős szerkezetek problémáival összefüggő mondattani és szótani kérdéseire is. Nem tárgyalom dolgozatomban a számnévi és a névmási jelzőket, valamint a (LEHT.) O. *tšùr χǎè* 'die oben befindlichen Gewittergeister' (17) típusú határozói jelzős szerkezeteket. Ezeknek történeti szempontból való tárgyalásához nincs anyagom.

Források és rövidítések

- BUD. = BUDENZ JÓZSEF, Jurák-szamojéd szójegyzék. NyK. XXII, 321—376.
 CASTR. = Samojedische Volksdichtung gesammelt von M. A. CASTRÉN, herausgegeben von T. LEHTISALO. Helsinki 1940 (MSFOu. LXXXIII.)
 CASTR. GR. = M. ALEXANDER CASTRÉN's Grammatik der samojedischen Sprachen herausgegeben von ANTON SCHIEFNER. St. Petersburg 1854.
 CASTR. WB. = M. ALEXANDER CASTRÉN's Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen bearbeitet von ANTON SCHIEFNER. St. Petersburg 1855.
 CASTR. WB. ANH. = Materialien zu einer Syntax CASTRÉN szamojéd szótárában.
 DONN. = KAI DONNERS Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1944.
 DONN.—JOKI = KAI DONNER fenti művének III. fejezete: Hauptzüge der Grammatik.
 LEHT. = Juraksamojedische Volksdichtung gesammelt und herausgegeben von T. LEHTISALO. Helsinki 1947. (MSFOu. XC.) (LEHTISALO hangjelölését bizonyos fókig egyszerűsítettem.)
 LEHT. ABLSUFF. = Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe von T. LEHTISALO. Helsinki 1936. (MSFOu. LXXII.)
 PROK. = Г. Н. Прокофьев, Селькупская грамматика. Leningrad 1935. (A Prokofjev szövegeiből való adatokat PROKOFJEV szelkup nyelvtanának német kiadásában közölt átirása szerint idézem [vö. UngJb. XI, 92].)
 REG. = REGULYNak az Urálon feljegyzett szamojéd adatai BUDENZ Jurák-szamojéd szójegyzékéből idézve.
 SPROG. = A. SPROGIS' Wörterverzeichnis und grammatikalische Aufzeichnungen aus der Kanin-Mundart des Jurak-Samojedischen. Bearbeitet und herausgegeben von IRENE N.-SEBESTYÉN. Acta Linguist. Hung. II, 97—188.

Az etimológiákban, a nyelvek, nyelvjárások és a szótárak rövidítéseiben a NyK. és az Acta Linguist. Hung. rövidítéseit követem.

A nyenyec nyelvjárások rövidítései

Tundrai nyenyec nyelvjárások:

- O. = Öbdorszk nyelvjárása
 OP. = *Puŕre*-folyó melléki nyelvjárás
 OD. = Ob-delta " "
 T. = Taz folyó " "
 P. = Pur folyó " "
 Szj. = Szjoida folyó " "

U.	=	Usztje falu nyelvjárása		
Oksz.	=	Okszino község	„	
BZ.	=	Bolsaja Zemlja	„	
Szjo.	=	Szjomzsa község	„	
Arch.	=	Archangelszk	„	
Kan.	=	Kanin-félsziget	„	
Erdői nyenyec nyelvjárások:				
Kisz.	=	Kiszeljovszkaja folyó melléki nyelvjárás		
Maik.	=	Maikovszkaja folyó	„	
Lj.	=	Ljamin folyó	„	„
Nj.	=	Njalina falu nyelvjárása	„	„

I.

Az uráli szófajok és az uráli jelzős szerkezet kialakulásának kérdéséhez

Ősi uráli örökségképpen a lapp és a finn kivételével minden uráli nyelv jellegzetes sajátossága a nominális mondat szerkesztés.¹ A nominális mondatok azonban nem tűntek el nyomtalanul a lappból és a finnből sem. ERKKI ITKONEN a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1954. szeptemberi ülésén a lapp nyelvjárásokról szóló előadásában a déli lapp nyelvjárás egyik jellegzetes sajátosságaként jelölte meg a *satne pyörries* 'ő öreg' típusú nominális mondatok előfordulását. A példák számát szaporítani lehet, vö. pl.: *alakana akte cohā* 'künt egy kutya [van] (HALÁSZ: NyK. XX, 83); *tihte tann ruonoleks āta* 'ez nagyon különös dolog' (i. m. 87); *pūučen oajjā čappies* 'a rénszarvas feje szép' (i. m. 110); *tušnie jēna pūuē* 'amott sok rénszarvas [van]' (i. h.) stb.

Közmondásokban és szólásokban a mai finnben is gyakoriak a verbum finitum nélküli mondatok, és HAKULINEN lehetségesnek tartja, hogy az *ikävā eratōn ilta* 'nem jó a zsákmánynélküli este', *milloin meri emä, milloin emintimä* 'a tenger hol anya, hol mostoha' féle kötött formájú ritmikus szólások az ősi nominális mondat-típust képviselik (SKRK. II, 186). PENTTILÄ is kifejezést adott még korábban annak a véleményének, hogy az ilyenféle közmondásokba és szólásokba az *on* létige valószínűleg sohasem tartozott bele (Suomi V, 10 : 263).

A verbum finitum nélküli mondat szerkesztés igen gyakori a nyenyecszamojédban. CASTRÉN szövegeiben például az 1. számú hősének kezdő sorai nominális mondatokból alakultak: *jān goj ninje njār piebes, njār jan deata; opoj habidō, tabbadōda hābih. njār jan deata njūdendo side nieda* 'auf dem Landrücken [sind] drei Brüder: drei Landeswirte. Sie [haben] einen Knecht, den Knecht Tabbadooda. Der jüngste der drei Landeswirte [hat] zwei Frauen' [földhátan három fiútestvér, három (föld)gazda; egy szolgájuk, T. szolga. Három (föld)gazda legfiatalabbik(ának) két felesége] (1).

A nominális mondat szerkesztésre számos példát idézhetünk nemcsak CASTRÉN, hanem LEHTISALO szövegeiből is: (LEHT.) O. *šib hū* "xāšše tāre'n-šidū" *paride*"^a 'die Antlitze der sieben himmlischen Jünglinge [sind] schwarz' (533); T. *padar tēr bork* 'dein Renntier [ist ein] Bär' (99); P. *tēm̄morōtto nañni, nišedn βēsokko, nēb'edn puxū'tse* 'ein unverheirateter Mann (Junggeselle) [ist] der Spatz [a veréb legény], sein Vater [ist] der Alte, seine Mutter die Alte' (65); Oksz. *niššāβ βijjēn d'ēttā*"jē 'mein Vater [ist] der reiche Wirt

¹ A nominális mondat szembeötlő sajátossága az altaji nyelveknek is (vö. [FOKOS-] FUCHS: FUF. XXIV, 298; LIGETI: NyK. L, 232–39.).

der Tundra' (295); *pēlledn tīn-ŋū* 'die Hälfte [sind] Renntierspuren' (299); BZ. *tīn ɣar''n tīn* 'die Renntiere [sind] meine eigenen Renntiere' (289); Kan. *numdn ɣēo''no* 'die Luft [ist] still' (234); *mā.tši''* βōè, βv, tē.tši 'ohne Zelt [ist es] schlimm, kalt' (216—7) stb. stb.²

A rendelkezésünkre álló szövegekből azt látjuk, hogy a nominális mondatyszerkesztés a déli szamojéd nyelvekben is megvan, bár használata nem olyan gyakori, mint a nyenyecben: szelk. (CASTR.) *šipān mūt pite* 'das Haus der Ente [ist] das Nest', *tāpen mūt pō* 'das Haus des Eichhorns [ist] der Baum'; *and Šōle gumen mūt* 'das Boot [ist] des Samojeden Haus', *Šōle gumen porgot ātā-kob* 'des Samojeden Kleidung [ist] die Renntierhaut', *čueš munden ima* 'die Erde [ist] aller Mutter' (Wb. Anh. 396). E szerkezetek közül némelyik (i. h.) létigével is fel van jegyezve: *šipān mūt pitet ēŋa*, *tāpen mūt pōt ēŋa* (A *pitet* és a *pōt* alakokban a -t elem sg. 3. sz. birt. sz. rag). CASTRÉN szelkup szövegeiből is idézhetünk példákat: *perga gup ali lamlekā gup?* '[ist er] hoch oder niedrig?' [magas ember vagy alacsony ember?] (309); *šogor moγ(o) pol-mākt* 'hinter dem Ofen [ist] ein Holzhäufen' (313). DONNER kamasz szövegeiben szintén találunk adatokat a nominális mondatyszerkesztésre: *let i'go* 'seine Gräten [sind] viel' (88); *d' hī* 'er [ist ein] Knabe' (98); *ko'bdo* '[ein] Mädchen [ist sie]' (i. h.), "hī", *māla*, "ei ko'bdo" 'Knabe, sagt er, kein Mädchen' (i. h.), *giŋen būzən* 'wo ist dein Mann?' (163); *giŋen tan uŋat* 'wo ist dein Fleisch' (i. h.) stb. Nominális állítmány van a 3, 6, 10, 21. számú kamasz találós kérdésekben (85—6).

Bizonyos állapot érzékelésének — RAVILA példáját idézve (Johdatus kielihistoriaan = Bevezetés a nyelvtörténetbe, 66) — a mai finnbén nyelvi kifejezése lehet egyetlen szóból álló mondat: *Sataa* 'esik'. A *sataa* szó történeti szempontból azonos a *satava* igenévvvel, tehát a szóban levő nyelvi kifejezés eredete szerint egytagú nominális mondat. Ha pedig — RAVILA egy másik példáját idézve — a finn horgász egy hal horogra kerülését így jelenti be társának: *Kala!* 'hal', ez a nyelvi kifejezés éppen olyan egytagú nominális mondat, mint a *Fecske!* felkiáltás, amellyel a magyar ember üdvözlí tavaszszal az első fecskét.

A finn *Kala!* magyar *Fecske!* típusú egyetlen szóból álló mondatok a legősibb mondat típust képviselik: az egytagú uráli mondatot, amelyben egybeesett az állítmány és a mondat (vö. RAVILA i. h.). Az uráli nyelv egy bizonyos ősi állapotában, az uráli alapnyelv állapotát jóval megelőző korban, ezek az egytagú mondatok, — BÁRCZI (Bevezetés a nyelvtudományba 72) terminológiája szerint szómondatok vagy ősmondatok — nem tekinthetők mai értelemben vett nominális mondatnak, mert az uráli nyelv akkori állapotában a szófajok még nem különültek el. Nem volt külön substantivum, adjektívum és verbum, hanem csupán neutrális szó. Egy ilyen mondatban, mint pl. *Tűz!* — BÁRCZI szavaival élve — „a tűz hol igeféle volt: 'ég', hol melléknév: 'piros', 'meleg', hol pedig főnév: 'lobogás, láng, tűz' ” (i. h.). Ennek a praeuráli nyelvi állapotnak emlékei a mai uráli nyelvekben a semmiféle képzőelemet nem tartalmazó ún. elsődleges nomen-verbumok, a *fagy, les, nyom* típusú szavak.³

² HAJDÚ PÉTER hívta fel a figyelmet arra, hogy PROKOFJEVnek a Jaziki i piszjmenoszty narodov Szevera I. kötetében közzétett nganaszan és enyec nyelvtanában is lehet ilyen példákat találni (I. 74, 84, 90).

³ A finnugor nyelvek elsődleges nomen-verbumaira vonatkozó fontosabb források ma g y a r : BUDENZ : NyK. XVIII, 303—4 ; SIMONYI : Nyr. XXXVIII, 241 ; MELICH

Az uráli nyelvekben több nyelvi jelenség utal arra, hogy a névszó és az ige kategóriája eredetileg egybeesett.

PAIS szavait idézve „BUDENZ a MUSz. 1881. júliusában kelt előszavában (IX. 1.) az „ugor” szóképzésre vonatkozó nézeteinek — munkája haladtával beállott — módosulását ekként magyarázza: „Így az elején még gyakrabban fogadtam el lappangásba jutott denominatív igekepzést, míg később az találtam, hogy az ugor [= finnugor] alapnyelvnek nagyobb számmal még külön nem vált ige- és névszó-értékű szótó tulajdonítható”. Hasonlóan ír a névszó és az igeszó elkülönüléséről az UAl.-ban is. (9)”. (PAIS: MNy. XLVI, 302).

GOMBOCZ is hangsúlyozta, hogy a finnugor nyelvekben az etimológiailag azonos szótövek nem ritkán különböző szófajt képviselnek, és hogy a denominális és deverbális szóképzés nem különül el határozottan egymástól, bizonyos képzők egyaránt hozzájárulnak névszó- és ige-övekhez (vö. UngJb. X, 8–9; vö. továbbá KLEMM: MNy. XXIII, 329). HAKULINEN a finnben mutatott ki nagy számmal olyan képzőket, amelyek éppen úgy hozzájárulnak névszó-övekhez, mint ige-övekhez (SKRK. I, 162–74).

A szófajok eredeti egybeesésére utal a mordvinból és a szamojéd nyelvekből ismert nyelvi jelenség is: az állítmányul álló névszók igei ragozása. A mordvinban majdnem minden főnév felveheti az igei személyragokat, nemcsak a nominativusban, hanem az esetragos alakokban is: *eržan, eržat, erža* 'ich bin, du bist, er ist ein Ersä', *kudosan, kudosat, kudosa* 'ich bin, du bist, er ist zu Hause' (vö. *kudo* 'Haus'). Mind a nominativusi, mind az esetragos alak önmagában, tehát személyrag és képző nélkül, a jelen idejű sg. 3. sz. alak kifejezésére szolgál (vö. KLEMM: MNy. XXIII, 339; RAVILA: FUF. XVII, 118). Hasonlóképpen igeként lehet ragozni az északi szamojéd nyelvek névszóit is, a nganaszanban csak az I. időben, az enyecben (a paradigmák szerint) az I. és a II. időben, a nyenyecben pedig mind a három időben. Az igei személyragok — éppen úgy, mint a mordvinban — nemcsak a nominativusi, hanem az esetragos alakokhoz is hozzájárulhatnak. A sg. 3. sz. alak ezekben a nyelvekben is azonos a sg. nominativusi, illetőleg az esetragos alakkal. Nézzünk egy nyenyec példát: I. idő: I. *sawadm, sawan, sawa* stb. 'ich bin, du bist, er ist gut' stb.; II. idő: *sawadamš, sawanaš, sawaš* 'ich war, du warst, er war gut' stb.; III. idő: *sawangum* stb. 'ich werde gut' stb. (*sawa* 'gut') (CASTRÉN, Gr. §§215, 216, 392–404).⁴

MNy. IX, 253–4; KLEMM: MNy. XXIII, 331; GOMBOCZ: ÖM. I, 131–2 = UngJb. X, 7–9; PAIS: MNy. XLVI, 305; — *chanti*: SCHÜTZ: NyK. XL, 27; — *manysi*: BUDENZ: i. m. 298; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 59; LIIMOLA: FUF. XXIX, 168; — *komi*: BUDENZ: i. m. 303; — *udmurt*: BUDENZ: i. m. 300; MEDVECZKY: NyK. XLI, 311; — *mari*: BUDENZ: i. m. 297; — *mordvin*: BUDENZ: NyK. XIII, 69–70; — *finn*: BUDENZ: NyK. XVIII, 462; MARK: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932, 1–41; HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 64; — *lapp*: WIKLUND: JSFOu. X, 210–16; — *nyenyec*: LEHTISALO: NyK. L, 228–30; N. SEBESTYÉN: A Magyar Tud. Akad. Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának Közleményei IV, 366. jegyz. — *Fagy, les, nyom* típusú nomen verbumok a törökségben is vannak: LIGETI: MNy. XLIII, 14, NyK. XLIX, 224; L, 232. jegyz.; DENY: Grammaire de la langue turque § 849, 1, 2. — LIGETI LAJOS szíves közlése szerint a mongolban és a mandzsuban is vannak nomen verbumok.

⁴ N. M. TYERESCSENKO „A nominális állítmány a nyenyec nyelvben” című dolgozatában megvizsgálta a névszói állítmány használatának eseteit, és megállapította, hogy az állítmányi szerepet betöltő névszók igei ragozása egyre szűkebb körre korlátozódik, és hogy az igei személyragokkal (és a II. idő jelével) ellátott, illetőleg a sg. 3.

PROKOFJEV kimutatta, hogy a névszók igei ragozása a szelkupban is megvan: sg. 1. *mat lōzan* 'ich bin ein Geist' 2. *tat lōzanpī* 'du bist ein Geist'; dual. 1. *mē lōzimij* 'wir (zwei) sind Geister', 2. *tē lōzilij* 'ihr (zwei) seid Geister'; pl.: 1. *mē lōzimīt* 'wir (viele) sind Geister', 2. *tē lōzilīt* 'ihr (viele) seid Geister' (*lōzi* 'Geist (Mythol.)'; sg. 1. *mat nātānan* 'ich bin ein Mädchen', 2. *tat nātānanpī* 'du bist ein Mädchen'; dual. 1. *mē nātānimij* 'wir (zwei) sind Mädchen', *tē nātānilij* 'ihr (zwei) seid Mädchen'; pl. 1. *mē nātānimīt* 'wir (viele) sind Mädchen', 2. *tē nātānilīt* 'ihr (viele) seid Mädchen' (*nātāk* 'Mädchen') (UngJb. XI, 293–4).⁵

A nyenyecből arra is van adat, hogy kivételesen egy nomen caritivum felveszi a -ββi igenévképzőt, és így verbum finitum funkciót tölt be: (LEHT.) O. *ḡōb* 'xāllemmi' *xāēβsēββi* 'einer meiner Fische war unpaarig' [egy halam féltelen-volt] (106); P. *mā* 'jērβsēββi' 'das Zelt war herrenlos' [sátor gazdátlan-volt] (63).

CASTRÉN nyenyec szövegeiben az egyik énekben az enklitikus -*raha* szóval való összetétel mellett is megtaláljuk az igei személyragot: *hadd wuomdara han* 'du bist scheinbar einem Schlechten ähnlich' (266). LEHTISALO szövegeiben egy erdei, kiszeljovszkajai nyelvjárásból való adat szerint az enklitikus *tōraha* ~ *tōlaha* szóval való összetételhez sg. 1. sz. igei személyrag járul: *mañ jāxannāj βiērβtōrχāt suittōrχāt* 'in meinem Lande doch bin ich wie ein Richter, wie ein Herr' (590). — Egy hősénekből való adatban a 'viel' jelentésű határozatlan számnévhez a múlt idő jele járul: (CASTR.) *jam bongana haroana okats* 'auf dem Wege Wollende (Freier) waren viele' (235). Egy okszinói adatban a 'sieben' jelentésű számnévhez pl. 1. sz. igei személyrag és a múlt idő jele járul: (LEHT.) *mañhe tsi* 'iββōt's 'wir waren sieben' (553).

A nyenyecben a kérdő, illetőleg határozói névmás is felveheti az igei személyragokat: (CASTR.) *hurkkan amgaen?* 'was für einer, wer bist du?' [milyen-vagy, ki-vagy?] (86, vö. 89); (LEHT.) Oks. *puðēr χiβèn?* 'wer bist du?' [te ki-vagy?] (295); *χiβen āēβ^rat?* 'wer bist du?' [ki-vagy levé-sed?] (296); Kan. *ḡōtško jingñē amjēs tar'tsēn?* 'Junger Vielfrass, warum bist du solch einer?' [Ifjú Rozsomák, miért olyan-vagy?](248).⁶

A magyar népnyelvi *És az és* 'der Regen regnet' mondatban az *és* szó főnévként és igeként használatos, az alany tehát azonos az állítmánnyal (vö. GOMBOCZ: UngJb. X, 9). DONNER kamasz szövegeiben a magyar *víz* szó megfelelője ugyanabban a mondatban főnévi és igei funkciót tölt be: *man ujunu jingende βū* *βuħas bu'lem* 'ich trinke unter meinem Fuss Wasser trinkend' [én lábnál alatta víz íva iszom] (91). A magyar *fa* szó megfelelője is előfordul egy és ugyanazon mondatban főnévi és igei szerepben:

személyben személyrag nélkül megjelenő névszói állítmány egyre inkább átengedi helyét az igei állítmánynak és a névszó + létige kapcsolatnak (I. FOKOS-FUCHS ismertetését a Szovjetszkoje Finnougrovedenije c. műről, Acta Linguist. Hung. II, 243).

⁵ A mordvin és a szamojéd nyelvek e nyelvi sajáttsága között nincs okunk genetikus összefüggést keresni.

⁶ Kivételesen a manysiban is előfordul a kérdő névmás igei ragozása: (KANN.) FL. *pōrijmaβ, kēnpūlij, pāsāpūlij, ti manijtaβe, ti māñnaraβe* 'es wurde auf ihn losgesprungen, wie ein Stück von einer Mütze, wie ein Stück von einem Fausthandschuh wird er nun zerrissen, was nun auch mit ihm gemacht wird' (Wog. Volksdichtung I, 74). A *mañnaraβe* alakot i. m. 397 lapján LIIMOLÁNAK egy jegyzete a következőképpen magyarázza: „Den Stamm des Werbes bildet das Interrogativ pronomem *mañ*, 'was'. Weitere Beispiele in TLw. 142–3...".

bost^a p'à bajst^a 'selbst [ging sie] Holz zu hacken' (90). A *bajst^a* szóban az *-st^a* elem az inf. képzője. Az *-i-* elem nem denominális igeképző, hanem olyan képzőelem, amely a *fa* megfelelőjének nominális és igei alakjához egyaránt hozzájárulhat: *dú'pi p'à'i p'à'i b'i* 'frisches Holz hackte sie' (i. h.). Érdekes a következő mondat is: *d²g²té s²obi de nuke, p'a'ila mambi* 'darauf kam jenes Weib, ging Holz hauen' (tkp. 'holzhauend') (197).⁷

Ezek a szószerint lefordíthatatlan kamasz példák éreztetik azt az ősi nyelvi állapotot, amelyről RAVILA a következőket írja: „Uns ist der Unterschied zwischen den Substantiven, Adjektiven und Verben so lebendig, dass wir uns gegenüber der Tatsache, zu der uns die vergleichende geschichtliche Forschung unbedingt führt, dass nämlich zwischen diesen Gruppen ursprünglich kein Unterschied bestehen konnte, ziemlich hilflos fühlen” (FUF. XXVII, 119. Vö. még Johdatus 64–5).

A névszók és az igék kategóriájának eredeti egybeesését vallja PAIS is (MNY. XLVI, 296–309), úgyszintén BÁCZI is (Bevezetés a nyelvtudományba 73). A neutrális szavaknak szófajokká való elkülönülése a mondatban ment végbe. RAVILA megjegyezte, hogy „a differenciálódás részleteinek felderítése a nyelvtörténet legfontosabb feladatai közé tartozik” (Johd. 65).⁸

Az uráli alapnyelvben — mint RAVILA kifejtette — a névszók és az igék kategóriája minden formális megkülönböztető jel nélkül már elkülönült egymástól: „Wir haben eine überwältigende Menge von Wörtern, wie *kala*, *kivi*, *puu* usw., die in der uralischen Ursprache deutlich Namen von Gegenständen waren und die sich nicht mehr von einem anderen verbalen oder nominalen Stamm herleiten lassen. Ebenso gross aber ist die Zahl der unzerlegbaren Wörter, wie *juoksee*, *ui*, *tulee*, *menee*, *pese* usw., die ein Tun, eine Handlung bezeichnen und die ebenso nicht von anderen Wörtern abgeleitet werden können. Der Unterschied zwischen Nomina und Verben war also vorhanden, aber er wurde nicht durch etwas Formales angegeben” (FUF. XXVII, 83. jegyz.).

A két kategória, a nomen és a verbum kategóriája mellett ott volt az uráli alapnyelvben a nomen és a verbum differenciálódását megelőző nyelvi állapot korából származó örökségként a kettős funkciót teljesítő nomen-verbumok, az egykori neutrális szók csoportja. Ez a csoport — a szamojéd, elsősorban a nyenyec adatok vallomása szerint — lényegesen jelentékenyebb volt, mint a mai uráli nyelvek nomen verbumainak csoportja. Az uráli nyelvek egynémelyikében, így a régi magyarban és a nyenyec szamojédban a mai nomen-verbumok mellett találunk szórványos adatokat, amelyek arra utalnak, hogy mai igetöveknek, igenévi, azaz névszói funkciója is lehetett. Nézetem szerint így foghatjuk fel a régi magyar *Némvagy*, *Mavagy*, valamint a *Némél* óvónevek *vagy*, illetve *él* tagját. Ezeket a régi magyar személyneveket PAIS (MNY. XVIII, 95–6) és KLEMM (MNY. XXII, 120) magyarázta. PAIS szerint „hogy a *nem-vagy* és *ma-vagy* kapcsolatokban a *vagy*-nak mi a szerepe,

⁷ Figyelmet érdemel Jokinak egy megjegyzése is: „An die Nominalkonjugation anderer samoj. Sprachen erinnert die Infinitivform in folgenden Sätzen: *māna jūt heläst* od. *hellāzət* od. *hellāzət* 'nimm mich als Kamerad', wo an den Stamm des Substantivs (*helē* 'Kamerad') ursprünglich die Infinitivform des Verbs „sein” angefügt ist” (DONN. — JOKI § 64). A *heläst* stb. alakot felfoghatjuk úgy is, mint a *bajst^a* alakot: az inf. képzője közvetlenül járult a valószínűleg *i képzőt is tartalmazó névszóhoz.

⁸ Differentioitumisen yksityiskohtainen selvittely on kielihistorian tärkeimpiä tehtäviä (Johd. 65).

azt bajos eldönteni. Ui. lehet az az igenévszó, amely a kódexek korában 'tulajdon, javak' értelemben volt jártos. Lehet azonban személyre vonatkoztatott ige is; még pedig jelölheti vagy a második vagy a harmadik személyt, sőt ekkor még talán mind a kettőt" (i. m. 96). Ugyanezen a lapon azt írja, hogy a *Nēmél* nevet „nem élő” vagy 'nincs életben' értelmezéssel óvónévként foghatjuk fel". KLEMM (MNY. XXII, 120) a *Nēmvaggy*, *Mavaggy* személynevek *vaggy* tagját sg. 3. sz. igealaknak fogta fel, s azonosította a régi nyelvi *vaggy* névszóval, amelynek 'vagyon, birtok, jószág' jelentése szerinte 'valami létező, meglévő' jelentésből fejlődött. A szóvégi *-gy* hangot a *-val*, *vol-* *tó* palatalizációja következtében keletkezett másodlagos hangnak magyarázta. — Nyenyec szamojéd adatok, amint azt „A régi magyar *Nēmvaggy*, *Mavaggy* védőnevek és a *nap-levő* féle szerkezetek uráli előzményei" (Pais-Emlékkönyv 637—641) című dolgozatomban részletesebben kifejtettem — igazolják annak a felfogásnak jogosultságát, amely szerint a magyar *val-*, *vol-* és *él-* igetők névszói jelentése is volt. A nyenyecben van két, részben elhomályosult összetétel, amelyek közül az egyik a 'reich', a másik az 'arm' fogalom jelölésére szolgál: (CASTR.) *sauwa-jilea*, (Reg.) *saua-ile*, *sau-ile* 'reich', *voj-ile* 'arm'. Ezeknek az összetételeknek második tagja egyenlő a pusztá igetővel. Megjegyzem, hogy a *jil* szónak, amely azonos az igetővel (a gégezár az elveszett szóvégi vokálisra utal), LEHTISALO szövegeiben 'Leben' jelentése is van: O. *šib jūd* "jiri j i t" *ḡäšōḡaḡḡ ḡōb* "ḡārkkv χḡē bār tādēbe taññēβḡ 'vor dem Alter von siebzig Grossvätern [hetven nagytya élet (élés) időben] gab es einen grossen befähigten Zauberer' (4). A szóban levő nyenyec 'reich' és 'arm' jelentésű összetételek szerkezet tekintetében felfogásom szerint pontosan megfelelnek a *Nēmél* személynévnek, az összetételek második tagja etimológiailag is azonos a *Nēmél* személynév második, azaz *él* tagjával. A régi magyar *Nēmél* személynév jelentése tehát lehetett 'nem élő'. A régi magyar *Nēmvaggy*, *Mavaggy* személynevek, amelyeknek jelentése 'nicht-seiend', illetőleg 'heute-seiend' lehetett, nézetem szerint szerkezetileg azonosak azokkal a nyenyec összetételekkel, illetőleg összetételeknek felfogható szerkezetekkel, amelyekben a második tag a *ḡae* létige mai sg. 3. sz. alakjával egybeeső 'lény, létező, levő' jelentésű szó. (A nyenyec *ḡae* létige etimológiailag azonos a magyar *val-*, *vol-* igetővel.) A nyenyecben a *ḡae* tag egynémely elszigetelt kifejezésben megőrizte 'lény, létező, levő' jelentését: (CASTR.) *ni en ḡae*, *jinsilie*! 'Weib, höre!' [nő-lény = nő-levő, hallgass ide!] (225); — ugyanebben a hősénekből (i. h.) két sorral lejjebb: *nie*, *jinsile*! 'Weib, höre zu!'; *ni en ḡae* (egy bejegyzés szerint *nie*) *junadar'ah*, *hunjād turta nieh* 'Weib — erkundigt er sich — woher gekommenes Weib?' (143); *nie* (egy bejegyzés szerint *ni en ḡae*), *haenjon*! 'Weib, gehe!' (138), (LEHT.) O. *tšikkj tādēbā ḡā è ḡōb* "tūtšv jui'ūdōv taññēβḡ 'dieser Zauberer [varázsló-lény] hatte einen russischen Freund' (22); *šide s a β ḡ ḡ ā è ḡōb* "tšēiβḡ nīmḡv 'trafen wir doch einander, wir zwei Guten' [jó lény] (69); OD. *ḡām tsaxērtv tūtšv ḡētše* 'ein mit Netzen fischer (junger) Russe [örösz-lény; dem.] (72); T. *ḡūde β ≈ è ḡ n a ḡ k ā ḡ ā è* 'junger βḡnnan'ka' [β.-lény] (380); P. *ḡ ē ḡ ā è ḡārōv jḡḡu* 'das Weib [nő-lény] hat kein Messer' (403); Oksz. *p u χ ḡ ḡ ā è pīn* "sḡrkkar" "Hallo Alte [öreg-asszonylány], sieh doch hinaus!' (269); *t ḡ ḡ ā è tāḡārī ḡōkkv* 'Renntiere [rén-szarvaslány] sind sehr viele' (308). — Érdekes, hogy amint a magyarban a *Nēmvaggy* személynévből *Nēmvaló* név, tehát formális elemet tartalmazó alak fejlődött, éppen úgy — de csak részben — a nyenyecben is bekövetkezett ilyen irányú fejlődés. Egyes adatok szerint CASTRÉN szövegeiben, valamint LEHTI-

SALONak a bolsaja-zemljai, a kanini, valamint az erdei maikovszkajai nyelv-jarást képviselő szövegeiben olyan összetételeket találunk, amelyekben a *ηae* taghoz *ś* formális elem járul. Ezt az *ś* elemet valószínűleg azonosíthatjuk a nyenyec infinitivus jelével (LEHTISALO, AblSuff. 200—201) megjegyezve, hogy az infinitivusként használt alaknak melléknévi igenévi jelentése is van: (LEHT.) *O. tar tšē η ā ē ś* 'so seiend' (525) stb. Az *ś* formális elemet tartalmazó nyenyec összetételek közül különösen érdekes a következő bolsaja-zemljai adat: *śide n ā ś s a η ē ē ś η 5Bt'' tēβrām''* 'zwei Brüder [fiútestvér-levő] zusammen brachte ich' (576); vö. *śide nās* 'zwei Brüder' (356). A *nāśsaηēēś* összetétel szerkezetileg pontosan megfelel a régi magyar *Nemvaló* személynévnek és a *naplevő*-féle szerkezeteknek. A *nāśsaηēēś*-típusú nyenyec összetételek, amelyek számos adat szerint — éppenúgy, mint a *ηae*-val való összetételek — ragtalan határozók is lehetnek a mondatban, azt is bizonyítják, hogy a *ηae* tagnak a létigével való kapcsolata nem szűnt meg a nyelvérzék számára. Annak bizonyítékaül, hogy — legalább is a maikovszkajai nyelv-jarárásban — a *ηae* tag nominális jellege sem homályosult el a nyelvérzék számára, olyan adatokra hivatkozhatom, amelyekben a *ηae* szóhoz *-χpə* datisvusrag járul: *tšičkē tēj ś i t ś e η η ā e χ p ə ηamkačj!* 'lass uns mein Renntier zu z we i e n essen!' (132) stb.

*

RAVILA az uráli nyelvi anyag széleskörű és egyúttal mélyreható ismeretének birtokában az uráli mondat eredeti szerkezetére vonatkozólag nagyfonságú elvi megállapításokra jutott, amelyeket „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” című terjedelmes értekezésének (FUF: XXVII, 1—136) „Über den ursprünglichen Bau des uralischen Satzes” című fejezetében (108—136) fejtett ki.

RAVILA elgondolásának alapja az a közismert tény, hogy a finnugor nyelvekben a verbum finitum alakjai történeti szempontból formális jelekkel képzett igeelvek. (Külön kategóriát alkotnak a finnugor nyelvekben — és a szamojéd nyelvekben is — azok a verbum finitum alakok, amelyekben az alanyi ragozású indicativus sg. 3. sz. alak egyenlő az igetővel, illetőleg az ősi neutrális szóval). Egy ilyen finn mondatban, mint *Lintu lentää* 'a madár repül', a *lentää* állítmány — mai nyelvérzékünk szerint verbum finitum — történeti szempontból azonos a *lentävä* igenévvvel: *lentää* < *lentävä*. (A Kalevala és általában a runák nyelvében még sűrűn előfordulnak a *tulevi* típusú sg. 3. személyű igealakok. — A verbum finitum ind. pl. 3. sz. alakja a mai finnben is *lentävät*, tehát igenév + *t* plur. jel). A *Lintu lentää* verbum finitumot tartalmazó mondat eszerint visszavezethető egy *Lintu lentävä* kéttagú nominális mondatra. A pluralitás jelölésének vizsgálata alapján RAVILA arra az eredményre jutott, hogy a pluralitás uráli eredetű *t* jele eredetileg csak a n o m i n á l i s á l l í t m á n y h o z járult, a többesszámi állítmány mellett eredetileg egyszámú alany állt, s az alanynak az állítmánnyal való számbeli meg egyeztetése fokozatos fejlődés útján jött létre. — Ősi mondattani szabály az az ismert tény, hogy az uráli nyelvekben a jelző megelőzi jelzett szavát, vele mintegy összetételt alkot, s ennek következtében a többes jeleket és az esetragokat csak a jelzett szó veszi fel. RAVILA felfogása szerint az alany és az állítmány viszonya formai szempontból azonos tehát a jelző és a jelzett szó viszonyával, sőt végső fokon lényegében is azonos volt a két viszony,

ami más szóval azt jelenti, hogy az uráli alany-állítmányi viszony a jelző és a jelzett szó viszonyából származott: „Was ich über das Verhältnis des Subjekts zum Prädikat gesagt habe, bedeutet nicht mehr und nicht weniger, als dass das prädikative Verhältnis in den uralischen Sprachen aus dem attributiven entstanden ist” (i. m. 114).

RAVILA elgondolása szerint a *Lintu lentävä* típusú mondat nyelvi előzményéül egy *Lintu-lentävä* összetételt kell feltételeznünk. Egy ilyen összetételben nincs cselekvőt kifejező alany és cselekvést kifejező állítmány, hanem a nyelvi egységet alkotó összetétel szimbóluma az egységes szemléletnek; az összetétel gondolati tartalmát a nyelv mai eszközeivel megközelítőleg ilyenképpen fejezhetjük ki: 'Vogel-Fliegen', 'Vogel-Fliegendes (ist da!)', magyarul talán így: 'madár-repülés'. Az összetételben a jelző és a jelzett szó szintézis útján került függő viszonyba, mert bizonyosra vehetjük, hogy a nyelvnek egy még primitívebb állapotában az egységes szemléletet két külön, egy-egy szóból álló mondatlall fejezte ki a nyelv: *Lintu! Lentävä!*

Ezen a ponton RAVILA felfogásával lényegében megegyezik BÁRCZINAK a kéttagú mondat keletkezésére vonatkozó felfogása (i. m. 90). Egy lényeges pontban azonban különbözik BÁRCZI felfogása RAVILÁÉTÓL. BÁRCZI a kéttagú mondat két tagjának egymáshoz való viszonyát alany-állítmányi viszonyoknak magyarázza: „A [teljes] tudattartalom elsősorban két félre bomlik: a tárgy vagy dolog képzetére, fogalmára és egy tulajdonság, állapot vagy folyamat képzetére, fogalmára, amely a tárgyon megvan vagy végbemegy, vagy amelynek meglétét óhajtjuk, kérdezzük. Ez utóbbi rész a mondat legfontosabb része: a z állítmány” (i. m. 41).

PAIS még korábban „Mondatrészek — beszédrészek” című 1950-ben megjelent tanulmányában fejtette ki a mondat keletkezésére vonatkozó elgondolását (MNY. XLVI, 296—309), s arra az eredményre jutott, hogy az ún. alany-állítmányi viszony „a nyelvi élet területén a legeredetibb szerkezet (i. m. 305)⁹

PAIS és BÁRCZI fejtegetései alapján én azt tartom valószínűnek, hogy a *Lintu! Lentävä!* finn szómondatokból szintézis útján nem összetétel, hanem kéttagú mondat keletkezett. A *Lintu lentävä* mondatnak is egy megállapítás volt a tartalma: a beszélő közölte, hogy a madár repülőben van. Az a tény, hogy a *Lintu lentävä* kéttagú nyelvi kifejezésből, amelynek tagjai külön szólamot alkottak, a mai *Lintu lentävä* alanyt és állítmányt tartalmazó mondat keletkezett, fontos bizonyítéka szerintem annak, hogy az uráli nyelvekben a legősibb, nyelvi tényekkel igazolható nyelvi egység az alanyt és állítmányt tartalmazó kéttagú mondat.

CASTRÉN szövegeiben az egyik hősiének így kezdődik: *side atsekīh* 'zwei Knaben sind es' [kettő (= ez a kettő) fiú] (172). Ez a nyelvi kifejezés kéttagú nominális mondat, amelynek alanya a *side* 'kettő' számnév, állítmánya pedig az *atsekīh* 'fiú' főnév. (Mint fentebb láttuk, az állítmányul álló névszó igeiként ragozható, és az alapalak = indicativus I. idő sg. 3. sz.). Ugyanilyen típusú mondatok CASTRÉN szövegeiben a következők is: *siu jurndier* 'siebenhundert Menschen' (62); *siu häendalioda* 'sieben Häendaliodas' (i. h.); *siu siosidaej* 'sieben Siusidaej' (i. h.). LEHTISALO szövegeiben egy obdorszki és egy maikovszkajai nyelvjárásból feljegyzett elbeszélés, valamint

⁹ A mondat keletkezésére vonatkozó irodalom pontos jegyzékét megtaláljuk KLEMM Magyar történeti mondattanában. (6—8). Vö. még RAVILA: FUF. XXVII, 114; PAIS i. m.

egy puri gyermekmese első mondata szintén ilyen típusú kifejezés: O. *noṣṣōrri ḡāsaββō* '[es ist] nur ein Mann' (25); Maik. *si'tšəp niēssəp* 'zwei Männer' (79); P. *jāŋ kōi niñhe n à ḡa l'li* 'j... δa n n v 'auf dem Landrücken [sind] nur drei Fussgänger' (80).

Meg kell jegyezni, hogy uráli szempontból semmi meglepő nincs abban, hogy egy számnév alanyul állhat. HAKULINEN (SKRK. I, 66–67) megállapítása szerint a számnevek eredetileg bizonyos csoportok jelölésére szolgáló főnevek voltak, s csak hosszú fejlődéssel váltak meghatározott mennyiséget kifejező szavakká. A finnben még ma is vannak nyomai a számnevek főnévi eredetének. A számnévi jelző (az 'egy' és a 'millió' jelentésű számnév kivételével, l. HAKULINEN i. m. II. 236) még ma is, a jelző és a jelzett szó megegyeztetésének teljes kifejlődése után is, sg. nominativusi alakban áll, ha a sg. partitivusi alakban megjelenő jelzett szó alanya vagy tárgya a mondatnak (tehát úgy viselkedik, mint a főnévi eredetű ún. ragozhatatlan melléknévi jelző): *kaksi kalaa* 'két hal; két halat', *kymmenen miestä* 'tíz ember; tíz embert'.¹⁰ A többi esetben a számnévi jelző éppen úgy felveszi az esetragokat, mint a melléknévi jelző: *kahden kalan* (sg. gen.), *kahdet häät* 'két lakodalom' (plur. nom. és acc.) *kymmenelle miehelle* (sg. allat.). A számnevek főnévi eredetét bizonyítja az is, hogy egyes finn számnevek főnévként használatosak a mai nyelvben is: *vuosikymmen* 'évtized' (tkp. év-tíz), *vuosisata* 'évszázad' (tkp. év-száz),¹¹ dial. *markkakymmenen* 'tíz марка' (tkp. марка-tíz). Ezek az összetételek éppen olyan főnévi mértékjelzős kifejezések a finnben, mint pl. *leipä-pala* 'kenyérdarab', *voi-kilo* '[egy] kiló vaj' (tkp. vaj-kiló).¹² A *kymmenen miestä* kifejezés teljesen egyenlő értékű egy ilyen mértékjelzős kifejezéssel: *pala leipää* '[egy] darab kenyér'.

Visszatérve most már a nyenyec *side atsekjh* 'kettő fiú' típusú számnévi alanyt tartalmazó nominális mondatokra, amelyek szórványosan főleg énekek, mondák első mondataként fordulnak elő (tehát bizonyos fokig sztereotíp kifejezéseknek tekinthetők), meg kell állapítanunk, hogy az ilyen típusú mondatok mellett olyan hasonló szerkezetek is vannak, amelyekben a létige, valamint a *taññ* 'megvan, létezik' ige jelenik meg állítmányul: (LEHT.) Oksz. *side nās äēββi* 'zwei Brüder waren es' (352); *side m'āt taññā* 'es sind zwei Zelte' (268); O. *ḡēβ* *ḡāsaββv taññiββi* 'es war ein Mann' (34) stb. Bizonyos, hogy az előbbi csoport mondatai (számnévi alany + nominális állítmány) ősbib réteget képviselnek az állítmányul megjelenő létigét és a *taññā* igét tartalmazó mondatcsoporttal szemben, mondhatnók úgy is, hogy a létige és a *taññā* ige későbbi fejlődés folyamán került bele a számnévi alanyt és a nominális állítmányt tartalmazó kéttagú mondatba, s a fejlődés eredményeként a *ḡēβ* *ḡāsaββv* 'egy férfi' nominális mondat állítmányából jelzett szó, a számnévi alanyból pedig számnévi jelző vált: az alany-állítmányi viszonyból nyelvi adatokkal igazolhatóan jelző-jelzett szói viszony fejlődött.

Néhány adat alapján arra következtethetünk, hogy jelzős szerkezet két formailag mellérendelt, de tartalmilag függő viszonyban levő mondat szintézise

¹⁰ HAKULINEN i. h. — NIELSEN, Lærebok I. § 102. alapján — hivatkozik a lapp számnevekre a finn számnevekével egyező használatára.

¹¹ A németben is *Jahrhundert*, *Jahrtausend*.

¹² Ilyen kifejezések a magyarban is vannak: *gyufaszál*, *rózsaszál*, *kenyérdarab* stb., és a lapp szövegekben is előfordulnak, pl. IpS. (DONNER — HALÁSZ) *vuóitas-tuθ no süongo-miedain, tá r ve - tuθ no süongo-säruin*... 'egy hordó zsír (tkp. zsír-hordó) leánykérő mézül, egy hordó szurok (tkp. szurok-hordó) leánykérő italul...' (NyK. XVI, 105).

útján is keletkezhetett: (CASTR.) *xeam kāmali'eh saeu hāmali'eh* 'Blutstropfen beginnen zu fallen' [vér esett, csepp (tkp. szem) esett] (281);¹³ *njāra vuajeras pou vajeras* 'nach drei, nach Jahren' [három múlt el, év múlt el] (287); (LEHT.) O. *tsikkā'nin tōfikkō xāmmi'* *sīrēdōv xāmmi'* 'hierauf schneite es dünn' [akkor ritka esett, hava esett] (445); *mšēdarkkānnō taññēŋa'ūsī jirikkōmī'* *taññēŋa'ūsī* 'der Hinkinde sollte sein, mein Grossvater sollte sein' (542); OD. *tsēttam' xāda-βv'* *tīm cādŋββv'* 'vier töteten wir, Renntiere erschlugen wir' (189); BZ. *jāllen tēptv jālle šīβ βāttorŋam'* *xān βāttorŋam'* 'am morgigen Tage sieben versprach ich, Blutopfer versprach ich' (284); Arch. *tāttarkka' nāβī, xāntv nāβī* 'sein Schleiten ist ziemlich breit gewesen' [széleske volt, szánja volt] (434). Ilyen kapcsolatokból fejlődhetek ki a 'vércsepp', 'sánta nagyapám', 'három év' típusú mai jelzős szerkezetek.

Az ilyen típusú mellérendelt mondatok szerkezete szoros összefüggést mutat azzal a rendkívül fontos szamojéd mondattani sajátossággal, amelyről A. SCHIEFNER CASTRÉN grammatikájához írt előszavában a következőket állapította meg: „Von den übrigen syntaktischen Eigenthümlichkeiten hebe ich die hervor, dass wenn mehrere Subjekte ein und dasselbe Praedicat haben, dies bei jedem derselben wiederholt werden muss; z. B. *niseau hās, nebeau hās, nau hās* 'mein Vater, meine Mutter, mein Bruder starben'; das Ostjak-Samojedische jedoch, wo sich die Conjunction *ai* für 'und' geltend gemacht hat, finden wir *kanan ai ātū ōkerseäk kūsaŋ* 'der Hund und das Renntier starben beide'; doch findet sich auch in diesem Dialekt: *turkau nor mue', harm nor mue'* 'nimm nicht mein Beil, nimm nicht mein Messer' (XXI.). RAVILA kiegészítő adatokat közölt e fontos megállapítás igazolására CASTRÉN nyenyec és szelkup énekeiből (i. m. 35). A teljesség kedvéért LEHTISALO nyenyec szövegeiből is idézek adatokat: O. *šāmān jān sārmi'k'* *ŋēkkv nāēββī'* *šāmān nū un sārmi'k'* *ŋēkkv nāēββī'* *šāmān jidaŋ kälte'* *ŋēkkv nāēβī'* 'allerlei Tiere der Erde gab es viel, allerlei Vögel des Himmels waren viele, allerlei Fische des Wassers waren viele' (15); P. *ñēk'ēdōv jāŋa'ru, nūde jāŋa'ru, nēdōv jāŋa'ru, βēññēkkōdōv taññā jāŋa'ru, tēdōv jāŋa'ru* 'er hat keine Mutter, keinen Sohn, kein Weib, keinen Hund da, kein Renntier' [anyja nincs, fia nincs stb.] (78); Oksz. *itL'adōv jāŋa'ru, šinde j'ŋ'ru* 'er hat weder Boden noch Deckel' (593); *mādo'* *ñcññāññv xārβī taññēββī'* *xōt taññēββī'* 'an der Türseite der Zelte waren Lärchen, waren Birken' (252); *sērrakko B'ārkkā tsəp hiššēdōv daññēββē, nēβ'ēdōv daññēβē* 'Weisser Renntierpelz [személynév] hat Vater, hat Mutter' (275); Maik. *ñiēñējjū tajjəp mīēŋŋv, nāpajjū tajjəp mīēŋŋv, hiššējjū tajjəp mīēŋŋv, nījōkkōjjū tajjəp mīēŋŋv* 'die Mutter ist vorhanden, das Weib des älteren Bruders ist vorhanden, der Vater ist vorhanden, der ältere Bruder ist vorhanden' (101) stb., stb.

Hasonló szerkezettel, az állítmány megismétlésével, tehát két vagy több külön mondatból fejezi ki a nyenyec-szamojéd a két- vagy többtagú tárgyat is, ha az egy és ugyanazon állítmányhoz való viszony kifejezője. (CASTR.) *nisjemda hādāu'ah, njevemda hādāu'ah* 'deinen Vater erschlugen wir, deine Mutter erschlugen wir' (272); (LEHT.) O. *puxū tsāβ sērβī, nār tsu saββam'* *sērβī* 'mein Mütterchen zog sich an, die Moosmütze doch setzte sie auf' (514); Oksz. *xārβō B'ārdē, xō B'ārdē* '[er] fällte Lärchen, [er] fällte Birken' (253); *xārβō amGē mat'tərjēd, xō amGē mat'tərjēd?* 'warum fälltest du

¹³ A manysiban is: (MUNK. — SZIL.) *kēlp-sām* 'csepp-vér; Tropfen Blut' [vér-szem], vö. még *rakw-sam* 'esőszem; Regentropfen'. — A régi magvarban is előfordul a *vērszem* összetétel 'vércsepp' jelentésben: (CzF.) *Miként földön elfolyó vérszemek*.

Lärchen, warum fälltest du Birken' (i. h.); *ñēm'' ḡḡāññā, ññnm'' ḡḡāññā* '[er] nahm das Weib, nahm den Bogen' (278); BZ. *ḡām ḡḡēñam'', ñdām ḡḡēñam''* 'ich trage Holz, ich trage Wasser' (287); *māl'ís idar šēr''*, *pißβædar šēr''* 'ziehe die Malitsa über, ziehe die Stiefel an deine Füße!' (333).

Ez a szamojéd mondattani sajátosság uráli eredetű. Számos példát idézhetünk ennek igazolására az obi-ugor nyelvekből (l. RAVILA i. m. 36–7). Előfordul ez a sajátosság a mordvinban is: (PAASONEN) E. *udumam saš, mašimam saš, ti'äh kudov tujimam saš, avañ marto kortamom saš, ti'tä'i marto bašamom saš* 'es verlangt mich zu schlafen, es verlangt mich mich niederzulegen, es verlangt mich nach dem Vaterhause zu gehen, es verlangt mich, mit der Mutter zu reden, es verlangt mich, mich mit dem Vater zu besprechen' (vö. KLEMM: NyK. XLV, 363).

Igen figyelemre méltó a következő njalinai adat: (LEHT.) *sǝrñik kättakku''* *ḡḡēñ ñik kättakku''*, *ñḡpkarot ñuxurɔt, ñammāt ñuxurɔt* 'der Wolf tötet [nicht], der Hund tötet nicht, auch nur ein einziges Kalb, nicht einmal das Kalb einer einjährigen Kuh' (411). Ezt az idézetet úgy tekinthetjük, mint példát a gondolatparallelizmus primitív formájára.

A gondolatparallelizmus uráli eredetére utalnak az alábbi éneksorok is CASTRÉN, illetőleg LEHTISALO nyenyec szövegeiből: (CASTR.) *hanimsi hāsi beām'ah, čritsi kāsi beām'ah* 'frierend begann ich zu sterben, hungernd begann ich zu sterben' (285); *hōju hōto lirtsedida siedi hōtoñ wābtasetido'* 'wenn sie [= die Pfeile] Landrücken treffen, zerbrechen sie sie, wenn sie Hügel treffen, werfen sie sie um' (89); *hunna malgana ninjedaet jāna jien munorpa'h meār miritjon; tiet lamdu jāna jien mīnorpah parompadon!* 'dann, wenn im Lande des Mannes deiner älteren Schwester die Bogensehne knallt, eile schleunigst; wenn im Lande der vier Lando's die Bogensehne knallt, eile!' (245); *njeveau haroasada'ah hunjan garoasada'ah, saeusi haroasada'ah hunjan garoasada'ah?* 'meine Mutter wolltet ihr, wohin wolltet ihr, die Blinde wolltet ihr, wohin wolltet ihr?' (283) (LEHT.) O. *ñērmanlv ñād sǝrḡḡḡaxā tš'ir''*, *tš'ir'' taññāid''*; *jubanlv ñād ñārjaññ tš'ir''*, *tš'ir'' taññāid''* 'von Norden her schneegleiche Wolken, Wolken erhoben sich, von der Wärmeseite rote Wolken, Wolken erhoben sich' (539); P. *šēḡḡatēñāē xajje, jāptōñāē xajje* 'er wurde eine grosse schwarze Gans' [nagy fekete lúd-levő lett (tk. ment), lúd-levő lett] (127); U. *šāššan tēltv ñum''*, *tāl'ēim ḡḡi'i ñum''* 'die Tochter des Wirtes šāšša bin ich, die Tochter des Diebes piri bin ich' (582) stb. Vö. még szelk. (CASTR.) *sombla sārū nāgur tot čumbane čāžek, somtla sārū nāgur tot kory(a) čāžek* 'dreihundert fünfzig Wölfe kommen, dreihundert fünfzig Bären kommen' (309).

Az obi-ugor szövegek — mint tudjuk — nagy bőségben szolgáltatnak változatos példákat a gondolatparallelizmusra. Ezek a nyenyec adatok, amelyek lényegében megegyeznek az obi-ugor szerkezetekkel, igazolják RAVILÁNAK azt a véleményét, hogy a gondolatparallelizmus nem egyszerű stiláris elem, hanem ősi kifejezési forma, amely „tief zum ganzen Wesen der Sprache gehört” (i. m. 37).

II.

A főnévi jelző

A nyelvi adatok tanúsága szerint az uráli alapnyelv korában a névszó és az ige kategóriája már általában elkülönült egymástól (l. fentebb 52. l.) A *verbum finitum* kialakulása egy korábbi nyelvi állapotban megkezdődött igen hosszú történeti folyamat eredményeként párhuzamosan ment végbe a flexió kifejlődésével, s az uráli nyelvekben a *verbum finitum* alakjai történeti szempontból ma is két főcsoportra oszlanak: 1) sg. 3. sz. igealak = ige-tő = ősi neutrális szó; 2) sg. 3. sz. igealak = formális jellel ellátott igenév.

Felvethetjük a kérdést: elkülönült-e egymástól az uráli alapnyelv korában a főnév és a melléknév?

RAVILA megállapítása szerint „das Adjektiv hat in den finnisch-ugrischen Sprachen keine besondere Form, es unterscheidet sich seiner Gestalt nach in keiner Weise vom Substantiv. Zwar zeigt im Lappischen das als Adjektivattribut gebrauchte Adjektiv in Bezug auf seine Form einen Unterschied von dem in prädikativer Funktion erscheinenden, und Zeichen einer unterschiedlichen Behandlung treten uns u. a. im Tscheremissischen und in den obugrischen Sprachen entgegen s. BEKE KSz. 14, S 322, aber dies sind spät entstandene Erscheinungen” (FUF. XXVII, 112).

CASTRÉN az olyan mellézneveket, amelyek nem származékszók, amelyekben tehát nem mutatható ki formális elem, „primitív” mellézneveknek nevezte, és megjegyezte, hogy ezek száma a szamojéd nyelvekben nagyon csekély.¹⁴

DONNER szövegei és feljegyzései alapján a kamaszra vonatkozólag JOKI mondotta ki, hogy „eigentliche Eigenschaftswörter gibt es verhältnismässig wenig” (135, § 25).

Urali etimológiák világosan bizonyítják, hogy az uráli alapnyelv korában a főnév és a formális elemet nem tartalmazó melléknév kategóriája még egybeesett:

Galle; bitter; grün, blau: szam. nyeny. (CASTR.) *padea* 'Galle' (mscr. Knd.) *paceä*, *pateä* 'Galle; bitter', *pačea*, *pač*, *pače* 'bitter'; ngan. (CASTR.) *fate* 'Galle'; eny. (CASTR.) B. *fode*, Ch. *fore* id.; szelk. (CASTR.) *pad*, *patte*, *pače* stb. id., (DONN.) *pada* 'grün'; *pada-rgä* 'Messing'; kam. (CASTR.) *phada* 'Galle' ~ fgr. md. (PAAS.) E. *piže*, M. *pižš* 'grün; Kupfer, Messing'; E. (WIED.) *piže* 'grün, blau' (PAASONEN, Beitr. 259; KAI DONNER, Anl. lab. 140—1; TOIVONEN: FUF. XXI, 94).

Fett; fett: szam. ngan. (CASTR.) *sela* 'geschmolzenes Fett (von Fischen)'; szelk. (CASTR.) *sile* 'fett'; kam. (CASTR.) *sil* 'Fett'; koib. (KLAPR.) *syl* id. ~ fgr. f. *sila-va*, *sile-va* 'Fett, Speck'; msi (KANN. mscr.) AK. *šelt* 'karhun rasva; medve zsírja'; P. *šilt* 'karhulla ylt' ympäri ruumiin oleva paksu rasvakerros; a medve testét teljesen körülfogó vastag zsírréteg' (PAASONEN, Beitr. 206; LIIMOLA: Vir. 1951., 366).

Kind, Junge; jung: szam. nyeny. (CASTR.) *ṇate-ky*, *ṇace-ky* 'jung, Kind' stb. (mscr. Kan.) *acea* 'jung'; (BUD.) *aci-ki* stb. 'fiatal, gyermek', (SPROG.) *ṇače-ki* 'Knabe, Junge, Kind; jung'; eny. (CASTR.) Ch. *eṭi*, B. *eṭe* 'jung';

¹⁴ „Wegen ihrer mehr abstracten Natur entwickeln sich die Adjective überhaupt später als die meisten übrigen Redetheile und bestehen aus dieser Ursache größtentheils aus abgeleiteten Wörtern. In der Samojedischen Sprache ist die Anzahl der primitiven Adjective sehr gering . . .” (Gr. 186, § 348).

kam. (CASTR.) *eši* 'Kind' ~ fgr. md. (RÄS.) Penza *ača* 'Kind'; mari (WICHM.) *ä'zä*, *aza* stb. 'Kind', (GEN.) *ajža* 'kleines Kind' stb. (TOIVONEN, Affr. 136).

A főnév és a formális elem nélküli melléknév egybeesésére világos adatokat szolgáltat a nyenyec-szamojéd nyelv is: (CASTR.) *hañea*, *hañe*, *hañ* 'Kälte'; (SPROG.) *hañ* 'Frost'; (LEHT.) O. *xañä* 'kalt': *xañä* "nu^hir^hid^h p^hä 'das kalte Wetter fing an' (453); — (CASTR.) *üörm*, *nörm*, *ěärm*, *něrm* 'Nord'; (BUD.) *örm* 'hideg'; — (CASTR.) *pīr*, *pīr* 'Höhe; hoch'. Ugyanilyen kettős jelentésben fordul elő a szó *-tšē* képzős alakja LEHTISALO szövegeiben, pl. T. *pīr tšē nīn tiēßβi* "er kam auf dem Scheitel des Hügels an' (97) *pīr tšē jām* "xō 'er traf eine hohe Stelle' (i. h.); — (LEHT. AblSuff. 113) O., OP., T., Szj. *nār* 'Grösse, Ausmass'; (CASTR.) *nār*, *nar* 'gross', *nārka*, *naraka* id.; (REG.) *naraka* id.; (BUD.) *ārka*, *arka* 'nagy, öreg'; (SPROG.) *nārke* 'gross, der ältere' (a *-ka*, *-ke* elem demin. képző). A *nārka* alak is előfordul főnévi jelentésben: (CASTR.) *hāpt jālensie jirinda äevua liem pūurtse töbta side jea nār kka äes side jān nik-kaltāi* 'eh 'wenn der Helle Renntierochs den Schädel seines Grossvaters suchen kommt, wir, zwei Grosse des Landes seiend, reissen ihn in zwei Teile' (42); — (CASTR.) *mueju*, *muejo*, *muajo* 'hart, fest, zäh'; (REG.) *muju* 'fest'; (BUD.) *muejua* 'erős, kemény', vö. (LEHT.) Kan. *jeā m^hējjōm* "xuiññāññō tēññēßāñ! 'einen Helden [föld-erőset] wo weisst du' (215); — CASTR.) *jālea* stb. 'Tag, Licht; hell', vö. (CASTR.) ngan. *jale* 'Tag'; eny. Ch. *jede*, B. *jere* id.; szelk. *čel*, *tiel* stb. 'Sonne, Tag'; kam. *tala* 'Tag', (KLAPR. Atl.) *džalo* 'hell'; koib. *džiala* id. (PAASONEN, Beitr. 265);

Az 'Eis' stb. jelentésű szóval nemcsak formailag, hanem etimológiailag is azonos a 'weiss, hell' jelentésű *sēr* stb. szó: O. *tšēdv* "māt" *sēr* "paññi sērādi" "jetzt ziehet [dua¹.] ein ganz weisses Gewand an' (16); jur. *sēr káp-tam* "hundert weisse Renntiere [száz fehér rénőkröt] (205); Arch. *šibxap jālle noppō^h. b^hirōv sēr* "tāñ bžera^hdv 'sieben Tage doch ist ein gleich heftiges weisses Gestiebe' (182); Maik. *xēr tāß sār* "mv 'das Gebundensein eines weissen Pferdes' (606). A szó egytagú mássalhangzóban végződő, illetőleg kéttagú magánhangzóban végződő alapalakjához, valamint *-β- + -i* képzőt tartalmazó alakjához *-kko*, *-kku* stb. demin. képző járulhat. Oks. *äēßōdv sērkkō β^hēsko äēßβi* 'dieser war ein weisshaariger Greis' [feje fehér öreg volt] (76); Arch. *sēr^hrakku pārkkamī* "meinen weissen Pelz' (185); O. *sērōkku xāsaßβv* 'der Helle Mann' [személynév] (27). Egy személynévben a *sēru* alak is előfordul 'heli' jelentésben: Arch. *sāēß sēru* "nārkkv tatēm" *māmmoññōdv* 'den alten Hellauge [Szem-Világos öreg] hörte man so sagen' (437). Az 'Eis' ~ 'weiss' jelentésmegfelelésre a manysiból és a magyarból is van adatunk: msi (MUNK.) É. *jānk-puñk* 'fehér fej(ű); *jānk-kol* 'hófehér orr(ű); magyar (CzF.) *jéggalóca* 'galócafaj, melynek lemezei jég- vagy inkább hófehérségűek'; *jégvirág* 'a bojt-virágok neméhez tartozó növényfaj; szára lecsepült, levelei tojáskerekek, váltogatók, apró vízhólyagokkal rakottak; virágai kocsantalános, fehérek (Mesembryanthemum crystallinum)'. Nagyon tanulságosak a szóban levő szempontból a következő nyenyec-szamojéd adatok, amelyeket LEHTISALO szövegeiből, a kanini nyelvjárást képviselő hősénekből idézek: *jā sēr* "amy^hdv xadkē? 'was geschah böses dem Erd frost' (226); *pādalmādv sēr* "jā sēr" *piēndi* "während er es aufrecht steckte knallte die gefrorene Erde' (i. h.); *pältimdv pādalmādv sēr* "jā sēr" *tāēßβi* "als sie ihr Schwert aufrecht steckte, drang es in die gefrorene Erde' (225), vö. Oks. *mañ tūrñām* "sēr" *jād tūrñām* "ich komme, aus dem

Eislande komme ich' (295). A *sēr* szónak ezekben az adatokban 'fagy, jég; fagyos, megfagyott' jelentése van.

Érdekes példát idézhetek a kamaszból is: (DONN.) *kām, kēm, kēm* 'Blut'; *kūmu* stb. 'rot'. A 'Blut' ~ 'rot' jelentésmegfelelésre manysi, chanti és komi adatokat idéz BEKE: NyK. LIV. 197. Összetételekben a magyar *vér* szónak is van 'vörös' jelentése: (MLSz.) *véralma, vérbelű körte, vérfü,* (CzF.) *vérliliom, vérpinty, vérkeszeg.* Vö. még *vérbükk, vérjuhar.*

A főnév és a nem-származék melléknév azonos eredetére mutat az az ismert jelenség, hogy az uráli nyelvekben számos melléknevet főnévül lehet használni, a magyar *beteg* szó pl. egyaránt használatos 'krank' és 'Kranke' jelentésben. BEKE ÖDÖN szíves közlése szerint a *Hideg van, Meleg van, Melegem van* mondatokban a *hideg* és a *meleg* szó kétségtelenül főnév. A régi nyelvben a *súly* főnévnek 'súlyos', tehát melléknévi jelentése is volt. A mai finnben szép számmal élnek ilyen kettős funkciójú szavak: *kylmä* 'kalt, Kälte'; *vilu* id., *hämärä* 'dunkel, dämmerig; Dunkelheit, Dämmerung' stb., stb. (Vö. HAKULINEN, SKRK. I, 65). HAKULINEN valószínűnek tartja, hogy ezeknek a szavaknak a főnévi jelentése elsődleges, s a melléknévi jelentés a főnévi jelentésből fejlődött. Urali szempontból az a feltevés is jogosult, hogy e kettős funkciójú szavak jelentéstartalmában egyidejűleg, eredetileg benne volt a főnévi és a melléknévi jelentés, és hogy e szavak mai kettős jelentése ősi nyelvi állapot emléke. Az az ismert jelenség, hogy az uráli nyelvekben vannak olyan denominális képzők, amelyek főnévhez és melléknévhez egyaránt hozzájárulhatnak, szintén a két szófaj eredeti egységére utal.¹⁵

Az uráli nyelvek lényegéhez tartozik az a sajátosság, hogy az uráli nyelvekben egy főnév minősítő jelzője lehet egy másik főnévnek. Az uráli alapnyelv korára vonatkoztatva nem beszélhetünk sem főnévi, sem melléknévi jelzőről, csupán n o m i n á l i s jelzőről. Az uráli nominális jelzős szerkezetek egyenes folytatónak a mai uráli nyelvek főnévi jelzős szerkezeteit tekinthetjük, mivel a főnevek sokkal többet őriztek meg az uráli nomen jelentéstartalmából, mint általában az alapszókinceshez tartozó képzőnélküli mai melléknevek. A szamojéd nyelvek főnévi jelzős szerkezeteinek tanulságai alapján eldönthetjük, hogy a magyar és általában a finnugor nyelvek főnévi jelzős szerkezeteiben mi az, ami uráli örökségnek tekintendő, s mi az, ami egy későbbi finnugor alapnyelvi réteget képvisel.

Számos adat szerint személy- és állatneveknek jelzője lehet n e m e t jelentő főnév. A szerkezet két tagja között a kapcsolat olyan erős, hogy más jelző nem férközhetik közéjük. A jelzős szerkezet, mint összetétel, szintén jelzője lehet egy főnévnek (vö. SIMONYI, Jelzők 35; BEKE: KSz. XIII, 103–4; KERTÉSZ: NyK. XLIII, 3–6; SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 22–23): (CASTR.) *nie atsekī tan taevioih* 'das Mädchen [nő-gyermek] kam dorthin' (38); *tarem jilenjāndo nie atsekēn aurādam hōtsetih* 'während sie so leben, für das Mädchen Essen sie holen' (249); (LEHT.) T. *ñ ē ŋ a t s e k k i p ā p p ā n i* "mā ōm"^a 'zu dem Mädchen, zu meiner jüngeren Schwester [nő-gyermek húgomnak] sagte ich' (371); Oksz. *ñērī ñ ē a t s k i x a n x a n t i β β i*^a 'das

¹⁵ JOHANNES ANGERE „Die uralo- jukagirische Frage" (Uppsala, 1956) című művében az uráli jelzős szerkezetek két problémáját tárgyalva tölem teljesen függetlenül a következő eredményre jutott: „Zusammenfassend möchten wir noch einmal wiederholen, dass in der uralischen Ursprache Rectum mit Regens nicht kongruent war und dass das Adjektiv als morphologische Kategorie noch überhaupt nicht vorhanden war." (193).

Mädchen von eben setzte sich in meinen Schlitten' (297); O *ḡārkko nān'u*'' *n ē - n ū d'ē taññeβcñā ḡāñēti* 'ihr ältester Bruder soll eine Tochter [nő-gyermek] haben' (439);¹⁶ Oks. *nē pāppakkōdōn* 'die jüngere Schwester' [nő-húga] (252); BZ. *nē pāppakkōβ* 'meine jüngere Schwester' (288); (CASTR.) *niejieruda* 'seine Wirtin' [nő-gazdája] (124); (LEHT.) O. *nē jērβkkōβ* 'meine kleine Wirtin' (28); *n ē χ ū ṇ ṇ i n t i m*'' *ḡull'i*'' *χāñnanḡkūβ* 'das *χ ū ṇ ṇ i n t i*'' -Weib [nő-χ.-t] nehme ich gänzlich mit' (582); *nē jāññē-dakkū* 'Freundin' (70); BZ. *nē āñnāβ* 'Anna, mein Weib' [nő-Annám] (567). A szelkupból és a kamaszból is idézhetek példát a 'nő' szó jelzői használatára: szelk. (CASTR.) *n ā l - g u p wašek* 'das Weib [nő-ember] erhob sich' (305); *šede n ā l - g o m utound oranned* 'die beiden Weiber nahmen sie bei der Hand' (307); kam. (DONN.) *nē kuza* 'eine Weibsperson' [nő-ember] (96); — nyeny. (CASTR.) *hāsaua atsekñh* 'das Knäblein' [férfi-gyermek] (2); *h ā s i a ḡ a t s e k i*, *tēdu njamāda!* 'Burschen, fängt für mich die Renttiere!' (146); (LEHT.) O. *ḡōβ*'' *χ ā s o β β ḡ ḡ a t s e k k i* 'ein Knabe' (15); Oks. *χ ā š è β ḡ a t s e k k i*''^a, *amā'em maññæ''ādōv*''^a ? 'ihr jungen Leute, was seht ihr?' (260); *χ ā š è β ḡ a t s e k k i*'' *sṡḡḡv*''^a 'die jungen Männer schauen' (i. h.). (CASTR.) *h ā s a u a n j u m d j e meātn tñlie* 'ihren Knaben [férfi-gyermekét] brachte sie in das Zelt' (144); (LEHT.) O. *mañ ḡāñi*'' *χ ā s a β β o n ū j i r ḡñāē ḡāēdaptanḡkūβ* 'ich wieder sende meinen Sohn als Mond' (6); P. *nāb'i* *χ ā s a β β o n ū ṇ i*''^a, *nāb'i* *n ē - n ū ṇ i*''^a 'der eine ist mein Sohn, die andere ist meine Tochter' (64); BZ. *χ ā s a β β ā k k o* [demin.] *n ū ṇ i*'' *χ ā d ā d o n* 'mein Kind, den Knaben erschlug sie' (358); Nj. *jārteckkī* *ñēñku ḡp k ā s s ā n ū t t v ā* 'die Tochter von *Jārteckkī* hat einen Sohn' (417); — (LEHT.) P. *j ā χ ā j è i t ē m t ā χ ā d ā d ā* '[er] tötete seine Renttierkuh' [réntehén rénszarvasát] (79), vö. *ḡōβ*'' *j ā χ ā j è i m*'' *jārkkā* '[er] fing eine Renttierkuh mit dem Lasso' (i. h.). DONNER kamasz szótárából idézem a következő példákat: *kura to* 'unkastriertes Renntier', *kora xēi* 'Schwan (Männchen)', vö. *kora, kōra* 'Ochs, Männchen'; *āskār meñgei* 'männlicher Fuchs', vö. *āskv, r, āskār* 'Hengst, Männchen'; *šuiṡmu meñ* 'Hündin', *šuiṡmu meñgei* 'Füchsin', *šem p'ōdu* 'Ziege; Capra sibirica', vö. *šuiṡm, šeiṡmu* stb. 'Weibchen, Stute'; *šuiṡu čdo* 'Taucherweibchen', vö. *šūñe, šuiṡu* 'Auerhenne, Tierweibchen'.

K o r t jelentő főnév ritkán fordul elő a szamojédiban jelzői használatban (vö. SIMONYI i. h., KERTÉSZ i. h., SEBESTYÉN i. m. 23); (LEHT.) O. *β^zē s o k k u t ū t s e mā* '[dann] sagte der alte Russe' (39), vö. *tū t s e β^zēsōkku* 'der alte Russe' (40), a két kapcsolat világosan mutatja a főnévi jelzős szerkezet két tagjának eredeti egyenrangúságát és felcserélhetőségét; Kan. *β^zē s k o n i š - s ā β* 'der Alte, mein Vater' (219); T. *nūde β^zēñnanḡkñāē* 'junger *βēñnanḡka*' [ifjú β.-lény] (380); BZ. *a i š e k k i χ i β^r e r i* 'ein Jüngling' [gyermek-ember] (282); O. *š i β p ē β^r ā s χ ā s a β β v*'' *taññeββ i*''^a '[es] waren sieben Männer Gebrüder' [öcs-férfi] (11).

S z á r m a z á s t, e r e d e t e t, f a j t jelentő főnév is állhat jelzőül (vö. SEBESTYÉN i. h.) (LEHT.) O. *tā d v t s i k k ā d χ ā s a β β v j ē r k k a r p ā s ā d ā i χ ā ē x e ṇ d ē m i*''^a 'von da ab macht dann der Samojedenstamm einen hölzernen Sjaadai zum Haehe' (33); *χ ā b i j ē r k k a r ḡāñi*'' *nōi mantā t m*'' *χ ā ē x e ṇ d ē š e r t t ā j j e!* 'der Ostjakenstamm wieder mag ein Tuchbündel zum Haehe machen!' (i. h.); *s ē r o d ē t t v*'' *j ē r k k a r a χ ā n v ḡōb*'' *tā d ē b e*

¹⁶ A szövegekben gyakran előforduló *ñēñu* 'Tochter' [nő-gyermek] szó elho-mályosult összetételnek tekinthető.

tañneβi 'unter den Stämmen der Witwerwirte [özvegygazda-törzseknél] war ein Zauberer' (22); BZ. *χaβ^ri tidičkāβ* 'mein Mutterbruder Ostjake' (315); O. *pā tsalli řāxād p a r n ē n ē jūjje miñā* 'hinter den Baumlandzungenan-höhen hervor geht das Parnee-Weib wackelnd' (28); BZ. *jē n s ā n ā r ā n m ā n* *χōrdāβ* 'mit dem Jenissei-Speer durchbohrte ich [ihn]' (318); O. *tādv tsikkī pō r a s n u k t s ā m t v s a r m i k k v n ā n i* " *ñammēdv* 'darauf frass der Wolf wieder dieses Ferkel' [disznó-gyermekét] (39); *tādv n ā n i* " *ñōβ* " *j u n n v n u k t s ā χ ā n n v p ā t e n c d v m i n ā d v* 'dann gab der Kaiser wiederum ein Füllen' (i. h.); *tāññv β a r k k v β s ē s o k k u t a n n ā* 'da ist ein alter Bär [medve-öreg] vorhanden' (42); *t ē m m ō r* " *p ū χ ū t s ā r s ō j j ō l u n ū d a n n ū d i t s ū t t a β i* 'die Sperlingfrau ging daran, ihre Gerten-Zeltstangen zu ziehen' (69); P. *pādaβerkkā t s ō n n ē n ē β r e s i β n u m i v β ā n c a p t ā m p i* 'die etwas bunte Fuchs-Mutter ihre sieben Jungen hält an ihrem Busen' (539—40). DONNER kamasz szövegeiben is találtam ide tartozó példákat: *t a m n u n η n ē t i n u k e t a m n u n d i n a k e b l a g o j ō b i* 'den Frosch Jungen jenes Weib, den Frosch jenes Weib hätschelte' (197); *t a m n u n η n ē γ o p t o a m n a* 'die Frosch-Jungen-Tochter sitzt' (i. h.).

Állapotot, családi viszonyt, foglalkozást, szerepet jelentő főnév is előfordul jelzői használatban. Az összetételle egyesült jelzős szerkezet is lehet jelző (vö. SIMONYI i. m. 35; KERTÉSZ i. m. 8, SEBESTYÉN i. m. 24—25): (LEHT.) O. *j ā χ ā t s ē n ē k k o t s ē* 'das Zwillingeweib' (460), a szerkezet mindkét tagjához -tse demin. képző járul; *s i d e s i β s ē r r a n ē n i* " 'meine zweimal sieben Witwen' [özvegy-nőm] (540); *tādeβe sērodēttv* 'der Witwer-Wirt Zauberer' [varázsló özvegygazda] (23); (CASTR.) *s i u d d u b e ā w ā s a k o m . . . s i u j a u n a m ā d ā d o* 'den Risen-Alten . . . an sieben Stellen durchschnitten sie' (184); (LEHT.) OD. *s ū d b ē β s ē s o k k u p a β s e m m e n n ā n n v t ō* 'der Riesenunhold-Alte kam am Abend' (106); BZ. *p ā r e n ō d v j e r β* 'der Herr Kaiser' [cár úr] (324); (CASTR.) *ū t j u r u m d a m a t t i d i e* 'seine Zeltstange-Treibstange schlug er hinein' (125). Néhány adatot a déli szamojéd nyelvekben is találtam: szelk. (CASTR.) *č e m n j ā d m ā d u r č u r e n j a n , p ō n e č a n ž a n* 'der Bruder-Held weint, ging hinaus' (308); kam. (DONN.) *i ā b k u d ā i* 'Mutter-Gott' (92); vö. (Wb.) *d ō k u z a* 'Waise' [árva-ember], vö. *d ō* 'Witwer, Witwe, Elternloser, Waisenkind'.

Elvértve a szamojédban is találunk olyan szerkezeteket, amelyekben a jelző és a jelzett szó közötti viszony a hasonlóságon alapszik (vö. SIMONYI i. m. 34—5; KERTÉSZ i. m. 7—8; SEBESTYÉN i. m. 26; BEKE: NYR. LVIII, 74—77): (CASTR.) *hūvenda meah? ā r k a n j i n j i k ā n a t j ū l i ā e u v a n g ā p t* 'wessen Zelt ist es? Des ältesten Bruders, des Renntierochsen, der einen Kopf wie eine Schnepfe hat' [szalonkafej rénökör] (120); (LEHT.) T. *t s i k k ā β β a χ a n n v s ū d a b e η i n n a n i* " *n ā χ a r n ā d a n s ē r* " *n ā χ a r* " *n ē k k a t η ā β* 'da aber meinen Riesenbogen gegen die drei Zelte dreimal riss ich' (380); P. *ñōβ* " *s ū d a β r e p u r i* 'ein Riesenhecht' (197); Maik. *m ā r β i η j i d ā n ā p* 'mitten in einem Sacksumpf' (343).

A személynév vagy a személynév-értékű tulajdonnév, amely jelzős (birtokos jelzős) szerkezet is lehet, a szamojédban is megelőzi a családi és egyéb viszonyt, foglalkozást stb. jelentő szót (vö. SIMONYI i. m. 38—44; KERTÉSZ i. m. 17—30; SEBESTYÉN i. m. 26—30): (CASTR.) *S a l i n e n u W a d u n e m u e d m* 'Sali's Tochter halte ich als Wadu-Weib' (Wb. Anh. 373); *t j u o n j e s a v u a j i e r u h ā s a u ā d a t a n j u v i e* 'bei dem Wirt Fuchsfellmütze ein Mann ist vorhanden' (264); *n ā r a e i j i e r u h* 'der Wirt

Naaracî' (41); *jiebt's pādavuih niser hājuvuih* 'Verzierte Wiege, dein Vater blieb allein' (266); *tānsa nieve hādakau* 'Mutter der Eidechse, meine Grossmutter' (303); *tabbatōda habih āewamda jēdelḡa* 'der Knecht Tabbadooda begann im Kopfe krank zu sein' (1); (LEHT.) O. *numkīmpoi jirimi*^a 'mein Grossvater numkīmpoi' (538); *tādv nērñā*^a *jāβ mā t χ ā è χ e m*^a *nub'ittān* 'von nun an ist dein Name Jawmal Haehe (Geist des oberen Ob)' (19); *šideñnv*^a *χāṇv num*^a *ñi š s e β β v*^a 'uns ruft unser Vater Himmel-gott' [*num-atyánk*] (16); *mañ šimi*^a *num*^a *β s e s o k k u j i r i β nāntv šimi* *ḡāēdaptā* 'mich schickte mein Grossvater, der num-Alte zu dir' (5); *jā ḡēβ e χ ā d ā k k o β* 'Erdmutter, meine Grossmutter' (514); *j i d e j ē r β β s e s o k k u m ā* 'der Wassergeist-Alte sagte' (26); *j i d e j ē r β j i r i β* 'Wassergeist, mein Grossvater' (163); P. *j ā χ ā ñ n v χ ā s a β β o m ā ḡ a ḡ e* 'der Mann Jahanna mag sagen' (79); Lj. *βit kāṇ βāēkkū!* 'Wasserfürst-Alter!' (548); Nj. *jārtēkkī nīrtīm* 'mein Grossvater J.' (410).

Állatnév is állhat jelzőül: (LEHT.) BZ. *ōto β s e ḡ ñ ñ e k k o β* 'mein Hund *ōto*' (313).

Ritkán a nyenyecben is találunk olyan szerkezeteket, amelyekben a családi viszonyt vagy megtisztelő megszólítást jelentő szó megelőzi a személynevet vagy személynév értékű tulajdonnevet: (CASTR.) *tjikī jād āedālji habih njārauvva jādauvva* 'von dieser Stelle fuhr fort der Knecht Kupferner Handgelenkschutz' (7); *pareḡōda Numd mat jēseawna tuku pohona mirleḡu* 'dem Kaiser-Gott zahle ich je sechs Rubel alle Jahre' (Wb. Anh. 373); (LEHT.) Kan. *mañ ñiññēkkāβ ñāññāēi sējjed χāββanī χāji* 'mein älterer Bruder Silberner *sējjed* blieb um zu sterben' (239); BZ. *tjēlto βāssīllei!* 'Wasili-Wirt!' [gazda-V.] (580); Arch. *jē r β χ ā r i k k o β māñsi χāñnādv* 'der *χā r i k k o β*-Herr [úr-χ.] sagte' („sagend trug vor") (420).

Az *apámuram, anyámasszony* féle szerkezetek, amelyek az obi-ugor nyelvekben is megvannak (vö. KERTÉSZ i. m. 314) elég szép számmal kimutathatók a nyenyecből is: (CASTR.) *ḡller pāpar hāsa u a d ḡjeh* 'dein Bruder jünger als du, der Mann [öcséd ember] möge kommen' (242); (LEHT.) O. *χ ā s a β β ā m i ḡ ē k k ā t w*^a *mās* 'mein Mann, euer älterer Bruder [férjem bátyátok], sagte' (29); T. *ñ ē ḡ a t s e β p ā p p ā β* 'Mädchen, meine jüngere Schwester' [nőgyermekem húgom] (373); Oksz. *š i ḡ β nōi jējjem b r ā p p a d o ḡ ē*^a *j ē χ ā n d v ḡēd j u r k k i*^a 'des Sieben-Tuchene-Zeltdecken jüngere Schwester, das Weib [húga nő] trat aus ihrem Schlitten' (253); *χ a b r e β β ā k k a s a β β v p ā d o*^a *j ā ḡ ḡ u ḡ w*^a 'Knecht [szolgánk ember], wir haben ja kein Holz' (252); *χ a b r e d o ḡ ḡ a s a β β v t u b k a m d v ḡ ā*^a *mā* 'der Knecht [szolgájuk ember] nahm seine Axt' (253); BZ. *ñ ē b r ā β p u χ ū t s e* 'meine Mutter, Mütterchen' [anyám anyóka] (312); *ñ ā b r a m i ḡ ē š i d ā ḡ ḡ v*^a *ḡ d β t ā* 'unsere Stiefmutter, die junge Frau [mostohaanyánk nő] gab uns zu essen' (330); *ñ i s s ā β β e o ḡ s o k k o*, *p i d ḡ t a f e m m ā* 'mein Vater, der Alte [atyám öreg], er sagte so' (328); *ñ ū β m i k k ū t ē i* 'mein Sohn Nikolaus' (577); *ñ ū r m i k k ū t ē i* 'dein Sohn Nikolaus' (576); Arch. *ñ ē b' e d v p u χ ū t s e p i n*^a *tarppi*^a 'seine Mutter, das Mütterchen [anyja anyóka] kam heraus' (174). — A következő, okszinói szövegekből való adatok világosan mutatják, hogy ezek a szerkezetek voltaképpen értelmezős szerkezeteknek foghatók fel: *ñ ē β e m d v p u χ ū t s e m*^a *adāñ t i r s s a*^a *ā d v* 'ihre Mutter, die Alte [anyját, anyókát], schob sie weg' (253); *χ a b r e b t v χ ā s a β β a m*^a *am ḡ ē t ā d o r p p i r*^a 'warum schlägst du den Knecht?' [szolgáját, embert] (253); *χ a b r e m d v χ ā s a β β a m*^a *χ u r i ḡ ḡ e β β a ḡ ā d v* 'von dem Knechte trocknete (sie) gut das Blut ab' (254).

Földrajzi nevek kevéssé adatunk van, de ebből a kevés adatból is megállapítható, hogy a földrajzi név jelzője a földrajzi fogalom nevének (vö. SIMONYI i. m. 40. KERTÉSZ i. m. 34—7; SEBESTYÉN i. m. 30—1): (CASTR.) *nieru jahan gaeuhana* 'am Ufer des Weidenflusses' (150); *tarem njuorokutadi'eh jihej kōji nje uari üödjanda taurābtadi'eh* 'während sie so nachjagen, auf den Jihej Landrücken zur äussersten [Renntierjagd-] Batterie jagten sie ihn' (202); (LEHT.) *O. nērū jāχākkōntv marraßñv nññv* 'er geht den Strandsand des Weiden-Flusses entlang' (170); *tarem'' χāē'' nā'' jāderftaxantv tāšū jāβmāttan'' tušsaßār χāmmi''^a* 'so mit dem Gewitter wandernd an den Oberlauf des Tas-Flusses liess er sich mit Feuer herab' (31); *sāmpv'' tō 's.-See* (519); *jār'' sālle 'j.-Landzunge'* (i. h.); Oks. *χa b'èi'' jāβv mū n b'w. ußβv''^a* 'in den Ob-Fluss gingen wir' (559); BZ. *āni nāß-βēttāß ju n d'ērkkv jāχam''^a* 'wiederum galoppierte ich über den Bucht-verzweigungsfluss' (283).

Számos adat szerint a szamojédban jelzőül állhat a pusztá anyagnév, amelynek külön jelzője is lehet. A számnévi jelző elválaszthatja az anyagnévi jelzöt jelzett szavától (vö. SIMONYI i. m. 33—4; KERTÉSZ i. m. 43—56; SEBESTYÉN i. m. 31—5; BEKE: NyK. LVI, 278—282). Igen gyakori a 'vas' jelentésű szónak anyagnévi jelzőként való használata: (CASTR.) *jēse tieß ja jied jutngahajuda* 'mit Eisennägeln gegen die Erde schlug er sie fest' (152); *jiesi meädā m gonaēua'ah* 'das Eisenzelt wir fanden' (303); (LEHT.) *P. jēšše puri-jā* 'der eiserne (grosse) Hecht' (197); *šib jēšše χārβ* 'sieben eiserne Lärchen' (198); Oks. *jēšše tūrχa nñv tādaßēñ bēa mšēdv* 'mit der eisernen Freibstange wollte ihn schlagen' (263). A következő példában a 'vas' jelentésű szóhoz -kko demin. képző járul: *jēšše kko saßβam d'v tāB'' nand'v, jēšše kko piß' βidv tāB'' nand'v, jēšše kko ōB'ad v tāB'' nand'v šittv mšēñc'ūm''^a* 'seine eiserne Mütze wenn er gibt, seine eisernen Stiefel wenn er gibt, seine eisernen Fäustlinge wenn er gibt, nehme ich dich' (271—2); Maik. *tuššexannattv βiēššēñ βi j jēñ tajjēñ nēmaj* 'in seiner Tasche war Eisendraht' (133). — A kamaszban — szótári adatok szerint — a 'vas' jelentésű szó csak képzős alakban fordul elő jelzői használatban. A -i, illetőleg a -k képző specializáló jelentésű demin. képzőnek fogható fel: (DONN.) *bāzāi bū* 'eisenhaltiges Wasser', *bāzākā-bū*, *bāzāγv-bū* id., vö. *bāzā*, *βāzā* 'Eisen' (vö. lentebb 71, 73. l.).

Érdekesek a nyenyecben az 'ezüst' jelentésű szóval alakult szerkezetek: (CASTR.) *njanaej tiempko* 'Silbernes Stiefelband' [személynév] (149); (LEHT.) *P. nēñnari χijjār amc'ēññv mšēttār?* 'wozu verwendest du deinen silbernen Napf' (131); Oks. *nēñnāei um'ajjā* 'Silberner Fingerhut' [személynév] (254); *nēñnāei iññēñg'am'' pajjē''adv* 'Silberbogen erreichte er' (263); A nyenyec 'ezüst' jelentésű szónak a 'wirklich' jelentésű szóval való összefüggésére CASTRÉN szótára is utal. A jelentésfejlődést megmagyarázzák a következő adatok: (CASTR.) *panits illna njanaej jēveda adimeāh* 'unter ihren Kleidern hervor Silber [igazi vas] kam zum Vorschein' (142); (LEHT.) Arch. *jēšše nñn tšāχād nēñnāi jēšše nīm'' nēkkatkkajjādv* 'hinter der eisernen Zeltstange den silbernen [igazi vas] Gürtel gern ergriff er' (173). Az 'ezüst' jelentésű *njanaej* stb. szó eredeti jelentése 'wirklich, echt' volt. (vö. CASTRÉN, Deutsch-sam. Wb.); a szó eredetileg jelzője volt a 'vas' szónak, s tapadással nyerte 'ezüst' jelentését.¹⁷ Maga a *jiese* szó is előfordul 'ezüst' jelentésben:

¹⁷ Vö. chti (KARJ.—TOIV.) V. *iam uvχ* 'Silber' [jó vas; jó fém].

(CASTR.) *labnpadānda jieseda hāmī,ih, jiesenda illna noj mālitseada adimeāh* 'nach dem Schütteln fiel Silber herab, unter dem Silber hervor ihr Tuchrock kam zum Vorschein' (142).

Érdekes CASTRÉN német—szamojéd szótárában a nyenyec 'Stahl' jelentésű szó is, amelyet a 'vas' jelentésű szóval alakult összetételnek tekintetünk: *sijēsea, sijēse* 'Stahl'. A szó LEHTISALO szövegeiben is előfordul: O. *tšikkī šidē xarōv šī-jēššē tōŋā è βīnāl jāχā*¹⁸ 'jene zwei Messer begannen als stählerne Flügel zu flattern' (25).¹⁸

Más fémnevek ('arany', 'réz') is előfordulnak anyagnévi jelzőként: (LEHT.) O. *tādō šib'im tšēi sōtoittāi nū,ñi* " *tēβχαββv mā* 'dann bei Ankunft im siebenten goldenen Himmel sagte er' (19); Maik. *numkī šimnō χī A'ñi raptiōkkū riēptōŋŋv* 'von dem Sternloch hängt ein goldener Kasten herab' (141), O. *šīβm* " *χāββottō ñāraβo jēδ ŋam tšāt pānmī* 'ein Kupfertopf mit sieben Henkeln war voll von Fleisch' (170); BZ. *ñā-rāββv pēnβzerm* " *mañ tū,utŋāβ* 'die Zaubertrommel aus Kupfer nahm ich hervor' (333).

'Kő, fa' és más anyagnevekkel változatos jelzős szerkezetek alakulnak: (CASTR.) *pae seād m tahaptāda* 'den Steinhügel zerbrach er' (221); (LEHT.) O. *mañ nū jēŋā è pā-sāδāim* " *šērttā χāδm*¹⁹! 'wenn ich doch an Stelle des Knaben einen hölzernen Sjaadai mache!' (9); *χō jāŋka tšēntv* 'seinen birkenen Schüttelstab' (439); *χūssaβāi ñēñēš* " *ñēr u šē ŋāñ nom* " *šērttā jje* ' [dann] möge jeder Mann ein Weidenfloss machen' (14);¹⁹ Oks. *šide tungrōs* " *tōŋā* " *tē-añ nōkkōñnv* 'die zwei Tungusen kamen mit ihrem Rindenboot' (75); BZ. *ōpt šūwōm rās sēššē p tso saββam vrv mīrileteŋāδv* 'immer weiter laufend, ihre Mütze aus Vielfrassfell warf sie weg' (310); Arch. *χāŋtsontā ñād χōrv māl tšēmtv nōi tāñ tšēitāmtv nēkkatŋāδv* 'von der Seite seiner Kopfunterlage seine Malitsa aus Fell mit einem tuchenen langen Oberrock ergriff er' (173) stb., stb.

Gyér adatok szerint a mennyiséget, mértéket jelölő főnév a szamojéd-ságban is jelzője annak a szónak, amelyre vonatkozik (vö. SIMONYI i. m. 36—8; KERTÉSZ i. m. 57—65; SEBESTYÉN i. m. 35—43; FOKOS: NyK. LVI, 13—32). (CASTR.) *side ŋumbija lāta* 'ein zwei Finger [dickes] Brett'; *ñahar tūwie pea* 'ein drei Klafter [hoher] Baum'; *side-po ŋu* 'ein zweijähriger Sohn'; *ñahar-po ty* 'ein dreijähriges Renntier' (Wb. Anh. 373); (LEHT.) O. *ñāχār p-pō jīl lēβī ñātšēkkī ŋārŋā è χā jje* 'er wurde so gross

¹⁸ A 'Stahl' jelentésű nyenyec összetétel első tagját a következő finnugor szóval egyeztetem: md. (PAAS., Chrest.) E. *šija*, M. *šije* 'Silber', mri (WICHM., Chrest.) KH., U. *ši*, M. *šij* 'Silber', (PAAS.—SIRO) *šij* id. A szókezdő hangok *š- folytatói. A szóközépi *-i- ebben a szóban a nyenyecben éppen úgy elveszett, mint pl. az 'Eiter' jelentésű uráli szó nyenyec megfelelőjében (vö. PAASONEN, Beitr. 201—2; LEHTISALO: FUF. XXI, 34; md. i-nek az 'Eiter' jelentésű szóban is nyenyec i felel meg). A szóban forgó nyenyec összetétel eredeti jelentése 'fehér (fényes, tiszta) vas (fém)' lehetett. Ilyen típusú összetétel a magyar ezüst szó, amelynek eredeti jelentése 'fehér vas (fém)' s az ezüst egyik neve a chantiban: (KARJ.—TOIV.) Kaz. *šēlŋox*, O. *šēlŋox*, amelynek tulajdonképpeni jelentése 'tisztá (finom) vas (fém)' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 59). Ami az ezüst mordvin-mari nevét illeti, az éppen úgy jelzős szerkezetből válhatott ki, és tapadással nyerhette mai jelentését, mint az ezüst nyenyec *ñjanaej* stb. neve és mint a réz nyenyec *ñarawa* neve (l. alább 89. l.).

¹⁹ A 'Floss' jelentésű szó összetétel, vö. nyeny. (LEHT.) P. *šē*, Kisz. *šē*, Nj. *šidē* 'Floss'; kam. (DONN.) *sō*, *sō* 'Floss aus zwei zusammengebundenen Baumstämmen, beim Fischfang auf den Seen des Sajanischen Gebirges verwendet, Floss im allgemeinen' és nyeny. (CASTR.) *ŋano* 'Boot, Fahrzeug' (vö. LEHTISALO: FUF. XXIX, 117).

wie ein drei Jahre gelebtes Kind' [három év élt gyermek naggyá (= nagy levő). vált] (33); *t'sēltn t'si B'e pāmtn nānin tā xurādn* 'ihre Freibstange von vier Klaftern band sie wieder dahin (d. h. in den Schlitten)' (461); OD. *šeβōbtāβ pā side xāβxādanō side mpoi* "saḫpāda 'er schlug zweimal von zwei Seiten in einen Baum, der eine Klafter an Umfang mass' (107). A szelkupból és a kamaszból is idézhetek példát: szelk. (CASTR.) *sēl ži kaland ūdep kamžed* 'sieben Schalen Branntwein sie eingoss' (338); (PROK.) *čundit kōti piri sappeimba* 'lo(va)-borda magasság[gal] áttörendő' (108); kam. (DONN.) *p'el k'i* 'Halbmond'.²⁰ Gyakoribbak a nyenyecben az olyan mértékjelzős kifejezések, amelyekben a mértékjelölő főnevet *pir* 'Höhe; hoch', *nar* 'Grösse; gross', *lāta* 'breit', *nānota* 'dick' főnévi, illetőleg melléknévi jelző választja el a jelzett szótól: (CASTR.) *side umbija nānota lāta* 'ein zwei Finger dickes Brett'; *nahar tiwie pir (pirtea) pea* 'ein drei Klafter hoher Baum'; *hābta nar jahadie* 'eine Renntierkuh gross wie ein Renntierochse'; *nienetea pir pea* 'ein mannhoher Baum'; *nienetea leato pea* 'ein manndicker Baum' (Wb. Anh. 373—4); (LEHT.) O. *jirōn βēsōkku nuda nāntō nōB'* "η ā è β β η ā r j u ē s ē r m' nāmB'i 'sein Grossvater, der Alte, hält in seiner Hand ein Kopfgrosses Stück' (3); *xūsaβāi neñnē t'sā ηāββn nī* "xāē" *tū ηār tāttū* *mōjjo* 'er warf auf den Kopf eines jeden Menschen einen Funken von der Grösse eines Blitzes' (30); Arch. *xā è η o" tū" ηār tū" jēssamjēv* "a 'blitzgrosse Feuer flammten auf' (177).

A főnévi jelző egyes állandó kifejezésekben sajátos határozói funkciót tölt be: (LEHT.) Oksz. *ñ e" pām" B'āērnā, ñ e" jī dām" B'āērnā jūdām B'ō jāmB'an* "x [sie] spaltet für die Frauen Holz, trägt den Frauen Wasser zehn Jahre lang' [nő-fát aprít, nő-vizet hord] (273); *ñ e" pām" mēñnōn, ñ e" jī dām mēñnōn māñ mākkānān!* 'spalte für die Frauen Holz, trage den Frauen Wasser in meinem Zelte!' (i. h.); BZ. *tēβ jōl' tseŋa' añnō ñ e p' pām B'ērtā kī, ñ e" jī dām B'ērtā kī* 'zu dieser Zeit spaltet er wohl Holz für die Frauen, trägt wohl für die Frauen Wasser' (331).²¹ Ha azonban a *ñe*, *ñē* szó gégezárlja egy elveszett dativusragra utal (és nem az eredeti szóközei nasalisra), akkor ezekben az adatokban a *ne*, *ñē* szó valóságos határozói jelző.

Itt említhető meg a következő két érdekes adat is: (LEHT.) Oksz. *ñ ā r" k a n B'i sārām* "x 'ich band für drei Schlitten Renntiere' [három szán(ra való két-két) rénszarvas] (299); Nj. *riβ βāttvō jiyau* 'auch kein Knochen blieb („kein Wort von einem Knochen gibt es")' [csont-szava nincs] (416).

Igen érdekesek az olyan jelzős szerkezetek, amelyekben a jelző maga is főnévi jelzős szerkezet (jelzős testrésznév, számnévi vagy más jelzővel ellátott személyragos főnév), birtokos szerkezet, illetőleg nominális mondat (vö. SIMONYI i. m. 43—7; BEKE:

²⁰ A fordított szórendű nyenyec 'Hälfte' jelentésű szavakkal való összetételek voltaképpen birtokos szerkezetek, amelyekben a 'Hälfte' jelentésű szó nem hátravetett jelző, hanem birtokszó (vö. N. SEBESTYÉN: Acta Linguist. Hung. III, 318—9, és NyK. LVIII, 139).

²¹ Ilyen kapcsolatok a manysiban is vannak: *hal-jiv* 'nyíl[nak való] fa', *xum-kasāji* 'férfi[nak való] kés', *ñe-kasāji* 'nő[nak való] kés' (vö. SZILASI: NyK. XXVI, 176). Vö. még a régi magyar *tűzfa* 'tűzifa'; 'Brennholz' (Oksz. 1240) típusú összetételeket (SIMONYI: Nyr. XLVIII, 50—51), amelyeknek rokonnyelvi megfelelői is vannak (vö. SZILASI i. h.; SIMONYI i. m. 52; BEKE: FUF. XXIII, 91—2).

NyK. XLII, 368, 384—9; KERTÉSZ i. m. 65—77; SEBESTYÉN i. m. 44—5): (LEHT.) O. *sūūdē nā jiriβ* 'der Riesen-Todesgeist, mein Grossvater' [óriás halálszellem nagyapám], (520); *tādv tikkād β^sē j j ā η ā ē n ē nāmīdv nānī* 'maltő-rjēdv 'dann schnitt das Einbein-Weib [fél-láb nő] wieder seine Brüste ab' (104); *jāllen sēβ jiriβkomi* 'mein Grossvater Sonnenauge' [nap-szem nagyatyám] (530); *nāēββō jārrv xādākkomi* 'mein kahlköpfiges [fej-kopasz] Grossmütterchen' (508); Mezeny *nāēββv tāšik šizēβ* 'ein kleiner Vogel mit braunem Kopf' [fej-barna madárka] (AblSuff. 377); (CASTR.) *jiese meada jieru njār* 'Wirt des Eisenzeltés, dein Kamerad' [vas sátra gazda társad] (46); (LEHT.) *š βm nūde βorēko* 'niše 'ein Bärenvater mit sieben Jungen' [hét gyermeke medve apa] (470); Oks. *āēββōdv sērēko β^sēsko* '[dieser war] ein weisshaariger Greis' [feje-fehér öreg] (76).

Sajátságos állandó kifejezés LEHTISALO szövegeiben a *jān-tšēr neñnētš* 'die auf der Erde wohnenden Menschen' (7), vö. *jān tšēr neñnētš* (9, 30 stb.) kapcsolat. A *jān tšēr* jelzőt egy másik jelző választja el jeizett szavától a következő mondatban: O. *tšēdv jān tšēr neñnāi neñnētš nādebattū* 'xāñēdam' xādā 'die jetzt auf der Erde wohnenden richtigen Menschen (d. h. die Samojeden) können deshalb kein Wildbret töten' (33). Egy puri adatban egy és ugyanazon mondatban a *jān tšēr* összetétel önálló kifejezőként és jeizőként fordul elő: *jān tšērēñ nājji n v* 'jān tšēr xāñēdv māl' xādādv 'wenn auf der Erde Bewohner erscheint, das auf der Erde befindliche Wildbret tötet er alles' (20); vö. még Oks. *xar'n jān tšēr tū tšēñnat tō* 'unsere eigenen Landleute, die Russen, kamen' (554).

A szóban levő összetételt CASTRÉN szótárában is megtaláljuk: *jander, jater* 'Einwohner'. Megtaláljuk továbbá CASTRÉN szövegeiben is: *siu jean-dier hādaieda hileāh* 'die Bewohner der sieben Länder erschlugst du wohl' (74); *siu jien dier hādawaen* 'die Bewohner der sieben Länder hast du erschlagen' (76); *siu jien dier opoj niem paevi ih* 'die Bewohner von sieben Ländern auf eine Frau begannen sie (zu schießen)' (258); *siu jendier side njād labmaedo* 'die Bewohner der sieben Länder von zwei Seiten hatten ihn durchschossen' (262). Ezekben a mondatokban a *siu* 'sieben' számnévi jelző a *jeandier* stb. összetétel első tagjára vonatkozik.

Az összetétel önálló használatára érdekes példáink vannak LEHTISALO szövegeiből is. O. *tšikkim* 'tāββē nāēββor, tšikkāββāxān v jāñ i n tšēr' 'jilleββv jāmban xālledu' nī sušsonē u 'wenn du ihn brächtest, dann aber würden den Bewohnern meines Landes zu Lebzeiten die Fische nicht zu Ende gehen' (26); *nēβxā n v nāβxi mālenka n v jān tšēr xā n v ηōβ* 'nārēkv tādebe tāñneββē 'einst in früheren Zeiten hatten die Bewohner der Erde einen grossen Zauberer' (30); BZ. *mañ jān-dēr* 'mūηē o dāñ mēōē ηē u' 'die Bewohner meines Landes gerhorchen meinem Wort' (327).

Az összetétel első tagja, a 'föld' jelentésű szó; ennek szóvégi *n* hangját — mint más alkalommal kifejtettem (vö. NyK. LVIII, 152) — a tőhöz tartozó elemnek vagy a sg. dativus *n* ragjának fogom fel. A sztereotip szerkezettől eltérő formát mutat két obdorszki adat, az egyikben, a *jāñ i n tšēr* szerkezetben, a *jāñ i n* alak a sg. I. személyű birtokosra utaló sg. dativusi alak, a másikon, a *jān tšēr xā n v* szerkezetben, a második tag plur. locativusi alakban jelenik meg.

Néhány adatban a *dēr, tšēr* szónak 'Inhalt' és ebből fejlődött 'voll' jelentése van: (CASTR.) *pi madan uandien dier amjeda* 'während der Nacht den Inhalt des Fleischschlittens er ass' (226); *anondon dier amsetide* 'einen

Kahn voll isst er' (176); *odembeä jādapts side hiden d i e r amjeda* 'Faulbaumstab [személynév] zwei Tassen voll ass' (226); (LEHT.) O. *ñāraβo jēdanñw ṭṣē r ṃ* 'den Inhalt des Kupfertopfes' (170).

A *meādan dier* kifejezés és alakváltozatai grammatikailag azonosíthatók a *jān ṭṣēr* kifejezéssel. Ezt a kifejezést jelzős szerkezetben nem találtam meg, csak önálló használatban: (CASTR.) *pudamda mīruadsi, meādan dier hādambih nientseām mīruadsi* 'ihn als Waffe haltend, er tötet die im Zelte Befindlichen, den Mann als Waffe haltend' (42); *meātan diertjuku ōkhānda jutjda* 'die im Zelte Befindlichen alle er peitschte' (179); *ōbo meadotier seāras jādarnah* 'die Bewohner der einzelnen Zelte gehen gebunden' (10); (LEHT.) Oks. *mañ n̄ ä''ā n. p̄ēr* 'die Bewohner meines Zeltes' (560); Kan. *appōi n̄ ä''ō n. d̄ēr* 'die zu einem Zelte gehörigen' (224).

Csak CASTRÉN szövegeiben találtam adatot a 'die Bewohner des Lagers, die Lagernden' jelentésű, az előbbiekhöz hasonló összetételre, amely szintén csak önálló kifejezésként használatos: (CASTR.) *jiniñ ü ö s i t i e r* '[er] begann auf die Bewohner des Lagers zu schießen' (10); *hūnjāna īsin dier muelouwa saljan jilibtsimansj haijēh* 'am Morgen die Lagernden auf die (hohe) Halbinsel Muelouwa gingen auf Renntierjagd' (124).

A tárgyalt szerkezetek alapján megérthetjük azokat a főleg CASTRÉN szövegeiből kimutatható kifejezéseket, amelyekben a *dier* szó és alakváltozatai 'Bewohner, Mensch' jelentésben jelennek meg: (CASTR.) *siu jurtier hāmuid* 'die Bewohner von siebenhundert [Zelten] liessen sich herab' (10); *side siu jur d i e r tjukū kādaeda* 'die Bewohner von zweimal siebenhundert [Zelten] alle erschlug er' (43); *siu jurn d i e r* 'siebenhundert Menschen' (62); *siden siu d i e r* 'zweimal sieben Menschen' (i. h.); (LEHT.) Oks. *χaβ̄ēβ̄βak, k̄saβ̄β̄n, p̄ādo'' jān̄r u n̄w'' s̄i''iβ jūr n. p̄ēr* 'Knecht, wir haben ja kein Holz in siebenhundert Zelten' [szoigánk ember, fájuk bizony nincs hétszáz [sátor] lakói(nak)] (252); *s̄i''iβ jūdān p̄ ē r* 'die Bewohner von sieben [Zelten]' (306); Maik. *ñ̄iñt̄s̄iēr t̄ōst̄u, tāsku ñ̄iñt̄s̄iēr, s̄iēt tāsku* 'einer vom fremden Stamme (ein Tundrajurak) kommt, ein Reicher fremden Stammes, ein sehr reicher' (86). A *d̄ēr, t̄s̄ēr* szóval alakult egyéb összetételeket l. HAJDÚ: JSFOu. XIV/1, 48–50.

Két sajátosság összetétellel is alakulnak a nyenyecben jelzős szerkezetek. Mind a két összetételben a főnévhez 'ähnlich' jelentésű enklitikus elem tapad: *-laha, -raha* és *tōlaha*, illetőleg alakváltozataik. Jelentésben megfelelnek a magyar *jó forma, pántlika forma* típusú kapcsolatoknak (vö. KERTÉSZ i. m. 67).²²

A CASTRÉN példamondataiban (Wb. Anh. 388) előforduló *tōlaha* alak alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a *tōlaha* enklitikus szó maga is összetétel: *tō + laha*. A *tōlaha* szó 'ein solcher' jelentésben CASTRÉN nyenyec szó-

²² A nyenyecben a *-dar̄ēβ, -d̄arēm* 'ähnlich' enklitikus szóval is alakulnak összetételek, de ezek az összetételek – adataim szerint – jelzői szerepben nem fordulnak elő: Példák: (LEHT.) O. *pādā bādōdañw n̄a t̄s̄e k k̄ ē d̄a r̄ē β χ̄āēβ̄β̄i* 'sie war wie ein heranwachsendes Kind geworden' (41); *ñ̄āñjēdv s̄i r̄r̄e d̄a r̄ē β χ̄āñje* 'sein Körper wurde wie Schnee' (96); *ñ̄ābi sālt̄w χ̄āēβ p̄ i d̄a r̄ē m̄ χ̄āēiβ̄i* 'die eine Seite seines Gesichtes ist nachtähnlich geworden' (537) stb. Ez az enklitikus szó valószínűleg azonosítható a *tare m̄* 'so' adverbiummal. – Ilyenféle kapcsolatok a chantiban a *lamba* stb. szóval való összetételek (KARJ. – Toiv. Ni. *tāmp̄* 'ähnlich') (vö. BEKE: NyK. LIII, 246). Hasonló szerkezetek a mariban is előfordulnak a *kañə, yañə* 'hasonló, olyan mint; formájú' szóval, úgyszintén a permi nyelvekben az udm. *kađ*, komi *kođ* szóval (vö. BEKE: NyK. LIII, 246, LV, 252).

tárában is fel van jegyezve (vö. még Gr. §§ 458, 571). A *tō* elem alighanem névmási eredetű. A kétféle összetétel néhány adat szerint előlálló jelzőként is előfordul a szövegekben: (CASTR.) *seauraha jēseah* 'Schuppenähnliches Eisen' (209); *jiejeraha tjirih njimnje mingah* 'über Wolken wie Zeltdecken geht er' (208); (LEHT.) *O. tšēdp* 'tādp nērñā' 'tsuukkū jāmī' 'tsuuraγxō xāēB'ide jām' 'nūB'ihāējje! 'von nun an möge dieses mein Land die Treibstangenähnliche Heilige Stätte heissen!' (51); *qērmanlv nād si r r ē r a x ā t š i r* 'tš i r' 'tañnāid' 'von Norden her schneegleiche Wolken, Wolken erhoben sich' (539); OD. *jārraxā xālmēr* 'erdähnliche Tote' (192); Maik. *sāras jām jēā nēp xāñ-āi* 'jēā r x v' 'tšōñ nēp, βinghej, kännutackkū 'mitten im Himmelsmeer [sind] wie Baumstümpfe Fuchs, Vielfrass, Wolf' (138); Arch. *nāraββv pēñ pžērtlv jir i n tō l x v pēñ pžērtlv B'ēñnāi* 'seine kupferne Trommel, seine dem Monde gleiche Trommel zog sich stramm' (181).

CASTRÉN példamondataiban ezek az összetételek nominális állítmányként is előfordulnak: *hāsawa habiraha, hāsawa habi tōlaha* 'der Samojede ist dem Ostjaken ähnlich'; *noho tōñaraha; noho tōñatōlaha* 'der Steinfuchs gleicht dem Fuchs'; *mañ nisean tōlaha* 'ich gleiche meinem Vater'; *mañ nū nebenda tōlaha* 'mein Sohn gleicht seiner Mutter'; *mañ teu nanty tōlaha* 'mein Renntier sieht dem Renntier meines Bruders ähnlich' (Wb. Anh. 388). A szövegekből való alábbi adatokban a *-raha, -laha* és alakváltozataikból alakult összetétel szintén nominális állítmánya a mondatnak: (CASTR.) *tjukī nientsā nūmlaha* 'dieser Mann ist wie Gott' (268); *njanaej tirādah njanaej murteh tuodana turhāh* 'seine silberne Faust, seine silberne Ferse sind wie brennendes Feuer' (77); (LEHT.) Oksz. *jēššēkko saββa tšā tōdāñ n v d u r x v* 'kleine Eisenmütze ist einem Feuer zum Wärmen ähnlich' (274); Arch. *jēšše šīsejēdv tōdāñ n v d ū r x v* 'ihre eisernen Bänder sind wie die brennenden Feuer' (187); *qāēptōdū* 'marāi η u m t a x v 'ihr Haar ist wie Stiefelstroh' (187); Lj. *narrū karrāxannvō jūt jāptā mātū s i k k ū* 'βēk r a x v s' 'an der Biegung des Erdrückens sind zehn schlanke Zelte ähnlich einem Gänsehals' (591); Maik. *pētarrv pōrkno sēnsāmī βiēššēp nēāt xātta pār x v* 'in der Mitte des Waldes ist das eisartige, eiserne Zelt des Waldriesen' [az erdő közepén erdőóriás vaskunyhó jégforma] (134). Ritkábban található LEHTISALO szövegeiben a *tōlxv* szó állítmányi használatban: O. *sēr* 'parkkada si r r e n tō t x v 'sein weisser Pelz war dem Schnee gleich' (18); *qāēptōdv qāni* 'sōt tōtāi jēdā t t a n tō t x v 'ihre Flechten wieder sind wie ein goldenes Büschel' (40); Arch. *jēšše jādab tšēntv n u m g i n dō t x v* 'sein eiserner Stab ist sternähnlich' (179). A *tōlxv* enklitikus szó a LEHTISALO szövegeiből való adatokban az előtte álló szó dativusi alakjához járul. Világos dativusi alakokkal kapcsolódik a *tōlaha* szó CASTRÉN egyes fentebb említett adataiban is: *mañ nisean tōlaha* 'ich gleiche meinem Vater', *mañ nū nebenda tōlaha* 'mein Sohn gleicht seiner Mutter'.

Érdekes kapcsolatot alkot a *-raha* szó a létigével, illetőleg a létige **-ta* képzős igenevével: (LEHT.) *xādv* 'qiltikv qāēdara x ā 'vermutlich ist er wohl der Teufel' (47); *mañ mēppan saβo qāēdara x ā* 'er scheint gut für mich zum Tragen zu sein' (148); *takkī* 'mādv 'qāēdara x ā 'jene Zelte sind es scheinbar' (441). A maikovszkajai nyelvjárásban a *-raha* elem **me* képzős igenevvel kapcsolódik: *tšōñnēp k ā ē m nēp r a x v qammjlv* 'es ist, als wenn ein Fuchs gegangen wäre' (146). A *tōlxv* szó az obdorszki nyelvjárásban

a *ma képzős igenév dativusával alkot kapcsolatot: *mañ m^z ě m ā n t o t χ n niββĩ* *ñā^z* 'er ist kein solcher, wie ich ihn trage' (148).²³

Az enklitikus nyenyec *raha, laha* szót 'gleichwie' jelentésben CASTRÉN szamojéd nyelvtanában is megtaláljuk azonos jelentésű nganaszan (*raku, laku*) és enyec (*ĉaha, laha*) megfelelőivel együtt (Gr. 605, § 571: Adverbia, welche die Art und Weise ausdrücken). A nyenyec *raha, laha* és az enyec *ĉaha, laha* dativusi alakoknak foghatók fel (vö. Gr. 580, § 564). A nganaszan alak *-ku* végzete eredetibb *-kun* végzetre vezethető vissza, tehát a nganaszan *raku, laku* ugyanolyan dativusi alak, mint pl. *jadikun* 'entgegen, anstatt', *nogalikun* 'nahehin', *kuntagun* 'lange' (i. m. 589, 594, 599).

A nyenyec *-raha, -lahe* és *tōlaha* enklitikus szókkal alakult összetételek valószínűleg h a t á r o z ó i j e l z ő i a jelzett szónak. Ha ezekben az enklitikus szavakban a *ha* elem valóban *ka lativusragra megy vissza, akkor ezek lényegében megfelelnek a finn *alasmäki, ylösmäki* típusú összetételek s lativusragot tartalmazó, jelzőül álló *alas, ylös* tagjának (vö. UOTILA: Vir. 1945., 332).

III.

A formális elemet tartalmazó nyenyec melléknevek kérdése

Hogyan értelmezendők azok a szamojéd melléknevek, amelyekben formális elem van, azaz olyan elem, amely mai nyelvérzékünk szerint melléknévképző funkciót teljesít? Erre a kérdésre a nyenyec származék-melléknevek egyes típusainak vizsgálata alapján szeretnék feleletet adni.

Ha megnézzük LEHTISALO „Über die primären ururalischen Suffixe” című művében a melléknévképzőket tárgyaló fejezeteket, feltűnik, hogy e képzők uráli voltát bizonyító szamojéd nyelvi anyag meglehetősen szegényes. A szamojéd adatok nem győznek meg arról, hogy ezek a képzők, amelyeknek uráli eredetében nem kételkedhetünk, már az uráli alapnyelv korában melléknévképző funkciót teljesítettek. Úgy gondolom, hogy e képzők uráli alapnyelvi funkcióját LEHTISALO felfogásától eltérő módon is lehet értelmezni.

Hasonlítsuk össze pl. a következő két okszinói szövegből való mondatot. (LEHT.) *j ě š s e k k o ō bʼa t s ě ā ō bʼa d n m i^z j e d n* 'kleiner Eisenfäustling [személynév] gab seine Fausthandschuhe' (272) és *s ě ě r r a k k o bʼā r k k a t s ě p χ a j j ā b^z ě ě ě^z* 'Weisser Renntierpelz [személynév], ging er oder nicht?' (278). A két mondatban levő jelzős szerkezet formailag semmiben sem különbözik. A jelzett szóhoz mindkét mondatban *-t s ě ā*, illetőleg *-t s ě p* demin. képző járul, a 'weiss' jelentésű szó pedig éppen úgy felveszi a *-k k o* demin. képzőt, mint az 'Eisen' jelentésű főnév. Miért volna hát a *-k k o* elemnek melléknévképző funkciója ebben és a hasonló szerkezetű melléknevekben? (Vö. LEHTISALO i. m. 376–7). A *-k k o* elemnek mindkét szóban specializáló jelentése van.²⁴

²³ Hogy milyen viszonyban van a *tōlaha, tōlχn* enklitikus szóval a *tōtsāñāē* összetétel első tagja a (LEHT.) *Ō. t s ě d ā b ě b^z tōtsāñāē χ ā ě r χ ā ñ i^z* 'jetzt sind wir scheinbar ähnlich geworden' (154) adatban, nem tudom eldönteni.

²⁴ Az ősi finnugor, illetőleg uráli eredetű képzők „deminutivum” elnevezéssel jelölt funkcióját RAVILA fejtegetései alapján kell értelmeznünk: „Maga a deminutivum elnevezés mint olyan nagyon keveset mond, és hogy nem a megszokott értelemben vett deminutivumi funkcióról lehet szó, az minden további nélkül világos. Igazán csodálatos volna, ha valóban lett volna olyan korszak, amikor a „kicsi” kifejezésére meglepően nagy-

s amennyiben a képző a mai nyelvérzék számára melléknévképző funkciót tölt be, az csak másodlagos fejlődés eredménye. (A képző comparativusi jelentése késői.)

LEHTISALO (AblSuff. 342) kimutat a nyenyecben egy *-ka- + *-j melléknévképzőt, amely magánhangzó után -hài, -hăei, -hî, -hî, nasális után -a^rî, -kî, más mássalhangzó után másodlagos geminációval -kkî alakban jelenik meg. Ez a képző van meg pl. a 'gelb' jelentésű szóban: O. *tâš'hăei* 'gelb', T. *tâšehai*, Szjo. *tâšIhăei* id., vö. T. *tâšuu* id. Ugyanaz a képző jelenik meg a *pohăej* szóban ebben a kifejezésben: Nj. *ši't'se pohăej* 'zwei Jahre alt' (vö. *pou* 'Jahr'). Nem kétséges, hogy ez az ún. melléknévképző azonos a főnevekhez járuló azonos hangalakú képzővel (vö. LEHTISALO i. m. 339), s így a 'gelb' jelentésű szóval kapcsolatban éppen olyan specializáló funkciója van, mint főnevekkel kapcsolatban. Meggyőződésem szerint a *pohăej* szóban sem melléknévképzővel van dolgunk. Bár a *ši't'se pohăej* adatot a njalinai szövegekben nem találtam meg, nagyon valószínűnek tartom, hogy a -hăej végzet a *pohăej* szóban is ún. demin. képző. Ha ez a szó egy főnévi jelzős szerkezet kéttagú jelzőjének második tagjaként fordul elő, mint ilyen pontosan megfelel a CASTRÉN példamondatai közt található *side-po nu* 'ein zweijähriger Sohn' [két év fiú], *nahar-po ty* 'ein dreijähriges Renntier' [három év rénszarvas] (Wb. Anh. 373) féle szerkezetek számnévi jelzős főnévi jelzőjének. Eszerint a *pohăej* szó jelentése nem 'jährig', hanem 'Jahr'. (A megfelelő manysi szerkezetekre vö. SIMONYI i. m. 44; KERTÉSZ i. m. 70.) — Tanulságos CASTRÉN nyeny. *labtahî* 'niedrig, niedrig gelegen' adata. Az alapszó azonos a nyeny. *lapt* 'Niederung' és az eny. *lota* 'ebene Stelle' főnével. A -hî képző a *labtahî* szóban is specializáló szerepű nomenképző. Éppen az ilyenféle származékok adhattak alkalmat arra, hogy a képzőnek 'irgendwo befindlich' másodlagos melléknévképzői jelentése fejlődjék ki, pl. (LEHT.) O. *pihî* 'draussen befindlich' (vö. O. *pi-n* 'hinaus'); O., T. *măkkî* 'im Zelt befindlich' (*mă*, *măd* 'Zelt') (vö. LEHTISALO i. m. 342).

LEHTISALO (i. m. 212—3) kimutat egy uráli eredetű *-t'se melléknévképzőt a nyenyecben; ez van meg szerinte pl. a 'leicht' jelentésű nyenyec szavakban: O., Szj. *šib'it's*, OP. *šibit's*, N. *šibit's*, vö. O. *šib'ri* 'leicht'. Ez a képző van meg a N. *χăëβpit's* 'kurz' jelentésű szóban is, vö. O. *χăëm* id. Ez a képző bizonyosan azonos a főnevekhez járuló *-t'se demin. képzővel, amely önállóan, de főleg összetett képzők második elemeként lép fel, pl. O., Szj. *jik t'se* 'schwarzer Hund mit weissem Hals; weisser Hund mit schwarzem Hals' (vö. *jik* 'Hals') vagy O. *hōkkō t'se* stb. demin. (vö. O. *hō* 'Tür') stb., stb. (i. m. 210). A következő

számú különféle képzőre volt szükség. Felfogásom szerint a deminutivumi jelentés másodlagos, amelyre más-más úton jutottunk... Suffixumaink eredeti feladata lényegében szintaktikai feladat volt. Az volt a szerepük, hogy a szavakat egymáshoz kapcsolják. Primitív flexióra utalnak, flexióra, amely megelőzte a mait. A szavakat az előflexió kifejlődése után már nem csupán pusztá szótövekként fűzték egymáshoz. A szavak összefűzésének ez a legrégibb módja természetesen továbbra is megmaradt, de a használata korlátozódott. Két alapforma kapcsolatával már nem lehetett elég egyértelműen kifejezni minden viszonyt. A suffixumok bizonyos tekintetben megszorították annak a szónak a jelentését, amelyhez hozzájárultak. A suffixummal ellátott szó már nem fejezte ki a szó teljes jelentéstartalmát, mint az alapforma, hanem csak a jelentéstartalom egy részét. Vagy pedig a suffixumok megjelölték a szó jelentéstartalmának különféle szempontból való szemléletét. És a különféle suffixumok bizonyosan éppen a különféle szempontokat képviselik" (Virittjă 1945., 151—2).

főnévi jelzős szerkezet mindkét tagjához ugyanez a képző járul: (LEHT.) O. *jāxā tše nēkko tše* 'das Zwillingensweib' (460).

Ha figyelembe vesszük még CASTRÉN *pīr*, *pīr* 'Höhe, hoch' és LEHTISALO O. *pīr tše* id. adatát (l. fentebb 60. l.), kimondhatjuk, hogy a **-tše* suffixumnak a felsorolt adatokban csupán specializáló funkciója van, nem pedig melléknévképző funkciója.

*

Számos nyenyec szóban jelenik meg egy uráli eredetű **-j* (**-i*) képző,²⁵ így pl. a 'Frühling', 'lenzlich' jelentésű szóban: (CASTR.) *naraei*, *nāraei* 'Frühling, Frühlingsanfang (wenn noch Schnee liegt)', (REG.) *narej* 'Frühling', (BUD.) *narej* 'tavasz', (SPROG.) *nārei* 'Frühling, Frühlings-', vö. (CASTR.) *nara*, *nāra*, Knd. *nala* 'Schneekruste', (REG.) *nara* 'des Frühlings', (LEHT. AblSuff. 59) Szj. *nārv* 'Frühling'. Alig lehet kétséges, hogy ugyanez a denominális nomenképző van meg LEHTISALO alábbi adataiban: O., T. *nārāi* 'lenzlich', Szj., Oks. *nārāi*, Nj. *nārri* id. (i. h.). Ezekben az adatokban a 'lenzlich' jelentés másodlagosnak tekinthető, e szavak eredeti jelentése 'Frühling, Frühlings-'. A szóvégi elemet tehát denominális nomenképzőnek magyarázhatjuk. — Szintén uráli eredetű ősszam. **-j* (**-i*) nomenképzőnek foghatjuk fel LEHTISALO (i. m. 59) O., Szjo., N. *tāñi* 'sommerlich, Sommer-', Oks. *tañē* id. adataiban megjelenő képzőelemet. Ez a képző van meg a 'Sommer' jelentésű szelkup szó narymi alakjában: *tagi*, *taī*, vö. nyeny. (CASTR.) *ta* 'Sommer', (REG.) *ta* 'Sommer, des Sommers', (BUD.) *ta*: *ta-jer* 'nyár' (tkp. nyár-közép), (SPROG.) *ta* 'Sommer', (LEHT.) Lj. *tañ* id., továbbá (CASTR.) ngan. *taña*; eny. *tō*; szelk. *tagge*, *tag*, *tāñ*; kam. *thena* id. A 'sommerlich' jelentés másodlagos, és a fentebb tárgyalt 'lenzlich' jelentéshez hasonlóan jelzős szerkezetekben fejlődött ki. A 'lenzlich', 'sommerlich' típusú nyenyec szavakban tehát a szóvégi elem nem melléknévképző, mint ahogy nem melléknévképző az azonoseredetű *-i* elem a kamasz (DONN.) *p'āi* 'hölzern' Holz-' szóban (vö. kam. *p'ā*, *p'ā*, *p'ā* 'Baum, Holz, Wald'). Ugyanez a képző jelenik meg a 'Holz' jelentésű szóban is egy kamasz szövegben: (DONN.) *dū pi p'a'i p'a'ibi* 'frisches Holz hackte sie' (90). Figyelmet érdemel, hogy bizonyos elszigetelt kifejezésekben a nyenyecben is megvan ugyanez a nomenképző: (LEHT.) P. *tādn māt t'su*, *ñāñi'ñōb'* *χa b'e'i-nē*. *t'sikk'i χa b'e'i-nē m'* *ñēdantv m'ēdn*. 'dann trat er hinein, es war wieder ein Ostjakenweib. Jenes Ostjakenweib nahm er zur Frau' (166). Vö. még *няў ламда* 'fa-hótalp', de *няхарад* 'faház', *нəдapəū вapк* 'erdei [tkp. erdő-] medve', de *нəдapа capмук* 'erdei [tkp. erdő-] vad' (N. M. TYERESCSSENKO, O razvityii grammatyiceszkizh katyegorii nyenyecckogo jazika (Voproszi tyeorii i isztorii jazika v szvetye trudov I. V. Sztalina po jazikoznanyija). Moszkva 1952. 383. l.

A **-j* (**-i*) képzős nyenyec melléknévek egy másik csoportjába tartozó szokat úgy foghatjuk fel, hogy azok tulajdonképpen **-j* (**-i*) képzős ige-nevek (vö. LEHTISALO i. m. 64—6), még pedig részben világos képzésű, részben elhomályosult ige-nevek. Az igenévi eredet teljesen világos a (SPROG.) *pēde-i*, *pēde-i* 'müde' szóban (vö. SPROG. *pēde-s* 'ermüden, müde werden'). Világos igenév a főnévvé vált (CASTR.) *tālei* 'Dieb', (LEHT.) O., Szj., Szjo. *tāllei* id. szó is, amelynek tulajdonképpeni jelentése 'lopó' (vö. CASTR. *tāleu*, *tāleu*, *tāleu*,

²⁵ Figyelembe veendő, hogy szóközépi ősszamojéd **j* vagy **i* nemcsak uráli **i*, hanem uráli **ñ* (PAASONEN, Beitr. 23—4) és uráli **l* (TOIVONEN : FUF. XX, 82) szabályos folytatója is lehet, tehát egy ősszam. **-j* vagy **-i* képzőben háromféle uráli eredetű képző eshetett össze.

(LEHT.) O. *tällē* 'stehlen'. CASTRÉN példamondataiban jelzőül is áll a *tālei* szó: *wued tālei nienetēam nāmhawabat, mañ jēseda tatadm* 'wenn du den Dieb [lopó embert] fängst, so werde ich Geld geben' (Wb. Anh. 388). Igenévképzőnek fogom fel a 'trocken' jelentésű szóban megjelenő képzőt is: (CASTR.) *hāsui*, *hasui* 'trocken', Knd. *kasuj* id., (REG.) *hasuj* 'trocken, seicht', (BUD.) *hasuj* 'száraz', (SPROG.) *hāsui* 'trocken', (LEHT., i. m. 59) O., Szj., K., U. *χāssū*, Lj. *kīssūj*, Sz. *kīssuj*, P. *kīssūj* id.; vö. (CASTR.) *hāsa-dm* 'trocken machen'; (LEHT. 14) O. *χāšsa* 'trocknen'. A képző nélküli szótő (nomen-verbum) jelenik meg LEHTISALO következő adatában: *kās pōhonnnā* 'in einem trockenen Jahr' (i. m. 59). (A szamojéd és finnugor megfelelőket l. PAASONEN, Beitr. 242–3.) TYERESCSENKO is hajlik arra a feltevésre, hogy az ilyen típusú állapotot kifejező melléknemek eredetileg participiumok (i. m. 385). — Hasonló képzésű ősi igeneveknek magyarázom a következő szokat is: (CASTR.) *sañui* 'nass', (REG., BUD.) *sañuj* 'nass; nedves', (SPROG.) *sañui* 'nass', vö. (CASTR.) *sañoedm* 'feucht sein', *sanied*, *sañēdm*, *saniem* 'feucht werden', (SPROG.) *sañes* 'nass werden, durchnässt werden'; — (CASTR.) *paebi* 'dunkel, finster', *paewy* 'es ist dunkel geworden, dunkel', (REG.) *paibi* 'finster', (BUD.) *paewe*, *paivi* 'sötét', vö. továbbá ngan. (CASTR.) *faemei* 'dunkel', eny. (CASTR.) *fei* 'dunkel, es ist dunkel'. Az alapszó megvan a f. *pime-nee* 'es wird finster' igében és a *pime-ä* (< *pime-dä) 'dunkel' szóban; — (CASTR.) *jibi*, *jipi* 'heiss', (REG.) *ippi* id., (BUD.) *jieppi* 'hő, hőséges, жарко'; *jiepi* 'meleg', (SPROG.) *jēpi* 'heiss, hitzig', vö. (CASTR.) *jiepiedm* 'heiss sein', (LEHT. i. m. 282) O. *jēppā* id. stb. (PAASONEN, Beitr. 104).

Nem lehet eldönteni, hogy nomenképző-e vagy pedig igenévképző (vö. LEHTISALO i. m. 54–5, 64–6) a 'Frost; kalt' jelentésű szóban megjelenő, a tövégi magánhangzóval összeolvadt *-i elem: (CASTR.) *tici* (*dīci*), *tīti* 'kalt'. Knd. (mscr.) *teši* id., (REG.) *dīci* id., (BUD.) *tieci*, *tieti* 'hideg', *tieci* -'ist kalt', (LEHT. i. m. 281) O. *tši* *tši* 'ist kalt', vö. eny. (CASTR.) *tefi* 'kalt'. Az alapszó megvan a lappban: lpN. (FRIIS) *šučce*, gen. *šuče* 'pruina; Reif', lp. L. (WIKL.) *šučce* id. (PAASONEN, Beitr. 163.). Valószínűleg ide tartozik a következő kamasz szó is: (DONN.) *šišā* 'Kälte', *šišā*, *šišā*, *šišši* 'kalt; Kälte'.

*

Tudjuk, hogy az uráli nyelvekben van egy többféle funkciót betöltő, igen elterjedt és életképes uráli eredetű *m. képző (vö. LEHTISALO i. m. 82–119). LEHTISALO kimutatja a képző uráli melléknévképző funkcióját is (i. m. 86–91). Ennek igazolására több példát említ a nyenyecből, míg a nganaszából, a szelkupból, a kihalt motor és koibal szamojédből csak egy-egy adatot idéz. Nézzük meg LEHTISALO nyenyec adatait. LEHTISALO a nyenyec *-ma, *-me melléknévképzőről a következőket állapítja meg: „besonders das Numeralattribut der denominalen Adjektivableitung auf *-tta, *-tte kann das Suffix m' haben; z. B. jurO. *šīβm* *šītše* 'ein Fisch: Schmerle, russ. ВЬЮНЬ wörtl. 'siebenlöcherig'²⁶ (*šīβ* 'sieben'; *šī* 'Loch'); O₂ *šīβm* *tšttv* *χāñnaβai* (myth.)

²⁶ Tulajdonképpen 'hét-lyuk'; a -tše végzet sg. 3. sz. birtokos személyrag determináló elemként használva. Hasonló szerkezetű halnevek a finnugor nyelvekben is vannak: m. *veres-szem* 'leuciscus erythrophthalmus'; Rotaugé', udm. *gord-sin* id. [veres-szem], *gord-burd* 'головь' [vörös-úszószárny], f. *punapyrstö* 'Rotaugé' [vörös-fark] (vö. N. SEBESTYÉN: NyK. XLIX, 84), m. *orsófarok* 'aspro'; Zingel' (vö. BEKE: NyK. XLII, 359). A hasonló szerkezetű *vörösbegy* 'Rotkelchen'; *rubecula* típusú összetételekre vö. BEKE i. m. 357–382; SZILASI: NyK. XXVI, 181–185.

'Habicht mit sieben Flügeln' (*tō* 'Flügel'); O. *tēitam jōnōlto* 'viereckig' (*tēi* 'vier'; *jō*, Nj. *jōŋ* 'Ecke'); OD. *tēttam nāēlto* 'vierfüssig'; OP. *tēttam nāēlta* id. (*nāē* 'Fuss'); U. *šidēm b'ō* (adv.) 'zwei Jahre', OP. *šiddēm pōlta* 'zweijährig'. Merke ferner: Oks. *pām zāltāš* 'Pferd' (wörtlich 'mit hölzerner Deichsel versehen'), M. *pām zālta* id. (*pā* 'Holz'; *sā* 'Deichsel'); OP. *pām pōŋkə* 'hölzerne Reuse' (i. m. 90). — Úgy gondolom, hogy ezekben a kapcsolatokban a számnévi jelzőhöz járuló, valamint a *pām*, *pām* alakokban megjelenő *-m* elemet nem szükséges melléknévképzőnek magyaráznunk. Az *-m* elem eredetének megítélésénél nem az a döntő momentum, hogy az *-m* elem *-tto* stb. végű szavakkal való kapcsolatokban jelenik meg, hanem az, hogy — mint más alkalommal bővebben is ki fogom fejteni — bizonyos fonetikai helyzetekben lép fel gégezárt helyettesítő másodlagos hangként vagy szervetlen hangként. LEHTISALO adatai szerint az ősi **m.* képző az ősszamojédban **m.* ~ **β.* alakban jelenik meg. Ennek a képzőnek a nyenyecben *-mv*, *-mmvə*, *-me*, *-mme*, *-m'* *-m*, *-ββv*, *-βv*, *-β*, *-B* stb. folytatói vannak (vö. LEHTISALO, AblSuff. 85, 90, 105—109, 112—113, 116, 118). A számnemekhez járuló elemnek azonban *n* és *ŋ* változata is van: (LEHT.) P. *šidēn tōm G'ō* 'er fand zwei Seen' (22); *šidēn tōñhēm G'āda* 'zwei Füchse tötete er' (i. h.); O. *tēttm š i β jēdntāmi* 'meine vier[mal]sieben 'länzer' (472); *š i β n tōntə β i β ruri* 'deiner sieben Flügel Rauschen nur ist' (471); P. *š i β šēn G'ari* 'jēšše mām m v' *š i β n šūr tšēdu* 'sieben grosse schwarze Gänse umkreisten siebenmal unser eisernes Zelt' (130); O. *š i β ŋ kārβ hējērβ* 'Fee der sieben Lärchen' (470); Oks. *ŋ ō B a ŋ nēdanañna* *žasaββo* 'es ist ein mit Treibnetz fischender Mann' (120); *j ū d a ŋ G'ōrrv* *ñāβpōttā* 'mv' 'das Galoppieren von zehn männlichen Renntieren' (593); *j ū r n b'ēm* (acc.) 'hundert Renntiere' (292); *nār* 'j ū r ŋ G'ā p t a m' (acc.) 'dreihundert Renntierochsen' (348); vö. még (Arch.) *šide j u r t i nāē lēk kaptā* 'von zweihundert Renntieren die Füße spaltete er' (174). Nem valószínű, hogy csak éppen számnemek mellett jelenhetik meg az ősi **m.* képző *n*, *ŋ* alakban, más funkciójában pedig nem. Úgy gondolom, hogy a *pām* alakban levő *m* elemet sem szükséges melléknévképzőnek magyaráznunk, úgyszintén a *jēšsem* 'eisern' [tkp. Eisen] szóban levő *m* elemet sem (vö. Arch. *j ē š s e m G'ēxēβlto malle poriteββi* 'der mit einem eisernen Gott Versehene (d. h. der Russe, welcher ein Kreuz um den Hals trägt) hat schon verdorben (nämlich die Kranke)' (546).

LEHTISALO **-ma* melléknévképzőt mutat ki (i. m. 90) a 'schlecht, arm' jelentésű szóban: nyeny. O. *βēēββv*, *βōiββa* 'schlecht', T. *βēēiββa*, *βōēiββv*. Szj., U. *βōēββv*, stb., Lj., Nj. *βāēim m v*, Kisz. *βāēim m v* id. A régebbi adatok szerint a szónak a következő alakváltozatait ismerjük: (CASTR.) *waewo* 'schlecht, arm' (Wb); *wuawo ābnanda manj hānahuu* 'wenn sie schlecht ist, wenn ich sie fortbrächte!' (275); *hadd vuomdarahan* 'du bist scheinbar einem Schlechten ähnlich' (266); vö. továbbá (REG.) *voevo*, *voevu* 'schlecht, mager'; (BUD.) *waeva* 'rossz, худой, bolond, ostoba'; (SPROG.) *wēo* 'schlecht, übel, hässlich, böse, schlimm, schädlich'. Mindezek a származékok egy (LEHT.) *βēē-* *βāēi-*, illetőleg a régebbi adatokban megjelenő *woe-*, *wuac-*, (SPROG.) *wē-* stb. alapszóra vezethetők vissza. LEHTISALO szerint a *βēē-*, *βāēi-* szó jelentése 'schlecht, arm' (i. m. 90). A szövegekben a *βēē* szó 'Armut' jelentésben is előfordul, de a szónak csak a szabad német fordítás szerint van ilyen jelentése. Ezt az obdorszki mondatot: *βēē jillejēd* '[die Menschen] fingen an in Armut zu leben' (16) magyarra szószerint így fordíthatjuk le: '[az emberek] rossz élni-kezdték'. Tehát a *βēē* szó jelentése ebben az adatban is 'schlecht, arm';

vö. O. $\beta \approx \epsilon$ "sēru" *jādaɣad* 'von dem Abhang der schlimmen Eise' (524). Valószínűnek tartom azonban, hogy az alapszónak 'schlecht, (arm) sein' jelentése is lehetett. Az alapszónak ugyanis egyéb származékai is vannak: (CASTR.) *wuoma-dm* 'schlecht machen, verderben' (Wb.), *jiriu uomah* 'mein Grossvater wurde schlecht' (261). Ezek az igei származékok verbum finitumként használt **-ma* képzős igenevek, és azonosíthatók a 'schlecht' jelentésű szavakkal, amelyek ugyanazon ősszam. verbum-tőből való **-ma* képzős igenévi származékok. Az ősszamojéd alapszó igei természetete mellett vallanak a szó későbbi, összetett igenévképzőkkel alakult elhomályosult igenévi származékai is. CASTRÉN nyenyec szótárában fordul elő a 'böse' jelentésű *waebty*, *waebt*, *wuebtü* szó, amelynek képzője **-p.- + *-t.- + *-j (*-i)*; ill. **-β* elemekből áll. LEHTISALO kimutat a nyenyecből egy képzőbokr tagjaként előforduló *-bta-*, *-mta-* összetett melléknév-képzőt (i. m. 248—9), de nem mutat ki a nyenyecből ilyen összetett igenévképzőt. A szelkupban van azonban egy *-pteä-*, *-ptä-*, *-pte-* összetett igenévképző (i. m. 261), amelynek elemei **-p.- + *-te*. A *waebty* stb. adatok vallomása szerint ez az igenévképző a nyenyecben is megvan **-i* (**-β*) képzővel bővülve, mint igen ritka képző. Az enyec megfelelőiben ugyanezt az összetett igenévképzőt mutathatjuk ki: (CASTR.) Ch. *o-bti*, *o-bti-ko*. — Figyelembe kell vennünk még a 'schlecht' jelentésű szónak nyenyec (CASTR.) *wamsei*, *wamsaei*, *wanza*, *wanzek* alaki változatait. Ezekben a **-ma* képzőhöz **-sa*, **-se*, illetőleg **-sa*, **-se- + *-j (*-i)*, illetőleg **-sa-*, **-se- + *-k* képző társul. Ezek a származékok későbbi fejlődés eredményei, és szintén igeneveknek foghatók fel. Az **-m. + *-se- + *-j (*-i)* képzős igenévi verbum finitumként is fel van jegyezve: *wamsē-dm* 'schlecht sein'. — Összetett **-m. + *-j (*-i)* igenévképzővel alakult a szelkup N. *awoi*, K., Cs., FO. *awai* 'schlecht' szó. Mindezek a 'schlecht' jelentésű szamojéd származékszók eredeti kategóriájuk szerint tehát igenevek lehetnek; az alapszó nomen-verbum.

LEHTISALO felfogása szerint (i. m. 109) **-ma- + *-j* képzős igenévi a 'bunt' jelentésű nyenyec szó: (CASTR.) *pādaw* 'bunt', (REG.) *padui* 'scheckig', (SPROG.) *pādiwi* 'bunt', (LEHT.) O., T., MB. *pādaßi* 'bunt', Lj., Sz., Kisz. *pātmī* id., vö. O. *pādā* 'bunt machen'. Ugyanilyen képzésű igenévknek magyarázhatjuk a (CASTR.) *jāmuwy* 'krank' szót, vö. (CASTR.) *jāmau* 'unpass, krank sein', (BUD.) *jāma* 'nem bírni (non posse)', (LEHT.) O. *jāmmā* 'nicht können'; ngan. (CASTR.) *jama-juama* 'nicht können'; eny. (CASTR.) Ch. *je'oabo* id. A szamojéd igének finnugor megfelelői is vannak: kmi (WIED.) I. *jomtyny* 'schmerzen', (WICHM.) *jomtini* 'schmerzen, weh tun' stb. (a *-t-* képzőelem); vö. még lp. *jabmet* 'mori' (TOIVONEN: FUF. XXX, 361—2. — Másként — HALÁSZ egyeztetése alapján — PAASONEN, Beitr. 13—4; SETÄLÄ, Stufenw. 73, Verw. 62). — Elhomályosult **-ma- + *-j (*-i)* képzős igenévi a CASTRÉN nyenyec szótárában feljegyzett *pōdaw* 'nass' szó. A nyenyec szó a következő szamojéd szócsaládba tartozik: szamojéd nyeny. (CASTR.) *pōdādm* 'nass werden', ngan. (CASTR.) *foda'am*, 2. *fofujam* 'durchnässt werden'; eny. (CASTR.) Ch. *forāro*, B. *fodādo* 'durch und durch nass werden'. — A *pādaw*, *jāmuwy*, *pōdaw* típusú nyenyec melléknevek nemcsak alakilag, hanem eredetük szerint is igenevek.

Uráli eredetű melléknévképzőnek magyarázza LEHTISALO a szamojéd *-mta-*, *-mtä* (*+ *-j* stb.) összetett sorszámnévképző *-m-* elemét. PAASONEN (Beitr. 86) és SZINNYEI (NyHas.⁷ 99) felfogása szerint a szamojéd képző a finnugor *-nt-* sorszámnévképzővel tartozik össze. TOIVONEN viszont (FUF. XVIII, 190) valószínűnek tartja, hogy a szamojéd sorszámnévképzőnek megfelel a

chanti *-mat* sorszámnévképző, s a szamojéd képző *-m-* eleme és a chanti képző *-ma-* eleme talán azonosítható volna a finn *etumainen* 'der vorderste', *ensimäinen* 'der erste' típusú szavakban levő *-ma-*, *-mä-* képzővel. A szamojéd képző **-ta-*, **-te-* elemét minden nehézség nélkül azonosítani lehet az uráli, illetőleg ósszam. **-ta-*, **-te-* vagy **-tta-*, **-tte* névszóképzővel (vö. LEHTISALO i. m. 267—70, 273, 319—20). A szamojéd sorszámneveket nem szükséges uráli melléknévi alakoknak magyaráznunk. Lehetnek ezek éppen olyan specializált jelentésű főnevek, mint a magyar *harmad*, *negyed* stb. alakok, amelyeket a kódexek korában jelzős szerkezetekben még általában *-ik* személyrag nélkül használtak (vö. KERTÉSZ: NyK. XLIII, 421). A szamojéd sorszámnévképző *-m-* eleme tehát nem meggyőző bizonyítéka annak, hogy az **-m.* képzőnek az uráli alapnyelv korában melléknévképző funkciója volt.

*

Hogy volt-e az uráli alapnyelvben melléknévképző funkciója a **-t.* képzőnek (vö. LEHTISALO i. m. 273), erre a kérdésre a bizonyítékul felhozott szamojéd adatok alapján nehéz igennel válaszolni.²⁷

LEHTISALO a nyenyec **-ta*, **-te* igenévképzővel kapcsolatban megjegyzi, hogy a nyenyecben „manche Adjektive sind der Form nach Präsenspartizipien. Z. B. O. *tšē tšēdn* 'kalt (Wetter)' T. *tšē tšēdn*, S. *tšēš tšēpn*, Kis. *tšēš tšēpn* id. (O. *tšē tšē* 'ist kalt'); O. *mšē b'ēttn* 'kräftig', Sj. *mšē b'ēttn*, S. *mšē peottā* id. (O. *mšē b'ēttn* 'kräftig sein'); O. *nānōttā* 'dick', Sj. *nānōttā* id. (Oks. *nānōttā* 'ist dick'); *bānūttā* 'verständig, klug', Sj. *bānūttā*, OP. *bānūttā*, T. *bānūttā*, S., Nj. *bānūttā* id. (O. *bānūttā* 'verständig sein, klug sein')" (i. m. 281).

Fentebb már szó volt a nyenyec 'kalt; Kälte' jelentésű szó **-j* (**-i*) képzős származékairól. Ugyanazon nomen vagy nomen verbum tőből való **-ta*, **-te* képzős származékoknak foghatjuk fel a részben már említett következő alakokat: (CASTR. mscr.) *tešteā* 'Kälte, Frost', (LEHT., AblSuff. 281) O. *tšē tšēdn* 'kalt (Wetter)', T. *tšē tšēdn*, Sz. *tšēš tšēpn*, Kis. *tšēš tšēpn* id. Vö. továbbá szelk. (CASTR.) *tāše-da-l* 'kalt'; koib. (KLAPR.) *syzte* 'Frost', (Atl.) 'kalt'. — Másodlagos alakulatoknak tekinthetjük a nyenyecben azokat a **-ta*, **-te* képzős származékokat, amelyekben az alapszó **-j* (**-i*) képzővel alakult származékszó: (CASTR.) *tiecidea*, *tietidea* 'kalt'; ngan. (CASTR.) *tasiti* id.; eny. (CASTR.) Ch. *tefire*, B. *tefide* id. Ezekbe az alakokba valószínűleg analógiás úton került bele a *-dea* stb. képző. A ngan. (CASTR.) *tasagā* 'kalt', szelk. (CASTR.) Jel., B., Taz, Kar. *tasagal* id. származékokban **-ka*, illetőleg **-ka* + **-l* képző jelenik meg, amely LEHTISALO felfogása szerint is igenévképző (i. m. 351). Szintén **-ka* képzős szó a kamasz (DONN.) *šiššage* 'kalt, frostig; Kälte'. Elvi akadály a annak sincs, hogy ezeket a származékokat denominális származékoknak magyarázzuk. — Történeti szempontból nomen-verbum tőből való **-ta*, **-te* képzős származék a nyenyec 'heiss' jelentésű szó: (CASTR.) *jepada*, *jepedeā*, *jepada* 'heiss', (LEHT.) AblSuff. 282) O. *jēppodē* id. A kamasz (CASTR.) *tibegā* 'heiss', (DONN.) *tibuge*, *džibuge* stb. 'Hitze, Wärme, Fieber; warm, heiss' és motor (KLAPR.) *dzobuka* 'heiss' szóban a **-ka* **-ke* képző egyaránt magyarázható igenévképzőnek és nomenképzőnek (vö. LEHTI-

²⁷ Figyelembe veendő, hogy ósszam. **t* nemcsak uráli **t*, hanem **s*, **š* folytatója is lehet, sőt egyes szelkup nyelvjárások kivételével a szamojédságban az uráli nem jésített affrikátát is *t* hang képviseli. Figyelembe veendő továbbá, hogy egyes geminatívál való alakváltozatok **ni* összetett igenévképzőre mennek vissza (vö. LEHTISALO i. m. 266—7. Anm.).

SALO i. m. 342—3, 350—51); — Nomen-verbum többől való *-ta képzős származéknak tekintem a nyenyec 'fett' jelentésű (CASTR.) *najeta*, *naita* szót is, vö. nyeny. (CASTR.) *naja*, *naija* 'Körper', *naja-dm*, *naia-dm* stb. 'fett werden', (REG.) *naja* 'Körper', (BUD.) *aje* 'test', (SPROG.) *naje* 'Körper', (LEHT. AblSuff. 113) O., OP., K. *naŋje* id.; eny. (CASTR.) *aia* 'Körper'; szelk. (CASTR.) N. *wač*, KO. *wał*, K, NP. *vatte*, FO. *vate*, Cs. *wateä*, Taz, Kar. *wueł*, Kar., B. *muet* 'Fleisch' (mscr. 'Fleisch, Körper'), (DONN.) Ty. *uad* stb. 'Fleisch'; kam. (CASTR.) *uja* 'Fleisch', (DONN.) *uā*, *u'ā* 'Fleisch, Körper, Leib' (vö. PAASONEN, Beitr. 172; HAJDÚ: NyK. LV, 73). Figyelembe veendő még a SPROGIS szójegyzékében feljegyzett kanini *naiŋä* 'fett' szó is, amely éppen olyan *-ka, *-ke képzős származék, mint a fentebb tárgyalt kam. (CASTR.) *tibegä*, (DONN.) *tibuge* stb. 'Hitze; heiss' és motor (KLAPR.) *dzobuka* 'heiss' szók. Kimondhatjuk tehát, hogy a *jiepeda* és *naiŋä* típusú melléknemek nomen-verbum töre visszavezethető származékok, s annak a nyelvi ténynek bizonyítékai, hogy az azonos alakú deverbális és denominális uráli képzők eredetileg egybeestek.

Érdekes elhomályosult *-te képzős igenév a SPROGIS kanini szójegyzékében feljegyzett *parde* 'schwarz' jelentésű szó. Az alapszó egy uráli ige: szamojéd nyeny. (CASTR.) *parā-dm* 'verbrannt sein', (REG.) *porra* 'brennen', (BUD.) *para* 'égni', (SPROG.) *pare-s* 'brennen (intr.)', (LEHT. AblSuff. 305) *parā* 'brennen'; (Vd. 155) es verbrannte'; szelk. (CASTR.) Cs., Csl., FO. *porua-η*, NP. *poruan* 'brennen'. (A finnugor megfelelőket l. PAASONEN, Beitr. 82; SETÄLÄ, Stufenw. 45, Verw. 71; DONNER Anl. lab. 150; vö. még LEHTISALO: MSFOu. LVIII, 131). A *parde* igenév eredeti jelentése 'megégett' → 'égéstől megfeketedett' lehetett, s ez utóbbi jelentésből fejlődött ki a 'fekete' jelentés. Figyelembe kell vennünk a 'fekete' jelentésű szó következő alakváltozatait: (CASTR.) *paridie* 'schwarz', (REG.) *paridie* id., (BUD.) *paride*, *paridie* 'fekete', (LEHT.) O. *paridē* 'schwarz' (Vd. 523). Ezekben az alakokban egy *pari-* tö jelenik meg, amely nem azonos az igetővel. A *pari-* alapszót éppen olyan *-j (*-i) képzős igenévnek foghatjuk fel, mint a *paebi* 'dunkel, finster' vagy *jibi* stb. 'heiss' típusú szavakat, amelyekben az igenévképző összeolvadt a fő végmagánhangzójával. A (CASTR.) *paridiehe*, *paridiena* 'schwarz', (LEHT. AblSuff. 305) *paridēnn* id. alakok -na képzővel való továbbképzett alakok (a -na elemről később lesz szó 86 kk. l.). — A képzőelem nélküli igetőből más képzőkkel is alakultak igenevek: *-β képzővel (vö. LEHT. AblSuff. 36) való származéknak magyarázhatjuk a *pāro* 'schwarz' szót: (LEHT.) BZ. *mañ nāñi* "tēt ŋam bzip pāro mañ pōderyam" "ich wieder, vier ganz Schwarze schirrte ich an" (321). CASTRÉN *parm* 'etwas schwarzes' adatában a megrövidült tőhöz *-ma képző járult. Az igenév eredeti jelentése 'megégett, égéstől megfeketedett' lehetett. Ugyanez a *-ma (?*-ma- + *-j v. *-i) képzős igenév verbum finitumként is megvan a szövegekben: (CASTR.) *parmi,ih* '[sie] wurde schwarz' (205), (LEHT.) BZ. *šātanŋo* "parmi" "sein Gesicht aber verdunkelte sich" (368). A megrövidült igetőből *-ma- + *-je képzővel is alakulhattak igenévi, illetőleg verbum finitum alakok: (LEHT. AblSuff. 74) Nj. *parmaj* 'es wurde schwarz', *parmjät* id., Lj. *parmdät*, *parmaj*, Kisz. *parmjät* id., T. *parmajäβ* 'ich wurde schwarz'. A teljesebb igető jelenik meg LEHTISALO BZ. *parraββēdäeiō* "[sie] sind schwarz (313) adatában. Uráli eredetű *š igenévképző (vö. LEHTISALO i. m. 199—201) járulhat a *-j (*-i) képzős igenévi alapszóhoz: (CASTR.) *siu parisie* 'sieben Schwarze' (84); (LEHT.) U. *nāxar* "parišem" *χāēβ'a* "an χāñnaŋaŋ'ün 'wenn ich gehe, nehme ich mit drei schwarze [Fahrrentiere]' (582). Ez az igenév verbum

finitumként is használatos: (LEHT.) O. $\acute{n}\bar{a}b^r\bar{i}$ $\chi\bar{a}\bar{e}''$ $par\bar{i}s\bar{e}''^x$ 'die einen Gewitter stiegen schwarz auf' (29).

*

LEHTISALO szerint az uráli alapnyelvben melléknévképző funkciója is volt a *-tt. képzőnek (AblSuff. 318–20). Az ilyen képzővel képzett szók részben *-t. képzős származékok is lehetnek. A *-tt. képző a mellézneveknek LEHTISALO példái szerint nemcsak a nyenyecben, hanem a nganaszanban és az enyecben is 'mit etwas versehen sein' jelentést ad: O., Szj. $\chi\bar{a}\bar{t}\bar{i}\bar{t}\bar{e}t\bar{t}\bar{o}$ $t\bar{o}$ 'fischreicher See' (vö. $\chi\bar{a}\bar{l}\bar{l}\bar{e}$ 'Fisch'); P. $m\bar{a}t\bar{o}\bar{a}\bar{o}t\bar{t}\bar{o}$ $k\bar{a}d'$ 'Messer, das auf der einen Seite zu sehr geschärft ist' (Nj. $m\bar{a}t\bar{a}\bar{o}r'$ 'Falte') stb. A képzőnek ez a funkciója másodlagos lehet, s kifejlődhetett a *-tt. denominális főnévképző specializáló (?augm.) funkciójából. Ebből a szempontból figyelmet érdemel LEHTISALO három *-tt. denominális főnévképzőt tartalmazó nyenyec adata közül a következő kettő: Szjo. $j\bar{i}\bar{e}r\bar{b}\bar{o}l\bar{t}\bar{o}$ 'Herr, Hausherr' Maik. $j\bar{e}r\bar{b}\bar{o}l\bar{t}\bar{o}$ id. (vö. N. $j\bar{i}\bar{e}r\bar{b}$ id.); OP. $p\bar{a}r\bar{e}i\eta\bar{o}\bar{d}\bar{o}$ $p\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}''$ $\acute{n}$ $\bar{e}$ $\bar{s}$ $\bar{l}$ $\bar{t}$ $\bar{a}$ $\bar{\beta}$ $\bar{v}''^x$ 'der Kaiser, unser höchster Vater', Szjo. $\chi\bar{a}\bar{n}\bar{n}\bar{a}\bar{d}\bar{o}$ $p\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}''$ $\acute{n}$ $\bar{e}$ $\bar{s}$ $\bar{l}$ $\bar{t}$ $\bar{a}$ $\bar{n}!$ 'bringt ihn zum höchsten Vater (Kaiser)!' (vö. O. $n\bar{i}\bar{s}\bar{s}\bar{e}$ 'Vater') (i. m. 317). Másrészt a *-tt. képzős nyenyec melléznevek feltűnő egyezést mutatnak olyan *-t. képzős melléznevekkel, amelyek nemcsak formai szempontból igenevek (vö. LEHTISALO i. m. 281), hanem eredetük szerint is azok. Ezek között — mint fentebb láttuk — vannak olyanok is, amelyeknek jelentése szintén elősegíthette a *-tt. (*-t.) képző melléknévi 'mit etw. versehen sein' funkciójának kifejlődését: O. $m\bar{s}\bar{e}\bar{b}^r\bar{e}t\bar{t}\bar{o}$ 'kräftig', Szj. $m\bar{s}\bar{e}\bar{b}\bar{e}t\bar{t}\bar{o}$ id. stb. (vö. O. $m\bar{s}\bar{e}\bar{b}^r\bar{e}t\bar{s}$ 'kräftig sein'); O. $\bar{b}\bar{a}\eta\bar{u}t\bar{t}\bar{o}$ 'verständlich, klug', Szj. $\bar{b}\bar{a}\eta\bar{u}t\bar{t}\bar{o}$ id. stb. (vö. O. $\bar{b}\bar{a}\eta\bar{u}t\bar{s}$ 'verständlich sein, klug sein').

Valószínűnek tartom, hogy nem uráli eredetű melléknévnek (vö. LEHTISALO, i. m. 257), hanem szintén elhomályosult igenévnek kell felfognunk a nyenyec (LEHT.) O., Szj. $j\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}b^r\bar{e}$ 'grün, zart (Gras)', OP. $j\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}b^r\bar{e}$, T. $j\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}b^r\bar{e}$, U. $j\bar{i}\bar{l}\bar{l}\bar{i}b^r\bar{e}$ id. szót, amelyeknek eredeti jelentését CASTRÉN adata őrízte meg: $j\bar{i}l\bar{i}b\bar{e}a$ 'lebend'. Az alapszó a magyar $\bar{e}l$ ige megfelelője: (CASTR.) $j\bar{i}l\bar{e}a\bar{d}m$ stb. 'leben' (PAASONEN, Beitr. 38; LEHTISALO: FUF. XXI, 39). Az igetőhöz ezekben az adatokban *-pe (+ *-j (*-i)) (vö. LEHTISALO, AblSuff. 249–61) igenévképző járul. — Elhomályosult igenév a nyenyec 'sauer, verfault' jelentésű szó is: (CASTR.) $\bar{t}\bar{i}b\bar{e}a\bar{i}$, $\bar{t}\bar{i}b\bar{e}\bar{i}$ 'sauer, verfault, mscr. $zhuro\bar{i}$, rutten', (REG.) $\bar{t}\bar{i}b\bar{e}\bar{i}$ 'verfault', (BUD.) $\bar{t}\bar{i}v\bar{i}e\bar{j}$ 'savanyú, $кисло$ '; vö. eny. (CASTR.) Ch. $\bar{t}\bar{i}b\bar{a}$, B. $\bar{s}a\bar{i}b\bar{e}$ 'sauer, ferfault'. Az alapszó (a régi magyar ev 'Eiter' megfelelője) uráli eredetű nomen-verbum (PAASONEN, Beitr. 201–2). — Ha elhomályosult *-ta képzős igenévnek magyarázzuk a nyenyec (CASTR.) $\bar{n}\bar{a}j\bar{e}t\bar{a}$, $\bar{n}\bar{a}i\bar{t}\bar{a}$ 'fett' jelentésű szót, akkor elhomályosult *-pa (+ *-j (*-i)) képzős igenévnek foghatjuk fel a következő alakokat: nyeny. (CASTR.) $\bar{n}\bar{a}j\bar{e}b\bar{a}e\bar{i}$, $\bar{n}\bar{a}i\bar{j}e\bar{b}\bar{a}e\bar{i}$ 'roh', (LEHT.) O. $\bar{n}\bar{a}j\bar{j}e\bar{b}^r\bar{a}\bar{i}$, N. $\bar{a}j\bar{j}e\bar{b}\bar{e}\bar{i}$, Lj. $\bar{n}\bar{a}j\bar{j}e\bar{b}^r\bar{i}$, P. $\bar{n}\bar{a}d\bar{d}\bar{e}p\bar{a}\bar{i}$ id. (vö. HAJDÚ: NyK. IV, 73.) stb.

A formális elemet tartalmazó nyenyec melléznevek egyes típusainak megvizsgálása azzal a tanulsággal járt, hogy ezeknek a melléznevekben megjelenő uráli eredetű formális elemeknek az uráli alapnyelv korában még nem volt melléknévképző funkciója. Azok az uráli eredetű képzők, amelyek mai nyelvérzékünk szerint melléknévképzői szerepet töltenek be, az uráli alapnyelvben egyrészt nomenekhez járuló specializáló szerepű képzők voltak, másrészt igenévképzők. Vannak esetek, amikor nem lehet eldönteni, hogy az alapszó nomen-e, vagy pedig verbum, és hogy a formális elem denominális

vagy deverbális képző. Éppen ezek az esetek szemléletes bizonyítékai annak a ténynek, hogy az uráli alapnyelv korában — a nomen és a verbum elkülönülése és a flexió kialakulása után is — még meglehetősen ingadozó volt a határ a nomen és a verbum között, és hogy a denominális és a deverbális képzők funkciója sem különült el egymástól bizonyosságául annak, hogy a formailag azonos uráli képzők eredetük szerint is azonosak. A képzők funkciójának differenciálódása lassú, fokozatos fejlődés következménye, és éppen LEHTISALO bizonyítékai győznek meg bennünket arról, hogy a finnugor alapnyelv korában már számos uráli eredetű képzőnek határozott melléknév-képzői funkciója volt. ZSIRAI „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” (MNy. XLI, 1—11) című dolgozatában meggyőzően mutatta ki, hogy az azonos alakú „szóképző elemek tekintélyes részének jelölő ereje és színező készsége korántsem ősi immanens adottság, hanem történeti változások, analógiás kiegyenlítések eredménye. E változások előidézésében része van az alapszó jelentésbesugárzásának is... sokszor... egy bizonyos alapszó kategória vagy az alapszavaknak egy szűkebb fogalmi csoportja, sőt olykor a származékkal egyazon szintaktikai viszonyban szereplő idegen szó formálja ki a képző elem egész jellemét” (11).

A nyenyec *-savaj* stb. nomen possessoris képző

Mind a szótári adatok, mind pedig a szövegekből gyűjtött adatok szerint van a nyenyecben egy érdekes összetett képző, amelynek alakváltozatai (CASTR.) *-savaj*, *-savaej*, *-zavaej*, *-cavaej* stb. Knd. (mscr.) *samoi*, (SPROG.) *-sawoi*, *-sewoi*, *cawoi*, *-dsawoi*; (LEHT.) O. *-sàpài*, *-saßpài*, *-tsaßài*, *-tsaßpài*; P. *-saßài*; BZ. *-šsaßpai*, *-šsaßpëi*, *-šsußäi* stb.; Maik. *-šammī*. G. N. PROKOFJEV ennek a képzőnek *-sawej*, *-zawaj*, *-cawaj* változatait említi meg, vö. Nyenyeckij (jurako-szamojedszkij) jazik 20. 1. 9. Ezzel a nyenyec képzővel LEHTISALO nem foglalkozik. Maga az összetett képző nem is uráli, hanem ősszamojéd eredetű. A képző első eleme **-ša*, **-še* uráli eredetű képzőre mehet vissza (vö. PAASONEN, Beitr. 248.), amelynek LEHTISALO a nyenyecből csak *-šsài*, *-säj* stb. (**-sa-*, **-še-* + **-j*) folytatóját mutatja ki néhány szóban (i. m. 198). A kondini és maikovszkajai alakváltozat arra utal, hogy a képző **-ša*, **-še* eleméhez **-ma-* + **-j* (**-i*) uráli eredetű képzők kapcsolódtak. Az összetett képző a nyenyecben nomen possessoris képző funkcióját tölti be. — Szótári adatok: (CASTR.) *harasawaei* 'schuldig' (*hara* 'Schuld'); (CASTR.) *jursawaei*, *jurcawaei* 'fett' (*jur* 'Fett, Butter'); (SPROG.) *jurrcawoi* 'fett, fettig' (*jurrr* 'Butter, Tran'); (CASTR.) *warsawaei* 'beschmiert, schmutzig' (Deutsch-sam. Wörterverz. *war* 'Schmutz an Kleider, im Gesicht, im Zimmer, auf dem Schnee'); (SPROG.) *hādesawoi* 'harzig' (*hāda* 'Harz'); *ņāptedsawoi* 'giftig' (*ņāpt* 'Gift'); *tūtsewoi* 'fett, fettig' (*tūte* 'Fett, Speck') vö. még (CASTR. mscr.) Knd. *jursamoi* 'fett', *tusamoi* id. (PAASONEN, Beitr. 248).

A szövegekből szép számmal vannak példáink a *-savaj* stb. képzővel ellátott szók jelzői használatára: (CASTR.) *meātsauvvaej waāsakoh puda mah* 'der Zeltbesitzer, der Alte [sátras öreg] er sagte' (230); *sādibadānda heamsavaj sisjuh sisju dōdalam'ah* 'von seinem Peitschen blutigen Schaum, Schaum begann ich zu brechen' (275); (LEHT.) O. *χujjumli* "βαρτσαβài paññim" *m^sēnp?* 'welche von euch hat ein schmutziges Gewand?' (17); *tādν padā pññantv nūn nād tušsaßpài jūñnv χāmī*"^x 'dann liess sich nach ihm ein geflügeltes

Pferd vom Himmel nieder' (20); *tš'edn'' man nã anto nẽβxĩ pur tsaββãr jẽšše taptãrĩkko tsem'' taĩtã dm''*^a 'jetzt gebe ich dir einen alten verrosteten eisernen Kasten' (40); *tãdn' sũ n t s a β a i nã tšekkĩm'' xãnnãdu''*^a 'dann brachten sie das Kind mit dem Nabel (den Säugling) [köldökös gyermeket] fort' (446); P. *sõsaβãr laxnãkku* 'zu singendes Märchen' [torkos mese] (193), vö. *pũñnãd side jãderĩtu tũ tšẽ tšõrsaββãr minaxv''*^a 'dahinter gehen die zwei russischen Schmiede rufend' (123). A *tšõrsaββãr* szóban megjelenő -r- denom. névszóképző (vö. LEHTISALO i. m. 182); BZ. *xĩβreri tō''*^a, *nẽšsaβẽei xĩβreri* 'Menschen kamen, ein Mann mit einem Weib' [nõs ember] (572); Maik. *nẽã-nẽãnnv tõt tajjermp, kããiesãmmĩ tẽjje''*^a 'in der Richtung nach vorwärts ist ein See, ein grosser, fischreicher See' (138); *nãnmõsãmmĩ lãwtoku* 'eine schmutzige Diele' (81).

Érdekesek azok a szerkezetek, amelyekben a nomen possessoris képző voltaképpen két egyenlőrangú mondatrész összekapcsolására szolgál. Ezek a kapcsolatok lényegében megegyeznek a fentebb említett BZ. *nẽssaβẽei xĩβreri* 'ein Mann mit einem Weib' [nõs ember] (572), valamint a magyar *férjes feleség* kifejezéssel és finnugor megfelelőivel (vö. FOKOS: Nyr. LXIII: 14–22): (LEHT.) O. *tãdn' tã n t s a β a i sĩrrp xãdẽxẽβã jĩ''* *xãšã* 'dann, nachdem Sommer und Winter [nyaras tél] vergangen waren, trocknete das Wasser ein' (14). Igen gyakori ez a szerkezet a 'Tag und Nacht', valamint a 'Nacht und Tag' kifejezésben: (LEHT.) O. *tãda tšikkĩ jãxãnnv pišsaβãr jãlle põdanãxã''*^a 'dann stritten sie an diesem Platze Tag und Nacht' (42); T. *nõbam pišsaβãi jãlle m nẽdãtĩ dm''*^a 'einen Tag und eine Nacht fahre ich' (375); Oksz. *nãr''* *jãlle m pĩšsaβãei jãdãñĩ''*^a 'drei Tage und Nächte wanderten wir' [dual.] (552); BZ. *pišsuβãei jãlle taññe jũššidã* 'Tag und Nacht liegt er da' (203). Érdekes a következő kifejezés ugyanebből a nyelvjárásból: *mañ nẽdãtẽjjuβ''* *ãnim pũññã''* *sãn jãlle, sãn pĩšsuβãei* 'ich begab mich zu fahren wieder zurück, viele Tage und Nächte', tulajdonképpen 'éjjeles [nap]' (367). Ilyen kifejezést az obdorszki nyelvjárásból is idézhetek: *tšikkã βãxãnnv pišsaβãi n nõb''* *mũšše* 'da reist er (mit seinem Zelt) Tag und Nacht [éjjeles] ununterbrochen' (445).

Számcis adat szerint a -savaj stb. végű melléknemek ragtalan módhatározók a mondatban: (CASTR.) *tã jsavãei ãni niernjã jãdalj* 'mit der Stirnhaut wieder vorwärts ging sie wandern' (195–6); *s jũnkõsavãei meãd mũun dũ* 'mit dem Schlitten trat er in das Zelt hinein' (290); *n jẽn jũsavãei tĩkĩ jahad meãkanda jãdalj* 'mit der Tochter von dieser Stelle zu seinem Zelte begab er sich zu wandern' (294); *seãdn gara jierum side meãt-sãuvvãei mãttornãjuda* 'den Wirt der Hügelkrümmung mit seinen zwei Zelten durchschnitt er' (221); *njãmdota nĩ makaptãda hãrasãvãei* 'auf seinem Geweih stellte er es auf mit dem Messer' (4); *ĩnamda neãkalngah tĩentsensãuvvãei* 'seinen Bogen zog er mit dem Köcher heraus' (10); (LEHT.) O. *tãdn' tšikkĩ tãdebe pẽntšer tsaββãr jĩrĩn pãdn'* 'dann begab sich der Schamane mit seiner Zaubetrommel auf den Mond' (8); *tšikkĩ jãxãd tũšsaβãr sĩβ jãlle xãmmõttã* 'von dieser Stelle liess er sich mit dem Feuer sieben Tage herab' (19); BZ. *jũnũrĩrkũv jãxãm''* *mẽõĩttĩn pũõsãβẽei''* *mañ nãββĩltãβ* 'mit den von mir gehaltenen Renntieren, [über] den Buchtverzweigungsfluss galoppierte ich' (284–5); *tĩp pẽllesãβẽei, mãĩtãβẽei nẽm''* *xãñnãβ xĩdẽkkõsãβẽei, tũrĩsĩkũšsaβẽei* 'mit einigen Renntieren, mit dem Zelte führte ich die Frau mit den Tassen, mit den Löffeln' (321) stb.

LEHTISALO szövegeiben a *-ssaßbài* stb. képzős melléknév nominális állítmányként is előfordul: Oksz. *māt nēssaßbài* 'alle haben ein Weib' [mind nők] (76); Kan. *ĩndn páisaßbài, ĩndn nā māðn* 'den Bogen mit Pfeilen, [sie] nahm den Bogen' [íja nyílas, íját vette] (246). A *-ssaßbài* képzős szó a mondat alanya és tárgya is lehet: (LEHT.) Oksz. *ħairraßsaßbài jāncu* 'es gibt keinen Schuldigen' (275); (CASTR.) *puengai beān tjahana siu si e s a v a e j siu siud-dubeā njuhulievuida* 'ausser den Schaukelpfählen sieben Harzriesen [= gyantás] [und] sieben Riesen schleifte er fort' (141).

Néhány adat van arra, hogy a *-savaļ* stb. összetett képző első eleme, a **-sa*, **-se* képző magában is állhat nomen possessoris képzőül: (LEHT.) O. *tēðv* 'tēi mañne' *nūχujjūñn* *nēssa* *ηāē* *ħajjēħā* 'jetzt haben sich dort unsere Kinder verheiratet' [gyermekünk nők-levő lettek] (8); *jēppšā* 'tāñnāð' 'die wärmespendenden [Wolken] stiegen auf' (530). A *jēppšā* szó jelentését leghívebben az a magyar szó tükrözi, amellyel BUDENZ a *jieppi* szót értelmezte szójegyzékében: „hőséges”. Ezzel a nyenyec képzővel összetartozik az enyec *-sae* képző (*fū-sae* 'steinig', *sie-sae* 'löcherig'), valamint a nganaszan *-jeā* képző (*sie-jeā* 'löcherig'; vö. PAASONEN, Beitr. 248).

PAASONEN i. h. utal a nyenyec *-savaļi* stb., Knd. *-samoi* (vö. Maik. *-sāmmi*) összetett képző szelkup és kamasz megfelelőjére, s hivatkozik a szelk. (CASTR.) *mir* 'Preis' szóból képzett *mir-ssemel* 'teuer', valamint a kam. (CASTR.) *phi* 'Stein' szóból képzett *phi-zewi* 'steinig' szavakra. A ritka szelkup képző, amelynek elemei **-se- + *-me- + *-l*, megjelenik a következő szavakban is: Taz *ēssemel* 'alt (ausgewachsen, wer Vater sein kann)' (vö. KO., B., Taz *ēs* 'Vater'). Taz *ilmāssemel* 'schwanger' (vö. B., Jel., Taz *ilmat* 'Sohn'); Kar. *nāigupsemel-gum* 'verheirateter Mann' [nős ember, vö. *nāl-gum* 'Weib', tkp. 'nő-ember'), Kar. *ōropsemel*, B., Jel. *orpsemil*, Tas *orssemel* 'stark' (vö. N., B., Jel., Taz, Kar. *orp* 'Stärke', K., FO., Cs. *orm*, NP. *oram* id.); Kar. *tāksemel* 'reich', Jel., B. *tāksemil* id. (vö. Jel., B., Taz *tāk* 'Waare'); Taz, Kar. *tenesemel*, B. *tānesemil* 'klug, verständig' (vö. N., B. *tān* 'Verstand'). Az igen gyakran előforduló kamasz nomen possessoris képző elemei: **-se- + *-me- + *-j* (**-i*), s alakváltozatai DONNER feljegyzése szerint: *-zebi*, *-zabi*, *-zabi*, *-zeβi*, *-seβi*, *-saβi*, *-sabi* (DONN.—JOKI § 25.).

IV.

Az igenévi jelző

CASTRÉN példamondataiban, szövegeiben, úgyszintén LEHTISALO szövegeiben jelentős számmal találunk olyan szerkezeteket, amelyekben a jelző mai nyelvézékünk szerint is világos képzésű igenév. Míg azonban az elhomályosult igenevekben, amelyek mai nyelvézékünk szerint a melléknév kategóriájába tartoznak, jóformán minden uráli eredetű igenévképző képviselve van, addig a jelzőül álló világos képzésű igenevek formális szempontból nagy elszegényedést mutatnak, ezekben tulajdonképpen csak három képző jelenik meg. Egyik az uráli eredetű (s a finnugor nyelvekben is erősen életképes) **-m*. igenévképző (összam. **-ma*, **-me*, valamint **-ma- + *-j* (**-i*) (vö. LEHTISALO, AblSuff. 91—110). Másik az összam. **-ta*, **-te* igenévképző (vö. LEHTISALO i. m. 273—87), amelyben — mint tudjuk — több uráli eredetű képző eshetett össze. Harmadik az uráli eredetű **-n*. igenévképző, amely számos adat szerint

a nyenyecben is kimutatható. Ennek az *-n. képzős igenévnek jelzői szerepe a mai nyelvben (LEHTISALO szövegeiben) már erősen korlátozott. Ritkán a mai nyelvben is alakulnak jelzős szerkezetek az uráli eredetű *-j (*-i) igenév-képzővel, valamint a szintén uráli eredetű *-p. és *-š. igenévképző továbbképzett alakjaival.

A szamojéd igenév jelzői használatát azzal a megállapítással jellemezhetjük, amelyet SIMONYI a magyar melléknévi igenév jelzői használatával kapcsolatban mondott ki: a szamojéd igenévi jelző „olyan jelző, amely a benne kifejezett cselekvéssel valami vonatkozásban tünteti fel a jelzettet” (i. m. 17).²⁸

A nyenyecben a jelzőül álló *-ma, *-me képzős igenév (vö. LEHTISALO i. m. 105–10) a befejezett cselekvés igeneve. CASTRÉN példamondataiból és szövegeiből néhány adatunk van olyan *-ma, *-me képzős igenévi jelzőre, amelyhez nem járul birtokos személyrag:

a) Az adatok egy részében a jelzett szó a l a n y a az igenévvel kifejezett cselekvésnek. Az igenévnek jelöletlen tárgya van: (CASTR.) *tiky har misoma nienete jādart jīherawy* 'der Mann, der dieses Messer gemacht hat [kés csinált ember] verstand nicht zu schmieden' (Wb. Anh. 377). — Az igenévnek jelölt tárgya van: (CASTR.) *tym teamdama nienete* 'der Mann, der das Renntier gekauft hat' [rénszarvast vásárolt ember]; *meadm mīma nienete* 'der Mann, der das Zelt errichtet hat'; *tym tālema nienete haewy* 'der Mann, der das Renntier gestohlen hat, ist davongegangen' (Wb. Anh. 377).

b) Gyakoribbak az olyan szerkezetek, amelyekben az igenévi jelzőhöz (sokszor a jelzett szóhoz is) birtokos személyrag járul. A jelzőhöz járuló birtokos személyrag az igenévvel kifejezett cselekvés alanyát jelöli meg, a jelzett szó pedig határozója vagy tárgya a cselekvésnek: (CASTR.) *mansaramau jau* 'meine Arbeitstelle' [dolgozásom helyem]; *jābimau jau* 'meine Trinkstelle'; *numau jau* 'die Stelle, wo ich gestanden'; *hunmau jau* 'die Stelle, wo ich gelaufen'. A személyragos igenév birtokszava a személynévmással alakult birtokos szerkezetnek: *mañ hañamau jau* 'meine Fangstelle' [én fogásom helyem vagy én fogtam helyem]; *mañ mansaramau jau naewy* 'die Stelle, wo ich (längst) gearbeitet habe' (Wb. Anh. 377–8). Érdekesek a következő szerkezetek: *mañ mansaramau nienete* 'der Mensch, bei dem ich gearbeitet habe' [én dolgozásom ember]; *pudar jilimear nienete* 'der Mensch, bei dem du gelebt hast' (i. m. 378). Az igenévnek jelöletlen (birt. sz. raggal ellátott) tárgya lehet: *har ñammau nienete* 'ein Mensch, dessen Messer ich genommen habe' [kés elvevésem ember]; *meata malliema nienete* 'ein Mensch, dessen Zelt ich zerbrochen habe' [sátra szétrombolásom ember] stb. Ide tartozik a következő szerkezet is: *tiky nienete mañ māliteanda ñad' artama nienete* 'dieser Mensch ist der Mensch, dessen Pelz ich zerrissen habe' [ez az ember az én bundája elszakításom ember] stb. (Wb. Anh. 377.) LEHTISALO szövegeiből is idézhetek példákat: P. *ñāχar* "jārrōmar sãēβittv χājjet" *tšēβ* "ñārdv" *dein dreimaliges Weinen, die Tränen deiner Augen sind dies*, [háromszor sírtad szemed könny(e)] (131); Nj. *tšięptaj ñčānnvā jārreokki ñēññu kãē* "ñāpttu ηu" *u m n v ñ* *mannisō* "ojttvā" *'morgen begab sich Jārrehkis Tochter längs der von ihnen gegangenen Spuren nach diesen zu schauen'* (417); Maik. *tēmtam mãēttv jurōttv ñamok* *āiēñattv* 'das

²⁸ A szamojéd igenevek általában megőrizték az uráli igeneveknek azt az ősi sajátosságát, hogy jelentésük nem különül el a képzők szerint (vö. a szamojédságban, elsősorban a nyenyecben pl. a *-ta igenévképző funkciót, LEHTISALO i. m. 280–84).

von ihm gekaufte Fett begann er zu essen' (86). Ezek az adatok LEHTISALO szövegeiben megőrzött régiségeknek tekinthetők.

CASTRÉN példái között olyan szerkezetekre is akadunk, amelyekben a *-ma, *-me igenévképző az akarást, szándékot, jövőbeli cselekvést kifejező -ku-, -gu-, -η- képzővel ellátott igetőhöz járul: *mañ ty teamdanomau nienete* 'der Mensch, von dem ich das Renntier kaufen wollte'; *mañ jilinomau jau* 'eine Stelle, wo ich wohnen will'; *mañ hānomau jau* 'eine Stelle, wo ich sterben will' (Wb. Anh. 378).

Míg a *-ma, *-me képzős igenévvvel alakult jelzős szerkezetek már tulajdonképpen elavult szerkezeteknek tekintendők, a mai nyelvben is erősen életképesek a *-ma- + *-j (*-i) és *-me + *j (*-i) összetett képzős igenevekkel alakult szerkezetek. A kamasz (DONN. Wb.) *p'imì βēržə* 'Windes Brausen' (*p'imì* 'Brausen, Rauschen', *βēržə* 'Wind') kifejezés annak emlékéit őrzi, hogy az igenév folyó cselekvés kifejezője is lehetett. Ebben a kifejezésben a jelzett szó alanya az igenévvvel kifejezett cselekvésnek: 'zúgó (zúgás)-szél'. A nyenyec adatokban a jelzett szó alanya vagy tárgya az igenévvvel kifejezett cselekvésnek. Az igenévnek jelzője is lehet: (CASTR.) *te am daw ty humwy* 'das gekaufte Renntier ist davongelaufen'; *ju om y ty hōwædu* 'sie haben das verlorene Renntier gefunden'; *ni (niwy) teamdaw ty* 'ein ungekauftes Renntier' stb. (Wb. Anh. 384–5); (LEHT.) O. *tšikkī p i n t a β β i χ ā s a β β a χ ā* " *χāχa tšī* " *χām jāχā* " 'jene Männer, welche Werkbäume holten, kommen zu ihren Schlitten herab' (154); Oksz. *nārm β'ōm tānnv m i β β i s ā j j ū β tūttapōnnādonže jillīβānnv* " *jēd* " 'nach drei Jahren sollen die gesammelten Krieger beabsichtigt haben zu kommen unserer Renntiere wegen' (298); Arch. *tāt* " *nīmne nāni* " *p ā d a β β i n ò i m* " *tēχeptā* 'über die Bodenbretter wieder verziertes Tuch breitete sie' (186–7).

Az igenévnek tárgya, határozója lehet: (CASTR.) *sit w ā d a v i , i h ā d a r jādā udumanand* 'deine Grossmutter, die dich erzog, geht längs deiner Spuren' (169); *pari di en jād sōjuvuih atsekikh ārkakōnga hāevioih* 'der von der Schwarzen geborene Knabe ist etwas gross geworden' (85); (LEHT.) O. *j i r i η ā n i* " *χ ā j j è r ā d* " *n ē n ū m* " *m ē β β a n t s e χ ā e i β β i χ ā s a β β v j i r i χ ā n n v tšī* " *tādādv* 'der Mann, welcher ausging, die Tochter von Sonne und Mond zu nehmen, blieb dort festhaften' (9); *χūssaβ'āi neñnētš* " *β ē n t a r r a n ā* " *p a η α t m i s ē η a n n ū m* " *sērttājje* " 'dann soll jeder Mann ein aus Hundehaar geflochtenes Floss machen' (12); OD. *sēñē* " *η i χ i j o χ o β i n ā β β v* " *η a i β β i* 'unser früher einst verirrtter Kamerad ist es' (193); *j ē d ā j j e η η ē s o β i m ā t t o tēββiβ* " 'zu dem kürzlich aufgeschlagenen Zelte kam ich' (189); Nj. *kāttē riχāet m ē m m ā e j k a n n a m* 'aus Walfischknochen ist mein Schlitten gemacht' [bálnacsontból csinált csónakom] (406); vö. *rī tiēnsχāet mēm mēm kannam* 'ganz aus Knochen ist mein Schlitten von mir gemacht' [teljesen csontból csináltam csónakom] (409.).

Előfordulnak a szövegekben olyan kapcsolatok is, amelyek megfelelnek a finn *isän ostama hattu* 'a kalap, amelyet az atya vett' féle szerkezeteknek (vö. SEBESTYÉN, NyK. XLIV, 19–21). Az igenévvvel kifejezett cselekvés alanya a szamojéd példákban személyragos dativusi vagy jelöletlen birtokos-szói alakban áll: (LEHT.) O. *ηōrmādanlv χājje n ā n t a χ ā ē m ē s a r p - p ā β n n v* 'nachdem er gegessen hatte, begab er sich längs des von seinem Kameraden begangenen Pfades' (2); *mañ n i s s ē n i m ē β β i n ē m i* " *pūtβān* " *χarβādōm* " 'das von meinem Vater genommene Weib will ich suchen

gehen' (463); Szj. *appik kätto³mmi pša* 'vom Gewitter umgestürzter Baum' (AblSuff. 109); Maik. *nūn mann³m³ tu³ujj³em* 'mein von meinem Sohne gesehenes armes Feuer' (145).

*

Szép számmal találunk példákat a nyenyecben a **-ta*, **-te* képzős igenév (vö. LEHTISALO i. m. 266—7) jelzői használatára. Ezzel a képzővel főleg folyó cselekvést kifejező ige nevek alakulnak: (CASTR.) *ā m d i o d a h ā s a u a m āni njamāda* 'den sitzenden Mann packte er wieder' (76); *m u e t a j i n - j e m d a jikanda tjahad seārāda* 'seinen Lenkriemen [fogó szíjját] band er hinter seinen Hals' (121); (LEHT.) O. *tšukku³ nāššōnt³ m ū ŋ n ō t t a χ ā ē³ n ā³* *tamno jādēr tšētt³* 'bis heute wandert er immer mit dem donnernden Gewitter' (31); BŽ. *t ā ŋ n i r i t t v χ a b³i nārē³* *χordāβ* 'den [Renntier] treibenden Ostjaken durchbohrte ich mit dem Speer' (318).

Vannak olyan szerkezetek is, amelyekben a **-ta*, **-te* képzős igenévnek tárgya vagy határozója van: (CASTR.) *jauna jādarta h n j ū d j e* 'die auf der Erde gehenden Kinder von ihm' (100); (LEHT.) O. *tōv χalheramiv tšētta nāē nīd nāēdā pēmpat³* *sūr³nādōv* 'seine Verstorbene hüllte er dann in den auf vier Füßen stehenden Sarg' (453); P. *maññe³* *jāχa³nā³nnō sāda³nnō³* *ō r i t t v n i l l i k k v taññā* 'in unserem Lande ein uns essender Teufel ist vorhanden' (195).

Ritkán a **-ta*, **-te* képzős igenév talán befejezett cselekvést fejez ki: (CASTR.) *hunjad turta nieh* 'woher gekommenes Weib' (143). Ilyen jelentésben fordul elő néhány kapcsolatban a 'halten' jelentésű igéből képzett igenév: (CASTR.) *m u a t a u t e u p i d e muamda!* 'das von mir gehaltene Renntier [tartottam rénszarvasom] möge er nehmen!' (83); *m u e t a d a t e ā d a puijenda nā sulmī³* 'das von ihm gehaltene Renntier fiel kopfüber auf seine Nase' (122); *m u e t a m d a t j ū r u m d a a n i j ū ā d a* 'die Treibstange, die er hielt, hob er wieder' (76); (LEHT.) O. *mañ nāχaromtā³ pō³* *pōjjortš m³ēttā β χ ā p t š ē j ā β nāēdārādamtš* 'ich liess im dritten Jahre meinen zum Holzfahren gehaltenen Ochsen fortlaufen' (49); OD. *m³ēttamiv pēnserittv nāñi³* *tādādv* 'die von ihm gehaltene Zaubertrommel schlug er wieder' (191); P. *nārkkv χab³i r nōppoi m³ēttā dō nāi dē nāñi³* *χājjūβ³* 'das von dem grossen Ostjaken behaltene eine Bein wieder ist zurückgeblieben' (117); Kan. *χāb³ittēdv m³ēttā b³t iñ n a b³t χāñā* 'deinen zum Totschlag verwendeten Bogen erbat er' (240). Igen érdekes egy obdorszki samánénekből való adat: *šīβ nē sērrv nē šīβ jā³ nāēssōdā m i v nāēββ o m i v tšimpi* 'sieben Weiber, Witwen, kämmen ihren Kopf, der sich in sieben Ländern gelagert hat' [hét földön sátort ütötte fejét] (507). Mindezekben a kifejezésekben a birtokos személyrag a jelzős szerkezet mindkét tagjához hozzájárul, sőt három adatban az igenévi jelző a sg. acc. -m (-B) ragját is felveszi.

Példa van arra, hogy a **-ta* képzős, folyó cselekvést kifejező igenév kiszakadt eredeti kategóriájából és főnévvé önállósult. BUDENZ kanini szójegyzékében van feljegyezve a *meadora aciki* 'árva gyermek' kifejezés (vö. CASTR. *meador-qa-* 'beggeln'), CASTRÉN nyenyec szótárában a *meadorta* szó 'Waise' jelentésben található meg. Alighanem ilyen önállósulás útján van a *jāderittv* igenév is (vö. CASTR. *jādarñādm* 'ich schmiede'); (LEHT.) P. *š i d e j ā d e r i t t v t ū t s e χ v³* *māñnamv* 'die zwei russischen Schmiede sagten' (123); *š i d e j ā d e r i t t v t ū t s ā r n ā b³i n u d a n ā β z i³* *jēšše³* *j ū t š e r i n ā m - b³i χ i³* 'die zwei russischen Schmiede halten in ihrer einen Hand Eisenstücke'

(125). Ezekben a 'zwei russische Schmiede' jelentésű szerkezetekben a *jāđeritn* szónak sokkal inkább főnévi 'Schmied' jelentése van, mint igenévi 'schmiedend' jelentése.²⁹

*

Igen ritkán a folyó cselekvés *-j (*-i) képzős igenevével (vö. LEHTISALO, AblSuff. 64) is alakul jelzős szerkezet: (LEHT.) Arch. *j ā b' ē j ī δ a m' tāsēttj* 'er gibt immer wieder Branntwein' (422); vö. (CASTR.) *jābiedm* 'trinken [Branntwein]'; *χ ā n j è - n ā m i' j ā n k u* 'ich habe keinen Jagdkameraden' [vadászó társam nincs] (i. h.).

Szintén igen ritkán a *-ša, *-še (+ *-i) képzős, folyó cselekvést kifejező igenév (vö. LEHTISALO, i. m. 199–201) is előfordul jelzői használatban: (CASTR.) *puđābnānda h ā j u r t j e t i h a m z e t i h* 'wenn er hinterher ginge, die zurückbleibenden Renntiere würden sie fressen' (242–3). LEHTISALO szövegeiben egy állandó kifejezésben találunk -tše képzős igenévi jelzőt: T. *mařen tše xāsoββo* 'der Renntierfänger Samojede' (99–100).

Elvétve az erdei nyenyec nyelvjárásokban a *-pa- + *-ju képzős, befejezett cselekvést kifejező igenév is megtalálható jelzős szerkezetekben: (LEHT.) Nj. *jāxpokku' űjji tat kajjəp, mārxannvəttə k ā p i j è ā r β jōhšittāš* 'ein kleiner Fluss begab sich dann, an seinem Oberlaufe liegt ein toter Kaulbarsch' (607); Maik. *n i t t ū p i β i j j e t t v n ā j n o p t š ā r u r n ā t t v* 'seine gerissene Schnur knüpft er wieder zusammen' (133–4).

*

LEHTISALO az ősuráli képzőkről szóló nagy művének „Uralische Suffixe mit *n*.” című fejezetében kimutat egy uráli eredetű denominális főnévképzőt (119–122), kétesnek tartja azonban az uráli nyelvekben ritkán kimutatható *-*n*. melléknévképző uráli voltát. (i. m. 123). Erre a képzőre a szamojedságból csupán néhány nganaszan és enyec adatot, valamint egy bizonytalan szelkup példát említ. Kétesnek tartja a finnugor nyelvekben szintén meglehetősen ritka *-*n*. igenévképző uráli eredetét is. A szamojedságból ezt a képzőt csupán néhány bizonytalan szelkup adattal igazolja. GOMBOCZ egyetemi előadásai alapján néhány magyar szóban is kimutatja ezt az *-*n*. igenévképzőt: ez a képző van meg az 'est' jelentésű *vagyon* szóban, amelynek eredeti jelentése 'való, meglévő, létező', valamint a *haszon* 'Zuwachs' (f. *kasvaa* 'wachsen'), *hason* 'egyenlő': R. *hason fele* 'éppen a fele'; vö. még *hason mása* 'pontosan a mása' (*has-ad, has-it*) stb. szavakban. Ez a képző van meg a magyar infinitivus -*n*i képzőjének *n* elemében is (i. m. 123–9). Bár a nyenyecből nem mutat ki LEHTISALO *-*na*, *-*ne* képzős igenévet, CASTRÉN példamondataiban, szövegeiben, sőt LEHTISALO szövegeiben is világos adatokat találunk annak igazolására, hogy ilyen *-*na*, *-*ne* képzős igenév a nyenyecben is van, és jelzős szerkezetben is előfordulhat főleg folyó cselekvést kifejező igenévi jelzőként: (CASTR.) *pādanana nienete* 'ein Schreiber' [író ember] (vö. *pādanādm, pādnādm* 'ich schreibe'); *jādana nienete* 'ein Gänger' [gyalogló

²⁹ Néhány példában nem világos (? *-*m*. + *-*ta*) képzésű igenév is állhat jelzőül a magyar jövőidejű melléknévi igenév jelentéséhez közelálló jelentésben: (CASTR.) *m u e m d ā n d a w ā d a n d a m u a t!* 'dein zu sagendes Wort berichte!' [mondandódat szódat mondd!]; 128); *m u e u n d a u n i e u n j e u m u e u a n* 'das Weib, welches ich nehmen sollte, mein Weib nahmst du' [veendőm nőm, nőm vetted] (136).

ember,] (vö. *jādam*, *jādādm* 'gehen'); *lahanana nienete* 'ein Sprecher' (vö. *lahanādm* 'sprechen'. A szerkezet 'ein Ruderer' értelmezése téves); *teamdana nienete* 'ein Käufer' (vö. *teamdāu* 'kaufen') (Wb. Anh. 383); *pīntana hāsauah* 'der Mann, der Werkbäume suchte' (275; vö. LEHT. AblSuff. 65: *O. pīntā* 'Tischlerholz suchen, Tischlerholz hauen'); *maedarkāna jieru* 'der hinkende Wirt' (262; vö. *maedadm*, *maedādm* 'hinken'; az -rk- elem augm. vagy frequ. képző); *s jurn je jēndat(a h) anodan seijuuveh* 'im drehenden Strom ging ihr Boot unter' (297; vö. *surileu* 'wälzen, rollen'). LEHTISALO szövegeiben is találtam példákat: *O. mañ nāñnān t ā r ā ñ n a t s ē ñ n a t s' t sām' nāñ* 'dies ist ja der von mir benötigte Köcher!' (149); *tādebe sērođēttu nōb' xa t t a ñ n v p ā ē m' mañnē* 'der Witwer-Wirt Zauberer sah einen schwimmenden Stein' (23); *P. j i l l e ñ n v j i k k a ñ n ā β ā p t a n ā d u' a* 'lebendiges Wasser schütteten sie darauf' (21); *η v è d a ñ a ñ n ā χ ā s a β β o t a m n v η d a ñ n ā* 'der mit Treibnetz fischende Mann fischt noch mit dem Treibnetz' (121; a 49. számú puri elbeszélésben, amelyből ezt a mondatot idézem, állandó kifejezésként sűrűn előfordul a 'der mit Treibnetz fischende Mann' jelzős szerkezet); *T. nōb' j ā d a ñ n v s ū d b' e β ≈ ē s o k k u m ā t t v m ā t. k a d ā* 'seinen Weg entlang schlüpfte ein Fussgänger, ein Riesenunhold Alter [gyalogió óriás-öreg] in sein Zelt' (100); Oksz. *s a β β o j i l l e ñ n v χ i β e r i χ ű ñ ā ñ n v t ē ñ n e β ā n?* 'einen reichen [jólélő] Menschen wo weisst du' (304); vö. *O. n ā β n ā n t t v nōb' s a β β o - j i l l e ñ n v χ ā s a β β v t a ñ n ē β β i* 'es war vor Zeiten ein reicher Mann' (35); Kan. *ārkkv j ű y w n ē ñ ē β e d v χ a r l t ā ñ m a n z a r ā ñ n w n i è n d' a β ā t n ā ñ* 'die Mutter des älteren Vielfrass zu ihrer eigenen Arbeitsfrau [a maga dolgozó asszonyához] begann zu sprechen' (217); Nj. *r a m p ā p v i a n n v d n i è s s ā p* 'skilaufender Mann' (607). Az erdei nyenyec maikovszkajai nyelvjárást képviselő szövegekben érdekes állandó kifejezésben fordul elő a *mīē*- 'esse' ige -*nnv* képzős igeneve: *k a i i t t v m i è n n v p ū u s s ā p* *mañ k ā t t a s v' n ā m* 'ich gehe eine einzelne [maga levő, maga létező] alte Frau erschlagen' (81); *k a i i t t v m i è n n a p ū u s s ā p k ō n n ō k ō r m a j* 'die einzelne alte Frau legte sich nieder um zu schlafen' (83) stb. Ugyanebben a nyelvjárásban még egy másik kifejezésben is megvan a *mīēnnv* igenév: *s ā m i j ā x a n n v m i è n n v p ū u s s ā p n u* 'der an einem unreinen Platze wohnende Sohn des Mütterchens' (139).

CASTRÉN példái közt érdekes adatokat találunk a *-*na*, *-*ne* képzős igenévnek tagadó mondatban való használatára: az igenévi jelzőt megelőzi a tagadó ige sg. 3. személyű vagy pedig *-*ne* képzős igenévi alakja: *nīne muena nienete* 'der nicht [hier] war' [nem-levő (itt) levő ember]; *nī (nīne) jilina nienete* 'der nicht lebt [nem élő ember]; *nī (nīne) mansarāna nienete* 'der nicht arbeitet' [nem dolgozó ember]; *nīne hañana nienete* 'der nicht jagt' [nem vadászó ember] (Wb. Anh. 383). Érdekes a következő példa CASTRÉN szövegeiből: *āni nāmūdō n i n j e m g a r o a n a m* 'wieder setzten sie den, der nicht wollte' (140). Ebben az adatban a sg. acc. -*m* ragja nemcsak a főnévül használt -*na* képzős igenévhez járul, hanem a tagadó ige *-*ne* képzős alakjához is.

Néhány adat szerint a *-*na*, *-*ne* képzős igenév a jelzős szerkezetben befejezett cselekvést jelent: (CASTR.) *jābiena nienete* 'ein Betrunkener' [ivott ember] (Wb. Anh. 383); (LEHT.) *O. p u x ű t s ē β ā d ē ñ n w j ō m p u t a ñ n ē β β i* '[da] war... der vor einer Alten erzogene Joompu vorhanden' (95); *T. mañ j e χ ē r ā ñ n v j ū ñ n a m' χ a ñ ā d v χ ō ű k ū d m' a* 'wo finde ich ein fremdartiges [nem ismert] Pferd' (94; vö. REG. *jeherana* 'unbekannt'; CASTR. *j i h e r ā u*

'nicht wissen, nicht verstehen' stb.); Kan. *χανζέρ*'' *tōñnv χιβεριμ*'' *nīr manje*''? 'wie siehst du nicht den gekommenen Menschen?' (226). — A kamasz szamojédból is vannak adatok a *-na, *-ne képzős igenév praeteritumi jelentésére, vö. DONN.—JOKI § 70.

Egy puri nyelvjárást képviselő szövegben (49. sz.) egy állandó kifejezésben többször előfordul jelzőként a *pāttañnv* szó, pl. *pāttañnv mā r taññāsi*''²⁷ 'war doch dein Schmiedehammer mit Holzstiel vorhanden' (126), *пуху тсāntv ну ηδв*'' *pāttañnv mā m*'' *nāmmā* 'der Sohn des Mütterchens nahm einen Schmiedehammer mit Holzstiel' (123) stb. A szamojéd szövegben nincs a 'Stiel' szónak megfelelő szó. Hogyan értelmezendő tehát a *pāttañnv* alak? LEHTISALO kimutat a nyenyecben egy *-tta, *-tte igeképzőt, amely a névszóból képzett igenék 'mit etw. beschäftigt oder versehen sein' jelentést ad: O. *pāttā* 'Holz in das Stossfeuer, den Herd stecken' (*pā* 'Baum, Holz') (AblSuff. 321). Az ige eredeti jelentését a magyarban csak körülírással tudjuk visszaadni: 'fával ellát'. Ebből a denominális igéből való *-na képzős származék a *pāttañnv* szó, amelynek eredeti igenévi jelentése ('fával ellátott') teljesen elhomályosult. Ugyanilyen képzésű elhomályosult igenév a 'Polizist, Soldat' jelentésű szó: (LEHT. i. h.) O. *pātti-ttañnv* 'Polizist', BZ. *pātti-ttañnv* 'Soldat' (vö. O. *pātti-itā* 'ein Schwert, einen Säbel haben, mit einem Schwert, einem Säbel versehen sein': O. *pātti* 'Schwert, Säbel').

Tekintetbe kell vennünk a szövegeknek és a szótáraknak azon adatait, amelyekben a *-na, *-ne képzős igenév főnévi vagy melléknévi használatban jelenik meg: (CASTR.) *ānī jā d n a jādā* 'die anderen Fussgänger gehen' (62); *jam bōngana h a r o a n a ōkats* 'auf dem Wege Wollende [Freier] waren viele' (235); (LEHT.) O. *tādv ŋāēßonia*'' *ñdv-ηδв*'''' *t a χ n a ñ n v māñmoñōdv* 'darauf hörte man über seinem Kopfe einen Sprecher sagen' (2); *m z ē d æ r k k ā ñ n v tōßpāññōdv* 'den Hinkenden hörte man kommen' (542); Oksz. *jālŋe*'' *j ā d a ñ n v dō* 'am Tage kam ein Fussgänger' (345); *tōñnv toßßi nu*''²⁸ 'ein Kommender kam doch' (271); BZ. *χ ē ē ñ ñ e jāñku*, *tōñnv jāñku* 'es gibt keinen der geht, es gibt keinen, der kommt' (570). Főnévvé vált *-na képzős igeneveket a szótári adatok közt is találunk: (CASTR.) *mirdatana* 'Verkäufer' (*mirdatau* 'ich werde verkaufen'); *tienēwana* 'der Wissende' (*tienēu* 'wissen, sich erinnern, denken'); (BUD.) *maserāna* 'szolga' (*māsara*, *masara* 'dolgozni'); (SPROG.) *tohodana* 'Schüler, Lehrling' (*tohoda* 'lernen'). — A szótári adatok között olyan nyenyec melléknevek is vannak, amelyek eredetileg *-na, *-ne képzős igenevek: (CASTR.) *ñābtiena* 'riechend' (*ñābtiedm* 'riechen, stinken' stb.); (REG.) *jālena* 'weiss', *jālena* 'rein', (SPROG.) *jālñā* 'hell' (vö. pl. BUD. *jāle* 'nap (nappal); világosság'; *jāle* 'lucere'); (REG.) *jeherana* 'unbekannt' (CASTR. *jiherāu* 'nicht wissen, nicht verstehen' stb.); (SPROG.) *jilñā* 'lebendig, lebend; Einwohner, Bewohner' (CASTR. *jileadm* stb. 'leben', SPROG. *jiles* 'leben, wohnen'); (SPROG.) *jinzilenā* 'gehorsam' (CASTR. *jinzileadm* 'hören', SPROG. *jinziles* 'hören, horchen, zuhören, gehorchen'); (CASTR.) *maedana* 'lahm, hinkend', (SPROG.) *mādnā* 'lahm' (CASTR. *maedadm*, *maedādm* 'hinken', SPROG. *mādes* 'hinken, lahmen').

Ha figyelembe vesszük, hogy a kamaszban elsősorban éppen jelzős szerkezetben gyakran megjelenik a *-na, *-ne képzős igenév (DONN.—JOKI 177—8, § 70), s mivel a nganaszából is van világos adatunk *-na, *-ne képzős igenévre (CASTR. *tī-neā* 'sauer, verfault'; az uráli nomen-verbum egyéb igenévi származékait l. fentebb 79. l.), kimondhatjuk, hogy a nyenyec *-na, *-ne képzős igenév, — amely már veszített életképességéből, éppen úgy, mint

a finnugor nyelvek *n. igenévképzői — összamojéd *n. igenévképzőre vezethető vissza, s ez az összamojéd igenévképző kétségtelenül uráli eredetű igenévképző.

Érdekes tanulságokkal szolgál egy 'rot' jelentésű -*na* képzőt tartalmazó nyenyec szó. LEHTISALO feltételez az obdorszki nyelvjárásban egy *nār 'rot' szót, s erre a kikövetkeztetett melléknévre vezeti vissza az O. *nārmā* 'rot werden', *nārjā* 'rot sein', Kisz. *nēārđāš* id., Lj. *nēārđeā* 'ist rot' igéket, amelyeket *-*ma*, illetőleg *-*ja* denominális igeképzőkkel képzett származékoknak magyaráz (AblSuff. 71). CASTRÉN *nārana* 'rot' adata mellett még találunk -*na* képzős származékot: (CASTR.) *nārijana* 'rot', (SPROG.) *nārana* id., (LEHT.) O. *nārjānnv* id.: *nārjānnv* "χāē" *tañnāđ*"^x 'die roten Gewitter stiegen auf' (527). CASTRÉN, SPROGIS és LEHTISALO adatában a -*na* képző a *nāra*, *nārja*- alapszóhoz járul, s ez az alapszó *-*ja* képzős származék. A 'rot' jelentésű szónak ezzel a *-*ja* képzős alapszóval teljesen megegyező változatai is vannak: (CASTR.) *nāra* 'rot', (BUD.) *nārja* 'piros, vörös', (LEHT. Vd. 534) *nārjā* 'rot', vö. még (SPROG.) *nāte* id., SCHRENK *nārja* id. CASTRÉN *nārja-na* adatában megjelenő *nārja*-tő viszont azonos a (CASTR.) *nārjā* 'rot' szóval. — CASTRÉN egyik énekében fordul elő 'rot' jelentésben a *njārmada* szó: *paridienje nieh paridienje ājenda illma n j ā r m a d a adimeāh* 'unter der schwarzen Haut des schwarzen Weibes kam Rot zum Vorschein' (198). A *njār*- alapszóhoz ebben az adatban -*ma* képző járul. A szóvégi -*da* elemet determináló értelemben használt sg. 3. sz. birtokos személyragnak foghatjuk fel. Ha összehasonlítjuk a *-*ja* és -*ma* képzős 'rot' jelentésű származékokat LEHTISALO igei adataival, az alapszó azonossága mellett azonnal feltűnik a képzők azonossága. Felvethetjük a kérdést, mi a tőszó: nomen-e vagy ige? És milyen funkciójú képzők jelennek meg a származékokban: denominális vagy deverbális képzők? Itt egy nomen-verbumról van szó, s a képzőket egyaránt felfoghatjuk denominális vagy deverbális képzőknek, újabb bizonysgául annak, hogy az azonos alakú uráli képzők történeti szempontból eredetükre nézve is azonosak. — A *nār- szótőnek még egy érdekes összetett képzős alakját találjuk meg LEHTISALO egyik obdorszki szövegében: *nāb^ri χāē* " *nārkkansēi tañnāđ*" 'die anderen Gewitter stiegen rötlich auf' (29). A *nārkkansēi* származékban megjelenő -*kka* elem ugyanaz a demin. képző, amely megvan pl. a *nārkkā* 'gross' szóban is. Ugyanez a képzőelem mutatható ki a 'rot' jelentésű szó szelkup alakjaiban is: (CASTR.) *warg*, *warga*, *wuerg*, *muerge*. A nyenyec alakban a -*sēi* végzet valószínűleg *-*še*- + *-*j* (*-*i*) összetett igenévképző (vö. LEHTISALO, AblSuff. 199—201). A -*kka*- és a -*sēi* elem közt levő *n* valószínűleg szervetlen hang. Érdekes összetett *-*ma*- + *-*še*- + *-*j* (*-*i*) képző jelenik meg a *nār- tőnek a *nārmōšē* származékában: (LEHT.) O. *jāptikkañ* " *nārmōšē*! 'Rötlicher meines Japtjik-Stammes!' (473).

Valószínűnek tartom, hogy a szóban levő szócsaládba tartozik bele a 'Kupfer' jelentésű nyenyec (CASTR.) *nārawa*, (REG.) *nārau*, (SPROG.) *nārwa*, (LEHT. Vd. 170, 333) O. *nāraþo*, BZ. *nāraþþo* szó is. Ebben a szóban a *nār*-, illetőleg a teljesebb *nāra*- tő mellett a finnugorságban és a szamojédságban ma is erősen életképes *m. képző jelenik meg (vö. LEHTISALO, AblSuff. 82—110). Valószínűnek tartom egyúttal, hogy a réznek ez a nyenyec neve egy *nārawa jēsea 'vörös fém' jelzős szerkezetből vált ki, tehát éppen úgy tapadással nyerte mai jelentését, mint az ezüst *njanaej* stb. neve (l. fentebb 65 l.).

V.

A hátravetett jelző

A finnugor jelzős szerkezetekre és az uráli mondat eredeti szerkezetére vonatkozó kutatások egyaránt arra az eredményre vezettek, hogy ősi, szigorú szórendi szabály értelmében az uráli alapnyelvben a jelző megelőzte a jelzett szót. Ezt az uráli mondattani sajátyságot — mint láttuk — a mai uráli nyelvek is megőrizték. Ezzel a szabállyal ellentétben állanak a finnugor nyelvek fordított szórendű vagy hátravetett jelzős szerkezetei, amelyek a finnben a legrégibb idők óta meglehetősen széles körben használatosak, de szórványosan a többi finnugor nyelvből is kimutathatók (vö. SIMONYI i. m. 8–10; SEBESTYÉN: NyK. XLIV, 5–8).

FOKOS-FUCHS DÁVID „A melléknévi jelző szórendje” (Nyr. LXIII: 35–40, 71–79) című dolgozatának összefoglaló részében megállapította, hogy a finnugor nyelvekben „a hátravetett melléknévi jelző fejlődését kétféle módon képzelhetjük el. Vagy — tisztán pszichológiai alapon — az történt, hogy a jelzett szó, mint hangsúlyozott uralkodó képzet a melléknévi szólam elé került, és a hangsúlytalanná vált melléknévet a maga szólamába olvasztotta bele, vagy pedig — nyelvtörténeti alapon — egy jellemző urál-alt. nyelvsajátság alapján kell a fejlődés menetét elképzelnünk. Az urál-alt. nyelvekben ti. a főnév igen sűrűn tulajdonságjelzőül is használatos, és így gyakran valóságos melléknévvé vált; mármint számos kapcsolatban a melléknévvé vált főnévet nem jelzett szónak, hanem új szerepének megfelelőbben a megelőző főnév melléknévi jelzőjének érezték, és ezeknek a kapcsolatoknak a mintájára fejlődött az egyes nyelvekben — de többnyire csak szórványosan — a főnévet követő melléknévi jelző használata . . . A második magyarázatot az teszi valószínűvé, hogy az eszerint feltételezett fejlődés nyelvtörténetileg szinte lépésről lépésre nyomon követhető” (79).

A nyelvi adatok arról tanúskodnak, hogy fordított szórendű, azaz hátravetett jelzős szerkezetek a nyenyec-szamojédban is kimutathatók, elsősorban a nyelvemlékeknek tekinthető hősénekekből, amelyek CASTRÉN feljegyzésében maradtak ránk. Személynevekben és sztereotíp-kifejezésekben őrződtek meg ezek a kapcsolatok, amelyekben a két tag valóságos összetétellel egyesült, és éppen ezért a formansokat csak a második tag veszi fel. Hangsúlyoznom kell, hogy hátravetett jelzős kapcsolatokat csak a nyenyec szövegekben találtam. Az a kapcsolat, amely DONNER—JOKI kamasz szótárának III. fejezetében (Hauptzüge der Grammatik) például van idézve a fordított szórendű jelzős szerkezetre (*u'btulgut bu g a' i i m k ā z e r' i i m šeimūtše tu ya mu'ne* 'lasst die wilden Stiere mit seiner Stute zusammen [um sie] totzustossen' 135, § 25), nem hátravetett jelzős szerkezet, hanem értelmezős kapcsolat.

A nyenyec adatok egyik csoportjában a hátravetett jelző nyelvi tényekkel igazolhatóan ugyanolyan fejlődés eredménye, mint amilyen fejlődést FOKOS nyelvtörténeti alapon a finnugor nyelvek fordított szórendű jelzős szerkezeteiben feltételezett. Ezek az adatok teljes mértékben igazolják FOKOS elgondolásának helyességét.

CASTRÉN szövegeiben az 1. sz. hősi énekben fordul elő a következő sor: *j ā d v e ā d n j ū d e ā h ā n a d* 'bringe den jüngsten Handgelenkschutz' [egy személynév] (16). A *jādvēād njuđeā* kapcsolatban a *njuđeā* szó mai nyelv-

érzékünk számára hátravetett melléknévi jelző. A *njüdea* szó CASTRÉN szótára szerint 'klein' jelentésű melléknév. A szó megvan REGULY feljegyzéseiben és SPROGIS kanini szójegyzékében is: (REG.) *ñude, ñudje* 'jung, klein'. (SPROG.) *ñude* 'klein'. A szövegekben a szó 'jung, der jüngere, der jüngste; klein' jelentésben fordul elő: (LEHT.) T. *ñude ß-ēñnan̄ko mallē tūßßi* 'der junge ß. ist schon gekommen' (380); (CASTR.) *njüde habi nienjam niedanda mueda* 'die Schwester des jüngeren Ostjaken nahm er zum Weibe' (295); (LEHT.) O. *mañe''ñude ñāßßv''* 'unser jüngster Bruder' (455); BZ. *ñude pāppakkōß ñāñen sūw-ræm^{B*i*}* 'mein kleiner Bruder läuft zu mir' (329). Adataink vannak azonban arra, hogy a szónak főnévi jelentése is van, és valószínűnek tarthatjuk, hogy a szó eredeti kategóriája szerint főnév. CASTRÉN szövegeiben a *njüdea*, *njüdea* szó egy és ugyanazon mondatban melléknévi és főnévi jelentésben fordul elő: *manj n j ü d e ä d ā n niebeau hanā pānhī n j ü d é ä n* 'als ich klein war, brachte meine Mutter mich zu dem Jüngsten von Paanhy' (8). A szó főnévi jelentése tehát ezen adat szerint 'legfiatalabbik fiú'. LEHTISALO szövegeiben a *ñude* szó egy Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviselő énekekben 'legfiatalabbik fiútestvér' jelentésben van meg birtokviszonyt kifejező kapcsolat birtokszavaként: *sāttv jām^{B*i*} ñude* 'der jüngste Bruder der Langgesichter'. [Arca Hosszú legfiatalabbik öcs] (202). A 'legfiatalabbik fiú', illetőleg a 'legfiatalabbik öcs' jelentésből könnyen fejlődhetett 'ifjú' jelentés. Ebben a jelentésben találjuk meg a szót egy obdorszki samán-énekben: (LEHT.) *tamnv tāxā'' tāē'ekkōðv''* *χ ā ñ ñ i ñ ū ð ä v''^A*! 'noch weiter vorwärts befehlet eure jungen Vögelchen!' (489). A *χāññi: ñūdēv''^A* szerkezet tulajdonképpeni jelentése: 'madárfióka ifjak' (vö. LEHT. AblSuff. 54: O. *χāññi* 'junger Vogel', OP. *χāññi*, K. *χāññi*, Szj. *χāññi-kko* id., Nj. *kān* 'Junges des Schwanes, des Kranichs oder der Gans'). A *ñūdēv''^A* szó ebben a szerkezetben főnév, amely jelzett szóul áll. A szerkezet két tagját megcserélhetnők, a kifejezés, illetőleg a mondat értelme nem változnék meg: madárfióka ifjak = ifjú madárfiókák.³⁰ — Visszatérve most már a *jādvēad njüdeä* szerkezetre, az imént tárgyalt, LEHTISALO szövegeiből való adatok alapján világos, hogy a *njüdeä* szó ebben a szerkezetben is 'legfiatalabbik fiútestvér' jelentésű főnév, jelzett szó, amelynek a *jādvēad* személynév a jelzője. Eredetileg tehát olyan egyenes szórendű jelzős szerkezet, mint pl. a magyar *István öcsém*. Később, mikor a *njüdeä* szó főnévi 'legfiatalabb fiú, legfiatalabb öcs; ifjú' jelentéséből fejlődött 'jung, der jüngste, klein' jelentése és melléknévi funkciója általánosult, az eredeti főnévi jelző vált a nyelvérzek számára jelzett szóvá, az eredeti jelzett szó pedig jelzővé, s ezzel az egyenes szórendű jelzős szerkezetből fordított szórendű, azaz ún. hátravetett jelzős szerkezet fejlődött. A szerkezetben tehát a nyelvérzek számára megváltozott a két tag egymáshoz való viszonya, de maga a szerkezet továbbra is megőrizte eredeti hangsúlyát, egységes szólamát és azt a sajátságát, hogy — mint összetétel — a formansokat csak a második tag vette fel, tehát megőrizte az egyenes szórendű jelzős szerkezet minden uráli jellegzetességét. — A 7. sz. énekekben a *njüdeäh*, *njüdeä* szó a 'Graukopf' [fej-fehér] jelentésű személynévvel való kapcsolatban egyenes és fordított szórendű jelzős szerkezetben fordul elő, tehát állhat jelzőül és jelzett szóul: *ä e u v v a s i r e n j ü d é ä h s i d e j ā n m a d ā d a* 'den jüngsten Graukopf [den Graukopf-Jüngsten] schnitt sie entzwei' (205). Ebben a kapcsolatban a *njüdeäh*

³⁰ FOKOS DÁVID szíves közlése szerint a németben jól lehet a szó kétféle alkalmazását érzékeltetni: fiatal madárfiókák: junge Vogeljunge; a fiatal madárfiókák: die jungen Vogeljungen.

szó mint 'legfiatalabbik fiútestvér' jelentésű főnév jelzett szóul áll, amelynek jelzője a 'Graukopf' jelentésű kéttagú személynév. A *njüdeä* szó azonban jelzője is lehet a 'Graukopf' jelentésű személynévnek: *n j ü d é a ä e u v v a s e ä r j ä r k ä d a t i n s e ä j u o r k a n* 'Der jüngste Graukopf fing ihn in die Schlinge des Lassos' (192); *n j ü d e ä n ä e u v v a s i r e h t j i k i j ä d ä n i n s i u r v i ä h* 'Der jüngste Graukopf von dieser Stelle wieder zu laufen begann' (203). Ha a *njüdeä*, *njüdeä* szó 'der jüngste' értelmezését 'legfiatalabbik öcs' jelentéssel helyettesítjük, akkor ez a két utóbbi adat azt az uráli nyelvekből ismert, de nem gyakori szerkezet-típust képviseli, amelyben a családi viszonyt kifejező szó megelőzi a személynévet (l. fentebb 64. l.).

Eredetileg egyenes szórendű jelzős szerkezet volt a következő kedveskedő, sajnálkozó kifejezés is, amelyben mai nyelvérzékünk szerint hátravetett jelző van: (LEHT.) BZ. *p ä p p v j e ß ß a n . p z ö ß v* "unser armer jüngerer Bruder" [öcs-szegényünk] (331); *p ä p p v j e ß ß ä n z ä d a k k ö ß j i n x ä* "mornv 'mein jüngerer Bruder, mein armer Kleiner [öcs-szegénykém], kommt mir oft in meinen Sinn' (i. h.). Hogy az 'arm' jelentésű szó eredeti kategóriája szerint főnév és mint ilyen jelzett szó lehetett, bizonyítja a következő mondat, amelyben a szó 'Waise' jelentésben igeiként ragozva állítmányul áll: (LEHT.) BZ. *m a n j e ß ß a k k o m* "a 'ich bin eine Waise' (287). A következő, Usztje falu nyelvjárását képviselő szövegből való adatban a szó 'Waise' jelentésben jelöletlen birtokos szó: *n ä x a r* "j e ß ß v n ä b r a m" n i r t ä b r e d ä n e r ü "a 'der Stiefmutter von drei Waisen befielst du nicht' (582). Elölálló főnévi jelzőül találjuk meg a szó -*kku* demin. képzős alakját egy obdorszki mondatban: *t ä d v t s i k k i j e ß ß o k k u n a t s e k k e t s ä x ä* n ä b r ä k k ö n t s i "t a f e m b ä d a b r ä d ä n" s u j j i d i "x ä m m i d "a 'dann fielen diesen verwaisten Kindlein, während ihre ältere Schwester sie so aufzog, die Nabel ab' (456).

Az ún. hátravetett jelzőt tartalmazó személynéveknek és sztereotíp-kifejezéseknek egy nagyobb csoportjában a jelző fordított szórendjét nem lehet megmagyarázni azon az elvi alapon, hogy egy egyenes szórendű főnévi jelzős szerkezetben a két tag egymáshoz való viszonya megváltozott a nyelvérzék számára: az eredeti jelző jelzett szóvá, az eredeti jelzett szó pedig jelzővé vált.

Vizsgáljuk meg az ide sorozható adatokat.

CASTRÉN szövegeiben, a 10. sz. énekben sűrűn előfordul a 'Verzierte Wiege' jelentésű személynév, amely ún. hátravetett igenévi jelzőt tartalmazó kapcsolat: *j i e p t s p ä d a v i o i h* ('249 stb.), *j i e b t s p ä d a v i o i h* (251 stb.). Az énekben ugyanezt a személynévet értelmezős szerkezetben a sg. acc. -*m* ragjával ellátva is megtaláljuk, s az acc. ragja az ún. hátravetett jelzőhöz járul: *n j i r t s j i t a n a j i e b t s p ä d a v u e m h a r t t a n i s e a m d a n j a m ä d a* 'Der mit den Augenbrauen [személynév] Verzierte Wiege, seinen eigenen Vater ergriff' (266). A 'verziert' jelentésű igenév egy másik személynévben előlálló jelzőként van meg: *p ä d a v i o i s a u k* 'Der Verzierte Oberpelz' (230), sőt maga a *j i e b t s p ä d a v u i h* kapcsolat is előfordul előlálló főnévi jelzőként: *j i e b t s p ä d a v u i h n i s e r h ä j u v u i h ö l e r i n g a e h* 'Verzierte Wiege, dein Vater blieb allein' (266). A *j i e b s p ä d u v u i h* kapcsolat világos nominális mondatként is megtalálható az énekben: *h ä e u n j ä n a w ä n g t s e ä n a o p o j j i e p t s*, *j i e b s p ä d u v u i h* 'nach der Seite hin in einer kleinen Grube [ist] eine Wiege, die Wiege [ist] verziert' (247). Feltehető tehát, hogy a 'Verzierte Wiege' jelentésű személynév eredete szerint kéttagú nominális mondat: 'die Wiege [ist] verziert'. A 'Verzierte Wiege' jelentésű személynévvel azonos szerkezetű a (CASTR.) *p u h r u t s e w ä d a v i h* 'Der

vom Mütterchen Erzogene' [Anyóka felnevelt = Anyóka felnevelte] (166) személynév.³¹

A 2. sz. hősi énekben fordul elő a *hāpt jālinsie*, *hāpt jālensie* 'Der Helle Renntierochs' személynév. A kapcsolatot ragos alakban is megtaláljuk, a sg. dat. -n ragját a második tag veszi fel: *hāpt jālensien* 'zu dem Hellen Renn-tierochsen' (48). Az ének egy másik helyén a *jālinsie* szó előlálló jelző ugyan-ebben a személynévben: *njūjū nimdje jālinsie hāpt* 'der Name des Sohnes ist Heller Renntierochs' (33).

A fentebb tárgyalt példák közül háromban fordul elő a 'Graukopf' jelentésű személynév: *äeuwva sēar* (192), *näeuwva sīreh* (203), *äeuwva sire* (205); vö. még *näeuwva sēar* (189), *näeuwva sēar* (i. h.), *äeuwva sīre* (202). A személynév tulajdonképpeni jelentése 'fej-fehér'.³² Valószínűnek tarthatjuk, hogy a 'fehér' jelentésű szó eredeti szerepe szerint ebben a kapcsolatban nominális állítmány éppen úgy, mint a *jālensie* szó a *hāpt jālensie* kapcsolatban. — A 'fej-fehér' személynévvel azonos szerkezetűek a 'mell-fehér' és 'homlok-fehér' rén-szarvasra vonatkozó sztereotíp kifejezések CASTRÉN és LEHTISALO szövegeiben: (CASTR.) *muetita (η)udita ū mālähä side la d sier m jiekangājūda* 'mit seinen eigenen Händen vom Ende der Zeltstangen zwei weissbrüstige machte er los' (211); (LEHT.) Nj. *tšìet ratšì èr m i tañ sēārñām* 'meine vier Weissbrüstigen band ich dort an' (407); O. *sēdm tšēto tā i sēr tto pōdermì* 'acht Weiss-Stirnen schirte er an' (523); Nj. *nāxar tā jšì èr tittō nām* 'marjen' 'drei Weiss-Stirnen, Renntiere fing ich' (412). Vö. továbbá a rén-szarvasnak két másik nevét CASTRÉN, illetőleg LEHTISALO szövegeiben: *side m a h a h e ä n a m pōderjieda* 'zwei Krummrücken schirte er an' (238); (LEHT.) Arch. *side tā è ß ß l ē m b' e m* 'pōderñaxajjūda' 'zwei Breitschwanz schirte er an' (175). CASTRÉN és SPROGIS szójegyzékében van feljegyezve a juh következő neve: (CASTR.) *ñaejābta* 'Schaf', (SPROG.) *eijābta* id. (tkp. 'Dünn-fuss': *ñae* 'Fuss' + *jābta* 'fein'). Itt említhetjük meg a CASTRÉN szótárában előforduló *puije-ser* 'weissnasig' [orr-fehér] összetételt is.

CASTRÉN szövegeiben fordulnak elő a következő személynevek: *üöpt jenjuewa* 'Flachshaar' [haj-len] (211); *puijembeä niensäh* 'Der Gerade Nasen-rücken' [orrfej-egyes] (66); *sēataeh njānduj* 'Scharfes Gesicht' [arca-éles] (138). Érdekes a (LEHT.) *šā* 'jām^B a'' 'ja' 'Grosses Langgesicht' [arc nagyon-hosszú] személynév egy archangelszki nyelvjárást képviselő énekben (54. sz.). A -ja augm. képzőt a kapcsolat második tagja, a 'lang' jelentésű szó veszi fel.

Mindezek a kapcsolatok eredetük szerint nominális mondatok, amelyekben a mai hátravetett jelző eredetileg a nominális állítmány szerepét töltötte be. A mai jelzett szó, az egykori alany, a maga szólamába olvasztotta bele az egykori állítmányt, amely tehát ilyen módon elvesztette külön hangsúlyát és külön szólamát. Felelni kell azonban ezzel a magyarázattal kapcsolatban arra a kérdésre, hogy miképpen mehetett végbe ez a folyamat. Úgy gondolom, hogy ez a folyamat olyan, a II. fejezetben (68. l.) tárgyalt jelzős szerkezetekben ment végbe, amelyekben a kéttagú jelző nominális mondat. Az i. h. említett példák közül különösen tanulságos a következő két példa: (LEHT.) Oksz. *ä è ß ß ò d a s ē r k k o ß è s k o ä è ß ß i* '[dieser] war ein weisshaariger

³¹ Vö. magyar az ő nevelési (= nevelése) *gyerék* (BEKE: NyK. XLII, 361. jegyz.)

³² Ilyen jelentésű személynév előlálló jelzővel MUNKÁCSI manysi szövegeiben is található: É. *jānk-pūnk* 'fehér fő' (BEKE: NyK. XLII, 361).

Greis' [feje-fehér öreg volt] (76); Mezeny *ηᾱῆββ τᾱ' ik sīzēβ* 'ein kleiner Vogel mit braunem Kopf' [fej-barna madárka] (AblSuff. 377). Érdekes a következő adat is: (LEHT.) Arch. *sūēβ sēru'' ηārkkv taēm'' māmmoñnōδv* 'den Alten Hellauge [Szem-Világos öreg] hörte man so sagen' (437). Vö. még az imént említett njalinai adatot is: *nāzar tājśiēr tīttnō nām''marjen* 'drei Weiss-Stirnen, Renntiere fing ich' [három homlok-fehér rénszarvast fogtam] (412).³³ Egy ilyen típusú háromtagú jelzős szerkezet, mint 'feje-fehér öreg', 'fej-barna madárka' vagy 'homlok-fehér rénszarvas' éppen úgy egységes szólamot alkot és egy hangsúly alá esik, mint bármelyik kéttagú jelzős szerkezet. A hangsúly ezekben a háromtagú szerkezetekben is a jelzőre, mégpedig az alanyból és állítmányból összetétellé egyesült jelző első tagjára, tehát a 'feje', illetőleg a 'fej', 'mell' szóra esik. Ilyen háromtagú jelzős szerkezetekben veszi el a kéttagú jelző második tagja, az eredeti nominális állítmány a maga külön szólamát és külön hangsúlyát. Egy '*fej-fehér öreg' (vö. 'fej-barna madárka') jelzős szerkezetből válhatott ki a 'fej-fehér' személynév, vagy egy '*arca-éles ember' típusú szerkezetből az 'arca-éles' típusú személynév. Az így alakult személynevekben a hangsúlyát és a szólamát veszített egykori állítmányt a nyelvérték hátravetett jelzőnek fogta fel, az egykori alanyt pedig jelzett szónak.

Fokos felfogása szerint a magyar *szemfájó*, *fejefájó* és *felemás* féle szerkezetek csak látszólagos hátravetett jelzős szerkezetek, mert ezekben „a főnév valójában alanya az utána következő melléknévnek (névszónak)”. Az ilyen típusú kapcsolatokra manysi, udmurt és finn példákat is idéz Fokos, s török megfelelőkre is utal (vö. Nyr. LXIII: 38 és az ott idézett irodalom). A nyenyec adatok mindenben igazolják Fokos ezen magyarázatának helyességét.

A nyenyec-szamojéd adatok világosan mutatják, hogy a hátravetett jelző fordított szórendje csak látszólag van ellentétben az ősi uráli szórendi szabállyal, amely szerint a jelző megelőzi a jelzett szót. Azok a nyenyec kapcsolatok, amelyekben mai nyelvértékünk szerint hátravetett jelző van, részben egyenes szórendű jelzős szerkezetből fejlődtek a két tag egymáshoz való viszonyának megváltozásával, részben jelzői szerepet betöltő nominális mondatból, amelynek alanya a maga szólamába olvasztotta az egykori állítmány szólamát. Az elhomályosult szerkezetű személynevek és sztereotíp kifejezések ún. hátravetett jelzőjének analógiájára a nyenyecben egyáltalán nem keletkeztek hátravetett jelzővel való kapcsolatok. Látszólagos hátravetett jelző van az egyik njalinai énekben előforduló kapcsolatban: (LEHT.) *β'i ēśśəp jām pōkōm nixītāηnammoβ* 'mein langes Messer zog ich doch' [vas-hosszúcskám bizony kihúztam] (413). A 'hosszúcska' szó itt főnévül használt képes kifejezés a 'kés' ('kard?') szó helyett. Ugyanez a kapcsolat az ének egy másik helyén a következő mondatban van meg: *β'i ēśśəp jām pōkōm nāmūdētāηnām βiēśśəp siēηktattnō* 'mein langes Messer zog ich hervor aus der eisernen Scheide' (410).

A nyenyec adatok arra mutatnak, hogy a jelző fordított szórendje az uráli nyelvekben nem uráli eredetű mondattani sajátosság. A nyenyec és a finnugor hátravetett jelzős kapcsolatok között tehát nincs okunk genetikussá összefüggést keresni. Az uráli nyelvek fordított szórendű jelzői párhuzamos,

³³ Különös figyelmet érdemelnek azok a hasonló típusú jelzős szerkezetek, amelyeket a magyarból, az obi-ugor nyelvekből, az udmurtból és a mordvinból, valamint a török – tatár nyelvekből BEKE mutatott ki (NyK. XLII, 368, 384–9).

másodlagos fejlődéssel jöttek létre bizonyos, az uráli nyelvek lényegéhez tartozó mondattani jellegzetességek alapján. Ezek a jellegzetességek: a főnév minősítő jelzőül való használata, a főnévi jelzős szerkezet két tagjának eredeti egyenrangúsága és felcserélhetősége, minősítő jelzőül használt főnév melléknévvé válása és a nominális mondat jelzői szerepe.

VI.

Az értelmező

SIMONYI meghatározása szerint „az értelmező abban különbözik a közönséges jelzőtől, hogy a jelzett szóval nem egyesül olyan szorosan, hanem mint utólagos kiegészítés, értelmezés, részletezés járul hozzá . . . Értelmezői viszonyban szerepelhetnek mindazok a mondatrészek, amelyeket a . . . jelzői szerkezetekben látunk, leggyakrabban a főnév (köznév vagy tulajdonnév, gyakran pedig jelzős főnév), továbbá a melléknévi igenév. Ez utóbbiak mai irodalmi nyelvünkben ritkák . . . , csak költőinknél fordulnak elő gyakrabban, továbbá a népnyelvben és régiebb íróinknál. A költőknél azért, mert a vers, mint Arany János mondja „a gondolatokat nem, mint a folyóbeszéd, egymásba fűzi, de egymás után sorozza” (Prózai dolg. 7). A régiségben és a naív népnyelvben azért, mert „ezeknek a kifejezéseknek a tartalmát a lélek még nem apperceptálja egyszerre, hanem csak asszociatív fűzi egymáshoz” (Nyr. 39 : 399, KERTÉSZ M.).³⁴ Ez a szerkezet nyilván ó s i b b az elülálló jelzőnél. — A rokon finnugor nyelvekben úgy látszik szintén nagyon gyakori a melléknévi és a számnévi értelmező . . . A nyelvészek sokszor és joggal — rövidített vagy pregnáns mondatot látnak az értelmezőben. Néha az értelmezőnek mondat értéke egészen világos . . .” (Jelzők 113—4).

FOKOS „A melléknévi jelző szórndje” című értekezésében kimondotta, hogy „értelmezős szerkezeteknek csak azokat a kapcsolatokat tekinthetjük, amelyekben formailag mellérendelt alkotó elemekkel van dolgunk; ezek külön hangsúlyt kapnak és külön szólamot alkotnak . . . Az igazi értelmező mind a mai napig megtartotta különállását és formai mellérendeltségét” (Nyr. LXIII: 38—9, 71).

KLEMM lefokozott állítmányt lát az értelmezőben, amelynek állítmányi, illetőleg mondatbeli értéke világosan érezhető. „Jóllehet mind a jelző, mind az értelmező állító szerepét vesztett állítmány, mégis a szakaszok különböző alakulása következtében más jelleget öltött a jelző és mást az értelmező . . . Míg . . . a jelző a jelzett szóval egy szakaszt alkot, s így egy hangsúly alá kerül vele, addig az értelmező külön szakaszt alkot külön hangsúllyal” (Mondattan 336—7).

A külön hangsúly és a külön szólam, — amelyet FOKOS és KLEMM egyaránt hangsúlyoz — éppen ez különbözteti meg az értelmezőt az ún. hátravetett jelzőtől a finnugor nyelvekben. Az értelmező felveszi mindazokat a ragokat, amelyek az értelmezett szóhoz járulnak, és rendszeren számban is megegyezik az értelmezett szóval, míg a hátravetett jelző úgyszólván össze-

³⁴ KLEMM szerint is „az egyszerűbb, fejletlenebb nyelvű régi írók s a nép mondatalkotásában inkább a képzeteknek egymás mellé való sorakoztatása fordul elő”, s ez a lélektani folyamat érvényesül az értelmezős szerkezetben (Mondattan 338).

tételt alkot a jelzett szóval, s a ragokat csak az összetétel második tagja, a jelző veszi fel.

Vizsgáljuk meg most már a nyenyec értelmezős szerkezeteket.

Érdekes csoportot alkotnak a nyenyecben azok a sajátosságos kapcsolatok, amelyekben a formailag értelmezőnek tekinthető mondatrész megismétli az értelmezett szót. Az értelmezett szóval morfológiailag azonos értelmező talán csak az értelmezett szó nyomatékosabbá tételére szolgál. De — mivel az e csoportba tartozó kapcsolatok mind dallamhoz kötött ének-szövegekből való idézetek — gondolhatunk arra is, hogy az értelmezett szó megismétlésének ritmikai oka van: (CASTR.) *hāsaua njudeä njudeä sōjā* 'ihm wurde ein Sohn geboren' [férfi gyermeke, gyermeke született] (137); *mueundau niu niu muevaen* 'mein Weib, welches ich nehmen sollte, mein Weib nahmst du' [veendőm nőm, nőm vetted] (131); *tjēta tidikou hōrakātji dion tjon miriti'eh* 'meine vier Mutterbrüder schwarzbrüstige Füchse, Füchse schenken sie' (282); *hwuko beäkutse beäkutse ewueh* 'ein von der Strömung getriebener kleiner Baum, ein kleiner Baum war es' (296); (LEHT.) Oksz. *jōnnatēm* "kāptam" *χāptam* "jōrkkałmī"^a 'tausend Renntierochsen, Renntierochsen von der Herde haben sie ausgesondert' (292; a sg. acc. -m ragja a számnévi jelzőhöz is hozzájárul); *χājjem^aadv* *ñēβ*, *ñēβ sūēβšī* 'mein von mir verlassenes Weib, mein Weib [ist] blind' (564); BZ. *juw^aērkkv jāχam* "mañnē"^a "ām"^a 'den Buchtver-zweigungsfluss, den Fluss sah ich' (283); *pārkko tam^aīdōv*, *tam^aīdōv šērā* 'seine Schneeschuhe ohne Fell, seine Schneeschuhe band er [an seine Füßel]' (309). — Van olyan adat is, amelyben az értelmezőnek tekinthető mondatrész megismétli az értelmezett szót, de formailag nem teljesen azonos vele: (LEHT.) Oksz. *paññērō* "jērβōttā", *jērβōttado* "mōββv" 'der Fürst der Harnische, ihr Fürst sagte' [a Vértek fejedelme, fejedelmük mondta] (257).

Nyelvi adatokkal bizonyíthatóan két mellérendelt mondat szintéziséből keletkezett a következő értelmezős kapcsolat, amelyet CASTRÉN szövegeiből idézek: 2. sz. ének a) variáns: *tjī nūāsongana hāsauam jādaptā h a - n a m d a n jūderta m* 'danach traf sie einen Mann, der seinen Schlitten zog' [azután talált egy embert, szánját húzót] (36). Az ének b) variánsában a kapcsolat a következő formában jelenik meg: *hāsauam jādaptā, hanamda njūderta* (49), a c) variánsban pedig: *hāsawa jādabtā, hanamda njūdertā* (56). A *hāsawa* alak jelöletlen tárgy. A b) és c) variánsban megjelenő kapcsolatot — elvben — kétféleképpen értelmezhetjük. Tekinethetnők értelmezős kapcsolatoknak, amelyben az igenévi értelmezőnek birtokos személyraggal ellátott jelölt tárgya van, s ez az értelmező nincs megegyeztetve az értelmezett szóval: 'talált egy embert, szánját húzót'. Mivel azonban a kapcsolatban a második mondat állítmánya verbum finitum = igenév, felfoghatjuk a kifejezést két mellérendelt mondat kapcsolatának is: 'talált egy embert, szánját húzta'. Hogy a b) és c) variáns második mondatát (*hanamda njūderta*, illetőleg *hanamda njūdertā*) valóban önálló mondatnak kell felfognunk és hogy az a) variáns eredeti *njūderta állítmánya analógia következtében vette fel a sg. acc. -m ragját s ezzel állítmányból értelmezővé vált, arra világos bizonyítékul ugyanezen ének két sorát idézhetjük: a) *hāsauam hōngun, hanamda njūderta* 'einen Mann triffst du, er zieht seinen Schlitten' (35), b) *hāsauam hōngun, hanamda njūderta* (49), c) *hāsawa hōngun, hanamda njūdertā* (56). A c) variánsban a *hāsawa* alak — éppen úgy, mint az előbbi példában is — jelöletlen tárgy. Az ének ezen két sora mind a három variánsban két mellérendelt mondat világos kapcsolata.

Az értelmezős kapcsolatoknak harmadik, legnagyobbik csoportját a tulajdonképpeni értelmezős szerkezetek alkotják. Ezekben az értelmezőt nem lehet ritmikái okokból vagy szintézis útján keletkezett mondatrésznek magyarázni. Az ide tartozó szerkezetek alaki szempontból két csoportba sorolhatók:

a) Az értelmező megismétli az értelmezett szót, s egyúttal kiemeli valamely jellemző tulajdonságát, számát. Az értelmezett szónak jelzője is lehet: (CASTR.) *nierī nieh paridienje nieh tamna pinje muevi, ih* 'das Weib von eben, das schwarze Weib, war noch draussen' (63); *opoj meadiko njärtsoh meah* '[Am Ufer . . .] ist ein kleines Zelt, ein Bärenmooszelt' (116); *opoj njēveau saeusi nieveau jiles hājis* 'meine eine Mutter, meine blinde Mutter blieb lebend' (281); (LEHT.) T. *χāpt, jōñnar k k āpt jōrēdu^a* 'Ochsen, tausend Ochsen sondernten sie von der Herde aus' (372); *ñūñi^a, ñūde ñūñi^a nēleŋc^ŋ ūdm^a* 'meinen Sohn, meinen jüngeren Sohn verheirate ich' (194); *ñōB^a sūdaβe pufi, nāmtūtšē jēšše pufi* 'ein Riesenhecht, ein gehörnter Eisenhecht' (197); Oks. *ñēβ šī^a ñēβ* 'ich habe ein Weib, sieben Weiber' [nóm, hét nóm] (271); BZ. *ōppōi ηačšēkkī, ñē ηačšēkkī χačše^a χājjuββī* 'ein Kind, ein Mädchen [nó-gyermek] ist beinahe zurückgeblieben' (287). — Ilyen szerkezetet kamasz szövegben is találtam: (DONN.) *tīñi, tamnu ηñi, iābā sorarbi* 'jener Junge, der Froschjunge, aber fragte die Mutter' (197).

Ezen csoporton belül külön meg kell említenünk azokat a kapcsolatokat, amelyekben az állítmányi ige elválasztja az értelmezett szót az értelmezőtől: (CASTR.) *niejum harm mie jēsinda harm* 'das Weib gab das Messer, das eiserne Messer' (3); *ñijnm njalkk āda pādsvui ñijnm* 'er zog den Bogen hervor, den verzierten Bogen' (193); (LEHT.) Oks. *tīñzēm^a v^a tād^a*, *jēššēkkō tīñzēm^a!* 'gebt unseren Lasso, den eisernen Lasso!' (260); *pōrχañnv jilleββ^a*, *jēp pōrχañnv, χōp pōrχañnv* 'wir leben im Walde, im Föhrenwalde, im Birkenwalde' (327); Maik. *ñēñē-ānnv tōt tajjēŋv, k ā l āes āmm ī tōjje^a j* 'in der Richtung nach vorwärts ist ein See, ein grosser, fischreicher See' (138); *ñātēxennv t ā tōkku kājju mm ī, n ā n mōs āmm ī t ā tōkku* 'an der alten Zeltstelle ist eine Diele geblieben, eine schmutzige Diele' (81); Nj. *ñēāt tīñātšvā, ñōp ηarōkkvā ñēāt* 'ein Zelt ist dort sichtbar, ein grosses Zelt' (406). — A formai kapcsolat lazább azokban a szerkezetekben, amelyekben az értelmező nincs megegyeztetve az értelmezett szóval: (CASTR.) *meādam gongun hattarié meād* 'ein Zelt findest du, die Zelte des Grauen Renntierochsen' (138); (LEHT.) P. *pufim ñōppōi ηamtān, šīβ pufi* 'nur Hecht wirst du essen, sieben Hechte' (114). Az utóbbi alcsoportba sorolt nyelvi kifejezések között lehetnek olyanok is, amelyekben az értelmező szintézis útján keletkezett. Ezt a feltevést egy bolsaja-zemljai énekből való adattal igazolhatjuk: (LEHT.) *tī sārā, χañ^ŋ p^ŋ sārā* 'er band die Renntiere, die Fahrrenntiere band er' (321). Az ilyenféle analitikus kifejezésekről alább (100. l.) lesz szó. Tehát egy 'a nő a kést adta, a vaskést' típusú kapcsolatot nyelvi előzménye egy 'a nő a kést adta, a vaskést adta' típusú nyelvi kifejezés is lehetett.

b) Az értelmező az értelmezett szóval megnevezett személyt vagy dolgot más néven újra megnevezi vagy pedig kiemeli valamely tulajdonságát, számát: (CASTR.) *jīi (ji) handa paridienje njun miedie* '[er] gab sie seinem Schwiegersohn, dem Sohn des Schwarzen' (211); *mung jiedtie w ā s a k o m t j u o n j e s a u v v a m* 'der Pfeil kommt auf den Alten, auf Fuchsfellmütze zu' (261); *n i s e a u, w ā s a k o h, n i s t i n j u m ā n, a m g a e t i j u d* 'mein Vater,

der Alte hat er nicht gesagt, was für Renntierspuren es sind' (117);³⁵ *sidéa siu jāle uāsangana niernjāna meāda siu jur adimeāh* 'nach zweimal sieben Tagen in der Richtung von ihnen wurden siebenhundert Zelte [sátra hétszáz] sichtbar' (9).³⁶ (LEHT.) *T. xañnō māḡad ɣa b o r t t v ŋ ā è r ɣ a m''*, *t ē n t v h u m'' n ā n i'' s ē β β o t ŋ ā d v* 'vom Ende der Schlitten, um das Elchfuß-ähnliche, des Renntieres Kalb, wieder schlug er seine Arme' (373); U. *nādo, ŋōβ'' nādo jō ŋ n a r ē'' ē k k ō m t a t i d v b''* 'der Schwager, ein Schwager seine tausend Renntiere [ezrét, rénszarvasát] hütet' (581); Oksz. *ɣ a b' e h e n n v'' ā r k k ā t a h ā'' j i n z i l ē, m a n h ā n j i n z i l ē* 'ältester Knecht [szolga, nagyon öreg] hört nach hier, lauscht mir' (293); *t a s i h ē'' h u m''*, *h ē m'' k ā n n ā d v* 'die Tochter des *tašinē*, das Weib führte er mit sich' (297); *hūdekko a t s e k k i, j e p t s x a n n v m s e n n a v* 'ein kleines, in der Wiege liegendes Kind' [kicsi gyermek, bölcsőben levő] (593); BZ. *β a r ā β k k ō t ē t t v, n ā β t a r ē m m ā* 'der Wirt der Trockenspäne, mein Kamerad sagte so' (320); *ō k k v j i l l i b' ā β h i s s e n β ā d a β β i''* *ɣ u n t ā n n a e m' i d v?* 'meine grosse Renn-tierherde, die von meinem Vater aufgezogenen, wohin treibst du [sie]?' (289); *ā n n ā β h ē β, ɣ r t u l l e x a r''* 'Anna, mein Weib [Annám, nóm], bring doch das Fass herein!' (568). Ilyen szerkezetek a szelkup és a kamasz szövegekben is előfordulnak: szelk. (CASTR.) *k o ŋ, m a n ā s ā p, k ū s* 'der Fürst, mein Vater, starb' (WB. Anh. 391); *o n e k t e b e u, m ā d u r, o r p s u i* 'mein eigener Mann, der Held, ist stark' (308); kam. (DONN.) *u'btulgut b u g a' i m k ā - z a r i i m š e i m t ū s e t u y a m u' n e!* 'lass die wilden Stiere [ökröket, vadakat] mit seiner Stute [zusammen] um sie tot zu stossen!' (89); *ō n i' d l e, š u s k a t i r l l e m ŋ e* 'allein, der Knochen, der Schulterblattknochen sich drehend geht' (94).

E csoporton belül meg kell emlékeznünk azokról a meglehetősen ritkán előforduló kapcsolatokról, amelyekben az állítmányi ige elválasztja az értelmezett szót az értelmezőtől: (CASTR.) *t j i k i j a h a d h a b i h ā e d a l i n j ā r a u w a j ā d a u w a* 'von dieser Stelle fuhr fort der Knecht kupferner Handgelenk-schutz' (20); (LEHT.) Oksz. *h ā r'' k a n p' i s ā r ā m''*, *t ē t s e r a k k ō m''*, *t ē t p a r i s ē m''*, *t ē t ɣ ā p t e r k k a m''* 'ich band für drei Schlitten Renntiere, vier Helle, vier Schwarze, vier Gelte' (299); BZ. *η i ŋ n ū β d ā ŋ n e β β ā, t a m n v s ū r p p a e d ā β* 'mein Bogen ist vorhanden, der von mir noch aufgehobene' (287); *t i d d ā n n v'' j ū d j o ŋ n a r e''* 'treibe die Renntiere, zehntausend' (313); Kan. *a β β o r ā s ā r k k a m b o i t i m'' t ē r a m b i, h i ē n n a r ū i*

³⁵ A *niseau wāsakoh* típusú szerkezetekről a II. fejezetben (64. l.) már volt szó. Vannak esetek, amikor nehéz eldönteni, hogy értelmezős kapcsolattal van-e dolgunk, vagy pedig olyan jelzős szerkezettel, amelyben a főnévi, illetőleg az igenévi jelző meg van egyeztetve a jelzett szóval. Igen tanulságosak ebből a szempontból egy okszinói ének következő sorai: (LEHT.) *hūde sīde hūde, hāβ' i d v hē d q k k ō, hāβ' i d v n a n n e k k ō, h ē d a k k ō m d r v h ū m b' e h ā n d r v m s e m d r v, h a n n e k k ō m d r v h ū m b' e h ē β' e d v ɣ ā n n ā m d r v!* 'Er hat zwei Kinder, das eine ist eine kleine Jungfrau, das andere ein unverheirateter Jüngling. Sein Jungfraukind mag er selbst nehmen, sein Kind, den Jüngling, mag die Mutter fortbringen!' [gyermeke, két gyermeke: az egyik hajadon (demin.), a másik legény (demin.). „hajadonját gyermekeit maga vegye, legényét gyermekeit anyja vigye!"] (564). Vö. továbbá (LEHT.) *O. t ā d v s ā k k ā β ē r v d e i t v t s ē t t v p ā d a β i m'' t i m'' s ā r a β β i* 'dann band Gänseknöchelhaar-Wirt vier bunte Renntiere' [négy tarkát rénszarvast] (451).

³⁶ A számnévi értelmezőre számos magyar példát sorol fel SIMONYI i. m. 134–5, vö. még KLEMM i. m. 338–9. Udmurt példákat idéz SIMONYI i. m. 114, komi és más finn-ugor nyelvekből való példákat FOKOS: Nyr. LXIII, 39, 73.

χ ā p t 'zum Essen ein grösseres Renntier wählt er, einen frei laufengelassenen Renntierochsen' (220).

Nem sok adatunk van olyan értelmezős szerkezetre, amelyben az értelmezett szó személynévmas (vö. SIMONYI i. m. 132–3; KLEMM i. m. 339; vö. még BEKE: Nyr. LXX: 31, LXXI: 97–9): (LEHT.) *O. m a n jēßpān χuß-sußpāei jālle χaŋnan nīŋne jūššēdāšlīm*³⁷ 'ich Armer jeden Tag in meinem Schlitten liege' (359–60); BZ. *p i d ō jilleßßi*³⁷, *s i d e n ā s* 'sie lebten, zwei Brüder' (356). Ilyen típusú kapcsolatra szelkup példa is van: (CASTR.) *m ā t tōndak, k e b a i* 'ich bin gekommen, der kleine Sohn' (311).

Itt említhetjük meg egyúttal azokat a nyenyec kapcsolatokat, amelyekben a formailag értelmezőnek tekinthető mondatrész névmás (vö. SIMONYI i. m. 120 kk., KLEMM, Mondattan 339 kk.): (CASTR.) *niejieruda p i d a mah* 'seine Wirtin, sie sagte' (124); *n j ā b a u n j e j e h p u d a darem mah* 'die Frau meines älteren Bruders, die Tante, sie sagte so' (271); *p i r i t s e j i e r u p u d a mah* 'der Lange Wirt, er sagte' (225); (LEHT.) Oksz. *j ē š s e k k o s ā ß p a t s ē ā p u d ē darēm mā* 'kleine Eisenmütze, er sagte so' (272). Az ilyen típusú kapcsolatok gyakoriak az énekek nyelvében, különösen CASTRÉN szövegeiben. A szelkupból is van adat: (PROK.) *k u p t a p pačitkunā* 'az ember, ő vágni-hallatszik' (104). Mutató névmás is megjelenik ilyen szerepben: (LEHT.) Oksz. *χ a ē r i n p r ē t t v ā r k k ā n*³⁷, *t i k k ē n j i n z i l e d p*³⁷ 'auf den alten Oberknecht, auf ihn höret' [szolga gazda öregre, arra hallgassatok] (293). Az *ār k k a* szónak, amely 'nagy, öreg' jelentésben általában melléknévül használatos, ebben az adatban világos főnévi funkciója van. Az idézett kapcsolatokban a névmás formailag értelmező ugyan, de az értelmezett szóhoz való viszonyát tekintve nem „utólagos kiegészítés, értelmezés, részletezés”, hanem voltaképpen csak az értelmezett szó nyomatékossabbá tételére szolgál.

Az a) és b) típust képviselő kapcsolatoknak közös vonása, hogy az értelmező kiemeli az értelmezett szóval megjelölt személy vagy dolog egy fontos jegyét. Ebben tehát megegyezik a jelzővel. Mint nyelvi kifejezés azonban az értelmező lényegesen különbözik a jelzőtől: az értelmező követi a jelzett szót, külön szólamba tartozik és külön hangsúlya van. A szamojéd nyelvi tények arra mutatnak, hogy az uráli értelmező nem jelző, hanem önálló mondatrész, s az értelmezős kapcsolat ősi analitikus mondatyszerkesztés emléke.³⁷

Az uráli nyelvnek — mint tudjuk (l. 57 k. l.) — volt egy igen jellegzetes mondattani sajátága: ha több alanyhoz egy és ugyanazon állítmány tartozott, akkor az állítmányt minden egyes alannyal kapcsolatban megismételte a nyelv. Azt az egységes szemléletet például, hogy egy férfi, egy asszony és egy gyermek együtt jön (a három személy együttes jövetelét a szemlélő nem egymás után, hanem egy időben appercipálta), analitikus mondatyszerkesztéssel ilyen módon fejezte ki az uráli nyelv: a férfi jön, az asszony jön, a gyermek jön.

Dolgozatom I. fejezetében (57. l.) utaltam egyúttal azokra a sajátóságos nyenyec kapcsolatokra, amelyekben két azonos állítmányt tartalmazó mellérendelt mondat függő viszonyban van egymással, s a két mondat együtt fejezi

³⁷ Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik idegen nyelvcsaládok értelmezős szerkezeteire, amelyek mai alakjukban megegyezhetnek ugyan az uráli értelmezős szerkezetekkel, de egészen más fejlődési folyamat vagy folyamatok eredményei lehetnek;

ki azt a tudattartalmat, amelyet ma háromtagú mondattal fejez ki a nyelv: jelző + alany + állítmány. Ilyen sajátságos, ritkán előforduló kapcsolatokban külön mondattal fejezheti ki a nyenyec nyelv az állítmányi igével megnevezett cselekvés alanyát, tárgyát és határozóját is: (CASTR.) *jiēru mōjuku'ah tjōn muojuku'ah* 'die Richter werfen, Füchse werfen sie' (279); *manji kāmjin(ah) jāmda kāmjin(ah)* 'wir liessen uns herab, in das Meer liessen wir uns herab' (295); *tāveda hōningāua'ah njārtson goim gōningāua'ah* 'dann aber fanden wir, den Bärenmoosrücken fanden wir' (302); (LEHT.) *O. šūδ b'ānhi'' xōnc'ēdā — jām pūsm'' xōnc'ēdā* 'mein Riese riss — ein Erdstück riss' (513); (Oksz.) *pidēr tānnaxajje, tīd tānnaxajje!* 'du treibe, treibe deine Renntiere!' (291); *mañ tūrñām''^a, sēr'' jād tūrñām''^a* 'ich komme, aus dem Eislande komme ich' (295); Nj. *sērñuk pajjirñvā, tñnnvā'' pajjirñvā* 'der Wolf jagt, unsere Renntiere jagt er' (410); *kuptannvā kāmmaej, ŋasokī kāmmaej* 'lange schon ist tot, ist das Kind gestorben' [rég halott, gyermek halott = rég meghalt, a gyermek meghalt] (416). A szelkup hősénekekből is idézhetek példát: (CASTR.) *m ā d u r c ā ž a n d, k e b a k u e n e k c ā ž a n d* 'der Held kommt, der kleine Schwager kommt' (321). Vö. még az 57—8. lapon idézett adatokat. Ezekben a sajátságos kapcsolatokban a második mondat a maga egészében értelmezőféle kifejezés: a második mondat kiegészíti az első mondat tartalmát. Ezekben a kapcsolatokban tehát olyan ősi analitikus nyelvi kifejezési formát kell látnunk, amely — ARANY JÁNOS szavait idézve — „a gondolatokat egymás után sorozza”.³⁸ Együttal ezeket a kapcsolatokat az I. fejezetben tárgyalt hasonló kapcsolatokkal együtt úgy foghatjuk fel mint mai mondatrészek nyelvi előzményét: az ilyen típusú kapcsolatokról szintézis útján háromtagú mondat keletkezhetett.³⁹ Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az uráli mondatrészek szintézissel keletkeztek, hanem csupán azt, hogy az uráli mondatrészek keletkezésének vizsgálatánál ezek a nyelvi tények sem mellőzhetők, s hogy mai mondatrészek nyelvi előzménye analitikus nyelvi kifejezés is lehet.

Az analitikus nyelvi kifejezéseknek fentebb tárgyalt sorába jól beilleszkedik a következő értelmezős kapcsolat egy Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviselő énekből: *pidēr jirintv bāltōroββī taññās ñeēβv taññās, xi b'eri ñeēβv* 'von deinem Grossvater war versprochen ein Kopf, ein Menschenkopf' [a te nagyatyádtól megígért volt, fej volt, emberfej] (291).

A szamojéd nyelvi anyag vizsgálata alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tulajdonképpeni értelmezős kapcsolatok (azok a kapcsolatok, amelyekben az értelmező nem ritmikai okokból és nem két mellérendelt mondat szintéziséből keletkezett, vagy amelyekben az értelmező nem nyomatékosító szerepet betöltő mondatrész) ősi uráli analitikus nyelvi kifejezések. Az értelmezős szerkezet tükrözheti ugyan az appericiálás egymásutánját, — mint ahogy KERTÉSZ magyarázta az értelmezős kapcsolatot (Nyr. XXXIX. 399) —, de kifejezhet egyidejű appericiálást is: (LEHT.) Nj. *m ē ā t tsi ŋatstvā*,

³⁸ Analitikus nyelvi kifejezési forma lényegében a gondolatparallelizmus is: a második éneksor nem egyszerű variánsa az első éneksornak, hanem a második sor egy új képzet kiemelésével rendszerint kiegészíti, teljesebbé teszi az első mondat, az első éneksor tartalmát: (CASTR.) *haninsi hāsi beām'ah, ōritsi kīsi beam'ah* 'frierend begann ich zu sterben, hungernd begann ich zu sterben' (285) stb. (lásd fentebb 58. l.).

³⁹ Már RAVILA is kimondta, bár példákkal nem igazolta, hogy a mondat többtagúvá válásában és általában a nyelv fejlődésében alapvető fontossága van a szintézisnek (FUF. XXVII, 121).

A birtoklás fogalmának kifejezései a finnugor nyelvekben

(Második közlemény*)

III.

A birtokos személyragozás vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy itt olyan kérdéssel van dolgunk, amelynek tekintetében a finnugorok kifejezésmódja erősen elüt a birtokviszonyt más módon jelölő indoeurópai nyelvekétől. Vizsgáljuk meg ezután általánosságban, melyek a finnugor nyelvekben a birtoklás tényének nyelvi kifejező eszközei.

1. A beszélő megnevezi a **birtokot** és a **birtokost** is. A birtokviszony elvben lehet a) jelöletlen (*tõrämõ* 'Gottestochter', KANN. — LIIM., 96); b) csak a birtokon jelölt (*Toldi estéje*); c) csak a birtokon feltüntetett (*isän kirja*) és végül d) a birtokon és a birtokon is jelölt (*a háznak a fala*). Tekintettel arra, hogy nyelvtanirodalmunk — mint a fenti összeállításból is kitűnt — elsősorban latin minták nyomán indult el, ezért válasszuk áttekintésünkben vezérlő szempontnak a birtokviszony kifejezését a birtokon, vagyis vegyük sorra a finnugor nyelvek genitívus-jelöléseit, egyszersmind figyelemmel fogjuk kísérni vizsgálódásainkban a birtok jelölt vagy jelöletlen voltát is.

A finnugor genitívusról legújabbán RAVILA így nyilatkozott: „Die Genitivendung *n* des Finnischen¹⁶ und Lappischen¹⁷ hat eine Entsprechung im Mordwinischen,¹⁸ Tscheremissischen¹⁹ und Samojedischen. Dagegen ist

* Vö. NYK. LVII, 146 — 159.

¹⁶ Több finnségi nyelvben ma a genitívus magánhangzóra végződik, de a kutatók ilyenkor az eredeti *-n* lekopását szokták feltételezni (SAARESTE, Die Estnische Sprache 36 — 7; AHLQV., Wotisk. Gramm. 25), sőt összetételekben helyenkint még ma is kimutatható ezekben a nyelvekben az eredeti *-n* (pl. ész. *maantee* < *maan tē*, GRÖRKE, Eesti Keel, 1932 : 179).

¹⁷ A lapp nyelvjárásokból a II. pontban említett nyelvtanok *-n*-re, illetve magánhangzóra végződő genitívusi alakokat említenek. HALÁSZ megjegyzi (NYK. XVI, 9) DONNER szövegeiről, hogy bennük *-n*-es genitívusok vannak, de hozzáteszi, hogy „ugyanitt több példa van arra is, hogy a genitívusi *n* rag el is maradhat”.

¹⁸ A mordvinban némi ingadozás tapasztalható a genitívus hangalakjának a feljegyzésében : *n* (AHLQVIST, Versuch M-Md. 17, 22; GABELENTZ, Versuch. Mord. Gr. 243, 246), ill. *-n'* szerepel genitívus végződéséként (AHLQV., i. m. 17; WIED., Gramm. E.-md. 34 — 5; PAAS., Md. Chrest. 01 — 03).

¹⁹ A mari nyelv genitívusával kapcsolatosan érdekes CASTRÉN megjegyzése (El. gr. tscher. 10) „*Genitivus*, qui vel Nominativo similis est . . . , vel in *n* exit, . . .”. A birtokviszony mai kifejezési lehetőségeit legalaposabban BEKE fejtette ki Cseremis nyelv-tanában : „Általában véve a birtokviszonyban a genitívusban álló birtokos után következik a harmadik személyű birtokraggal ellátott birtok” (183); „Kivételes esetben meg is előzheti a birtok a birtokost . . . Elég gyakori az az eset, mikor a birtok személyrag nélkül áll . . . Szintén gyakran előfordul, hogy sem a birtokon, sem a birtokon nincs rag” (184). BEKE állításait gazdag példanyaggal igazolja, sőt még tovább is megy a

sie nicht wiederzufinden im Ungarischen, in den obugrischen Sprachen und auch nicht in den permischen Sprachen, in denen auch kein eigentlicher Genitiv vorhanden ist.”²⁰ (FUF. XXVII, 74—5; BEKE, Nyr. LIV, 109; GYÖRKE, Eesti Keel, 1932, 179²¹).

A permi és az ugor nyelvekben „a birtokos jelző vagy ragtalan, vagy pedig valamely határozóragot vesz föl, pl. a magyarban a *-nek* lativusrag[!] (vö. *neki* megy a *falnak*), a permi nyelvekben az adessivus ragját”²² (BEKE, Nyr. LIV, 109; vö. GYÖRKE, i. h., továbbá a permi nyelvekre vonatkozóan valamennyi II.-ben idézett permi nyelvtankönyvnek az adessivusról szóló részével.)

Az obi-ugor nyelvtanok többnyire meg sem említik a genitivusszal kapcsolatos problémákat. Pedig a birtokviszony kifejezésére az obi-ugor nyelveknek is szükségük van.²³ „Durch den reinen Wortstamm wird im Ostjakischen nicht nur der Nominativ, sondern auch der Genitiv und Accusativ ausgedrückt. Einer Verwechslung der verschiedenen Casusverhältnisse wird dadurch vorgebeugt, dass das im Genitivverhältniss stehende Wort stets seinem Bestimmungsworte vorangeht...” (CASTR., Versuch. Ostj. Spr. 26); „zuweilen wird auch der Genitiv durch ein Possessivadjektiv ersetzt” (uo.). CASTRÉNNEL egyetért FOKOS DÁVID (PATK.—FUCHS 53) is.²⁴

A magyarban az indoeurópai genitivus megfelelőjét nemcsak az idézett *-nek* ragban keresték, hanem az *-é* suffixumban is (vö. Corp. Gram. 33 kk., 136, 305, 357, 412, 553; Debr. Gram. 19 stb., továbbá l. alább a 33. jegyzetet). Erről az *-é*-ről azonban helyesen jegyzi meg VERSEGHY (Ung. Sprachl. 78), hogy „unrichtig für den Genitiv ausgegeben wird”, hiszen *-é* suffixumú birtokos mellett nem tehető ki a birtok, mint az indoeurópai genitivusban álló névszó mellett, amint SIMONYI mondja: „Das Stammbildungssuffix *-é* bildet Hauptwörter, die den Besitz der im Grundwort genannten Person ausdrücken” (Ung. Sprachl. 261, vö. még alább III. 4).

Mínthogy a finnugor nyelvtankönyvek szerzői, GABELENTZ, HUNFALVY, WIEDEMANN és BEKE kivételével, általában a birtokos szerkezetekben *c s a k*

birtokviszony elemzésében: „Ugyanczek az esetek állnak fönn akkor is, ha a birtok maga is birtokos... *a*) a genitivus ragja mindkét birtokoson ki van téve, de személyrag egyiken sincs..., *β*) az első birtokon van csak kitéve a genitivus ragja, a birtokos személyrag pedig csak a második birtokon..., *γ*) genitivusi rag az első birtokoson van csak, személyrag nincs egyik birtokon sem...” (185). Végül BEKE arra, az obi-ugorból szintén ismert jelenségre is hoz példát, hogy „néha a birtokos személyragja a birtokon van kitéve”; ez utóbbi csoportba számítja a személyragos névutókat is (uo.).

²⁰ Jelen tanulmányunkban nem foglalkozhatunk sem a genitivusi *n*-nek esetleges eltérő alakulásaival az egyes és többes számban, sem pedig a genitivus mondattani szerepével, adnominalis vagy adverbális használatának a vizsgálatával.

²¹ GYÖRKE cikkére Hajdú Péter volt szíves figyelmem felhívni.

²² GABELENTZ (Grundz. Syrj. Gramm. 8) a komi *-lön* végződést a genitivus, a *-lys* ragot a possessivus suffixumának tartja. WIEDEMANN (Gramm. Wotj. 53 kk.) viszont szükségesnek véli megjegyezni, hogy a birtokviszonynak van olyan kifejezési módja, hogy „man setzt nur das Personalsuffix an das regierte Wort”, s megemlíti az adessivus és a birtokos személyrag együttes előfordulását is (20, 53).

²³ Mindössze HUNFALVY (NyK. IX, 115—6) tárgyalja — bibliafordítások alapján — a „genitivusi viszony” különböző kifejezési lehetőségeit, s négy lehetőséget különböztet meg: 1. „A' tárgyi szó (alany) mellé a' vele birtoki vagy genitivus viszonyban álló másik szó, vagy szók *rag nélkül* kerülnek, ... 2) vagy *birtoki* raggal kerülnek ... [azaz birtokos személyraggal. — V. E.] 3) vagy *ne* raggal ..., 4) vagy *nel* raggal”.

²⁴ A jelöletlen birtokosról (Stellungsgenitiv) l. BÜHLER, Sprachtheorie, 328, 331, 333 és az ott közölt irodalmat.

az indoeurópai genitivusban álló tagnak megfelelő szó jelölt vagy jelöletlen voltáról szoktak írni, szükséges néhány rövid példát szövegből idézni az egyes finnugor nyelvekből a birtokos és a birtok jelöltségére vagy jelöletlenségére (fenti a, b, c, d esetek). Ha lehetséges, a különféle példákat ugyanabból a szövegrészből idézem.

Magyar: a) A jelöletlen birtokviszony szükségképpen összetételle vált (GYÖRKE i. m. 180);

b) *Jóka ördöge*;

c) Nyelvérzékünk dativusnak minősíti a jelöletlen birtok mellett a jelölt birtokost és nem birtokos szerkezetnek: „ — a fiúnak Vérgyöngy izzad ki homlokán” (ARANY, Hidavatás);

d) *A leánynak a kutyája*.

Manysi: a) *án ū(ś) ōtər oik mǎn piŋ lāβi* 'Der jüngere Sohn des Stadtfürsten sagt' (KANN.—LIIM. 233);

b) *ū(ś) ōtər mǎn piŋŋē lāβi* ua. (i. m. 235);

c) *pūv Davidne* 'fija Dávidnak', *angel toremnel* 'angyala istennek' (NyK. IX, 116);

d) *pǎśəŋχōmīeynəl pǎβə* 'Der Sohn des Lichten Mann-Vaters [jegyz.: Seltener Gebrauch des Elat.-Ablat., 379] (KANN.—LIIM. 2).

Arra is van példa, hogy az indoeurópai birtokviszonynak jelzős szerkezet felel meg: ... *nāiŋ mǎ, ōtərŋ mǎ iŋ'li* '... wandert durch das Land der Fürstin, das Land des Fürsten' (uo. 34).

Chanti: a) *tūs χāt ūatna vridəm* 'A tunguz házat a szél szétszaggatta' (FF. XV, 49), ezt a példát lehetne esetleg egybe nem írt összetételnek minősíteni, de a következőt semmiképpen sem: *χoi naŋrəm?* 'Kinek a gyermeke?' (uo. 123);

b) *tāus χātŋ ūatna vridəm* 'A tunguz házat a szél szétszaggatta' (FF. XV, 49);

A c) és a d) esetre a chantiban érthető okokból nem találunk példát, mivel sem jelölt genitivus, sem más, a genitivus pótlására alkalmas eset a névragozásban nincsen. Minthogy az evangéliumot is a kevés esettel bíró északi nyelvjárásra fordították le, ezért még a manysihoz hasonló fordításból adódó példánk sincs. Nem tekinthető olyan példának, amelyben a genitivust a jelöletlen birtok mellett a birtokos személyrag determinálja, a *laŋəl tur χoŋa lil* 'A ló torkához kapkod'-féle szerkezet sem (FF. XV, 68), mert itt a fordítás félrevezető; a helyes fordítás 'lova torkához kapkod' lenne, és ebből kiderül, hogy a ló csakugyan birtoka valakinek. Hasonlóképpen nem a birtokos determinálása a személyrag rendeltetése a következő, látszólag d) típusú példákban: *naŋrēmən nēməl mola?* 'A gyermeked neve micsoda!' [!] (FF. XV, 123), Szj. *ikel nēməl kǎj* 'Der Name des Mannes [ist] kaj' (STEINITZ, OVd. I, 101). Az első példában ugyanis valóságos birtoklást jelöl az egyes szám 2. személyű birtokos rag; a második példamondatban viszont azt a gyakran megfigyelhető jelenséget látjuk, hogy — szinte a magyar határozott névelő használatának megfelelően — az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag determinálhat bármilyen mondatrészt.

Komi: a) *pon-geŋir* 'a kutya felesége' (Fokos, Zürj. népkölt. 81—2);

- b) *eših pīris* 'durch das Fenster' (Fokos, VdK. 100)²⁵ •
 c) *jomalēn kerka* 'a joma háza' (Fokos, Zürj. népkölt. 81–2);
 d) *ponlēn gētirš* 'a kutyának a felesége' (uo.).

U d m u r t : a) *val pīd no val biž* 'a ló lába és a ló farka' (UF. 5: 18, ill. 22);

b) *J. šōd poški no piēz ug mon-ke luīšāy* 'wenn ich das junge einer uferschwalbe wäre' (WICHM.—FUCHS 135);

c) *nīllen mīlkid pi vīlīn* 'a leány gondolata a legényen' (WICHM. SUSAik. XI, dalok 474, idézi Fokos: NyK. XXXVI, 446);

d) *egīzen nunīlen čačaez gumīraz uz bitmī* 'ikergyermekek himlője soha el nem múlik' (UF. 5: 18. 22).

M a r i : a) *kP. ašam pələš* 'anyám füle' (GEN. 27, a fordítás: BEKE, Csernyt. 184);

b) BEKE nyelvtanában (185) csak olyan jelöletlen birtokost említ, amelyik maga jelöletlen birtoka egy másik jelölt birtokosnak: *kuyəzan joləš kandraže* (GEN. 4) 'az öreg nadrágtartója', bár ez és az ehhez hasonlók esetleg külön írt összetételek is lehetnek, s akkor ez a példa d) alá tartozik;

c) *kP. tolažan eryl* 'a hold fia' (GEN. 11, BEKE uo. 184);

d) *kP. lepežen šuldrəžo* 'a lepke szárnya' (GEN. 68, BEKE uo. 183).

M o r d v i n : a) *E. kudo ugoltso* 'a ház szögletében' (BUD.: NyK. V, 89);

b) a nyelvtanok sem hoznak rá példát, szövegből sem találtam;

c) *M. oču škaiñ kučalman* 'a nagy isten küldöttje vagyok' (uo. 150);

d) *E. mon Purgine inazoro pazon tejterenze ekšezet čijasa* 'én Purgine (mennydörgő) úristen leányát megkérem számodra' (BUD.: NyK. XXI, 54, 58).

F i n n a) összetétellé válik (GYÖRKE i. h.);

c) *isän kirja* 'az apa könyve',^{25a}

L a p p : a) összetétellé válik (GYÖRKE i. h.);

c) *S. päiven paitejen skerrun* 'a napnak fénylő korongját' (HALÁSZ: NyK. XVI, 171);

2. Mielőtt a birtokos és a birtok jelölt voltáról vagy jelöletlenségéről összefoglaló képet adnánk, vegyük sorra azokat az eseteket, amelyekben a birtokos 1., 2. vagy 3. személyű.

a) A magyar *házam* és az *én házam*-féle szerkezetekre nem kell újra kitérnünk, hiszen fentebb (I. 1, 3) már láttuk, hogy a pleonasztikusan kitett névmást a nyelv emphasis kifejezésére használja fel. Érdekes volna tudni, milyen arányban él a nyelv a birtokos személy kétszeres megjelölésével, s milyen kifejező értéket tulajdonít neki. Ilyen irányú vizsgálatot vagy statisztikát eddig, tudtommal, nem készítettek. A kérdést történeti szempontból is meg lehetne vizsgálni, mert már a Halotti Beszédben is megtaláljuk a személyes névmást mint birtokost, kb. fele annyi esetben, mint ahányszor csak a birtok személyragja utal a birtokosra (10 : 17 a névutókat is beleszámítva).

²⁵ Fokos DÁVID szíves szóbeli közlése szerint az a) típusú birtokos szerkezetek a komiban (többes birtokossal is) és az udmurtban is összetételt alkotnak, továbbá b) típusú szerkezet a komiban csak összetételben vagy abban az esetben fordul elő, ha a birtok névutó.

^{25a} A finnsgben és a lapp nyelvjárásokban nincs b) és d) típusú birtokos szerkezet. A nyelvtanok ezt a negatívumot nem említik, de ilyen irányú gyűjtéseim helyességét igazolja E. ITKONENnek erre vonatkozó kérdésemre levélben adott válasza: „b-tyyppi: (Toldi estéje) on tuntematon suomessa ja lapissa, enkä muista koskaan sitä tavanneeni mordvasta ja tšeremissistäkään. . . Siis myös d-tyyppiä (az apának a háza) ei itämeren-suomessa eikä lapissa tavata” (1956. okt. 7.). Szíves közléseiért ez úton mondok köszönetet.

A manysírói HUNFALVY azt állapítja ugyan meg (NyK. IX, 115), hogy „a' birtokviszonyt az alanyi névmás, és az avval egyező birtokragos szó fejezik ki”, de a szövegek és MUNKÁCSI nyelvtani jegyzetei (Vnyj.) szerint a névmás nem feltétlenül szükséges a személyragos szó előtt.

A chanti nyelv is alkalmaz személyes névmást birtokos szerkezetekben: „Die persönlichen Fürwörter werden auch als besitzanzeigende Fürwörter gebraucht (in den Texten kommen sie nur attributiv, nie in absoluter Stellung vor); das Nomen, das auch durch mehrere Worte vom Fürwort getrennt sein kann, ist natürlich mit den Personalsuffixen versehen” (PATK.—FUCHS 82). FOKOS mindössze csak egy példát említ, amelyben a birtokon nincs személyrag: *nun poxten ūχ* 'deinen besudelten Kopf'²⁶ (i. m. 82, PATK. II. 108).

Az obi-ugor nyelvekben és a magyarban a személyes névmás a birtokos szerkezetekben, az obi-ugor főnévhez hasonlóan, nominativusi alakú, viszont a magyar névszóragozásban is egymás mellett él a jelölt és a jelöletlen genitívus (vö. SIMONYI, Ung. Spr. 254).

Néhány magyar tájnyelvi adat (BALL., Telj. szót. *enyém*, MTsz. *enyém* a.) látszólag meghazudtolja azt a megállapítást, hogy a birtokos szerkezetekben birtokosként csak a személyes névmás jel nélküli alakja szerepelhet. Ezt a látszólagos ellentmondást az újabb gyűjtések is megerősítik. „A birtokos személyragokat gyakran a birtokos névmás helyettesíti: *enyim embër* 'uram'. . . , de emellett a birtokos személyragos alakok is élnek” írja IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA (MNY. XLIX, 518) a vágai nyelvjárásról, s nem csak sing. 1. személyű példákat hoznak. De rögtön rámutatnak arra a magyarázatra, amelyet a finnugor birtokos szerkezetek közelebbi vizsgálata alapján igen valószínűnek tarthatunk: „a birtokos személynévmás gyakori használata a birtokos személyragok helyett minden valószínűséggel szlovák hatással magyarázható, bár hasonló jelenség más palóc nyelvjárásban is tapasztalható; a Karancsalján például a birtokos névmást birtokos személyragokkal együtt használják . . .” (i. h. 519). A MTsz. Hunyad megyei adatainak is lehet hasonló magyarázatot adni, csak ott nem szlovák, hanem román hatással kell számolnunk.

A komi nyelvben, mint WIEDEMANN írja (Gramm. syrj. Spr. 149), „für das der Sprache fehlende besondere Possessiv-pronomen stehen die possessiven Casus (Adess., Ablat., Elat.) des persönlichen und reflexiven Fürworts mit oder ohne Hinzutreten der Personalsuffixe”. Lényegileg ugyanezt írta WIEDEMANN már 1847-ben is (Vers. Gram. syrj. Spr. §§ 50; 176) GABELENTZ-nek (Grundz. syrj. Gr. 16—7 evangélium-fordításra alapozott megfigyelése szerint „der Genitiv und Possessiv des persönlichen Pronomen wird als Pronomen possessivum gebraucht” és a birtokos személyragok 'scheinen jedoch schon ziemlich ausser Gebrauch gekommen zu seyn” (uo.). CASTRÉN véleménye szerint „nomen in statu suff. ante se postulat pronomen possessivum, quod reddi solet vel per Genitivum pronominum personalium, vel per pronomen

²⁶ Figyelmet érdemel, hogy a birtokot jelző determinálja! FOKOS egy másik példájában: *nun tam väres hot, püm hoten* 'diesen deinen Rosshaarpfeil, Grashalmpfeil' (i. m. 82, Patk. II. 70) azonos mondatrészek közül a közös ragot csak a második veszi fel (vö. i. m. 53). Hasonló helyzetben elmaradhat a birtokos személyrag a mariban is (BEKE, Cser. nyt. 182). KARJALAINEN — TOIVONEN szótára kétszer közöl egy Vj-i példát, amelynél a feljegyzés szerint — úgy látszik — nem kötelező a birtokos személyrag kitétele: *mä-ö'χ*, (myös *mä öya'm*) *tšimäl tšyən* *isi* 'sain häkää päähäni' (1029b, 1099a). Több birtokos személyrag nélküli példát azonban a Vj-i nyelvjárásból sem ismerünk, s ezért az adat értéke bizonytalan.

adjectivum *as*, vel etiam ante objectum per Ablativum” (El. Gramm. Syrj. § 58, vö. még ЛITKIN, Древнепермский язык, 118).

Az udmurt nyelvtanok közül a WIEDEMANNÉ említi, hogy birtokos személyragok felelnek meg a német birtokos névmásnak, „für welches das Wotjakische keine besondere Form hat, wenn man nicht etwa den Genitiv des persönlichen Fürworts dafür nehmen will, welcher Annahme nicht viel entgegen gesetzt werden kann” (44–5).

A finn-volgai nyelvekben, ahol a főnévragozás és a névmásragozás paradigmájában egyaránt van *-n* ragos genitivus,²⁷ a személyes névmás genitivusa kitehető a birtokszó mellé. WIEDEMANN szerint: „Das Tscheremissische hat mit den meisten anderen finnischen Sprachen die Eigenschaft gemein, dass es den Besitzer einer Sache, wo andere Sprachen dafür besondere Possessivpronomina gebrauchen, durch bloss an das Nomen tretende Suffixe bezeichnen kann. Dasselbe drücken aber auch, wie im Griechischen, die Genitive der Personalpronomina aus, und diess ist, da kein Verbum den Genitiv regiert, der einzige Gebrauch, den die Sprache von diesen Genitiven macht” (Vers. Gram. Tscher. 37; vö. i. m. 56, 63).²⁸

Kevésbé látják egyformán a nyelvtanírók a birtokos személyragok szerepét a finn-volgai nyelvekben.

A mari nyelvben WIEDEMANN szerint három módon jelölhető a személyes névmás birtoka (Vers. Gramm. Tscher. Spr. 38):

„1. Mit den Personalsuffixen allein, was das Seltenste ist.

2. Mit dem Genitiv des Personalpronomens allein.

3. Am gewöhnlichsten mit beiden zugleich.”²⁹

A többi mari nyelvtan a személyes névmással szerkesztett birtokviszonnyal kapcsolatban nem emlékezik meg az előfordulási gyakoriságról.

WIEDEMANN megfigyelése szerint a mordvinban is több lehetőség él egymás mellett: „... Ist der Besizende ... durch ein Personalpronomen ausgedrückt, so ist das Personalsuffix von derselben Person, und das Personalpronomen kann auch wegbleiben, weil durch das Personalsuffix eben die Person schon hinlänglich bezeichnet ist” (Gramm. E-Md. Spr. 51). GABELENTZ a másik jelölő elem elhagyásáról is beszámol: „Oft wird auch das Suffix weggelassen, und der Genitiv des pers. Pron. steht allein ... Selten steht das Pronominalsuffix allein” (Vers. Mord. Gr. 410). Állítását példával is igazolja, nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy GABELENTZ csak bibliafordítások alapján készítette nyelvtanát. AHLQVIST nyelvtana szerint „... sind die Personalpronomina ... mit den ihnen entsprechenden Suffixen verbunden”

²⁷ „Die Declination geschieht an allen Wortgattungen, welche derselben fähig sind, durch dieselben Suffixe” írja WIEDEMANN a mariról (Vers. Gr. Tscher. Spr. 23 vö. LEWY, Tscher. Gr. 110), de ezt a többi finn-volgai nyelvről is állíthatjuk.

²⁸ L. még CASTR., El. gramm. Tscher. 23; BEKE, Cser. nyt. 264; a mordvinra vonatkozóan WIED., Gramm. E. md. 51; GABELENTZ, Vers. Md. Gr. 253, 409–10; a finnnségi nyelvekről: STRAHLMANN, Finn. Spr. 63–4; SJÖGREN, Finn. Spr. 30–1; BECKER, Finsk. Gr. 193–7; KOCKSTRÖM, 21; WELLEWILL, 36; KETTUNEN, Suom. Kielioppi. 54; ROSENQVIST, Finn. Spr. 29; GEN. Ven. karj. 203; SZINNYEI, NyK. XVI, 423; AHRENS, Gramm. Ehstn. Spr. 82; KÖRBER, Ehstn. Hand-Gramm. 22; KROHN, Wiron kielioppi 99; HUPEL, Ehstn. Sprl. 32; WIED., Gr. Ehstn. Spr. 427–8; a lappról: FRIS, Lappisk Spr. 63; HALÁSZ, NyK. XVII, 18; LAGERCR., Sprl. Sdl. 32; NIELSEN, Laerebok lp. § 124 stb. A felsorolt nyelvtanírók közül több megjegyzi, hogy nemcsak a személyes névmás, hanem a visszaható névmás genitivusa is használható birtokosként.

²⁹ Én ritkítottam.

(Vers. M-Md. Gr. 32). BUDENZ viszont azt írja, hogy a birtokviszonyt a mordvin csak a birtokos személyre mutató rag által is kifejezheti „ha a birtokos szó személynévmás, melynek genitivusával a birtokos személyrag teljesen egyértelmű (M. és E. md. nyelvtan 48).

A szuomi-finn nyelvtanírók mindig kiemelik, hogy a birtokos névmás genitivusa mellett a birtokon is ki kell tenni a személyragot, s a kettő közül csak a névmási genitivus maradhat el (STRAHLMANN 63—4, stb.). Kivételként többnyire az *Isä meidän* 'Miatyánk' kifejezést szokták ezzel kapcsolatban idézni (l. SJÖGREN 30), ahol könnyen lehet idegen hatásra gondolni, s még néhány olyan kifejezést, ahol több birtokos van és nem valóságos birtoklásról van szó (*meidän massaa* 'a mi földünkön' SZINNYEI, NyK. XVI, 423 stb.).

KETTUNEN (Suomen kieloppi, 54) nyelvhelyességi követelményként kívánja a birtokos személyrag kitételét.³⁰

Több nyelvtan hangsúlyozza, hogy a személyes névmás genitivusára csak abban az esetben van szükség, ha a birtokviszonyt hangsúlyozni kívánjuk (ROSENQVIST 29; vö. WELLEWILL 36; KOCKSTRÖM 21 stb.), vagy ha „accentus emphaticus” teszi a kitévelt szüségessé (BECKER 195). „Wenn ... das Suffix sich auf das Subjekt des Satzes bezieht, wird der Genetiv des Personalpronomens nie angewandt” — írja ROSENQVIST (i. h.), aki a 3. személyű birtokossal kapcsolatban még igen finom megfigyeléseket is közöl.³¹

A finnségi nyelvek közül a karjalaiban a személyragozás kiveszőben van, helyette a személyes névmás genitivusa használatos (GEN. Ven. Karj. 203.)

Más finnségi nyelvjárásokról ezt írja SZINNYEI (NyK. XVI, 423): „A birtokos megjelölése a birtokon nem történik a vepsz nyelvben, valamint nem történik a lívben s az észten sem”, Ebből természetszerűleg következik, hogy ezekben a nyelvjárásokban csak a személyes névmás genitivusa mutat a birtokosra (l. még valamennyi idézett észten nyelvtanban).

A lapp nyelvtanok is több lehetőséggel számolnak az 1., 2. vagy 3. személyű birtokosnál: „1. Genetiv af de personlige Pronominer ... 2. Suffixer ... 3.) Genetiv of Pronominet *ješ* med Suffix ...” (FRIIS 63).

Nem egészen egységes a déli lapp nyelvjárásokról két kutató beszámolója. HALÁSZ szerint „a személyragok a déli lappságban ... nem igen vannak használatban” (NyK. XXXI, 256, vö. lpK.-ról: „a birtokos személyragok helyett a lpK-ban is sokkal gyakrabban használatos az illető szó a személynévmás genitivusával vagy elativusával és néha a refl. névmás gen.-val összekötve.” NyK. XVII, 18). LAGERCRANZ szerint viszont: „Als besitzanzeigendes Fürwort wird nebst dem besitzanzeigenden Suffix der Genetiv des

³⁰ Omistusmuotojen yhteydessä voidaan käyttää persoonapronominien genetii-vejä ..., mutta niitä on tarpeetonta käyttää silloin, kun pronominille ei haluta panna painoa ... On suorastaan virheellistä sanoa esim. *Etkö löydä s i n u n lakkiasi?* (Pitää olla joko *Etkö löydä lakkiasi* tai *o m a a lakkiasi?*)

Virheellistä on myös jättää omistusliite pois, kun pronominia käytetään. Ei siis esim. *Missä minun lakki on? Sinun lakki on kateissa. Hänen lakki löytyi. Heidän lakit lensivät päästä.* On sanottava *minun lakkini, sinun lakkisi* jne. Vain harvoissa tapauksissa, kun ei ole puhe omistajasta, vaan perhesuhteesta, voi omistusliite jäädä pois. Esim. *Meidän vaari on yhdeksännelläkymmenellä. Pääsevätkö teidän lapset tänään mäkeen?*

³¹ „Bei der 3. Person wird der Genetiv des Personalpr. im ersten Falle (d. h. wenn das Suffix sich nicht auf das Subjekt bezieht), i m m e r, im zweiten Falle n i e angewandt, um das Besitzverhältnis in beiden Fällen deutlich hervorzuheben” (ROSENQVIST i. h.).

persönlichen Fürwortes gebraucht" (Sprachl. d. Südlp. 32), sőt LAGERCRANZ másutt is kijelenti, hogy „die Fürwörter werden in betonter Stellung gebraucht. Darum kommen keine Fürwörter vor, wenn man in unbetonter Stellung ein persönliches Fürwort als ... ein besitzanzeigendes Fürwort erwarten würde" (i. m. 31).

b) Külön említendők a személyragozott névutók, hiszen történeti szempontból „a névutók alapszavát a megelőző főnévvel csakugyan birtokviszonyban kell fölfognunk" (SIMONYI, MNy.² 444; vö. RAV., FUF. XXVII, 129). BEKE még tovább megy, s ezt a gondolatmenetet a ragokra is kiterjeszti: „legnagyobb részük ui. még nem egyéb ragos főnévnél, mely birtokviszonyban áll azzal a szóval, a melyre vonatkozik" (Vog. határozók 4.).

A magyarhoz hasonlóan a többi finnugor nyelvben is felveszik a névutók a személyragokat, s a megfelelő személyes névmás megelőzheti a névutót, de el is maradhat (Vö. Corp. Gram. 240. stb. Vnyj. 12—4, 108; HUNF., NyK. IX, 55—9; WIED., Vers. Syrj. Gr. 43—4; WIED., Gramm. Tscher. Spr. 57—62; WIED., Gramm. E. md. Spr. 89—97; ROSENQVIST, 29; HALÁSZ, NyK. XVI, 26). Csak a mari nyelv viselkedik némiképpen eltérően a többi finnugor nyelvtől: „Vor Postpositionen stehn die Personalpronomina gewöhnlich im ersten, seltener im zweiten Casus, und zwar haben im ersten Falle die Postpositionen regelmässig die Personalbezeichnung, im zweiten nicht; Ausnahmen von dieser Regel finden sich in den beiden ersten Personen sehr selten" (WIED., Gramm. Tscher. 57).

Érdekes volna felderíteni, hogy az egyes finnugor nyelvek a személyragos névszók, névutók elé milyen gyakran és milyen kifejező értékkel teszik ki a személyes névmásokat. Összefoglaló értékelést adott ugyan RAVILA (FUF. XXVII, 131), akinek a véleménye szerint „... die Personalpronomina in den uralischen Sprachen gewöhnlich nur dann gesetzt werden, wenn ein besonderes Gewicht auf ihnen liegt", de tudomásom szerint megállapításához sem egy, sem több finnugor nyelvből sem használt fel statisztikát, s így állítását csak szövegolvasás közben szerzett benyomásaira alapozhatta.

3. Foglalkoztatjuk táblázatba a birtokos szerkezetre vonatkozó eredményeinket. Használjuk a következő jeleket:

a)	a birtokos	jelöletlen, a birtok	jelöletlen;
b)	"	"	" jelölt;
c)	"	jelölt,	" jelöletlen;
d)	"	"	" jelölt;
e) a személyes névmás mint	"	elmarad,	" "

+ a nyelvtanok említenek egy kifejezősmódot, ill. van rá szövegből példánk;

(+) a nyelvtanok csak bibliafordításból ismerik a kifejezősmódot;

ő ez a birtokos szerkezet szükségképpen összetétellé vált;

ø ez a típus nem fordulhat elő;

ø? a nyelvtanok nem tesznek erről a típusról említést, szövegből kevés kereséssel nem igen lehet példákat találni rá, vagy csak egy-egy bizonytalan példát ismerünk rá.

A táblázat készítésekor figyelmen kívül hagytuk azokat a finnségi nyelveket, amelyekben a személyragok a különnyelvi fejlődés során lekoptak,

mert ezekben a birtokviszony mai kifejezési lehetőségei feltétlenül másodlagosak a többi finn-volgai nyelvhez képest (vö. MARK, SUSToim. LIV, 54–5, 56, 70, 79 stb.).

	a gen. jele	a birtokos								
		A) névszó				B) személyes névmás				
		a	b	c	d	a	b	c	d	e
magyar	másodlagos	ő	+	ø	+	ø	+	ø	ø	+
manysi	ø	+	+	(+)	+	ø	+	ø	ø	+
chanti	ø	+	+	ø	ø	ø?	+	ø	ø	+
komi	másodlagos	ö	+	+	+	+	+	+	+	+
udmurt	másodlagos	ö	+	+	+	+	+	+	+	+
mari	n	+	?	+	+	ø	ø	+	+	+
mordvin	n, n'	+	ø	+	+	ø	ø	(+)	+	+
finn	n	ö	ø	+	ø	ø	ø	+	+	+
lapp	n, n > ø	ö	ø	+	ø	ø	ø	+	+	+

Az 1., 2. vagy 3. személyről mint birtokosról azt állapíthatjuk meg, hogy minden finnugor nyelvben elmaradhat a személyes névmás, azaz lehet c s a k a személyragot kitenni a birtokon (B/e) (kivételt képeznek természetesen azok a nyelvek, amelyekből a birtokos személyragozás már kiveszett, vagy kiveszőben van). Ha a személyes névmást is kiteszük birtokosként, akkor azokban a nyelvekben, amelyekben van paradigmatis genitivusjel (genitivusi -n vagy genitivusként is használható valamilyen másik eset), a birtokos személyrag ki is tehető, de esetleg el is maradhat (B/c, d). Az ugor nyelvekben viszont mindig szerepelnie kell a birtokos személyragnak (B/b, e). A permi nyelvek B/a, b eseteit FOKOS DÁVID szíves szóbeli közlése alapján jegyeztem fel.

A birtok és a birtokos egyidejű jelöletlenségére főként olyan példákat ismerünk, amelyek birtokos összetételek (kivétel az obi-ugor és a mari) (vö. MÉSZÖLY, HB. tárgyas elb. múlt. 65; MUNK. Vnyj. 18, 20; BEKE, Nyr. LIV 109; RAV.: FUF. Anz. XXVI, 3); GYÖRKE szerint (i. h. 179–180) az észten, a finnben, a lappban és a magyarban a jelöletlen birtokos szerkezetből mindig összetétel keletkezett, hasonló FOKOS DÁVID megfigyelése a komi és az udmurt példákról (szóbeli közlés alapján). Érdekes különbség van a finnben és a lappban a személyes névmás és egyéb névszók között, mert az elsőik mint birtokosok után a birtokon kötelező a birtokos rag kitétele, a többiek után viszont ki sem lehet tenni (vö. B/d és A/d).

Valószínűleg az indoeurópai nyelvtanok hatását láthatjuk abban a tényben, hogy a finnugor nyelvtanok, kevés kivétellel (GABELENTZ, Vers. Mord Gr. 253, 409–10, HUNF., NyK. IX, 43 kk, WIED. utalásai a genitivusnál a birtokos személyragra és viszont, BEKE, Cser. Nyt.) nem a birtokviszony kifejezési lehetőségeit vizsgálták, hanem egyrészt külön foglalkoztak a genitivus kérdésével a névragozásban, másrészt, rendszerint a névmások között vagy mellett, külön az indoeurópai nyelvekben ismeretlen birtokos személy-

ragozással, de a kettőnek az egymáshoz való viszonyát általában nem részletezték és nem tisztázták.

4. A legtöbb finnugor nyelv egy szóval is tud utalni a birtokra és egyúttal a birtokos személyére is, azaz van önálló birtokos névmása, amelynek szerepköre nyelvenként változóan többé-kevésbé korlátozott. Többnyire csak praedicatív használata általános.

Az önállóan használt magyar birtokos névmásokat csaknem minden nyelvtan megemlíti (l. fentebb I. 3), de PERESZLÉNYI még azt is megjegyzi: „his Possessivis: *Enyim*, Meus; *Tiéd*, Tuus; *ővé*, Suus *vel* Illius Vngari Non utuntur, nisi in certis responsibus,³² quando substantivum praecessit interrogatione simili. . .” (Corp. Gram. 440).³³

A manysi az önálló birtokos névmásokat a személyes névmás és egy „holmi, valami, mi” jelentésű szó birtokos személyragos alakjának az összetételével fejezi ki. MUNKÁCSI több nyelvjárásból említi: pl. vogÉ. *am utém*, *nañ uten* stb. (Vnyj. 14, kettős és többesszámú alakokat is közöl). A többi nyelvjárásból a *khgr* szóval közöl hasonló kifejezéseket (Vnyj. KL. 110; K. 197; T. 268), ahol egyúttal arra is említ példákat, hogy az összetételben szereplő *khgr* szó melléknevekhez szokott csatlakozni, midőn mellőlük a jelzett szó a kifejezésben elmarad (110–1). AHLQVIST a P. nyelvjárásból *amqar*, *neiqar* . . . alakokat jegyzett fel. (SUSToim. VII, 168).

A chanti nyelvtanok nem említenek önálló birtokos névmásokat, de SZINYEI idéz egyet: *mà otəm* ‘az enyém’ (NyH.⁷ 158, vö. KARJ.—ToIV. 100b -*ät* (DN.) a.).

A permi nyelvekben egészen sajtáságos az önállóan álló birtokos névmás használata. Ebben a funkcióban a személyragos, „possessiv” esetben álló (adess., abl., dat.) személyes vagy még inkább visszaható névmást használják, „und wenn das Possessivpronomen substantivisch steht . . . so können diese possessiven Casus auch wie Substantive weiter Casus- und Personalsuffixe

³² Én ritkítottam.

³³ Bár nem célunk a magyar birtokos névmásokra vonatkozó eddigi megfigyelési kísérleteket sorra venni, annyit azért talán mégis szükséges megjegyeznünk, hogy egyéb magyarázatok mellett, sőt mondhatnók ellenére, már a legrégebbi idők óta az *enyém*, *tiéd*, *miénk*, *tiétek* birtokos névmások végződéseiben személyragokat kerestek (vö. SZENCZI MOLNÁR ALBERT, Corp. Gram. 143–4, PERESZLÉNYI, uo. 440; Debr. Gram. 49; RÉVAI, Elab. I. 304; KASSAI, 139 kk. stb.). Többen foglalkoztak az *enyém*-ny- hangjának keletkezésével; a *tiéd* szó -i-je mint probléma kevesebb régi nyelvtaníróknak tűnt fel. Az újabb vélemények közül csak egyet idézünk: „Darin [a birtokos névmásokban] sind deutlich . . . drei Elemente enthalten: pers. Fürwort + Formans des Besitzes -é + Personalzeichen des Besitzers. — Die Mehrheit des Besitzes wird durch das noch eingefügte Formans -i- ausgedrückt” (SIMONYI, Ung.Spr. 254 vö. TEMESI, NyK. LI, 74 kk.). Az -é formansról legújabbán HEXENDORF EDIT írt (MNy. L, 301–18), aki az „-é képzős szokat főnévi értékben alkalmazható mellékneveknek” tartja (317). Ezzel kapcsolatban csak azt kívánom megjegyezni, hogy akár az *enyém*, *tiéd*, *ővé* stb. szavaknál, akár az *emberé*-féleknél a főnévi használat világos. Kevésbé lehetne ezt a melléknévről állítani. Nem hoz az említett cikk arra példát, hogy az -é suffixumú szó jelzői szerepben fordulna elő, holott a melléknevek jelzői használata közismert (azt talán felesleges említeni is, hogy az „é képzős . . . melléknevek” nem fokozhatók, hiszen erre a kétségtelen melléknevek között is van példa: a *pesti* melléknévből például ritkán képeznek *pestibb*, *legpestibb*-féle fokozott alakot). Egy másik kérdés is felmerül az -é képző voltával kapcsolatban. Mi annak a magyarázata, hogy ez a suffixum a birtokos személyragok mögé és nem elé kerül (*apámé*, *apádé*, *apjádé* stb.)? Kétségtelen ugyan, hogy van egy-egy példa rag + képző sorrendre (*a kertbeni fa*, *a kertembeni virág* stb.), de ezek ritkák, és elszigeteltek, ellentétben az -é toldalékos szavakkal.

annehmen" (WIED., Gramm. syrj. 149—50; vö. WIED., Vers. Gr. syrj. § 50; LITKIN, Mat. no коми rp. 25; WIED., Gramm. Wotj. 83). Arra vonatkozóan, hogy az adess., abl., és elat. közül melyik milyen esetben szolgál az önállóan használt birtokos névmás alapjául, V. J. LITKIN (Современный коми язык 198—9) ad közelebbi felvilágosítást.

A finn-volgai nyelvekben a személyes névmás genitivusa szerepel főnévként használt birtokos névmásként (CASTR., El. gr. tscher 22; WIED., Versuch. Gr. Tscher. 63; BEKE, Cser. nyt. 264; GABELENTZ, Vers. Md. Gr. 256; VHAEL, Gr. Fenn. 42; RENVALL, Finsk Spr. 75; KOCKSTRÖM, 21; WELLEWILL, 36; KOSKINEN, 17—8; ROSENQVIST, 29; WIED., Gr. Ehstn. Spr. 427—8; SJÖGREN, Liv. Gr. 121; MARK, SUSToim. LIV, 55, 70). WIEDEMANN szerint „... selbst Casusformen eines declinirten Wortes sind in gewissen Fällen noch einer Declination in zweiter Potenz fähig" (Vers. Gr. tscher. Spr. 23) s ezt, úgy látszik, a birtokos névmások igazolják (i. m. 63); „a főnévileg álló személynévmás és genitivusa ragozható is: kE. *mehenem* (o: *māhānem*) „enyémet”, *tehenem* (o: *tāhānem*) „tiédet” BEKE, i. m. 264, vö. CASTR., El. gr. tscher. 22).

A kérdést legrészletesebben WIEDEMANN (Gram. ehstn. Spr. 427—8) tárgyalja: „Von dem reflexiven *oma* gibt es ... *omane* (eigen, gehörig) auch von *minu* ist mir ein eben so gebildetes *minune* (mir gehörig) vorgekommen,” s szerinte ezeknek analógiájára *sinune*, *temane* stb. is képezhető lenne. De a továbbiakban megjegyzi, hogy „als Possessive dienen allgemein die Genitive der persönlichen Pronomina ... und der reflexiven ... allein stehend können sie nur für den prädicativen Nominativ gelten, ... für andere Casus des absolut stehenden deutschen Possessivs müssen Umschreibungen gebraucht werden”.

5. Az eddigiekben még nem volt szó a lehetőségről, ha nem valakinek a birtokáról van szó, hanem éppen a birtoklás ténye az állítás; más szóval nem vizsgáltuk még meg, mi a finnugor megfelelője az indoeurópai 'habere' igének, s hogyan fejezik ki a finnugor nyelvek ennek az igének alanyát és tárgyat.

A finn és a magyar szerkezeti egyezések során már FOGEL is a különleges jellegzetességek között hatodiknak azt állapította meg, hogy »nincs *habeo* igéjük, helyette a magyarban „*vagyion*” a finnbën *on* (est') használatos« (FgrRok. 479). Később WIEDEMANN már említett 14 pontja közül 11.-nek a 'habere' ige megfelelőjének a hiányát tartja (i. m. 507, vö. WIED., Versuch einer Gramm. d. syrj. Sprache, 1847, 19). Legújabb kutatóink is figyelemre méltónak tartják ezt a tényt az uráli és az indoeurópai nyelvek sajátos jegyeinek a szembeállításával kapcsolatban. „Bemerkenswert ist auch das Fehlen des Verbs *haben* in den uralischen Sprachen, da seine Verwendung in den germanischen und romanischen Sprachen ganz besonders geeignet ist, den Gegensatz zwischen Subjekt und Objekt zu betonen" (RAV., FUF. XXVII, 131; vö. KERESZTES K., MNy. LI, 56; jegyz.).

KERTÉSZ MANÓ A finnugor személyragozás némely használatáról írt értekezésében összeállította a 'habere' megfelelőit az ugor, a permi és a volgai nyelvekből (NyK. XLIII, 403—14; vö. még BEKE, SUSAIK. XXX/11, 2—7). Szerinte feltűnő finnugor sajátosság „a *van*, *lesz* igének személyragos alanyal kapcsolt használata a bírás kifejezésére" (403), s a birtokos e mellett a szerkezet mellett genitivusban, ill. a permi nyelvekben adessivusban van. (A magyarban vitatható, hogy genitivus vagy dativus-e a *-nak*, vö. 404). Vagyis az 'aliquis habet aliquid' kifejezés finnugor nyelvi megfelelőiben az indoeurópai ige tárgya alanyként szerepel,

ennek birtokos személyragja mutat az indoeurópai alanyra, amely még egyszer kitehető genitivusi, ill. a permi nyelvekben adessivusi esetben is, és az állítmány a létige. KERTÉSZ a legfontosabb különbséget a finnugor és az indoeurópai nyelvek között a 'habere', sőt általában a birtoklás kifejezésében, a birtokos személyragok használatában látja, egyébként pl. a latin is elkerülheti a 'habere' igét a „*mihi sunt libri*”-féle kifejezésekben, s a német is pótolhatja egyes esetekben pl. dativusszal a genitivus. használatát (vö. *Der Sohn des Metzgers* helyett van népnyelvi *dem Metzger sein Sohn*).

Felesleges lenne a finnugor 'habeo' kifejezőmódjait itt újra sorra venni, hiszen KERTÉSZ bőszeges példaanyaga még a 'non habere' eseteire is kiterjed, s az obi-ugor nyelvek 'habere' igéire is hoz példákat. Kiegészítésül elsősorban a 'habeo' finn megfelelőjéről kell megemlékeznünk. KERTÉSZ cikkéből a finn nyilván azért maradt ki, mert a finnben *n i n c s* birtokos személyrag a birtokon: „das deutsche »haben«, im Sinne von »besitzen« wird im Finnischen durch *olla* und den *Adessiv* der Person (bzw. *Inessiv* der Sache) ausgedrückt. Das Objekt des deutschen Satzes wird im Finnischen dann Subjekt und steht im Nominativ oder, wenn es partiell ist, im Partitiv” (ROSENQVIST, 21). A finn nyelv a birtokos személyrag mellőzésével tulajdonképpen pleonasztikus elemet hagy el, mert a személyes névmás adessivusa úgyis egyértelműen meghatározza a birtokos személyét. Egyébként megfigyelésem szerint a magyar kivételével a legtöbb finnugor nyelvben elmaradhat a különben gyakran használt birtokos személyrag. Néhány példa:

Manysi: *sū·p ātim, hē·lum ātim* 'er hat keinen Mund, er hat keine Zunge' (KANN.—LIIM., 246).

Chanti: *tal mīlāl twīl, mālšān andām* 'pusztán sapkája van, subája nincs' (FF. XV, 27).

Az obi-ugorban csak tagadó példát találtam, de nem valószínű, hogy a felhozott példákban csak a fordítás miatt véljük a 'non habere aliquid' megfelelőit; a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárban van ugyanis példa a Trj. nyelvjárásból, amelyet 1. és 3. személyben is megad: *mā āi ānī'ēm'* 'minulla ei ole onnea', *ānū āi ānī'ēm'* 'hänellä ei ole onnea' (6a), itt tehát világosan látható, hogy a 'non habere' mellett a birtokon nincs kitéve a személyrag. Ezzel szemben arra is van példa, hogy a chanti 'habeo' igéjének participiuma mellett a tárgy birtokos személyragos: Serk. *mon tā·jta tā·pāt jiy-ē·wew ā·j jiy-ē·wew nā·nen ... 5·m' sātātew* 'Die jüngste Schwester unserer sieben Schwestern geben [jegyz.: 'Die j. Schwester unserer von uns besessenen 7 Schwestern setzen'] wir dir' (STEINITZ, OVd. I. 276).

Komi: *naļen vēli pi* 'nekik volt egy fiúk' (Fokos, Zürj. népkölt. 80—1). KERTÉSZ is idéz hasonló személyragozatlan komi példákat (i. h. 412).

Udmurt: *kudyzlen wal nyl* 'welcher eine Tochter hatte' (WIED., Gr. Wotj. 20).

Mari: *pörbi ik adēmān ālān kām eryl* 'Volt egyszer egy embernek három fia' (BEKE, Cser. népkölt. 200).

Mordvin példát nem találtam.

A finnben sohasem szerepel a birtokon a személyrag; a nyelvtanok meg sem említik ennek a lehetőségét.^{33a}

^{33a} Kérdésemre E. ITKONEN id. levelében azt a felvilágosítást adta, hogy a birtokos személyrag kitévése megváltoztatja a szerkezet jelentését: 'nekem van vmim' helyett 'nekem van vmi sajátom (ami nem másé)' az új értelem. „Konneksion *minulla on kirja*

L a p p: *juo muu l'äo q'rwuo gulwien j'p'an* S. 'ich habe schon Kleider für drei Jahre' (LAGERCR., SprachlSüdlp. 18).

Külön említendő egy édeskes chanti példa, amelyben a birtokos változását úgy fejezik ki, hogy a birtokon személyrag utal a régi birtokosra és az új birtokos dativusban szerepel a létige mellett: *kém-oyi jāmēmān | louël āt uōltāl* (v. *uōldāl*)! 'silány ezüst javunk | az övé hadd legyen!' (OH II. 66–67, 582–3. sor).

6. Miután sorra vettük a birtokviszony kifejezésének lehetőségeit a finnugor nyelvekben, meg kell állapítanunk, mi ezekből a közös ősi örökség, és mely jelenségeket kell későbbi fejleménynek tekintenünk.

Birtokos szerkezetekben minden finnugor nyelv ismeri vagy legalább ismerte (észt, liv, vepsze, egyes lapp nyelvjáráások) a birtokviszony jelölését birtokos személyragokkal a birtokon. A birtokos személyragok névmási eredetéhez kétség sem férhet (vö. RAV., FUF. XXVII, 132–3 stb.), ezért a birtokos személyragozás eredetének, kialakulásának legalább a kezdetét a finnugor korba, de még inkább talán már az uráli korba tehetjük. A birtok mellett már a finnugor, sőt talán már az uráli alapnyelvben közelebbi determinálásul alkalmazhatták a személyes névmást, de raggá rövidülése és merevedése véglegesen esetleg csak a finnugor nyelvi egység megszakadása után, sőt talán csak a ma is élő személyes névmási rendszerek létrejötté után vagy ezzel párhuzamosan következett be, vagy alapnyelvi nyelvjárási különbségekkel kell számolnunk.

Felmerül a kérdés, miért, hogyan állhatott a birtokot determináló személyes névmás nem a birtok előtt, hanem mögötte (hiszen csak ilyen sorrend következtében keletkezhett belőle rag). Közismert az a felfogás, hogy „in den uralischen Sprachen . . . hat sich schon in alten Zeiten die Wortstellung festgesetzt, dass das Erklärende dem zu Erklärenden, das Rectum dem Regens vorangeht” (RAV., FUF. XXVII, 40; vö. BEKE, Nyr. LIV, 112). Az egyébként szokásos szörendtől való rendszeres és következetes eltérést csak egy módon magyarázhatjuk: ha ugyanis feltesszük, hogy a személyes névmás a birtok mögé mint appozíció került (vö. FOKOS véleményével az igei és birtokos személyragokról; Fgr. Konf.; N. SEBESTYÉN IRÉN szerint is „a névmás, mint önálló elem eredetileg értelmezője volt a birtokszónak” Fgr. Konf. tézisei.^{33b} továbbá RAV., Vir, 1945, 323).

Nehezebb eldönteni azt a kérdést, mióta jelölik a finnugor nyelvek a birtokviszonyt a birtokon vagy a birtokoson is. Ha csak azt vennők figyelembe, hogy az obi-ugor genitivus jelöletlen (vagy körülírt), továbbá hogy a magyar és a genitivusként is értelmezhető *permi* esetek nyilvánvalóan másodlagosak (a jelentésfejlődésre nézve vö. FOKOS: NyK. XXXVI, 445–7), a finn-volgai nyelvek viszont ismerik vagy ismerték az *n* jeles genitivust, akkor arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy csak a finn-volgai alapnyelv fejlesztette ki a genitivus *n* jelét. Ez az állítás azonban igen alapos

ohella. on kyllä *minulla on kirjani* tavallinen, mutta se ei missään merkitse 'ich habe ein Buch' vaan 'ich habe mein Buch (bzw. meine Bücher)', esim. *minulla on kirjani enkä muuta tarvitsekaan* 'ich habe mein Buch (meine Bücher) und etwas anderes bedarf ich auch nicht'. . . . Siis possessivisuffikseja ei muulloin käytetä tämäntapaisissa ilmauksissa paitsi korostettaessa, että omistettu on juuri minun, sinun, hänen jne. eikä kenenkään muun.”

^{33b} Cikkem elkészülte után zajlott le N. SEBESTYÉN IRÉN doktori disszertációjának a vitája. Ezzel a vitával kapcsolatban GÁLDI LÁSZLÓ kifejtette nekem azt a véleményét,

és különleges bizonyítást igényelne, mert a szamojéd nyelvekből is jól ismert a genitivus *n* jele (vö. CASTR. GramSam. 110; A. П. ПЫРЕПКА — H. M. ТЕРЕШЕНКО русско-ненецкий сл. 332 stb.). Éppen a szamojéd deklináció „für die man ebenso jenes schema aufstellen kann: genit. *n*, akkusativ *m*...” (O. DONN., SUSToim. LXXI, 59) annak az oka, hogy többen uráli eredetűnek tartják az *n* genitivus ragot, pl. B. COLLINDER (idézi V. TAULI, UAJb. XXIV/3—4, 28), RAV., FUF. XXVII, 33, 80, BUBRICH, Izv. AN. OLiJa. Sz. Sz. R. 1948 stb.³⁴

„Lehet azonban a birtokos jelző oly fgr. nyelvben is ragtalan, ahol van genitivus rag”, írja BEKE (Nyr. LIV, 109) s „a személynévmás birtokos névmási használata is abból a korból való maradvány,³⁵ amikor a személynévmás változatlan alakban kerülhetett jelzőül a birtok elé” (uo. 111). Erre a ragtalan genitivusra alapozza RAVILA azt a véleményét, „dass sich aus dem Urfinnisch-ugrischen in einzelne Sprachen eine... Doppelheit der Vertretung fortgeerbt hatte” (FUF. XXVII, 90).

Az ősiinek tartott genitivusi *n*-ragról már CASTRÉN ezt írta: „Exitus in *n* proprius etiam est *adjectivis possessivis*, quae adeo non semper a Genetivo secerni possunt” (El. gr. tscher. 10; vö. BEKE, Nyr. LIV, 112; RAV., FUF. XVII, 75 és az ott közölt irodalommal; SCHMIDT, NyK. XXXVI, 455 indo-európai analógiát is említ).

HAKULINEN szerint: „Nykyisen genetiivin on arveltu edustavan kahta aikaisempaa eri sijaa:

1) Vanhaa, ural. kantakieleen asti palautuvaa *n-loppuista latiivia (... *n' > *n*...), jonka datiivinen merkitys olisi säilynyt...

2) Alkuaankin liudentumattomaan *n:ään päättynyttä sijaa, jonka päätteelle niinikään on osoitettu vastineet etäsukukielistä, jopa samojedista saakka. Tämän *n:n on katsottu aikaisemmin olleen possessiivisen adjektiivin johdin, kuten sen mordv. ja tšer. vastine vieläkin ovat” (SKRK. I, 86—7).

BUBRICH véleménye szerint (Izv. AN. OLiJa. 1948, 512) a genitivusi *-n* az uráli locativus raggól ered ('где' > 'у кого, у чего' ... 'кого', 'чего' 'чей' a fejlődésment).

V. TAULI véleménye szerint (UAJb. XXIV, 3—4, 28), minthogy az ugor nyelvek jó részében semmi sem igazolja a genitivusi *-n* eltűnését, ennek ősuráli volta sem bizonyítható. N. SEBESTYÉN IRÉN szerint (Fgr. Konf. tézisei) „a déli szamojéd nyelvek és a lapp—finn—mordvin—mari nyelvek *n* ragos genitivusa között nem kereshetünk genetikus összefüggést”, s a nyenyecben „a genitivusi ragnak felfogható *n* (*η*) lényegében ... szervetlen hang” ... mely „az őszamojédban, sőt talán már az uráli alapnyelvben is, jelöletlen birtokos szerkezetekben intervokális helyzetben ... a birtokos szóhoz tapadva ... léphetett fel, ... a déli szamojéd nyelvekben ... valóságos genitivusi raggá fejlődhetett”. „A nyenyec szövegekben általános használatú,

hogy a személyes névmás nemcsak értelmező jelzőként, hanem nominális állítmányként is kerülhetett a birtok mögé, tehát szerinte 'ház-én [vagyok]' > 'házam-féle fejlődési sort is lehetne kikövetkeztetni. Ez az elgondolás is valószínűsíthető (vö. KERTÉSZ M.: Nyr. LXVIII, 33 kk.).

³⁴ Nem tudom megállapítani, milyen régiek tartja BEKE a genitivusi *n*-et. Cseremisiz nyelvtana szerint „a cseremiszen a genitivus *-n* és az accusativus *-m* ragja az eredeti fgr. ragot őrizte meg” (190). A Nyr. LIV. kötetében közölt cikke szerint „... a birtokviszony újabb fejlődés eredménye, arra több bizonyíték is van” (110); legújabbban pedig úgy nyilatkozott a permi nyelvekről, hogy „az eredeti genitivusrag itt elveszett” (Nyr. LXXIX, 289).

³⁵ Ez a megállapítás nyilván csak az ugor és permi nyelvekre vonatkozhatik.

a déli szamojéd szövegekben pedig szórványosan előforduló birtokos szerkezetek tehát valóban a birtokviszony kifejezésének összamojéd, illetőleg uráli formáját őrizték meg” (uo.^{35a} vö. RAV., FUF. XXVII, 83–5).

A genitivusi *n* nemcsak uráli nyelvekben található meg. „Der *n*-Genitiv ist eins von den Morphemen, das den uralischen und altaischen Sprachen gemein ist. Also muss u. a. auch die Möglichkeit in Betracht gezogen werden, dass der Genitiv auf *-n* der beiden Sprachgruppen ihren Anfang aus demselben Verbreitungszentrum genommen hat und von dort aus sowohl in die uralische als auch die altaische gewandert ist. Es ist auch möglich, dass die samojedischen Sprachen ihren *n*-Genitiv aus den altaischen Sprachen erhalten haben, ungeachtet dessen, ob der finnisch-ugrische und altaische *n*-Gen. miteinander verwandt sind oder nicht” (V. TAULI, UAJb. XXIV, 40; vö. még SAUVAGEOT, Recherches. XVIII).

H. SKÖLD (FUF. XVIII, 226) az uráli genitivusi *-n*-t az indoeurópai heteroklitikus deklináció *-n*-jével veti egybe, de ezt az egyeztetést tudtommal csak COLLINDER (Indouralisches Sprachgut 29–30) helyeselte.

Anélkül, hogy a szamojéd genitivusi *n* eredetéről állást foglalnánk,^{35b} megkockáztathatunk egy hipotézist a finnugor nyelvek genitivusi *n*-jéről. Ez a feltevés szorosan TOIVONEN protolapp elméletén (amelyet pl. N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. LIII, 24–41 elfogad; HAJDÚ PÉTER, NyK. LIII, 47; MKE. 42 is valószínűnek tart) alapul, továbbá figyelembe veszi, hogy „die Forschungen der letzten Zeit scheinen immer deutlicher zu beweisen, dass ... auch Morpheme, grammatische Kategorien und morphologisch-syntaktische Konstruktionen entlehnt werden...” (V. TAULI, i. h. 27). E hipotézis szerint az uráli alapnyelv, mint N. SEBESTYÉN IRÉN is vallja, nem jelölte a birtokviszonyt eredetileg sem a birtokon, sem a birtokoson, legfeljebb a birtokos személyragozás csirái lehettek meg már akkor,³⁶ de még talán a finnugor korban sem kristályosodott ki teljesen a birtokos személyragozás, vagy nagyobb nyelvjárási ingadozásokat kell feltennünk. Az uráli egység megszűnése után alakulhatott ki, ill. kerülhetett a szamojéd alapnyelvbe ill. egyes nyelvjárásaiba a genitivusi *n*, amelyet a lapp-szamojédok közvetítésével aztán a finn-volgai alapnyelvet beszélő közösség is megismert. A hipotézis valószínűsége mellett szólhat egyrészt az a körülmény, hogy „auch heutzutage ist der Genitiv ... im Tscheremissischen und Mordwinischen noch kein so häufiger Kasus, wie man z. B. vom Standpunkt des Finnischen aus erwartet, denn statt seiner erscheint in recht vielen Fällen ... der Nominativ” (RAV., FUF. XXVII, 90), hiszen a volgai finnugorság és a lapp-szamojédok érintkezése felületesebb lehetett, mint a lapp-szamojédoké és a finnségé. Másrészt megkönnyíthette a gen. *-n* elterjedését a vele rokon *-n* adj. denom. képző megléte (vö. LEHTISALO, SUSToim. LXXII, 123; RAV., FUF. XXVII, 77, 81, 85, 100).

Feltevéselem alátámasztására még az hozható fel, hogy az accusativusi *-m* rag is hasonló módon általánosulhatott a volgai-finn nyelvekben lapp-

^{35a} Időrendi okokból nem tudtam cikkem megírásakor sem a finnugor konferencián elhangzott hozzászólásokat (KISPÁL, HAJDÚ), sem N. SEBESTYÉN doktori vitáját figyelembe venni; ugyanez vonatkozik FARKAS GYULA és LAURI KETTUNEN cikkére is (UAJb. XXVIII/1–2, An. Acad. Sient. Fena. ser B. 98,2).

^{35b} N. SEBESTYÉN IRÉN doktori disszertációjának vitáján az opponenseknek adott válaszában módosított fent idézett véleményén.

³⁶ Erről vallanak talán N. SEBESTYÉN IRÉN nyenyec példái is: *manj njū* 'mein Sohn' [én fiú], ill. *manj häptsem* 'mein Tod' (Fgr. Konf. tézisei).

szamojéd közvetítéssel, csak ott előzőleg a lapp-szamojéd — obi-ugor érintkezéskor is nyomokat hagyott egyes manysi nyelvjáráásokban.³⁷

A finnugor genitívusi *-n* és accusatívusi *-m* eredetének itt felvetett hipotézise természetesen megdől, ha a TOIVONEN-féle protolapp elméletéről kiderül, hogy téves. Másrészt viszont több hasonló hipotézis lehetősége TOIVONEN elsősorban etimológiákra alapozott elméletének a valószínűségét növelhetné.

Valószínűleg nem volt a finnugorságnak 'habere' igéje sem; legalább is míg a két obi-ugor nyelv egymással sem egyező, ismeretlen etimológiájú 'habere' igéjének [msi MUNK.—KÁLMÁN, 393: *änsi* 'bír, szül', vö. WogVok. 82; KARJ.—TOIV., 969: chti *täipä* (DN) 'omata, omista, имѣть; pitää, käyttää, kantaa (vaatetta); pitää kädessään, держать, | besitzten, haben; anhaben, tragen (ein kleidungsstück); in der hand halten, stb. V., Kaz. még 'gebären'] eredetéről semmi közelebbit sem tudunk, addig egy finnugor igeről sem feltételezhető, hogy az alapnyelvi 'habere' utóda lenne.

Összefoglalásul tekintsük át a birtokviszony kifejező eszközeit, s egyúttal vessük össze az indoeurópai lehetőségekkel.

	a fgr. alapnyelvben	az ie. nyelvekben
genitívusjel	valószínűleg nincs	van
birtokos személyrag	" már van	nincs
'habere'	" nincs	van
accusatívusjel	" nincs	van

Ebből az összeállításból kiderül, hogy a finnugor és az indoeurópai nyelvek a birtokviszonyt strukturálisan más eszközökkel fejezik ki (vö. RAMSTEDT: SUSToim. CIV/2, 25—8; 71—3).

IV.

Miután sorra vettük a finnugor nyelvek lehetőségeit a birtokviszony kifejezésére, tegyük fel a kérdést, van-e a finnugor nyelvekben jelzői használatú birtokos névmás. Vagy talán még világosabb a kérdés, és a vizsgált problémát még jobban kidomborítja következő megfogalmazása: lehet-e, jogos-e a magyar az *én házam*, a finn *minun kotani* stb. finnugor birtokos szerkezetekben a személyragozott birtok előtt szereplő genitívusi (vagy genitívusszal egyenértékű nominativus alakú) személyes névmást az indoeurópai *domus mea*, *mein Haus*, *мой дом* stb. kifejezésekben található pronomen possessivumokkal lényegileg azonos funkciójú birtokos névmásoknak tekintenünk?

Mielőtt erre a kérdésre kategórikusan igennel vagy nemmel válaszolnánk, vizsgáljuk meg az indoeurópai birtokos névmások szerepkörét, és nézzük meg, megfelel-e ennek a finnugor személyes névmások funkciója a kérdéses használatban.

Az indoeurópai birtokos névmás, ill. azoknak az indoeurópai nyelveknek a birtokos névmásai, amelyeknek a nyelvtanai a finnugor nyelvészek előtt

³⁷ Ezt a kérdést részletesebben kifejtem FOKOS DÁVIDNAK a Finnugor Konferencián tartott előadásához fűzött hozzászólásomban, (NyK: LVIII. 105—7), valamint erre vonatkozó az ALH.-ban közlendő tanulmányomban.

mintaként állhattak, szoros összefüggésben állnak a megfelelő személyes névmásokkal, sőt többnyire a személynévmások genitívusával.³⁸

Ebből a szempontból a szóban forgó finnugor névmásokról hasonlólt állíthatunk. Mint fentebb láttuk (III. 2), a finnugor személyes névmás mint birtokos a finn-volgai nyelvekben felveszi a paradigmatis genitívusragot, az ugor és a permi nyelvekben nominatívusban van látszólag, de ezek a nyelvek viszont a főnévragozásban sem ismerik a genitívust.

A példaképpül szolgáló indoeurópai birtokos névmások melléknévi jellegűek; megegyeznek nemben, számban, esetben a birtokkal.³⁹ „C'est ainsi que, par bien des auteurs, les possessifs sont comptés à la fois comme des pronoms et comme des adjectifs” (BRØNDAL, Ordklasserne 236).

A megfelelőnek vélt vagy vélhető finnugor névmásról ugyanez semmi esetre sem állítható, hiszen a finnugor nyelvek egyike sem ismeri a nyelvtani nemet,⁴⁰ továbbá a jelző a jelzett szóval nem egyezik sem számban, sem esetben. Azokban a finnségi nyelvekben pedig, amelyekben kifejlődött a jelző és a jelzett szó egyeztetése (l. N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. XLIV, 117–160 és LIII, 37), a személyes névmás genitívusa – mint láttuk (III, 2) – változatlan marad, akármilyen esetben is kerül a birtok.

Az indoeurópai nyelvekben más a nyelvi megjelenési forma abban az esetben, ha a birtokos bármilyen névszó, vagy ha a birtokos személyes névmás. A *domus patris*, *domus illius*, *cuius domus* stb. kifejezésekben a birtokos genitívusban van, s akkor sem változik, ha akármilyen esetben is kerül a birtok (*domum patris*, *domus patris*, ...). Ha első, második vagy harmadik személyű névmás szerepel birtokosként, akkor a *mea pars*-féle – nemben, számban, esetben egyeztetett – kifejezésmódok mellett létezik ugyan *pars mei*-féle genitívusos kifejezési lehetőség is (HORATIUS), de ezeknek stiláris értéke és jelentése más, vö. a *lacrimae patris*-féle genitívusos és a *paternae lacrimae*-féle (SENECA) jelzős kifejezések közötti jelentésbeli eltéréssel.

A finnugor nyelvekben viszont a személyes névmás mint birtokos lényegileg éppen úgy viselkedik a birtokos szerkezetben, mint bármilyen más névszó;⁴¹ mindössze talán több esetben és rendszeresebben

³⁸ Vö. A. THUMB – H. HIRT, Handbuch des Sanskrit, Heidelberg 1930. A személyes névmások genitívusa (240) és a birtokosok (245) közös eredete szembetűnő. „Die ... Possessiva des Ai. sind mit Hilfe der nominalen Suffixe *-iya* und *-ka* ... aus den Stämmen des Personalpronomens gebildet ... *mumaka*- ist zum Gen. *mama* wohl erst nach dem Muster von *tāvaka* : *tava* geschaffen, da ein Stamm **mama*- sonst nicht vorkommt” (246). Több indoeurópai nyelvben a személyes névmás genitívusa hiányzik vagy egybeesik a birtokos névmással (vö. A. ERNOUT, Morphologie historique du latin, Paris 1945: „Les génitifs *mei*, *tui*, *sui* sont empruntés aux pronoms-adjectifs possessifs *meus*, *tuus*, *suus* : *mei*, *tui*, *sui* signifient proprement «du mien, du tien, du sien» ... A l'époque archaïque existaient d'autres formes de génitifs *mēs*, *tis* ...” 160). Germán nyelvből is könnyen idézhető példa : a német *Vergissmeinnicht*, *ich gedenke deiner* stb. kifejezésekben nyilvánvalóan a személyes névmás genitívusát kell a birtokos névmásban látnunk.

³⁹ Vö. THUMB, i. m. 245; ERNOUT, i. m.: „Adjectifs possessifs ... Ces adjectifs se déclinent comme des thèmes en *-a*- et en *-o/e*-” (164), vö. még G. LANDMARK : Om pronomenerne, deres opprindelse, vaesen og anvendelse, 40.

⁴⁰ Ez a megállapítás a finn – magyar, ill. az urál-altaji rokonság bizonyításában 2. pontként szerepelt már FOGELNÁL (FgrRok. 479) és WIEDEMANN dogmaszerű pontjai között is (i. m. 506–7).

⁴¹ Kivételt a magyarban néhány nyelvjárási alak, valamint az irodalmi és köznyelvi 3. személyű névmás alkot, mert az egyes számú alakban jelentkezik birtokosként, akár egy, akár több birtokosról van szó (az ő háza, az ő házuk) (vö. MÉSZÖLY i. m. 144), de az amúgy is sok szempontból rendhagyó névmásoknál ekkora eltérés a többi névszók

igényli a birtokon a személyragot, mint a többi névszó birtokosként használva.⁴²

Az indoeurópai nyelvek birtokos szerkezeteiben akár birtokos névmással, akár bármilyen más névszóval jelölik a birtokost, magán a birtokon *semmilyen* morfémat nem alkalmaznak, a birtokviszonyt mindig csak a birtokos mutatja.

A finnugor nyelvekben viszont, mint láttuk (III), létezik ugyan jelöletlen birtok, de igen fontos a birtokos személyragozás szerepe. A személyes névmás, ill. annak genitivusa *egy magában* a finnugor nyelvekben nem felel meg az indoeurópai birtokos névmásnak, hanem csak a birtokon kitett birtokos személyraggal együtt.⁴³

Minthogy a birtokviszony jelölése a finnugor nyelvekben többnyire a birtokon és részben a birtokoson is történik,⁴⁴ az indoeurópai nyelvekben viszont kizárólag csak a birtokoson, ezért abban az esetben, ha a birtokos 1., 2. vagy 3. személy, nem lehet a finnugor nyelvekben olyan értelemben jelzői használatú birtokos névmásról beszélni, mint az indoeurópai nyelvekben. Ha meg akarjuk „az *én* házam” stb. esetében a birtokos névmás kifejezést tartani a finnugor nyelvtanokban, akkor per definitionem meg kell állapítani, hogy az nem azonos az indoeurópai birtokos névmás fogalmával. Azonban sem tudományosan, sem pedig gyakorlatilag nincs szükség ilyen finnugor birtokos névmás fogalmának a bevezetésére, hiszen — mint láttuk — a finnugor személyes névmások ugyanúgy viselkednek a birtokos szerepében mint a többi névszófajta.⁴⁵ A fentiek újabb példát szolgáltatnak arra, hogy „le schéma européen de la classification des mots n’a pas une valeur universelle” (BRØNDAL, i. m. 223), nem lehet az indoeurópai nyelvtani terminológiából mindent változtatlanul az uráli nyelvekre is alkalmazni.

1955. szeptember.

VÉRTES EDIT

rendszerétől eleve is várható, „denn die plurale der pronomina sind doch keineswegs in ein und dieselbe reihe mit den pluralen der anderen nomina zu stellen (RAV., FUF. XXVI, Anz. 3, vö. még FUF. XXVII, 98. jegyz.).

⁴² Ez a megállapítás nem mond ellent RAVILA eredményeinek (Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen, SUSToim. XCVIII, 311–323), mert nem a személyes névmás ragozására vonatkozik, hanem kizárólag arra, hogy a személyes névmás a birtokos szerkezetekben ugyanúgy vesz vagy vehet részt az uráli nyelvekben, mint a többi névszó.

⁴³ Az észetben s egyes finnségi nyelvekben a történeti időkben kopott le a birtokos személyrag a birtokról. Ezekben a nyelvekben viszont, mint láttuk, kongruencia szempontjából viselkedik másképpen a finnugor személyes névmás genitivusa, mint az indoeurópai birtokos névmás.

⁴⁴ RAMSTEDT (SUSToim. CIV/2, 25–28) szerint az altaji nyelvekben a gen. ősi jele *-n* (25), de a birtokviszony szintaktikai úton is kifejezhető vagy minden jel nélkül, összetételszerűen, vagy „sehr gewöhnlich wird das Genitivverhältnis so wiedergegeben, dass dasjenige Wort, das den Besitzer bezeichnet, im Nominativ steht, der Besitz aber mit dem Possessivsuffix der betreffenden Person versehen wird” (28).

⁴⁵ Ha valamelyik finnugor nyelvtan a személyes névmás genitivusáról azt írja, hogy az helyettesíti a hiányzó birtokos névmást, avval lényegileg egyetérthetünk, különösen, ha a szerző kellőképpen kifejti a birtokos személyragok szerepét is.

Komi (zürjén) pénznevek és a régi komi pénzsámítás

A finnugor népek pénzneveiről és pénzsámításáról átfogó nyelvészeti vagy néprajzi értekezés tudomásom szerint eddig nem jelent meg. De számos becses kisebb dolgozat világítja meg egyik-másik rokonnépünk régi csereeszközeit és pénzsámítását, és szolgáltat becses adatokat témánkhoz is. Érinti a kérdést például TUNKELO cikke: „Vanhaa ja uuttaa raha sanasta” (Virittäjä, 1915., 91—99). BEKE ÖDÖN a mari (cseremis) pénzsámítással foglalkozó értekezéseiben ugyancsak utal a komi pénzrendszerre is (FUF. XXIV, 264; XXX, 367; Acta Linguistica I, 65; NyK. LII, 295). Az első önálló tanulmányt tudtommal D. A. TYIMUSEV szentelte a komi pénzsámítás problémájának: „A régi komi pénzsámításról és az *ur* pénznév történetéről”.¹ A következőkben szeretnék néhány megjegyzéssel hozzájárulni a kérdés megvilágításához.

A komi pénznevek egyrészt arra engednek következtetni, hogy a komi nép hajdani kereskedelmében a prém, nevezetesen a mókusbőr, értékmérő csereeszközként szerepelt, másrészt arról tanúskodnak, hogy az orosz gazdasági élet és pénzrendszer hatott a komira.

A pénz fogalmát a komi nyelv két szóval fejezi ki.

I. (WICHM.—UOT.) *deŋga* V. AV. (204) Sz. Pecs. (116, 117, 120) I. (4, 5) U. P, *deŋga* L. 'Geld, Geldstück, Münze'; (KomiVolkssd.)² *deŋga* Pr. (82, 96, 173, 188, 248) FV. (329), *deŋga* Vm. (405) 'ua.' (Cember,³ KPC⁴) *деньга* 'деньги'.

A szó orosz jövevény a komiban (vö. KALIMA: Die russischen Lehnwörter im syrjänischen. MSFOu. XXIX, 46), az orosz *deŋga* ~ *denga*⁵ alak átvétele. Nem lehetetlen, hogy legalább az oroszban eredetileg csak egy bizonyos pénzfajtát, érmét jelölt: BERNEKER 'eine Kupfermünze', MUNKÁCSI (NyK. XVIII 123) 'Kupfermünze zu 2 Kopeken' jelentéssel közli. PAASONEN (FUF. II, 106, 133—4) kimutatja a szó megfelelőjét a chantiban és a manysiban is: ch. *täŋka* stb., msi *lëin* stb. jelentése 'Kopeke' (<kaz. *täjan* stb.' Eichhörnchen; Kopeke'). Azokban a török-tatár nyelvekben, amelyekből az orosz és — PAASONEN

¹ „О старом денежном счёте коми и истории денежного термина «ур».” Труды коми филиала АН СССР, 2: 171. Сыктывкар, 1954.

² Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Gesammelt und herausgegeben von D. R. FOKOS-FUCHS. Budapest, 1951.

³ А. А. ЦЕМБЕРЪ: Русско—Зырянский словарь. Устьсыольскъ, 1910.

⁴ Коми—Русский словарь. Коми Госиздат, Сыктывкар, 1948.

⁵ BERNEKER: Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1924.; ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ: Этимологический словарь русского языка. Москва, 1910.

szerint — a chanti átvehette a szót, szintén előfordul 'egy bizonyos pénzfajta' jelentéssel (vö. BERNEKER: 183; ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ: 179; MUNKÁCSI: Votják nyelvtanulmányok. NyK. XVIII, 35; TYIMUSEV 176—7). Ma a komiban mindenesetre csak 'pénz, pénzdarab' jelentéssel használatos: *bíd dēngase boštis da i pišjis* 'er nahm alles Geld und lief davon' (WICHM. 4).⁶ Az átvétel idejére egyetlen fogódzónk van: a szó az oroszba csak a XIV. században került át valamelyik tatár nyelvből, következésképpen a komiban csak későbbi átvétel lehet.⁷

II. (WICHM.—UOT.) *šēm* Geld (V. AV. S. L. Le. I. U. P.); (Cember, KPC) *сѡм* 'денги'.

A szó eredeti s ma is élő jelentése 'halpikkely'; (WICHM.—UOT.) 'Schuppe, Fischschuppe (V. AV. S. Pecs. L. Le. I. U); (KPC) 'рыбья чешуя'; az udorai nyelvjárásban használatos még 'gazdagság; Reichtum' jelentésben is (WICHM.—UOT.). A jelentésfejlődés érthető: a tárgykepek tartalmi hasonlóságán alapuló névátvitel következett be művelődéstörténeti okokból; a fejlődés fázisai: 'halpikkely' → 'fényes pénzérme' → 'általában pénz' (→ 'gazdagság').⁸

TYIMUSEV (i. m. 175) a *šēm* szó 'pénz' jelentését az orosz *bél* 'halpikkely; ezüst, pénzérme' lefordításának, tükörszavának tartja: „... a komi nyelvben nyilvánvalóan nem volt szó a pénz fogalmának kifejezésére... Igaz, eléggé gyakran használatos 'pénz' jelentésben a *šēm* 'halpikkely' szó. Csakhogy a *šēm* 'pikkely' szó a 'pénz' jelentést nyilvánvalóan az orosz *bél* szó lefordítása útján vette fel, amelynek a régiségben két jelentése volt: 1) 'ezüst, csengő ezüstérme'; 2) 'halpikkely'. Amikor szükségét érezték, hogy a komi nyelvben is kifejezzék a pénz fogalmát, amelyet oroszul a *bél* szóval jelöltek, s amely egyúttal halpikkelyt is jelentett, a komi nyelv lexikájában a *šēm* szót lehetett találni. Ezzel egyidejűleg vagy később bekerül a komi nyelv szókészletébe a *dēnga* szó is, amely népszerűbb és életképesebb lett, mivel a *bél* az orosz nyelvben kiszorul a használatból, s helyét teljes mértékben elfoglalja a *dēngi* szó.”⁹

Az ötlet szellemes, de jelentéstani magyarázatnak kissé megalapozatlan. A szerző ugyanis nyelvi anyaggal nem támogatja meg érvelését, márpedig enélkül a következtetés ingatag. Nem lehetetlen éppen, hogy az orosz megfelelő elősegítette a komi *šēm* szó 'pénz' jelentésének megizmosodását, elterjedését, de a jelentésváltozás enélkül is érthető (amint fordítottja is, lásd: BEKE, NyK. LIV, 190). TYIMUSEV tétele ezen a bizonytalan talajon pedig visszajára is fordítható: érvelése alapján nemcsak a komi *šēm* szót tarthatnók az orosz *bél* calque-jának, hanem ellenkezőleg: a *bél* is lehet a komi *šēm* tükörszava. Elvileg, bizonyító nyelvi anyag nélküli légüres térben ez sem lehetetlen. Bizonyítottnak az egyik éppúgy nem tekinthető, mint a másik. Ha TYIMUSEV megállapítaná, hogy az oroszban *hol* volt használatos a *bél*, ez a fontos kritérium talán közelebb vihetne bennünket a kérdés eldöntéséhez. Mi a rendelkezésünkre álló orosz nyelvi anyag alapján ezt nem állapíthatjuk meg. TYIMUSEV még további tápot ad kételyeinknek tulajdon érvelésével. Ha ugyanis „ezzel egyidejűleg vagy később bekerül a komi nyelv szókészletébe a *dēnga*

⁶ YRJÖ WICHMANN: Sytjänische Volksdichtung. MSFOu. XXXVIII. Helsinki, 1916.

⁷ История культуры древней Руси. Под редакцией Н. Н. Воронина, М. К. Каргера, М. А. Тихановой. Изд. АН СССР, М.—Л. 1951., 370.

⁸ Vö. BEKE: Halpénz. NyK. LIV, 190.

⁹ TYIMUSEV orosz szövegének fordítása itt és a következőkben tőlem származik.

szó is, amely népszerűbb és életképeesebb lett, mivel a *b'el* az oroszban kizorul a használatból, s helyét teljes mértékben elfoglalja a *deŋgi* szó", az orosz *b'el* szóval — TYIMUSEV szerint — oly erős asszociatív kapcsolatban lévő *šem* könnyen kiszorulhatott volna a szókészletből, vagy legalább 'pénzdarab, pénz' jelentését veszthette volna el, hogy helyét átadja a felülkerekedő *deŋga*-nak. Ezzel szemben a szó mindmáig használatos mindkét jelentésben, és származékai is élnek a komiban: (WICHM.—UOT.) *šema* ASz., *šemja* I. schup-pig, geschuppt (Sz. I.); der Geld hat, reich an Geld (U. I.); *šemtem* Sz. L. U., *šemtem* I. schuppenlos (Sz. L.); der ohne Geld ist (Sz. L. U. I.), arm (U.), A szerző megjegyzései alapján tehát jómagam nem tartanám olyannyira „nyilvánvalónak", hogy a komi nyelvnek nem volt szava a pénz fogalmának kifejezésére. Azt a következtetést sem látom pusztán a fenti érvek alapján indokoltnak, amelyet a szerző levon tételéből: „a komi nép a pénz fogalmát az orosz néppel való kapcsolatainak kiépülése után ismerte meg".

A pénz fogalmát kifejező *deŋga* mellett a komi több pénzfajta nevét is átvette az oroszból.

I. (WICHM.—UOT.) *tšelkeveŋi* V. (93) Pecs. (119, 120, 122, 123) Rubel; (KomiVolksd.) *tšelkeveŋi* Pr. (100, 107, 157, 172, 173, 188, 248) FV. (331), *tšelkeveŋi* Le. (50, 53, 60, 63) KV. (423); (Zürj. Szöv.¹⁰ *tšelkeveŋi* U. (171) 'ua.'

A szó az orosz népnyelvi *целковый* 'rubel, ezüstrubel' átvétele. Nyilván az ezüsből készült teljes névértékű rubelt (= *целковый рубль*) jelölte a napoleoni háborúkat követő infláció csökkent értékű papírbankójával szemben. Vö.: *iŋ lez gin-vile sultedis iŋ ke-bila:ti šerebra deŋga, šo tšelkeveŋi sita:nas šujis* 'Und er stellte sie auf eine blaue Wolldecke und steckte der Stute 100 Rubel Silbergeld in den Hintern' (KomiVolksd. 173); *iŋ ke-bila sitalis vetimin tšelkeveŋi šerebra* 'die Stute hat 50 Rubel gemistet' (uo.). A szó különben a mordvinban és az obi-ugor nyelvekben is megtalálható: mdE. *целковой*¹¹ 'рубль'; mdM. *цалковай*¹² 'ua.'; vogK. *selkori* [sic!] rubel, T. *sglkovoi* id.; osztjÉ. *tsolkovi* silberrubel¹³; osztjDN. *tsolkò-uoi* rupla, hopearupla, *целковый* rubel, silber-rubel; Kr. *tsolko-uoi* rupla rubel; Kaz. *sòlkò-ua*, O. *solkui* rupla (vanha nimi) rubel (alter name) (vö. KARJALAINEN, MSFOu. XXIII, 53); a chantiban származéka is van: *tsolkò-uoiŋ*: DN. *tay so't* kš. hevenen on sadan ruplan maksava | das pferd wird hundert rubel kosten.¹⁴

2. Lényegesen ritkábban fordul elő a *rublej*, *rublej* pénznév: (Komi Volksd.) Pr. *kujim tiše tša rublej deŋga* '3000 Rubel Geld' (82), *kik tiše tša rublej* '2000 Rubel' (112), *tiše tša rublej* '1000 Rubel' (186), FV. *tiše tša rublej* '1000 Rubel' (331, 335), Vym *sto rublej* '100 Rubel' (393).

A komi alak az orosz *рубль* többes számú gen. *рублей* alakjának átvétele (az oroszban ugyanis a plur. gen. számnévi vonzatként használatos). Ez a forma szolgál — elvértve — képzési tőnek is: *menam viŋim sto rubleja patera. viŋim i tiši tša rubleja pater-a*. 'Nekem 100 rubele kvártélyom van. Van 1000 rubele kvártélyom is' (Zürj. Szöv. 62. Az alsóvicsedai nyelvjárásból). Egyéb, formánssal ellátott alakokkal nem találkoztam. A szó, úgy látszik,

¹⁰ FOKOS DÁVID: Zürjén szövegek. Ugor Füzetek 19. sz. Budapest, 1916.

¹¹ Русско—Эрзянский словарь. Огиз, Москва, 1948.

¹² Русско—Мокшанский словарь. Москва, 1951.

¹³ GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 427; SZILASI: NyK. XXV, 400. A mindkettőjüknél előforduló *selkori* alak valószínűleg sajtóhiba.

¹⁴ KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostjakisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae X. Helsinki, 1948.

ritkán használatos, és idegen a komi nyelvben. Ennek bizonyossága az is, hogy csak orosz számnévvel determinálva fordul elő. Megesik, hogy ugyanannak az elbeszélőnek nyelvében, ugyanabban a népmesében a *šurs tšélkeveŋi* '1000 rubel' formula után néhány mondatnál később felbukkan a *tše tša rubleŋi* 'ua.' szintagma (pl. KomiVolksd. 331; a felsővicsegdai nyelvjárásból): érezhetően idegen test a mondatban a komi számnévi determinánssal és a komi nyelvbe hangtestével is beilleszkedett és meghonosodott pénznévvel szemben. Ugyanígy a vimi nyelvjárásban felbukkanó *sto rubleŋi* '100 rubel' (KomiVolksd. 393) idegenként áll szemben a lényegesen gyakoribb *šo tšélkeveŋi* szó szerkezettel (i. m. 107, 157, 172, 173).

A mai komi-zürjén irodalmi nyelvben a *rubleŋi*, sőt a *tšélkeveŋi* alakokat is háttérbe szorítja a régi komi *šait* 'rubel' pénznév.

3. Ritkán használatos pénznév a *pel'tiñnik*. (TYIM.) Полтинник 'fél rubel = 50 copek' (< orosz *pol'tiñnik* 'ua.'): *i detinaislen velema eti pel'tiñnik deŋga* (ili: *veti'min ur*) 'A legénynek meg (csak) egy fél rubelje (vagy: ötven copekje) volt' (Zürj. Szöv. 168; az udorai nyelvjárásból). TYIMUSEV szerint a mai nyelvben is használatos. Ugyancsak ő említi (i. m. 171), hogy 'negyed rubel = 25 copek' jelentéssel ismeri a komi nyelv a *tšetvertak* (< orosz *četvertak* 'ua.') pénztérmet is. A szó mindenestre eléggé ritka lehet; sem szótárakban, sem szövegekben nem találtam.

4. A *rubleŋi* alakhoz hasonlóan átkerült a komi szókinésbe az orosz *kopejka* pénznév is (vö. KALIMA, i. m. 66).

(WICHM.—UOT.) *kopejka* U. Kopeke; (Cember; KPC) *köpeŋka* копейка; (KomiVolksd.) FV. (331) *deŋeŋ* *kopejka*¹⁵ 10 Kopeken.

Ritka elterjedtségében is közös a fentebb említett pénznévvel: az orosz számnévi determináns és az esetvonzattal átvett orosz pénznév (*deŋeŋ kopejka*) szintén idegen íz a komi mondatban, és elterjedtségében a *kopejka* nem mérkőzhetik a nyelvjárásiag sokkalta használatosabb komi *ur* 'copek' pénznévvel. Újabban mind a komi-zürjén, mind a komi-permi irodalmi nyelvben a *kopejka* alakkal találkozunk inkább, s az élet, a gyakorlat, valamint az irodalmi nyelv hatása alkalmasint gyakoribbá teszi ezt a jövevény pénznevet.

Nagynéha előfordul a *griveñik* 'Zehnkopekenstück' (< orosz *griveñnik* 'ua.') pénznév is (KomiVolksd. 446).

5. Ősi művelődéstörténeti emlékként maradt ránk az *ur* pénznév. A szó első jelentése 'mókus, Eichhörnchen': (WICHM.—UOT., WIED.) *ur* V. Sz. Pecs. L. Le. I. U. P. Eichhörnchen; (KPC) *yp* 'белка'. Ugyanakkor (főleg régebben, úgyszintén a mai népnyelvben) a mókus nevével jelölik a kopejkát is. Adataink alapján kitűnik, hogy az *ur* pénz két számítási rendszerben használatos.

- a) (WICHM.—UOT., WIED.) U. *ur* Kopeke; I. *vit ur* fünf Kopeken; Sz. *vit ur ez-iš* fünf Kopeken; U. *das ur* zehn Kopeken, I. Zehnkopekenstück; U. *ko-min ur* dreissig Kopeken; I. *šo ur* Rubel (hundert Kopeken); (KomiVolksd.) FV. *kiz ur deŋga* (329) 20 Kopeken, *vit ur* (330) 5 Kopeken.

¹⁵ Az orosz *десять копеек* szó szerkezet átvétele; az orosz *десять* > komi *deŋeŋ* alakban a *-t* > *ŋ* hangváltozás nyilván a következő szókezdő *k*-hasonító hatásának következménye.

Képzővel ellátott alak: (WIED.) *ura* 'kopekig, eine Kopeke kostend, -Kopekenstück': *vit ura* 'Fünfkopekenstück', *das ura* 'Zehnkopekenstück', *vetymyn ura* 'halber Rubel (= 50 kopek)', *šo ura* 'Rubel (= 100 kopek)'.

- b) (WICHM.—UOT.) Sz. (185) *kujim ur*¹⁶ eine Kopeke, *vit ur* V. Sz. L. anderthalb Kopeken, *das ur* V. Sz. L. drei Kopeken, V. Dreikopekenstück, *das šizim ur* V. (281) fünf Kopeken, *šo ur da vit ur* V. Sz. dreissig Kopeken; (KomiVolksd.) KV. *kik šizim-das ur deŋga* 40 Kopeken; (Čember) *куимур копейка*; (KPC) *куим ур копейка*; *сизим ур две копейки*, *дас ур три копейки*, *дас сизим ур*, пять копеек, *комын вит ур* десять копеек.

Összetételek: (WICHM.—UOT.) V. Sz. *vit-ura* Anderthalbkopekenstück, Sz. *das-ura* Dreikopekenstück.

Mint látjuk, a komi nyelvterület nagy részén 'kopek' jelentésben használatos *ur* kétféle számítási rendszer egysége: az izsmai, udorai és felsővicsegdai nyelvjárások területén 1 *kopek* = 1 *ur* stb. A vicsegdai, sziszolai és luzai nyelvterületen azonban:

1 kopek = 3 ur	4 kop. = 14 ur	20 kop. = 70 ur
1,5 kop. = 5 ur	5 kop. = 17 ur	30 kop. = 105 ur
2 kop. = 7 ur	10 kop. = 35 ur	35 kop. = 122 ur
3 kop. = 10 ur	15 kop. = 52 ur	40 kop. = 140 ur
		60 kop. = 210 ur

Összeadással és kivonással is meghatározhatók egyes értéknagyságok: 7 *kopek* = 17 *ur* + 7 *ur*; 9 *kopek* = 35 *ur* 3 *urtem* (35 — 3 *ur*) (TYIM. 172).

Az utóbbi számítási szisztémában egyes szerzők ősi komi pénzrendszer nyomait vélték felfedezni.¹⁷ TYIMUSEV idézett cikkében élesen támadja és cáfolja ezt a valóban téves, a tárggyal kapcsolatos ismeretanyag elégtelenségén alapuló véleményt. Ugyanakkor sajnálatos módon nem használja fel az értékesíthető szakirodalom döntő részét, a finn és magyar folyóiratokat (pl. MSFOu., NyK.), de fontos szovjet szakmunkákról is megfeledkezik (Очерки истории СССР, I. изд. АН СССР, 1953; История культуры древней Руси. Изд. АН СССР, 1951). Így azután újdonságként mutatja ki ezt a pénzszámítást nem csupán a komi nép körében, hanem az udmurtoknál s az oroszoknál is. Pedig e számítási rendszert már KARJALAINEN ismerte a chantiknál; szótárában (925a) az osztjTrj. „šā'if a következő értelmezéssel szerepel: 'rupla (vanha nimitys, käytetty assignatioiden aikaan) = 35 kop.'. Tekintve, hogy KARJALAINEN 1902-ben tért vissza chanti tanulmányúttjáról, TYIMUSEV felfedezése már mintegy 50 éves múlttra tekinthet vissza. RÄSÄNEN „Tscheremissische Zeit- und Massbestimmungen” című cikkében (MSFOu. LII: 256) ugyancsak említi ezt a számítási rendszert, és mari, csuvas és orosz példákat gyűjt össze (1924-ben!). Foglalkozott a kérdéssel BEKE is (legutóbb: NyK. LII, 295. A további irodalmat lásd ott!); dolgozatában számos mari, udmurt, komi, chanti, csuvas, tatár, kalmük, orosz adatot találunk. TYIMUSEV megállapításai és következtetései csupán a fentiek ismeretében is feltehetőleg szilárdabbak lettek volna.

¹⁶ Вö. Фокус : Зүрjэн Нэпкөлтэсзети Мутатвэныок, 48. лар. Budapest, 1913.

¹⁷ Фольклор народа коми. Архоблгиз, Архангельск, 1936.

A forrásmunkák alapján a következőkben vázolhatjuk a két számítási rendszer eredetét.¹⁸

A XIX. sz. 30-as éveiben a napoleoni háborúk utáni infláció következtében az asszignált rubel értéke egyre csökkent, s az új, stabil értékű ezüstrubel 3 és fél régi papírrubelnak felelt meg. Ugyanez volt az arány az új ezüstkopek és az asszignáták régi, csökkent értékű váltópénze, a rézkopekja között. A régi, inflációs, s az új, devalvált pénzt majdnem két évtizeden keresztül, egészen a csak 1839–43 között megvalósított pénzreformig egyidejűleg használták. A két párhuzamos értékviszonyból ered a komi pénzszámítás kettőssége. Az 1 *kopek* = 1 *ur* arány a devalvált ezüstkopekre utal; néha külön is felhívják a figyelmet az ezüst *urra* (= kopekre): (WICHM.—UOT.) Sz. *vit ur ez-is* '5 ezüstkopek'; (ZürjSzöv. 168.) U. *eziš pjaťajes (vit-urjes)* 'ezüst ötösök (ötkopejkások)'.

A másik pénzszámítás az 1 új (ezüst)kopek = 3 és fél régi (réz) *ur* arányát tükrözi. Így 1 *kopek* = 3,5 *ur*, 2 *kopek* = 7 *ur*, 3 *kopek* = 10 *ur* stb. Gyakorlatilag azonban — nyilvánvalóan az adás-vevés, az elszámolások megkönnyítése céljából — az egész szám után fennmaradó felet nem számították, s így vagy le, vagy fölfelé kerekítették ki az összeget. Ennek megfelelően alakult ki a fentebb már vázolt értékarány s az ezen alapuló pénzszámítás. Ez a rendszer azután néhány nyelvjárásban egészen a legutóbbi időkig fennmaradt. Egyébként — mint már jeleztük — nem csupán a komi nép sajátja volt: kialakult az oroszánál éppúgy, mint számos finnugor és altáji népnél.

Kérdés, hogyan fejlődött ki az *ur* 'mókus' szó 'kopek' jelentése, volt-e valami köze a kis prémes állatkának a pénzerméhez?

Köztudomású, hogy kezdetlegesebb gazdasági fokon élő népeknél bizonyos termények, ásványi kincsek, háziállatok stb. bizonyos (nem egyszer meghatározott értékű) csereeszközként szerepelnek,¹⁹ a pénzgazdálkodás megismerésével és elterjedésével pedig az addigi természetes értékmérő neve átmegy a pénzre vagy bizonyos pénzfajtára. Elég, ha a latin *pecunia*,²⁰ a finn *raha*²¹, az angol *font*,²² a magyar *marha*²³ példáját idézzük. Keleteurópai és ázsiai vadásznépeknél — többek között — bizonyos állati prémekeket, gyakorta éppen mókusbőrt használtak értékmérő csereeszközként, s később ezek nevével ruházták fel a pénzt, a pénzerméket. Az oroszoknál a *kuna* 'Marder', *vekša* 'Eichhörnchen', *belka* 'ua.'²⁴ pénznevek lettek. Ugyanígy finnugor, illetve török-tatár népeknél is: udmurt *konj*²⁵ 'Eichhörnchen; Kopeke'; mari *ur*²⁶ 'ua.';

¹⁸ Vö. Большая советская энциклопедия III: 257–8.

¹⁹ Vö. MARX: Tőke, I: 110 (jegyzet). Szikra kiad., Bpest, 1948.; HÓMAN: Magyar pénztörténet 1000–1325-ig. 155. kk. Budapest, 1916.; TAGÁNYI KÁROLY: A hazai élő gyzosokások gyűjtéséről, 24–27. Budapest, 1919.; BROCKHAUS: Conversationslexikon, VII: 719.

²⁰ GOMBOCZ: Jelentéstan. Egyet. jegyzet. 12. l. Bpest, 1951.; WALDE-HOFMANN: Lateinisches etymologisches Wörterbuch, II. Band, 272. Heidelberg, 1954.

²¹ GOMBOCZ, i. h.; TUNKELO, Virittájá 1915: 91–99.

²² MARX: Tőke, I: 110.

²³ BÁRCZI: SzófSz.

²⁴ BERNEKER, ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ i. m.; ДАЛЬ: Толковый словарь живого великорусского языка. Петербург—Москва, 1880–82.

²⁵ MUNKÁCSI: Votják Szótár.

²⁶ БЕКЕ: NyK. ЛII, 296.

md. *ur*²⁷ 'ua.'; észt *orav*²⁸ 'mókus; pénz'; vogÉ. *lē'in, lēn, līn* 'ua.'²⁹; kolai lapp *viöirrev*³⁰ 'Eichhorn'; Terlappisch auch 'Kopeke'; kaz. tatár *tejen*³¹ 'évet, kopéka'.

A kezdetlegesebb gazdasági fokon álló, vadászgató komik egyik fő jövedelemforrása a prémkereskedelem volt. A szőrmepiacon igen keresett cikk gyanánt szerepelt a mókusbőr (a komi vadászok már a XIV—XV. századtól kezdve igen fontos ügyfelei voltak az orosz kupeceknek, prémkereskedőknek: századokon keresztül nem éppen jelentéktelen százalékát biztosították az orosz prémexportnak, s látták el így Európa prémszükségletét is. A „puha-arany”, a prém, mindmáig igen fontos kincse a komiknak; csak 1923—24-ben másfélmillió mókusgereznát szolgáltatott a Komi Autonóm Terület³² — a róka-, nyest-, coboly-, hermelin- és egyéb prémekről nem is szólva). A gereznák adófizetési és csereeszközként is használatosak voltak³³. Amikor pedig a gazdasági fejlődés során a mókusbőr- valutát felváltotta a fémpénz, a korábbi prémmaluta neve átment az ércérmére, s az *ur* valamilyen monéta jelölője lett ('mókus' → 'mókusbőr' → 'fizetési eszközül szolgáló mókusbőr' → 'fizetési eszköz' → 'pénzfajta'). Hogy éppen a kopeket nevezték el *urnak*, annak egyik oka az lehet, hogy 1 kopek és egy mókusbőr egyenlő értéket képviselt feltehetőleg huzamosabb időn keresztül. Gazdaságtörténetileg ez az eshetőség nem éppen példa nélküli: hasonló párhuzamos, egyidejű és ekvivalens pénz- vagy értékhasználat előadódott másutt, más népek gazdasági rendjében is.³⁴ Ezen feltevésünket történeti adatok is támogatják: a XVI. sz.-ban (s esetleg előbb is) 1 mókusbőr ára 1 kopejka volt (TYIM. 175). Ugyanakkor az is lehetséges, hogy az *ur* valamely más (esetleg több) pénzegységet is jelölt, míg végül végérvényesen a kopek névértékéhez kapcsolódott: vö. magy. *peták*³⁵ 'ötkrajcáros' → 'hétkrajcáros' (MTsz.); 'Siebenkreutzerstück' (NySz); m. *hatos* '6 krajcár' → '10 krajcár' → '20 fillér'; kolai lapp *māirhk(e)* 'márka' → 'rubel'.³⁶

TYIMUSEV különben az *ur* szó 'kopek' jelentését is tükörszónak tartja: ez az orosz *bélka* 'mókus; pénzfajta' calque-ja lenne (i. m. 178). Fő érve: ha a komi nép akkor kapcsolódott be az orosz gazdasági életbe, amikor Oroszországban már meghonosodott a pénzgazdálkodás, akkor „a komi nép nem nevezhette a fémérmét a mókusbőr nevével, még ha fizetési szempontból egyenértékű is volt a mókusbőr és az érme. Ebben az esetben a komik szemében az érme érme lett volna, és úgy kellett volna nevezniük, mint ahogyan az oroszok nevezték azt, illetve ennek megfelelően lefordítani komi nyelvre” (i. m. 176).

TYIMUSEV érve nem éppen meggyőző. Arra a fentiek (s köztük szovjet forrásmunkák) alapján bizvást gondolhatunk, hogy a mókusgerezna fizetési eszközként szerepelt a komiknál (mint ahogyan az oroszoknál, udmurtoknál, tatároknál stb. is), s később nevével fémpénzt, nevezetesen kopeket jelöltek.

²⁷ MÄGISTE, JULIUS: Commentationes Balticae: I/1953, 137.

²⁸ Vö. Sitzungsberichte der Estnischen Gelehrten Gesellschaft, 1876. 151. l. — Erre az adatra Cs. FALUDI AGOTA volt szíves felhívni a figyelmemet.

²⁹ GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 165.; PAASONEN: FUF. II, 106, 133.

³⁰ GENETZ: Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben. Helsingfors, 1891.

³¹ GOMBOCZ, i. h.; PAASODEN, i. h.

³² MARK, J.: Soome-ugri rahvaste kaubandusest. Fenno-ugrica V/A, 8., Tallinn, 1936.

³³ MARK, J.: i. h.; Очерки истории СССР, I. Изд. АН СССР., 1953., 735.

³⁴ Vö. HARMATTA JÁNOS: Irano-Elamica I. Antik Tanulmányok I, 77—83.

³⁵ KNEZSA: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I/1: 420. Budapest, 1955.

³⁶ GENETZ, i. m. 176.

A komi nép az oroszokkal a XI. sz.-tól kezdve érintkezett sűrűbben, a gazdasági kapcsolatok pedig döntően a XII—XIV. sz.-tól mélyültek el.³⁷ Ekkor az orosz földön a pénz fogalma már régen ismeretes volt, s jóegynéhány bizánci, középázsiai, arab és nyugateurópai pénzfajta forgott a piacokon. Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a komi nép a XI. sz. előtt ismerte-e a pénzt. Elképzelhető, hogy legalább bizonyos pénzfajtákat itt-ott használtak, hiszen a „prém útjának” északnyugati végpontja éppen Perm volt³⁸, s ennek gazdasági, kereskedelmi kisugárzása esetleg elérhetett egyes komi településekhez is. Tudjuk azt is, hogy a komi földre irányuló kereskedelembe, prémkivitelbe nem csupán Novgorod vett részt, hanem ennek számottevő vetélytársaként a volgai bolgárság és a skandináv expedíciók is. A X. sz.-tól a XII. sz. elejéig orosz földre áramlott nyugateurópai dinár ugyancsak eljutott a komikhoz.³⁹ Az nyilvánvaló, hogy önálló komi pénzrendszer nem alakult, mert nem alakulhatott ki, s a pénzgazdálkodás csak az orosz kapcsolatok megszilárdulása után eresztett gyökereket a komik körében. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy Oroszország e g y s é g e s gazdasági fundamentumáról ekkor (XI—XIV. sz.) a feudális széttagoltság miatt nem beszélhetünk; a komik javarészt pedig csak Novgoroddal, valamint a szuzdali—rosztovi hercegséggel érintkeztek. Itt pedig (mint a hatalmas kiterjedésű és ekkor még sem politikailag, sem gazdaságilag nem központosított, egységesített orosz földön általában) bizonyos pénzfajták m á r régen forgalomban voltak, amikor a coboly-, nyest- és mókusbőrök m é g sokáig szerepeltek esereeszközként a piacon, s adóformaként is (nem utolsósorban az uralkodók kincstárának is). A pénzfajtákat s a mókusvalutákat így egyidejűleg, párhuzamosan használták.

TYIMUSEV érve tehát kérdésessé válik, s ennek alapján indokolatlan, hogy az *ur* szóval kapcsolatban egyedül tükörszóra gondoljunk. Végül az *ur* szó illetén magyarázatával kapcsolatban újból ugyanazok a nehézségek merülnek fel, amelyek a *šem* 'Schuppe; Geld' szó calque-származtatása során felvetődtek, s nem oldódtak meg kielégítően.

Megjegyzendő, hogy a mai komi-zürjén és komi-permi irodalmi nyelvben az *ur* szó helyét a *kepejka* foglalta el; a KPC szerint pedig az *ur* mint pénznév 'régí, elévült számítási egység'.

6. 'Rubel' jelentésben használatos a komi nyelvben a *šait* szó. Alapjelentése: (WICHM.—UOT.) 'lange Rute, dünne Stange, dünner Zweig'. Ebből alakulhatott pénznévvé:

(WICHM.—UOT.) Rubel (V. I. U. Sz. P.: bei den Älteren, I.: v. mehreren Rubeln, nicht v. einem). *kik š.* oder *šat* Pecs. zwei Rubel, *kujim š.* V., *kujim šat* P.⁴⁰ drei Rubel, *šo š.* V. U., *šo šat* Sz. L. hundert Rubel (L.: nicht mehr gebr.); (WIED.) *šat*, *šait* Rubel; (CEMBER) шайт 'ua.'; (ZürjSzöv. 169) U. *das šait* 10 Rubel.

Képzett alakok: (WICH.—UOT.) U. *šaita* einen Rubel wert oder kostend.

Feltűnő, hogy a *šait* esetében nem találjuk meg az 1 rubel = 3,5 *šait* arányát, mint ahogyan az *ur* és *kopek* régi számítás szerinti viszonya meg-

³⁷ ZSIRAI MIKLÓS : Jugria. Különlenyomat a NyK. XLVII. és XLVIII. kötetéből. Bpest, 1930., 32. kk.

³⁸ A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bpest, 1943. 54. l.

³⁹ История культуры древней Руси, 322, 385—7.

⁴⁰ Valószínűleg sajtóhiba *kujim* helyett.

őrizte az 1839–43-as pénzreform emlékét. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy ez az arány a *šajit* és *rubel* között is fennállt, csak később eltűnt. A másik, s talán valószínűbb ok: a mindennapi gazdasági élet gyakorlatában inkább csak a kopek (tehát az *ur*) forgott közkézen; az átlagos adás-vétel összegei viszonylag csekélyek, kopekben kifejezhetők voltak, s így a *šajit* (rubel) aránylag ritkábban előforduló, nagyobb névértéket képviselt. Meg erősíti ezt az is, hogy a *šajitra* sokkalta kevesebb adatunk van, mint az *urra* (a népköltészetben gyakrabban fordul elő a *čselkovej* 'rubel'), azonkívül a rubel összegét gyakorta *kopekben*, *urban* fejezik ki: pl. *šo ur da vit ur* (100 *ur* + 5 *ur*) '105 Kopeken'⁴¹ — '1 rubel 5 kopek' helyett.

A szó 'rubel' jelentésével kapcsolatban TYIMUSEV véleménye: „A *šajit* pénznév valószínűleg ugyanúgy keletkezett, mint az *ur*, vagyis valamilyen orosz pénznevet fordítottak le ezzel a szóval” (i. m. 178). Kár, hogy meg sem kísérli ezt az újabb calque-hipotézist jobban megátogatni, és az eddigi idevágó véleményekkel kapcsolatban állást foglalni. Kissé elnagyolt ötletéről orosz nyelvi és nyelvtörténeti ismereteim alapján nem lehet szó. A rendelkezésünkre álló adatok segítségével a következőkben vázolhatjuk a *šajit* szó 'rubel' jelentésének kialakulását és összefüggését eredeti jelentésével ('Rute, Stange, Zweig').

A régebben cseretárgynak, fizetési eszköznek is használt prémet nem csupán egyesével, hanem nagyobb kötegekben is adták-vették. Az oroszoknál pl. a cobolyprémet negyvenesével kötegeltek: *коболь в копоках*; a cári kincstár egyik ajándéka 40, illetőleg 20 cobolyszőrméből álló köteg volt: *копок, полкопок коболеи*.⁴² Innen a lengyel *sorok* jelentése is: 'bund zobelfelle von vierzig stück'.⁴³ A chantiban is a *lāṇk'ī k'è-rà*: 'oravannahka-kimppu, jossa on sata nahkaa' (100 darabból álló mókusbőr-csomó).⁴⁴ Ugyancsak KARJ. — Toiv. szótárából egy másik adat (uo.): osztjTrj. *k'ār* jelentése 'Bündel Fische oder Fleisch, (durch die Nasenlöcher auf ein Seil gezogenes) Fellbündel (von Eichhörnchen, Füchsen)'. STEINITZ a következőket fűzi a szóhoz (OstjWb. 78): 'Bündel (Fische, Pelze); Reihe (Schlitten); (OstjVolksd. II, 204) aufgereihtes Bündel von Fellen u. a. Gegenstände in bestimmter Zahl'. A kisebb állatok gereznáit többek között rúdra akasztva raktározta és szállította. Valószínűleg idevonhatók az ilyen adatok, mint pl. osztj. *tēl ixtəm noxsi nīr ryañlajal*: 'teleaggatott *nyusztosrúd* módjára odarogyik' (PÁPAY—REGULY, I: 160. 374. sor. Reguly-könyvtár I. Bpest, 1944.). Feltűnő a komi *šajit* értelmezése WICHM. — Uot. szótárában 'lange Rute, dünne Stange, dünner Zweig'. A komik erre a hosszabb vesszőre, rúdra kötöztek vagy feszítettek fel bizonyos számú mókusbőrt, s ez a köteg meghatározott értéket képviselt, illetőleg megfelelő címletű pénz egyenértéke volt. Előfordulhatott, hogy 100 mókusbőrt kötöztek egy rúdra, s ez a prémköteg határozott értéket testesített meg. Bizonyos, hogy ára a piac, a kereslet-kínálat ingadozásaitól is függött, és időről-időre emelkedett, vagy csökkent. Ha azonban egy mókusbőr ára időnként — esetleg huzamosabb ideig s nyilván többször — egy kopek volt, a százas csomagé 100 kopek, azaz 1 rubel lett. Történetileg is igazolható, hogy a XVI—XVIII.

⁴¹ WICHM. — Uot. szótárában '165 Kopeken' áll, de ez nyilvánvalóan sajtóhiba '105 Kopeken' helyett.

⁴² ДАЛЬ, IV : 281.

⁴³ MIKLOSICH : Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache. Wien, 1886

⁴⁴ KARJ. — Toiv.: OstjWb. 421b; vö. JUHÁSZ JENŐ : Fizet. MNy. XLIX, 190.

sz.-ban a komiknál és chantiknál száz mókusgerezna ára 1 ezüstrubel volt.⁴⁵ Így azután a *šait* 'vessző, rúd' szó a megfelelő névértékű érme jelölőjévé is vált, mint ahogyan a font is bizonyos súlyú nemesfém pénzben meghatározott értékét kifejező pénzjegy nevévé vált.

Hasonló véleményen van KALIMA (MSFOu. LII, 88) és közlése alapján WICHMANN is: „Syrj. *šat*, *šait* 'rubel' ... ist mit syrj. *šat*, *šait* usw. 'rute' zu verbinden als 'rute, an die eine bestimmte, einem rubel entsprechende anzahl von eichhornfellen gesteckt ist' (mündlich WICHMANN)”. UOTILA (MSFOu. LXV, 120) összefoglalja a szóval kapcsolatos addigi vélekedéseket, és megerősíti WICHMANN és KALIMA állítását. Mindezt persze a további vizsgálódások során idevágó nyelvi, különösen pedig néprajzi, illetve gazdaságtörténeti anyagnak kell kiegészítenie. Kár, hogy TYIMUSEV — akinek pedig a helyi adottságok miatt nyilván könnyebb ilyesmihez hozzáférnie, mint nekünk — néha önkényesnek tetsző ötletek helyett nem ilyen anyagot gyűjt egybe.

A szó a komiból átkerült az obi-ugor nyelvekbe is, mégpedig mindkét jelentésével.⁴⁶

A mai komi-zürjén irodalmi nyelvben a *šait* a rubel neve a korábban gyakoribb *šellkevej* szemben.

VÁSZOLYI ERIK

⁴⁵ MARK, J.: i. h.

⁴⁶ BUDENZ: NyK. XVI, 478; TRÓCSÁNYI: NyK. XXXIX, 461; FOKOS: NyK. LV, 20; KALIMA: i. h.

Az istenadta-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről

I. Bevezető megjegyzések

1. Az *istenadta*-féle szerkezetekkel eddig két, igen alapos dolgozat foglalkozott. Az egyik SIMONYI „Isten-adta” című értekezése, amely egy nagyobb, „Igenévi szerkezetek” címet viselő tanulmány egyik részleteként jelent meg 1907-ben (Nyr. XXXVI, 193—205, 264—71 és NyF. 47. sz. 10—30). A másik SZEPESY GYULA dolgozata 1939-ből: „Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben” (MNYTK. 47. sz.). SIMONYI a magyar, SZEPESY a rokonnyelvi szerkezeteket vizsgálta meg. Bőséges adattárunk teszi lehetővé, hogy megállapításait ellenőrizzük, s ahol az adatok nekünk — amikor készül a leíró nyelvtanunk szempontjából is újra mérlegeljük a kérdést — mást mondanak, módosítsuk. E tanulmányok, főleg pedig — mivel én csak a magyar szerkezetekkel foglalkoztam — SIMONYI munkája nélkül alig mentem volna valamire, hiszen a régi nyelvből új gyűjtött adatanyag nem áll rendelkezésünkre. SIMONYI-nak nemcsak adatai, hanem következtetései is igen fontosak, s ha a végeredmény, amire jutottam, különbözik is az övétől, ezt elsősorban annak tulajdonítom, hogy SIMONYI e szerkezetek esetében nem éppen a legszerencsésebb nyelvművelő elvek alapján ítélte meg a történeti változásokat is.

2. E tanulmány elején ki kell emelnem, hogy tárgyunkkal kapcsolatban nem szabad összezavarni két kérdést: az eredetnek, a fejlődés kiindulópontjához szolgáló szerkezetek felderítésének a kérdését és azt a kérdést, hogy a tárgyalt szerkezetek hogyan viselkednek az újabb időkben, és hogyan helyezhetők el a mai nyelvrendszerben. Számolni kell azzal is, hogy e szerkezetek a nyelvrendszerben való helyzetük szempontjából esetleg változáson mentek át a nyelvtörténet folyamán, hogy talán a régi és az új ma olyan módon él egymás mellett, hogy ez az együttlét rendszertani szempontból belső feszültséget, ellentmondást teremt, és azt vált ki a valóságot híven tükrözni akaró tudatban is. Lehet, hogy ez az ellentmondás nem oldható fel és el kell fogadnunk, hogy valamilyen kettős arculatú nyelvi kategóriával állunk szemben.

3. SIMONYI (NyF. 47. sz. 10—3) és SZEPESY (i. m. 3—6) ismertetése szerint igenek tartja a mi szerkezetünk -t formánsos elemét régi nyelvtaníróink közül MOLNÁR ALBERT, PERESZLÉNYI PÁL, RÉVAI MIKLÓS, az újabbak közül RIEDL SZENDE (korábban), SZINNYEI, NÉGYESSY; a nyelvtanírókon kívül külföldön ARENDT, MISTELI, nálunk P. THEWREWK, VERESS IGNÁC, ZOLNAI GYULA,¹ BALASSA. Igenévnak fogja fel GONDOL DÁNIEL, SZVORÉNYI, RIEDL SZENDE (később), TAKÁCS ISTVÁN, KISS IGNÁC, IMRE SÁNDOR. SIMONYI maga előbb főnévnak tartja (Nyr. IV, 440), később, az „Isten-adta” című tanulmányában azonban az igenévi jelleget bizonyítja (NyF. 47. sz. 10—30). Érveinek nagy része ma is helytálló és felfogása — a szerkezet eredetére vonatkozólag — lényegében — nem cáfolható meg. SIMONYI nézetét, tehát az igenévi eredetet fogadja el SZEPESY is, és a finnugor nyelvekből összegyűjtött bőséges példaanyag segítségével meggyőzően bizonyítja,

¹ ZOLNAI később hajlik arra, hogy igenévnak is tartsa (vö. MNY. XL, 4).

hogy a finnugor nyelvekben főleg *-m*, *-t* és *-n* képzős igenevek fordulnak elő az *istenadta gyermek*-nek és a *gutaütött ember*-nek megfelelő szerkezetekben.

Mai nyelvészeink közül KLEMM nagy mondattani munkájában SIMONYI és SZEPESY véleményéhez csatlakozik, de egyrészt SIMONYI-nak mindkét felfogását, tehát a főnévi és az igenévi eredetet is elfogadhatónak tartja (Tört-Mondt. 397—9), másrészt a tárgyas igeragozás későbbi hatásával is számol (i. m. 399). Lényegében hozzá csatlakozik FOKOS (Nyr. LXIV, 94—9). PAIS az alárendelő összetételekről szóló egyetemi előadásában az alanyos és a jelzős összetételek között egyaránt szokta tárgyalni az *istenadtá*-t, annak a felfogásának megfelelően, hogy az ilyen szerkezetek közül egyesek igéből, mások igenéből is létrejöhetnek.

II. A szerkezet leíró szempontú elemzése

1. A *-t* formánsos igenév és ige elhatárolása általában

Nyelvészeink részéről általánosan elismert tény, hogy a *-t*, *-tt* képzős igenév és a *-t*, *-tt* időjeles igealak közös eredetű. Úgy is szokták mondani, hogy az igealak nem más, mint személyragos igenév. Ez a megállapítás leíró szempontból csak hozzávetőlegesen igaz, annyiban tudniillik, hogyha az igealakot az igeragozási paradigmásorban nézzük (*adtam*, *adtál*, *adott* stb.), akkor a személyragokkal való személyjelölés jellemző rá, vele szemben viszont az igenévre (erre, a *-t*, *-tt* képzősre) a személyragtalanság a jellemző. Ámde ha az egyes igealakokat külön-külön vizsgáljuk, mindjárt kiderül, hogy az egyes számú 3. személyű alanyi ragozású igealak ragtalan (*adott*), s az igenév is kaphat személyragot, mint alkalmi főnév: *az én választottam*, *a te megbízottad*, *az osztály bukottjai* stb. Az *adott* igealak és a *választottam* igenév azonban csak mondatban vagy szerkezetben tekinthető igealaknak illetőleg igenévnék, mondaton kívül ezek a szóalakok igeelvek is és igék is egyszerre. Mondatban vagy szerkezetben rendszerint meg tudjuk és meg szoktuk különböztetni az igeveget az igétől. Nincs kétségünk például afelől, hogy az *Ő almát adott nekem* mondatban az *adott* szóalak ige, a *nekem adott alma* szerkezetben pedig igenév.

A szófaji jelleg meghatározásához általában jelentéstani és alaktani kritériumokat szoktunk tekintetbe venni, mégpedig nemcsak az illető szó szótári előfordulása, hanem szintaktikai szerepe szempontjából is. Ez a magyar nyelvre vonatkozólag annyiival is inkább szükséges, mivel a magyar szó szófaji jellege pusztán szótári megjelenése alapján sokszor nem dönthető el, gondoljunk például a *les*, *fagy*, *nyom* stb.-féle nomenverbumokra. Az *-ó*, *-ő* és az *-andó*, *-endő* képzős igenév esetében maga a deverbális nomenképző már különleg megkülönbözteti az igeveget az igétől. A *-t*, *-tt* formánsos alakulatok esetében az igetőhöz függesztett formáns egyszer igenévképző, másszor időjel szerepét játssza. Maga a formáns tehát nem alkalmas a szófaji különbség érzékeltetésére. Jelentéstani szempontból kettejük között az a különbség, hogy az ige cselekvést, történést fejez ki, még pedig olyan változást, amely a múltban végbement, az igenév pedig állapotot, mégpedig túlnyomórészt teljesen véghezvitt, célját elért cselekvés, történet eredményeképpen bekövetkezett állapotot fejez ki, olyan állapotot, amely a főcselekvéssel egy időben megvan. Amíg tehát az ige idői vonatkozása csak múlt, az igenév idői vonatkozása múlt

is, meg jelen is, illetőleg helyesebben előidejű, is, meg egyidejű is (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 21, 109). Az igenévnek ez az állapotkifejező jelentése szoros összefüggésben van mondatrész szerepével, igenévünk ugyanis ragtalanul többnyire jelzőként szokta állapotkifejező szerepét betölteni. Állítmányként ritkán használjuk igenévünket (vö. TOMPA: MNy. XLIX, 135—8; de régen mégis: KÁROLY, Igenévrendszerünk 127), de ilyenkor is jól meg lehet különböztetni az átható igéből képzett igenevet az igétől: *A ház elhagyott* mondatban az állítmány (utóbb melléknevesült) igenév, mert passzív jelentése van a mondat alanyára vonatkoztatva, míg az *Ő elhagyott engemet* mondatban ige, aktív jelentéssel. Csupán az át nem ható, történést jelentő igékből (vö. KÁROLY i. m. 23) képzett igenevek megkülönböztetése okozhat néha nehézséget. Ilyenkor előfordul ugyanis, hogy a mondatbeli használat, a mondat értelme szempontjából is mindegy, hogy valamit úgy fogunk-e fel, mint befejezett cselekvés eredményeképpen meglevő állapotot, vagy mint a múltban befejezett történést. Így ebben a mondatban: *Barátomnak, aki eléggé lesóványodott, jó táplálkozásra van szüksége* a *lesóványodott* lehet igenév (= le van sóványodva) és ige is (= lesóványodáson ment keresztül), s csak a következő mondatokban válik szét élesebben a kétféle szerep a határozó, illetőleg jelző által: *Barátomnak, aki most elégi lesóványodott...*, *Barátom milyen lesóványodott...* (igenév); *Barátomnak, aki az utóbbi időben eléggé lesóványodott...*, *Barátom mennyire lesóványodott...* (ige).² Az ilyen esetek száma mégis elég korlátozott, s az *istenadta*-féle szerkezetekre nem is vonatkoztatható, mert ezekben mindig átható igéből formált szavak vannak, s mindig jelzői funkcióban szerepelnek (lásd alább).

Az említetteken kívül van még egy fontos jelentéstani különbség a *-t* formánsos igenév és ige között. Az ige — mint említettük — mindig befejezett cselekvést fejez ki. Az igenév azonban kifejez olykor befejezetlen, a főcselekvéssel egyidejű cselekvést, illetőleg egyidejű cselekvés okozta állapotot is (*Sokáig elnéztem az ölben tartott gyermeket*). A *-t*, *-tt* formánsos igenév az ilyen szerkezetekben úgy lép fel, mint amelynek a passzív jelentése fontosabbá vált az előidejűséget, befejezettséget jelentő funkcionál.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos szóalak állapotot fejez ki, az állítmányi szerepű pedig rendszerint történést, változást. Továbbá: a jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos szóalak kifejezhet olyan állapotot is, amelyet olyan cselekvés hoz létre, amely az állapottal egy időben folyik, az állítmányi szerepű és történést, változást kifejező szóalak mindig befejezett, időben előzőleg lefolyt történés, változás kifejezője lehet csak. Még továbbá: az átható igéből képzett jelzői funkciójú *-t*, *-tt* formánsos elem többnyire³ passzív értelmű, az ugyancsak átható igéből képzett állítmányi szerepű pedig aktív értelmű.⁴ A mondatrész szerep (és az

¹ Az *elégi* használatára vonatkozólag vö. KÁROLY: MNy. LII, 435—7

² Igenék is, igenévnek is vehető kódexbeli példákat idézek „Igenévrendszerünk...” című munkámban (129. l.).

³ A *sokat látott ember*, *sokat tapasztalt férfi-félék* kivételek, ezekben az igenév aktív értelmű, de ezek ritkán fordulnak elő (vö. KÁROLY i. m. 113), és az *istenadta*-féle szerkezetben nem lehetségesek.

⁴ A szenvedő alakú ige *-tt* formánsos származéka állítmányi szerepében is passzív értelmű (*Az úgy elvégeztetett*), a szenvedő képzős igei vagy igenévi alakulatokkal azonban most nem foglalkozom, mert a mi *istenadta*-féle szerkezetünkben ilyenek nem fordulnak elő. Ennek is van oka, lásd később.

ezzel összefüggő jelentés) alapján tehát meg tudjuk különböztetni a *-t*, *-tt* formánsos igealakot az igenévtől. A *-t*, *-tt* formánsos szó végeredményben *nomenverbum*, amelynek a szófaját csak mondatrészi szerepe és a mondatban kapott jelentése alapján lehet eldönteni; olyan, mint a *fagy*, *nyom*, *les* stb.

2. A szerkezet jelentéstani és mondattani elemzése

Az *istenadta gyermek*, *napsütötte arc*, *madárlátta kenyér* és a *munkás készítette áru*, *maga készítette hegedű*, *Szovjetunió vezette béketábor*, *szél ringatta ág*, az *idéztük vers*-féle szerkezetekben⁵ a *-t*, *-tt* formánsos elemről a következők állapíthatók meg: a) mindig átható igéből vannak képezve; b) mindig jelzői funkcióban fordulnak elő; c) jelzett szavukhoz való viszonyukban mindig passzív értelműek, azaz cselekvéshordozójuk (vö. KÁROLY i. m. 22) mindig passzív; d) előidejű és egyidejű cselekvés okozta állapotot fejeznek ki. Mindezen sajátságok alapján szerkezetünk *-t*, *-tt* formánsos eleme: igenév. Ez az igenévi jelzős szerkezet két dologban azonban különbözik a nyelvünkben szokásosabb igenévi jelzős szerkezetektől: a) személyrag van a jelző végén; b) az igenévi cselekvés alanya is ki van téve a jelző előtt, de nem határozóragos alakban, mint a *tőlünk kívánt jókat* vagy az *általunk kívánt jókat*-féle szokásosabb szerkezetekben, hanem ragtalanul. Az igenévi cselekvés alanyát megjelölő ragtalan névszó és az igenév között olyan jelentéstani viszony van, mint az igealany és az ige között, s e viszony szempontjából az igenév aktív jelentésű. Efelől a *-t*, *-tt* formánsos szó bizvást lehet igenév, mint ahogy igenév van a *tőlünk kívánt jókat*-féle szerkezetben is. Az említett két alaki, szerkezet-tani sajátság azonban mégis igen közel hozza szerkezetünket ahhoz a szerkesztési formához, amelyben az aktív jelentésű ige és alanya szokott lenni: *szél ringatta* (az ágat), *munkás készítette* (az árut). Ugyanakkor az ilyen szerkezetek úgy is elemezhetők, hogy az igenévi cselekvés és ragtalan alanya között birtokos jelzős viszony van genitivus subjectivusi jelentéstartalommal.⁶ Ezért pusztán leíró szempontból is kétféleképpen elemezhetők a mi *szél ringatta ág*-féle szerkezeteink: a jelző (*ringatta*) bővítménye (szél) felfogható alannak, úgy, mint ahogy alannak vesszük a *bika rugaszkodván*-féle szerkezetben vagy a mi szerkezetünkkel egészen közeli rokon *gutaütött ember*-féle szerkezetben az igenév alanyát.⁷ Hasonló alanyos szerkezet az *-ó*, *-ő* képzős igenévvvel alkotott

⁵ Az előbb és utóbb felsorolt szerkezetek között az a különbség, hogy az előbbiek a gyakori használat és az esetleges jelentéselhomályosulás következtében jobban összeforrottak, s a jelenleg érvényben levő helyesírási szabályzat értelmében egybeírandók, míg az utóbbiak inkább alkalmi szerkezetek, s külön is írandók a szabályzat szerint. Én az egybeírás-különírás, összetétel vagy nem összetétel kérdésével nem foglalkozom. Magának a szerkezet típusnak a tanulmányozására azonban alkalmasabbak az alkalmilag használt szerkezetek, s ezért a továbbiakban sokszor ilyenekből veszem példáimat.

⁶ Akár alany-állítmány, akár birtokos-birtok viszonyt látunk is szerkezetünkben, a *-t* formánsos szóalak és a cselekvés kiindulását jelölő szóalak között aktív a jelentéstani viszony. Az egész jelzős szerkezetben tehát a jelző és bővítménye között aktív, a jelző és jelzett szava között passzív a jelentéstani viszony. A jelzőnek e kétféle és kétféle irányuló jelentéstani viszonyulását így ábrázolhatjuk: A $\xrightarrow{a}$ B $\xrightarrow{p}$ C.

⁷ A *porlepett könyv* és a *porlepte könyv* közti közeli rokonság is mintha azt sugalmazná, hogy a kétféle szerkezetet egységesen elemezzük mondattani szempontból. A *porlepett*-féle szerkezetben kevésbé szoktak ígét látni, mint a *porlepte*-féleben, pedig

lóforgató malom-féle szerkezet is (KLEMM, TörtMondt. 394). A jelző bővítőménye másrészt felfogható birtokosjelzőnek, s ez ebben az esetben éppúgy genitivus subjectivus, mint az *isten adása*, *szél zúgása* vagy akár az *ő választotta*-féle szerkezetben a deverbális főnév jelzője. Birtokos személyragos szó jelzőül ritka, bár szerkezettilag nem ellenkezik a finnugor nyelvek rendszerével, lásd a *fia veréb*, *tyúkalja csirke*, *nagyja munka*-féle szerkezeteket és más rokonnyelvi szerkezeteket (vö. pl.: KLEMM, TörtMondt. 306; FOKOS: Nyr. LXIV, 96). Akik a mi szerkezetünk jelzőjét igealaknak veszik, azok alanyos szerkezetnek minősítik az *istenadtát* (vö. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet. 1955. 287), akik a jelzőt igenévnek, azok a szerkezetet birtokos jelzős szerkezetnek. Ha igealaknak tekintjük a jelzőt, akkor különösnek kell tartanunk a tárgyas ragozású igealak használatát tárgyi szerepű mondatrésznélkül. (A *nem járja*, *nem viszed el szárazon*-félékben a tárgy valamikor megvolt, vagy még ma is odaértendő, vö. KLEMM, TörtMondt. 272). Ez kétségtelenül szerkezettilag ellentmondás, függetlenül most attól, hogy hogyan alakulhattak ki az ilyen szerkezetek. Igealaknak jelzőként való alkalmazása szintén különös és a magyar nyelv rendszerére nem jellemző. Igaz ugyan, hogy van *tedd ide tedd oda ember*, *térj meg utca* stb. (ezeket éppen SIMONYI gyűjtötte össze először, vö. Nyr. VII, 434—44; vö. még PROHÁSZKA: Nyr. LXXIX, 190—4), de ezek játszi, tréfás képzések, alkalmi jellegű, frazeológiai kötött szókapcsolatok, amelyeknek sajátos stilisztikai értékük van, és szerintem rendszertani szempontból nem állíthatók egy sorba az *istenadta ember*, *szél ringatta ág*-félékkel. Nehéz lenne megérteni, hogy rendszeren miért csak múlt idejű igealakkal alkotunk ilyen szerkezeteket, és miért nincs a *lóforgató malom*, *tíz ember kapáló szőlő*-féléknek megfelelő *ló forgatja malom*, *tíz ember kapálja szőlő*-féle. (A tréfás *nem szeretem ember*, *szeretem komámasszony*-félék vannak, de ezeket, ahogy az előbb említettem, nem érzem annyira a grammatikai szerkezetek bizonyos kötött formájú rendszerébe tartozónak, mint az *istenadta*-féléket.)

Végeredményben jelentéstani és mondattani, szerkezettilag szempontból helyesebbnek látszik, ha szerkezetünket igenévi jelzős szerkezetnek vesszük, de a jelző bővítőményét nem birtokos jelzőnek, hanem alanynak, úgy, ahogy általában a személyragtalan melléknévi igeneves szerkezetekben (*szellő üzött felhő*, *kecskerágó fű*) vagy határozói igeneves szerkezetekben (*bika rugaszkodván*) is alanynak vesszük az igenévi cselekvés végrehajtóját (bár nem a mondat alanyának!). Nehézséget jelent azonban a személyrag jellegének a meghatározása és a tőhöz való kapcsolódásának elemzése.

3. A *-t* formánsos szóalak alaki elemzése

A) A szóalak töve

Mint már említettem, a *-t*, *-tt* formánsos igealakra a személyragosság, az ugyanilyen igenévre a személyragtalanság a jellemző. Az *istenadta*-féle személyragos szerkezetek aránylag ritkán fordulnak elő, ezeknél gyakrabban használjuk a személyragos igeneveket alkalmi főnévként: *az én választottam*, *a te*

olyan okoskodással, hogy a *porlepte könyv* ebből a mondatból keletkezett: *ezt a könyvet a por lepte a porlepett könyv*-et is, le lehet vezetni olyan mondatból, amelyben a *lepett* ige: *egy könyvet por lepett*, vagy *ez olyan könyv, amelyet por lepett*.

imádottad, az ő leköttelezettje, a mi megbízottunk, a ti bukottaitok, az ő meghatalmazottjuk, a város elnyomorodottjai, az állam kitüntettetje, a tanács kirendeltjei, a te kedvelted, az ő lekenyerezettje, a község felruházottja stb., és teljesen főnevesült igenévként: *az én halottam, a te tetted, a vállalat alkalmazottjai, a mi fagylaltunk, a ti pörköltötök,*⁸ *az ő felvágottjuk* stb. Ha a személyragos igeneveket alakilag egybevetjük az *istenadta*-féle szerkezetek *-t, -tt* formánsos elemével, azt tapasztaljuk, hogy közöttük vannak teljesen egyező alakok: *ő az én választottam ~ az én választottam ruha, ő a te kedvelted ~ a te kedvelted sétatér* stb., és vannak olyan alakok, amelyek az igető tövéghangzója szempontjából különböznek: *ő a te imádottad ~ a te imádtad nő, ő a mi megbízottunk ~ a mi megbízottunk* (vagy: *megbíztuk*) *ember, ő az állam kitüntettetje ~ az állam kitüntette dolgozó, ő a község felruházottjai ~ a község felruházta árvízkarosultak* stb. A tövéghangzó nélküli alakok az *istenadta*-féle szerkezetekben fordulnak elő, az alkalmi főnévként használt igenevek, tehát amelyeknek az igenévi volta nem kétséges, eltérés esetén mindig a tövéghangzós változatot mutatják. A személyragos alkalmi főnevektől a tövéghangzó tekintetében különböző *adta* féle szóalakok viszont a tövéghangzó szempontjából pontosan megegyeznek a tárgyas ragozású igealakokkal: *a te imádtad nő ~ te imádtad a nőt, az állam kitüntette dolgozó ~ az állam kitüntette a dolgozót* stb.

B) Az *a, -e, ~ -ja, -je* személyrag

Az A) pontban felsorolt példák mutatják, hogy az *istenadta*-féle szerkezetek *adtá*-ja az *-a, -e ~ -ja, -je* személyrag használata szempontjából is tárgyas ragozású igealaknak, és nem személyragos igenévnek (*adottja*) mutatkozik. Vannak ugyan olyan alkalmi főnévként alkalmazott igenevek, amelyek személyragos használata ingadozást mutat, különösen a többes számban (*megjutalmazottai ~ megjutalmazottjai*), de az ilyen igenevek mindig kiegészíthetők a személyrag *-j* elemével, az *istenadta*-féle szerkezetek *adtá*-ja azonban sohasem.

SIMONYI tévedett, amikor *A szépasszony főztje, Te isten taszítottja, te! Engem mint a sors üldözöttjét itt is fátum ért* példákat annak a bizonyításul hozta fel, hogy „mindig is igeneveknek érezték a mi kifejezéseinket” (NyF. 47. sz. 16). E (kétségkívül nem régi) példák épp az ellenkezőjét látszanak bizonyítani, azt tudniillik, hogy (használatuk idejében!) a nyelvérzék (már) éles különbséget tett a jelzőként használt *-t, -tt* formánsos szóalak és az alkalmi főnévként használt igenév között: az előbbihez nem tett *-ja, -je* személyragot, csak az utóbbihoz.

C) A többi személyragok

Szerkezetünknek főleg egyes számú 3. személyű használata van, ez is eléggé ritka. Elsősorban az irodalmi nyelvre és a nyelvjárásokra jellemző, a beszélt köznyelvre kevésbé (illetőleg csak hagyományos szerkezetekben: *istenadta, napsütötte* stb.). Első és második személyű használata ritkább még a 3. személyűnél is. Igen jellemző azonban, hogy a *magam, magad* stb. visszaható névmás mellett mindig csak *-a, -e* személyragos alakja van: *magam sütötte, magad sütötte, magunk sütötte* stb. *kenyér*. Ez a nem egyeztető szerkezet

⁸ TOMPA kéziratoss anyagából.

kétségtelenül a birtokos személyragozásra emlékeztet, olyan, mint a *magam háza*, *magad háza*, vagy a Nagykőrösön még ma is⁹ használt *magam sütése*, *magad sütése* stb. *kenyér* (vö. SIMONYI i. m. 12). A többszámú alakokat használják a legritkábban. A többes számú 1. és 2. személyben van vagy lehet *az idéztünk helyen* és *az idéztük helyen*; *az idéztetek helyen* és *az idéztétek helyen*. A többes számú 3. személyben van vagy lehet a *politikuskok idézte helyen* és *az ők idézték helyen*: a példák elseje birtokos személyragozási, másodikja¹⁰ tárgyas ragozási paradigmásorba illik bele.

Ha tehát az egész paradigmásort nézzük, az derül ki, hogy vannak benne határozottan a birtokos szerkezetek alakját követő szerkezetek (ilyenek a nem egyeztető szerkezetek: *magam sütötte kenyér* és *munkások készítette áru*), és vannak benne megint csak határozottan tárgyas személyragokkal ellátott igei alakok (ilyenek *az idéztük helyen*, *az idéztétek helyen* és *az idézték helyen*).

4. A személyrag alaki és funkcionális értékelése

Nehéz tehát szerkezeteinkkel kapcsolatban így feltenni a kérdést: birtokos személyragos vagy igei személyragos-e a *-t*, *-tt* formánsos szó? Láttuk, mindkét fajta személyrag megtalálható a paradigmában. A kérdésre adandó válaszhoz segítségül hívhatjuk más igeelvek tanulságait. A főnévi (és a régi kétféle határozói) igenév személyragozása alaki jellegének a megállapítása sem egyszerű. Ezen igeelvek személyragozási paradigmája kétségtelenül közelebb áll a birtokos személyragozáshoz, mint az igeihez, de azért nem azonos vele, s ezért már pusztán alaki szempontból is van létjogosultsága annak, hogy külön igenévi személyragozásról beszéljünk (vö. KELEMEN: I. OK. VI, 170). Ami a *-t*, *-tt* formánsos szó személyragjának a funkcióját illeti, erre vonatkozólag még több tanulságot meríthetünk más igeelvek vizsgálatából. A főnévi (és a régi kétféle határozói) igenév személyragjának a funkciója (legalábbis a nyelvtörténeti korban már) ugyanis nem birtokviszonyra, hanem a cselekvő-cselekvés viszonyára utalás, s így közelebb áll az igei személyragok funkciójához. (Magam is csak ilyen felfogással tudtam magyarázni a főnévi és a határozói igenév személyragozásának a keletkezésében vagy alakulásában nem egy mozzanatot, vö. Igenévrendsz. 71, 212). Ha ez így van, akkor vehetnénk az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának a személyragját is igenévi személyragnak, s az elnevezés utalna arra, hogy a ragozás alakilag nem tisztán birtokos személyragos, funkciójára nézve pedig inkább cselekvő alanyra és nem birtokosra utal. Részben nem is lehet kifogás e minősítés ellen, s ha kapnánk rajta, szerkezetünk szófaji elemzését is egyszerűbbnek foghatnók föl, mert a jelentéstani-mondattani és alaki elemzés is egy felé mutatna: az igenéviség felé. Ámde azért tekintettel kell lennünk a következőkre: a) a melléknévi igeelvek (szerkezetünkön kívüli) személyragozása eltér a főnévi (és határozói) igenévtől annyiban, hogy tiszta birtokos személy-

⁹ SZÉPE GYÖRGY volt szíves ennek utánanézni. Ugyancsak tőle tudom, hogy Nagykőrösön egyéb hasonló szerkezetek is vannak. (Vö. MNy. LIII, 226.)

¹⁰ SIMONYI ezeket mereven elítéli és nem vesz róluk tudomást, pedig ilyenek vannak, sőt lehet, hogy (személyes névmás mellett) gyakrabban vannak, mint az *-unk*, *-ünk*, *-atok*, *-etek* ragosak (vö. TOMPA: Nyelvünk a reformkorban 394).

ragozás; *b*) a mi szerkezetünkben a személyragos alakok szembeállíthatók a melléknévi igenevek birtokos személyragos alakjaival, mint emezektől eltérő, és határozottan az igei ragozás felé eltérő alakok; *c*) a mi szerkezetünk ragozásában egymás mellett is élnek, párhuzamosan igei és birtokos személyragok; *d*) a főnévi (és a határozói) igenév személyragozása eltér ugyan némileg a birtokos személyragozástól, de nem az igei ragozás felé, hanem más, speciális irányban. Ezeknek a megfontolása után én pusztán leíró szempontból is — tekintetbe véve mind a funkciót, mind az alakot — sajátos, igenévi-igei személyragozásról beszelnék szerkezetünkkel kapcsolatban, s e személyragozás a leíró nyelvtanban mint szerkezetünkre jellemző sajátos ragozástípus kapna helyet — a birtokos személyragozás, a főnévi igenévi személyragozás (és esetleg egyéb, pl. névutói személyragozás) mellett — a névszói személyragozásokról szóló fejezetben.

5. A *-t* formánsos szóalak szófaji értékelése

Összegezve a leíró szempontú elemzést: a *szél ringatta ág*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét a jelentéstani és a mondattani elemzés alapján inkább igenévnnek, az egyes szóalakok elszigetelt alaki vizsgálata alapján inkább ige-nnek, az egész paradigmásorban való, a személyragok szempontjából történő elemzés szerint hol ige-nnek, hol igenévnnek kell tekintenünk. Végeredményben tehát a pusztá leíró elemzés alapján oda jutunk, hogy sem az igenévi, sem az igei jelleg mellett nem foglalhatunk határozottan állást, mert ha ezt tennők, egy sor komoly és álláspontunkat megingató ellenvetéssel találónk magunkat szemben. Ezért leghelyesebb szerkezetünk *-t*, *-tt* formánsos elemét annak tartani, aminek a sokoldalú elemzés mutatja: kettős szófaji jellegű szónak, igenévi-igei jelzőnek, személyragozását is sajátos, igenévi-igei személyragozásnak, bővítményét pedig — úgy, ahogy a *szellő üzött felhő*-féle szerkezet igenévi tagjának a bővítményét is — alanyi bővítménynek, ez felel meg ugyanis leginkább a kettős: igenévi-igei jellegnek.

Elképzelhető lenne, hogy az *én tanítottam gyermek, te választottad könyv, magam süttötte kenyér*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét igenévnnek, az *én fogtam hal, a te őrizted ház, az ő tanította gyermek, a mi adtuk könyv, a ti választottátok ruha*-féle szerkezetek *-t*, *-tt* formánsos elemét ige-nnek vesszük, a szóalak alaki viselkedése alapján. De az ilyen megoldás sem lenne megnyugtató, mert sokszor egyazon szerkezeten belül is ellentmondó alaki jegyeket találunk, pl. a *magam fogta hal*, a *munkások készítette áru*-féle szerkezetekben a nem egyeztetés az igenévi, a tőhangzó, illetőleg a *-ja*, *-je* személyrag *j* elemének hiánya az igei jelleg mellett szól. S ha ehhez még hozzászámítjuk a jelentéstani szempontot, akkor az derülne ki, hogy szerkezeteink *-t*, *-tt* formánsos elemét alaki szempontból ige-nnek, jelentéstani szempontból igenévnnek kellene tartanunk, s ez az ellentét különösen az egyidejűséget kifejező *-t*, *-tt* elemű szó esetében (pl. *szél ringatta ág*) volna szembetűnő. Arra is lehetne gondolni, hogy az alaki szempontot teljesen mellőzzük. Ezt az eljárást azonban nem tartanám helyesnek annak ellenére, hogy egy rövid kis közleményben magam egy alkalommal így tanácsoltam (Nyr. LXXX, 153).

III. A szerkezet történeti fejlődésének vizsgálata

1. A *-t* formánsos szóalak alaki története.

A) A szóalak töve

E szóalacról a mai leíró szempontú elemzés megállapította, hogy igei és nem igenévi alak. Az a kérdés, érvényes-e ez a megállapítás régi nyelvünkre is? MELICH fejtegetéseiből¹¹ kell kiindulnunk: „volt idő . . . , mikor a mai *-at* ~ *-et*, valamint a *-t* deverbális névszóképző (vö. *éltében*, *élet*) és a *-t* > *-tt* melléknévi igenévképző (vö. *élt*) még nem különült volt úgy el, a mint az ma van . . . A *-t* előtti tövégi magánhangzó szerintem mind az *-at*, *-et*-képzős főnevekben, mind pedig a *-t* ~ *-tt* jeles igevekben és múlt időben *-u* ~ *-i* (*ü*) volt. Ennek bizonyítására felhozom, hogy az igei és az igenévi alakokban ilyenekkel találkozunk: *-t* ~ *-tt* előtt *-u* ~ *-ü*; *odut*, *odutta*, *mundut* . . . *-t* ~ *-tt* előtt *-a* a mélyhangú szavakban: ThewrC. 125: nemes nemből *tamadat* zřz; Kriza C. 38: *elhagyattattat* . . . Az *-at* ~ *-et* képzős főneveknél is van *-ot* ~ *-öt* alak, sőt *-ut* ~ *-üt* is.” (MNY. XI, 347.) A *-t* elemet felmutató főnév, igenév és ige alaki egybeesésére magam is több példát említek első kódexeinkből „Igenévrendszerünk . . .” című munkámban (140. l.). MELICH felfogását vallja MÉSZÖLY (A HB hangtörténeti és alaktani sajátosságai 20) és BÁRCZI is (TihAl. 171—4). Más finnugor nyelvekben is van példa főnévképző és melléknévi igenévképző azonosságára. Ilyen az chanti *-ti*, *-ta*, *-ta* képző, amely BÁRCZI véleménye szerint (i. m. 173) azonosnak tekinthető a magyar *-t*, *-tt* melléknévi igenévképzővel és a főnévképző *-t*-vel. Az altáji nyelvekben is megtaláljuk a főnévi és melléknévi igenévképző azonosságát (vö. Nyr. XXVI, 243). A *-t* elemű főnevek, igevek és igék végleges alaki elkülönülése az adatok vallo-mása alapján tehát a magyar nyelv történeti korára tehető.

Előbb a főnevek különülnek el az igéktől és igevektől, majd ez utóbbiak egymástól. A főnevek a *-t* előtti tövégi hang minősége és *a* *-t* hosszúsága által válnak el alakilag az igenévi-igei kategóriától. Úgy látszik, a főnevekben már első nyelvemlékeinktől kezdve a nyíltabb tövégi hang az általános: eleinte az *o*, *ë*, aztán az *a*, *e*, az igevekben és igékben viszont még ebben az időben egy fokkal zártabb a tövégi hang. Főnevek: HB.: *kinzotviatul*, ÓMS.: *hullothya*, *olelothya*; GyulGl.: *Chudalatus*, *arulatia* stb. Igevek, igék: HB.: „: *odut*, *tiluvt*, *unutte*, *odutta vola*, *odut*; GyulGl.: *mu(n)dut*; KT.: *fciluttet*, KTSz.: *f(c)ilut*, *tacaruta*, *aldut*. (A KTSz. *fugadotianoc* adata zártabb hangjával és *-ja* személyragjával¹² azt a gyanút ébreszti fel bennem, hogy nem igenév, hanem főnév, ugyanaz a szó, mint a GyulGl.-ban a *fugadatia*.) A *-t* hosszúsága szempontjából a főnév még nem különült el ebben a korban az igenévtől és az igétől, ahogy az adatokból láttuk is.

Az igenévnek és az igének az alaki elkülönülése is két sajátosság által ment végbe: az igék nagy csoportja személyragos alakjában elvesztette a *-t* előtti tövégi magánhangzóját, az igenév azonban sok esetben (nem mindig) megtartotta, és a 3. személyű birtokos személyragot *-ja*, *-je* alakban vette magához. Tehát az eredeti közös *odutta*, **fugutta* igenévi-igei alakból egyrészt *adta*, *fogta* igealak, másrészt *adottja*, *fogottja* igenévi alak vált szét. (A ragtalan alak

¹¹ Tótani szempontból MELICH fejtegette először részletesebben a *-t* formánsos szók közti összefüggést, bár ennek gondolata régibb (vö. TMNy. 480, 508, 622).

¹² Ez a főnevekre jellemző (vö. MÉSZÖLY i. m. 14 kk.), az igevekre akkor még nem, lásd később.

mindmáig közös: *adott*). A HB. korában még az igei alak is tövéghangzós volt: *odutta vola*. A tövéghangzó viselkedése (kiesése vagy megmaradása) jórészt attól függött, hogy milyen mássalhangzó volt előtte.

a) Legelőször a (nem a hangzó-toldó-hangzóvesztő tőtípusba tartozó) *z* végű igék vesztették el tövéghangzójukat. Erre abból következtetnek, hogy kódexeinkben nemcsak az ilyen végű igék, hanem több esetben még az igenevek is sokszor tőhangzó nélkül veszik magukhoz a *-t* formánst: JókK. 86: „*zakadozt gyekenek*”; 109: „*nemelyket . . . ygyekezett*”; 151: „*karhozta-kot*”; BécsiK. 25: „*mégfogatkoztac*” stb. (vö. még SIMONYI, TMNy. 236, NyF. 47. sz. 13). A tőhangzó kiesése „szempontjából a *z* végű igenevek és igék tehát a mainál is előrehaladottabb állapotot mutatnak. Így tehát a mondseei bencés apátság egyik kódexében felfedezett XIV. századi magyar glossza, a *Rauaz atkozta feel* (MNY. XXIII, 33) *t* elemű szava alakja szerint nemcsak ige lehet, hanem igenév is lehetett, úgy, mint az Érdy-kódex következő adatának igeneve: ÉrdyK. 6: „*en atyamnac atkozta*”.

b) A *p*, *b*, *k*, *g*, *gy* és még néhány más hangra végződő igék és a *d* végű igék egy része szintén elvesztette tövéghangzóját a kódexirodalom korára, ez a változás azonban az igenevekre már nem terjedt ki. Így a XIV—XVI. században az *adta*, *fogta*, *kapta*, *dobta* stb. igealakokkal szemben állnak az *adotta*, *fogottak*, *kapottak*, *dobottak*, *hagyottak* igenévi alakok: BécsiK. 11: *faragottakból*; 86: *mégfogattac*; 134: *megodattakat*; 312: *meghagottak*; MünchK. 24, 55: *elhagottak*; 20: *fogattak*; 168: *elhagottak*. Az 1488-ból való bagonyai ráolvasásban már olyan igenévi alakot találunk, amely pontosan meg van különböztetve az igétől: „*ew husath fekel war fogta*. Menie mondiad Zenth Janos ewangeliftanak, hogy ez fekel war fogotta weres pey lo megh ti'tolion”. Viszont az Érdy-kódex *isten adta jókat* valamint a JordK. *te laktad földet* adatában igei alakot találunk.

c) A likvidákra és a nazális *n*-re végződő igék és igenevek a kódexek korára még nem vesztették el teljesen tövéghangzójukat. A Jókai-kódexben például ilyen igealakokat találunk: *felelet*, *nyeret*, *vonot*, *lölöt*, s ilyen igenévi alakokat: *emelet*, *kolcsolot*, *furot*, *igéret*, *kéret* (vö.: MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai 42; KÁROLY, Igenévrendszerünk 140). A tövéghangzónak ez a megőrzése nem minden igenél egyforma. Például a *szül* igének múlt idejű alakját csak tövéghangzó nélkül ismerjük ebből a korból (vö. NySz.), de a mi szerkezetünkben tövéghangzós, s így igenévi alakra mutató formát találunk kétszer is: NagyszK. 148: „*szülöttem fiamnak*”; 274: „*Az ő . . . szülötte . . . Jézus*” (NyF. 47. sz. 27). A *szülött* mint alkalmilag főnevesült igenév is csak tövéghangzós alakban szokott előfordulni, vö. pl. MünchK. 141: „*nagob pphetā nil nemberiēnec zül, tti kczpt*”.

A tövéghangzós alakokkal szemben viszont már a kódexekben is túlsúlyban vannak a tövéghangzótlán alakok mind az igei, mind az igenévi kategóriában (vö. KÁROLY, Igenévrendszerünk 109—42). Így a kódexekből való *idő járta rokonsága*, *Máté írta könyv*, az *ő nevelte Jézus*, az *ő megígérte boldogság* -*t* elemű szava ige is, igenév is lehet.

d) A *-t* végű igék közül azok, amelyekben a *-t* előtt magánhangzó van, sokszor tövéghangzó nélkül fordulnak elő régi nyelvemlékeinkben, kódexeinkben és a mai nyelvjárásokban is. Ilyen igék a *süt*, *vet*, *üt*, *nyit*, *füt*, *vét* stb., amelyeknek *sütte*, *vette*, *ütték*, *nyitta*, *füttem*, *véttem* stb. változatai voltak és vannak, *sütötte*, *vetette*, *üttötték* stb. helyett (TMNy. 237). E rövidebb változatok az igenévi használatban is előfordulnak. SIMONYI idézi (NyF. 47. sz. 16) a követ-

kező adatot: „En kedeg fereg vagok es nem embôr. embereknek vtalta es nepnek *el vette*:... opprobrium hominum et abiectio plebis” (DöbrK. 43). A *vetetteknek* igenév *vetteknek* változata található meg egy másik adatban: BécsiK. 110: „Adnac kèdeg o bëlollo es a bordelba *vèttèknèc*:... prostitutis”. A *vetetett* szenvedő igealaknak is előfordul rövidített *vettett* változata: JókK. 112: „maradyon azon allatban kyben *uettett*:... in quo *positus est*”. Van *nyulka sütötte* (vö. Nyr. XXX, 44, 144) és *harapsütte hely* (MTSz.). A mai köznyelvben is használatos *szeretteim* is kétségtelenül a *szeretetteim* rövidült formájának tekinthető. Hasonló rövidülések találhatók kódexeinkben a szenvedő képzős igéből képzett igenevek értelmezői és állítmányi használatában pl. *plántáltatottat* helyett *plántáltattat*, *valának takartatottak* helyett *valának takartattak* található (vö. KÁROLY i. m. 129). Így most már az *istenadta*-féle szerkezetek első adatai is ilyen igéknek vagy igeneveknek tekinthetők: 1273: *menytegudurre* (= menny ütte gödörre), 1363: *Menüttemezev* (= menny ütte mező),¹³ 1333: *Istenwette* (= istenvette, vö. MTSz.: *istentaszintotta*), 1480: *Istenwette*, annál is inkább, mert ezek teljesebb formában is megtalálhatók: 1349: „*Istenuetethe*, 1329: „*menutetesziget*. E két utóbbi adat olvasata: *istenvetete* és *menyütetesziget*. (Ez első, oklevélszótárbeli adatok helyes megfejtése JAKUBOVICH érdeme, vö. MNy. XIV, 78—9; a két utolsó, teljesebb alak értelmezésében én a főnévnek való minősítés lehetőségét sem zárnám ki.)

A mai *lát* ige *láttam*, *láttad*, *látta* ragozási módja is rövidülés eredménye, hiszen a többi olyan *-t* végű igenk, amelynek a *-t*-je előtt hosszú magánhangzó van, mind tövéghangzós alakjához veszi a *-t*-t a személyragok előtt is: *fütöttem*, *hütöttem*, *vétette* stb. De ahogy régen és a mai nyelvjárásokban is előfordul a *fütöttem* mellett a *füttem*, a *hütöttem* mellett a *hüttem*, éppúgy volt a *lát* ige esetében is a *látta* mellett *látotta* is: MargL. 193: „egyb dolgait is *látotta*” stb. (vö. TMNy. 235). Ahogy a *vette*, az *ütte*, meg a *sütte* lehetett és lehet ige is, meg igenév is, éppúgy lehetett a *láttá*-nak is igenévi használata. A közismert *madár látta* szerkezetben a *látta* tehát igenév is lehetett, ahogy egy későbbi adatban feltétlenül az: „Nagy kívánsággal várom hogy a nem *láttakat* is láthassam” (Aranka 1806. Figyelő 1878. 5: 154, idézi SIMONYI NyF. 47. sz. 13).

e) A tiszta *-v* tövű és az *-sz-szel* bővülő *-v* tövű igék magánhangzós végű tőalakjukhoz veszik és vették az időjelet is, meg az igenévképzőt is: *nötte*, *lőtte*, *főtte*, *szőtte*, *rőtta*, *nyütte*, *fütta*, *ötta*, *vítta*; *tette*, *vette*, *hítte*, *vítte*, *ette*, *ítta* stb. A *féreg ette*, *szű ette*, *erdő nőtte*, *had vítta* stb., valamint a SermDom. *szél fütta nádat* és a SzékK. *ő tötte dologban -t* elemű szava tehát éppúgy lehet igei mint igenévi alak.

f) A mássalhangzó + *t* végű igék, amilyen a *teremt*, *tart*, *választ*, nem vesztették el tövégi hangjukat — érthető fonetikai okokból — sem az igeidőjel, sem az igenévképző előtt, így a kódexekbeli *isten teremtette zsidó nyelv*, *te választottad zsidó nép*, *ő tartotta Jézus -t* elemű szava a tövéghangzós szempontjából éppúgy lehet igei alak is, mint igenévi.

g) A hangzótoldó-hangzóvesztő igetövek a régi nyelvben magánhangzós végű tövükhöz is vették az igenévképzőt és az időjelet egyaránt: *szerzette*, *örzötte*, *tékozolta*, *gyöttrötte*, így a kódexbeli *királya szerzette zsoltár* és *szerzőttem koronát* lehet igei és igenévi alak is.

Összegezve a *-t* formánsos szóalak tövére vonatkozó fejtegetéseinket, megállapíthatjuk, hogy a tőalak szempontjából a legtöbb kódexbeli adatunk

¹³ Vö. GuaryK. 128: „meñ itefnec čattanafa”.

ige is lehet meg igenév is. Kivétel csak a *b*) pontban tárgyalt tőcsoporthoz tartozó *isten adta*, meg a *laktad földet*, amelyekben mai szemmel határozottan igei alakot kell látnunk. Fel lehet tennünk, s ez talán több is, mint feltevésszerűen, hogy mindkét szókapcsolat már a kódexek korában is régi, alakjában megállapodott szókapcsolat volt, erre mutat az *isten*-nel alkotott ilyen szerkezetek régisége és gyakorisága s a *lakta föld*-nek aránylag szintén gyakori előfordulása (NyF. 47. sz. 31). Az a kérdés, hogy a kódexek korát megelőző időkből a *b*) pontban említett tőcsoportoz tartozó igeik *-t* formánsos alakja és igeveve hogyan viselkedett tőtanilag, és hogyan változott meg.

SIMONYI szerint a személynagok igeveveiben is éppúgy kiesett a tővégi hang, mint ahogy a *z* végű igeik esetében láttuk: *isten odutta jók* > *isten adta jók*. „Az igeveveknél azonban, mivel az *isten-adta*-féléken kívül majdnem mindig csak ragtalan jelzők szerepeltek, a rövidített alak nem tudott általánosan elterjedni, innen a különbség az *írott, fonott, érdemlett*-féle igevevek s az *írt, font, érdemelt*-féle igeik között.” (NyF. 47. sz. 14) SIMONYI nézete valószínű, bár példái nem szerencsések. (Az *-l*, *-r* végű és a hangzótoldó-hangzóvesztő igevevek egyformán, vagy egyformán is viselkedtek a kódexekben, és még sokszor ma is az igevevképző meg az időjel előtt.) A bagonyai ráolvasások tőhangzós adatai így SIMONYI felfogásának megfelelően a szabályos fejlődéstől eltérő változat.¹⁴ Ez vagy a régi tővéghangzós forma megőrzése lehetne, s így ebben az esetben fel kell tennünk, hogy a régebbi *var fogotta* és az újabb *var fogta* egymás mellett élt, vagy a már általános *var fogta* mellett a *fogott* ragtalan és *fogottak, fogottat, fogottnak* stb. jeles és esetragos igevevi alakok hatására — éppen az ezekkel való kapcsolat, tehát az igevevi jelleg stilisztikai értékű kidomborítása végett — jött létre. A lényeg: SIMONYI felfogása szerint az *isten adta* hangtani fejlődés útján kialakult szabályos igeveves szerkezet.

Feltehető az is, hogy a HB. és a bagonyai ráolvasások adataiból valaki így következtet: *isten odutta az jókat* és *isten *odutta jók* > *isten adta az jókat* és *isten *adotta jók*; éppúgy *var *fogotta az lovat* és *var *fogotta ló* > *var fogta az lovat* és *var fogotta ló*. Miért van azonban *isten odutta* helyett *isten adta*. Ebben az esetben az *adta* a szabályos fejlődéstől eltérő, az igeik alakjainak fejlődésének az útját követő szóalak.¹⁵

Ha az *isten adta* szerkezetben az *adta* eredetileg főnév volt (lásd később), az *istenadta*-ban a régi főnévi alak is megőrződhetett olyan tővéghangzó nélküli változatban, mint amilyent a *holtat, mentét, jártában, volta* stb. *-t* képzős főnevek, illetőleg gerundiumok őriznek (vö.: SIMONYI: NyF. 47. sz. 30—7; KÁROLY I. m. 13—4). A *lakta földet* szerkezetéhez különben is egészen közel állnak a *lakta földét*-félék (SIMONYI a JordK. adatainak olvasására vonatkozólag is feltesz egy *lakta földét* olvasatot, helytelenül), ezek pedig SIMONYI szerint *-t* képzős főnevet tartalmaznak.

Végeredményben: akármilyen történeti előzmény után vagyunk is, a XV. században a mi szerkezeteinken kívül eső igevevek és igeik — ebben a tőtanai csoportban — már eléggé elkülönültek alakilag egymástól — s az *isten*

¹⁴ A BORNEMISZA által leírt bájoló imádságok között is találtam egy hasonló, igen értékes adatot: „Tűt se mehessetec... ez en adottam testbe, teremtettem lelekbe” (Órdaírói kísértekek 1955-ös kiadás 134).

¹⁵ Azt hiszem, SIMONYI-nak kell igazat adnunk, hiszen még a XIX. századból is van olyan adatunk, amelyben tővéghangzó nélkül járul az igevevképző a tőhöz: „csak az segíthet a meg haraptakon” (Dugonics, Példab. I, 130). S ez nem is olyan ritkaság.

adtá-ban igei alakot érezhettek. Ezt csak megerősíti a bagonyiai ráolvasások adata, amely megkülönbözteti az igét az igenévtől.

B) Az *-a*, *-e* ~ *-ja*, *-je* személyrag

Mai köznyelvünkben az igenévhez általában a *-ja*, *-je* személyrag járul (lásd a II. 3. B) pontot). Régi nyelvünkben a *-ja*, *-je* személyrag használata ritkább volt. Első kódexeinkből például a következő adatokat idézhetem: BécsiK. 105: *o valasztottanac*; MünchK. 86: *istènnc valasztotta*; BécsiK. 26: *o meghagotta*.

Az *istenadta*-féle szerkezet sokszor jelzett szó nélkül is előfordul, ilyenkor az *adtá*-t nem vehetjük igealaknak, csak alkalmilag főnevesült igenévnek. Ilyen adataink is vannak *-a*, *-e* személyraggal, a későbbi időkből is (lásd az alábbiakban).

A régi nyelvre vonatkozólag a *-ja*, *-je* hiánya tehát nem jelentheti azt, hogy igei alakokkal kell számolnunk. A *-ja*, *-je* csak később lesz az igenévi alak jellemzőjévé. Az viszont érthető, hogy az újabban keletkezett *istenadta* félekbe a régi szerkezetek hatása miatt a személyrag *j* eleme nem kerül bele.

C) A többi személyrag

A következőkben az egész paradigmásort vesszük vizsgálat alá történeti szempontból. A kódexirodalom kora előtti adatok (*vette*, *ütte*, *fütta*) — amint fentebb láttuk — mind egyes számú 3. személyűek. A kódexek adatai nyelvtani személy szerint csoportosítva — SIMONYI közlése alapján, vö. NyF. 47. sz. 239 — a következők: Egyes szám 1. személy: KazK. 34: „ueged az neköd *zörzöttem coronat*”; NagyszK. 148: „az aldót zerető *zylöttem fyamnak zent vereuel*”; 2. személy: CzechK. 187 (RMNy. II, 70): „az *te terömtötted zegeny bynős adamfyath*”; JordK. VIIb: „Es adom the neked es te nemednek. te vtannad ez *te laktad feldet*, kanaannak mynden feldeeth”¹⁶; PozsK. 2: „*The valasztottad fydo neped mya meg fogattal*”; 2. „Az teen magadnak *walasztottad warofodban*”; 3. személy: SzékK. 181: „az ő *tötte dologban*”; NagyszK. 274: „az ő zerető *zülötte tartotta neuette aldót iefus*” (SIMONYI-nál így: „Az ő szerette szülötte. . .”); ErdyK. 96: „eerdemlyők az ew *megh ygeertte bodogfagnak dychöfegeet*”; 129: „mynden *Iften atta yokat ember el feledne*”; 131: „zent *Mathe yrtá kenyweenek heeted reezeeben*”; 327: „az *iften atta ydóóth*”; 384: „az ew ween es *ydew yarta rokonfaga*” 541: „chak az wr *iften teremttötte fydo nyelw* marad”; ÉrsK. 296: „Az *yften Atta yokath*. . . ne tekozlyathok”; DöbrK. 15: „zent Daudid zidofagnak *kiral'a zerzette zoltar*”.

Többes számú alakok a kódexirodalomban — legalábbis eddigi tudomásunk szerint — nincsenek. A XVI. és XVII. századból SIMONYI idéz két többes számú alakot is: 1. személy: „Hogy a szentek az ő könyörgésekkel *kívántunk* jókat nyerjenek minékünk” (Pázm.: Kal. 1613. Appendix XVII). 3. személy: „A gepidák az ő régi *laktok földökben*, úgymint a Tiszátul fogva alsó Magyarországnak és Erdélyben menének” (Lisznyai Kovács Pál: Magyarok krón. 1692. 180). — Ezek mellé kell sorakoztatnunk azokat az adatokat is, amelyekben az egyes számú 3. személyű alaknak többes számú bővítménye van: „*más emberek szörzötte* könyvből vettem” (Frankovics: Hasznos könyv 1588.

¹⁶ Nem lehet az első adat is *feldet*, mint ahogy SIMONYI esetleg lehetségesnek tartja (NyF. 47. sz. 27).

51); „*méhek csindlta méz*” (Pázm. id. NyK. XV, 190); „*farlafai beszédek, aggnők költötte regék*” (GKat. Váltás t. II, 1131); „*emberek nem lakta kietlenek lennének palotáink*” (Nyr. XXXVI, 40); „*az orvosok is hamisak, csak magok tette orvosok*” (Veresm.: Megtér. 221). A XVIII. és XIX. századból SIMONYI már több többes számú alakot tud idézni, ezek többnyire nyelvész vagy nyelvészkedéssel is foglalkozó íróktól vagy más tudós szerzőktől valók: 1. személy *-unk, -ünk* raggal: „*Mint a feljebb idéztünk példa mutatja*” (Akad. Ért. 1872. 23); „*A tanítás színvonalának emelésére szolgál a közlöttünk miniszteri rendelet*” (TanárKözl. 23: 213); stb. — *-uk, -ük* raggal: „*Elértük már buzgón óhajtottuk boldogságunkat*” (Révai: Szép Toll 3: 87); „*A felsoroltuk okadó köztűszók közül melyik minő okot jelel*” (Szarvas: Nyr. XXIV, 527); stb. — 2. személyre csak egy adatot közöl SIMONYI: „*Tűritek-e, hogy a m. színészet tekintélye éppen a ti választottátok tanács által fokoztassék le?*” (MGénusz 10: 682). — 3. személy: *-ok, -ök* raggal: „*Az a baj, hogy az ily alakokat csak akkor tudtuk használni, midőn a jelöltök főnév határozott volt*” (Takács István: Kísérlet három kérdés megfejtésére. 1869. 49); *-ák, -ék* raggal: „*Az eddig együtt jelölték fogalom*” (Szarvas: Nyr. XIII, 275); „*a kívánták szociális reform*” (PNapló 94. VII. 13: 2), stb. Tárgyas ragozású igealakunk többes számú 1. személyű alakjára közöl adatot TOMPA (Nyelvünk a reformkorban 394—5), s megjegyzi, hogy tapasztalata szerint „*a többes szám 1. személy végződése itt sohasem a névszói -unk, -ünk, hanem az igei -uk, -ük.*” (I. m. 394.)

A nép nyelvében is járatosak voltak az *isten adta*-féle szerkezetek, de az adatok vallomása szerint inkább csak egyes számú 3. személyű használatban. A nyelvjárásokból gyűjtött kifejezések legfőbb típusai közé tartoznak az *isten* előtagú kifejezések (*isten adta, isten verte*), az *ette, rágta*-félék (*moly ette, szű rágta*) stb., a növénynevekben szereplők (*ördög harapta fű, isten átkozta tövisek* stb.), a szitkozódásokban szereplők (*ebadta, ördögadta, ragyaverte* stb.), de ezeken kívül sok más kifejezés, amely természeti tárgynak vagy embernek tömör és találó jellemzésére szolgál (*fű nőtte hely, madár látta kenyér, tigris szóptatta, sas szaggatta képu* stb.). A nyelvjárásokból ismeretesek a visszaható névmási előtagú szerkezetek is: *magam sütötte, magad sütötte, magunk sütötte* kenyér stb. (SIMONYI i. m. 17). Nyelvjárásból ismerünk például olyan alkalmi kifejezést is, mint a *Jézus monta* szó (Nyr. IV, 138). Első személyűek a *szerettem* *komámasszony, gyűlöltem egy ember*-féle kifejezések.

Legjobb költőink, s különösen azok, akik a nép nyelvéből is merítettek (Balassa, Baróti Szabó, Dugonics, Vörösmarty, Petőfi, Arany), használták e szerkezeteket, amelyek különösen alkalmasak arra, hogy versben tömören fejezzék ki a gondolatokat (A példákat lásd SIMONYI i. m.).

A legszorosabb értelemben vett mai nyelvünkben is használjuk e szerkezeteket, bár természetesen aránylag ritkán, hiszen régi nyelvünkben sem nyüzsgtek. A nép nyelvéből vagy az irodalomból közismertté vált és állandó formában összetapadt kifejezéseken (*istenadta, ebadta, madárlátta, napsütötte* stb.) kívül közkeletű például az olyan, mint a *Szovjetunió vezette békétábor, a munkás készítette áru* stb. Még újsághírben is találkozunk ilyen kifejezéssel: „*Magakészítette hegedűjét küldte el ajándékba...*” (Szabad Nép, 1956. júl. 22.) Tudós munkákban fel-felbukkan az *említettem, idéztem, felsoroltam* stb. szóval alkotott beszéd-tömörítő szerkezet: „*Amikor ő leírta azokat az idéztem sorokat*” (Mészöly: A HB. tárgyas alakjai 128); „*az említettem kis könyvhöz*” (Molnár Zoltán: Magyar Partizánokról: Csillag, 1956. márc. 530); „*az*

imént *ismertettük közzói adatok közül*” (Pais : A magyar őstörténet kérdései, Nyelvtud. Ért. 5. sz. 60). Általában költői szövegekben, tudományos, ismeretterjesztő vagy politikai írásokban, folyóirat- vagy újságcikkekben sokkal többször találkozunk e szerkezettel, mint ahogy talán gondolnók.¹⁷

Milyen tanulságok adódnak a paradigmasor tagjai szerint elrendezett adatok időrendben való felsorolásából?

1. Többes számú alakok a kódexek korából nem mutathatók ki. Ez nem jelenti azt, hogy nem is használhattak ilyeneket, de feltehető, hogy a legrégebbiek az egyes számú 3. személyű alakok. Nem valamilyen ősrégi állapotra gondolok itt. A mi *istenadta*-féle szerkezeteinknek megfelelő szerkezetek a rokonnyelvekből még nagyobb számban mutathatók ki, mint nálunk. Ilyen szerkezetek a magyar nyelvnek egy régebbi, az ugor együttléréshez közelebb eső korában gyakoriak lehettek. Később ezek a szerkezetek — azt hiszem éppen a *-t -s* múlt idő és a kötőszavak kialakulása után — megfogyatkoztak, mert a *t-s* múlt és a mellékmondat pótolta őket.¹⁸ De néhány szókapcsolatban maga a szerkezettípus megőrződött, s ezek — általánosabb fogalmi tartalmúak lévén — 3. személyűek voltak. A nyelvemlékes korban ezek fordulnak elő a leggyakrabban, s a nyelvjárásokból úgyszólván csak ezekre vannak adataink.

2. Az egyes számú alakok személyragjai (*-m, -d, -a, -e*) megegyeznek — mind a birtokos személyragozási, mind a múlt idejű tárgyas ragozási paradigma személyragjaival, bár a birtokos személyragozásra jellemző *-ja, -je* személyrag a mi szerkezetünkben nem fordul elő (lásd előbb.)¹⁹

Az egyes számú alakok tehát pusztán személyragjaik alapján lehetnek igék is és igenevek is. Az egyes számban ugyanis mindkét paradigmasor megőrizte az eredeti névmási személyragokat.

3. A XVI., XVII. századból való néhány többes számú alak a birtokos személyragozási, vagy ha úgy tetszik, igenévi paradigmasorba²⁰ illik bele (*-nk, -ok*), és nem a tárgyas igeragozás ragrendszerébe (*-uk, -ük, -ák, -ék*).

4. A *magam, magad, maga sütötte kenyér*, valamint a *méhek csinálta méz*-féle szerkezetek határozottan a birtokos személyragozásra emlékeztetnek.²¹

5. A XVIII.—XIX. századi többes számú adatok többségükben tárgyas ragozású igealakok. Ezeknek későbbi megjelenésük teljesen valószínűvé teszi SIMONYINAK azt a nézetét, hogy analógikusan jöttek létre, de a létrejött *mi idéztük, ti idéztétek*-féle alakokat nem bélyegezném meg.²²

¹⁷ Vö. pl. egy mai költő, Csanádi Imre verseiből idézett példákat : Nyr. LXXXI, 200. Az egyikben még az igenévi-igei jelző alanyi bővítményének is van jelzője : *vén-fűzek-jelezte, keskeny szalagod* (Esztendők terhével 46). Két adat Németh László „Égető Eszter” című regényéből : *az álom kicsordította verejtéket* (203) ; *a férfiak földözte bajt* (732).

¹⁸ SZEPESY a következő fokozatokat állapítja meg a fejlődésben : 1. fok : *guta ütött ember*-típus (jelöletlen birtokviszony) ; 2. fok : *guta ütötte ember*-típus ; 3. fok : *gutától ütött ember*-típus ; 4. fok : *az ember, akit a guta megütött*-típus.

¹⁹ A mi szerkezeteink megfejtésében nem segít annak a vizsgálata, hogy a birtokos személyragozásnak és a tárgyas igeragozásnak mi is a végső összefüggése. Abban a korban, amikor a mi szerkezeteink, különösen pedig a többes számú alakok felbukkannak, már élesen elkülönül egymástól (éppen a többes számban) a kétféle paradigma.

²⁰ KELEMEN nem azonosítja a birtokos személyragozást az igenévi személyragozással (I. OK. VI, 170).

²¹ Saját nyelvérzésem szerint ma is szívesebben mondok *méhek csinálta méz*-et, mint *méhek csinálták méz*-et.

²² Saját nyelvérzésem szerint éppúgy mondanék *mi idéztük, ti idéztétek vers*-et, mint *mi idéztünk, ti idéztetek vers*-et.

6. Számításba veendő, hogy a XVIII–XIX. században számos *te mon-dád molnár, említém kritika*, sőt *ti tudjátok mesterség, előadandom szabályok*-féle szerkezet is járt, amelyekről tudjuk ugyan, hogy csak az *istenadta*-félék hatá-sára keletkeztek, s mesterségesen terjesztették (például Faludi, Fogarasi, Brassai), mégis azt mutatják, hogy megalkotóik a mintául vett *istenadta* féléket is erősen igei értékűnek tartották.

7. SIMONYI és SZEPESY, amikor összeállítják szerkezetünk teljes paradig-máját, csak a birtokos személyragos alakokat veszik tekintetbe. „Már most csak rá kell nézni ezekre az példákra — írja SZEPESY —, s rögtön látjuk, hogy nem lehetnek igés összetételek” (i. m. 7). Ha azokra a példákra nézünk, amelyeket SZEPESY összeállított, valóban birtokos személyragos para-digmát kapunk. De a XVIII. és XIX. században és ma is a valóságos para-digmasor ezt:

egyes szám	többes szám
1. sz. -m	1. sz. -unk, -ünk ~ -uk, -ük
2. sz. -d	2. sz. -tok, -tek, -tök ~ -átok, -ítek
3. sz. -a, -e	3. sz. -uk, -ük ~ -ák, -ék

Ez pedig legalább annyira igeragozási paradigma, mint birtokos személy-ragozási.

D) A helyesírás

A XVIII. század végén és a XIX. század elején volt olyan helyesírási szabály, amely szerint az igenevet mindig *-tt*-vel kell írni, még mássalhangzó után is.²³ Az a kérdés, a mi szerkezeteinkben hogy jelölték a *-t*-t mássalhangzó után? Én ezt részletesebben nem tárgyalom, csak felhívom rá azoknak a figyel-mét, akik újabb helyesírásunk történetével foglalkoznak. A fonetikus elv és a funkciójelölés elvének a harcát lehet itt jól megfigyelni. A tüzetes kutatás eredménye valószínűleg az lesz, hogy többen lesznek azok, akik *-t*-t írnak e szerkezetekben mássalhangzó után, bár egyébként az igenév *-t*-jét mindig hosszan írják. De hogy akadnak olyanok, akik a mi szerkezetünkben is *-tt*-t írnak mássalhangzó után, úgy, mint más szerkezetek igenevében, ezt bizonyí-tani tudom Kisfaludy Sándornak az Aurora 1822-i évfolyamában megjelent verseivel. Az egyik ilyen versrészletre TOMPA hívta fel a figyelmemet, s ebben találtam a következő *-tt*-s írásmódot: „szebb látni egy szép, jó, szelíd Asszonyt ... Ki vére és édes *teje Táplálta és nevelte kisdedit*. ... Szeretni. ... Taníttya” (143). Ugyanebben a kötetben Kisfaludy Sándornak egy másik versében is találkoztam ezzel a helyesírási sajátsággal: „Egy lelkes, elmés, szép Leány. ... a' kinek *Gúny 's csalfaság kerültte keblét és agyát* Ártatlan édes érzelem És gondolat foglallya csak” (uo. 142). Ha már most számításba vesszük, hogy Kisfaludy Sándor e kötetben az igeneveket következetesen *-tt*-vel²⁴ *dagadtt hasában*: 28, *fáradtt lováról*: 31; *furttagyú*: 305, *testté válttt lételét*: 344), az igé-ket pedig msh + *t*-vel írja (*tiporta*: 23, *megérdemelte*: 26, *nyakon ragadta*: 34,

²³ Vö. pl. Magyar ortografia, avagy írástudomány, ... a' nemzeti oskolák' számára. 1816.

²⁴ Az egész kötetre nem jellemző, csak Kisf. S.-ra. Például Kisfaludy Károly *Elszört romok*-at (161), *dagadt kebellet*-t (218), Horváth Endre *méhelopásra Indult medvét*-t (212), Döbrentei Gábor *hervadt levelek*-et (206), és ugyanakkor a' *Királyára rohanttak elszélljesztését*-et ír.

adta volt: 213), akkor világos, hogy Kisfaludy Sándor a mi szerkezetünk -t formánsos szavát igenévnék számította.

2. A szerkezet jelentése és használata a történeti adatok tükrében.

Szerkezetünk legalsó adatai között is van olyan, amelyben befejezetlen történet okozta állapotot jelent a -t, -tt formánsos szó: Serm. Dom.: „*zel futha nadath: arundinem vento agitata m*” (vö.: MünchK. 33: „*Zéltol ingando [!] nadat*”; JordK. 385: „*zel myat haylodozo nadat*”). Ilyen példák még későbbi korból: *szélhordozta falevél* (Pázmány), *szerettem Iréne leányom* (Faludi), *zsebtakarta kézzel* (Dugonics), *hadvészülte képpel, sors-üldözte Zalán* (Vörösmarty), *szél ringatta . . . ágon* (Petőfi), *csöndlakta vidékre, lombfedte hegyoldalak, jégfedte Kriván* (Jókai), *hótakarta csúcsai* (Gyulai), stb.

„A Székelyföldön . . . fűnöte és fűnötés, molyette és molygettés, molyrágta és molyrágtás egy és ugyanabban a jelentésben járják (vö. MTSz.)” — írja SIMONYI (i. m. 26), SZEPESY pedig az igenév + nomen possessoris képzős szerkezetekre rokonnyelvi példákat sorol fel (i. m. 25). A melléknévképzővel való ellátás mutatja, hogy melléknévi jelentést éreztek a -t, -tt elemes szóban. (Melléknévi igeneveinknek -s képzővel való ellátása megszokott jelenség: *nyúlós, szúrós, szöttes, kopottas, varrottas, viseltés* stb.)

Szerkezetünket párhuzamosan használták a személyragtalan, s így általában igenevesnek vett szerkezettel. Néhány példa: *isten áldott nap ~ isten áldotta nap, anyaszült meztelen ~ anya szülte meztelen, rozsdá ett ~ rozsdá ette, napsütött ~ napsütötte, hótakart ~ hótakarta, ebaidta kölyke ~ ebaidott kölyke* stb. Néha ugyanaz az író is váltogatja a kétféle szerkezetet: „*hullám-mosott gazdag virány*” ~ „*álta halála vér-mosta fokán*” (Arany).

Az *istenadta*-féle szerkezet sokszor jelzett szó nélkül is előfordul, ilyenkor nem vehetjük igealaknak, hanem alkalmilag főnevesült igenévnék: „*Az én süttöttemből nem eszel*” (Gyarmati: Nyelvemester); „*jó ember volt az istenteremtette*” (Petőfi); „*Jobb az isten ölte, mint az ember vágta*” (Erdélyi: Köz.); „*Jobb a Krisztus főzte, mint a Kristóf melegítette*” (Dug.: Példab. II, 191); „*Leveled vettem munkáddal, te még a közelebbiről írottamat sem*” (Kazinczy: Levelei XII, 456); stb.

Az értelmezőszerű használat is inkább igenévi, mint igei jelleget ad a -t, -tt elemes szónak: „*Ne higgy a leánynak, az istenadtának*” (Népdal); „*A HB. inkább erre a szentírási helyre, mintsem az Erdélyi felhoztára van alapítva*” (Hunfalvy: NyK. IV, 445).

A melléknév előtti használat is igenévi (melléknévi), jelleget mutat: *Szél hordtta eszű, Szél hordotta lábu* (Dug.: Példab. I, 114, 174); *te találtad arányu jegyverekeket* (1826: Kuik-Döme 51).

Szerkezetünket párhuzamosan lehet használni a -tól, -től bővítményes igeneves szerkezettel. Pázmány egyszer *szélhordozta falevél-ről*, máskor *széltől hordoztatott pehely-ről* beszél (SIMONYI, i. m. 25). Hogy a kétféle szerkezet között szoros kapcsolat volt, azt mutatják az ilyen keveredésből létrejött alakulatok (vö. SIMONYI i. m. 19, 28): „*Agiatok meg az mastul el vutte iozagot*” (VirgK. 70); „*Az Ősöktől vette nevével nagyra vagyon*” (Ungv. Tóth L.: Vers. 112).

A Pázmánytól idézett kétféle szerkezet viszont felhívja a figyelmünket egy olyan sajátságra, amely — az előbbi szempontokkal szemben — szerkezetünk -t, -tt formánsos szavának az igei oldalára mutat. A szenvedő értelmű -t, -tt képzős igeneveinket ugyanis kódexeinktől kezdve egészen a múlt száza-

dig igen gyakran használták szenvedő képzővel is: *megáldatott kenyér, levágatott élő fa* stb. (vö. KÁROLY i. m. 118). A mi szerkezetünkben azonban szenvedő képzős igéből alakult szóalakot (*istenadatta* vagy *isten adatotta*-félét) sohasem találunk.²⁵

3. A szerkezet kialakulása és fejlődése (Összefoglaló áttekintés)

4) Szerkezeink finnugor megfelelőivel KLEMM (Pannonhalmi Évkönyv 1912: 276; TörtMondt. 395), FOKOS (Nyr. LXIV, 94—9) és SZEPESY (i. m.) foglalkozott részletesebben. FOKOS még az altáji nyelvek hasonló szerkezeire is bővebben kitér.²⁶ Mindhármuk fejtegetése és adatközlése alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy eredetileg az ilyen szerkezetekben nominális jellegű szó volt. A *guta ütött ember* és a *guta ütötte ember*-féle szerkezet közül az első, tehát a személyragtalan az általánosabb a finnugor nyelvekben. Bizonyára ez lehetett az eredetibb szerkezet. Erről KLEMM-nek először az volt a véleménye, hogy nem birtokos szerkezet volt, hanem olyan alanyos szerkezet, mint a *farkas ordító (hideg)*, vagy a *lába fájó*, vagy az *esze veszett*. Később azután ezek a személyragtalan igeneves szerkezetek a tárgyas ragozású igealakok hatására személyragokat vettek fel (Pannonhalmi Évk. 1912. 276). FOKOS elfogadja KLEMM véleményének az első felét: azt, hogy a *guta-ütött* alanyos (tehát nem birtokos jelzős) szerkezet volt, de a *guta ütötte ember* kialakulására nézve más a véleménye (bár nem tartja lehetetlennek a szerkezetkeveredést sem). FOKOS szerint a *guta ütötte*-féle szerkezetben nomen actionis szerepel, az ilyen szerkezet birtokos jelzős szerkezet.²⁷ Nem egészen világos FOKOS-nál, hogy melyiket tartja eredetibbnek, bár az, hogy a *guta-ütött*-típusnál mindig az „ősi” jelzőt használja, valamint az az általa is ismert tény, hogy a finnugor nyelvekben a *guta-ütött*-típus a gyakoribb, arra enged következtetni, hogy ezt. Ugyanakkor igen szépen és meggyőzően fejtegeti, hogy a *guta-ütött* meg a *guta ütötte* szerkezetekben „az igenév a határon áll az ige és a névszó között és éppen ez teszi e szerkezteinket oly jellemzőkké.”²⁸ Igen tanulságosak e szempontból azok az esetek, amikor az igenév kétféleképp értelmezhető: akár igei, ill. igenévi állítmánynak²⁹ vehető, akár pedig a megelőző főnévvel jelöletlen birtokviszonyban álló nomen actionisnak fogható fel” (i. h. 96). „De ha nem az idg. nyelvtan kategóriái szerint nézzük ezeket a mondatokat [az előbb felsorolt sör, oszmán, zürjén stb. példákat], hanem beleéljük magunkat az ősi ualt. észjárásba, és figyelembe vesszük az ualt. igenév természetét, hogy ti. ez egyfelől szinte igei szerepű, másfelől (melléknévi és főnévi szerepű) nomen agentis, nomen acti és nomen actionis is lehet, akkor már nem fogjuk ezt a szerkezetet föltűnőnek találni” (i. h. 97). SZEPESY szerint az eredeti ragtalan szerkezet nemcsak birtokos jelzős, hanem tulajdonságjelzős szerkezetnek is felfogható.

²⁵ Műveltető képzőket azonban igen, pl.: *a maga állíttatta papírmalmokban* (Németh László: Kisebbségben IV, 263).

²⁶ Mind a finnugor, mind az altáji megfelelőkre említett már néhány példát SIMONYI is (NyF. 47. sz. 12, 15). SZEPESY sem KLEMM, sem FOKOS idevágó munkásságáról nem vesz tudomást!

²⁷ Ez volt SIMONYI legelső véleménye is, vö. Nyr. IV, 440.

²⁸ Én ritkítottam. K. S.

²⁹ Nem világos számomra az sem, hogy FOKOS miért beszél a *guta ütött ember* szerkezetben igenévi „állítmányról”, holott az *ütött* jelző. Ha ezt úgy érti, hogy a *guta ütött* ebből lett: *ez az ember gutta ütött*, akkor viszont állítmány a személyragos főnévi alak is: *ez az ember gutta ülete*.

tehát „osztják *törâm pãrdâm* 'isten rendelte' lehet: *isten rendelése* vagy *isteni rendelésű*” (i. m. 9). Több példát említ arra is, hogy a rokonnyelvekben a szerkezet 2. tagját az igenévképző után még melléknévképzővel látják el (i. m. 25—6).

KLEMM későbbi véleménye szerint (TörtMondt. 397) az *istenadta*-féle szerkezetben eredetileg eredményt jelentő főnév (nomen acti) volt, s ez birtokviszonyban volt a megelőző szóval, amelyen később meg is jelölték a birtokos személyét, s az új személyragos szerkezet együtt élt a régi ragtalannal. Midőn a mi melléknévi igenévünk kifejlődött a *-t* képzős nomen actiból, ez igenévet használták e szerkezetekben. Mivel az ilyen személyragos igenévek megegyeztek a tárgyas ragozású igealakokkal, ezért a nyelvérzék igealakoknak fogta fel az igenéveket, és tisztán tárgyas ragozású alakokat is alkalmazott e szerkezetekben.

KLEMMnek ezt az újabb magyarázatát teljesen valószínűnek tartom. Ha elfogadjuk azt, hogy szerkezetünk finnugor örökség, már pedig ezt el kell fogadnunk, s ha elismerjük, hogy *-t-s* múlt idejű igealakunk magyar fejlemény, már pedig ezt el kell ismernünk, akkor világos, hogy a mi szerkezetünk eredetileg névszó i t e r m é s z e t ű volt. Hogy a *-t* elemű névszó pontosabban mi volt, s milyen mondattani viszonyban volt a megelőző szóval, ezt egyrészt aligha lehet pontosan meghatározni, de másrészt nem is szükséges, mert nem voltak élesen elhatárolt kategóriák. Ezt FOKOS szép elméleti fejtegetései is támogatják, de az az éles kettéválasztás, amit a kétféle szerkezet eredetéről mond (a *guta ütött*-ben igenév, a *guta ütötté*-ben nomen actionis³⁰ van, az előbbiben alany-állítmány, az utóbbiban birtokos-birtok viszony), mintha nem volna összhangban az általánosabb jellegű megállapításaival.

A *magam sütötte kenyér*, az *aggnők költötte regék*-féle nem egyeztető szerkezetek s a régebbi többes számú alakok is mintha azt mutatnák, hogy eredetileg birtokviszonyt fejezhetett ki a szerkezet. Ilyen birtokviszonyban igenév is lehetett, nomen acti is. A Nagykőrösről ismert *magam sütése kenyér*-félék mutatják, hogy lehetett a mi szerkezetünkben főnév. De igenév és főnév között még a nyelvelméletes korban sincsenek mindig éles határok, s még kevésbé lehettek azelőtt. Szép példája az igenév-főnév közti határ elmosódásának a kódexek korában a latin *creatura* szó fordítása. A Jókai-kódexben a *teremtett*-ben alkalmi főnévként használt igenévet kell látnunk, a következetesen hosszú *-t* jelölés miatt: 128: *teremtettet*: creaturam, 148: *teremtetteket* 49: *teremtettnek* stb. Az Apoc-kódexben jelzői szerepű igenév van: 56: *teremtet állatot*, 121: *teremtewth allatoth* stb. A Bécsi és a Münchener kódexben viszont főnévként fordul elő (Ezt mutatja a *t* rövidsége, a *t* előtti magánhangzó nyíltsága és a *t* utáni magánhangzó zártsága.): BécsiK. 31: „mēden *teremtētēcne*c vra: Dominus totius *creaturae*” (vö. SzékK. 61: „*teremtetth* allatoknak vra”); MünchK. 121: *teremtētne*c stb. (vö. KÁROLY i. m. 142).

B) Első adataink közül az *istenvetete* ~ *istenvette*, *menyütete* ~ *menyütete* párhuzam lehetővé teszi főnévi ~ igenévi (igei) párhuzam is. De a többi adataink mind igenévi (igei) alakok. A fejlődést úgy gondolom, ahogy KLEMM: az igenév alaki elkülönülése után szerkezeteinkben az igenévi és nem a főnévi alakot használták.

³⁰ Az is kiderül magának FOKOSnak a fejtegetéséből, hogy nomen acti és nomen actionis között sem volt éles határ. Mégis a mi szerkezetünkkel kapcsolatban helyesebb *nomen acti*-ről beszélni (ahogy KLEMM teszi).

Ezt érthetővé teszi a szerkezet jellege. A *nomen acti* is, meg az igenév is befejezettséget jelöl. A *nomen acti* esetében azonban a befejezett cselekvés-történés testet ölt, a cselekvés eredménye többé-kevésbé elszakad magától a cselekvéstől-történéstől. Az igenév esetében a cselekvés-történés jelentéshez nem járul valami új, valamilyen tárgynak a jelentése, viszont a cselekvés-történés egy tőle jelentés szempontjából független tárgyra irányul (*cseppen*et = *nomen acti*; *cseppen*et víz ~ *csepp*ent víz = igenév). Érthető, hogy a mi szerkezetünkben a tiszta cselekvésjelentést kifejező igenévre volt szükség annál is inkább, mivel még a cselekvés kiindulópontja is meg volt nevezve (*isten adatnyáj*), ami még inkább kidomborította a dinamikus mozzanatot. Ezzel szoros összefüggésben a jelzői funkció is igenevet kívánt és nem *nomen acti*t, hiszen amikor az igenév és a *nomen acti* alakilag elkülönülőben volt egymástól, az igenévi alak éppen a jelzői funkcióban alakult ki.

C) Az igei és igenévi alak sokáig egybeesett. Hogy amikor az igenévi alak kezd elkülönülni a *nomen acti* alakjától, mindjárt kialakul-e az igei használat is, ezt nem tudjuk. De akár mindjárt, akár később alakul ki múlt idejű igénk, ez alakilag azonos volt az igenévvvel. Én is kevésbé tartom valószínűnek — éppúgy mint KLEMM is és FOKOS is —, hogy a mi szerkezetünkben csak ragtalan igenév szerepelt volna, s csak a ragos igealakok hatására járult volna később személyrag az igenévhez (*guta ütött ember* × *guta ütötte az embert* = *guta ütötte ember*). Valószínűbb az, hogy a mi szerkezetünkben is megvolt a személyragos alak éppen úgy, mint az igében, sőt esetleg még az ige elkülönülése előtt. A mi szerkezetünk személyragos igeneve és az ugyancsak személyragos ige között nem volt alaki különbség: **isten odutta gyermek* ~ **isten odutta az gyermeket*, ezért igealaknak is érezhették.

D) Az igenévi és az igei alak elkülönülésekor a mi szerkezetünk személyragos igenevei az igealakokkal együtt fejlődtek, a *guta ütött*-félék személyragtalan igenevei pedig az igenévi alakokkal együtt. Így áll elő a XIV—XV. századra az *isten adta adtájának* és az *istentől adott adott-jának* az alaki különbsége. Ennek az a következménye, hogy a mi szerkezetünk eredeti igenevét még inkább igeének érzik. Persze jelentése, funkciója következtében igenévi jellege is megmarad. De általában nem cserélik fel az *istenadttá* az *isten adottjával* (mint a bagonyai ráolvasásokban, ami szórványos jelenség lehetett), mert az így kialakult félig igei, félig igenévi jelleg igen alkalmas volt annak a kettősségnek a kifejezésére, amellyel FOKOS jellemezte szerkezetünket. Így ha szerkezetünk eredetét illetően nem is fogadhatjuk el ARENDT-nek *unum (deus-dedit-id)* cor-féle elméletét, múlt idejű igealakunk kialakulása után igen erősen érezhették a mi szerkezetünkben is az „igét” és az igés mondattal szemben, de mintegy azzal egyértékűen az igeneves szerkezet pregnánságát.

Igenévi és igei jelleget magábafooglaló, kettős arculatú szerkezetre más példát is említhetünk. Első kódexeinkben gyakori a *vala dicsértetett*-típusú szerkezet, amely szórendjével igenévi, de szenvedő alakjával igei jelleget mutat; még szembetűnőbb a kettősség e szerkezet többes számú *valának megdicsértettek*-formájú változatában, s még ennél is különösebb vegyülékalkak a *valának megnyitattanak* és a *meg vannak számláltattanak*. (Részletesebben vö. KÁROLY i. m. 127 kk.)

E) A következő és utolsó lépés a szerkezet fejlődésében a tárgyas ragozású igealakok bekerülése a paradigmába, s így kétféle: birtokos (vagy ha úgy tetszik: igenévi) és tárgyas igei személyragok váltakozó használata. Az ilyen ragkeveredésre is említek két példát. Az egyiket Nagykőrös nyelvéből:

alhatnám, alhatnád, alhatnája, alhatnánk, alhatnátok van mellett a várt alak ez lenne : *alhatnájuk van*, pedig e helyett ez van : *alhatnák van* (NyF. 57. sz. 20—1). A másik példám a személyragos határozói igenevek köréből veszem. Itt a ragozási sor ez volt : *mondvám, mondvád, (mondvája), mondvánk, mondvátok, mondvajok*. De a szabályos *mondvajok* mellett mégis akad egy ilyen is : *mondvák*³¹ (KÁROLY i. m. 210).

*

Végeredményben a történeti elemzés is oda vezetett, amire a leíró elemzés útján jutottunk : a kettős szófajúsághoz. Csakhogy amíg a mai leíró szempontú vizsgálat minden szála e felé a kettősség felé mutatott, a történeti fejlődés kutatásában különbségét kellett tenni a kialakulás és a fejlődés korábbi szakasza, valamint az újabb szakasz között: eredeti a névszói jelleg, későbbi az igenévi-igei kettősség, s az igei jelleg kidomborodása újabb fejlődés eredménye.

KÁROLY SÁNDOR

³¹ Az összes adatot felsoroló SZILY ezt nem is vette számba, vö. MNy. VII, 442—3.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A nyelvi jel sajátos jellegéről

(Hozzászólás egy több évezredes vitához)

„... Sehogysem tudom elhinni, hogy a névben valami másféle helyesség, valódiság is legyen, mint a megegyezés, a konvenció. Úgy gondolom ugyanis, ha valaki valaminek nevet ad, akkor az lesz annak a dolognak helyes, valódi neve.” Ezt mondja Hermogenész Sokratésnak a Kratylosban.¹ Elhangzottak már akkor a leglényegesebb érvek is a *thesei*-elv védelmében: 1. nyelvenkint változik a dolgok megjelölése, 2. a nevek, azaz a szavak hangalakja módosítható, 3. a hang jellege és a szó jelentése között nincsen szükségszerű kapcsolat, a hangok jellegüktől merőben eltérő jelentésű szavakban is szerepelhetnek, 4. az olyan szó is érthető, amelynek hangalakja semmiféle kapcsolatban sem áll a szó jelentésével.

A vita ennek ellenére tovább folyt az ókorban, a középkorban. LOCKE csaknem 2000 évvel később ismét hangsúlyozni kénytelen az általános hiedelemmel szemben, hogy szó és jelentés között nincsen természetes kapcsolat.² HERDER³ és HUMBOLDT⁴ azonban ismét felkarolja a *physei*-elméletet. Úgy tűnik fel, hogy az évezredes vita folyamán az ellentétes vélemények bizonyos függetlenséget mutatnak. Nem semmisítik meg egymást. A megcáfolt elmélet tovább él, mintha leperegne róla a kritika.

A XX. században SAUSSURE állította a kérdést ismét előtérbe, jóllehet, amint írja, „a nyelvi jel önkényességét senki sem vonja kétségbe”.⁵ A jel önkényességét szoros összefüggésbe állítja a jel rendszerszerűségével (i. m. 163, 157). A nyelvi jel relatív, differenciatív, negatív. Kizárólag a hangok különbsége tartozik a nyelvhez, „teljesen lehetetlen, hogy a hang, az anyagi elem maga a nyelvhez tartozzék” (i. m. 164). A beszédszervek tevékenységét ezek szerint márcsak azért sem lehet összefüggésbe hozni a szavak jelentésével, mivel a beszédszervek szerepe kívül esik a nyelv területén, akárcsak a morsekészüléké (i. m. 163).

Néhány évtizeddel a Cours megjelenése után ismét kiújult a harc. BENVENISTE,⁶ LERCH⁷ és mások kétségbe vonták a jel önkényes voltát.

¹ PLATON Összes Művei. Budapest, 1943. I, 501.

² An Essay Concerning Human Understanding. III. k., II. fejt. 1. §.

³ Preisschrift. 3. Abschnitt II, 2.

⁴ Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues. Gesammelte Schriften VII. 1907., 65.

⁵ Cours de linguistique générale. Paris, 1931., 100.

⁶ Nature du signe linguistique: Acta Linguistica I (1939).

⁷ Vom Wesen des sprachlichen Zeichens: Acta Linguistica I (1939). Vö. CH. BALLY, L'arbitraire du signe. Valeur et signification: Le Français moderne VIII (1940) és A. SECHEHAYE, CH. BALLY, H. FREI, Pour l'arbitraire du signe: Acta Linguistica II

Jelentős, új érvek nem merültek fel a vita során. Annyi azonban kétségtelen, hogy a *thesei-physei* vita még mindig nem tudott nyugovóra jutni. Sem logikai érvek, sem az összehasonlító nyelvészet tanúsága⁸ nem tudja tökéletesen megnyugtadni azokat, akik természetes, szükségszerű kapcsolatot éreznek hangalak és jelentés között.

A következőkben igyekszem az oly sokszor bejárt útról letérve megközelíteni a problémát.

*

Sajátos jelenség, hogy SAUSSURE jelelméletének bírálói, s általában a *physei*-elmélet hívei nem hivatkoztak a hangmagasság nyelvi szerepére, holott a hanglejtést sokan nyilvánították már, gondolati, érzelmi tartalmak természetes kifejezésének.⁹

Felvetődik azonban az a kérdés: ha a hanglejtés lelki tartalmak természetes tükröződése, és önkényes elemet nem tartalmaz, mi az oka annak, hogy éppen a hanglejtést sajátítja el legnehezebben az idegen. Ha egyformán fejezné ki az azonos gondolatokat és érzelmeket minden nyelv, a hanglejtést éppoly kevésbé kellene megtanulni akárcsak a beszédtempót. Ez azonban, jól tudjuk, nincsen így. Idegenszerűen hatna a magyarban, ha a valaki végig emelkedő hanglejtéssel ejtené a három- és többszótagú kérdőmondatokat, ahogyan ez a franciában szokás.¹⁰ Egyenesen félreértésre vezetne az angolban igen gyakori, szökő zárral végződő kijelentő hanglejtés.¹¹ Az ilyen ejtési-mód nem éreztetné a kijelentő szándékot. Inkább kérdésnek fogná fel az ember. Ugyanilyen félreérthető lenne a szökő zárral végződő angol felszólító mondat is. Az angolban viszont az eső zárat udvariatlannak érezhetné a megszólított.¹²

Konvencionális a hanglejtés menete az egyes szótagokon belül is. A magyarban ismeretlen az angol kiejtésre jellemző eső-emelkedő szótag-hanglejtés. Az a hanglejtés, melyet Chiba egy angol kijelentő mondatban szereplő *day* szóban regisztrált, elképzelhetetlen a magyar kijelentő mondat-

(1940–41). A genfi nyelvészek helyesen mutatnak rá LERCH és BENVENISTE érvelésének fogyatékoságaira. — TAMÁS LAJOS „A 'signe linguistique' vitájához” című cikkében (Pais-Emlékkönyv. Budapest, 1956) ismerteti az ellentétes felfogásokat és a nyelvi jel önkényességét vallja.

⁸ Vö. SZEREBRENNYIKOV, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изв. Акад. Наук ОЛЖа IX (1950), 178. I. NyIK. II, 2, 13.

⁹ Vö. RÉVAI MIKLÓS, *Elaboration Grammaticale*. 1808. I, 150. — „Le mot en lui-même n'est que le symbole abstrait et neutre de la pensée humaine; mais le ton sur lequel il est dit, . . . nous révèle l'âme de celui qui parle.” — írja KR. NYROP (*Manuel de phonétique du français parlé*. Copenhague, 1923., 122. — K. BÜHLER, *Sprachtheorie*. Jena, 1934., 24–33. — E. RICHTER szerint a hanglejtés feltételes reflex („Die Einheitlichkeit der Hervorhebungsabsicht und die Mannigfaltigkeit ihrer Auswirkungen”; *Actes du II. Congrès International de Linguistes à Genève*. Paris, 1933). — CH. BALLY, aki több ízben szállt síkra a nyelvi jel önkényességének elve mellett (vö. *Acta Linguistica* (1940–41) a hanglejtést a modalitás természetes kifejezésének tekinti (*Linguistique générale et linguistique française*. 1944., 42.).

¹⁰ Vö. M. GRAMMONT, *La prononciation française. Traité pratique*.¹¹ Paris, 1941., 178.

¹¹ Vö. L. E. ARMSTRONG—I. C. WARD, *A Handbook of English Intonation*. Cambridge, 1944., 20.

¹² Vö. W. RIPMAN, *English Phonetics*. London, 1931., 158.

ban.¹³ Eső-emelkedő szótaghanglejtéssel igen ritkán, legfeljebb olykor csodálkozó felkiáltások esetében találkozunk.

Ismeretlen a magyarban a németben gyakori, erősen ívelt emelkedő-eső szótaghanglejtés is. Mindenekelőtt ez a szótaghanglejtés kölcsönöz sajátos szint a magyarországi németek magyar beszédének.

Előfordulhat az is, hogy az egyes hanglejtésformák gyakoriságában mutatkozik eltérés. A németben a névmástalan kérdő mondat, ha az utolsó szótag hangsúlytalan, az utolsóelőtti szótagon éri el a legnagyobb hangmagasságot. Megesik azonban olykor az is, hogy a hang az utolsóelőtti hangsúlyos szótagon némileg esik, és a hangsúlytalan utolsó szótagon újból emelkedik. A hollandban szintén ismeretes ez a két forma, azonban — ahogy ezt E. HERMANN megállapítja — a hollandban éppen a németben ritkább forma az általános.¹⁴

A hanglejtés közkeletű felfogás szerint a hangszínnel szemben állandó. E. RICHTER sok évezredes hagyományt lát benne (i. m.). A teljes változatlan-ság ellentétben állna a hanglejtésformák szinkronikus sokféleségével, az egyes nyelvek között tapasztalható ellentmondásokkal. A hanglejtés alighanem azért tűnik fel ilyen változatlannak, mivel változásait feljegyzések híján nem tudjuk nyomon követni. Annál értékesebbek a mai nyelvekben megfigyelt hanglejtésváltozások vagy változási tendenciák. L. C. WARD angol hangtanában hivatkozik például új, még közkeletűvé nem vált hanglejtésformákra.¹⁵ A magyar köznyelvben is megfigyelhető néhány új, egyelőre legalább is idegenszerűnek érzett hanglejtésforma.¹⁶

A hanglejtésformák tehát kétségtelenül konvencionálisak. Ugyanakkor cseppet sem lepődünk meg azon, hogy a kijelentőmondat általában alaphangon, eső-zárral végződik a németben,¹⁷ a hollandban,¹⁸ az izlandiban,¹⁹ a franciában,²⁰ a spanyolban,²¹ a románban,²² az oroszban,²³ a csehben,²⁴ törökben²⁵ akárcsak a magyarban. E. HERMANN pedig, aki a teljesség igényével igyekszik nagyterjedelmű tanulmányában egybegyűjteni mindazt, ami az egyes nyelvek kérdőhanglejtéséről megállapítható, arra az eredményre jut,

¹³ A study of accent. Research into its Nature and Scope in the light of experimental phonetics. Japan. 1935., 33.

¹⁴ Probleme der Frage: Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Jahrgang 1942. Nr. 3—4.

¹⁵ „The present writer has noted three intonation habits which are not familiar, however.” The phonetics of English. Cambridge, 1950., 203 és kk.

¹⁶ Vö. FÓNAGY—SOLTÉSZ, A mozgalmi nyelvről. Budapest, 1954., 46 és kk.

¹⁷ H. KLINGARDT, Übungen im deutschen Tonfall. Leipzig, 1927. — O. v. ESSEN, Hochdeutsche Satzmelodie: Zschr. f. Phon. u. allg. Sprwiss. IX (1955), 76 és kk.

¹⁸ E. és W. PÉE, Beitrag zum Studium der niederländischen Intonation: Arch. Néerl. VII (1932), 80 kk. és VIII (1933), 58.

¹⁹ S. BERGSVEINSSON, Grundfragen der islandischen Satzphonetik. Kopenhagen — Berlin, 1941., 142.

²⁰ GRAMMONT, i. m. 151 és kk.

²¹ T. NAVARRO TOMÁS, Manuel de Pronunciación española.² Madrid, 1921. Németül: Handbuch der spanischen Aussprache. Leipzig — Berlin, 1923., 109.

²² WEIBLINGER, Beiträge zur Feststellung des Tonfalls in den romanischen Sprachen: Arch. ges. Ps. XXXII (1914), 229.

²³ A. V. ISAČENKO, Fonetika spisovnej ruštiny. Bratislava, 1947., 214.

²⁴ B. HÓLA, Úrod do fonetiky. Praha, (1948), 150.

²⁵ O. v. ESSEN, Satzintonation in türkischen Lesetexten: Zs. d. Deutschen Morgen-landischen Gesellschaft. CVI (1956), 101 és kk.

hogy a kérdő hanglejtés messzemenő egyezést mutat egymással nem rokon nyelvekben.²⁶

Ha önkényesnek tekintenők a hanglejtést, különösen érthetetlen maradna, hogyan lehetséges, hogy az öröm, izgalom, örömteljes csodálkozás általában magas hangfekvésben s a hanglejtés élenkebb ingadozásában jut kifejezésre, szomorúságnak, kedvtelenségnek viszont mélyebb hangfekvés és egyenletesebb hanglejtés felel meg.

Ha a hanglejtés a közlés tudatosan használt, önkényes eszköze lenne, hogyan beszélhetnénk „áruló hangról”, hogyan csendülhetne ki a hanglejtésből a szomorúság vagy az öröm a beszélő akarata ellenére is. Hogyan árulhatná el a hang gondosan leplezett haragját vagy belső bizonytalanságát.

A hanglejtésformákat természetes szálak fűzik a kifejezett tartalomhoz. Ez abból is kiviláglik, hogy a hanglejtés megél bizonyos fokig konvenció nélkül is. Az idegen szavak semmit sem mondanak számunkra. Amikor azonban számunkra ismeretlen nyelven szólal meg egy hang a rádióban, a hanglejtés, a hangsúly, a beszédtempó sejteni engedi: híreket hallunk-e vagy a gyűlölet szenvedélyes kitörését egy rádiójáték keretében. Ha a hanglejtésformák merőben önkényesek lennének, sohasem jöhetett volna létre az a nemzetközi nyelv, amelyet zenének nevezünk. Akár lefordítják, akár nem fordítják le a Carmen szövegét magyarra, a zene megérteti, mikor tetet közönyt, nyugalmat, mikor tükröz kirobbanó szenvedélyt Carmen hangja.²⁷ Bárhol is adják elő a Varázsfuvolát, a zeneértő hallgató figyelmét nem kerüli el, hogy az első kvintettben előbb félzárlattal, majd teljes zárlattal énekelik az „Auf wie-ie-de-ersehen”-t. A félzárlat világosan érzékelteti a francia, a magyar, az orosz hallgatókkal, hogy ez a búcsú nyitott ajtót hagy, hogy a szereplők nem tudtak még elszakadni egymástól.²⁸

Folytatni lehetne a sort. Ahogyan folytatni lehetett volna a hanglejtés konvencionális jellegét bizonyító példák felsorolását is. N. J. TRUBETZKOY elválasztja a szerinte konvencionális, önkényes intellektuális hanglejtésformákat és a természetes, szimptomatikus érzelmet kifejező hanglejtést.²⁹ Valójában azonban az érzelmek tükrözése is konvencionális, nyelvenkint kisebb-nagyobb mértékben eltérő hanglejtésformák segítségével történik; de nem tekinthetjük önkényesnek a kérdés és kijelentés nyelvrokonságon túl-növő, általános hanglejtésformáit sem. Az intellektuális és affektív hanglejtésformák szétválasztásával nem választottuk szét az önkényes és természetes elemet. Nem választhatók szét más módon sem.

A hanglejtés természetes és ugyanakkor történelmileg determinált. A lényegében ugyanazt a tartalmat tükröző hanglejtésformák közül hol az egyik, hol a másik rögződött a különböző nyelvekben. A hanglejtésforma konvencionálissá vált anélkül, hogy ezáltal megszakadt volna a forma és

²⁶ Probleme der Frage: Nachrichten von der Akademie der Wissenschaft in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Jhrg. 1942. Nr. 3–4, 153 k., 363 kk.

²⁷ Vö. J. COMBARIEU, Les rapports de la musique et de la poésie. Paris, 1894., 31. – A beszéd és zene kapcsolatára, a zenei nyelvre vonatkozóan számos szép és értékes gondolatot találunk SZABOLCSI BENCE „A melódia története” című munkájában (Budapest, 1950.).

²⁸ Ennek nyelvi megfelelőjére JESPERSENnél találhatunk példát, aki megemlíti, hogy a két búcsúzó közül az első magasabb hangfekvésben mondja többnyire a *Viszont-látásra!*-t, mint a második, s a hanglejtés is csupán a jelenetet lezáró válaszban éri el az alaphangot (Lehrbuch der Phonetik. Leipzig – Berlin, 1904., 228).

²⁹ Grundzüge der Phonologie: TCLP. VII (1939), 198–202 és 24–26.

tartalom természetes kapcsolata, anélkül, hogy a hanglejtés önkényessé vált volna. A konvenció szembeállítható a spontaneitással, nem zárja ki azonban feltétlenül a hangalak és a tartalom természetes megfelelését. Helyes tehát, ha a jelelméletben gondosan megkülönböztetjük az önkényes és a konvencionális szót.³⁰

A természetes és önkényes elem szimbiózisát egy francia és egy magyar mondat hanglejtésének összehasonlításával szeretném érzékeltetni.

Mind a magyar, mind a francia mondatban magasabb hangfekvésben jut az öröm kifejezésre. A francia mondat közepes hangfekvésből indul és szökő zárral végződik. A magyar mondat eső zárral végződik, és a hanglejtés esik az egyes ütemeken belül. (Ld. 2. ábra.) Ha azonban egybevetjük a megfelelő, viszonylag érzelmentes kijelentőmondatlaltal (*Tegnap még itt romok álltak*), azt tapasztaljuk, hogy az örömteljes csodálkozásnál sokkal enyhébben lejt az ütemen belül a hanglejtés, s a kijelentő mondatlaltal ellentétben az egymást követő hangsúlyos szótagok fokozatosan emelkednek. Ha ezeket összekötjük, enyhén emelkedő vonalat kapunk. (Ld. 3. ábra.) Ezért keltheti a hallgatóban az ilyen mondat azt a benyomást, hogy a hanglejtés fokozatosan emelkedik. A magyar és francia mondat hanglejtése tehát nem tükrözi teljesen azonos módon az örömteljes csodálkozást, mindkettő nyilvánvalóan konvencionális, a történelmileg meghatározott kereteken belül azonban azonos tendenciák jutnak kifejezésre.³¹

*

Nem vetődött fel a *physei—thesei* vita folyamán, vajon önkényes-e az emocionális fonémavariáns. A kérdést tudomásom szerint csupán TRUBETZKOY érintette. Szerinte az érzelmet tükröző hanglejtéssel szemben az érzelmet kifejező fonémavariánsok (TRUBETZKOY a magánhangzók megnyújtását hozza fel példaként) konvencionálisak, önkényesek,³² mivel feltételezik a mássalhangzók és a magánhangzók (azaz konvencionális nyelvi elemek) meglétét, s minthogy csupán egyes nyelvekben fordulnak elő.

Az emocionális fonémavariánsokról keveset tudunk, mivel a fonológusok figyelme kevésbé irányult eddig feléjük. Valószínűnek látszik, hogy megállapodás szabályozza az emocionális hangnyújtást. A német *schschön!*-nek megfelelő *szszép!* kevésbé használatos a magyarban. Hangsúlytalan magánhangzók affektív megnyújtása gyakori I. JORDAN megfigyelése szerint a románban.³³ A magyarban furcsán hangzanék a *Ce faceee?*-nek megfelelő *Mit csináááá!* (A fordítónak vigyáznia kell tehát, amikor írásban jelzett fonémavariánsokat „fordít” le magyarra.) Az affektív nyújtás feltételei idővel egy nyelven belül is változnak. A francia affektív szóeleji mássalhangzónyújtás (un bbandit, fformidable) a hangsúly előretolódásával kapcsolatos viszonylag újkeletű jelenség.³⁴

³⁰ A Bank utca, Vadász utca és Arany János utca közötti háztömb elpusztult a háború folyamán. Akár Arany János térnek, akár Vadász térnek nevezik el a keletkezett új teret a gyerekek, az elnevezés nem lesz önkényes. Attól fogva azonban, hogy kikötöttek az egyik vagy másik elnevezés mellett, ez a név konvencionálissá vált.

³¹ Az érzelmet tükröző hanglejtésben kétségtelenül kisebb az önkényes elem szerepe, mint a modalitást kifejező hanglejtésformákban. Vö. L. KAISER, *Psychologic and linguistic value of melody*: Acta Psychologica IX (1953), 293.

³² TRUBETZKOY SAÜSSURE nyomán nem tesz e kettő közt különbséget (Grundzüge 27).

³³ Vö. Stilistica limbii romane. Bucuresti, 1944., 57 kk.

³⁴ Valószínűleg a XIX. század utolsó évtizedeiben terjedt el csupán.

Mindebből nem következik azonban, hogy az emocionális fonéma-variánsok önkényesek. Egyik nyelvben a mássalhangzók megnyújtása gyakoribb, egy másik nyelvben a hangsúlyos vagy hangsúlytalan magánhangzókat nyújtják meg inkább az affektív beszédben. A megnyújtás ennek ellenére mindegyik esetben az érzelm természetes tükröződése lehet. Hogy valóban az is, ezt akárcsak a hanglejtésformák esetében, az bizonyítja mindenekelőtt, hogy azonos érzelmek hasonló formában jutnak kifejezésre nem-rokon nyelvekben. A *nagy* és *groß* szó azonos jelentése ellenére semmiféle alaki egyezést sem mutat. Ha azonban azt akarja érzékeltetni az elbeszélő, hogy valami igen nagy volt, a németben és magyarban egyaránt megnyújtja a szó magánhangzóját: *gro-oß*, *na-agy*.

Még kevésbé bizonyítja a fonémavariánsok önkényes voltát az a körülmény, hogy önkényes nyelvi elemek jelenlétét tételezik fel. Az érzelmeket tükröző hanglejtés is hangokat, nyelvi elemeket tételez fel. Igaz, a hanglejtéssel szemben a variáns a fonéma aktualizációja, ami a fonémára áll, az a fonéma variánsára is vonatkoztatható. A variáns mint a fonéma aktualizációja valóban önkényes is. A beszédhang több azonban a fonéma pusztá megnyilvánulásánál. Nyelvi szerepe csupán bizonyos mértékig köti a beszédhangot. Hogy ezen a latitüdön belül milyen konkrét formában nyilvánul meg egy adott hangtani helyzetben, ezt a beszélő sajátos intenciója, érzelmei, pillanatnyi hangulata határozza meg. Mindkét gyerekeknél megfigyelhettem, hogy izgalom, nagy öröm, erős kívánság, agresszív érzelmek hatására magánhangzók ejtésekor a nyelvhát felfelé tolódik, ilyenkor *é* helyett *i*-szerű hangot ejtenek. Számos nyelvben figyeltek meg hasonló jelenségeket.³⁵ HEGEDŰS LAJOSNAK egy Negyed községből való magyar telepes mondta magyarázatként, hogy rendesen *tej*-et mond az ember, de ha „kijön belőle a belsőség”, akkor *té*-t. I. JORDAN közlése szerint visszatartott haragnál *demon* helyett *dimon*-t ejtenek (i. m. 34). Az öröm vagy harag hatására fokozódik az izomtónus, fokozódik egyebek között a nyelv tenziója is, amint ez beszéden kívüli

hangos megnyilvánulásoknál is megfigyelhető gyerekeknél (gondoljunk az örömteljes *hji*-szerű felkiáltásokra). Az erősebb tenzió következtében válnak a lágy képzésű zöngés zárhangok zöngés (esetleg zöngétlen) tenuis-szá.³⁶ A haragot tükrözi a „fester Einsatz”, a glottális zárral induló zöngé az ilyen magyar mondatokban: *Micsoda aljasság* [mit/oda ʔalja/fa:g]! *Undok* [ʔundok]! Az erély, a tettettetett indulat hatására jelenik meg a glottális zárhang a katonai vezényszavakban: *Balra át* [bal ra ʔat]! *Hátra arc* [ha: tra ʔarts]!

A dentális *r* erős pergetése a férfias erő és az erőszak kifejezése a legkülönbözőbb nyelvterületeken és a legkülönbözőbb korszakokban. Tóth Béla, miután semmiféle fenyítés nem használt, így kiáltott rá a gyerekeire: *butor-raktár*, s eközben erősen pergette az *r*-eket. Egy középkori fabliau prédikátora, mikor már végkép nem találja meg a keresett helyet a misekönyvben, így kiált fel: *Barraban!* A szundikáló hívek felkapják a fejüket, és borzadály vesz erőt lelkükön. Az erőszakoskodó, „ultralink” funkcionáriusokkal kapcsolatban így

³⁵ W. HORN az angol beszédben mutatta ki több ízben az érzelmek hatására bekövetkező nyelvhátemelkedést. Vö. *Experimentalphonetik und Sprachgeschichte*: Proc. II. Int. Congr. Phon. Sc. 1935, 16. — *Neue Wege der Sprachwissenschaft*: Neuere Sprachen Beih. 22. — *Laut und Leben* I. Berlin, 1954. Vö. még ROGGE, *Vom Wesen des Sprachwandels*, 1934, 91 k.

Vö. E. RICHTER, *Das psychische Geschehen und die Artikulation*: Archives néerlandaises de phonétique expérimentale XIII (0000), 13.

ír Sztálin: „Nem is szólva azokról, a tisztesség ne essék szólván 'forradalmárokról', akik azzal kezdik az artel megszervezését, hogy leszedik a templomok harangjait. Leszedi a harangot — ez aztán a for-r-radalmár!”³⁷

Amikor a hangváltozás folyamán egy zártabb ejtésű magánhangzó kerül a nyíltabb ejtésű változat mellé (vagy megfordítva), a nyelvközösség tagjai többnyire a zártabb magánhangzót finomabbnak érzik a nyíltabb változatnál. Így például finomabbnak, illetve nőiesebbek érzik a grammatikusok a XVI. és XVII. században a zárt *e*-t, mint a nyílt *ε*-t,³⁸ az *a* + *r* helyébe lépő *e* + *r*-t (THUROT I. 10 és kk.), az angol grammatikusok az *ai* monoftongizálódása során előállott *e* változatot. „Valde delicate pronunciant” írják az angol grammatikusok azokról, akik az *ai* monoftongizálódása során *e*-t ejtettek (HORN-LEHNERT, i. m. 286), stb. Azt is sejtetik olykor a kortársak, hogy miért. HENRI ESTIENNE szerint az udvaroncok a *Frances, Angles* kiejtést azért kedvelik jobban, mint a „helyes” *Francoes, Angloes*-t, mivel az ilyen ejtismód finomabb („plus mignard”), s mivel a hölgyeknek kevésbé kell ilyenkor kitárniok ajkukat.³⁹ Ebben az összefüggésben említhető meg, hogy a tátott szájjal való nevetést Gogoly Holt lelkei-ében ösztönösen illetlennek érzi Csicsikov. Amikor a tábornok teli torokból nevet (*hahahaha!*), „Csicsikov is nevetett, de a tábornok iránti tiszteletből *e* hangra: *hehehe!*”⁴⁰

Az undor, a gyűlölet hatására ösztönösen bekövetkező garatszűkülettől (faukale Enge),⁴¹ a magyarban és számos más nyelvben haragot vagy nagyfokú határozottságot tükröző (nem fonemikus) glottális záron keresztül a magánhangzók és mássalhangzók konvencionális meggyújtásáig az érzelmet kifejező ejtismódok gazdag skálája színezi a beszédet. A variáns és a kifejezésre jutó érzelmi, hangulati tartalom közötti kapcsolat különféle lehet. Lehet szimptomatikus (feltétlen, vagy feltételes reflex), lehet szimbólikus jellegű. Többnyire a képzési mozzanat határozza meg a variáns jellegét, olykor azonban a hanghatás⁴² minden esetben természetes, kauzális kapcsolatról van szó. A változat materiális sajátságai folytán válik kifejezővé. Ezek a sajátságok éppoly kevésbé tudatosak, mint az a gyakran bonyolult kauzális lánc, mely egy adott érzelmtől, velleitástól a variáns létrejöttéhez vezet. Csupán a beszédhang hangulatában tükröződik mindez. Többnyire azt is bajos meghatározni, vajon konvencionális vagy teljesen spontán megnyilvánulással állunk-e szemben. Számunkra most az a lényeges, hogy az érzelm és a nyelvi forma között nem szűnik meg a természetes kapcsolat a kifejezés mód konvencionálizálódásával sem.

Ez az oka annak, hogy az ejtés-változatok és a hanglejtés esetében a mennyiségi különbségek is jelentősek. Az önkényes nyelvi hangok csupán

³⁷ Akiknek a siker a fejükbe szállt. A leninizmus kérdései. Budapest, 1948., 319.

³⁸ Vö. THUROT, De la prononciation française. Paris, 1881., 60 k.

³⁹ Deux dialogues du nouveau langage français italianisé. Ed. P. RISTELHUBER, Paris, 1885., II, 252.

⁴⁰ SZABÓ ENDRE fordítása. 315. Erre az adatra ZOLNAI BÉLA professzor hívta fel a figyelmemet. Az ajaknyílás expresszív szerepére már P. PASSY utalt. Vö. Étude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux. Paris, 1890., 222.

⁴¹ Vö. F. TROYAN, Der Ausdruck der Sprechstimme. Wien – Düsseldorf, 1952. 183 kk., 146 kk.

⁴² A száz ember, írja GABELENTZ, „ha tompa, mély jelenségekről beszél, tompítja, mélyíti hangját”, és *schröckliche, tüfe Fünsternüss*-t mond. Vö. Die Sprachwissenschaft. Leipzig, 189., 362.

minőségileg különbözhetnek egymástól. Ha egy labiális zárhang zöngés, akkor *b*, ha nem zöngés, akkor *p*. Egy *i* hang rövid vagy hosszú. Átmenetek nincsenek (a zöngéesség, hosszúság foka közömbös). A *b* nem lehet „nagyon *b*”. Minél zöngésebbek ezzel szemben a beszédben a zöngés hangok, annál „lágyabb, melegebb, bársonyosabb” a hang. Minél feszesebb a *p*, *t k*-nál a zárképzés, annál keményebb, erélyesebb, katonásabb jeleget kölcsönöz a szavaknak. Módosul a *nagy* szó kifejező értéke is aszerint, hogy mennyire nyújtja meg az elbeszélő az *a*-t.⁴³

*

Térjünk vissza ezután a kerülő után a fonémákhoz. Haladjunk át, mielőtt a köznyelv „próza” formájához érnek, a költői nyelv periferiáján. A költő szavait a nemzeti nyelv szókincséből meríti, akárcsak a tudós vagy az utcai árus. Mégis joggal hangsúlyozták a rétorok, esztéták DIONYSIOS HALIKARNASSEUSTÓL⁴⁴ BERZSENYI⁴⁵ keresztül napjainkig, hogy a költői műben a hangos forma harmonizál a tartalommal. Ez az egyes szavakból hiányzó összhang a költői mű nagyobb egységein, a soron, szakaszon belül alakul ki, amint ezt már DIONYSIOS is tudta.⁴⁶ S hogy ez a harmónia a népdalban és műköltészetben egyaránt valóban létrejön,⁴⁷ ezt az olvasó szubjektív élményén kívül bizonyíthatja a hangstatisztika,⁴⁸ s mindenekelőtt a műfordítás, amely éppen abban különbözik a hites tolmács fordításától, hogy a vers tartalmán túl megőrzi az eredeti mű tartalmas hangjait is.

*

Nehéz lenne bármit is hozzátenni ahhoz az évezredek óta folyó kérdéshez, mennyiben érvényesül a *thesei* és *physei* elv az érintkezés és a tudomány céljait szolgáló nyelv szókincsében. Hogy akadnak ún. hangfestő szavak, ezt SAUSSURE sem vonja kétségbe. Hangsúlyozza ezzel szemben, hogy számuk rendkívül csekély, hogy ezek is többé-kevésbé önkényesek, s hogy gyakran másodlagos fejlődés eredményeként jöttek létre (i. m. 102). Ami a hangfestő szavak számát illeti, erről megfelelő statisztikai kimutatások nélkül nehéz vitatkozni. Az egyes nyelvek között minden bizonnyal nagy a különbség ebből a szempontból. SAUSSURE anyanyelvében alighanem kevesebb a hang-

⁴³ „La quantité des mots est bornée ; celle des accents est infinie ; c'est ainsi que chacun a sa langue propre, individuelle, et parle comme il sent . . . quoique cette langue d'accents soit infinie, elle s'entend. C'est la langue de la nature.” Így ír erről DIDEROT (Salon de 1767. Oeuvres complètes XI. Paris, 1876., 136 k.

⁴⁴ De compositione verborum XX.

⁴⁵ Poétai harmonisztika. B. D. próza művei. Kaposvár, 1941., 197.

⁴⁶ SCHAEFFER-féle kiadás (Lipsiae, 1808.), 274.

⁴⁷ Nem kétséges, hogy a humanista poetikáknak, s általában az ókori hagyományok felelevenítésének nem kis szerepe van abban, hogy az újkori költészetben egyre inkább érvényre jut a hangharmónia elve. Örömet, reménységet sugároznak azonban a rímek *i* hangjai már WALTER VON DER VOGELWEIDE híres, tavaszt-váró versében is :

Möhte ich verslāfen des winter geiz!
wache ich die wile, sô hân ich sin nît,
daz sîn gewalt ist sô breit und sô wît ;
weiz got, er lât och dem meien den strîf :
sô lis' ich bluomen dâ rife nu lît.

(Frühlingssehnsucht)

Ha a hanggal való ábrázolásra való törekvés hiányzik is esetleg egyes irodalmi korszakokból, mégis helytelen lenne benne kizárólag az antik poetika örökségét látni.

⁴⁸ Vö. M. M. MACDERMOTT, Vowel Sounds in Poetry. Their Music and Tonecolour. London, 1940., 89–92. — J. J. LYNCH, The Tonality of Lyric Poetry : Word IX (1953).

festő szó, mint a magyarban, minden bizonnyal lényegesen kevesebb, mint az ewe nyelvben⁴⁹ vagy az indonéz nyelvekben, ahol a virulens hangfestő tendencia rendkívül megnehezíti az összehasonlító módszer alkalmazását.⁵⁰

Hogy a magyarban *dörmög* a medve, s a németben a *brummen* jelöl ezt a hangot, az még nem jelenti azt, hogy az egyik vagy másik, vagy mindkét szó önkényes lenne. A kettő eltérése világosan mutatja, hogy a hangfestő szavak, akárcsak a szókincs más elemei, konvencionálisak, a kettő közös elemei ($m + r$), a szó és a szóval jelölt hang objektív hasonlósága pedig a hang és jelentés kapcsolata nem önkényes.

Hogy számos hangfestő szó történelmi fejlődés során vált csak azzá, arra mutat csupán, hogy a hangfestésre való törekvés még eleven a nyelvekben. Erre utalnak az olyan hangváltozások is, amikor a hangfestő szó dacol a szókincs többségében végbemenő alaki változással.⁵¹

*

SAUSSURE a jel önkényességében látja a nyelvi jel alapvető jellegzetességét. Az önkényesség minden jel közös sajátossága. Márcsak ezért is helytelen lenne ebben keresni a beszédhangok specifikumát. A hangos beszéd jellegzetessége, úgy gondolom, éppen abban áll, hogy önkényes és egyszerűen természetes. Sokféle formában jelentkezik ez az ellentmondás. A szókincs egyrészében önkényes, egy másik részében természetes a jelentés és hangalak kapcsolata. Ez az ellentmondás legegyszerűbb formája. A nyelv prozódikus elemei (a hanglejtés, hangsúly, mondatritmus) természetesekek és egyszerűen történelmileg determináltak, konvencionálisak. A legélesebb az ellentmondás a beszédhangban, amely egyfelől megjeleníti a nyelvi hangot, s egyike a szót alkotó (többnyire) önkényes hangelemeknek, másfelől azonban többé vagy kevésbé érzékelhető módon tükrözi a beszélő érzelmeit, s ezáltal valamilyen lelki tartalom természetes kifejezésévé válik. Az önkényes nyelvi hangot tehát csupán olyan konkrét megnyilvánulási formában ismerjük, amely sohasem teljesen önkényes.

A beszédben együtt él a közlésnek archaikus, nyelv előtti, természetes (szimptomatikus, szimbolikus) formája és az absztrakció egyre magasabb fokára elérő gondolataink közlésére, társadalmi életünk sokrétű szükségleteinek kielégítésére egyedül alkalmas önkényes jelrendszer. Az önkényes jelrendszer ma sem tudja nélkülözni a közlés spontán, közvetlen formáit, amelyekből egykor kikristályosodott, s amelyek ma az önkényes jelrendszer keretén belül érvényesülnek. A régi, mint oly sokszor, ezúttal is tovább él az újban. A fiziológia nyelvén: a kortikális (tudatos) és szubkortikális (ösztönös vagy félig tudatos) impulzusok egyidejűleg érvényesülnek a beszédtevékenység létrehozásakor.⁵² Ez a fejlődési folyamat a jelrendszer és a jelelemek rendszerének kialakulásával nem ért véget. Szemünk előtt válnak önkénytelen, egyéni szimptomatikus hangárnyalatok konvencionális fonémavariánsokká, majd önkényes jelelemékké.⁵³

⁴⁹ WESTERMANN a zo 'menni' igehez fűződő hangfestő határozók közül harminckilencet sorol fel (Grammatik der Ewe-Sprache. Berlin, 1907., 45 k.).

⁵⁰ Vö. J. GONDA, The Comparative Method as Applied to Indonesian Languages: Lingua I (1950), 93.

⁵¹ E. HOFFMANN – KRAYER, Grundsätzliches über Ursprung und Wirkungen der Akzentuation: Festschrift für Otto Behagel. Heidelberg, 1924., 47.

⁵² Vö. R. HUSSON és G. L. MEINSMAN, Linguistique et psychologie: Orbis IV (1955), 118 kk.

Az évezredek óta folyó *thesei* — *physei* vita a nyelvnek belső ellentmondását tükrözi. A nyelv *thesei* és egyszersmind *physei*. Igazuk volt azoknak, akik a nyelvi jel önkényességét hangsúlyozták. Érthető azonban az is, hogy ez az igazság sokakban kielégületlenséget hagyott.

A morse-készülék csak torzíthatja, sohasem teheti teljesebbé a közlést. Az előszónak azonban sajátos elevenséget kölcsönöz a természetes és önkényes elem együttes megjelenése a beszédben. A beszélő hangja, a finom, önkénytelen hanglejtésárnyalatok, a nyelvi hang ejtismódjából kicsendülő érzelem kiegészíti, aláfesti, olykor cáfolja, differenciálja azt, amit a beszélő önkényes szójelek és grammatikai jelek segítségével közölt. A beszédhang kettős természeténél fogva a beszéd voltaképpen sohasem lineáris, sohasem egysíkú. A beszéd polifóniája a költészetben kristályosodott ki. A hangokon, ritmuson keresztül tolmácsolt költői mondanivaló valóságos második szólamként kíséri a szavak segítségével kifejezésre juttatott tartalmat. Kétszólamú azonban, ha kisebb mértékben is, a köznapi beszéd is.⁵⁴ Verlaine csupán a második szólamra, menyasszonya hangjára figyel, s így nem vezetik félre a közönyt vagy gúnyt tettető szavak:

Et quand vous parliez, à dessein distrait,
Je prêtais l'oreille à votre secret:
Car la voix, ainsi que les yeux de Celle
Qui vous fait joyeux et triste; décèle,
Malgré tout effort morose et rieur,
Et met au plein jour l'être intérieur.
(Hier on parlait de choses et d'autres)

Ezért is helytelen pusztá negatívumot látni a beszédhangokban. Ezért nem pótolható a hangos nyelv semmiféle más jelrendszerrel. Joggal mondhatta GOETHE, hogy a gondolatainkat és érzelmeinket egyaránt tükröző hangos nyelv a legnagyobb emberi vívmány („das höchste was wir haben”)⁵⁵

FÓNAGY IVÁN

⁵³ A románban a *pogán* 'pogány' szó mellett él a *pógan* 'rémes, ijesztő' szó is. Az első szótagon hangsúlyozott *pógan* eredetileg a *pogán* szó változata volt csupán, amint erre IORGU IORDAN rámutatott, és a szokatlan hangsúllyal a beszélő elszörnnyedését akarta csupán kifejezésre juttatni. Az idők folyamán önállósult ez a sajátos ejtismód, a *pógan* önálló szó lett, a hangsúlyeltolódás fonologizálódott. Vö. I. IORDAN, *Stilistica limbii române*. Bucuresti, 1944., 67.

⁵⁴ Amikor ARAGON Aurélien című regényében (44 és k.) a nagy színésznő, Rose Melrose megszólal, a társaság megigézve pillant fel rá. Nem a szavai váltják ki ezt az ámulatot, hanem a hang maga. „Sa voix fit son entrée.” — Egy jelentéktelen mondatot jelentőssé, izgatóvá tehet a hang: „Soudaine la femme un peu rêveuse, un sourire fier et un peu scandalisé aux lèvres, énonce d'une voix traînante: «Oh non, toit tu sais!» Il y a tant de sensualité dans sa voix qu'il (a férfitárs) lui caresse la nuque de sa main grasse.” (Sartre, *La nausée*. Paris, 72) — Hiába érdekes, amit az előadó mond, írja T. H. PEAR, a hangja érdektelen és képtelen ezáltal ébrentartani a hallgatók kíváncsiságát. Mások élvezet hallgatni a „jó előadót”, bármilyen nehéz és közömbös is az előadás tárgya (*The psychology of effective speaking*. London, 1933., 133 és k.).

⁵⁵ Ld. I. WEITHASE, *Goethe als Sprecher und Sprecherzieher*. Weimar, 1949., 100. — „Poesie und leidenschaftliche Rede sind die einzigen Quellen aus denen dieses Leben hervordringt” — írja egyik levelében (vö. WEITHASE, i. m. 100).

Az új finnugor hangjelölés

A finnugor nyelvek körében végzett gyűjtések száma a múlt század folyamán örövendetesen megnövekedett. A gyakorlati gyűjtőmunka és az anyag tudományos rendszerezése azután szükségessé tette az egységes fonetikai átírás alapelveinek és teljes rendszerének kidolgozását. Különösen indokolttá vált az egységre való törekvés a századforduló táján, amikor megindult a finnugor nyelvek kutatóinak tudományos folyóirata, a „Finnisch-ugrische Forschungen” (1901). SETÄLÄ mindjárt az első kötetben (FUF. I, 15–52) közzétette a finnugor nyelvek átírására vonatkozó hangjelölési javaslatát, amelynek alapelveiben már a kilencvenes évek elején megegyezett MIKKOLA, PAASONEN, WICHMANN, WIKLUND és SETÄLÄ. Nálunk az előterjesztett javaslatot csaknem egyhangúlag elfogadták. A rendszer lényegét nem érintő kisebb módosításokat ajánlott SZILASI (FUF. Anz. I, 222–6), SIMONYI (FUF. Anz. II, 33), BALASSA (NyK. XXXII, 82–94; FUF. Anz. II, 35–42) és SZINNYEI (NyK. XXXII, 95–8; FUF. Anz. II, 42–7), viszont több komoly ellenvetést tett MUNKÁCSI (KSz. II, 227–33; FUF. Anz. I, 217–22). A megjegyzéseket azonban a továbbiak folyamán nem vették figyelembe, és a hangjelölési rendszer módosítások nélkül került használatba, pedig MUNKÁCSI számos olyan kifogást emelt, amely teljesen jogosult; a hibáztatott jelölésmódok ma is helytelenül terhelik a jelölési rendszert. MUNKÁCSI kifogásolta pl. a hosszú mássalhangzóknak két betűvel történő jelölési módját, mivel a gemináltak hangképzés szempontjából csak egyetlenegy hosszú hangnak számítanak: „warum dürfen in den langen Consonanten *kk*, *pp*, *tt* u. s. w. zwei Buchstaben einen Laut bezeichnen und warum gebrauchen wir nicht auch hier derlei Dehnungszeichen wie bei den Vocalen *a*, *o* u. s. w.?” MUNKÁCSI észrevételének helyességét azután igazolták a gyűjtők ingadozásai. KARJALAINEN pl. chanti gyűjtésében (Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki, 1948, XXIX) hol kettőzött betűt (*tt*), hol pedig hosszúsági jellel ellátott betűt (*ṭ*) használ gemináták jelzésére. A gyűjtők tehát lejegyzési gyakorlatukban kisebb-nagyobb mértékben módosították a SETÄLÄ által ajánlott hangjelölési rendszert. Például KARJALAINEN (i. m. XXIV–XXXI), bár megjegyzi, hogy követi SETÄLÄ átírását, annak jelanyagát elégtelennek tartja a chanti nyelv hangállományának jelölésére, és néhány új jelet alkalmaz. Különösen keveselli SETÄLÄ 9 alapjelét az *l*-hangok visszaadására, és számukat 4 spirantikus *l*-jellel bővíti. Ugyancsak a gazdagabb alap- és mellékjelállomány híve ÄRMÄ is. A finnugor nyelvészek 1931. szeptemberében tartott helsinki kongresszusán kifejti, hogy a SETÄLÄ-féle hangjelölést célszerűnek és fejlődésképesnek tartja, bizonyos bővítése azonban szükségesnek látszik. Idevágó javasla-

tát¹ előterjesztette, majd a következő években újabb módosításokat ajánlott.² Indoklásának fő érve az volt, hogy az új alapbetűkkel és mellékjelekkel a finn-ugor hangjelölés közelebb kerül az Association Phonétique Internationale (APhI) transzkripciós rendszeréhez; ez igen kívánatos, hiszen indogermán nyelvészeknek gyakran kell tanulmányozniuk finnugor nyelvi anyagot, finnugor nyelvészeknek pedig az indogermán nyelvészeti irodalmat. Javaslatait nálunk élesen bírálta LAZICZIUS (NyK. L, 219—226). Kifogásolta, hogy ÄIMÄ egyszerűsítés helyett növelni kívánja a fonetikus betűk és mellékjelek számát. A finn iskola híveinek szemére veti, hogy a végletekig viszik a hangképzés finomságainak visszaadására irányuló törekvésüket. „Elfelejtették, — írja LAZICZIUS — hogy a beszédhangok utáni hajzában könnyen elsikkadhat a *nyelv* hangjainak vizsgálata.” A f o n e m a t i k u s szempont háttérbe szorul, pedig egy hangjelölési rendszer megalkotásánál ez a legfontosabb követelmény, mert ellenkező esetben a fonetikai pontoskodás azt eredményezheti, hogy „a nyelvileg lényeges hangellentéteket a nyelvileg jelentéktelen hangárnyalatok közé keveri és elbújtatja” a gyűjtő (i. m. 225). Úgy látja továbbá, hogy a diakritikus jelek alkalmazása terén is szélsőséges álláspontot foglal el a finn iskola. „Nem is számít igazi finnugor hangnak az olyan, amelynek jele 3—4 mellékjellel nincs megtámasztva” (i. h. 226). Majd a mellékjelekkel kapcsolatban külön hangsúlyozza, hogy „a nyelvileg fontos hangellentéteket nem szabad diakritikus jelekkel eltakarni” (i. m. 226). A mellékjelek zsúfoltsága pedig gyakran eltakarja a nyelvileg fontos jelenségeket. Tanulságos példát mutat be erre vonatkozóan STEINITZ „Geschichte des Ostjakischen Vokalismus” (Berlin, 1950) c. munkájában. Elmondja, hogy 1935-ig általában az volt a vélemény, hogy az osztjakban nincs magánhangzóharmónia. Ekkor egy chanti nyelv-mestertől gyűjtött anyag alapján STEINITZ megállapítja, hogy a vizsgált nyelvjárásban szigorú magánhangzóharmónia uralkodik. Előveszi KARJALAINEN odavonatkozó feljegyzéseit, s legnagyobb meglepetésére úgy találja, hogy abból is ez derül ki. Addig ezt maga KARJALAINEN sem vette észre. Ennek okát STEINITZ így magyarázza: „Der Grund hierfür liegt einfach darin, dass die Unzahl der diakritischen Zeichen das Erkennen der wesentlichen diakritischen Zeichen (selbst so einfacher wie bei *ä* gegenüber *a*/) unmöglich machte. Hier hat man wirklich den Wald der Vokalharmonie vor den zahllosen Bäumen der diakritischen Zeichen nicht gesehen!” (i. m. 4—5). A bonyolult hangjelölés tehát nem könnyíti, hanem megakadályozza a nyelvi tények felismerését, ezenkívül leköti a kutató munkarejét: „... die Erfahrung, wie unendlich mühsam, Zeit und Nerven (auch Sehkraft) raubend es ist, mit diesen komplizierten Wortgebilden zu operieren, hat jeder Forscher gemacht, der sich mit den obugrischen Sprachen beschäftigt hat” (i. m. 5).

Az említett okoknál fogva STEINITZ bizonyos mértékben egyszerűsítette a finnugor átírást, s így közölte anyagát. De megjegyzi, hogy transzkripcióját még tovább lehetne egyszerűsíteni: „Man könnte die hier angewandte Tran-

¹ F. ÄIMÄ, Vorschläge zu Abänderungen der Transskription der finnisch-ugrischen Sprachen. SUS. Aik. XLVI₃, 66—75. — Ehdotuksia muutoksiksi suomalais-ugrilaisten kielten transskriptioniin. Vir. 1932, 377—385.

² F. ÄIMÄ, Einige weitere Vorschläge betreffend die Transskription der finnisch-ugrischen Sprachen. SUS. Aik. XLVI₃, 76—87. Muutamia lisäehdotuksia suomalais-ugrilaisten kielten transskriptioniasiaassa. Vir. 1933, 258—267. — Yleisen fonetiikan oppikirja. 1938, 182—195.

skription noch in mancher Beziehung vereinfachen" (i. m. 6). A SETÄLÄ-féle átírás bizonyos reformálására céloz BÁRCZI GÉZA is „A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez” c. cikkében (MNYj. II [1953], 40): „SETÄLÄ jelölési rendszere több ponton elavult, a fejlődött fonetikai ismeretek túlnőtték rajta, s elvszerűségén rés ütődött, amelyet ideje volna kijavítani”. A reformot sürgetők egy része tehát egyszerűsítést, mások viszont a hangjelölési rendszer bővítését óhajtják. A finn iskola az utóbbi nézetet tette magáévá, és főleg ÄIMÄ javaslatai alapján a SETÄLÄ-féle hangjelölési rendszert számos ponton bővítette, amint ezt a helsinki egyetem Fonetikai Intézetének legutóbbi 9. sz. kiadványa: „Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus” (Helsinki, 1953, 11 lap) is igazolja.

A következőkben ennek az új finnugor finom átírási rendszernek a SETÄLÄ rendszerétől való eltéréseit, újabb alap- és mellékjeleit ismertetem.

A finom hangjelölési rendszer alap-betűi

1) Az új finom átírásban a következő latin eredetű kurzív típusú kis betűk vannak:

a ä b d e f g h i j k l m n o ö p q r s š t u ü v w x y z ž (és a fordított *c*).

Alapjelül tehát 31 betű szolgál, 7-tel több, mint a SETÄLÄ-féle rendszerben. Új jelek: *q š x w y ž* (és a fordított *c*). Az *x* mint általános hangjel bármely egyes mássalhangzót, az *xy* bármilyen kétmássalhangzó találkozását, kapcsolatát, a *qxy* bármilyen három mássalhangzó kapcsolatát, az *š* medioalveoláris zöngétlen, a *ž* medioalveoláris zöngés sziszegő hangot, a *w* pedig bilabiális zöngés félmagánhangzót jelöl. A fordított *c* (*o*) SETÄLÄ-nél a konzonantikus funkciót betöltő zöngétlen magánhangzó általános jele volt, most az APhI-val egyezően nyílt *o* értékét képviseli. Ez kétségtelenül kényelmesebb, mint az eddigi alul- vagy felülmetszett *o* (*o u*). A fordított *c* — azáltal, hogy vonala megszakad — szimbolikusan is visszaadja a hang nyíltságát.

2) A kurzív latin betűkön kívül más írásrendszerekből kölcsönzött kurzív betűtípusok is helyet kapnak az átírásban, akárcsak eddig. SETÄLÄ 12 görög betűt alkalmazott, most ezek száma 14-re emelkedett. Kiesett a svéd *o*-hangot jelölő *ω*, viszont új alapjelként szerepel a: *π ρ τ*. A *π* bilabiális, a *τ* dentális (medioalveoláris) és a *ρ* palatális (mediopalatális) zöngés csettintő hangok jelölésére szolgál. Zöngétlen párjukat a megfelelő nagy betűk jelzik: *Π Τ Κ*.

Az *l*-hangok jeleinek a száma a lengyel *ł* (zöngétlen alakban *Ł*) átvétele folytán bővült. ÄIMÄ az „*o*-rezonanciájú” *l*-hang jelzésére ajánlotta, s ily értelemben került bele az új átírásba is, ezenkívül megmaradt az orosz *л* továbbra is „*u*-rezonanciájú” *l*-hang értékében. A mai finnugor transzkripcióban tehát 14 alapjel szolgál a különféle *l*-hangok visszaadására.

Új alapjelek a norvég — dán abc-ből kölcsönzött *æ* és *ø* betű. Az *æ* alsó nyelvállású, elülső (*ä* és *ε* között levő) illabiális magánhangzót, az *ø* pedig felső nyelvállású, elülső (*ö* és *ü* közötti) labiális zárt magánhangzót jelöl. Szórványosan megtaláljuk ezeket a jeleket régebbi finnugor gyűjtésekben és az APhI rendszerében is.

Ugyancsak új betű a francia *œ*, mely alsó nyelvállású, elülső labiális magánhangzót jelöl.

Kapitälchen-típusú betűk

Mind a régi, mind pedig az új átírásban kurzív kapitälchen betűtípus szolgál az egyébként zöngés hangok zöngétlen változatának jelzésére (A Ä E I J L L̄ M N R U Ů V W Π Ψ). A kialakult gyakorlat szerint így jelölik (különösen a B D G Z Ž esetében) az olyan mássalhangzókat is, amelyek vagy zöngétlenednek vagy félig zöngések. Ha a félzöngésség jelölése külön kívánatos, akkor azt a kapitälchen betű fölé tett ponttal lehet feltüntetni (pl. észt *vaçâne*, Soikk. *karžid*). A hang zöngétlenségének jelölésére a fent jelzett módon kívül a hang szokásos jele alá tett vonalka is szolgálhat: *a ā e ī b d g j* stb. Az utóbbi mód használatos mindig az *o ö ø ε a ü η θ*-betűkkel visszaadott hangok zöngétlenségének jelölésére (*o ö ø ε a ü η θ*). Javaslataiban már ÄIMÄ is rámutatott arra, hogy a kapitälchen betűtípus nem alkalmas minden esetben a zöngétlenség jelölésére, mert pl. az *o* és *ö*-betűk kapitälchen típusa nem különbözik a rendes formától. Így a kapitälchennel való jelölés egységes elvét fel kellett adni, és ezért tartja az új átírás megengedhetőnek a zöngétlenségnek betű alatti vonalkával történő jelzését. — Két hang közötti zöngétlen sikló-hangot, amelyhez gégezörej járulhat, alkalmas módon kapitälchen *h*-val lehet jelölni (pl. lpL. *olukut*). — A kapitälchen *κ τ π* — mint már említettük — zöngétlen palatális, dentális, ill. labiális csettintő hangot ad vissza.

A zöngétlenségnek kétféle jelölésmódjával természetesen újabb csorba esett a hangjelölési rendszer elvszerűségén, s ez valóban nem helyeselhető.

Fordított betűk

A fordított, magánhangzókat jelölő betűk továbbra is meghatározhatatlan nyelv- vagy ajakartikulációval képzett hangokat, redukált vagy alig hangzó vokálisokat adnak vissza. A magánhangzó redukáltságának jelzésére egy másik mód is megengedett a következő, betű alá tett jellel: (*a ā e ī a ε ø* stb.). Az *o u ü ö ø æ*-betűkkel jelölt magánhangzók redukáltságának feltüntetésére mindig az utóbbi mód használatos, ha csak nem él valaki az oldalrafordítással (*o s s o s s*)

Fordított *y*-betű (*ñ*) zöngés *h*, *m* (*u*) közbülső *u*, *c* (*o*) igen nyílt *o*, kapitälchen *v* (*l*) bármely vokális és *r* (*l*) zöngés uvuláris frikativa jelölésére szolgál.

Diakritikus jelek

SETÄLÄ hangjelölési rendszerében nem levő vagy kissé más értékben használt jelek a következők:

~ továbbra is a nazalizáció jele, mégis avval az eltéréssel, hogy betű alatt gyenge, betű felett pedig erős nazalizációt vagy nazooralis jelleget érzékeltet (pl. lúd *kožz*, fi. nyelvj. *isää hatttu*).

– a betű alatti vonalka a hang zöngétlenségét jelöli (akárcsak a kapitälchen betűtípus). A zöngétlenségnek ez a jelölésmódja SETÄLÄ-nél nem volt meg, és ÄIMÄ javaslata alapján került be az új finnugor átírásba.

~ betű felett a mássalhangzó erős surló, sziszegő (*š ž*) vagy spirantikus zörejét (*ř v ħ ħ*) jelzi.

betű alatt továbbra is a hang artikulációs fokának tágasságát vagy kissé nyíltabb voltát (*o u n s*) jelzi, betű után a sor alsó szélére helyezve azonban az ajakartikuláció redukcióját, delabializációját fejezi ki (*o_v u_v s_v*).

betű felett a magánhangzó zártabb artikulációs fokát jelzi (*ā ā ō ē*) akárcsak SETÄLÄNél (FUF. I, 40: *ō = ō, ē = ē*). Ezenkívül evvel a mellékjellel tüntetik fel a mássalhangzók félzöngésségét (*b b̃ ċ = félzöngés médiák; k t p = félzöngés tenuiszok*) is.

betű alatt a zárhang laringo-orális voltát (pl. *k* = laringopalatális zárhang, *t* = laringodentális zárhang, *p* = laringolabiális zárhang), valamint a tremuláns uvuláris képzését (pl. *ṛ ṛ̃ ḍ̃*)³ jelzi.

betű felett (bizonyos esetekben) a magánhangzó elülső képzését (*ā ā ō ū*) és a mássalhangzó interdentalis voltát jelzi (*t θ ð*).

betű alatt továbbra is azt jelenti, hogy a magánhangzó konszonantikus funkciót tölt be. Diftongus utókomponense alá az új átírás szerint nem kerül félkör. Nyilván ÄIMÄ javaslata alapján döntöttek így (SUS. Aik. XLVI₃ [1933], 79): „... die Anwendung des Diphthongbogens unter dem Vokalzeichen, das die in konsonantischer Funktion stehende zweite Komponente des Diphthongs angibt, nicht nötig”.

betű alatt a mássalhangzó koronális képzését (*š ž*) és a magánhangzó redukáltságát jelöli (*a o ū*; az utóbbi jelenséget a betű megfordításával is vissza lehet adni).

betű alatt a mássalhangzó post- vagy labiodentális képzését, ill. dentális mássalhangzó postdentalitását (*ṭ ḑ š ž r*) és labiális mássalhangzó labiodentális képzését, dentilabializációját (*p b m*) jelenti.

× betű alatt mormolt hangot, + pedig suttogó hangot jelöl.

betű után az ekszplózióznak, felpattanásnak hiányát mutatja (*t n*).
szavak között azt jelzi, hogy a szó utolsó hangja mondatfonetikai okokból egészben vagy részben a következő szó elejéhez hasonult vagy fordítva (pl. fi. nyj. *minä koetiv_völjätäj_ä o'ij_kirvēm_poes; semssen_dregölin_dapasse*).

szavak között azt jelzi, hogy az előző szó végső mássalhangzója a következő szó kezdő mássalhangzójához kapcsolódott vagy pedig avval geminátává egyesült (pl. fi. nyj. *nin_oikei; kaupp_ol teht*).

A hangok kvantitásfokának jelölése

SETÄLÄ hangjelölési rendszerében 4 kvantitásfoknak a megkülönböztetését tartotta szükségesnek (*˘* = rövid, *ˊ* = félhosszú, *ˉ* = hosszú, *ˆ* = túl-hosszú). ÄIMÄ (SUS. Aik. XLVI₃, 86) javaslatában már 8 tartamfokot különböztet meg:

<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>a</i>	<i>a'</i>	<i>à</i>	<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ā</i>
über- kurz }	minder- kurz }	kurz }	halb- kurz }	halb- lang }	minder- lang }	lang }	über- lang }

Az új átírás ezt elfogadja, s finom (hanganalitikus) átírásban ennek alkalmazását ajánlja; egyébként 6 tartamfokot is elegendőnek tart, hármát a rövidség s hármát a hosszúság érzékeltetésére: *a ā a ā ā ā*

³ Zöngés uvuláris tremuláns jeleként használható a *q* is, zöngétlen párja visszaadására pedig a kapitálchen *P*.

A nyomaték jelzése

· a szótag szonánsát jelölő betű után főnyomatékot jelent (pl. fi. *sa'naton*).
: a szótag szonánsát jelölő betű után melléknomatékot jelent (pl. fi. *sa'nalli:nen*).

A nyomaték fenti jelzésén kívül használni lehet a nemzetközi fonetikai egyezményes jeleket:

ˈ a szótag első hangját jelölő betű előtt = főnyomaték (pl. fi. *'sanaton*).
ˈ a szótag első hangját jelölő betű előtt = melléknomaték (pl. fi. *'sana.linen*).

Szólam-, szünet- és melódiajelek

A szólam és szólamelőző rész határát SETÄLÄ függőleges vonallal jelölte: |, az új átírásban ferde vonalat találunk ennek jeléül: /. A terjedelmesebb beszédegységek (ritmussorok) határát a sor felső részére helyezett kis plusz jel: + tünteti fel. Szólamelőző rész elé nem kell ferde vonalat tenni. Szavak hangjainak együvértartozását — ha szüksége mutatkozik — kötőjellel lehet feltüntetni (-). Pl. + /ei-ole/ *aijat* /+/ *nirkun oli* /ennen/ +; + *mutta nüt ajatellkämme* /joulu a/ +.

◌ = hosszú beszéd szünetet, a ◌ jel pedig rövidet tüntet fel.

A hangfekvés relatív magasságát és annak változásait a hangsor elé helyezett következő jelekkel lehet feltüntetni:

= a hangsor hangfekvése az általában használt hangfekvésnél észrevehetően magasabb („felemelt” hang; SETÄLÄ-nél: |_____).

▷ = a hangsor hangfekvése a szokásosnál mélyebb („mélyre eresztett” hang; SETÄLÄ-nél: |_____).

◻ = a szokásos hangfekvés; ehhez lehet viszonyítani a magasabb vagy mélyebb hangfekvést. Legtöbb esetben jelöletlen marad.

— ◻ = a hang magasabb hangfekvésből siklik fokozatosan a szokásosra.

◻ — # = a hang a szokásos hangfekvésből siklik fokozatosan magasabbra.

▷ — ◻ = a hang mélyebb hangfekvésből siklik fokozatosan a szokásosra.

◻ — ▷ = a hang a szokásos hangfekvésből siklik fokozatosan mélyebbre.

A szótag melódiamenetét szonáns után a sor felső részén a következő jelekkel lehet feltüntetni:

˘ = ereszkedő hanglejtés (pl. svéd *a''ndan* 'lélegzet'; lett *pi''rkt* 'vásárolni').

˘˘ = emelkedő hanglejtésmenet (pl. svéd *a''ndan* 'kacsa').

˘˘ = gyengén emelkedő vagy egy-szinten mozgó hanglejtésmenet (pl. lett *lai~va* 'csónak', *tü~ts* 'híd').

˘˘ = eső-emelkedő hanglejtésmenet (pl. liv *lẽ~b*).

˘˘ = emelkedő-eső melódiamenet (pl. fi. # *ki~tos* csodálkozóan ejtve).

˘˘ = egy-szinten mozgó hanglejtésmenet (pl. fi. *päi~vã*).

Egyes szavak és szócsoporthoz melódiamenetének általános irányát a szó vagy szócsoporthoz feletti hosszú vonalkával lehet jelezni:

—— = ereszkedő melódiamenet (pl. fi. *kĩ~tos* lezárt közlésben).

—— = emelkedő melódiamenet (pl. fi. *kĩ~tos* udvariaskodva).

↘ = ereszkedő-emelkedő hanglejtésmenet (pl. fi. *'kítoksia paljon*).

↗ = emelkedő-ereszkedő melódiamenet (pl. fi. *sitā 'vāhem mǎn*).

— = egy-szinten mozgó melódiamenet (pl. fi. *puhumenta, pojat* közömbösen).

A mondatfonetikai hanglejtés pontosabb feltüntetése végett a szótagok relatív hangmagasságát a szonánsok fölé tett kis számokkal (¹⁻⁴) lehet jelölni, amikor is a ⁴ a legmagasabb és ¹ a legmélyebb melódiamagassági fokot jelenti. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyomaték erősebb, ill. gyengébb jelzése ugyancsak a sor fölé tett kis számokkal történik (⁴ a legerősebb és ¹ a leggyengébb nyomatékfokot jelenti). Egyidejű hanglejtés és nyomaték feltüntetése tehát az alapelv szerint ütközik, mert mindkettő felüljelzése egybeesik. Ez esetre tehát azt ajánlja az új átírás, hogy a sor felső részére helyezett kis számokkal a nyomatékot, alul pedig a melódiát jelezzük: Pl.

1	4	3	3 2 1	4	2 1	1	1	3	2 1	2	1	1
fi. +a-/hā/	+/'te	'olette	'kemisti/	+mikä	'ihana/	'ammat	ti/	+				
2	4	3	3 2 2	3	2 1	2	2	3	2 2	3	2	1

* * *

A SETÄLÄ-féle hangjelölési rendszer alapján kibővített új finnugor átírás — amint a fentiekből kitetszik — nem lett egyszerűbb, áttekinthetőbb, a kettős jelölési lehetőségek számának növelése pedig fokozza az elvszerűségeen esett sérelmet. A hangképzés aprólékos mozzanatainak feltüntetését továbbra is kívánatosnak tartja a finn iskola annak ellenére, hogy olyan sokan elle-nezték. LAZICZIUS pl. már ÄIMÄ javaslataival kapcsolatban is így fejezte ki idevágó álláspontját: „Valóságos 'furor phoneticus' szállta meg a lelkeket finn részről: a tudományos pontosság jelszavával minden hangárnyalatot írásba foglalni törekedtek” (NyK. L, 219). Bonyolultságát hibáztatta STEINITZ is — amint arra már fentebb utaltunk. Mégis az egyszerűsítés, ésszerűsítés elve helyett a még finomabb árnyalatok feltüntetésére való törekvés kerekedett felül. Szaporodott mind az alapbetűk, mind pedig a diakritikus jelek száma, sőt egyes hangárnyalatok jelölése alapvetően megváltozott (a SETÄLÄ-féle fordított *c* (*o*), mely a zöngétlen magánhangzóknak kollektív jele volt, most középső nyelvallással képzett nyílt *o*-hangot jelöl; az osztják gyűjtésekben használt spirantikus *l*-hangot képviselő *l* most a magánhangzók kollektív jele lett stb.). SETÄLÄ mássalhangzó táblázatában 127, az újban 150 betű-jelet találunk. A sziszegő hangok jele négygyel, az *l*-hangoké öttel, a *h*-hangoké ugyancsak öttel szaporodott, stb. Ezenkívül gyarapodtak a mellékjelek — amint fentebb már láttuk —, és új jelzéseket vezettek be a beszédésznet, hangfekvés és hanglejtés visszaadására.

A finom átírással kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy vajon tudományos szempontból szükséges-e a hangképzés aprólékos mozzanatainak feltüntetése. Ha a finomabb árnyalatok rögzítése valóban reális lenne és nem kellene érte olyan nagy árat fizetni, mint: szemrontás, nehéz áttekinthetőség, az idézhetőség megbénítása, a hibaforrások lehetőségének gyarapítása stb.,

akkor azt kellene mondanunk, hogy szükséges. A nyelvi változások vizsgálatánál ugyanis fontos, hogy ismerjük a megváltozott jelenség vagy hang pontos fonetikai környezetét: a hangsúly, hangmagasság, kvantitás és hangszín viszonyait, mert kétségtelen, hogy egy-egy hangváltozás megszületésében nem egy, hanem igen sok tényező ingadozása, mozgása hat aktív módon.⁴ Azonban aligha képzelhető el, hogy a gyűjtő gyakorlati munkája közben egyértelműleg és könnyedén él a finom átírás ezen bonyolult rendszerével. Koppant nehéz feladat egyidejűleg pontosan megfigyelni és lejegyezni egy-egy szóban vagy hangsorban az egymásba kapcsolódó hangok színezetét, artikulációs képzésüknek aprólékos mozzanatait, időtartamviszonyaikat, nyomatékeloszlásukat, melódiájukat, hangfekvésüket stb. A gyűjtő az eddigi tapasztalatok szerint kénytelen sematizálni. A sematizálás viszont nem a pillanatról-pillanatra módosuló hangtani viszonyokat rögzíti meg, hanem a tapasztalat alapján tipikusnak vélt, szilárd hangalakokat. Ha pedig ez a tényleges helyzet, akkor minden bizonnyal sokkal egyszerűbb hangjelölési rendszert kell alkalmaznunk. A minden finomságot tartalmazó beszédnyilatkozatokat csak hangfelvételezéssel lehet biztos formában megrögzíteni.⁵ Éppen az imént említett okoknál fogva nyelvjárásgyűjtőink már 1941-ben egyszerűbb hangjelölési rendszert dolgoztak ki.⁶ Szakítottak „a finnugor hangjelölés felé irányuló tendenciával, főleg az olvashatóság érdekében” (Mnyj. II [1953], 19), majd hasonló megfontolások alapján könnyen használható hangjelölési rendszert dolgoztak ki a Magyar Nyelvatlasz gyűjtési munkálataival kapcsolatban,⁷ amelyről KÁLMÁN BÉLA⁸ így ír: „Az egyes hangok (fonémák) megvalósulásának (realizációjának) természetesen végtelen sok változata (variánsa) van. Egy-egy beszélő nyelvében is tömérdek jelölhetetlen hangárnyalat szerepel. Természetesen lehetetlen feladat volna, és nem is célja nyelvatlaszunknak, hogy minden árnyalatot rögzítsünk. Még arra sem törekedhetünk, hogy mint ÄIMÄ nyolefféle hosszúságot . . . vagy mint KARJALAINEN és KANNISTO 11-féle e-hangot különböztessünk meg . . . Még ennél sokkal durvább hangtani különbségeket is nagyon nehéz pusztán füllel megkülönböztetni.”

KÁLMÁN BÉLA helyesen utal arra, hogy a *hangjelölés* nemcsak átírási, hanem *érzékelési kérdés* is. Nem az a lényeges, hogy hány alapjelet és mellékjelet tudunk alkalmazni az *e* vagy *l* hang árnyalatainak jelölésére, hanem az, hogy az említett hangokkal kapcsolatban hány érzékelési differencia-fok él bennünk. A tapasztalat azt mutatja, hogy viszonylag kis igényű átírásban is az egymáshoz közeleső jelek gyakran egy érzékelési fokozatot jelölnek, adnak vissza. A gyűjtő hol egyik, hol másik árnyalati jelet használja ugyanazon hallásérzékelési benyomás feltüntetésére. De tegyük fel, hogy valaki oly tökéletesen iskolázta fülét, érzékelési képességét (gyakorlással ugyanis a hallásérzékelés bizonyos határok között nagy mértékben fejleszthető), hogy határozott különbséget tud tenni 14-féle chanti *l*-hang árnyalatai között,

⁴ W. HORN – M. LEHNERT *Laut und Leben* (Berlin, 1954) c. munkájukban tanulságosan mutatnak rá a hangváltozásoknak fonetikai tényezőkkel kapcsolatos okaira.

⁵ HEGEDŰS LAJOS, *Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában*. (Megjelent BÁRCZI GÉZA, *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere*. Bp., 1955. kötetben.)

⁶ SZABÓ DÉNES, *Az első magyar népnyelv-kutató értekezéslet határozatai*. Bp., 1942.

⁷ DEME LÁSZLÓ, *A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése*. Mnyj. II [1953], 18–37.

⁸ KÁLMÁN BÉLA, *A hangjelölés*. (Megjelent BÁRCZI GÉZA, *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere* c. kötetben.)

akkor is bizonyos, hogy a felgyűjtött anyag vizsgálói, a nyelvészek nagy tábor a papirosra rögzített jelek alapján nem 14, de talán még 5 *l*-hang differenciáit sem tudja magában felkelteni. Nézetünk szerint minden hangjelölési rendszer csak annyiban reális, amennyiben jelei a fonetikailag képzett nyelvészek nagy többségének érzékelésében határozottan jelentkező differenciákat, fokokat képviselnek. Olyan hangjelölési rendszert kellene tehát a finnugor nyelvészek közös erőfeszítésével kidolgozni, amely a reális érzékelési képességgel számol, s jeleit, azok számát a valósághoz méri.

HEGEDŰS LAJOS

A magyar hangok időtartamvizsgálatának néhány adatáról

E. A. MEYER és GOMBOCZ ZOLTÁN 1904-ben végzett kísérletei nemcsak úttörői a magyar hangok időtartamvizsgálatának, hanem máig is a legfontosabbak (MEYER, E. A. und Z. GOMBOCZ: *Zur phonetik der ungarischen Sprache*. Upsala 1909. Kny. a *Le Monde Oriental* 1907–8. évi folyamából, rövid.: ZPhUSpr.; GOMBOCZ ZOLTÁN: A magyar hangok időtartamáról. *Nyelvtud.* II, 93–100). Jelentőségük megokolja, hogy rámutassunk egy-egy lényegtelen számítási hibájukra, s e dolgozatokkal kapcsolatban — először is — érintsük az átlagszámítás egy problémáját.

1. Tudnunk kell, hogy a szerzők egy hangnak, illetőleg a hangok egy csoportjának (például a zárhangoknak) átlagos időtartamát a részátlagoknak vagy pedig maguknak az eredeti adatoknak középátlányosából nyerték-e. MEYER és GOMBOCZ nem nyilatkozik erről világosan (ZPhUSpr. 11), de az idézett dolgozatok több eredményéből — így a zöngétlen zárhang és a zöngétlen réshang előtti rövid magánhangzó, a zöngétlen és a zöngés zárhang előtti hosszú vokális átlagos hosszúságának kiszámításából (*Nyelvtud.* II, 97) — arra kell következtetnünk, hogy a részátlagokból; tehát például az *á* átlagos tartamát 8 részátlag (1. *p, t, k* előtti *á*, 2. *b, d, g* előtti *á* . . . 8. szóvégi *á*) összeadásából és 8-cal való elosztásából kapták. Itt azonban van egy bökkenő. Bizonyos fölfogás szerint csak akkor számíthatjuk ki egy hang átlagos időtartamát részátlagokból, ha ezeket körülbelül azonos számú adatból állapítottuk meg (WEITKUS, KARL: *Experimentelle Untersuchungen der Laut- und Silbendauer im deutschen Satz*. Bonn, 1931. 11–12).

WEITKUS nézetét követve nyilván így okoskodhatnánk. Egy gyárban a 3 igazgató havi fizetése átlag 950 korona, a 97 hivatalnoké — ugyancsak átlagosan — 150, az 1000 munkásé pedig 100 korona. MEYER és GOMBOCZ számítási módja szerint e 3 részátlagot össze kellene adnunk és el kellene osztanunk 3-mal: az eredmény így 400 korona lesz. E számításnak nyilván az a hibája, hogy ugyanolyan súlyúnak fogta föl azt az átlagot, amely csak 3 adatból adódott, mint azt, amely 1000-et képviselt. Eredményünk természetesen akkor lesz helyes, ha a gyáriaknak — a 3 igazgatónak, a 97 hivatalnoknak és az 1000 munkásnak — havi fizetését összeadjuk, s ezt elosztjuk az alkalmazottak számával:

$$\frac{3 \cdot 950 \text{ K} + 97 \cdot 150 \text{ K} + 1000 \cdot 100 \text{ K}}{3 + 97 + 1000} = 106,72 \text{ K.}$$

WEITKUS ez utóbbi módon számítja ki például a német félhosszú magánhangzók átlagos időtartamát (i. m. 12).

Első pillanatra meggyőzőnek látszhat ez az érvelés, mégis azt gondoljuk, hogy WEITKUS eljárása sokszor nem adhat oly tiszta képet, mint MEYERÉ

és GOMBOCZÉ; ugyanis valamely hangnak az egyes fonetikai helyzetekben való előfordulási gyakorisága nyelvtörténeti esetlegességektől függ, s így az átlag nem mindig világítana rá a fiziológiai szabályszerűségeire.

Íme egy példa. Tegyük föl, hogy egy nyelv hangrendszerének időtartamviszonyai megegyeznek nyelvünkével, tehát az *i* minden fonetikai helyzeten belül rövidebb az *ā*-nál; de ha a szóvégi (tehát aránylag hosszabb) *i*-re és a zöngétlen zárhang előtti (tehát aránylag rövidebb) *ā*-ra igen sok, a többi helyzetben levő *i*-re és *ā*-ra pedig elenyészően kevés adat van, akkor a WEITKUS eljárása szerint kiszámított végeredmény mégis egyenlő (átlagos) időtartamúnak mutatja e két hangot (sőt megeshet, hogy a rövidebb hangot tünteti föl hosszabbnak): vagyis e számítási mód elmoshatja a jellemző beszédfiziológiai különbségeket.¹

A MEYER és GOMBOCZ kiszámította „fiziológiai átlag” — ha szabad így mondanom — független attól, hogy a nyelvben, illetőleg a beszéd folyamán a részátlagok hány esetet képviselnek. Meggondolandó azonban, hogy sok függ a csoportosítástól. Ha például az *l* és az *r* előtti vokálisokat egy csoportba foglaljuk, akkor nemcsak néhány tized φ -vel eltérő eredményt kapunk, hanem a magánhangzók időtartami sorrendjében az $\bar{e}$ helyet cserél az $\bar{u}$ -val ($\bar{e}$: 26.9 φ , $\bar{u}$: 27.1 φ). Ugyancsak megváltozik az eredmény, ha például külön-külön részátlagnak tekintjük a *p*, a *t* és a *k* előtti magánhangzókét.

Ezek a megfontolások voltaképpen nem érintik a fent említett kísérletekkel is megerősített MEYER-féle törvény érvényét, sőt rá szeretnénk mutatni arra, hogy egy fonetikai kézikönyvünknek a szerb nyelvre, illetőleg EKBLOM-ra hivatkozó ellenérve (LAZICZIUS, Fonétika 158) nem nagy súllyal esik latba; ugyanis EKBLOM munkájának (Beiträge zur Phonetik der serbischen Sprache. Kny. a Le Monde Oriental XI. kötetéből. 1917) kevés mérése egyenlőtlenül oszlik el különféle hangtani helyzetben levő magánhangzók között, de az eredmények egy része még így is MEYER mellett szól (vö. már BALASSA, Nyr. L, 10).

2. Alább helyesbítjük az idézett időtartamvizsgálatok néhány átlagszámítási (vagy inkább számolási) hibáját. Ellenőrző számításunk a MEYER és GOMBOCZ alkalmazta módszert követi. Érdekes, hogy az első magyar időtartammérések adatai alapján POIROT érdemes dolgozata megállapított több átlagot (JSFOu. XXXII, 41), de ezek közül egy sem egyezik GOMBOCZÉival; alább helyesbítjük POIROT egy-két számítását is.

a) A magánhangzók „media explosiva előtt hosszabbak, mint tenuis explosiva előtt” — írja GOMBOCZ (Nyelvtud. II, 97); az arány szerinte a rövidек körében 11.2 : 10.9, a hosszúak között 26.1 : 24.7.² E számarányokat talán már azért is feltűnőeknek tarthatjuk, mert az említett rövid hangok között kisebb a különbség (0.3 φ),³ mint a megfelelő hosszúak között. Ha azonban a közölt adatok alapján (ZPhUSpr. 11) kiszámítjuk az átlagokat, a 11.2-es adat helyébe 13-at kell írunk; tehát az arány 13 : 10.9 lesz. POIROT-nak MEYER és GOMBOCZ adatain alapuló átlagszámítása (13.9, 12.1: JSFOu. XXXII, 41) természetesen szintén téves.

¹ A nyelvi gyakoriságra nem tekintő „fiziológiai átlagon” kívül szükség lehet a gyakorisági együttható segítségével kiszámított „nyelvi átlagra”.

² Ezek és a következő adatok egyszótagú, legfőljebb egy mássalhangzóra végződő magyar hangsorokra vonatkoznak.

³ Ezentúl a hangok időtartamának adatai mellé nem írjuk ki a φ -t, a század- másodperc jelét.

b) GOMBOCZ idézett dolgozata szerint zárhangok előtt a rövid magánhangzók átlagos időtartama 11 (Nyelvtud. II, 97); adatai (ZPhUSpr. 11, Nyelvtud. II, 97) alapján azonban 11.9-es eredményt kellene kapnunk.

c) A zárhang előtti hosszú magánhangzók számtani középárayosa nem 24.4 (i. h.), hanem 25.4 (itt alighanem elírással vagy sajtóhibával van dolgunk, hiszen GOMBOCZ számítása szerint a tenuis, illetőleg a media zárhangok előtti hosszú magánhangzók tartama 24.7, illetőleg 26.1: vö. i. h.); POIROT téves számítása szerint ez utóbbi adatok: 26.7 és 28.1 (JSFOu. XXXII, 41).

d) MEYER és GOMBOCZ szerint a *p*, *t*, *k* előtti hosszú magánhangzók időtartama úgy viszonylik az *f*, *s*, *š* előttiékéhez, mint 1 : 1.25 (ZPhUSpr. 15); a helyes arány 1 : 1.16: ugyanezt a viszonyt állapította meg a két jeles fonetikus a *b*, *d*, *g* és a *v*, *z*, *ž* előtti hosszú magánhangzók csoportjának időtartama között (i. h.).

e) Más kisebb eltérések is vannak; megemlíthetjük például, hogy nasalis és liquida előtt nem 17.3 (Nyelvtud. II, 97), hanem 16.8 a magánhangzók átlagos hosszúsága.

A számításunk eredményeitől eltérő, fentebb tévesnek minősített átlagok nemcsak a részátlagoknak, hanem az eredeti adatoknak gyakoriságát figyelembe vevő középárayosokkal, az ún. mérlegelt középértékekkel sem egyeznek.

1956. október 1.

VÉRTES O. ANDRÁS

Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok¹

9. Közbeékelte mondatok és mondatrészek

LIIMOLA a Wogulische Volksdichtung legutóbb megjelent kötetében (III. kötet, 1956) egy manysi mondathoz olyan magyarázatot fűz, amelynek tanulságos elvi megállapításait érdemes kissé közelebbről megvizsgálni.

Az eredeti msi mondat, amelyhez a magyarázat csatlakozik, így szól: *am mat'ssir mātarrt iōxtala'zt, pükim kxōtsäritap's* (47) 'bei mir sind gewisse Wesen gewesen, mein Bauch wurde (von ihnen) verbrannt'. KANNISTO ehhez a mondathoz megjegyzi, hogy „eigentümlich ist der Nominativ *am* 'ich'” (215). KANNISTO megjegyzését LIIMOLA uo. a következő magyarázattal egészíti ki: „Die russische Übersetzung „у меня какие-то были” ist wahrscheinlich ungenau. *am* kann sich nämlich an das Wort *pükim* anschliessen, und die dazwischen stehenden Worte bilden wohl nur einen Zwischensatz. Die Übersetzung würde also folgenderweise lauten: 'Mein — es sind gewisse Wesen gekommen — mein Bauch wurde (von ihnen) verbrannt'.” (A mondat egyébként megismétlődik uo. a 48. lapon, de a bevezető *am* szó nélkül.)

KANNISTO tehát az *am*-ban az első személy névmásának alapalakját ('én') látja, LIIMOLA szerint az *am* itt birtokos névmás értelmében van használva (mint pl. uo. a 49. lapon *am kätumnä* 'az én kezembe', vagy *am pīrišam* [VogNGy. I, 4] 'az én fiacskám'; l. pl. NyK. LVIII, 86), és csupán — sajátos módon — egy egész közbeszúrt mondat választja el a birtokszavától ('az én ... hasam').

Mi tehát itt az *am* szerepe?

Csak nemrég foglalkoztunk hasonló szerkezetekkel (l. NyK. LVIII, 75 kk.); ott a mondat élére tett névmásban kiemelt mondatrészt (domináló képzetet) láttunk. Hadd idézzünk itt két példát: msi: *am — lāwi — simtal-majttal jārən pāxätur, xumim ta* (VogNGy. IV, 171) 'nékem — mondja — a szívtelen-májtalan hős, az a férjem'. Ezt a mondatot így értelmeztük: 'én (ami engem illet), — a szívtelen-májtalan hős, az a férjem'. Egy *chanti* példa: *nən pā nən ūla, mā pā mā ūlləm* (STEINITZ, OVd. I, 75) 'du — lebe du nur, ich — ich lebe auch'. Talán még ezeknél is meggyőzőbb példa a következő komi mondat: [Az elbeszélésben arról van szó, hogy Krisztus kiszabadítja a pokolból a lelkeket és csillagokká változtatja őket. Erre a pokol panaszkodik: „Hát én hogyan fogok mármost megélni emberek nélkül?” Krisztus felelete így hangzik:] *te — šuyə — kurit tšan jēzen da tabak-šinen tejad goršid tire-na* (Volksd. der Komi 230) 'te (nom.) — úgymond — a te (adessivus-genitivus) torkod megtelik majd még dohányzó emberekkel és dohányfüsttel'. A *te* értelme tehát: 'te, ami téged illet, hogy tereád micsoda sors vár, — hát ...'

¹ L. NyK. LVII, 240.

Itt tehát élesen elkülönül a személyes névmásul használt névmás (*te 'te'*) ugyanennek a szónak birtokos névmásul használt *adess.-gen.-i teiad* ('tuus') alakjától.

Az itt tárgyalt msi mondat *am*-jában is csak domináló képzetet látunk. [Az otthon maradt vadásztól kérdezik a társai: „Miért nem készítettél ebédet?” Erre az ember ezt feleli:] „Én (nom.) — ami azt illeti, hogy én miért nem főztem ebédet —, hát bizonyos lények voltak itt, és azok megégették a hasamat.”

Ami mármost LIIMOLA másik megállapítását, a „bizonyos lények jöttek” mondatot illető megjegyzését illeti, kétségtelen, hogy itt valóban csupán egy közbeszúrt mondatról van dolgunk. Ilyen közbeszúrások (még hosszabb közbeékelések is) igen érdekesek abból a szempontból, hogy rendszerint nem bontják meg a vezérmondatnak a szerkezetét, hanem különálló egységek maradnak a mondaton belül. Ez a (különösen a komiban gyakori) jelenség erős szerkesztési érzékre, nagy koncentráló készségre vall (l. NyK. LVIII, 83). Így megtörténhetik, hogy — anélkül, hogy ez a beszélőre zavarólag hatna — két szorosan együvé tartozó mondatrész közé (pl. jelző és jelzett szava közé) ékelődnek más mondatrészek, mint pl. a következő komi mondatokban: Ud. *kittsé taja mi'an loji špi'ska?* (ZürjSz. 176) 'hová lett ez a mi gyújtónk?' (Itt az együvé tartozó *taja mi'an špit'ska* kapcsolat közé ékelődik a *loji* 'lett' szó.) Le. *sija vodis u'ni pi'd* (VdKomi 14) 'der Knabe legte sich schlafen' (tkp. 'az, vagy: ő, lefeküdt aludni, a fiú'). *si'a šojis sije kištalem šidjastə ponmjd* (uo. 16) 'dieser Hund frass die ausgeschüttete Suppe'. (Itt a *si'a* [nom.] a mondat legvégére tett *ponmjd* szóhoz, a *si'ə* [acc.] a közvetlenül utána következő *kištalem šidjastə* kifejezéshez tartozik.) Pr. *sije-ke sar sajad munem berin šetan menim pite* (uo. 78) 'wenn du diesen deinen Sohn, nachdem du den Zar heiratest, mir gibst' (tkp. 'ha azt ... [ti.] fiadat'). (A névmás ilyenkor gyakran már igazi határozott névelő értelmű, és ennek ellenére egy másik szólam elszakíthatja a főnevétől.)

Már nem mondatrészek, hanem teljes mondatok vannak közbeékelve a következő komi mondatokban: Pr. *ta-vun — esten-esten sad vijim ij sadjış — šuue — zel gaža —, sija — šuue — guläitni kutas sadjin* (VdKomi 123) 'heute wird sie — dort und dort ist ein Garten, und der Garten ist — sagt er — sehr lustig — (dort) im Garten — sagt er — spazieren gehen'. (A vezérmondat: *ta-vun sija guläitni kutas sadjin* 'ő ma sétálni fog a kertben'). *mə — šuue — kilše nastä'sša sarovna, sije koršni muna* (uo. 131) 'ich — sagt er —, man hörte von Prinzessin Anastasia —, sie suchen gehe ich'. *te — pe, pətəpa — pe — loue, kəl'seg vətš!* (uo. 234) 'du — sagt er — die Sündflut kommt, — sagt er —, baue eine Arche!' *sid'že mene lokte da kilzei!* (uo. 103) 'so kommet auch und gehorchet mir!' (tkp. 'ugyanúgy rám is — jöjjetek — és — hallgassatok!'). *sija, epet pemdis, ij piris užni bara* (uo. 153) 'er kehrte — es war wieder finster geworden — wieder zum Übernachten ein'. *mentšim — efi meš v.li — sije nuujs* (uo. 117) 'ich hatte eine einzige Kuh, die hat er von mir weggeführt' (tkp. 'tőlem — egyetlen tehenem volt — azt elvitte'). Vm. *te-pe —, tittsa lebe, sili — pe — lji!* (uo. 390) 'du — sagt er —, ein Vogel fliegt dort, auf den schiesse!' *lijasse, lok, vi d'zedli!* (uo. 369) 'komm, schau dir seine Knochen an (csontjait — gyere — nézd meg)!'. V. *oli sni-vili sni — menim vištalni reg'd — vo, međ, koimēd* (uo. 397–8) 'sie lebten — ich kann es ja rasch erzählen — ein Jahr, ein zweites [Jahr], ein drittes [Jahr]'.

(Idézett példáink közül néhányban a közbeszúrt mondat már egy-egy kötőszóval (*da, ij*), vagy egy-egy mutató névmással (*sije, sili*) van a mondat

szerkezetébe beillesztve. Persze a komi szövegekben találunk példát szerkezet-tévesztésre [pl. VdKomi 47, 242, 381, 384] és szerkezetkeveredésre is [l. pl. NyK. LVI, 28, ALH. II, 243].)

De egészen szokatlan méretű lehet ez a közbeszúrás az izsmai komiban, amire A. Sz. SZIDOROV hívta fel a figyelmet a Лингвистический Сборник-
ban (Академия Наук СССР, Коми Филиал. Серия лингвистическая. Выпуск 2. Сыктывкар, 1952), „Некоторые особенности синтаксического строя северного (ижемского) диалекта коми языка” c. tanulmányában (68 kk.). Ebben a cikkében és az ugyanabban a füzetben (82–90) között izsmai dalokban (Бытовые лирико-эпические ижемские песни) ilyen mondatokat találunk: *turna-ota ig sut kornj viđžjaste* (69) 'nem álltam oda a te füves-széles rétjeidet kérni' (szószerint: 'füves-széles[eket] nem álltam oda kérni rétjeidet').

*kizes taj menam paledema tšeskid unmes,
pukevej taj menam paledema perinaej viļš,
sobolīnej taj menam paledema šonjd eđdala ulš,
koz-pu taj menam paledema krevate viļš ...* (84)
'az én mély édes álmomat felriasztották,
pehelypárnámról felriasztottak,
meleg cobolytakaróm alól fölkeltek,
fenyőfa-ágyamról fölkeltek ...'

(szószerint: 'mélyet bizony felriasztották édes álmomat, pelyhes bizony felriasztottak párnámról, cobolyprémes bizony fölkeltek meleg takaróm alól, fenyőfából való bizony fölkeltek ágyamról').

Más példák: *kar-tij voinnid ředen-vužjen* (69) 'egész városnyi rokonsággal jöttek' (tkp. 'város-teli² — jöttek rokonsággal'). *nol-pelesa vartam mi tša rinjšin* (84) 'négyesarkú szép gabonaszárítóban csépelünk' (tkp. 'négyesarkú — csépelünk szép gabonaszárítóban'), stb.

10. A komi allativus használatához

Az Ural-Altaische Jahrbücher Toivonen-émlékfüzetében (a folyóirat XXVIII. kötetének 225. lapján) már utaltam SZIDOROVnak az előbbi pontban idézett cikkére, amelyben (a 79. lapon) a komi allativusnak egyik (mozgást jelentő igékkel kapcsolatos) különös használatáról szól. Példái (az izsmai nyelvjárásból): *luteja zmeja orde sily kar ulas i voisnys* 'к лютomu змею (они) подошли, как раз к окраине его города' (azaz: 'a kegyetlen sárkányhoz éppen az ő városa alá [tkp. neki (allat.) a város(a) alá] érkeztek'); *kare pyras i mune kajin sarly dvoreťsas* 'войдет в город и пойдет к царю Каину в его дворец' (azaz: 'bemegy a városba és elmegy K. cárnak [allat.] a palotájába' (vagy, SZIDOROV fordítása szerint: 'K. cárhoz, az ő palotájába').

SZIDOROV így magyarázza ezt a feltűnő használatot: „При глаголах движения дателный падеж в северном диалекте часто сопутствует местному падежу, семантически обозначая субъекта принадлежности по отношению к объекту, выраженному местным падежом.”

² esetleg: 'egész várossal'.

SZIDOROV igen kevés (mindössze két) példára támaszkodik, és mindkét példájában az allativusi határozót (az első mondatban *sili*, a másodikban *sarli*) egy illativusi határozó követi, ill. — miként SZIDOROV mondja — kíséri. A két mondatban (bár a második mondat orosz fordításában „к царю Кайну” van) az allativusi mondatrész dativus ethicusnak („odajon neki” = „hozzá”), vagy még inkább birtokos jelzőnek (‘az ő városába’; ‘a cárnak a palotájába’) fogható fel. Ilyen alapon tkp. az allativusnak (dativusnak) a használata könnyen érthető. Mozgást jelentő igével kapcsolatban egy *ide nekem ne gyere!* — (SIMONYI, MHat. I, 304) féle mondatban szereplő *nekem dativus ethicus* közel áll az *énhozzám* értelemez (énhozzám ne gyere!). Hozzátehetjük, amit SIMONYI uo. a magyar *-nek* rag használatával kapcsolatban megjegyyez, hogy ti. a *-hoz* rag »mint helyhatározó is váltakozhatik valóságos dativussal; pl. *Nyakon kötvén vivék Herodes királynak* (ÉrdyK. 434) alig egyéb, mint „H. királyhoz”. Ugyanígy észjárással mondhatja a komi is: Sz. *kiskini kutisni sijes i džid tserlti* (ZNépk. 125) ‘az öreg ördög elé (allat.) kezdték őt hurcolni’ vagy Pr. *niles vajisni sarli* (VdKomi 76) ‘a leányt elhozták a cárhoz’ (tkp. ‘a cárnak’), és ugyanígy mondhatja az udmurt is: *ta pi jir-sizü ajizli nuoz* (Munk., VotjNépk. 82) ‘ez a fiú atyjához (tkp. atyjának) viszi a hajszálát’.³

De másfelől a *genitivusi* használat is könnyen érthető, hiszen a *dativusnak genitivusi* (birtokosjelzőül) való használata jól ismeretes a magyarból, de más nyelvekben is eléggé elterjedt jelenség (l. pl. SIMONYI: MHat. I, 307, Jelzők 140, 153 stb.).⁴ És talán nem csupán véletlen az, hogy az idézett komi mondatoknak egy részében az allativusi mondatrésznek a helye azonos a birtokosjelzőnek a helyével, vagyis megelőzi a birtokszavát.

Az allativusnak itt (SZIDOROV cikke alapján) tárgyalt használata azonban a most említett két forráson (a *dativus ethicuson* és a *birtokosjelzőn*) kívül még egy harmadik forrásból is táplálkozhatott, amire már SIMONYI fent idézett megjegyzése, valamint az ezzel kapcsolatban idézett permi példáink is utaltak (l. különösen 3. sz. jegyzetünket).

Rá kell mutatnunk arra, hogy SZIDOROV példái nemcsak csekélyszámúak, hanem egyoldalúak is. Egyoldalúak nemcsak azért, mert ez a kifejezésmód (a mozgást jelentő igékkel kapcsolatos allativus) korántsem kizárólagos sajátossága az izsmai nyelvjárásnak, hanem más komi nyelvjárásokban sem szokatlan jelenség (így különösen gyakori ez a használat az izsmaitól földrajzilag nagyon távol eső letkai nyelvjárásban), de egyoldalúak azért is,

³ A németben is pl. *jemandem sagen* mellett használatos *zu jemandem sagen* is; *er kommt mir mit solchen Ausflüchten* jelentése ‘ilyen kifogásokkal jön elém v. hozzám’ (tkp. ‘nekem’). — Más, ugyancsak lativusi (de nem tulajdonképpeni allativusi) alkalmazást látunk pl. a következő mondatokban: Pr. *kodli pud use* (VdKomi 90), FV. *kodli use pud* (uo. 342) ‘auf wen das Los fällt’. Pr. *šo pud hah seltis ešli* (= *es-dodde*) (uo. 114, 116) ‘er lud 100 Pud Getreide dem Ochsen auf’ (= ‘az ökrös szekérre’). *mužikli pemdis* (uo. 152) ‘az emberre ráesteledett’. *ted set,ši pemdas* (uo. 255) ‘ott (tkp. oda) rád fog esteledni’ (tkp. ‘neked sötétedni fog’). Vm. *sili lii!* (uo. 390) ‘auf den schiesse!’ (L. még SZENDREY: NyK. XLVI, 118 kk. és itt alább.)

⁴ Vö. pl. V. *zeptas dadelj ki sujas* (VdKomi 408) ‘kezét az embernek a zsebébe dugja’. Pr. *jelena tsarovna:li vo džas jurse puktis* (uo. 91) ‘den Kopf legte er der Zarewna Helene in den Schoss’. *kožištis tsu žema:nis niļjasli* (uo. 209–10) ‘a leányoknak arcukba feoskendezte [a forró vizet]’. Vm. *kodli moreš piris peti* (uo. 367) ‘kinek (az egyiknek) mellén ment keresztül [a labda]’. Sz. *kodli šure, sili getir loč* (ZürjSz. 111) ‘aki megtalálja annak lesz a felesége’.

mert — miként rögtön látni fogjuk — erre az alkalmazásra egyáltalán nem jellemző az allativust követő (vagy kísérő) lativusi helyhatározó.

Jellemző, hogy főleg személyes névmásokkal kapcsolatban járatos ez a kifejezésmód, de (miként SZIDOROV második példája is mutatja) főnévnek ilyen használatára is van nem egy példa.

Lássunk először néhány példát!

A) 1. Az első személy névmásával: Le. *menim laktan riņas* (VdKomi 50) 'du kommst [zu] mir am Abend'. *menim laktan-ke olni* (uo. 47) 'wenn du [zu] mir leben kommst'. *menim jēsli baba=vile-ke munan* 'ha te hozzám feleségül jössz'. Pr. *kod-ke menim laktas tevāriš!* (VdKomi 253) 'möchte doch jemand als Gefährte [zu] mir kommen!' (Vö. Le. *me dine-ke laktan* (uo. 48) 'wenn du zu mir kommst'. Pr. *te volin me dine* (uo. 273) 'du bist zu mir gekommen'.)

2. A második személy névmásával: Le. *tenid ņe-kor og-lakte* (NyK. XLV, 441) 'soha nem jövünk hozzád (tkp. neked)'. V. *tšasli me tenid vola!* (ZürjSzöv. 17) 'сейчас я тебе приду'; 'megállj! (rögtön) jövök hozzád' (tkp. 'neked'; fenyegetőleg). Sz. *tšelli, me ted pīrala!* (uo. 118) 'várj csak, én bemegyek!' (tkp. 'bemegyek neked'; szitkozódó kifejezés). (Az utóbbi két alkalmazás dat. ethicus is lehet.)

3. A harmadik személy névmásával: Le. *silē mēd mort laktis* (NyK. XLV, 427) 'őhozzá egy másik ember jött'. *silē set tšj vollēnē* (uo.) 'odajönnek őhozzá' (tkp. 'neki'). *silēn babaid laktis silē* (VdKomi 26) 'seine Frau kam [zu] ihm'. Sz. *tšelli, silj vetla!* (ZürjSzöv. 117) 'megállj, odamegyek!' (tkp. 'odamegyek neki'). — Le. *nidale laktis vā:sile:ī orde zēle:ī tui-kuža bittsen* (VdKomi 31) 'zu ihnen, zu Wasilij, kamen alle auf dem goldenen Wege'.

B) Főnévvel: Le. *te mun važ keža:in-keža:ikaidle!* (VdKomi 72) 'geh du [zu] deinem alten früheren Herrn und deiner [früheren] Herrin!' (ráolvasó ige betegség ellen). Pr. *kulem zle:ī ime:tan mortlen šelemis daveli mune i: dušais* (uo. 220) 'Herzen und Seelen der gestorbenen böswilligen Leute kommen zum Teufel'. Vm. *aika voas korni: aika:li oz mun* (uo. 364) 'der Schwiegervater kommt ihn zu rufen: dem Schwiegervater [zuliebe] geht er nicht'. (A fordítás valószínűleg nem pontos; helyesen bizonyára így: 'zum Schw. geht er nicht'.)

Vegyük továbbá figyelembe, hogy az udmurt nyelv is ismeri az allativusnak ezt a használatát, sőt a fentebbiekhez hasonlóan az allativusnak általában széleskörű lativusi alkalmazását. Pl. *šutonoyi mēd koškoz luvuiz!* (WICHM., WotjSpr. I, 176) 'sein Leben fahre zum Teufel!' *kužo-nju kužoyi uz-ke koški* (uo. I, 4) 'wenn die Tochter des Hauswirts einen Hauswirt nicht bekommt' (tkp. 'ha nem megy [nőül] egy gazdához (allat.)). *kiš-pui vižijad tju kuštīm, tuijezli ebūu, suezli* (uo. 20) 'an den Fuss deiner Birke warfen wir Feuer, nicht in die weisse Rinde, sondern in die innere Rinde'. *baštiz no kuštiz tel-kešli* (uo. II, 164) 'er nahm sein Messer und warf es nach dem Wirbelwind'. *ton baštiz ta purtte no minim kuštiz* (uo. II, 166) 'du nahmst dieses Messer und warfst es nach mir'. *tjēle kiš-pele teljos poni, kiš-piezle ūvūl, tuijezle* (MUNK., VotjNépk. 252) 'a fehér nyirfába tüzet tettem, nem a fába, [hanem] a kérgebe'. *mānam o:ig no nāli val no soe no šui pilj puniško* (WICHM., i. m. I, 118) 'ich hatte nur eine Tochter, und auch sie bette ich in den Schoss. [allat.] der Erde nieder'. *čerod pokči pilj vuā* (MUNK., i. m. 108) 'a kisebbik fiúra kerül a sor' (vö. komi: Sz. *vot vojis i nali rad* [ZNépk. 125] 'íme, rájuk került [most] a sor'. Vm. *i: džid vokli e tšered munnj* [VdKomi 352] 'die Reihe ist an dem ältesten Bruder, hinzugehen'). *bēdmon vuā čortle* (MUNK., i. m. 91) 'veszedelem jön az

ördögre'. *tañi inñ tññd muš pirem* (WICHM., i. m. II, 56) 'siehe, die Bienen sind zu dir schon hineingezogen'. *pot ta ađamiuij* (vagy: *pot ta ađami bordij*)! (uo. I, 188) 'entstehe in diesem Menschen!' *tuželj ku-ke šin ušoz, so-kj med ušoz šin tññj*! (uo. I, 173) 'wenn der Blick den Mond trifft, dann treffe der Blick auch diesen Menschen' (tkp. 'akkor essék rá'; allat.)! *so-ku šin uškitj ta ađamij*! (MUNK.: MSFOu. CII, 153) 'dann lass auf diesen Menschen einen bösen Blick fallen (d. h. dann schädige diesen Menschen mit deinem bösen Blick)! *lēs-vu uz ušē, pužmer uz uš bayetānez turnam turemle* (MUNK., VotjNépk. 328) 'harmat nem esik, dér nem esik az idején lekaszált szénára'. *mon so šotijšlj kišnoli-no bižsal* (uo. 69) 'én ahhoz, aki a ruhámat előadja (tkp. az előadóhoz) férjhez is mennék (tkp. feleségnek is futnék, ti. hozzá)'. *ta žečlj luoz* (uo. 181) 'ez jóra lesz'. *ōj bodijaškesal baddošlē* (MUNK.: MSFOu. CII, 484) 'ich würde mich nicht auf Weidenbäume stützen'.

(L. még JEMELJANOV, Gramm. votj. jaz. 139; WICHM., VotjChr.² 136, stb.)

Mindezek alapján lehetségesnek kell tartanunk, hogy a két permi nyelvben azonos irányú fejlődés ment végbe, vagyis hogy itt az allativusnak egy olyan alkalmazásával van dolgunk, mely az allativusnak — eredetének megfelelő — régi h e l y h a t á r o z ó i használatában is gyökeredzik. Az itt tárgyalt, első tekintetre talán különösnek látszó kifejezésmód tehát ebből a forrásból is táplálkozhatott.

FOKOS DÁVID

A magyar *holmi* déli-chanti megfelelőjéről

A magyar *holmi* szó ma is elfogadott etimológiája (vö. SzófSz.) a CzF.-ből származik, bár más módon is próbálták magyarázni. VÁMBÉRY (NyK. VIII, 152) a csagatáj, ujjur *kajuma*, *kaima* 'holmi' szóval vetette egybe, s ezt az egyeztetést BUDENZ (NyK. X, 83) VÁMBÉRY helyes vagy egyelőre helyeselhető egyeztetései között említette, de azzal a módosítással, hogy egy *kaj* kérdő névmástövet és egy *ma* 'auch' jelentésű szót vesz az ujj. *kajuma* alapjául. SZILASI akadémiai székfoglalójában a magyar szó első tagját a vogB. *χōl* 'áldás, jólét' jelentésű szóval azonosítja, s úgy véli, hogy az összetétel "második tagja a félreértett etymologia folytán került hozzá" (Adal. a fgr. palat. mássalhangzók tört. 16). GOMBOCZ (NyK. XXXIV, 462), SZILASIT bírálva, nem látja indokoltnak egy 'áldás, jólét' illetve 'vagyon' jelentésű, m. *hol* szó kikövetkeztetését, sem pedig annak feltevését, hogy ezt összezeserélték az 'ubi' jelentésűvel; ehelyett, minthogy szerinte a szó eredeti jelentése valószínűleg 'egy s más' volt, CzF. magyarázatát fogadja el, amely szerint "HOLMI, (hol-mi) . . . Némely mi, némely dolog, egy-más (egy és más v. egy is más is), többféle v. többnemű együtt; valami". CzF.-hoz csatlakozott a NySz. is, mert a szót a *mi* összetételei (*akár-mi*, *ilyen-mi*, *né-mi* stb) közt tárgyalta.

CzF., a NySz., GOMBOCZ és BÁRCZI felfogását déli-chanti analógiával is meg lehet támogatni. Ugyanennek a két kérdőnévmásnak összetétele — bár fordított sorrendben, mint a magyarban — 1. 'quidam', 2. . . . 'res variae speciei' jelentéssel (vö. NySz.) több chanti nyelvjárásból kimutatható.

A magyar szó 2. jelentésének és az osztják nyelvjárási szavak jelentés-tartalmának azonossága leginkább KARJALAINEN—TOIVONEN következő példájából világlik ki: krasznójarszki (= Kr) *mə t ə χ ō t ə šəpmə χəpmə šəpəttə* '(pitää) koota rihkamat koompaan, tukkuun (harv.) | seinen kram mehr zusammen- (halten) legen, in einem haufen sammeln (selt.)' (957a) (én ritkítottam). A kérdéses szót, még speciálisabb, szűkebb jelentéssel közli a szótár a felsődemjankai (= FD.), az alsódemjankai (= AD.), a csesznakovoi (= Cs.) és a koselevoi (= Kos.) nyelvjárásból, a már említett Kr-i nyelvjárásból pedig az említetten kívül más jelentéseket is nyújt. FD. *mə χəpə* 'vaatteet, лопоть, лопотьё | kleider' (361b). *mə χəpə*, *mə χəpə*, *mə χəpə* 'vaatteet, puku; лопоть, лопотьё, одежда, платье | kleider, anzug' (497a); AD. *mə χəpə* 'vaatteet (coll.) | kleider' (361b, 497a); Cs. *mə χəpə* 'vaatteet | kleider' (497a); Kos. *mə χəpə* 'vaatteet | kleider' (498a); Kr. *mə t ə χ ō t ə* 'tarvekalu, -kapine, tavara, rihkama | bedarfsartikel, gerät, ware, kurzware' (361b), 'evästavarat, tarviskalu, kapine, tavara, rihkama, kampsut (astiat, tulitikut ym.) | mundvorrat, gerät, ware, plunder, siebensachen (gefässe, zündhölzer u. a.)' (498a). Ezenkívül idevonható még a következő adat: (PAAS.—DONN. 1221) kondai

(= K.) *tōw matə xōtʃ ər təʃt* 'hänellä on 'kaikenlaista tavaraa l. omaisuutta'.

Az összetétel tagjai külön-külön is kimutathatók a déli-chanti nyelvjárásokban. Az első tag FD. *məʃ* 'mikä, mitä, что | was', AD. *məʃ* (KT. 495a), a legjobban ismert déli nyelvjárásban az irtisiben (= I.) *mi, mei* 'was? welcher?' (PATKANOV—FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte, 89).¹ A Cs. nyelvjárásból — feljegyzések hiányában — sem az első, sem a második tagra nincs külön adatunk. A Kos., Kr. és a K. nyelvjárásban a *mə*- tövű kérdő névmásnak másik származéka az összetétel első tagja: Kos. *matə*, Kr. *mətə* 'kuka, mikä | wer, welcher' (KT. 497a), K. *matə* 'mikä? | welcher? was für einer?' (PAAS—DONN. 1219); összetételekben más végvokálissal vagy végvokális nélkül is előfordul: Kos. *mətsir* 'kakoi | was für ein' (498a) Kr. *mətəkem* 'montako, сколько | wieviel' stb. (497b), K. *mətəkəm* 'kuinka paljo? niin paljo kuin | wieviel? soviel wie' (PAAS.—DONN. 1219).

Az összetétel második tagját — tehát nem a névmástövet, amely az egész chanti nyelvterületen él — az összetételekben szereplő alakhoz hasonló változatban csak a FD.-i és a Kr.-i nyelvjárásból közli KARJALAINEN: FD. *xōpə*, Kr. *xōtə*. Egyik adathoz sem csatlakozik fordítás, de a közölt példamondatokból (FD. *xōpə iəuāiam* »minkä minä sille mahdan« (t. m. s.) | »was kann ich dazu?« (od. dgl.); Kr. *xōtə iəuāiam tāmītə* 'mikähän minulle tuli sellainen (että esim. kadotin jtkin) | wie ist es denn gekommen (dass ich z. b. etw. verloren habe)?'), továbbá a 'was' jelentésű vachi és obdorszki adatokból, amelyeket a szótár ugyanabban a szócikkben közöl, a FD.-i és a Kr.-i névmásoknál szintén kb. 'was' jelentésre következtethetünk (367a).

A *x*-kezdetű kérdő névmás kezdőhangja összetételben és intervokális helyzetben, más szavak szókezdetéhez hasonlóan könnyen zöngésülhet, vö. AD.: *əiγōipen* ['senki'] (281a), *e'iyāpan* ['ei missään, -stään | nirgendsw, -woher.'] (367b) *əiyāpa* ['никуда | nirgendswohin'] (366b).

„A *holmi* ma csak még a palócságban kap magashangú ragot: *holmimet* Nyr. 20 : 24 (Mátyusföld)”, írja SZABÓ SÁNDOR (Nyr. XLI, 206), s ezt azzal indokolja, hogy „az összetettség érzete” még nem homályosult el ennél a vegyes hangrendű szónál. A NySz. adatai — *holmijén* (TÓTFALUSI KIS MIKLÓS), *holmiett* (SZALÁRDI JÁNOS) — arra vallanak, hogy a XVII. század írói sem érezték még egybeforrottnak az összetétel tagjait. A készőlő Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében mintegy 50 példa található (1766—1899), amelyben magashangú rag járul a *holmi* szóhoz. Érdekes, hogy egy-egy adatnak 1789-ben *hol-miket*, 1808-ban *hol midet* az írásmódja (vö. CHÁZÁR ANDRÁS: Törvény-Rend, 71, HOLOSOVSZKI IMRE: Lelemények, 35).²

Hasonló módon a chanti nyelvérzék számára sem lehet még az összetétel nagyon szoros; erre vall, hogy a tagok külön-külön kapnak birtokos személyragot: sg. 2. személyű raggal ilyen Kr. *məten xōtən*, *məten xōtən* (361b, 498a), továbbá a valószínűleg sg. 3. személyű *mətīt xōtīt* (uo.). Az összetétel személyragos formában a PAAS.—DONN. szótárban is megvan: K. sg. 3. *mətīt xōtīt*, dualis 1. *mətēmən xōtēmən* (1221). A birtokos személyragnak az összetétel mindkét tagján való kitételére több finnugor nyelvből ismerünk példákat.

¹ A FD.-i nyelvjárásból is sok példát lehet az *əi* ~ *i* váltakozásra idézni: *əiməpōis*, *iməpōis* 'ei mitään | nichts' (9b); *əiγōis*, *iγōis* 'ei kukaan; никто | niemand' (9a) stb. Arra is akad példa, hogy a gyakrabban *əi*-alakú előtag az egész demjankai nyelvjárás-területről csak *i*-vel van feljegyezve: *iməttāina* (498b).

² Az összetettség egyes nyelvjárásokban erősebb, mint az irodalmi nyelvben vö. *hummi*, *hommi*, *humi* (MTSz. [hun-mi] a.).

Idetartozik pl. m. *bátyám-uram*, cser. *u3aum-m3uum* [bátyámék]' (V. M. VASZILJEV; idézi RAVILA: FUF. XXVII, 105) stb.

A vizsgált szókapcsolat talán még nem összetétel, hanem állandó kifejezés formájában (s az NySz. I. értelmezéséhez közelebbi jelentéssel) már PATKANOV szövegeiben is előfordul. FOKOS idézett nyelvtanában (90) I.: *metta xot(a)* alapalakot következtet ki, s idéz egy példát, amelyben mindkét tag személyragos: *medeu xoteu, vejäi patlä* 'was wir besassen, wurde alles von ihnen genommen' (II: 164). Ugyanez a szókapcsolat előfordul csak a második tagon jelentkező személyraggal is: *metta xoteu, tégna patlä vejäi id.* (II: 162). Vö. még: *metta xoteu patlä xötöt* 'das, was wir hatten, ist alles verkauft'. (II: 160).³

A példamondatok alapján az I. *metta xota* szerkezetet és a Kr. *metaxōtā* stb. szókapcsolatot minden bizonnyal a magyar *holmi* szó megfelelőinek tekinthetjük. Ezek a szerkezetek azonos finnugor elemekből, de a magyar és a chanti nyelv külön életében alakulhattak ki. Erre vall az a körülmény is, hogy más a tagok sorrendje a magyarban és a chanti példákban. Az I-i és a Kr-i jelentések alapján viszont 'holmi', 'áru', 'tulajdon' → 'ruhanemű holmi' → 'ruhák' jelentésszűkülés feltételezésével a FD-i, AD-i és Cs-i adatok is a *holmi* pontos megfelelőinek tekinthetők.⁴

VÉRTES EDIT

³ Északi nyelvjárásból csak olyan példát ismerünk, amelyben a szóban forgó két kérdőnévmás lazább frazeológiai egységben fordul együtt elő: (REG.) *muil koti jümäll* 'mi baja lett' (OH. II, 358–9). [tkp. mije hogy (ill. mi) jött. VE.].

⁴ HAJDÚ PÉTER hívta fel a figyelmemet arra, hogy az *m*-tömű kérdőnévmás egymagában is keresztülment az osztják-szamojéd tazi nyelvjárásban a 'valami' → 'holmi' jelentésfejlődésen, vö. *-mi* 'Ding, etwas' (PROK.: UJb. XI/1–2. 94). Vö. magyar *mi* esetleges 'holmi' jelentésére a régiségben NYÍRI: MNy. XXXVII, 159–60.

Mari pune·škā

A *puneškā* csak kikövetkeztetett alak, mert a keleti nyelvjárásokban a szó följegyzéseim szerint nem fordul elő, csupán a nyugati nyelvjárásokhoz tartozó két jaranszki és a vetlugai nyelvjárásban, amelyekben alakjuk a következő: JT *pone·ške*, JO V *pone·ška*, jelentésük pedig 'valamihez v. valakihez hasonló, valamilyen színű'. Pl. JT *djok'šar-poneške* (pl. *ška·l*), JO *jaškar-poneška* 'vörös színű v. szőrű (pl. tehén)'; JO V *oš-p.* 'fehér színű v. szőrű'; JO *šim-p.* 'fekete színű v. szőrű'; JT *korak-p.*, JO *karak-p.* 'varjú színű, szürke' (pl. *i·mūi*, JT *lū·do sēmānlā* 'szürke forma', JO *pō·nžō karak-pōn gañš* 'szőre varjútoll színű'); JT *pire-p.* (pl. *pī·*) 'farkas színű (pl. kutya)'; JT *ruβñž-p.* (*pī·*) 'róka színű (kutya)'; JT *tso·ma a·βāž p.* 'a csikó az anyjához hasonló szőrű, olyan színű, mint az anyja'; JO *tamā·žš ā·βāž p.* ua.; V *tša·ma šā·tsēn āβā·žā p.* (*ā·βāž yañšk-o·k pō·ndžō* 'olyan lett a csikó, mint az anyja; a szőre olyan, mint az anyjájé'); JT *a·za a·taž p. šō·tsēn* 'a gyermek megszületett, atyjához hasonló'; JT *a·βāž p. li·ieš (a·βāž ya·ne)* 'anyjához hasonló (olyan, mint az anyja)'.

Nyilvánvaló, hogy alapszáva a P B M U *pun*, C Č CČ JT JO V *pōn*, JP *pōn*, K *pōn* 'szőr, toll'. Megfelelője a magyar *fan* 'pubes' SchlSz., SzikszaiF. ('lanugo prima adolescentis, dicitur etiam pecten' SzikszaiF.); manysi É *pun* 'toll' (MUNKÁCSI, VNGy. IV, 11), P *rēškē-pun jāmēs lū* 'róka szőrű szép ló' (uo. 105); É *vošrēm punpā kit ujim* 'vörös barna szőrű két állatom' (uo. 6); Tj. TČ. *pōn*, AK, *pōn*, KK. *pōn*, FK. *pūn*, P. V. AL. *pun*, FL. Szo. *pūn* 'Feder, Haar' (KANNISTO, Wog. Vok. 118); chanti DN Koš. Fil. Ts. Tš. stb. *pūn* 'Haar, Wolle, (Haar)farbe; Flaum, kleine Feder, Feder', V *mu·yī tāj·lāmpā pūn* 'minkä värinen?' (KARJ.—TOIV.); mord *pona* 'Haar, Wolle' (PAASONEN); finn *puna* 'Röte', 'Rot'; a 'szőr' és 'szín' jelentésre nézve vö. finn *karva* 'Haar', 'Farbe', 'Farbe der Haare' (ERWAST), (vö. BUDENZ MUSz. 494, BEKE NyK. LII, 42).

A mari szó képzője azonban eddig ismeretlen volt. Magam idéztem ugyan Cseremiszi Nyelvtanomban PORKKÁ-ból két adatot (*doleškā kaiššāžat kalasen*: „*kaiža!*” *i mēškā kaiššāžat kalasen*: „*kaiža!*” 'Der Fussgänger sagte: gehet!' 'Der Reiter redete: „gehet!’’ 51, 127), azonban tévedésből illativusznak néztem őket, bár megjegyeztem: „Érdekes példák még” (205), tehát láttam, hogy nem a rendes illativusszal van dolgom. Ugyanez a képző szerezpel a kozmogemjanszki *mākte·ška* 'der Reiter' szóban, amelynek jelentését RAMSTEDT megkérdőjelezi, s a következő példamondatban is idézi: *taβe mākteška keā* 'sieh da, ein Reiter!' Alapszáva *mākte* 'das Reiten', de nominativusban nem használatos, csak ezekben a kifejezésekben: *mākten-keāš* 'reiten', *mākte-βalna šindžāš* 'zu Pferde sitzen'. Saját gyűjtésem szerint is csak ebben

a nyelvjárásban fordul elő, s a *măkte'skə* jelentése 'lovas', pl. *măkte'skə do-leš* 'lovas jön', *măkte'skə-βālā* 'lovasok'.

PORKKA adataira is vannak példáim több nyelvjárásból; pl. B *koklā pase γotš kà-jəš ik joleške jeŋ* a középső mezőn keresztül ment egy gyalogos ember', BJp *đoleške deŋ toleš korno dene* 'gyalogos ember jön az úton', M *đoleške-βālak kajāt peš šukun* 'gyalogosok mennek nagyon sokan', UP *joleškālak kajāt (jòlən šukən kajāt)* 'gyalogosok mennek (gyalog mennek sokan)' UJ *jolèškə-šà:məts šukən gajāt (jòlən)* 'gyalogosok sokan mennek (gyalog)', UP *jolèškə kijeŋ kòðəm* 'gyalog maradtam', CÜ *đoleške toleš* 'gyalogos jön', CK *djoleške kajā* 'gyalogos megy', *djoleške roβotajem* 'gyalog dolgozom', Č *djoleškeš kòðəm (ə-mnəš uke, kole:n)* 'ló nélkül (tkp. gyalog) maradtam (nincs lóva, megdöglött)', JT *djoleške-šà:məts peš šukun erten kajəpe* 'nagyon sok gyalogos haladt el', JO *jaleškə-šà:məts šukun keiāt tserkəškə* 'sok gyalogos megy a templomba'. K *jaleškə to-leš* 'gyalogos jön'. (Alapszó: *jol, dol, djol, jal* 'láb').

BJ BJp *imnəške jeŋ toleš korno dene* 'lovas ember jön az úton', B *ta:tše koklā pase dene jara imnəške-βālak kà-jəšt šòšnə pastəraš pareŋgə-nurγə:tšən* 'ma a középső mezőn keresztül lovasok mentek disznókat hajtani a krupliföldről', M *đara imnəškə-βālak kajāt* 'lovasok mennek' (*đara*: 'üres, szabad', *đara:imnən* 'lőháton'), UP *jara imnəškə-lak kajāt (šukən imnəβak ši-ndžən gajāt)* 'lovasok mennek (sokan lóra ülve mennek)' UJ *imnəške kudəlāt imne pukšəš (jara imnən)* 'lovasok hajtának a lovakat megetetni (lőháton)', CÜ *imnəške-saldak* 'lovaskatona', CK *əmnəške* ua., CÜ *imnəške toleš, koraŋ!* 'lovas jön, térj ki!', Č *əmnəškəšte služen* 'lovasként (a lovasságnál) szolgált', JT *djolan imnieške kaza:k-šà:məts peš kòdəlāt poršə, poršə* 'lovas kozákok vágatnak nagyon (gyorsan) egymásután', JT *imnieške kajā djeŋ* 'lovas ember jön', JO *imnieškə-šà:məts a'ndžəlnə kejāt* 'lovasok mennek elül', K *nərsəšt imnieškə-βālā kòdəlāt əzməškə* 'a mezőn lovasok hajtának a téli vetésbe', JT *imnieške kajše djeŋ (imni: dòn kajše)* 'lovagló ember (lovon menő)'. (Alapszó: *imne, imnə, əmnə, imni* 'ló'.)

UP *orβaeškə kajā* 'szekeres (szekéren) megy', *orβaeškəlak kajāt* 'szekeresek mennek', JT *oraβaeške peš suku kajāt* Ozə'nəš *səwlan* 'nagyon sok szekeres megy Kazanyba áruért' (*oraβa dòn* 'szekérrel'), *oraβaeške kajā, oraβaeške-šà:məts kajāt* 'szekeres megy, szekeresek mennek', *oraβaeške kajā djeŋ* 'szekeres ember megy', *oraβaeške kajše djeŋ kajā* 'szekeres megy', JO *šuku araβaeškə a'ndžəltəš kəleš* 'meg kell előzni a sok szekerest', K *araβaeškə to-leš* 'szekeres jön', *araβaeškə-βālā* 'szekeresek, szekérrel járók'. (Alapszó: *orβa, oraβa, araβa* 'szekér'.)

B *tereške-βālak jūt βošt kà-jəšt* 'szánosok jártak egész éjjel', *ik tereške jeŋ* 'egy szánas ember', M *tereškə-βālak kajāt peš šukun* 'szánasok mennek nagyon sokan', UP *terèškəlak kajāt, kudəlāt po:tšəšlə, po:tšəšlə* 'szánasok mennek, hajtának egymásután', *tereškə kajā* 'szánas megy', *ti'n tereškə ulat, ter denə kajət* 'te szánas vagy, szánnal mész', UJ *tereške kajāt jəŋ-šà:məts (ter den)* 'emberek mennek szánon', CÜ *tereške toleš, koraŋ!* 'szánas jön, térj ki!', JT *tireške kajā (ti'r dòn)* 'szánas (szánnal) megy', *tireške ertə* 'szánas megy el (mellettem)', *tireške kajše djeŋ kajā* 'szánas ember megy', *tireške-šà:məts kajāt* 'szánasok

mennek', JO *ko·rnə βo·kten šu·kū ti·re·ška to·leš* 'az úton sok szánas jön',
K *ti·re·ška - βə·lä* 'szánosok', *ti·re·ška to·leš (ti·rən)* 'szánas jön (szánon)'.
(Alapszó: *ter*, *tir* 'szán'.)

JT *po·βo·ska e·ške pe·š šu·kun e·rten kaje·βe* 'sok szekeres haladt el
(mellettünk). (Alapszó: *po·βo·ska* 'szekér', az oroszból.)

JT *pə·še·ške - šə·m əts e·rten kaje·βe Ka·kšən βo·kten, ki·ndəm*
βo·lat 'csónakosok (hajósok) mentek a Kaksan [folyón] lefelé, gabonát szállí-
tanak'. (Alapszó: *puš*, *pəš* 'csónak').

A többi rokon nyelvben nincs meg e képző, s így eredete még meg-
fejtésre vár.

BEKE ÖDÖN

A Szovjetunió népeinek régi pénzszámításához

M. RÄSÄNEN (MSFOu. LII, 255) mutatott rá először arra, hogy Oroszország sok népe a 'mókus' jelentésű szót 'kopéka' jelentésben is használja. A pénzszámításról magam is írtam többször (pl. NyK. LII, 296; LIV, 187), de egyikünk sem említette, hogy a 'mókus' szónak 'kopéka' jelentése megvan mordvinban is.* BUBRICH—KOLJAGYENKOV—CIGANOV erzä-orosz szótárában (Moszkva, 1949) ui. két *ur* szót találunk, az egyiket 'mókus', a másikat 'kopéka, garas' értelmezéssel. Az utóbbi jelentés azonban csak a nyelvjárásokban használatos. Ez a jelentés szövegekből is igazolható. Pl. *boja'r ta'rgaš te'nže vete wro't i maks'i-nže* 'der Bojar zog für ihn fünf Kopeken heraus und gab sie' (PAASONEN, Mordwinische Volksdichtung III: MSFOu. LXXXIV, 319); *boja'r vani: i peje'di, koda' oxa vete uro la'nks, pek lamo' tikše' ra'maš* 'der Bojar sah (sie) und lachte, weil Ocha mit fünf Kopeken (so) furchtbar viel Heu gekauft hatte' (uo.); *oxa sa'inže vete wro't'n e'n* 'Ocha nahm die fünf Kopeken' (uo.). A két szó azonossága kétségtelen (vö. J. MÄGISTE: Commentationes Balticae 137).

Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy az idézett erzä-mordvin szótárban két *ašo* szót is találunk, az egyik jelentése 'fehér', a másiké 'rubel'. PAASONEN „Mordwinische Chrestomathie”-jának Glossar-jában csak az első jelentést közli: *ašo* E, *akšä* M 'weiss; rein' (40. sz.). BUBRICH—POTAPKIN—IMJAREKOV moksa-orosz szótárában (Moszkva, 1949) azonban az *ákša* szónak nemcsak 'fehér' értelmezése van, hanem 'rubel' jelentése is; pl. *mžara á k š e t kátšcendat?* 'сколько рублѣй ты устрáтил?' Ezt igazolják PAASONEN néprajzi szövegei. Pl. E. *jalga's ta'rgaš že'pstenže a'so i ma'ksiže* 'da zog der Freund einen Rubel aus seiner Tasche und gab ihn' (uo. 323); *ta'rgaš te'nže pel' a'so, maks'i:že* '(dann) zog er einen halben Rubel für ihn hervor, gab ihn' (uo. 320); *me'jle ta'rgaš vete-a'so n lo'pa maks'i:že* 'darauf zog er einen Fünfrubelschein hervor, gab ihn' (uo. 320). Nyilvánvaló, hogy a 'fehér' szó azért vehette föl a 'rubel' jelentést, mert ezüst pénz volt. A kazanyi-tatár *akča* 'pénz' is eredetileg ezüstpénzt jelenthetett, mert alapszava *ak* 'fehér'. Az *akša* előfordul a régi magyar nyelvben is, a NySz. a Münchener-kódexből idézi 'quadrans; Heller' értelmezéssel. A szó megvan a csuvasban is *okša*, *ukša* alakban, s innen való átvétel a mari *okša*, *oksa* 'Geld' (RÄSÄNEN, Die Tschuw. Lehnwörter im Tscher., 159) és az udmurt *ukšo* 'Geld' (WICHMANN, Die tschuw. Lehnw. in den permischen Sprachen, 122), a tatárból pedig a mähysi *axtša* stb. (KANNISTO, Die tatarischen Lehnw. im Wogulischen 49). Ellenben a mordvin M. *akša*, E. *ašo* 'weiss; rein; das Weisse im Auge, im Ei'; M. *akšänä*

* Említette azonban MARK: Fenno-Ugrica V/A. Tallinn. 1936. 8. l. — A szerk.

(demin.) 'Silber', mint már BUDENZ, MUSz. 955. sz. alatt megállapította, eredeti finnugor szó, s a mari *ošš*, *ošo* 'fehér' megfelelője (viszont a magyar *ősz*, s a komi (WICHMANN—UOTILA) *je džid* 'weiss, totenblass' nem tartozik velük össze. PAASONEN (JSFOu. XV, 2, 27) a mordvin szót török eredetűnek tartja, bár a hangtani nehézségeket ő is látja. Ennek ellenére RÄSÄNEN és WICHMANN (i. h.) szó nélkül elfogadja PAASONEN egyeztetését.

BEKE ÖDÖN

Finnugor jelentésegyezések

Négykézláb

A NySz. csak Hallerből idézi: *Négy kéz-láb köszönti a földet*, de a mai nyelvben általános. A MTsz. Székelyföldről közli: *négykézláb ut* 'meredek út, amelyen négykézláb kell kapaszkodni'. A manysiban is megvan ez a kifejezés: K *kī'tβgr n̄ə'lə kō'āt n̄ə'lə* (*kō'ä, tläl*) *tālēt su't r̄əlj̄x̄u tə p̄m̄ts* 'der Zwei-Bergrücken begann nun auf allen vieren zu galoppieren' (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 38—39, tkp. 'auf der Spitze von vier Händen [und] Füßen' 690, 28. jegyz.). Vö. még: K *t̄on iəppōält kβ̄l q̄'li n̄ə'lə kō'ātə n̄ä'lə p̄ōāli k̄ārtəm β̄ārt̄iβl̄iŋkəl n̄ok tə liχ̄ t̄n t̄oβ̄qs* 'danach wurde er nun, die beiden Arme [und] Beine ausgebreitet, mit Nägeln aus hartem Holz an die [Wand der] Hütte hinaufgenagelt' (599; tkp. 'seine vier Arme [und] Beine' 809, 67. jegyz.). A kifejezésnek az a magyarázata, hogy az obi-ugor nyelvek az állatok első lábát a 'kéz' szóval nevezik: manysi *kāt*, *koāt* 'kéz és állatok előlába'¹ (MUNKÁCSI, VNGy. II, 2 : 655); *āmp, sāli kātāyā* 'az eb v. rén két keze' = két előlába; *uj kātāyā* 'a medve keze'; Sorni-ūt̄ar jālnə ujā *kāt ā man la'ilā nāŋknūw-ke, xotāl ālnə aum̄iŋ x̄atpā pusm̄nūw* 'ha az Aranyfejedelem lovagló (járó, utazó) állatának keze vagy lába látszanék, a mindenfelé levő beteg [mind] meggyógyulna' (II, 590); KANNISTO-nál is: Szo *n̄i'lā pūt m̄y'z n̄i'lā kātə lā'yle t̄yβ t̄ūš, t̄sa'ne* 'er stellte in die vier Kessel seine vier Füße'. Die Vorderbeine des Tieres werden 'Hände' (*kāt*) genannt (Wog. Volksd. I, 63, 394, 5. jegyzet); K *pōāl n̄ä'lə sāil's, pōāl kō'ātə sāil's* 'er brach ihm das eine Hinterbein, brach ihm das eine Vorderbein' (II, 611 a lónak; 612—3 a mókusnak); *kō'āt q̄'n l n̄ä'li q̄'n l n̄ok ōāt k̄ā'nāt* 'ihre Vorder- (und) Hinterfüsse haben keinen Halt' (II, 633, az egernek). Érdekes, hogy a négylábú asztalról is ezt mondják: K *β̄gn̄tl m̄j̄ts n̄ə'lə kō'ātə n̄ə' n̄ä'li lə n̄ p̄s̄ənnə* 'er setzte sich an den vierfüssigen Tisch' (490—493; tkp. 'an den vierhändigen [und] -füssigen Tisch' 787—8, 112. jegyz.). KANNISTO szerint a K *l̄əlpōāl n̄ə* 'ein hinkendes Pferd' (584—585, a jegyzet szerint szó szerint 'halbbeiniges', d. h. 'einbeiniges' (806, 18. jegyz.); nyilvánvaló, hogy a lónak csak a két első lába van meg, az egyik hátsó lába hiányzik, vagy el van törve, azért sánta. MUNKÁCSINál is állatra vonatkoztatva: *É x̄at kātə p-lā'i lə p uj* 'hat kezű-lábú állat' (VNGy. IV, 309).

A chantiban is: *ÉD kē't* 'Hand, Vordertatze (eines lebendigen Raubtiers)', Kr. *ket* 'Hand, Vorderfuss', *kit̄ən* (-ty-) 'karhun etujalat', Vj. *kō't* 'Hand, Vorderfuss (eines Tieres), Zange', *i kō't* 'karhun etujalka', Trj. *kō't* 'Hand, Vorderfuss (eines Tieres)'; Ni. *īō's*, Kaz. *īō's* 'Hand, Vorderfuss' (KARJALAINEN—

¹ KANNISTO-nál: TJ *kāt*, TČ *kāt*, AK *kā'ot*, KK FK *kōāt*, P *kōāt*, ÉV *kū'ot*, DV *kōāt*, AL *koāt*, FL Szó *kād* 'Hand; Vorderfuss' (VogVok. 3).

TOIVONEN 452, 192). Az utóbbi szó a manysiban is megvan a chantiból átvéve: *É jās* 'kéz, előláb' (MUKÁCSI, VNGy. II, 2 : 647). A nyenyecben (jurák-szamojéd, LEHTISALO): *O₁ ηὐδῆ, S ηυττῶ 'Hand': S ηυταῶκku 'Vorderbein* (z. B. des Hundes)'.¹

Az irtisi chanti nyelvjárásban: *mett-ida tav n e d a - k ē d e t, - k u r e t* *toðem taganà neda jem-vāx pāgal ōmāst* 'an der Stelle, wo ein Pferd mit seinen vier Vorder- und Hinterfüssen gestanden zu haben schien, liegen vier Silberklumpen' (PATKANOV, Die Irtisch-Ostjaken und ihre Volkspoesie, II, 110). Az emberre vonatkoztatva úgy fejezik ki: 'négy kéz, négy láb': *n e d a k ē d e t, n e d a k u r o d i v e t āra seṇāi* 'man kreuzigte sie an ihren vier Händen und Füßen' (uo. 158, Irtisi-osztják Szójegyzék 91). *Négykézláb* helyett *négy térdükön*¹ is állhat, azaz 'két térdükön, két könyökükön: *kēdet pāstem āret nēṇ n e d a č ā n č - m a s t i n a ṇ t e i pōjēn vanket* 'die zahlreichen Weiber mit faulen Händen krochen auf den teuren Spitzen ihrer vier Knie ans Ufer' (PATKANOV II, 196, Szójegyz. 145). (Vö. FOKOS Nyr. XXXIX, 93.)

A *négykézláb* kifejezést ezek szerint eredetileg a négylábú állatokra használták.

Fogja magát

Ezt az idegen nyelvre lefordíthatatlan igét visszaható névmás nélkül is használja a népnyelv, s ugyanezen jelentésben a *kapja* és *kapja magát*, *kapja-fogja magát* és a *veszi magát* igét; megfelelőik megvannak a többi finnugor nyelvekben is, így lappban, finnben, mordvinban, mariban, udmurtban és a manysiban (l. legutóbb NyK. LV, 252). Az utóbbi nyelvből csak egy példát tudtam idézni KANNISTO—LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung I. kötetéből. Az azóta megjelent II. kötetben azonban már több példát találtam: *K ōātām β a s ā n l, č r o k u a l ā i t a s ā n l* 'die Leute gaben ihm Branntwein zu trinken' (41, 690, 7. jegyz.); *i u β t ā t s ā n l, β a s ā n l i ā n š ā p t a s ā n l* 'sie brachten ihn nach Hause [und] begruben ihn' (41); *P t ē β β ū s t ā, š e m t i e s t ā* 'er schlug ihn tot' (198; tkp. 'er nahm, schlug ihn tot' 717, 15. jegyz.); *K t ā β β a s, ā ū p i ā n p ō i l n a i ā n ā k β l t s* 'er schlüpfte unter einen umgefallenen Baum' (639; tkp. 'er nahm [und] schlüpfte unter einen u. Baum' 817, 13. jegyz.); *t a n ō ž t ā m ā t p ā t i t β a s t a, ō ā n k β l ā l i s ā y r a p a x t s* 'in seinem Zorn darüber klammerte er sich an den Baumstumpf' (645, tkp. 'wegen jenes eines Sich-Erzürnens nahm er [und] klammerte sich ...' 818, 26. jegyz.); *β a s t a, i u n t p t ā y l a t ā m a l ē ṇ u k u s t a* 'er zog seinen Harnisch ab' (651, tkp. 'er nahm [und] zog seinen Harnisch ab' 819, 51. jegyz.); *k ā š ā t β a s t a, n i x m a n o k n a r a s a s t a* 'sein Bruder riss eine Lärche aus' (654).

Nyilván ide tartoznak a következő példák is: *K k ē r a p ā m β a s ā n l, a l t ā t x p ā m t s ā n l* 'sie nahmen das Fahrzeug, begannen es wegzubringen' (27, LIIMOLA megjegyzése szerint *β a s ā n l* ist hier vielleicht „perfektivierend“ gebraucht, so dass man den Satz einfach so übersetzen kann: 'Sie begannen das Fahrzeug wegzubringen' 685, 28. jegyz.); *p ā β a t ā m k ē p p o š s a m n a t o ā l t s t a, k ā š e t ā m β a s t a, k ē p h ā n n a l o ā β s t a* 'seinen Sohn setzte er in den Hinterteil des Bootes, er nahm seinen [jüngeren] Bruder, hiess ihn in den Vordersteven

¹ A manysiban emberre vonatkoztatva használatos 'négy térd' 'két térd, két könyök' helyett: *K β r š o t a r ō ā l l k u r a m ō ā l l n ā r s, s o ā n s a l n a l a s o ā n s a l n ā r s* 'der kleine Fürst kroch auf dem Schoss, auf drei Schössen, kroch auf dem Knie, auf vier Knien' (KANNISTO—LIIMOLA II, 563).

des Bootes [gehen]' (28; LIIMOLA megjegyzése szerint «*βαστα* 'er nahm ihn' ist auch hier wahrscheinlich „perfektivierend“, so dass der Satz einfach so zu übersetzen ist: 'seinen [jüngeren] Bruder hiess er in den Vorderstegen des Bootes [gehen]'» 685, 29. jegyz.); *ἡλῆνῳ ἰτμῶ βασῶν, ἃ σιγῶ βαλῆσῶν?* 'hast du die Pfeilschäfte (zu) dünn geschnitzt?' 31, 'hast du die Pfeilschäfte genommen [und] sie (zu) dünn geschnitzt', „perfektivierend“ 687, 53. jegyz.); *τορυῖοἰν ἔχου βαστα τῶν τῶν τῶν πῶν τῶν* 'der Uhu nahm ihn [und] begann ihn nun hinunterzulassen' (640, 'der Uhu begann ihn nun hinunterzulassen', „perfektivierend“ 817, 17c jegyz.); *τῶν βαστα, κῆρτι λῶστα, ἡγῶρα μῶν λῆτ λῶστα* 'er nahm [seinen Bogen], spannte ihn [und] schoss [den Uhu] mitten in die Brust' (640; 'er spannte [seinen Bogen] ...' 816, 17c jegyz.).

Sürr-forr

A Nyr. LXIII, 31. és LXVIII, 26. lapján kimutattam, hogy ennek az ikerszónak második tagja a *forr* ige, amelynek magában is van 'sürög-forog, hemzseg, nyüzsög, tolong, rajzik' jelentése. Ezt a jelentést kimutattam nemcsak az udmurt, mari, finn, észt nyelvből, hanem török nyelvekből is. Pótlásul közlöm, hogy megvan legközelebbi rokonnyelvünkben, a manysiban is: K *ā'z pō'ā'p kw'βèrì òlsk'j̄t, m̄j' t̄or t̄a i'ō'xtā'm* 'wenn ein wirklich [von Fischen] wimmelnder Fischzaun da wäre, würde ich nun etwas schöpfen' (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 355); 'siedender', d.h. voll von Fischen seiender; если полон котец рыбой; *βèrì kũ ll ā'z pō'ā'p* 'die Fischreuse wimmelt ganz von Fischen' (759; K *pō'ā'i* 553, *pō'ā'i* 552 'kocht'; K *poq̄j̄i* 'fő' [MUNKÁCSI, VNGy. IV, 395]. É *pajalti* 'forr', KL *pajti*, AL *p̄iti*, P *pajti* 'főz' [SZILASI, Vog. Szójegyz. 89]).

Másodfű ló, harmadfű ló

Már SZIKSZAI FABRICIUS 1590-ben megjelent Latin—magyar szójegyzékében megtaláljuk a Biennis — *Tauali*, *masod fű l(ó)*, Triennis — *Harmad fű* kifejezést. Kecskeméten *harmad-fű* 'hároméves' (Nyr. XIX, 46, MTsz.). Az OklSz. még régebbi adatokat közöl: 1419: Georgio dicto *Harmadfyw*, 1549: *Negyedffy*, *harmadffy* es thawaly izók, 1584: *Ötödfy wehem*, *Ötödfy kancza*, 1587: *Harmadfy tulyok* eg *Harmadfüre kelendő izó tyno*, 1597: *Harmad fira* (!) *menendeo üszeo tino*; 1555: Egyik *egy pey kaczola negyed fűrül el ment*, az másik *egy roh*, vélem *harmadfü lészen ez fűvön* ... Számba veszem az *negyed fűrül elment kacolat* (Tört. Tár, Ujf. V, 275, KERTÉSZ, Nyr. XL, 356). MUNKÁCSI, KSz. VI, 198, kimutatta ezek megfelelőjét a manysiban: *kit pum lūw* 'zweijähriges Pferd', *χūrām pum lūw* 'dreijähriges Pferd'; v. ö. még: *χūrām pum jēm tām luwī jāmāsi*, ... *ñilā pum jēm tām luwī jāmāsi* 'harmadfüvessé változott lóként lépdél tova, ... negyedfüvessé változott lóként lépdél tova' (VNGy. IV, 148). A kifejezés eredetét megmagyarázza a következő példa: P *tēβ ἡαρυβηῆτ μοῖσκ kūrūm pum tiēm luβey ints* 'bis er es einfangen konnte, wurde es ein dreijähriges Pferd' (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 199, tkp. 'drei Heu [d. h. das Heu von drei Jahren] gefressen habendes' 717, 17. jegyz.). Tehát a kifejezés eredeti jelentése, hogy a ló hányadik éve legel.

Hasad a hajnal, hajnalhasadás

A NySz. a következő adatokat idézi: *Hasadot a hajnal* (Zrínyi). *Hajnal hasad* ajakával (Faludi). — *Haynal hasadásban nem meszi érének* (Zrínyi: Szigeti Veszedelem, III. é. 49. sz.). Már MOLNÁR ALBERT szótározta: *Haynalhasadás*, Exortus aurora. A manysi nyelv ugyanígy mondja: AK *tāt xūlst iē, mōt xβāl xβānsəyr xā n p s* (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 244), KK *tāt kūlst iē, mōt kuāl kuānsəyr kē n p s* (245) 'dort verbrachten sie die Nacht, am nächsten Morgen brach die Morgenröte an' (tkp. 'spaltete sich', 'barst' 728, 130. jegyz., vö. É *xalipi* 'hasad' (MUNKÁCSI, VNGy. II, 2: 637). Más kifejezés a hajnalhasadásra a manysiban: KK *kō' t l pākpā'm tārml kōntax t xū pōmt st* 'zur Zeit des Tagesanbruchs begannen sie zu kämpfen' (649, vö. K. *pākpap khtal* 'kelő nap', É *xātal pokapi* 'a nap előbontakozik' [SZILASI 98], *xāp pal-pokaps* 'a ladik széthasadt' [MUNKÁCSI, VNGy. II, 2: 685], É. *pokli* 'hasadoz', K. *pōklāp mō* 'gödörös, fölrepedezett föld', P. *jū pal-pākmānti* 'a fa megreped a fagytól' [SZILASI 98]).

Fennvan

BALASSA, A magyar nyelv szótára szerint *fennvan* a. m. 'ébre van, ágyon kívül van'. CZUCZOR—FOGARASI-nál 'ébre van, még nem feküdt le, virraszt; talpon áll'. Pl. *Éjjélig fennvan. Tegnap betegen feküdt, de már ismét fennvan. Reggeltől estig fennvan*. A régi nyelvben: 'vigeo, valeo; kräftig sein' (NySz.). Pl. *Ura még fen vagy on*, szöme világa, férhöz vakarkodik ó asszony-sága (RMK. III, 354). *Fen-vannak* és nevekednek az eretnekségek (Mad: Evang. 570). Az apostolok idejében a rendkívül-való gyógyításnak csudálatos ereje még *fenn vala* (MATKÓ: BCsák. 449) NySz.

Ma a szó jelentése tehát: 1. ébre van, még nem feküdt le, vagy már felkelt; 2. már nem beteg, nem fekszik, elhagyta az ágyat.

Az 'ébre van' jelentésben való használat megvan a kondai-manysiban két kifejezésben is: 1. *nomən ō'li ämn(ə) iälxōis* (KAANISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 490), *nomən ō' l i ämnə iälxōis?* 'ist er wach oder hat er sich niedergelegt?' (uo. 491) V. ö. É. P. *numən* 'fönt' (MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 16, 239).

2. K *tār^{ry}tē kfanš kβān kās ā' st ūlā. tin kūr n ā' st ūlōlā?! 'Die Kaulbarsch-Frau [und] der -Mann sind vielleicht (?) wach. Wann sind sie wach?! (uo. II, 668). Vö. T. qš 'fölszín', -qšt '-on, rajt', qšən 'rá, -ra', qšnəl, AT. qšnəl 'ról' (MUNKÁCSI, Vog. Nyelvj. 278), P. *wüt-qš-khwqšt* 'a víz felszíne hosszában' (uo. 243), AL. *ūt-aš-māntəl* 'a víz felszíne mentében' (uo. 160), É. *qs* 'felület, felszín, külszín, külső' (VNGy. II, 633), *vit-qs* 'a víz felszíne' (I, 205, II, 633).*

Érdekes, hogy a NySz. 'vigeo, valeo' igével fordítja a *fennvagyok* kifejezést. Calepinusban valeo — *Egessegben, erőmben vagyok* (1100), vigeo — *Erombe (!) vagyok*. MA-nél: *Erömbe vagyoc, Job koromban vagyoc*. Ebből az következik, hogy nyelvünkben is a *fennvagyok* említett két jelentése közül az eredeti az volt, hogy 'már felkeltem az ágyból, nem fekszem, nem vagyok beteg', s ebből fejlődött az 'ébre van' jelentés. Párhuzamba hozhatjuk ezzel a jelentésfejlődéssel a latin *vigeo* és családjának jelentéseit. A latin ige eredeti alakja *vegeo* volt, s jelentése 'in Bewegung setzen, antreiben', ebből fejlődött a *vigeo* 'frisch und kräftig sein, in Kraft und Ansehen stehen' alak és jelentés; származékai: *vegetus* 'rührig, lebhaft, munter', *vigil* 'wach, wachsem', CALEPINUS-nál: *Vigyazo, vigilo* — *Vigyazok, virraztok, vigilia* — *Vigyazas,*

virrastas (!), strasa allas (1123). Ebbe a családba tartozik a gót *vakan* 'wachen, wachsam sein', *gawaknen* 'erwachen', óészaki *vakinn* 'wach', *vaka* 'wachen', angolsz. *wacian*, ószász *wakōn* 'wachen', ófelnm. *wachal* (~ latin *vigil*) 'wach', ófelnm. *wahhēn*, *wahhōn*, középfelnm. újf. *wachen* 'wach sein, werden' (WALDE—POKORNY: Vergl. Wb. d. idg. Spr., I, 246, KLUGE—GÖTZE: Etym. Wb. d. deutschen Spr.).

Szín

A török eredetű *szín* 'Farbe' szavunk eredeti jelentése kétségkívül 'felszín, külszín, külső' volt (l. NyK. LII, 40). Az állatok színét szőrük, tolluk, bőrük adja meg, s így érthető, hogy az ilyen jelentésű szavaknak 'szín' jelentésük is fejlődött. Így a manysi TJ. TČ. *pōn*, AK. *pōn*, KK. *pōn*, FK. *pyn*, P.V. AL. *pun*, FL. Szo. *pyn* 'Feder, Haar' (KANNISTO: Wog. Volk. 118) szó melléknévi származékának is van 'színű' jelentése, pl. AK. *äku pōnp sšät xār*, KK. *äku pōnp sšät kēr* 'sieben einfarbige Renntiermännchen' (KANNISTO—LIIMOLA: Wog. Volksd. II, 510—511); AK. *äku pōnp sšät uī*, KK. *äku pōnp sšät boī* 'sieben einfarbige Tiere' (uo. 514—515).

A finn *karva* 'szőr' is jelent színt; pl. *keltainen karva* 'gelbe Farbe', *mitä karvaa?* 'von welcher Farbe?', *kaunis karvalta* 'schönfarbig', *kuoleman karva* 'Totenfarbe, Totenblässe', *pitää karvansa* 'die Farbe behalten, nicht verschossen od. ausbleuchen', *kaksikarva* 'Schimmel', *karvahalli* 'graubraunes Tier' (ERWAST); *-karvainen* '-farbig', *maksankarvainen* 'leberfarbig' (KATARA).

Nevetlen ujj

A középső ujj és a kisujj közötti ujj neve, amelyet ma a németből fordított *gyűrűs-ujj*-nak (Ringfinger) neveznek. De latin neve is annularis digitus, tehát valószínűbb, hogy a latinból való tükörszó. MA-nél mindkét neve megvan: *Nevetlenujj*, *gyűrűsujj*. A *gyűrűs-ujj*-ra az első adat a SchlSz.-ből való: *anularius — geres vīj* (402) és MURMELIUSban is (1533) *Digitus anularis — Gyrōs vy* (762). A *nevetlen ujjra* az első adat a Kolozsvári Glosszák Ajtai—Bölöni része. Ez a név megvan a népnyelvben is, a MTsz. a Torontál megyei Szőregről, a Szatmár megyei Patóházáról és a Székelyföldről közli, de CsűRY is idézi Szamosháti Szótárában. Már SIMONYI (Nyr. XXVI, 35) rámutatott, hogy a népnyelvi *nevetlen-ujj* (Zala m. Szepezd, Kiskunmajsa, Temesköz, Torontál m. Szaján, Szőreg MTsz., Ormányság KISS—KERESZTES) népetimológias alakulat, mint a KRESZNERICSnél előforduló *nőtelen ujj*. A népnyelvben van még *nevendék* neve (Baranya m. Tsz.), s a régi nyelvben *nevendékeny-ujj* is: *Annularis, medicinalis, digitus medicus — Neuendeken vii* (SZIKSZAI—FABRICIUS 89). Érdekes a NySz. adata: Az vőlegény gyűrűjét az menyasszony balkezeének *nevendékeny ujjában* teszi (Kom: PápÜ. 402). SIMONYI szerint ezek is népetimológias alakulások a *nevetlen-ujj*-ből, mert a kisujj melletti ujjat úgy fogták föl, hogy a középujj mellett csak nevendék, nincs eléggé megnőve.

Bár, mint láttuk, a *gyűrűs-ujjra* vannak legrégibb adataink, mégis kétségkívül a *nevetlen-ujj* az eredetibb, mint ezt már HUNFALVY PÁL kimutatta (MNyszet IV, 225, NyK. II, 86), aki több uráli és altaji nyelvből közölt hasonló elnevezéseket. A manysiból csak REGULY adatát tudta idézni, MUNKÁCSNÁL: *namtal tule*, az ő átírásában: *namtal tulä* (VNGy. II, 584, 672). MUNKÁCSI

északi-lozvai átírásban közölte a szót, azért érdemes más nyelvjárásokból is idézni KANNISTO följegyzése alapján: AK. *nämtäl toltät*, KK. *nämtäl toltät* 'an seinem Ringfinger' (Wog. Volksd. II, 346—347); P. *an tu'lä kēnlēmēn ts nēmtōān ka'ttulēt poān* 'er zog den Silberring von seinem Ringfinger ab' (uo. 200). HUNFALVY közli a 'névtelen-ujj' komi V L *nimtem-tšun* (WICHMANN—UOTILA), udmurt *nimtam*, *němtān čini* (MUNKÁCSI), mordvin *lemftemä sur*, finn *nimitön sormi* (lív *nimtimmi suorim* KETTUNEN), szamojéd *nimdeda tea* (NyK. II, 86, 459, MNyszet IV, 225),¹ továbbá több török nyelvből is. Nem említi azonban a chanti K. *nēmtā - pān* (PAASONEN—DONNER)² és a mari B *lūm-dāmō parña* (PAASONEN—SIRO) alakot. De megvan ez az elnevezés más nyelvekben is, pl. kalmük *ner-uge xuryŋ* (RAMSTEDT). Sőt indoeurópai (perzsa, szanszkrit), tibeti és más nyelvekben (FOGARASI, NyK. III, 387) is.

A fiú szó mint kicsinyítő

„Néhány permi névszóképző eredete” c. cikkemben (I. OsztKözl. III, 61) kimutattam, hogy a komi *pian*, *pijan*, *pijan* 'Söhne, Knaben, Jungen, Kinder' eredetileg nem többes számi alak volt, hanem a *pi* 'Sohn, Knabe' kicsinyítőképzős alakja, s a permi nyelvjárásokban egyes számi jelentése is volt. Pl. WICHMANN—UOTILÁNÁL P *pijan*, *pijan* 'Sohn', GENETZNÉL KP *pián* 'Junges' (JSFOu. XV, 1: 26). A keleti-permi nyelvjárásban ez a *pian* valószínűleg kicsinyítő képzővé vált; pl. *pu-pián* 'kleiner Baum, Bäumchen' (26), *bed-pián* 'Stöckchen, Stäbchen', *nol-pián* 'kleines Mädchen' (24); a *kör-pián* 'Renntier' már ugyanazt jelenti, mint a *kör* 'előtag' (12); a *vir-pián* 'wildes Tier' szónak a *vir* 'Blut' szóval való kapcsolata (31) homályos.

KERTÉSZ MANÓ (MNY. VII, 293) rámutatott arra, hogy a finnugor nyelvekben az állatok kicsinyeinek nem volt eredeti nevük, hanem az anyaállat nevéhez a *fiú* szót fűzték hozzá, pl. a magyarban *csukafi*(ú), *darufi*, *hattyúfi*, *lúdfi*, *tyúkfi*, *kecskefi*, *nyúlfi*, *rókafi*, *szarvasfi* stb.

A manysiban azonban nemcsak az állatok kicsinyeinek nevében van meg a TJ. V. LÜ. *pū*, TČ. *peū*, K. *pžβ*, P. *pūβ*, FL. Szo. *pī* 'Sohn, Knabe; Junges' (KANNISTO, Wog. Vok. 109) szó, hanem fiatal fák, facsemeték nevében is. Pl. É. *nānk-pī*, KL. *niŋ-pū* 'vörösfenyőcsemete' (MUNKÁCSI, VNGy. II, 672), K. *xgut-pī* 'jegenyefenyőcsemete' (uo. 641, 567), *xāl-pī* 'nyírfa fiatalja, nyírfacsemete' (638, 567), *ulpā-pī* 'cédrusfenyőcsemete' (718, 567); AK. *nōlpžβ*, KK. *nōlpžβ* 'Pichta-Tannensprössling' (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. II, 424, 425), AK. *tāripžβ*, KK. *tāripžβ* 'Kiefernspössling' (uo.), KK. *tāri'pōβ* 'kleine Kiefer' (uo. 690, 27. jegyz.); FL. *kzaspiŋ* 'тальник', 'Sandweide (Salix arenaria)' (vö. Szo *mān xās* 'junge Salweide, die aus der Wurzel einer abgehauenen Salweide [aus dem Boden] spriesst' uo. 711, 35. jegyz.).

Manysi KK *ōtla m* 'lépés'

KANNISTO manysi gyűjtésének II. kötetében van ez a mondat: *pōā'l ōtla m ōtla mli, nē-ri kuŋlti, pōā'l ōtla m ōtla mli, sū-ŋel kuŋlti* 'er tut einen Schritt, hinter ihm bleibt ein Sumpf zurück, er tut einen Schritt, hinter ihm

¹ A nyenyecben (jurákszamojéd, LEHTISALO) O *humfšēdŋ* 'namenlos; Ringfinger'.

² Feltűnő, hogy KARJALAINEN sok nyelvjárást felölelő gazdag szótárában nincs meg ez az adat.

bleibt eine Heide zurück' (525). LIIMOLA a 795. l. 55. jegyzetében azt mondja: „Wahrscheinlich bedeutet *pjäl o'tlām* — *pjäl o'tlām* hier 'einen Schritt — einen anderen Schritt'. *pjäl* wäre also hier ähnlich wie bei den Namen der paarigen Körperteile gebraucht, vgl. z. B. *pjäl lääls*, *pjäl kōātā* ['fél lába, fél keze'] S. 577. (MUNKÁCSMÁL T. *qtlām* 'lépés' Vog. Nyelvj. 265.)

LIIMOLA feltevését bizonyítja a latin *passus* szó, amelynek jelentése nem egyszerűen 'lépés', mint a latin szótárak közlik, hanem 'kettős lépés', tehát mindkét lábbal tett lépés, s a *pando*, *-ere*, *-i*, *passum* és *pansum* 'auseinanderbreiten, ausbreiten, öffnen', 'kifeszít, kiterjeszt, kinyújt; kinyit, utat nyit, feltár' ige származéka, s jelentése még 'Klafter', '(római) öl (1,479 m)'¹ (WALDE—POKORNY: Vergl. Wb. d. idg. Spr. II, 18, GYÖRKÖSY: Latin—magyar szótár).

BEKE ÖDÖN

¹ Tehát a két kitárt kar.

Finnugor mondattani szerkezetek

Látni láttam

A figura etymologicának ezt a fajtáját, amelynek egyik tagja az igének főnévi igeneve, a másik ugyanannak az igének ragos alakja, SIMONYI tárgyalta részletesen a Magyar Határozókban (II, 300) és Alföldy Marcell álnév alatt (Nyr. XXXVIII, 90—92), s rámutatott, hogy hasonló szerkezet megvan több rokon és nem rokon nyelvben. SIMONYI SZABÓ DEZSÓNEK A vogul szóképzés c. dolgozatára hivatkozva azt állítja, hogy ez a szerkezet megvan a manysi nyelvben is, azonban SZABÓ DEZSÓ példáiban csak a *-nə* képzős melléknévi igenév szerepel, ez pedig nem főnévi igenév, s ez inkább a magyar *látást láttam*-féle szerkezetnek felel meg (MHat. I, 353, KLEMM Magyar Tört. Mondattan 285), de szerintem ebben a *-t* nem locativusrag, hanem tárgyrag.

Mégis használja a manysi nyelv is a főnévi igenevet a szóban forgó szerkezetben, de PÓLAY VILMOS A vogul infinitivus c. dolgozatában MUNKÁCSI négy kötetes VNGy.-ében csak egyetlen példát talált: *É ēlēm-χqlēs ūnlənə mā tārātuŋkwə ti tārəmtäslən* 'az ember lakóföldjét lebocsátani már lebocsátottad' (I, 36, NyK. XXXV, 414).

De csatlózik, aki azt hiszi, hogy ez a szerkezet a manysi nyelvben ritka. KANNISTO gyűjtésében számos példát találunk rá. Íme: *K nan pàχ_v tχ_v tə pàχ tīnə* 'ihr schiesst zwar und schiesst' (II, 21, 'вы стрелять-то стреляете' 681, 87. jegyz.); *kēerəp kuŋli'ls nən kə, pātrəχu ōāt pātri* 'das Fahrzeug hob sich empor, dreht sich [aber] nicht' (27. tkp. 'sich drehen dräht sich nicht', 'вертиться назад не вертится' 685, 24. jegyz.); *χūn šqšt iəχ_v tə i'βnə* 'einmal kommt ihr wohl' (208, 'einmal kommen kommt ihr wohl' 719, 37. jegyz.); *man mənχ mənəβ* 'wir gehen zwar nun weg' (208, 'мы итти пойдем' 719, 38. jegyz.); *βəktəχu βəktimən* 'wir vereinigen uns wohl' v. 'wir nehmen wohl einander' (239, 'einander nehmen wir nehmen einander ...' 726, 103. jegyz.); *mēn k q'km'en mēn k šqšq'ntnə βəik'jn sɔsk'jn βəārχu βəār'imən* 'wir machen zwar, wir zwei allein, wie die Sperlinge einen Boden für Tiere, einen Boden für Elentiere' (241 tkp. 'machen wir machen in der Grösse des Sperlings ...' 727, 111. jegyz.); *q'lxu təχ q'li'ln* 'wenn du mich tötest, so tötest du mich' (241, tkp. 'töten du tötest mich nun' 741, 155. jegyz.); *nəχ qā'nəm q'lxu q'li'ln* ua. (307); *iubtuχu tə tūnə* 'ihr kommt wohl herein' (321, tkp. 'hereinkommen ihr kommt wohl herein' 747, 242. jegyz.); *lōāttχu lōāttām* 'ich sage, ich sage [es] doch' (327; tkp. 'sagen sage ich', 'сказать скажу' 749, 273. jegyz.); *mənχu tə mən'βə ton kβāl tqārə* 'dort geht man zwar über die Hütte' (409; tkp. 'gehen geht man über die [od. jene] Hütte', 'ехать-та едут сквозь избу' 771, 71. jegyz.); *om kəli'li'q'χu kəli'li'q'āli'ləm kuā'z* 'ich habe es wohl gehört' (409; tkp. 'hören habe ich es wohl gehört [prä.]',

'я слышать слышал был' 771, 70a. jegyz.); $p\ddot{o}m t\chi$, $p\ddot{o}m t\dot{i}n$ 'ihr beginnt wirklich' (504; tkr. 'beginnen beginnt ihr' 790, 170. jegyz.); $\dot{i}\ddot{a}rkt\ddot{a}\chi u$ $\dot{i}\ddot{a}rkt\ddot{a}y m\dot{a}n$ 'wir fluchen einander [wenn wir] fluchen' (667).

A chantiban is van hasonló szerkezet. Pl. $\dot{E} \dot{i}l\beta\dot{a}l\dot{e}d\dot{a} \dot{a}z\dot{a}t\dot{a}n \dot{i}l\beta\dot{a}l\dot{e}l$ 'föltámadni ugyan nem támad föl', $u\dot{e}l\dot{t}a u\dot{e}l's\dot{e}m$ 'megölni [ugyan] megöltem' (SCHÜTZ, NyK. XL, 49). Azonban ez a képző nemcsak a főnévi igenév képzője, hanem a folyamatos cselekvésű melléknévi igenév képzője is, s így nem lehet kétségtelenül megállapítani, hogy a $\dot{l}\dot{a}t\dot{n}i \dot{l}\dot{a}t\dot{t}am$, vagy a $\dot{l}\dot{a}t\dot{a}st \dot{l}\dot{a}t\dot{t}am$ szerkezetnek felel-e meg (vö. FOKOS NYR. XXXIX, 93).

Ki erre, ki arra

Das finnisch-ugrische Indefinitum c. dolgozatomban kimutattam, hogy a finnugor határozatlan névmások eredetileg azonosak voltak a kérdőnévmásokkal (KSz. XIV, 130). Ennek nyomai nemcsak a nyelvtörténetben, hanem az élőnyelvben is kimutathatók, különösen egyes szerkezetekben. Ezek közé tartozik a kérdőnévmások páros használata, amelyben a névmás jelentése: 'az egyik — a másik', 'némelyik — némelyik'. MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményében erre csak néhány példát találtam (uo. 149), azért érdemesnek tartom, hogy KANNISTO Wogulische Volksdichtung eddig megjelent két kötetéből is közöljek példákat. TJ. $\dot{k}\dot{a}n$, TČ. $\dot{k}\dot{a}n$, AK. $\chi\dot{o}n$, $\chi\dot{a}n$, $\chi\dot{u}an$, KK. $\dot{k}\dot{o}n$, FK. $\dot{k}\dot{u}an$, P. $\dot{k}\dot{o}n$, ÉV. DV. $\dot{k}\dot{a}n$, AL. $\dot{k}\dot{a}n$ 'wer?' (KANNISTO: WogVok. 180—181): $K \chi\dot{o}n sa' \eta \dot{k}\dot{e}l \dot{t}\dot{a}p\dot{s}\dot{a}n \dot{k}\dot{e}l \dot{t}\dot{h}$, $\chi\dot{o}n \dot{t}\dot{a}'ris\dot{o}p\dot{i}\dot{u}\dot{i}\dot{\beta}l \beta\dot{a}\dot{a}r\dot{l}i$ 'der eine spielt auf der Harfe, der andere spielt auf dem „Kranich"' (II, 38); $\chi\dot{o}n \chi\dot{o}'n\dot{l}\dot{a}\chi\dot{t}\dot{p}$, $\dot{p}\dot{o}m\dot{s}$, $\chi\dot{o}n \dot{e}'l\dot{t}\dot{u}l\dot{s}$ 'der eine begann zu kämpfen, der andere entfloh' (274); $\dot{e}\chi\dot{u} \dot{t}s \dot{p}\dot{a} \dot{t}\dot{l} \dot{m}\dot{a} \dot{\beta}\dot{a}t\dot{m}\dot{j}$, $\dot{\beta}\dot{o}il \dot{e}\chi\dot{u} \dot{t}s \dot{p}\dot{a} \dot{t}\dot{l} \dot{k}\dot{a}l\dot{t} \dot{m}\dot{a}n\dot{k}\dot{a}t \dot{k}\dot{o}n \dot{n}\dot{e} \dot{a}s\dot{o}p \dot{q}\dot{a}t\dot{a}m \dot{\beta}\dot{o}\dot{a}ri$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{k}\dot{o}\dot{a}'\dot{t}s\dot{o}p \dot{q}\dot{a}t\dot{a}m \dot{\beta}\dot{o}\dot{a}ri$ 'nachdem er den Steinblock geworfen hatte, macht der Steinblock, wie er den Weg zurücklegt, den einen zu einem Menschen mit einem Beine, macht den anderen zu einem Menschen mit einem Arm' (283); $\chi\dot{o}n \dot{\beta}\dot{a}r\dot{t}\dot{i}\dot{\beta}s\dot{a}l\dot{l}$, $\chi\dot{o}n \dot{i}\dot{e}n\dot{i}\dot{u}\dot{i}\dot{\beta}$, $\dot{u}m\dot{s}\dot{i}\dot{u}\dot{i}\dot{\beta}l \dot{n}\dot{e} \dot{k}\dot{a}t \dot{p}\dot{o}\dot{\beta}t \dot{r}\dot{a}n$ 'der eine sticht ihn nun mit einem Bratspiess aus hartem Holz, der andere mit dem Zweig eines Himbeerstrauches, damit er aufwache' (416); $\dot{k}\dot{o}n \dot{t}\dot{o}y\dot{p}\dot{u}'\dot{k}\dot{t}i$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{e}l \dot{t}\dot{o}'l\dot{l}i$ 'der eine packt [es], der andere reisst [es]' (621);

többszörös névmással: $\dot{t}\dot{o}n \chi\dot{o}p \dot{m}\dot{a}n\dot{t} \chi\dot{u}r\dot{e}m \dot{i}\dot{e}y\dot{p}\dot{o}\dot{\beta}\dot{a}n\dot{s}t \dot{i}u\dot{\beta}\dot{a}\chi\dot{t}\dot{s}\dot{a}x\dot{t}st$, $\chi\dot{o}n \dot{a}s\dot{i}\dot{e}l\dot{e}y\dot{p} \chi\dot{\beta}\dot{a}\dot{a}r\dot{l}$, $\chi\dot{o}n \chi\dot{\beta}\dot{a}\dot{a}r\dot{e}\chi \chi\dot{\beta}\dot{a}\dot{a}r\dot{l}$, $\chi\dot{o}n \dot{t}\dot{o}n\dot{s} \chi\dot{\beta}\dot{a}\dot{a}r\dot{l}$ 'inzwischen versammelten sich die drei Brüder drinnen [in der Stadt], der eine in Gestalt einer Eidechse, der andere in Gestalt eines behaarten Wurmes, der dritte in Gestalt eines Wurmes' (272); $\dot{k}\dot{o}n \dot{p}\dot{o}'r\dot{i}\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{n}\dot{e} \dot{k}\dot{u}\dot{i}\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{\beta}\dot{a}\chi\dot{r}\dot{i}\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{k}\dot{\beta}\dot{a} \dot{s}\dot{i}\dot{i}$ 'der eine beisst, der andere pickt, der dritte kratzt, ein anderer krallt' (341); $\dot{n}\dot{e}\dot{e}'t \dot{r}\dot{o}\chi\dot{t}\dot{a}m \dot{s}\dot{i}\dot{s}\dot{y}\dot{e}l\dot{t}\dot{y}\dot{m} \dot{p}\dot{j}\dot{a}t\dot{a}m\dot{l}\dot{y}\dot{m}\dot{a}n\dot{l} \dot{\beta}\dot{o}il \dot{k}\dot{o}n \dot{s}\dot{u}'\dot{i}s\dot{e}m\dot{t} \dot{p}\dot{t}s$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{n}\dot{e}r\dot{s}\dot{e}m\dot{t} \dot{p}\dot{t}s$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{\beta}\dot{r}\dot{i}\dot{e}n \dot{m}\dot{e}t \dot{\beta}\dot{r}\dot{i}\dot{e}n \dot{l}\dot{y} \dot{k}\dot{e}l \dot{t}s$ 'als die Frauen erschreckend, hörend aufsprangen, fiel die eine in die Mitte der Heide, fiel die andere in die Mitte des Sumpfes, sprang die dritte auf der nassen Erde ins Wasser' (547); $\dot{k}\dot{o}n \dot{k}\dot{a}\dot{z}\dot{i}\dot{e}l \dot{p}\dot{u}t\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{s}\dot{a}y\dot{r}\dot{e}p\dot{e}l \dot{s}\dot{a}y\dot{r}\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{o}\dot{\beta} \dot{t}\dot{l} \dot{p}\dot{u}t\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{n}\dot{e}y\dot{r}\dot{e}n\dot{q}\dot{l}p \dot{n}\dot{e} \dot{l}\dot{a} \dot{p}\dot{u}t\dot{i}$ 'der eine sticht (ihn) mit dem Messer, der andere haut (ihn) mit der Axt, der dritte sticht (ihn) mit dem Speer, der vierte sticht (ihn) mit einem Pfeil mit festem Schafte' (623).

A következő példában csak az első két névmás alany, a többi a $\chi\dot{a}r$ elemmel főnévként és alanyul álló melléknévi igenév jelzője: $\dot{q}\dot{a}t\dot{a}m\dot{m}\dot{t} \dot{k}\dot{o}n \dot{a}'\dot{i}n\dot{e}n \dot{k}\dot{e}l \dot{\beta}\dot{o}\dot{a}rs$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{t}\dot{e}'\dot{e}n\dot{e}n \dot{k}\dot{e}l \dot{\beta}\dot{o}\dot{a}rs$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{k}\dot{a}'\dot{i}p \dot{k}\dot{u}\dot{i}\dot{i}$, $\dot{k}\dot{o}n \dot{e}y\dot{e}y\dot{a}p$

ĕryi, ĕ ɔn lō šp lō ŋši, ĕ ɔn ō ūā ĩp t p ĕar ō ĩkātī, ĕ ɔn β ɔxtāp ĕar β ɔxtīi 'die Menschen: der eine hat eine Trinkhütte gemacht, der andere hat eine Esshütte gemacht, der eine Zauberende zaubert, der andere Singende singt, der eine Weinende weint, der andere Kämpfende kämpft, der dritte Streitende streitet' (565).

A második rész magában is előfordul: χ β ɔn e'lāl t ɔ u p χ ar e'lāl t ɔ β β i, χ β ɔn p ă r i p ɔ n ɔ t ā χ t p χ ar p ă r i p ɔ n ɔ t ā χ t i i 'hinten rudert der vorwärts rudernde vorwärts, der verbietende verbietet [es]' (19. χ ɔn — χ ɔn 18); χ ō n k ā i ɔ p χ ar k ā i i, χ ō n ĕ r γ p χ ar ĕ r γ i. χ ō n l ū š p χ ar l ū ŋ š i 'wer ein Zauberer [ist, der] zaubert, wer ein Säng[er] [ist, der] singt, wer ein Weinender [ist, der] weint' (593).¹

A ĕon névmás maga is állhat a ĕar szócskával együtt. amely főnevesíti: ĕ ɔ n ĕ a r k ɔ a l s, ĕ ɔ n ĕ a r k ɔ i i 'der eine ist aufgestanden, der andere liegt' (25); s ɔ a t s ɛ t ĕ ɔ m β ɔ r t k a t s t p ă l ū. ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, p ă ĩ ĩ k ā a n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, t ɔ p t p ă β l n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, β ɔ i m ĩ s n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, k ū s ɔ ŋ n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, t ū r p ɔ ā l n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, n ō l l ɔ m n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, k ɔ r p p ă β l n ɔ β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r m ă n ɔ s, t ɔ s ɔ m i ɔ p ɔ n β ɔ ŋ t s, ĕ ɔ n ĕ a r β ɔ ŋ t s t ĕ ĕ r s n ɔ, ĕ ɔ n ĕ a r ĥ m i ɛ t t ā t i ĕ u g l t s ' (Hiernach) zerstreuten sich die siebenhundert Männer. Einer ging [und] liess sich in Pelengut nieder, einer ging [und] liess sich in Katiš nieder, einer ging [und] liess sich in Jumas nider, einer ging [und] liess sich in Zapor nieder, einer ging [und] liess sich in Turpala nieder, einer ging [und] liess sich in Patraškina nieder, einer ging [und] liess sich in Kipaul nieder, einer ging [und] liess sich in Sosnovskaja nieder, einer liess sich in Teriz nieder, einer blieb denn auch dort in Amin' (I, 98).²

A χ ɔn, ĕ ɔn névmás egyedül is előfordul 'néhány(an)' jelentésben, többesjel nélkül a következő mondatban: k ā u p ā t l χ ā l t m ă n k ā t χ ɔ n k ā u k β ā l t ā χ t s k β ā l t p ă ā l i r ā t q t 'während der Steinblock den Weg zurücklegt, werden einigen die Steinhäuser, die Felsenhäuser zerstört' (II, 282—283).

K χ ɔ t — χ ɔ t, k ɔ t — k ɔ t 'hol — hol'. Pl. t ɔ n ā l l p ă ā t ɔ t ɔ n k i β ɔ r t χ ɔ t s ă s m ō ŋ, χ ɔ t k ɔ r t i m ō ŋ i ā n t ā χ t s p ā t ɔ t, k ā u p ā t ɔ t, χ ɔ t ā l l n p ā t ɔ t, s ū r ŋ p ā t ɔ t 'in den silbernen Tellern [ist]: in dem einen [sind] Steinblöcke, Felsenblöcke von der Grösse eines Stockenteneies, in dem anderen [solche] von der Grösse eines Spiessenteneies, im dritten Silberblöcke, Goldblöcke' (II, 564—565); ō k u m ɔ t t ɔ k m ă n k ā t k ɔ t ĕ ĕ r γ ɔ p n ɛ γ ĕ ĕ r γ i, k ɔ t l ū š š p n ɛ l ū ŋ š i 'nach einiger Zeit, als er so ging, singt irgendwo eine singende Frau, weint irgendwo eine weinende Frau' (572—573);

'majd — majd': m ɛ t χ ɔ m m t i ɔ x t s t, i ā χ t l ū χ t p ă t s t, χ ɔ t s u i s ɔ m t, χ ɔ t β ɔ r s ɔ m t 'die Arbeiter kamen, begannen zu hauen, bald inmitten der Heide, bald inmitten des Waldes' (36—37).

MUNKÁCSI a VogNyj. 198. l. jegyzetében ezt írja: „Az evangelium-fordításokban széltében használt „ki, mely” értelmű *chot-char*, illetőleg *chotych-char*

¹ Vö. Szo. *q n mir tā ō i ɛ y t, m a n l ū β ɔ ŋ χ y m, m a n s ā l i ŋ χ y m, m a n ā m p ŋ χ y m, p ū š s n ō i ɛ y t* 'die Leute fliehen nun, wer ein Mann mit einem Pferd, wer ein Mann mit einem Renntier, wer ein Mann mit einem Hund [ist], alle fliehen sie' (I, 217).

² Az orosz то 'az' mutatónévmás is használatos a ĕar szócskával összetéve 'egyik-másik', 'ki—ki' értelemben: K. t ɔ ĕ a r k ɔ s s χ t i, t ɔ ĕ a r k β ā l t β ɔ ā r i 'der eine jagt, der andere baut Häuter' (II, 4).

féle visszamutató névmást saját kutatásaim alapján nem igazolhatom; ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a kondai vogulság legalsó szélén, pl. Nachracsi közelében e szó mégis használatos. Megvan ti. a tavdai vogulban is: *khot-khor, khot-khgr* 'ki, aki; ki?' (Vö. még AL. *kwät*, KL. T. *khot* 'mely, melyik' uo. 159, 111, 269). KANNISTO szövegeiben valóban előfordul ez a névmás: K *k u ä · t χ a r n o k k o ä · l s*, *k u ä · t χ a r n o k p a l ö ä · t k o ä l s* 'einer kam herauf [an die Oberfläche], der andere kam nicht einmal herauf' (670).

Kérdőnévmás igeraggal

Az annyiszor tárgyalt *gombát mit evett*-féle szerkezetnek az a jellemzője, hogy a kérdőnévmás ugyanazt a ragot veszi föl, mint az előtte álló főnév. Állhat azonban a kérdőnévmás ige után is, s ilyenkor általában a névmás ragtalan marad. Az udmurtban és a manysiban azonban felveszi a névmás az ige ragját is (NyK. LV, 254). Pl. manysi Szo. *pa'sälaxtsiy mañ n a r a s s i γ* 'sie begrüßten sich undsoweiter' (KANNISTO—LIIMOLA: Wogulische Volksdichtung II, 81). KANNISTO gyűjteményének II. kötetében azonban nemcsak a Szo. FL. *mañnar*, P. *meñnr* 'mi?' kérdőnévmás fordul elő igével kapcsolatban igeraggal, hanem a kondai nyelvjárásokban használatos *när* 'was?' 'mi?' is: *βäñrüt öät ösny päl n ä r s o β*?! 'wenn wir nicht kräftig würden, was [würden] wir?!' (KANNISTO, Die tat. Lehnw. 143); *toβlülül nymtörmieyätän öät päl äyγs öät päl n ä r s* 'dann rief er nicht zu dem Oberen Gott, seinem Vater, [und] tat auch nichts [anderes]', 'не певел и ничего' (Wog. Volksd. II, 312, 744: 211. jegyz.); *tönentöl nöβl päl öät t ē e s γ a*, *öät n ä r s ä γ* 'so essen sie nicht einmal Fleisch (oder) etwas anderes' (uo. 461); *kān s x u päl u s öät m ä n i*, *öät päl n ä r i* 'er geht weder mehr jagen noch tut er irgendetwas anderes' (uo. 511); *i w β iälä n β iškarrt sgn s x u*, *p γ · sn(ə) ö l ä t ä m n n ä r ä t* 'geht nach Hause die Kinder anzuschauen, [ob] sie gesund sind oder was' (uo. 523); *töt nəsər sötäl äš i ə m t i l a n ä r i*? 'was für eine unglückliche Sache geschieht hier oder was [ereignet sich hier]?' (uo. 639); *köät iä t l ä l k a t x u p γ m t i m ä n*, *ä m n a n ä r i m ä n*? 'beginnen wir mit (blosser) Hand zu kämpfen oder was tun wir?' (uo. 652); *iä l a päl öät β o i γ a m*, *öät päl n ä r γ a m* 'ich halte euch nicht zurück und tue nichts [dergleichen]' (uo. 665); *ä s ä t t ä l ə p s*, *ñ i m ä n i*, *ñ i n ä r i* 'er blieb noch ohne weiteres stehen, weder bewegt er sich noch tut etwas' (uo. 664—5); *kēp o β örmäh l o β*, *l ä k β i l a n ä r i*! 'erproben wir unser Boot, [ob] es fährt oder was!' (uo. 28).

A manysiban van még egy szó, amelynek hasonló szerepe van, s egyaránt állhat főnévvel és igével kapcsolatban, s az utóbbi esetben szintén felveszi az előző ige ragját. MUNKÁCSINÁL É. *lüt*, *lut* 'micsoda, valami, holmi, izé' (VNGy. II₂. 665), KANNISTONÁL Szo. *lüt*, P. *lu't* 'Sache, Ding' (Wog. Volksd. II, 715). Pl. a) főnév után: É. *ul-j i w lüt sa'iräst* 'tűzifát, mit vágta' (MUNKÁCSI, VNGy. I, 221); *k w o l - j o r lüt s ä p i t u n k w a j ü w - χ a j t i* 'a ház környékét, mit rendbehozni hazafut' (uo. I, 221, II, 125, 483); *m i r ä l ü t ä m i n a s* 'népe, micsodája elment' (I, 221); *χ o t ä l ä l n a u r - j i w*, *v ö r - j i w m ä t ä t ä l l u t ä t ä l a k w ä i p ä n t i t a t o t w a s* 'bármerre levő hegyi fa, erdei fa földestül, mindenesztül megsemmisült' (I, 68); *l u w i η l ü t i η - t a' i l j o l u j i s* 'lovastul, holmistul (mindenesztül) alámerült' (I, 221); Szo. *k i t t n i γ k ä r a p l i p ä l p y š s n i ö b t β e s*, *m i j a e l ü t t ē d i i β e l ü t t ē d* 'anderthalb Schiffe wurden alle gekauft, mit Leuten [und] allem, mit Holz [und] allem' (KANN.—LIIM. Wog. Volksd.-I, 232); *ä c β ä n i o χ t i j i n*, *p ä š ä l ü d β ä j i j i n* 'ihr kommt zusammen, begrüsst

euch undsoweiter' (eig. macht Gruss [und] anderes' (uo. II, 95; FUF. XXXI, 354); *io'mas ūlum lūt bārssiγ* 'sie sagten [einander] Lebewohl undsoweiter' (109); P *peŋkət lūt la'χioŋuks* 'der Kopf drehte sich mir [und] sonst', 'голова у меня кружилась, да что' (191, 715); Szo. *χā pε lūt ē d ta tūt-χa'ts* 'er versteckte sich nun mit seinem Boot [und] allem' (63); *lyββε lūtēd* 'mit seinem Pferd [und] allem', 'с конем со всем' (694); *k'olε lūt ē t' TL nāin tāiβes* 'er verbrannte in dem Feuer mit seiner Hütte [und] allem' (135); K. *pum lūt βōārā'm* 'ich mache Heu', 'сено ставлю'; *om pū m ə m lūt ə m* 'mein Heu'; *pū m ə lūt ə v. pū m ə t lūt ə t* 'sein Heu' (781); *pō n ə η lūt ə η nəsənārt lānk'əl* 'sie dachten, was für Haarige die seien' (628); *pō n ə η lūt ə η ŋβ* 'dichtbelaubter Baum', 'мохнатая лесина', *tou η lūt ə η ŋβ* 'ein ästiger Baum', 'сучевая лесина' (815);

b) *ige ut ān*: É. *sāt sās pantam ŋmās kwolkwə ta kiurt ŋmās vār'n ut vāre'im, ŋle'im, unle'im, χ u je'i m, lūt e'i m* 'hét nyírhéjtakaróval fedett jó sátracsát építek, abban jó munkát készítetek, lakom, ülök, fekszem s minden dolgom végzem' (MUNKÁCSI, VNGy. IV, 12; helyesebben: és így tovább, stb.); Szo. *χy'iqs, lūt s* 'er schief undsoweiter' (KANN. — LHM. Wog. Volksd. I, 253); *tēs, a i s, lūt s* 'er ass, trank undsoweiter' (II, 54); *a'kide iōn pa'sā -la χts, lūt s* 'er grüßte seinen Onkel undsoweiter' (59); *pa'sā la χta'zt lūt t'st* 'sie begrüßten sich undsoweiter' (119); *pa'sā la χta'zt lūt s ə d u a.* (95); *tyβl iō'mas ūlum βārssiγ lūt siγ* 'dann sagten sie [einander] Lebewohl undsoweiter' (118), *masχa' ds, ē nt χa' ds, lūt s* 'er kleidete sich an, gürtete sich undsoweiter' (100); *šō pita χtsiγ lūt siγ* 'sie rüsteten sich undsoweiter' (122); *k'olε iō'r šō pita stē, lūt aste* 'er säuberte seine Hütte [und] seinen Platz [und] anderes' (121); *tyβ i'sumβi'tl χótlóβtβes, lūt βes* 'darauf wurde er mit heissem Wasser gewaschen undsoweiter' (58).

Anyagnevek állítmányul

KERTÉSZ MANÓ, Nyr. XLI, 74, kimutatta, hogy az anyagneveknek változatlan alakban állítmányul való használata — az indoeurópai nyelvektől eltérőleg — a finnugor nyelveknek jellemző sajátysága. Bár a chanti és manysi nyelvből erre a jelenségre nem tudott példát idézni, mégis kimondta, hogy mivel jelzőként ezekben a nyelvekben is általános az anyagnév használata, ezekben a nyelvekben is meg kell lennie állítmányul álló anyagnévnek. A chanti nyelvből én sem tudok adatot idézni, mivel kevés szöveg áll rendelkezésünkre, a manysiból azonban sikerült három adatot találnom, egyet MUNKÁCSI, kettőt KANNISTO szövegeiből (NyK. LVI, 282). A cikkem megjelenése óta a sajtó alól kikerült II. kötetben is találtam adatot erre a jelenségre, s mivel az eddig közölt példák száma csekély, érdemesnek tartom számukat ezzel is megszerezni: K. *ianyetāp taməl kit βi'szar enšam, mōtŋ a lln, mōtŋ s ū r ə ŋ* 'ich habe zwei Kinder, die man spielen lassen kann, das eine aus Silber, das andere aus Gold' (592).

Szinül teljes, színültig

Már régebben (Nyr. L, 158) kimutattam, hogy a *színültig* a *szinül* 'szinig' határozónak tovább ragozott alakja. A *szinül* az *-ul, -ül* raggal alakult, amelyhez előbb a *-t* lokativusrag járult, mint a háromszéki *kivült, küvült* 'kívil' (MTsz., Nyr. LIX, 240) és a hétfalusi csángó *azon-kült* 'azonkívül' (WICHMANN) határozószókban. Az *-ul, -ül* ablativusrag '-ig' jelentése az eredeti prolativusi

jelentést tükrözi, de mivel ez a használat elavult, az élő *-ig* ragot tették pleonasztikusan hozzá. Az ablativusrag prolativusi használatáról már többször volt szó a nyelvészeti irodalomban, s ennek meddig? kérdésre felelő alkalmazásáról is több rokon nyelvben. Minthogy azonban még mindig vannak, akik kételkednek ebben a magyarázatban (l. legutóbb NyK. LVII, 244), közlök ennek a bizonyítására néhány manysi példát KANNISTO gyűjtésének legutóbb megjelent II. kötetéből: K. *tōnā tl kβānkōāls, sē ml mēkōnmā lē asāri ē t nāl tōārso* 'siitā iō'mi'ti'tā 'so trat er hinaus, durch den schwarzen Boden watet er bis an die Mitte [seiner] Unterschinkel [und] schreitet' (II, 215); *sēmāl mēkōnmā sōā'āznākōā šōpnāl tōār t sō'siitā* 'er watet durch schwarzen Erdboden bis zu seinen Kniebeugen (513); *lē'āšq tχ'āg k ū r nāl kβ'smān kōnnā iō' ts* 'bis zum Fussknöchel sank er in die grasige Erde' (547). Az ilyen esetekben az *-ig* rag nemcsak azt fejezi ki, hogy meddig terjed valami, hanem azt is, hogy mit vesz körül. Ezért van a magyar *körül* határozószónak prolativusi jelentésű ablativusragja (l. BEKE Nyr. XLI, 410), s ezeknek is: finn *ympäriltä*, észt *ümbert* 'herum, umher'; prolativusragja az udmurt *kotirti*, komi *gegerti*, mordvin *krugomga* 'körül' szónak. Az utóbbi különben az orosz *krugomā* átvétele, megtoldva a mordvin *-ga* prolativusraggal, noha az orosz eredeti is már prolativusi, illetve instrumentális-alak.

Egy-egy

Az osztó számnevek egyik kifejezésmódja a magyarban a tőszámnév megismétlése. Pl. *Eg egy* penzt vőnec: singulos denarios (MüncK.). Micoron *éégé* keuet arattak (Guary-K.). *Egynek egynek* egy rauazsága többet haznál, hogy nem mint másnak sok (Decsi) (NySz.). L. még Nyr. XLIII, 138.

A manysiban is találtam példát a számnévnek erre a páros használatára: AK. *ōs ō:tārnāl ā k β ā k β ōtār kχōltām*, KK. *ōz ō:tārnāl ā k β ā k β ōtār kuoltām* 'von jeden Fürsten (brüderschar) war je [nur] ein Fürst übriggeblieben' (KANNISTO—LIIMOLA: Wog. Volksd. II, 506—507).

Egy-kettő

Két számnév ilyen kapcsolata a mennyiség határozatlanságát fejezi ki. Pl. *egy-kettő*, *öt-hat*, *negyven-ötven*, *öt-hatszáz*. A rokon nyelvekben is: manysi: Szo. *t netēn ainetēn χalt ā k u k i t tāyl aχialēy* 'zwischen ihrem Essen [und] Trinken trinken sie einen [oder] zwei Becher' (KANNISTO—LIIMOLA: Wog. Volksd. II, 85); P *t'st, tēβ ē k k i t ōβlōmmt ālmāōāls, tē's* 'sie assen, [aber] er nahm [nur] ein, zwei Fleischstücke [und] ass sie' (II, 189); K. *n ā l ā γ ā t tu' pβ's tōštāpōāli* 'er steckt sein Ruder vier- [oder] fünfmal [ins Wasser]' (507); É. *miralawā, jōr a k w' k i t χum χūlti* 'a népet leölik, hős is csak egy-kettő marad meg' (MUNKÁCSI, VNGy. IV, 410); *pūri k i t - χ ū r ā m rin ūnlōnāt-sis χot-wiūwā, jūw-tēwā* 'miután az ételáldozat két-három pillanatig [ott] állott (ült), megeszik' (uo. 407); — chanti: É *k ā t - χ ō l ā m kolān qēl'su* 'két-három rénszarvast levágtak' (PÁPAY, UF. XV, 32); *loγ mural ēuālt n ā l ā - y ā t - kēm χuī pārdās* 'a népéből valami négy-öt embernek meghagyta' (uo. 147); — udmurt: J *mīnam k i k k u i n tilije ullañ ušemīn luoz* 'von mir werden zwei [oder] drei Federn herabfallen' (WICHMANN, JSFOu. XIX, 98).

BEKE ÖDÖN

Összetett melléknevek

CSAPODI ISTVÁN, Nyr. XXV, 227, szerint nem magyaros összetételek az ilyenek: *acéltisza*, *jéghideg*, *mézédes*, *villámgyors*, stb., de különösen az ilyen színnevek: *aranysárga*, *hajnalpiros*, *hófehér*, *kökenykek*, *tengerzöld*, *koromfekete*, *rózsapiros*, *rozsdabarna*, *tűzvörös*, stb. Szerinte a magyar ember azt mondja: *égszín kék*, *vérszín vörös*, *rózsaszínpiros*, *hószín fehér*, stb. BARTHA JÓZSEF, Nyr. XXV, 517, lehetségesnek tartja ugyan, hogy ezek német mintára alakultak, de ma már annyira meghonosodtak, hogy a *hófehér* a nép ajkán gyakoribb, mint a *hószín fehér*. Ez igaz, de a régi nyelv csak ilyeneket ismer: *aranyszin(ű)*, *égszin(ű)*, *tisztafehérszin(ű)*, *tejszinű*, stb. (l. NySz. *szín* a.). Annál érdekesebb, hogy a manysi nyelvben vannak ilyen összetételek. Pl. FL. *am ná ηη ... širápyn āηkχápyn iāηk űl tūštil'm* 'ich stelle ... für dich ein wie eine Möwenfeder, wie eine Schneehuhnfeder [gefärbtes] weisses Tier [als Opfer] hin' (KANNISTO—LIIMOLA, Wog. Volksd. I, 80); Szo. *pākupōsi βoicān ōtar* 'der nusskernweisse Fürst' (II, 60, 154);¹ K. *lāγn iā'n i tāylān ior āχtōβ*, *hōχs iā'n i tāylān ior āχtōβ* 'ein eichhörnchengrosses volles Blutopfer sammeln wir, ein zobelgrosses volles Blutopfer sammeln wir' (I, 293); *lāγn iā'n i iānyal iānyi*, *hōχs iā'n i iānyal iānyi* 'er spielt wie das Eichhörnchen, spielt wie der Zobel' (II, 415, tkp. 'spielt ein eichhörnchengrosses Spiel, spielt ein zobelgrosses Spiel' 772, 101. jegyz.); *lāγn iā'n i ōiēl ōi lū šōā*, *hōχs iā'n i ōiēl ōi lū šōā* 'sie halten eine eichhörnchengrosse Beratung, sie halten eine zobelgrosse Beratung' (479); *tōlā iā'n i, šōmēšχ iā'n i iūt pη nāi* 'die finger-ringgrosse, ohrringgrosse, Nadeln besitzende Jungfrau' (213); *iā' pχ iā'n i kēēz iā'n i tāylān šōršēmāl nān űllilōβ* 'mit seidengrosser, seidengrosser voller Belustigung lieblosen wir' (625); *pōl'tōm iā'n i tū's iā'n i βiśēn nōāi* 'eine schöne Frau von der Grösse der Lippe, von der Grösse des Mundes' (615); *ōāl iā'n i sōāns iā'n i tēnēn tōl qānēm nōktōtsākūln* 'mit einer teuren schossgrossen, kniegrossen Stütze stütze mich doch auf!' (I, 311); *u'skā'pā iā'n i kōātl ān tē iu'n i tū'tē* 'er schlägt ihn mit [seiner] wie ein Nyelmakopf grossen Hand' (II, 299); *iunt p p u'p βi š ēβ* 'die wie ein Nadelöhr kleine Tür' (365); Szo. *tūrχōtāη lū lū nōl* 'Landzunge von der Höhe eines Seeschwans' (I, 330); Szo. *tūrχaleβ βoicān ōtar, āχōtāη βoicān ōtar* 'wie die Seemöwe weisser Fürst, wie der Obschwan weisser Fürst' (I, 366); K. *kēlsāz sāi rēn tāyl* 'das wie Birkenrinde weisse Kleid' (II, 469); K. *βitkuātēn sāi rēn sō' rēi qālmēm kōm* 'ein Mann, der ein Schwert, so weiss wie ein Wasserschwanz, erhoben hat' (II, 243); *lāγn pōn hōχsēn pōn*

¹ MUNKÁCSMÁL is: *Ē. pāk w-pōsi' voikān alpitā* 'eirbolyatoboz-mogyoró beléhez hasonló fehérségű teste' (VNGy. II, 61).

sāīrāη tāyl 'ein wie Eichhörnchenhaar, Zobelhaar weisses Kleid' (uo.; de v. ö. K. *βιτχβάτəη sāīrāη tāyl p̄nəm χ̄ōm* 'der in des Wasserschwans weisses Kleid gekleidete Mann' [304]; *βιτχβάτəη sāīrāη tāyl m̄səm ōtər* 'der in des Wasserschwans weisses Kleid gekleidete Fürst' [271, 267]; *βōr-ləγn βōr̄hōχs sāīrāη tāyl m̄səm n̄āi* 'die in des Waldeichhörnchens, des Waldzobels weisses Kleid gekleidete Frau' [261]); Szo. *χ̄āpōχ sē ml βōr̄r*, *t̄pōχ sē ml βōr̄r* 'der bootharزشwarzer Wald, der ruderharzwaldschwarzer Wald' (I, 344, 348); Szo. *t̄ūrsōr̄hī nō mn*, *āssōr̄hī nō mn* 'dein Seegoldsinn, dein Obgoldsinn' (I, 268, 366); Szo. *l̄unnplāyl β̄āz l̄āyl tāl̄ēβā pasā n̄n ūnntt̄yβēzt* 'auf einen niedrigen Tisch [von der Höhe] des Gänsebeins, des Entenbeins wurden sie gesetzt' (I, 260, 272).

*

Kökényszem és társai c. cikkemben a magyarok kívül több rokonnyelv-ből is idéztem példákat arra, hogy a főnévi jelző hasonlóságot kifejező szó (Nyr. LVII, 74—77). Ott néhány manysi adatot is közöltem, most megszerезtem ezeket KANNISTO gyűjtéséből: P *βōšerm βōnukusunt* 'gallenfarbige Grubenmündung' (I, 154, 86; AK. *βāšəram*, KK. *βā'šərmə*, FK. *βā'šəram*, P. *βōšəram*, stb. 'Galle'; chanti Kaz. *uōsr̄ē'm*, O *uōsr̄ē'm* 'Galle', más nyelvjárásokban 'keserű' FUF. XIX, 162); K *p̄ōl̄əm s̄m s̄ōāβ̄āh s̄m β̄isəm nōāi* 'die schöne Jungfrau mit Preisselbeeraugen, mit Blaubeeraugen' (II, 469; vagy: 'wie eine Preisselbeere, eine Blaubeere schöne Jungfrau', mert a *s̄m* 'szem' jelentése éppúgy, mint a magyarban 'Körnchen, einzelnes Stück od. dgl.' is lehet, pl. *p̄ōl̄s̄m* 'Beere', 'bogyószem' 782—783, 6c jegyz.); Szo. *p̄ōj̄t̄ā'laχ mān iōrn-kōl* 'einer Rohrspitze [ähnliche] kleine Samojedenzelt' (II, 44), *p̄ōj̄t̄ā'laχ sāt iōrn-kōl* 'einer Rohrspitze [ähnliche] sieben Samojedenzelte' (uo. 47); K *ō'tl-šā'r̄ip iōηk p̄šā'r̄ip β̄isəm nōāi* 'eine schöne Frau mit einem Gesicht wie die Sonne, mit einem Gesicht wie der Mond' (349; K. *kō'tl šā'r̄ip n̄ē* 'как солнце такое красное лице' 757, 91. jegyz.); *iōηk χ̄p β̄is̄p*, *χ̄ōt̄l-β̄is̄p β̄is̄mnai* 'eine schöne Frau mit einem Gesicht wie der Mond, mit einem Gesicht wie die Sonne' (406); K. *m̄t̄tp kō'tl šā'r̄ip n̄ē*, *kōalp kō'tl šā'r̄ip n̄ē* 'eine Frau mit einem Antlitz [schön] wie die untergehende Sonne, eine Frau mit einem Antlitz [schön] wie die aufgehende Sonne' (II, 685, 25. jegyz., I, 58); Szo. *t̄liāη gr̄ā s̄āyp̄i nāi* 'zöpfetragende Fürstin (vom Aussehen) des winterlichen Schneehuhns (I, 333); Szo. *ñāχaleβ s̄āγη t̄ōyūm ūnl̄ēym* 'zöpfetragender Gott [von der Gestalt] der kahlen Möwe' (I, 339); K. *ōā's p̄ālp iāl̄pη kōm*, *t̄ūrp̄ālp iāl̄pη kōm* 'heiliger Mann mit Ob(-grossen) Ohren, heiliger Mann mit see[-grossen] Ohren' (I, 303); Szo. *āη gr̄āsiβ iōmas syn'um* 'mein schöner Schlitten [von der Länge] des Schneehuhnhalbes' (I, 336).

BEKE ÖDÖN

Budenz József életéhez

Annak az elhatározásnak, hogy Budenz József hazánkban telepedik meg a nyelvtudomány művelésére, első mozzanatai még Göttingában jelentkeztek. Budenz, aki ott végezte indogermán összehasonlító nyelvészeti tanulmányait 1855 óta, tudjuk, egy ott tanuló fiatal magyar teológussal, Nagy Lajossal ismerkedett meg, rövid idő alatt elsajátította a magyar nyelv elemeit, s első olvasmánya Arany Toldi-ja volt. (NyK. L, 353. PETZ GEDEON: Adalékok Budenz József életrajzához.) Nagy Lajos által, akivel Budenz egy házban lakott és benső barátságot kötött, megismerkedett a kint tanuló többi magyar hallgatóval, így Ferencz Józseffel (a későbbi unitárius püspökkel), továbbá következőkkel: Buzogány Áron (gimnáziumi tanár, majd miniszteri tanácsos), Marosi Gergely, Szabó János, Szabó Samu, Pap Károly, Farkas József, Nagy Ferenc, stb. (I. BALASSA JÓZSEF: Budenz József c. tanulmányát, Nyr. LXV, 34.) Balassa Ferencz József és Buzogány Áron arcképét 1859-ből közli is tanulmányában. „A hazatérő Nagy Lajos” — írja BALASSA JÓZSEF (Nyr. LXV, 36) — felkereste a magyar nyelvtudomány akkori legnagyobb tekintélyét és irányítóját, Hunfalvy Pált és felhívta figyelmét Budenzre. „Hunfalvy . . . meghívja őt Magyarországra” — írja BALASSA JÓZSEF, de ezt a meghívást egy levelezés előzte meg, amelynek legelső darabjai még nem kerültek elő. Megvan azonban Budenznek az a kimerítő, önmagáról és tanulmányairól beszámoló levele, amelyre válaszul ez a végleges meghívás, illetve annak megerősítése megtörtént.

Ez a levél megvan az Akadémiai Kézirattárban ilyen jelzés alatt: Budenz József levele is m e r e t l e n h e z. Immár bizonyos, hogy Budenz József ezt a levelet, amelyet alább betűhíven közlünk, nem is m e r e t l e n h e z intézte, hanem a nagyon is ismert Hunfalvy Pálhoz. Ezt nemcsak Budenz ismert életrajzi adatai teszik *valószínűvé*, hanem *bizonyítja* Hunfalvy Pálnak Budenz Józsefhez 1858. március 27-én intézett levele, amely egész bizonyosan válasz Budenz alább közölt, tanulmányairól beszámoló, levelére. Ez a német nyelvű levél (csak az utolsó mondat egy részét írta Hunfalvy Budenznek magyarul, mintegy már ismert magyar tudásának tiszteletére), szintén az Akadémia Kézirattárában van meg, de ezt már kiadta — eredeti német formájában — SZILY KÁLMÁN: Hunfalvy Pál emlékezete c. Hunfalvy születésének centenáriuma alkalmából írott tanulmányának egy jegyzetében (MNY. VI, 3).

Hochgeehrter Herr!¹

Göttingen 28. febr. 1856.

¹ A levelet betű szerint közöljük íráshibáival együtt. Megjegyezzük, hogy a főnevek kis betűvel való írása nem hiba, mert ez akkoriban a német tudományos irodalomban szokásos volt.

In rücksicht auf Ihr werthes schreiben vom dezemb. v. J. in welchem Sie mich wiederholt nach Pest zu kommen einladen, erlaube ich mir jetzt, da sich das laufende wintersemester und mit demselben die zeit meines aufenthalts in Göttingen ihrem ende zu neigen, wieder einige zeilen an Sie zu richten. Und es mögen dieselben vor allem etwas über meine in diesem winter betriebenen studien enthalten, für welche Sie noch in Ihrem letzten brieфе mir so freundliche teilnahme bezeugten. Neben der fortsetzung früherer studien im sanskrit und den verwandten indogermanischen sprachen, war es meine hauptaufgabe, in dem für spätere linguistische beschäftigungen unentbehrlichen arabischen und türkischen mir wenigstens eine grundlage zur weiteren betreibung dieser sprachen zu verschaffen. Mehr als dies konnte ich nach der kürze der zeit und den ansprüchen anderer arbeiten nicht erreichen, und ich weiss wol, wie weit dieses erste mühsame betreiben einer sprache von der herrschaft über dieselbe noch entfernt ist. Doch glaube ich diese studien jetzt selbständig fortsetzen zu können und an unverdrossener geduld, die den linguisten wol nicht minder als leute anderer fächer begleiten muss, hoffe ich es nicht fehlen zu lassen. Ich benutze für das türkische jetzt die sehr brauchbare chrestomatie von Dieterici,² die auch Prof. Ewald,³ wenn er früher türkisch las, zu grunde legte, was er leider diesen semester nicht getan hat. Es ist aber sonderbar, wie das studium des türkischen in Deutschland trotz mancher gelehrten, die sich damit beschäftigen, noch gar nicht recht heimisch geworden zu sein scheint; denn wir besitzen noch kein türkisch-deutsches lexicon und selbst Dieterici's chrestomatie bedient sich des französischen. Um so mehr ist wol zu hoffen, dass dies in Ungarn geschehen werde, wo sich das studium dieser sprache mit der erforschung des nationalen *magyar nyelv* so nahe berührt. Prof. Ewald, der einzige, welcher sich hier mit dem türkischen beschäftigt hat, wie er bekanntlich ein mann des ausgedehntesten wissens ist, äusserte sich neulich über dasselbe im verhältnisse zum magyarischen in der weise, dass die verwandtschaft zwischen beiden zwar constatiert sei, aber noch keineswegs das eigentliche mass und verhältniss dieser verwandtschaft. Er habe sich in früheren jahren wol auch mit dem magyarischen beschäftigt und einmal auch einem studierenden aus Ungarn türkisch gelesen.⁴ Jetzt aber (ist) die kenntnis des magyarischen selbst bei unseren nyelvészek (wir haben kein so bequemes wort)⁵ seltner als sie es sein sollte, so ist es doch höchst erfreulich in verschiedenen litterarischen blättern die immer steigende aufmerksamkeit zu gewahren, welche den erscheinungen der ungarischen

² Dieterici, Friedrich Heinrich orientalista (1821 – 1903), 1850 óta berlini egyetemi tanár. Jellemző világszemléletére, hogy ilyen című könyvet írt: A darwinizmus a X. és XIX. században.

³ Ewald, Georg Heinrich August német orientalista (1803 – 1875), Göttingában született, dolgozott, ott is halt meg. 1835 óta a göttingai egyetemen a keleti nyelvészet tanára volt. Haladó szellemű tudós volt, a Göttinger Sieben (a Hét Göttingai) egyike, kik az alkotmánysegő Ernő Ágost királynak megtagadták az eskü letételét, ezért elesapták őket.

⁴ Ewald professzor Göttingában, mint azt a levélből láttuk, törököt is adott elő egy ízben egy magyar hallgatójának. Talán Nagy Ferenc volt ez. (MNY. V, 228 és NYK. L, 374.)

⁵ Budenz már akkor úgy elmerült szavaink jelentésének árnyalataiba, hogy megtudta állapítani, hogy a magyar *nyelvész* szónak teljesen megfelelő német szóval a német nyelv nem dicsekedhet. (*Sprachforscher, Sprachwissenschaftler, Philologe* vagy kevesebbet, vagy többet jelent.)

litteratur zu teil wird, und ich möchte fast sagen, dass hier ein ähnliches verhältnis wie zwischen Deutschland und Frankreich obwaltet, von welchem letzteren wir seit diesem jahre auch eine „revue germanique“ erhalten haben. Und solche annäherungen im geistigen leben der völker können doch immer als keine nuer (sic! neue) entwicklung betrachtet werden. Was indessen die ansprüche meiner „anderen arbeiten“ betrifft, so beziehen sich dieselben wesentlich auf studien über griechische wortbildung und indem ich zuerst die behandlung des so weit verbreiteten suffixes *IKOZ*, *AKOZ*, *YKOZ* nach seinem gesammten vorkommen im griechischen sprachschätze versuchte, ist es meine absicht diese behandlung noch auf verwandte gutturalsuffixe im griechischen und repräsentanten derselben in den verwandten sprachen auszu-dehnen. Ich habe diese arbeit zugleich als dissertation der philosophischen facultät überreicht und ich mache mir jetzt ein vergnügen daraus, Ihnen mitteilen zu können, dass dieselbe nach einer prüfung in sanskrit und sprach-vergleichung sowie archaeologie mir die honores ordinis zuerkannt hat. Was daher jetzt meinen aufenthalt in Göttingen betrifft, so wünsche ich noch bis gegen ende märz zu bleiben um die fortsetzung meiner arbeit zu beendigen und den druck derselben besorgen zu können. Dann ist es meine absicht, die zeit bis zu ende april noch bei verwandten und eltern zuzubringen, um dann meinem schon früher ausgesprochenen entschlusse zufolge und Ihrem rufe folgend mich zur abreise nach Pest anzuschicken. Über meine früher schon Ihnen mitgeteilten absichten brauche ich wol nichts mehr hinzuzufügen, da ich sicher weiss, dass Sie mir sowol für philologische als sprachwissenschaftliche tätigkeit einen passenden wirkungskreis eröffnen werden; und wenn Sie früher schrieben, dass das antreten einer stellung als lehrer nicht so sehr eile habe, so bin ich ganz damit einverstanden, indem mir selbst erst in Pest manche vorbereitungen nötig sein werden.

Sie erwähnten früher der Schrift E. Morris'⁶ über die Keilinschriften zu Bisutun. Ich muss leider mit bedauern sagen, dass dieselbe hier nicht zu bekommen war; ob der grund vielleicht der ist, dass dieselbe, wie ich aus Haugs recension in G. Gel. Anz.⁷ 1855 ersehe, bloss im „Journal of the Asiatic Society 1853“ erschienen und gar nicht in den buchhandel einzeln gekommen ist? Jedenfalls hoffe ich indessen auf meiner durchreise in Leipzig derselben vielleicht noch habhaft zu werden.

Noch will ich bemerken, dass Prof. Ewald in einer der letzten nummern der Gött. Gel. Anz., welche Sie vielleicht noch nicht erhalten haben, drei auf Assyrien bezügliche schriften besprochen hat: „Loftus' travels' and rese-arches in Chaldaea and Lusiana.“ Dann eben „Oppert, études Assyriennes in Journal Asiatique und G. Smith, the prophesies relating to Niniveh and the Assyriens.“ Oppert der hier allein sprachliche behandlung bietet, wird indessen von Ewald wegen mancher verstösse und willkürlichkeiten in betreff der anwendung des semitischen zu erklärang des assyrischen getadelt. Von seiner übersetzung heisst es unter anderen: „Allein je deutlicher man solche zuversichtlich gegebenen übersetzungen als semitische worte und sätze in ihrem zusammenhange betrachtet, desto schwieriger wird es sich auch nur von der

⁶ Morris, Richard angol nyelvtudós és orientalista (1833–1894).

⁷ E folyóirat teljes címe *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, amelyet 1839-ben indított meg egy e célra alakult tudós társaság; soká a legtekintélyesebb német kritikai folyóirat volt.

wahrheit zu überzeugen, dass semitische sätze so lauten konnten." Ausserdem bedauert der recensent sehr, dass die assyrischen wörterverzeichnisse als die wichtigsten hilfsmittel der entzifferung noch nicht veröffentlicht worden seien. Haug⁸ ist übrigens nicht mehr in Göttingen, sondern wie ich höre, seit einem halben jahre von Bonn nach Heidelberg gegangen. Sein versprechen indessen, den tatarischen charakter der sprache in der Behistun inschrift noch weit vollständiger darzulegen, wie er sich in den G. Gel. Anz. ausspricht, hat er wol nicht erfüllt. Indessen schliesse ich für jetzt, indem ich mit hochachtung verharre Ew, Hochwohlgeboren ergebenster J. Budenz, dr. phil.

RUBINYI MÓZES

⁸ Haug, Martin orientalista (1827–1876), 1859 óta az indiai punai egyetemen a szanszkrit nyelv tanára.

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Y. H. Toivonen

1890—1956.

A múlt év májusának végén jutott el hozzánk a hír, hogy YRJÖ HENRIK TOIVONEN, Finnország Akadémiájának egyetlen nyelvész tagja, a Finn Tudományos Akadémia és számos más finn tudományos társaság tiszteleti és rendes tagja, több külföldi akadémia, köztük a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, hosszú szenvedés után május 16-án meghalt.

A távoli szemlélő TOIVONEN életét zökkenőmentes, egyenletes, állandó emelkedésnek láthatja. Valóban TOIVONEN életének külső eseményeit nem sok adat jelzi. Finnország délnyugati részében, az ősrégi Turku városához közel eső Koskiban született 1890. január 19-én. Gimnáziumi tanulmányait Turku-ban a szokásosnál később kezdte meg és fejezte be; huszonegy éves korában tett érettségi vizsgát. Falun töltött gyermekkorának és a háromhónapos nyári szünidőknek élményei sohasem homályosodtak el lelkében: sok-sok etimológiája tanúskodik arról, hogy a népnyelv sajátja volt, és hogy rendkívül nagy műveltsége a népi kultúrában gyökerezett. Egyetemi tanulmányait a helsinki egyetemen végezte, a filozófiai kandidátusi vizsgát 1917-ben, a licenciátusi vizsgát 1927-ben tette le. 1927-ben megjelent nagyjelentőségű disszertációja alapján ünnepélyes külsőségek között „primus”-doktorrá avattatott 1932-ben. 1928-tól docens volt a helsinki egyetemen, 1933-tól kezdve pedig tagja a Finnisch-Ugrische Forschungen szerkesztőbizottságának. WICHMANN halála után 1934-ben a finnugor nyelvtudomány rendes professzorává nevezték ki a helsinki egyetemre. SETÄLÄ halála után 1935-ben átvette a finn etimológiai szótár előmunkálatait végző Suomen Suku kutatóintézet vezetését, s ettől az állásától csak 1953-ban vált meg. Több éven keresztül (1943—1948.) a történettudományi—filozófiai fakultás dékáni tisztségét töltötte be. 1948-ban az akkor alapított, összesen tizenkét tagból álló Finnország Akadémiájának egyetlen nyelvész tagjává nevezték ki. Több éven át (1950—1954.) elnöke volt a Finnugor Társaságnak.

TOIVONEN maga beszélt el, hogy mikor gimnáziumi tanulmányait befejezte, a svédén kívül, amelyet már kora ifjúságában gyakorlatilag is elsajátított, szótár nélkül olvasott német, francia és angol irodalmi műveket. Sokirányú érdeklődése egyetemi tanulmányainak idején is megnyilvánult. Érdeklődése előterében a finn nyelv állt, de előadásokat hallgatott az irodalom, a történelem, a filozófia és a művészettörténet köréből is. Döntő fordulatot jelentett életében az a körülmény, hogy szoros kapcsolatba került nagynevű professzorával, E. N. SETÄLÄVEL. A fiatal egyetemi hallgatót SETÄLÄ asszisztensül maga mellé vette, s megbízta azzal, hogy a finn nyelv tervbe vett etimológiai szótára számára anyagot gyűjtsön a szótárakból és az etimológiai kutatások irodalmából. Az etimológiai kutatás technikájával

és módszerével tehát SETÄLÄ vezetésével már egyetemi hallgató korában meg ismerkedett TOIVONEN. SETÄLÄ ösztönzésére nyelvészeti tanulmányainak körét is kiterjesztette: a helsinki egyetem másik nagynevű nyelvészprofesszorának, PAASONENnek tanítványaként a távolabbi rokonnnyelvek tanulmányozásába mélyedt el (chanti tanulmányokkal azonban az egyetemen nem foglalkozott). A két ellentétes egyéniségű, de egyformán kivételes képességekkel rendelkező nagy nyelvész, SETÄLÄ és PAASONEN hatása harmonikus egységben olvadt össze a szintén kivételes képességű tanítvány lelkében: TOIVONEN bizonyos értelemben fenntartotta mindkét mesterének hagyományát, és önálló tudományos egyéniségként melléjük emelkedett.

Bármilyen simának látszik TOIVONEN pályája, mégsem hiányzott életéből a tragikum. Az első világháború és annak következményei meggátolták abban, hogy a finn hagyományoknak és egyéni érdeklődésének megfelelően gyűjtőmunkát végezhesen távolabbi rokonnépek között, s be kellett érnie azzal, hogy Inariban a lappok, Észtországból több alkalommal az észtek, karjalai területen a karjalai-aunusziak, Skandinávia területén az erdei-finneket nyelvét és életét tanulmányozza. Külföldi tanulmányutakra sem volt alkalma és lehetősége. Tévedés azt gondolni, hogy TOIVONEN azért nem járt Magyarországon, mert nem érdekelte a magyar tudományos élet. A negyvenes években GUNDA BÉLA professzor meghívására lelkes örömmel készült többhónapos magyarországi tanulmányútra, akadémiai székfoglalójának magyar nyelven való megtartására, a magyar nyelvészekkel való személyes eszmecserére. Mire azonban útra kelt volna, a második világháború olyan méreteket öltött, hogy nem mert elszakadni családjától. Mikor pedig a második világháború után megnyílt előtte a nagyvilág, és egymás után kapta a meghívókat előadások tartására Londonba, Bécsbe stb., akkor meg nem vállalkozhatott ilyen nagy utakra, mert a fiúsan mozgékony, edzett férfit, aki nyáron úszott, télen sielt, egész éven át szenvedélyesen teniszezett; alattomos, gyógyíthatatlan betegség támadta meg, amely mozgási képességét egyre nagyobb mértékben korlátozta. A betegség azonban nem győzedelmeskedett szellemi erőin és nem tudta megtörni acélos akaratát: a halál is munkaközben érte.

Nem számítva azokat a kisebb bizalmi állásokat, amelyeknek betöltése docensi kinevezéséig teljes mértékben, egyetemi tanári kinevezéséig részben létfenntartást jelentett számára, elmondhatjuk, hogy TOIVONEN egész életét a finnugor nyelvtudomány művelésének szentelte. Ha áttekintjük életművét, tudós egyéniségének legszembeötlőbb vonásaként rendkívül erős kritikai érzékét és gondolkodásának szigorú fegyelmezettségét kell kiemelnünk. Azonnal feltűnik az indoeurópai hangtörténetben való imponáló jártassága és az a biztonság és alaposság, amellyel a népi kultúra problémáit kezelte. Azon a hatalmas nyelvi anyagon, amelyen kutató munkája felépült, szuverén módon uralkodott. Nagy segítségére volt ebben kitűnő emlékezete.

TOIVONEN elsősorban etimológus: vitathatatlanul a finnugor nyelvtudomány legnagyobb etimológusa. Etimológiáinak száma alighanem meghaladja a nyolcszázat, számos magyar szó eredetét is magyarázta. Első etimológiája (Suom. *uksi* — unk. *ajtó*) a Virittájá 1916. évfolyamában jelent meg. A Virittájá 1917. évfolyamában „Etymologisia huomioita” (Etimológiai észrevételek) címen indult meg etimológiáinak egyik sorozata, amely a 131—133. számú etimológiákkal zárult be. Ezek az etimológiák, amelyeket halála előtt öt nappal küldött be a szerkesztőségnek, már csak halála után jelentek meg.

Etimológiáinak egy másik sorozata „Wortgeschichtliche Streifzüge” címen a *Finnisch-Ugrische Forschungen* XV. kötetében (1914–1922.) indult meg s a 89. sz. etimológiával a XXX. kötet 3. füzetében (1953–1954. fejeződött be. Számos etimológiája jelent meg finn és külföldi folyóiratokban, emlékkönyvekben, ünnepi kiadványokban. Az etimológiákból világosan kitűnik, hogy SETÄLÄ és PAASONEN hatása mellett milyen jelentős szerep jutott TOIVONEN tudományos munkásságában két másik tényezőnek is, két becses kéziratnak.

1920-ban a Finnugor Társaság TOIVONENT bízta meg KARJALAINEN hagyatékának, a chanti szótár kéziratos anyagának feldolgozásával és kiadásával. A szótár 1948-ben jelent meg két hatalmas kötetben (K. F. KARJALAINENS *Ostjakisches Wörterbuch*. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. XXXV + 1200 l.) Hogy az anyag feldolgozása milyen rendkívüli nehézségekkel járt, arról TOIVONEN maga számolt be a mű bevezetésében. És hogy TOIVONEN milyen fényes sikerrel győzte le a nehézségeket, arról maga a mű tanúskodik. Azt pedig, hogy a kéziratot anyaggal való majdnem három évtizeden át tartó foglalkozás mennyire megtermékenyítette a feldolgozó munkásságát, azok az etimológiák bizonyítják, amelyeknek alapjául KARJALAINEN szótárának adatai szolgáltak. Két jövevényszó tanulmánya is KARJALAINEN anyagán épült fel. Az egyik „Türkische Lehnwörter im Ostjakischen” (JSFOu. LII), a másik, egy terjedelmes, fontos dolgozat „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen” (FUF. XXXII), amely halála előtt néhány hónappal jelent meg.

A másik kézirat, amelyből TOIVONEN becses adatokat merített, CHRISTFRID GANANDER „Nytt Finskt Lexikon”-jának a XVIII. sz. végéről származó kézírata. (GANANDER szótára jó másfél évtizeddel ezelőtt (1937–1940) jelent meg faksimile-kiadásban három nagy kötetben TOIVONEN kezdeményezésére.) Azokhoz a népi hiedelmekre vonatkozó szómagyarázatokhoz, mint pl. „Spuren primitiver Seelenvorstellungen in der Sprache” (FUF. XXVII), „Hurma ja hurme” (Kalevalaseuran Vuosikirja XXII) vagy azokhoz a rendkívül érdekes nagyobb dolgozatokhoz, amelyek meglepő kozmológiai tájékozottsággal a finn mitológia egyes kérdéseire derítenek fényt, mint „Pygmäen und Zugvögel” (FUF. XXIV), „Le gros chène des chants populaires finnois” (JSFOu. LIII) GANANDER adatai adtak indítékot.

Számos etimológia bizonyítja azt is, hogy TOIVONEN alaposan ismerte a finn népköltészetet. A „Suomen kansan vanhat runot” (A finn nép régi runói) harminc kötetből álló sorozat VIII. kötetét, amely TOIVONEN szülőföldjének, Varsinais-Suominak runáit tartalmazza, maga TOIVONEN adta ki.

A népi kultúra alapos ismeretére vall az a fontos tanulmánya is, amelyet „Über Alter und Entwicklung des Ackerbaus bei den finnisch-ugrischen Völkern” címen ismerünk (MSFOu. LVIII).

Legérdekesebb szómagyarázatai, amelyek a nagy közönség érdeklődésére is számot tarthattak, egyszerű, világos és mégis művészi stílussal megírva két könyvben jelentek meg. (Sanat puhuvat, 1944.; Sana sanasta kaksiparhaasta, 1955).

TOIVONEN munkásságának másik főterülete az etimológiai kutatással szervesen összefüggő finnugor hangtan volt. Hangtani kutatásaiban PAASONEN hagyományainak fenntartójaként a konsonantizmus egyes bonyolult, nehéz és vitás kérdéseit vizsgálta meg. Doktori értekezése „Zur Geschichte der

finnisch-ugrischen inlautenden Affrikanten" (FUF. XIX) körülbelül tíz esztendő munkájának a terméke. Hangtani eredményei négyszáz etimológián épültek fel. Főtörekvése az volt, hogy kimutassa a finnugor, sőt az uráli alapnyelv feltételezett szóközépi (és szóvégi) affrikátáinak fejlődését az egyes finnugor nyelvekben. Lehet, hogy az uráli nyelvek affrikátáinak eredetére vonatkozó felfogás az idők folyamán módosul (vö. ERKKI ITKONEN: Virittäjä 1956., 104 és UAJb. XXVIII, 113), de az bizonyos, hogy TOIVONEN rendszerezése nélkül a finnugor hangtannak ezen a területén ma nagy zűrzavar volna. — PAASONEN kutatásaihoz kapcsolódik a következő három, kisebb terjedelmű dolgozata: „Beiträge zur Geschichte der finnisch-ugrischen *l*-Laute" (FUF. XX), „Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten" (JSFOu. LXVII), és „Ural. *š* > sam. *t*" (FUF. XXI). Magyar hangtani kérdést tárgyalt TOIVONEN „Über die Vertretung des fiugr. anlautenden *k* im Ungarischen" (FUF. XXII) című értekezésében. Bár etimológiában a vokális megfelelésekre figyelemmel volt, a finnugor vokalizmus kérdéseivel csak egyetlen dolgozatban foglalkozott: „Zur Geschichte einiger finnisch-ugrischer Vokale" (FUF. XXIX). Ez az értekezése magyar vonatkozásainál fogva is figyelmet érdemel. — Hangtani alapon vizsgált meg egy finnugor alakítani problémát, a fgr. *i lativusrag kérdését „Zur Vorgeschichte des ungarischen Lativs" (FUF. XXVIII) című dolgozatában.

Magyar szempontból is igen nagy jelentősége van TOIVONEN 1950-ben megjelent tanulmányának: „Zum Problem des Protolappischen" (Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1949), amelyben a lappok eredetének és a finnugorságban elfoglalt helyének sokat vitatott problémájához szólt hozzá 95 etimológia alapján. Ebben az értekezésében elsősül mutatott rá az ugor népnek a lappok szamojéd őseivel való érintkezésére.

1952-ben jelent meg egy másik, magyar szempontból szintén figyelemre méltó dolgozata: „Zur Frage der finnisch-ugrischen Urheimat" (JSFOu. LVI), amelyben három fanév, egy hálnév, régi fémnevek, a tűzkő és a só nevei alapján, valamint a finnugor alapnyelv indoeurópai (elő- és ősárja) jövevényszavainak figyelembe vételével a finnugor őshaza helyüül lényegében azt a területet jelölte meg, ahová SETÄLÄ helyezte a finnugor őshazát.

TOIVONEN életének főművét nem fejezhette be. A „Suomen kielen etymologinen sanakirja" (A finn nyelv etimológiai szótára) című műnek csupán I. kötete jelent meg 1955-ben. TOIVONEN életműve azonban így is befejezett egész. A toll kihullott kezéből, de dolgozataiban él tudása, amely a tehetség, a tudányszeretet, a fáradhatatlan szorgalom és a törhetetlen akarat forrásai-ból táplálkozott.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Szinnyei József születésének századik évfordulója

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1957. május 27-én közösen rendezett felolvasó ülésen ünnepelte Szinnyei József születésének századik évfordulóját. Az ülésen LAKÓ GYÖRGY, a Magyar Tud. Akadémia lev. tagja méltatta Szinnyei József tudományos munkásságát s a magyar-finn kapcsolatok kiépítésében betöltött szerepét, KÁLMÁN BÉLA egyetemi tanár pedig „Szinnyei és a magyar néprajzkutatás” címen tartott előadást. Mindkét ünnepi előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratában, a Magyar Nyelvben fog megjelenni.

Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja. I.

Lexica Societatis Fennougricae XII, 1. (Tutkimuslaitos „Suomen Suvun” julkaisuja III). Helsinki. Suomalais-Ugrilainen Seura. 1955. XXVI + 204 l.

1954-ben múlt 30 esztendeje annak, hogy E. N. SETÄLÄ a Finnugor Társaság évi közgyűlésén felvetette egy finn etimológiai szótár tervét, latolgatta elkészítésének adatait és lehetőségeit (l. SUSAik. XLIII, 133–42). Mint SETÄLÄ annyi más, nagyszabású elgondolása, úgy ez is idővel testet öltött. Az eszme felvetésétől a megvalósulás kezdetéig azonban három évtized szívós munkájára volt szükség, amelyből három kutatónemzedék legjobbjai vették ki részüket.

A finn etimológiai szótár előmunkálatait még SETÄLÄ indította meg az 1910-es évek elején. Eleinte megelégedtek a finn vonatkozású etimológiai irodalom kicédulázásával, de hamarosan belátták, hogy pusztán erre támaszkodva édeskevés finn szó eredetéről lehetne számot adni. Ezért hozzáfogtak a rokonnyelvi szótárak és a rokonnyelvi etimológiai irodalom tanulmányozásához is. De az eredményes munkának még mindig nagy hiányok állták útját: a finn nyelvnek még nem volt és nincs sem nyelvtörténeti, sem pedig nyelvjárási szótára. Ezért kicédulázták a jelentősebb finn nyelvemlékeket, kiadták CHRISTFRID GANANDER 1786–87-ben készült finn–svéd–latin szótárát, és terjedelmes szó- meg példamondat-gyűjteményt állítottak össze a régi finn népköltészeti termékek legfontosabb és legérdekesebb szavaiból. Egyes rokon nyelvek szókincsének hiányos ismeretén úgy igyekeztek segíteni, hogy a nyelvészeti és a néprajzi irodalomból céduláztak ki jelentős mennyiséget. Természetesen az így összegyűlt szóanyag igen vegyes jellegű volt.

Ilyen vegyes jellegű a megjelent etimológiai szótár első füzetének címszóanyaga is. A finn köz- és irodalmi nyelv szavain kívül helyet foglalnak benne a régi finn könyvnyelvnek, a nyelvjárásoknak és a népköltészetnek a szavai is abban az esetben, ha a szótár szerkesztője eredetüket illetően valamilyen magyarázattal tudott szolgálni. A töle ismeretlen eredetűeknek minősített szók tehát nem szerepelnek a szótárban. Ugyancsak hiányoznak az idegen eredetű műveltségyszavak. Hely- és személyneveket is csak kis számban vett fel a szerkesztő. Az első füzet első címszáva *aaja*, utolsó címszáva *knaappu*. Forrásjelzést csak kivételes esetben használt a szerző. Általában mellőzte az etimológiai irodalomra való utalásokat is. Az egészen közönséges szavak jelentése nincs megadva, de ha valamely szónak a régi nyelvben, a nyelvjárásokban vagy a régi népekekben a köznyelviéktől lényegesen eltérő jelentései vannak, azokat közli a szerkesztő, különösen az esetben, ha hozzájárulnak a szó etimológiájának megvilágításához. A címszók származékai közül a szótár csak a legfontosabbakat vette fel – abban az esetben, ha ezeknek a címszóval való genetikus kapcsolatuk magyarázatra szorult. A rokon nyelvi szavakat általában abban az alakban közli a szerkesztő, amelyben forrásaiban találta őket; unifor-

mizálást és egyszerűsítést csak igen kis mértékben hajtott végre. Éppen ezért a szótár nem-nyelvész használati számára külön fejezetben ismerteti a finnugor hangjelölés elemeit és a hagyományos helyesírással rendelkező finnugor nyelvek hangjeleinek értékét.

A finnugor eredetűnek kimutatott finn szavak természetesen csak kis hányadát alkotják a TOIVONEN-től tárgyalt szömenyiségnek. Minthogy azonban a magyar etimológiai kutatások szempontjából elsősorban a finnugor szavakkal foglalkozó szócikkek tarthatnak számot érdeklődésre, a továbbiakban közülük mutatok be néhányat.

A m. *izé* bizonyítalan megfelelőjeként szóba jöhet a fi. *asia* 'Sache, Ding etc.' is, ha ti. *asia* < *asi-ja < *ati-ja. Lehetséges azonban, hogy a finn szó, mint ahogyan HAKULINEN (SKRK. II, 77–8) magyarázta, a fi. *ase*-igető származéka. — TOIVONEN visszatér BUDENZ-nek ahhoz a már-már elfelejtett nézetéhez, amely szerint a fi. *eläa* ~ m. *él* igének a megfelelője egyes származékokban a manysiban is tovább él. BUDENZ (MUSz. 773–4) a jelentés tekintetében eléggé távol álló ms. *jält-* 'gyógyulni; gesund werden', *jältept-* 'heilen' igét meg a *jelp vi* 'unverdorbenes Wasser' jelzős kifejezésből 'lebend, gesund' jelentésben kikövetkeztetett *jelp* melléknevet vette ide.¹ MUNKÁCSI feljegyzéseiből (VNGy. I, 261–2) azonban igazolódott, hogy a *jelti* igének 'föleled, életre kel' jelentése is van, így tehát a m. *él* igével egy töről való származtatása nemcsak a hangalak, hanem a jelentés szempontjából is akadálytalan. Megfelelőjét TOIVONEN a chantiból is kimutatja: V. *jälüäljätä* 'virota elämään (kuollut)' stb. Az ugyancsak idevont ms. *jelpöl*, cht. *jäpöp* 'új' idetartozása 'élő, eleven' > 'friss' > 'új' jelentéskéjlődés feltételezése útján elképzelhető, itt azonban már nagyon elkelt volna néhány magyarázó szó, ill. irodalmi utalás.² — Bővült a m. *eme*, *emse* etimológiája is, mégpedig lapp megfelelővel, amely csak *edverbiumokban* s másodlagos jelentésben maradt fenn: L. (GRUNDSTRÖM) *iemä* ~ *ämä* 'von Anfang an, seit alters, seit langem, seit früher', N. (NIELS.) *æbme: *æmest* 'helt fra fødselen av (születéstől kezdve)'; vö. még *æme-guol'gá* 'den hårbeklædning dyret er født med (az a szőrőzet, amellyel az állat születik)', *æme-lü'ke* 'huden på nyfødt barn (az újszülött gyermek bőre)'. A déli-lp. (LAGERCR. 1735. sz.) *jë'mie* 'Gebärmutter' és a lpT. (T. ITR.: SUSAik. XXXII, 6) *jiemne* 'ahkion emäpuu' TOIVONEN szerint valószínűleg finn jövevényszavak (az előbbi jelentéséhez vö. ész. *ema*, D. *emä*, imä 'aiti' ~ 'kohtu', az utóbbiéhoz fi. (NsSk.) *emä* 'emäpuu'. Az ugyancsak itt idézett ms. *oma* 'anya' és (M. — Tr.) *amakäm* 'mamuskám' előtt a kérdőjel nagyon megokolt. — A *hanka* címszóból kiderül, hogy TOIVONEN — érthető okokból — fenn-tartja azt a régi nézetét (Vir. 1934: 385; vö. még FUF. XXVIII, Anz. 251), amely szerint a m. *ág* szónak a magyar szakirodalomban olvasható egybevetései (vö. fi. *onki* stb.) nagyon bizonytalanok, illetőleg részben bizonyosan helytelenek. A magyar szó megfelelőjeként szóba jöhet a fi. *hanka* 'Hängehaken; Rudernagel, Ruderhaken' is, de persze ez az egyeztetés is bizonytalan. — A fi. *juuri* 'gyökér' szó megfelelői sorából TOIVONEN (vö. már FUF. XXVIII, Anz. 251) mellőzi a m. *gyökér* szót, amelyhez a magyar szó — valóban — sem a konzonantizmus, sem pedig a vokalizmus szempontjából nem illik. — A fi. *keri*, *kere* 'Rand, Einfassung eines runden Gegenstandes' szó eredetét illetően TOIVONEN majdnem teljesen ugyanazt vallja, mint néhány évtizeddel korábban (Vir. 1918: 77–8): etimológiai kapcsolatban van a m. *kerék*, *kerek*, *kör* szavakkal (ezeket a SzófSz. BUDENZ nyomán a fi. *kieri* 'gördül, forog', ész. *kär* 'kering' szóval hozza kapcsolatba). PAIS (MNY. XXXVI, 301) — utalva a *kerül*, *kerit*, *kerget* igékre s velük kapcsolatosan a régi szövefteésekre (MUSz. 18–22, NyH. 151) — a *kerek* szót deverbális névszói származéknak gondolja. Tekintetbe véve azonban a TOIVONEN-től említett szavakat, ugyanúgy lehetséges a denominális eredet is. A magyar szavak jelentése szempontjából a TOIVONEN-féle magyarázat látszik valószínűbbnek. — Végül a m. *kván* igével kapcsolatban látunk még egy olyan etimológiát, amely a magyar szakirodalomban alighanem ismeretlen: TOIVONEN a magyar szót — mint már korábban is (Vir. 1947, 147–50) — a karjalai *kieva* 'vimma, kiihko, hillitön halu jhinkin', *kieväs* 'kárkás, halukas, sukkela' (ész. *keeveldus* 'rauhattomuus, eloisuus' stb.) = lpS. *kewot*, L. *kievöt*, N. *gievot* stb. 'säikähdyksettä mennä suunniltaan, joutua raivoon' szavakkal egyezteteli, de persze csak kérdőjellel. Ez az egybevetés kiküszöböli azt a hangtani nehézséget, amely az eddigi egyeztetésben annyira zavaró volt (fi. *k*-val szemben m. *k*-eredetileg mélyhangú szóban, vö. fi. *kaivata*), s a jelentés szempontjából sincs áthidalhatatlan akadály.

¹ Az utóbbinak a MUSz. 144–5. lapján még más magyarázata van.

² A MPtSz. és a SzófSz. az obi-ugor szokat nem említi a m. *él* etimológiai megfelelői közt. Mindkettő idevonja viszont a md. *efa*-, *ära*- 'leben; wohnen; zu sein pflegen' igét, amelynek az idetartozása teljesen valószínűtlen, vö. MARK: SUSToim. LXVII, 271–3.

A magyar vonatkozás nélküli címszók közül csak kettőt emelek ki. Az *ilminen* 'ihminen' címszóban a manysi (MUNK. — SZIL.) *Ē. ělēm-xalēs*, K. *ělēm-kholēs*, *ē.-kholēs*, (KANN., WogVd. I, 150) *ělmyxlas* 'ember' szó előtagjának magyarázatára bukkanunk. A szerkesztő GENETZ-nek (Suomi III₁₃, 41) és SETÄLÄ-nek azt a régi ötletét fejtí ki és alapozza meg, amely szerint a finn szó és a ms. *ělēm*- meg a lpN. (NIELS.) *ālmās* 'term applied to a person for whom one feels sympathy', Vefs. (LAGERCR.) *ālmābžs*, Arj. *ālmās*, L. *ālmās* 'ember' között etimológiai kapcsolat van: a finn és a lapp szó talán a fi. *ilma*: *ilmi*, lp. *ālbmā* 'ilmi, todeellinen, oikea' származéka, s eredeti jelentése 'ilmielävä, todeellinen ihminen' volt, azaz szemben az árnyéklerlekekkel, mesebeli lényekkel stb. az „igazi ember” megjelölésére szolgált (vö. OJANSUU: Vir. 1909: 78). A fenti lapp szóval kapcsolatban van két másik, 'férfi, ember' jelentésű lapp szó is: N. (NIELS.) *olmai* ~ *ālmai* és *olmuš*, úgyszintén a mrK. (PAAS. — SIRO) *ulmq*, B. *ulmo* 'Ehemann'. — Végül még csak annyit, hogy TOIVONEN a nálunk ismeretéstől (vö. ZSIRAI, FgrRok. 419 — 20 és A finnugorság ismertetése 55) eltérő magyarázatot ad Karjala nevének eredetéről. A szó régibb magyarázataival egyértelműen nagyon lehetségesnek tartja, hogy a finn területnév a *karja* 'nyáj, csorda' szó származéka, s hogy KARJALA eredetileg olyan vidéket jelentett, amelyen sok nyáját, csordát lehetett tartani. *karjalainen* ennek megfelelően eredetileg az ilyen területeknek állattartó lakosát, pásztort, csordást jelentett, s csak később vált törzsnévvé. TOIVONENT ezen állásfoglalásában valószínűleg az a tény vezérelte, hogy a régi népekben elő-előfordul egy *Karjanmaa* elnevezés is, s hogy ugyanitt a *karjalainen* szónak 'pásztor' jelentése is van. Figyelembe veendő még az, hogy TUNKELO „Karjala ja karjalaiset (Sanain muunkieliset vastineet)” című dolgozatában (Societas Scientiarum Fennica. Vuosikirja. XXIX B/7) jórészt megcáfolta azokat az érveket, amelyekre OJANSUU a *Karjala* névnek és a fi. *karea*, *karu* 'durva; köves, terméketlen, zordon' melléknévnek a kapcsolatáról vallott, ismeretes nézetét alapozta.

Talán a fenti néhány példa is mutatja, hogy a finn etimológiai szótár első füzeté a finnugor nyelvtudomány nagy nyeresége. Persze nem mondhatjuk, hogy használat közben nem látjuk és nem érezzük a szótárnak semmiféle hiányosságát. Nem akarok azon honfitársaim nyomdokaiba lépni, akik a körülmények és lehetőségek komoly mérlegelése, úgyszintén a szerzők célkitűzéseinek figyelembevétele nélkül maximális és túlzott igényekkel lépnek fel elkészült és készülóban levő művekkel szemben, mégis néhány ki nem elégített igényre — noha ugyancsak a körülmények behatóbb ismerete nélkül — szeretnék rámutatni. Annál kevésbé vélem ezt méltánytalanságnak, mert véleményemmel aligha állok egyedül.

A szótár legnagyobb hiányossága az, hogy jóformán egyáltalában nem tartalmaz utalásokat a címszavakról írt irodalomra. Nem tudok egyetérteni a szerkesztő azon megállapításával, hogy ezt az irodalmat kényelmesen megtalálhatja az olvasó a KAI DONNERTől szerkesztett Verzeichnis der etymogisch behandelten finnischen Wörter című szótármutatóban és ennek ELVI ERÄMETSÄTÖL összeállított folytatásában. Ezek a szótármutatók helyes és teljesen elavult, fontos és lényegtelen irodalomra egyaránt tartalmaznak utalásokat, s ez a nagyon vegyes értékű irodalom olyan különböző korú és nyelvű, s részben olyan nehezen hozzáférhető kiadványokban foglaltatik, hogy teljes egészében való felhasználása még a legjobb könyvtárakban is bizonyára nagy nehézségekbe ütközik, nem is szólva arról az idővesztésről, amelyet a sokszor hiábavalónak bizonyuló keresgélés okoz. A szerkesztő számít arra, hogy szótárát esetleg a nagyközönség is forgatni fogja (vö. XVII. 1.). Hogy fog világosan látni a nem szakképzett olvasó, ha nincs meg a mód arra, hogy kételyeit egykönnyen eloszlatassa? Hiszen az irodalom áttanulmányozása nélkül nem egy egyeztetés helyességében a szakember is kételkedni fog!

A másik hiányosságnak azt tartom, hogy a szótár nem tartalmazza azokat a szófejtéseket, amelyekkel a szerkesztő nem ért egyet. Természetesen nem az értéktelen szóhasonlításokat hiányolom, hanem azokat a magyarázatokat, illetőleg cáfolatokat, amelyek jogosan minősíthetők tudományos igényűeknek. Minthogy a szerkesztő ezekkel szemben nem fejtí ki álláspontját, a szótár — talán azt mondhatjuk — a kelleténél nagyobb mértékben épül a tekintélyelvre, ez pedig — több okból — általában a tudományban sem kívánatos.

Végül a magyarázó megjegyzések csekély számát teszem még szóvá. Tisztában vagyok azzal, hogy egy olyan jellegű műben, amilyen TOIVONEN szótára, szó sem lehet arról, hogy minden állásfoglalást megokolás kövessen. De ha az irodalmi utalások hiányán kívül több okból nem is, egy okból mégis szükség lett volna több magyarázó utalásra, s ez: a finnugor magánhangzókutatások terén még mindig érezhető bizonytalanság. TOIVONEN (XII. 1.) kijelenti ugyan, hogy ezek a kutatások a legutóbbi időben új lendületet vettek, s értékeseknek mondható eredményeket értek el, arról azonban nem nyilatkozik, hogy ezen új kutatásokat mennyire volt módjában figyelembe venni, s hogy ezek

eredményeit saját szótárában milyen mértékben érvényesítette. Ilyen körülmények között a magánhangzóviszonyoknak a szerkesztő részéről történt megítélését illetően némi bizonytalanságban maradtunk.

Az említett hiányosságok — úgy tetszik — a szerkesztő azon aggodalma folytán álltak elő, hogy a szótár terjedelme a követettől eltérő eljárás esetén túlságosan megnőtt volna. Én az eddigiek alapján nem látom elég világosan ennek az aggodalomnak teljes jogosságát. A megjelent füzet hozzávetőleg a feldolgozásra kerülő címszóanyag egy harmadát foglalja magában, s terjedelme 204 lap. Az eddigi szerkesztési elveket követve a megjelenendő teljes szótár terjedelmét tehát nagyjából 600 lapra lehet becsülni. Vajon túlzás lett volna-e, ha a finn nyelv etimológiai szótára ezen terjedelem kétszeresét érte volna el — ugyanakkor, amikor pl. a Finnugor Társaság kiadásában megjelent lapp szótár terjedelme 1248 lap, a chanti (osztják) szótáré pedig 1199 lap? S vajon az a körülmény, hogy a finn etimológiai szótár munkálatai nem kevesebb, mint három-négy évtizedig egy egész intézet keretei közt folytak, nem tette volna-e szintén megokolttá a nagyobb terjedelemre vonatkozó igényt?

A megjelent művel szemben lehetne még további utólagos igényeket bejelenteni. Feltűnő például az, hogy a szótár egyáltalában nem számol a finnül nem tudó külföldi szakkörök érdekeivel (a szavak jelentését vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak finnül közli). Ezt azonban már nem lenne méltányos hangsúlyozni, hiszen ennek a szempontnak a figyelembe vétele valóban nagyon megnövelte volna a terjedelmet, s emellett utalni lehet arra, hogy a szótárral párhuzamosan készült egy másik etimológiai szótár, COLLINDERÉ, amely éppen a finnül nem tudó közönség igényeinek a kielégítését tűzte ki céljául.

Noha a fentiekben röviden bemutatott szótár néhány hiányossága — mint láttuk — eléggé szembeötlő, helytelen lenne rendkívüli jelentőségének hangsúlyozását elmulasztanunk. Ez nyilvánvaló már csupán abból a tényből is, hogy ez a szótár a finn nyelv első etimológiai szótára lesz. De ennél sokkal lényegesebb az, hogy a szótár Y. H. TOIVONENNAK, a finnugor nyelvek legkiválóbb etimológusának a tudását tartalmazza, aki munkája közben olyan munkatárs szakismeretere is támaszkodhatott, mint amilyen ERKKI ITKONEN. A megjelent első füzetnek a finn nyelvtudomány szempontjából való jelentőségét már több folyóirat részletesen megvilágította (vö. A. JOKI: Vir. 1955: 270—83 és G. STIPA: Ural-Altaische Jahrbücher XXVII, 131—41). Tudományunkra rendkívüli csapás, hogy a következő füzet anyagának sajtó alá rendezésében TOIVONEN akadémikust nemrég bekövetkezett halála immár megakadályozza. A finnugor nyelvtudományunk elsősorú érdeke, hogy a következő füzetek — TOIVONEN kéziratának felhasználásával s az előszóban kifejezett reménynek megfelelően — a tudományunknak súlyos veszteséget jelentő haláleset ellenére is hamarosan megjelenhessenek.

LAKÓ GYÖRGY

Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary

An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. Almqvist & Wiksell. 1955. XXII + 212 l.

A finnugor nyelvtudomány fejlődését rendkívül hátráltatja és lassítja az a hiányosság, hogy eredményeinek nincsenek kielégítő összefoglalásai. Még e tudomány művelői között is igen kevesen vannak, akik a szétszórt eredményeket képesek számontartani és áttekinteni, a rokon szakterületek kutatóinak pedig egyáltalában nincs meg a lehetőségük arra, hogy a finnugor nyelvtudomány mai állásáról helyes képet alkothassanak maguknak. Ily körülmények között kettős örömmel kell üdvözlőnünk a rendkívül sokoldalú nyelvtudósnak, BJÖRN COLLINDERNEK nemrég megjelent uráli etimológiai szótárát, amely a finnugor, illetőleg uráli területen végzett etimológiai kutatások eredményeinek összefoglalását tartalmazza.

Etimológiai anyagát a szótár három csoportba osztva közli. Az első csoportba az uráli eredetű szavakat tartoznak, tehát az olyan etimológiák, amelyeknek nemcsak finnugor, hanem származék tagjuk is van. A második csoportba vannak sorolva a biztosan, vagy feltehetően finnugor kori szavak (itt tárgyalja a szerző azokat a szavakat is, amelyek a finnugorság keleti, illetőleg nyugati ágához tartozó nyelvek közül csak egy-kettőben vannak meg, pl. csak az (obi-) ugor és csak a permi nyelvekben). A harmadik szójegyzék azokat az indoeurópai, illetőleg indo-iráni eredetű szavakat foglalja magában, amelyek már a finnugor alapszókincsébe beletartoztak. Azokat a szavakat, amelyek a finn-

ugorság nyugati, illetőleg keleti ágán belül csak egy-két nyelvben vannak meg, nem tárgyalja a szerző. Kárpótlásul viszont találunk szótárában egy függelékét, amely „Uralo-Altaica” címen közli azoknak a finnugor, illetőleg uráli szavaknak a jegyzékét, amelyekhez feltűnően hasonló szavak találhatók az altaji nyelvek egyikében vagy másikában.

Az előszóból következtethetően szótárát a szerző elsősorban nem a finnugor nyelvek kutatóinak, hanem a finnugor nyelvészettel foglalkozó egyetemi hallgatóknak, továbbá azoknak a szakembereknek szánja, akiknek nem a finnugor nyelvészet a sajátos kutatási területük. Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy COLLINDER szótára számos szerkesztési kérdésben, valamint technikai tekintetben lényegesen különbözik pl. GOMBOCZ – MELICH Magyar Etymológiai Szótárától, s éppen a finnugor nyelvészekre első pillanattal meglehetősen idegenül hat. A legszembeszökőbb újítás a szerzőnek az az eljárása, hogy az uráli nyelvek szavainak jelölésére — kivéve a hagyományos helyesírással írott finn, észt és magyar szavakat — egyszerűsített írásmódot, a forrásoktól eltérő jelölésmódot alkalmaz. Ha tekintetbe vesszük annak a közönségnek az érdekeit, amelynek COLLINDER szótárát szánja, ez az újítás nemcsak megengedhető, hanem egyenesen szükséges volt. Nyilvánvaló, hogy pl. a chanti és a manysi szavak egy része abban a formában közölve, amelyben őket KARJALAINEN, illetőleg KANNISTO feljegyezte, a szótár jelzett közönségére csak sejtelmes hieroglifikként hatott volna. Azon alapelvek közül, amelyeket COLLINDER a maga sajátos írásmódjának megalkotása közben érvényesített, csak egyet emelek ki: az új írásmód lehetőség szerint tükröztetni igyekszik a szók mindazon hangszíneit, amelyek akár a leíró, akár a történeti fonológia szempontjából lényegesek. A finnugor nyelvészet számára nagy nyereség lenne, ha COLLINDER a jövőben közzétenné és vitára bocsátaná azon vizsgálódásainak részletes eredményeit, amelyeknek e lényeges hangszíneinek megállapítása volt a céljuk. Ily módon talán létre lehetne hozni valamennyi finnugor nyelv számára egy olyan egyszerűsített írásmódot, amelyet aztán a finnugor nyelvészek valamennyien elfogadhatnának és — ha ennek ellenkezőjére különös ok nincsen — mindnyájan alkalmazhatnának.

COLLINDER etimológiai szótára kb. 1000 etimológiát foglal magába. Ezen hatalmas anyag egészen kritikai átvizsgálására egy ismertetés keretei közt csak olyan szakember vállalkozhatik, aki maga is hosszú idő óta elsősorban etimológiai kutatásokkal foglalkozik, s maga is nagy mennyiségű, jól rendezett etimológiai anyaggal rendelkezik. Ilyen szakemberként COLLINDER szótárát eddig csak ERKKI ITKONEN bírálta (Uralaltaische Jahrbücher XXVIII, 56–80), aki abban a kedvező helyzetben van, hogy rendelkezésre áll a finn etimológiai szótárnak évtizedek óta gyűjtött s részben már fel is dolgozott anyaga. Mi világlik ki ebből a bírálatból? Az, hogy COLLINDER és ITKONEN a finnugor, illetőleg uráli etimológiák helyességének megítélésében lényegesen eltérő felfogást képvisel. Felfogásuk eltéréseinek oka — úgy látom — elsősorban abban van, hogy a két kutató különbözőképpen értékeli az utóbbi két évtizedben végzett magánhangzó kutatások eredményeit.

Helyesnek vagy helytelennek minősítünk-e egy etimológiát, az attól függ, hogy mit tekintünk a helyesség kritériumának. A finnugor nyelvek mássalhangzóinak egymáshoz való viszonyát már kellőképp tisztázták a kutatások, s afelel semmi kétség sem lehet, hogy a szabályos mássalhangzó-megfelelést az esetek túlnyomó többségében az etimológia helyességét illetően döntő körülménynek kell tekintenünk. Lényegesen más a helyzet a magánhangzóviszonyok megítélésében. STEINITZ (FgrVok. 3) még 1944-ben is így nyilatkozott: „Das einzige gesicherte Ergebnis der finng. Vokalforschung ist bisher, dass man einen Vokal hinsichtlich seiner Qualität als hinteren (u) oder vorderen (i) bestimmen kann”. Ez azt jelenti, hogy éppen STEINITZ idézett tanulmányának megjelenéséig a vokalizmus szempontjából az etimológiák helyességének kritériumaként általában megelégedtünk azzal, hogy az irányadó nyelvekben az egymással egyeztetett szavak első szótagbeli magánhangzói magas- vagy mélyhangúság tekintetében meg-egyezzenek egymással. Teljesen persze nem volt igaza STEINITZnek, mert hiszen az igényesebb etimológusok, elsősorban TOIVONEN, már 1944 előtt is továbbmentek a magánhangzóviszonyok tekintetében: noha az alapnyelvi magánhangzó hangszínének pontosabb megállapítására nem is törekedtek, annyit megtettek, hogy új etimológiáikban a bennük mutatkozó magánhangzó-megfelelések szabályosságát igyekeztek ugyanolyan hangmegfelelést mutató, ismert és elfogadott példákkal bizonyítani.

Ehhez az állapothoz képest STEINITZ idézett finnugor magánhangzótörténete lényeges haladást jelentett. Noha az alapnyelvi magánhangzók hangszínére vonatkozó itteni következtetéseket a kutatók többsége nem fogadta el, STEINITZnek annyit kétség-telenül sikerült igazolni, hogy szabályos magánhangzó-megfelelések igenis vannak a finnugor magánhangzók körében is, sőt nemcsak vannak, hanem számuk jelentékeny. STEINITZ munkája alapján nyilvánvalóvá vált az is, hogy a jövőben az etimológusok

számos magánhangzóviszony tisztázatlansága ellenére sem elégedhetnek meg az egyeztetések helyességének kritériumaként csupán az egybevetett szavak magas-, illetőleg mélyhangúságának megállapításával, hanem igazolniuk kell azt is, hogy a magánhangzók az egybevetett szavakban szabályosan felelnek meg egymásnak. Bár ERKKI ITKONEN (FUF. XXIX, 222–337) STEINITZ eredményeivel szemben sok tekintetben tagadó álláspontra helyezkedett, cáfolata főleg STEINITZ alapnyelvi rekonstrukcióit illette: a felteendő alapnyelvi magánhangzók szabályos külön nyelvi fejlődését s azt a feltevést, hogy a magánhangzók az egyes finnugor nyelvekben általában szabályosan felelnek meg egymásnak, ő sem tagadta. Sőt ITKONEN „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen” (FUF. XXXI, 149–345) című dolgozatában még tovább ment: a magánhangzómegfelelések szabályosságát állítja és magyarázza azokban a finnugor nyelvekben is, amelyek magánhangzóviszonyai még STEINITZ úttörő tanulmánya után is nagymértékben homályosak voltak. A permi nyelvek korábban megfejthetetlenül összekúsztaknak tetsző magánhangzóviszonyaira több tanulmányában világosságot derített V. I. LITKIN is. Ezek a tanulmányok részben akkor láttak napvilágot, amikor COLLINDER könyve már megjelenőben lehetett. Mindamellett bizonyos: igen kíváncsi lett volna, ha etimológiai szótára előszavában COLLINDER ezen magánhangzótanulmányok közül legalább a régebbiekekkel szemben állást foglalt volna, mert ilyen állásfoglalás híján a könyvében tárgyalt etimológiák nem jelentéktelen hányadának helyességét illetően némi bizonytalanságban vagyunk. Feltehető ugyanis, hogy E. ITKONEN megállapításait COLLINDER nem tartja eléggé megbízhatóknak, ezért szándékosan nem vette őket tekintetbe, s a kérdéses etimológiák helyességére vonatkozó nézetét velük ellentétben is fenntartja. Elképzelhető azonban az is, hogy a legújabb magánhangzó kutatások egyes megállapításainak érvényesítése csak időhiány miatt maradt el, velük a szerző egyetért, azaz: az ITKONENTÓL kifogásolt etimológiákat ma már maga is bizonytalanoknak tartja, illetőleg elveti.

Magam a szótárban tárgyalt etimológiák közül csak a magyar tagúakat vizsgáltam végig. Bizvást elmondhatjuk, hogy a szerző nagy gonddal és erős kritikával végezte munkáját. Következik ez egyebek közt abból is, hogy a köztudatba többé-kevésbé átment, de kétségtelenül rossz, illetőleg kétes etimológiák nagy csoportját nem vette fel szótárába. Hiányoznak tehát pl. a következők szavak: *evez, járad, farag, fázik, fogy, jorr, foszlik, gyökér*, (N.) *halok, hal(o)vány, hamu, hány (ige), hanyatt, harap (ige), has, hát, hazudik*, (R.) *higy, huporc, mező, mórág, muzsaly, nagy, nap, nyárs, nyers, pereputty, reped, repül, sajtól, sir (főnév), sir (ige), só, szalad, szalu, szilaj, tapod, tolvaj, ül, virrad*, stb., stb. Ezek etimológiájának elhagyását – figyelembe véve a szerző célkitűzését és szótára közönségét – helyeseljük. Megoszolhatnak azonban a vélemények arra vonatkozólag, helyes volt-e az olyan szavak mellőzése, mint pl. *szű, szupolyka* (N.), *szúr, szűz, varjú, vékony*. Minthogy szótárában a szerző szerepeltet kérdőjeles etimológiákat is, én ezeket felvettem volna. Igaz *szű* szavunk javasolt mari megfelelője, vö. KH. (RAMST.) *šəyə* 'Holzwurm', BEKE (FUF. XXII, 118) szerint csuvas jövevényszó, de RÄSÄNEN (FUF. XXVI, 142–3) ezt a nézetet elég meggyőzően cáfolja. Rendeljenes a magyar sz-szel szemben mutakozó permi *tš*-, ill. *č*- is, ez azonban könnyen lehet másodlagos affrikáció eredménye, vö. UOTILA, SUSTOIM. LXV, 41–2 és Vir. 1944 : 39, s nem vétünk a kötelező óvatosság ellen, ha ezt – tekintettel a jelentések teljes egyezésére – fel is tesszük. – Nem látom komoly akadályát – amint erre már E. ITKONEN is rámutatott – a m. *szúr* ~ mr. *šərem*, *šurəm* 'stossen etc.; stechen' ~ fi. *survoa* egyeztetés felvételének sem. Már több nehézség van a *szupolyka*, a *szűz* és a *varjú* etimológiája körül, teljesen azonban ezeket sem vetném el. – A fi. *tämä* 'ez' etimológiájában utaltam volna a m. *té-tova* és *tél-tül* kifejezésekre. – Nem értem, hogy a fi. *vyö* 'belt, girdle' etimológiájából miért maradt el a m. *öv* (R. *ö*). A finn szó ERKKI ITKONEN (FUF. XXX, 39) szerint *vünä > ősf. *(*v*)*üvä* > (hangátvetéssel) *viüä > *viü > *vö fejlődés eredménye. A kiindulási pontul szolgáló *vünä alakhoz mind a konsonantizmus, mind pedig a vokalizmus szempontjából jól illik a m. (R.) *ö* (~ *öv*-), vö. *tö* (*töv*-) ~ fi. *tyvi*. Bizonytalanabb szerintem a komi szó idetartozása (vö. UOTILA, SYRJCHR. 177), egyebek közt a kusza interdialektális magánhangzóviszonyok miatt. A COLLINDER-nél szereplő km. *vön* egyébként alighanem sajtóhiba *vön* helyett.

Olyan etimológiát, amely az én véleményem szerint egészben vagy részben helytelen, alig találtam. Mellőzhetőnek tartottam volna a *csuk* igéről írottakat (7. l.). A vele kérdőjellel egyeztetett udm. *čoktal*-, *čoktal*-, *čoksal*-, *čoksal*-'to cover; stop up, stuff up (e. g. an opening)' igét én (vö. NYK. LI. 402–11.) az udm. *čog*, *čog* 'cövek, szeg' főnév származékának gondolom. Ilyenformán persze a szamojéd *takalŋa*-'to hide (trans.)' stb. igével való kapcsolat is nagyon bizonytalanává válik. – A *hagymáz* utótagjának etimológiáját némileg bizonytalaná teszi az a körülmény, hogy a fgr. *č-nek egyetlen

más esetben sincs sz, z folytatója a magyarban (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 73–4, 216); a más változathoz vö. ZSIRAI: NyK. XLVII, 149. — A lpL. *šnjierra* ~ *šnjiera*-a m. *egér* etimológiájából (81. l.) — úgy vélem — végérvényesen törlendő, vö. KALIMA: NyK. L, 134–8. — A m. *hánecs* mellé (a fi. *koskut* 'spruce bark etc.' etimológiájában) legalábbis kérdőjel kíváncskozott volna, vö. ZSIRAI: NyK. XLVII, 150 és Szófsz. — Ugyancsak bizonytalan a m. *hév, hő, hé* etimológiája (89. l.), vö. MARK: MNy. XXIV, 88 és Szófsz.

Hogy a m. *mart* szónak a vele egyeztetett obi-ugor szavakkal való összetartozása nem bizonyos, arra már E. ITKONEN (Ural-alt. Jb. XXVIII, 64) rámutatott. A magyar szónak van is más, figyelemre méltó etimológiája, vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: MNy. XLIII, 244–6. — A *meny(hal)*, amint KNEZSA nemrég megjelent munkájában (SzJövvsz. I, 335–6) kimutatta, szláv jövevényszó. — A ró ige megfelelői közé legalábbis kérdőjellel felvettem volna a fi. (LÖNNR.) *ravata* 'rafsa, skaka, svंगा, dänga, hugga, slä' igét is, vö. TOIVONEN – LIIMOLA: FUF. XXII, 175; ZSIRAI: NyK. LI, 306. — A *szalag* etimológiájában említett manysi *sol-kwaaly* 'belly-band, girth' jövevényszó a chantiból, vö. LIIMOLA: Vir. 1950: 155. — Az *úr* finnugor származtatása bizonytalan, vö. NÉMETH GYULA: Pais-Emlékk. 358–64. — A *var* megfelelői közé sorolt udm. *ur* 'fester, pus, matter', km. *or* 'matter in wounds' idetartozása sem bizonyos, mert a magyar szó *v*-je nem tekinthető másodlagosnak, a permi nyelvekben viszont a fgr. eredetű *v*- meg szokott maradni; vö. DONNER: SUSToim. XLIX, 132 és UOTILA: SUSToim. LXV, 70. — A ms. *wäär*- 'work; make', cht. *wer*- 'make, prepare, producere' még kérdőjellel sem kapcsolható a m. *varr* igéhez — tekintettel arra, hogy az obi-ugor igék eredetileg magashangúak voltak, vö. TOIVONEN: Vir. 1947: 152–4. — Az *ár* 'awl' szóval kapcsolatban levő rokonnyelvi szavak közül a lappból az inari-lp. *oari* 'bone awl' szót említi a szerző, jelezve, hogy ez esetleg finn jövevényszó. Mért nem inkább a kóla-lp. (GEN.): T. *viorre*, Kld. *uo;rr* 'Ahle, Pfrieme' került ide? Ez talán kevésbé esik a kései átvétel gyanújába.

Lapozgatva COLLINDER szótárát, találunk még több etimológiát is, amelyek egyik-másik tagjának láttára megjegyzés kívánczik tollunkra, de ezek a megjegyzések lényegeseknek nem mondhatók. Pl. a *vér* megfelelői közül kifelejtődött a km. és udm. *vir*. ua. — A fi. *keri*, m. *kéreg* etimológiájában (87. l.) az udmurt és a komi szó előtt feleslegesnek tartom a kérdőjelet; a permi szók a vokalizmus szempontjából is jól illenek a velük egyeztetett szókhoz, vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 175, 277. — Legalábbis a jelentés szempontjából aligha van okunk kételkedni abban, hogy a m. *lágý* és *langýos* egyeredetűek, vö. m. *lágý* 'weich' ~ cht. *lühús* 'lau'. — A *nyúz* ige komi megfelelőjéül feltüntetett *hij*- igét nem találok a rendelkezésemre álló szótárakban. —

COLLINDER szótára kb. 400 magyar tagú etimológiát tartalmaz. A szótárhoz gondosan összeállított szójegyzékek csatlakoznak, amelyek nemcsak a szótárban előforduló uráli, hanem egyéb nyelvi szavakat illetően is eligazítanak bennünket. A magyar szómutatóban csupán egy betűrendi hibát (vö. *hám, hályog*) s két helyesírási hibát (*vészna* helyett *vészna*, *vigyázz*- helyett *vigyár*-) észleltem. A kötetet az előforduló állat- és növénynevek latin nyelvű mutatója meg a feldolgozott folyóiratok és tanulmányok jegyzéke zárja be.

BJÖRN COLLINDER az uppsalai egyetemen a finnugor nyelvtudomány tanára. Kitűnően beszéli nyelvünket, ismeri a magyar kultúrát, néhány értékes dolgozata magyar folyóiratban jelent meg. Mint egyetemi tanár, évtizedek óta neveli svéd tanítványait a magyar művelődés, elsősorban a magyar nyelvtudomány iránti érdeklődésre. Drága idejének feláldozásával részt vállalt több magyar nyelvész szakmai kiképzésében. Érdemei elismerésül a Magyar Tudományos Akadémia 1937-ben külső tagjául választotta. A magyar nyelvészeti irodalmat — amint szótárából is megállapítható — évtizedeken keresztül élénk figyelemmel kísérte; szótára előszavában külön köszönetet mond egyebek közt a magyar nyelvészeknek is azért, amit tőlük tanult, azaz amit az ő tudományos eredményeiből szótárában értékesített. S mindennek ellenére kénytelen volt könyve előszavában azt írni: szótárához nem tudott figyelembe venni fontos cikkeket, értekezéseket, amelyeket magyar nyelvészek az utóbbi évtized folyamán írtak, mert képtelen volt hiánytalanul megszerezni a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeti publikációit és — szótára bibliográfiájából következtetve — például a Magyar Nyelv című folyóiratunkat. Ismerve azokat a nehézségeket, amelyekkel az említett kiadványok beszerzése járt és jár fővárosunkban, sőt néha még egy olyan könyvkereskedésben is, amely Akadémiánkkal szerves kapcsolatban áll, semmi kétségünk sincs afelől, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai és folyóiratai mennyire voltak hozzáférhetők svéd tudósok számára. Talán a nyugati tudomány előtti hajbókolástól való szigorú tartózkodás tana is hevített egyes tényezőket arra, hogy a svéd és a magyar tudományos világ közötti kapcsolatokat a fent jelzett „eredménnyel” lazítsa. Szem elől tévesztették, hogy így fokozatosan a feledés homályába és az ismeretlenség sötétjébe süllyedhet az az ország

és nép is, amelyben a magyar tudományt művelték és művelik. Mindenesetre a magyar nyelvészek őszintén fájjalják, hogy munkájuk eredményei egyes országokba hosszú ideig nem juthattak el, noha maguk sokat próbálkoztak ennek elérése érdekében.

BJÖRN COLLINDER uráli etimológiai szótára nagy tudományos teljesítmény, hézagpótló mű. Megjelenése a nyelvtudomány nemzetközi jelentőségű eseménye. E szótár egy világnyelven az egész világ érdeklődő szakköréi számára megismerhetővé teszi azt, amit egy, számos országban és sok nyelven művelt tudomány munkásai az uráli szöfejtés terén egy évszázad alatt elértek, s ami éppen ezért — az eredmények szétszórtsága és kevéssé ismert nyelveken történt publikálása folytán — a nemzetközi tudományosság számára eddig hozzáférhetetlen volt.

LAKÓ GYÖRGY

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei

A következőkben csak a nyelvészeti, mégpedig elsősorban a finnugor tárgyú értekezések, cikkek rövid ismertetését adjuk.

I. kötet. 1951.

1. LAKÓ GYÖRGY: *Az egyszerű ragok keletkezésének történetéhez* (210–223. l.)

A permi translativus és prosecutivus tüzetes vizsgálata során bebizonyult, hogy egy *-t locativus rag a permi nyelvekben is kimutatható. LAKÓ RAVILÁNAK a ragok keletkezéséről szóló mélyreható elvi megállapításaira támaszkodva, amely szerint az ősi szókincsben a névmások lehettek azok a nyelvi elemek, amelyek formánsokká válhattak, felteszi, hogy a fgr. *-t és *-n3 locativusragok névmási eredetűek.

BALLY elmélete alapján RAVILA jelentésük, alakjuk és szórendi helyzetüknél fogva a névmásokat tartja valamely fogalom aktualizálására legalkalmasabbnak, s ez a körülmény vezetett a formansok kialakulására. LAKÓ egy példán mutatja be, hogyan képzel el az ősmondatban a névmás determináló, realizáló szerepét és annak raggá válását. LAKÓ példájából élesen kiviláglik, milyen termékeny lehetőségeket tár fel a finnugor és a magyar nyelvtudomány számára is az „ősmondat” rekonstruálása, a szófajok kialakulásának kutatása és a kialakulás időrendi sorrendjének megállapítása. A kérdés természetesen rendkívül bonyolult, a finnugor és az uráli nyelvek mélyreható és átfogó ismeretét kívánja meg. Ha nem akarunk pusztá spekulációval megelégedni, sok konkrét nyelvi adatra épített részletkutatásra van szükség.

2. N. SEBESTYÉN IRÉN: *Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez* (351–406. l.)

A szerző végigtekint a nyelvészeti paleontológia eddigi történetén, majd pedig saját korábbi kutatásainak eredményeit felhasználva végigvizsgálja az összes életföldrajzi adatokat a finnugor és az uráli nyelvekben azzal a céllal, hogy az őshaza területét pontosabban meg tudja jelölni.

Vizsgálódásainak eredménye szerint a keleti határ az Urál volt. Az északi határ a 67° körül húzódhatott, vagyis legészakibb határvidékként a Pecsora felső és középső folyásának vidékét, valamint az Izma partjait tekinthetjük.

A déli határt a Káma felső folyása és e folyószakasz mellékvizeinek vidéke képezte, kb. a 60. szélességi fok vidékéig, esetleg még délebbre is. A nyugati határ legalább a Viseгда közép és felső folyásának vidékéig terjedt, de lehet, hogy ennél még nyugatabbra is.

Az uráli – török szóegyeztések vagy ősrökönságra vagy uráli kapcsolatokra utalnak. Az indoeurópai jövevényszók egy része még szintén az uráli korban került át.

A finnugorság lakóhelye nagyjában összeesett az uráli őshaza területével, de kiterjedt a Vjatka felső és középső folyásának, úgyszintén a Káma középfolyásának vidékére is, északon viszont elszakadt a Pecsora – Izma vidékétől.

A szerző foglalkozik még a finn-permi és a finn-volgai őshazával is. SETÄLÄ véleményével szemben arra az eredményre jut, hogy nincs kényszerítő okunk a finn-permi és a finn-volgai őshazát a finnugorság őshazájánál délebbre tenni. Az életföldrajzi tények csak azt bizonyítják, hogy a finn-permi, ill. a finn-volgai őshaza a finnugor őshazától nyugatabbra terjedt, viszont északon nem érte el a finnugor őshaza északi határait.

N. SEBESTYÉN IRÉN nem hagyja figyelmen kívül adatainak negatív vallomását sem, és behatóan foglalkozik az uráli, ill. finnugor nyelv praeárja és árja jövevényszavaival is. Figyelembe veszi az összes kölcsönzési lehetőséget a finnugorságon belül, és nyomról nyomra haladva módosíthatja, helyesbíti, gazdagítja az őshazára vonatkozó eddigi ismereteinket.

II. kötet. 1952.

BÁRCZI GÉZA: *Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez* (347–371. l.)

Közvetlen történeti adatokkal nem tudjuk bizonyítani az ugor–török érintkezés lehetőségét, de maga a nyelv kétségtelenül igazolja, hogy az ugor együttelés korában török jövevényszavak hatoltak be a magyar–obiugor nyelvek előzményébe. Az eddig is ugorkori török jövevényként számontartott *halttyü* és *hód* szavakhoz BÁRCZI még szó szavunkat is idesorolja.

Legrégibb török jövevényszavaink, amelyek az ugarságból való kiszakadás után hatoltak be nyelvünkbe, a köztörök *j*-nek archaikus *n*, ill. *ñ* alakját tükrözik (*nyak, nyár*). Ezek a szavak azt bizonyítják, hogy az ugorkori török hatás a magyarok Urál-vidéki hazája területén is tovább tartott. Az uráli érintkezés korára hajlandó tenni BÁRCZI a *homok* és a *harang* szavakat is. Ezeknek szókezdő *h*-ja csak úgy magyarázható, hogy eredeti szókezdő mássalhangzójuk részt vett a fgr. $*k > \chi > h$ hangváltozásban. Török jövevényszavaink e legrégibb, uráli rétegébe sorolja BÁRCZI az *ér* igét is, bár nem hangtani, hanem jelentéstörténeti megfontolások alapján. Az a gazdag jelentésbeli szétágazás, szinte buja sarjadás, amit e szó mutat, csak finnugor szótőveinkben található, s ezért alig hihető, hogy e szó VII–IX. századi kölcsönzés lenne.

GYÖRFFY GYÖRGY egyetemi előadásaiban hangzottartott azon nézetével, hogy a halászatra és az állattenyésztésre vonatkozó átvételek ősbibek lennének, mint a földművelésre vonatkozók, BÁRCZI annnyival kevésbé ért egyet, mert GYÖRFFY hangtani érveit nem látja meggyőzőknek.

BÁRCZI GÉZA rendkívül világos, gondolatokban gazdag és következtetéseiben mértéktartó előadása jelentős lépést jelent a másfél évezreden át tartó török–magyar érintkezések folyamán nyelvünkbe került török jövevényszavak időrendi kérdésének tisztázásában.

BÁRCZI előadásához elsőnek SZ. KISPÁL MAGDOLNA szól hozzá. Ő az ugor korbeli kölcsönzavakhoz sorolja még az *ír* igét, amelyet chanti megfelelőjével együtt csak egy archaikus töröknyelvi **jyr* alakból magyarázhatunk meg kifogástalanul. Megkísérelti az ősi ugor–török érintkezések idejét és helyét is meghatározni. Csatlakozik STEINITZNEK azon nézetéhez, hogy az ugarság Délnyugat-Szibériában alakult ki. Az ugor együttelés végső szakaszát az i. e. IV–II. századra kell tennünk. A szomszédságban élő bolgárok jellegű török népről a szamojéd nyelv ősi török jövevényszavai is tanúskodnak.

LAKÓ GYÖRGY hozzászólásában főleg a török $*n > *ñ > j$ hangfejlődésről szól, és három olyan obiugor szót tárgyal, amelyekben a köztörök *j*-nek a szókezdő *n* a manysiban és a chanti *ñ* felel meg. Mivel pedig a fgr. szókezdő **j*-nek sohasem felel meg az obiugorban *ñ*, nem lehet másra gondolni, minthogy e szavak őstörök vagy archaikus török nyelvi átvételek abból a korból, amikor a magyarok elvándorlása után az obiugorok ősei az ugor őshaza tájain visszamaradva éltek, átszivároga az Urál szibériai oldalára is.

Az *ér* igére LAKÓ új finnugor etimológiát ajánl: keleti mari *šurəŋəm*, vagy: manysi *sartitam, sartitaxtam* ($*sarā \sim *sar-$). Lehet, hogy a manysi és a mari szavak is etimológiailag összetartoznak, s együtt felelnek meg a magyar *ér* igének. Ez a finnugor származtatás LAKÓ véleménye szerint nem zárja ki a török **är* ige átvételét. A két ige – miután hangalakban hasonlóvá vált – jelentésében is befolyásolhatta egymást. A mari és a manysi ige alapjelentése 'érint', a török szó jelentése pedig 'érkezik'.

Persze az urál-altaji ősrókság lehetőségét sem szabad figyelmen kívül hagyni. MOÓR ELEMÉR valószínűtlennek tartja, hogy az ugorok „valamely töröknek mondható néppel” érintkezésbe kerülhettek volna. Meggyőződése szerint az ugor és a török nyelvek közös lexikális elemei valami közös észak-ázsiai nyelvi forrásból származnak.

III. kötet. 1953.

1. BEKE ÖDÖN: *Néhány permi névszóképző eredete* (57–90. l.)

a) A *pi* 'fiú' szónak a komiban egyedülálló -*jan* végződésű többes számát kicsinyítő képzőnek ismeri fel, amely állatnevekben előbb kollektív, majd többes számi jelentést nyert.

b) A komi *-an*, udm. *-on* képzőnek már LEHTISALO említette azonosságát bizonyítja a mari *-en*, *-ən*, *-ın* képzővel. A kb. 1 oldalnyi bizonyítóanyag nem indokolja a kérdéshez szorosan alig tartozó komi példák 10 oldalnyi áradatát.

c) A permi *-id*, *-it* denominális névszóképzőt BEKE – BUDENZ és saját régebbi nézetétől eltérően – a mari *-t*, *-ts*, *-tš* s az obiugor *-t* képzőkkel egyezteteti.

Élvezet olvasni LAKÓ GYÖRGY világos hozzászólását (90–94. l.), amelyben BEKE sokszor nehezen kihámozható fejtegetéseinek lényegét tömören összefoglalja, a tárgyalt jelenségeket megfelelő háttérükbe helyezi és rávilágít arra, mi BEKE fejtegetéseiben az új, vagy miben tér el neves finnugor nyelvészek felfogásától. BEKE értekezését sokszor termékeny szempontokkal tudja kiegészíteni. A permi *-id*, *-it* kérdés tárgyalásában LAKÓ helyesen mutat rá BEKE azon mulasztására, hogy amikor új nézetet hirdet, mellőzi a régibb magyarázatok cáfolatát.

2. LIGETI LAJOS: *Afganisztán mongol és török nyelvei* (231–248. l.)

A bevezetésben Afganisztán iráni nyelveiről kapunk érdekes tájékoztató képet. Az Afganisztánban beszélt török nyelvek között legjelentősebbek a kisebb-nagyobb mértékben iranizált özbég és turkoman. A tudományos figyelem csak újabban fordult feléjük.

A mongol nyelv a mongol hódítás korában került Afganisztánba. Legújabb időkig az afganisztáni mongol nyelvekről csak jelentéktelen nyelvi anyag állt rendelkezésünkre, s az a hír járta, hogy Afganisztánban a mongol nyelv kihalt.

A szerző 1936–37-ben a MTA megbízásából járt ott, hogy a még fellelhető nyelvi anyagból a rendelkezésére álló aránylag rövid időben gyűjtőmunkát végezzen. A következőkben beszámol tanulmányútjáról és a gyűjtött nyelvi anyagról készülő 3 kötetre tervezett művéről.

IV. kötet. 1953.

LIGETI LAJOS: *Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése* (333–364. l.)

LIGETI előadása inkább összefoglaló, tájékoztató jellegű, de a problémák éles felvetésével, kritikai megjegyzéseivel, saját kutató munkájából merített eredeti példáival világosan megjelöli a további teendőket, a kutatás feladatait, és így a felvetett kérdést pozitív módon is közelebb juttatja a megoldáshoz.

A marizmus tudománybénító korszaka után a helyesen alkalmazott összehasonlító történeti módszertől várhatjuk az urál-altaji nyelvrokonság kérdésének tisztázását.

Az előadó áttekintő képet nyújt az urál-altaji nyelvrokonság tudomány-történetéről. Megállapítja, hogy az egyes népek történetének és ezzel együtt az egyes nyelvek jövevényelemeinek figyelmen kívül hagyása – objektív és szubjektív okok – egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a komoly kritikával dolgozó tudósok elutasító vagy igen óvakodó álláspontra helyezkedjenek. Az altaji népek közös őshazájának megállapítására tudományos igényű kísérlet sem történt.

Figyelemre méltó LIGETINEK néhány, a módszert illető megállapítása: a számszónevek és a testrészek nevének egyezése nem lehet apriori feltétele az ősrökonaságnak. Véleménye szerint hangtani, alaktani, vagy mondattani részletkérdésektől sem várható a rökonaság kérdésének tisztázása. Nagyobbvonalú, az egyes népek történeti alakulása alapján a kölcsönös nyelvi egymásrahatás lehetőségeit és tényeit részleteiben is feltáró kutatómunkára van szükség. Egyelőre még arra a kérdésre sem tudunk biztos és megnyugtató választ adni, hogy van-e egyáltalán „altaji” nyelvcsalád. Az egyes altajinak feltételezett nyelvek (török, mongol, mandzsu-tunguz és esetleg koreai) történetét nem ismerjük eléggé alaposan, s az eddigi biztosítottak vehető részeredményeket nem tudjuk egységes képpé kerekíteni, azok bizonyos tekintetben egymásnak ellentmondanak, vagy legalábbis nem egészítik ki egymást oly módon, hogy általános következtetéseket vonhatnánk le belőlük: ... „az eddigi kutatásokból egy olyanféle különös kép alakul ki, mintha valami furcsa kettősséggel kellene számolni az altaji nyelveket illetőleg: a török szerves kapcsolatban áll a mongollal, másfelől szoros kapcsolat mutatkozik a mandzsu-tunguz és a mongol között. E kettősségen túl, kimondatlanul, egy még különösebb helyzet-kép körvonalai bontakoznak ki: a mandzsu-tunguz semmilyen kapcsolatban sincs a törökkel.”

Érdekes és részletes tájékoztatót nyújt LIGETI az egyes altaji népek nyelvemlékeiről, az egyre szaporodó tudományos kiadványokról, és bepillantást nyerünk e népek történetébe is, amely bőséges alkalmat nyújtott nyelvi kölcsönhatásra, sőt bizonyos fokú keveredésre is. Számos tanulságos példán bemutatja, mily sok eredménnyel kecsegtet e területen a kutató munkája.

V. kötet. 1954.

BEKE ÖDÖN: *Újabb finnugor alaktani kutatások* — Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. febr. 16-án tartott felolvasó ülésén. (39–70. l.)

1. Egy állítólagos többesjel a komi nyelvben

BEKE annak bizonyítására, hogy a *-jan* végződés a komi nyelvben nem lehet többesszámi jel, példákat sorakoztat fel arra, hogy a többes szám jele a komiban, az udmurtban és a mariban *g y a k r a n* használatos kollektívumot jelölő funkcióban. Azt, hogy a *ma* kollektív funkcióban használatos *-jan* végződés nem lehet többesszámi jel, csak azzal lehetne alátámasztani, hogy a komiban a többes szám jele *s o h a s e m* szolgál a kollektívum kifejezésére.

A többes számnak kollektív funkcióban való használata BEKE szerint nem eredeti sajátosság a finnugor nyelvekben, hanem a mari és a permi nyelvekben kétségtelenül török hatás alatt keletkezett. Erre vonatkozólag utal az olasz és a spanyol nyelvekben megfigyelhető hasonló jelenségekre.

Anélkül, hogy BEKE állításának igazát cáfolni akarnánk vagy tudnánk, rá kell mutatnunk arra a különös bizonyítási módszerre, amely tételt inkább cáfolja vagy legalábbis gyengíti. Az a tény ugyanis, hogy valamely nyelvi jelenség, itt a többes szám kollektív funkciójú használata, különböző nyelvekben (török, olasz) egymástól függetlenül előfordul, semmiképpen sem támogatja azt a feltevést, hogy éppen a mariban és a permiben ne fejlődhetett volna ki önállóan, és azt „kétségtelenül” török hatásnak kelljen tulajdonítanunk.

A *-jan* végződés az előadó szerint tulajdonképpen genitivusrag, ill. eredetileg az adessivus ragja. Bizonyítékul példamondatokat idéz, amelyekben a permi genitivus (alakilag adessivus) és a mari genitivus kollektív jelentésben szerepel. Ez a bizonyíték azonban csak jelentéstani jellegű, s hasonló jelenség sok más nyelvben is megfigyelhető, a *-jan* végződés adessivusi voltára csak indirekt bizonyítékként fogadható el.

Szerintünk — LAKÓ GYÖRGY szavaival élve — a *batejan* és a *tšojidjan*-féle alakok *-jan* végzete továbbra is magyarázatra vár.

2. Mégegyszer a komi *-an*, udmurt *-on* igenévképzőről

Az előadó múlt évi előadásában a permi igenévképzőt a mari *-en*, *-ən*, *-ən* határozói igenévképzővel egyeztetette. Most e képzőnek a manysi participiumképzővel való azonoságát bizonyítja annak megemlítése mellett, hogy a képző a mordvin *-n* deverbális névszóképzőben, továbbá a magyar és a permi infinitivusképzőkben is fellelhető.

3. Egy permi deverbális névszóképzőről

A permi nyelvekből ismert udm. *-os*, *-äs* (*-es*), komi *-as* (*-es*, *-is*) deverbális névszóképzőt mutatja be számos példán. A példák alapján megállapítja, hogy a magánhangzó „jelentestelen elem”, s a tulajdonképpeni képző csak *-s*.

4. A magyar múlt idő jele

Az újabb szövegkiadásokból bőséges példaanyagot idéz arra, hogy az *-m* képzős participium perfectum — hasonlóan, mint a magyar *-t*, *-tt* végű múlt idejű igenév — az ugor és a permi nyelvekben igen gyakran és elvétele a lappban és a nyenyecben is használatos verbum finitumként a múlt idejű cselekvés kifejezésére.

5. A permi határozatlan névmások

BEKE előadásának ebben a fejezetében rendkívül heterogén anyagot tárgyal; gondolatmenetét, eredményeit, továbbá azt, mi az új, a szerzőtől származó az anyag-halmazból szinte lehetetlen kihámozni. Az anyag világosabb elrendezése, a bizonyító eljárás logikusabb menete és az eredmények összefoglalása — meggyőződésünk szerint — lényegesen emelné a dolgozat értékét.

A dolgozat eredményei — ha jól értettük — a következők:

a) Az obiugor, a mari és az udmurt nyelvek határozatlan névmásai nem rokoníthatók a magyar határozatlan névmások *vala*- előtagjával, mert a rokonított elem ezekben a nyelvekben tatár jövevényező.

b) A határozatlan névmás a finnugor, különösen pedig a permi és a mari nyelvekben eredetileg kérdőnévmás volt, s kérdőnévből fejlődtek a feltételes és a választómondatok kötőszavai is.

Az a) megállapítással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az obiugor, a mari és az udmurt nyelvek határozatlan névmásai első elemének tatár jövevényként való elkönnyelése csak akkor lehet végleges és meggyőző, ha a tatár *ällä* 'vajon, vagy talán' szó török — tatár rokonságát felderítettük. BEKE idézi BUDAGOV véleményét, hogy a tatár *ällä*, *älä* „elszigetelten áll a törökségben; valószínűleg a népryelvi orosz *али*, *äli* (= *ули*) 'vagy, vagy talán' átvétele". Megemlíti még, hogy sem KANNISTO, sem PAASONEN nem sorolja a kérdéses névmás-elemeket az obiugor nyelvek török elemei közé. WICH-

MANN az udmurt és a tatár alakok egyezésére csak utal; csupán RÄSÄNEN sorolja a mari szót a biztos tatár jövevényszavak közé. Ezek után meglepően hat BEKE hirtelen fordulatot bekövetkező kategorikus megállapítása: „Tehát szó sem lehet finnugor örökségről, csakis tatár jövevényszóval lehet dolgunk.” (62. l.)

VI. kötet. 1954.

HARMATTA JÁNOS: Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban (341–351. l.)

HARMATTA vallatára fogva az antik írók Kelet-Európára és Nyugat-Ázsiára vonatkozó tudósításait, az iráni *āmādaka* 'nyershúsevő' szóból származó *Amádoxos* névvel jelölt népet az obi-ugorokkal azonosítja, s lakóhelyüket az antik források alapján a Volga-Káma szögben lokalizálja. A 'nyershúsevő' jelentést a manysi eredetmondával és azzal az ismert ténnyel támasztja alá, hogy a szamojédoknál máig is él a nyershúsevés szokása. Az ókori adatokat és a XIX. században feljegyzett manysi történeti hagyományt szépen hidalja át egy XIII. századi orosz forrás, amely a Káma vidéken egy сыроядцы 'nyershúsevők' népet említ. E népnév tehát a középkorban is még sokáig fenntartotta magát. — Az ugorok — ez Harmatta szép dolgozatának legkonkrétabb eredménye — az i. e. V. században valóban a Volga-Káma összefolyásának vidékén lakhattak.

JÓKAY ZOLTÁN

*

VII. kötet. 1955.

1. BEKE ÖDÖN: Ismeretlen és ritka névszóképzők a mari és a permi nyelvekben (1–8).

Dolgozata első részében a szerző a mari *-ma* igevévképzőt (UJ. *pâštma'feršte u'ke* 'nincs azon a helyen, ahova tettem v. tették' 1. l.; B. *umalmašte, košmašte* 'alvás, evés közben' 21.) tárgyalja. Megállapítja, hogy a mari *-ma* képző a *-maš* (*-ma*, *-mā* + *-aš*, *-āš*) képző inessivus- és illativus-ragos alakjaiból elvonással keletkezett. A **-maššštā*, **-maššškā* alakokból *-maštā*, *maškā* összevont alakok keletkeztek, majd a nyelvérzék a *-štā*, *-škā* végződést inessivus-, illetőleg illativus-ragnak érezte, és elvonta belőlük a *-ma* igenévképzőt.

A dolgozat második részében a komi *-in*, *-in* deverbális névszóképzőről olvashatunk. E képzőnek az udmurtban sokszor az *-on* deverbális névszóképző felel meg, vö. km. *tojin* 'Mörserkeule, ~ udm. *tujon* 'mozsártörő' (6. l.); kmSz. *keltin* 'kleines Zugnetz' ~ udm. *kallon* 'kerítő háló, vonó háló; Zugnetz' (uo.). Minthogy az udmurt *-on* képzőnek a komiban *-an* a szabályszerű megfelelője, BEKE a komi *-in*, *-in* névszóképzőt a komi *-an* deverbális névszóképző alakváltozatának tekinti. Megállapítja, hogy a voltaképpeni képző csak az *-n*, az előtte lévő vokális „nem jelentős elem”.

2. IORGA IORDAN: A román nyelv kialakulása és alkotóelemei (371–386), Hozzászólások (387–402).

A román nyelv egyrészt az őslakosság nyelvének és a római gyarmatosítók latin nyelvének, másrészt pedig a romanizálódó lakosság és a közéjük betelepült szlávság nyelvének kereszteződése útján jött létre. A győztes nyelv mindkét esetben a latin volt, bár ez is gazdagodott a legyőzött nyelvek bizonyos (főleg szókincsbeli) elemeivel. Tehát a román nyelv alkotóelemei: a trák szubsztrátum, a latin réteg és a szláv szupersztrátum.

3. KŰEZZA ISTVÁN: A magyar állami és jogi terminológia eredete (237–243), Hozzászólások (244–266).

Cikke első felében a szerző a magyar állami terminológia szláv elemeit tárgyalja. Véleménye szerint állami terminológiánk szláv része délszláv eredetű és nem egy nyelvből származik. Így bolgár eredetű az *asztalnok*, *vajda*, s talán az *udvarnok* (240. l.) szavunk; közelebből meghatározhatatlan, de déli-szláv nyelvből vettük át az *ispán*, *zászló*, *vitéz* (uo.) szavakat. A magyarba tehát nem egy kész állami terminológia került át valamelyik szláv nyelvből, hanem ez a terminológia a magyarban alakult ki egyrészt eredeti, másrészt különféle nyelvekből kölcsönzött kifejezések segítségével.

MOLNÁR ERIK szerint a magyar állami terminológia egy kész szláv terminológia átvétele. Ez a felfogás, mivel nem reális tényeken alapszik, nem állja meg a helyét.

Tanulmányában KŰEZZA röviden foglalkozik jogi műszavaink szláv részével is. Jogi terminológiánk (*kamat*, *perel*, *panaszol*, *porozsló*, *vádol*, *zálog* 241. l.) — néhány közelebből meghatározhatatlan eredetű szót nem számítva — déli-szláv eredetű.

VIII. kötet. 1956.

1. FEKETE LAJOS: A *siyāqat* írástípus a török pénzügyigazgatásban (1–83).

A címben megjelölt dolgozatában FEKETE LAJOS az oszmán-török pénzügyigazgatás sajátos írástípusáról, a *siyāqat*-írásról értekezik (az oszmán-törökben a költészethez, a magánéletnek stb. külön írástípusa volt). A tanulmány a magyar nyelvészeti kutatás számára is jelentős. A *siyāqat* írással írt hódoltság korabeli török oklevelekben ugyanis magyar szavak (különösen hely- és személynévek) is gyakran előfordulnak.

2. LAKÓ GYÖRGY: Zsirai Miklósemlékezete (1892–1955) (293–8. l.).

A szerző cikkében az 1955-ben elhunyt kiváló finnugor nyelvész, Zsirai Miklós tudományos munkásságát méltatja.

IX. kötet. 1956.

1. EMIL PETROVICI: A román fonémarendszer rövid vázlata (1–11). Hozzászólások (12–25).

A szerző szerint a románban nincsenek diftongus-fonémák, mint korábban vélték hanem csupán magánhangzó- és mássalhangzó-fonémák. A régebben diftongusoknak tekintett hangok tulajdonképpen monoftongusok; az ún. „diftongusok” előtagjai a megelőző mássalhangzók járulékaiknak tekintendők. Ilyenek: *vinerea*, ejtés szerint: *vinera* 'péntek' (3. l.), *soare*, ejtés szerint: *sware* 'nap' (4. l.). E szerint a románban a mássalhangzók hangszínének négy osztálya van: 1. semleges (*p, b, m*), 2. palatalizált (*p', b', m'*), 3. labializált (*p^o, b^o, m^o*), 4. palatalizált-labializált (*p^o, b^o, m^o*) mássalhangzók.

A román magánhangzók labiális és illabiális hangokra tagolódnak.

PETROVICI úgy véli, hogy a román nyelv ezen fonéma-rendszere szláv, közelebből leleti-bolgár hatásra alakult ki.

2. Vita a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című tanulmánykötetről a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságában 1955. október 27-én: BENKŐ LORÁND elnöki megnyitója (91–92), TEMESI MIHÁLY vitaindító előadása (92–106), Hozzászólások (106–150).

TEMESI MIHÁLY vitaindító előadásában a kötet tanulmányain végighaladva behatóan foglalkozott az azokban tárgyalt helyesírási problémákkal. Az előadást követő vitában nyelvészeken kívül pedagógusok, geográfusok és más szakemberek is részt vettek.

3. Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről. TOMPA JÓZSEF vitaindító referátuma (303–15). Melléklet: A fokozás (316–24), Hozzászólások (324–83).

TOMPA JÓZSEF vitaindító referátumában ismertette a munkaközösségnek a készülő leíró nyelvtan néhány vitás kérdésében kialakult mai álláspontját. A referátum a készülő leíró nyelvtan több fontos területére (a toldalékok, a nominális és a nomino-verbális állítmány, a jelentés, a szófajok, a szótövek, a szintagmák stb. tárgykörére) kiterjeszkedett.

A 316–24. lapon a készülő leíró nyelvtannak „A fokozás (comparatio)” című fejezetét olvashatjuk.

TOMPA JÓZSEF gondolatébresztő referátumát számos értékes hozzászólás követte (324–83).

RADANOVICS KÁROLY

Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára

Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956. 710 l.

„Tágul a szabvány tér, szárnyal a csonka idő” – írja KERESZTURY DEZSŐ a tudós professzor ünneplésére szánt díszes kiállítású Emlékkönyv élére helyezett ékes disztichonában. Mély értelmet nyernek e sorok, ha elolvassuk BÁRCZI GÉZA magvas jellemzését PAIS DEZSŐ tudományos munkásságáról és egyéniségéről (9–22. l.), és ha csak futólag is áttekintjük eddig megjelent műveinek sorozatát MIKESY SÁNDOR gondos könyvészeti összeállításában (677–685. l.). A fonetikától, hangtörténetig a stílustörténetig és az általános nyelvtudományig nincs nyelvészeti tudományunknak olyan területe és a finn-

ugor őskortól napjainkig nincs olyan korszaka, amelyben Pais lényegeset, újat ne alkotott volna.

Minden gondolat, ötlet, kezdemény, tudományos eredmény — mint vízben a hullámgyűrű — továbbbrezdül egyre szélesedő körökben. Egy tudóselet eredményeit nemcsak műveinek sorozatán mérhetjük le, hanem alkotásainak, egyéniségének hatásán, a belőlük kiinduló hullámgyűrűk intenzitásán is. Hetvenedik születésnapján a tiszteletére kiadott Emlékkönyv mintegy 120, más-más szerzőtől származó rövid tanulmánya, cikke bőségesen bizonyítja, hogy PAIS DEZSÓ tudós szelleme milyen nélkülözhetetlen vezérlő fényforrás ősi történelmünknek, nyelvünk fejlődésének, alakulásának vizsgálatában.

Az Emlékkönyvben megjelent cikkekről, tanulmányokról MOLNÁR JÓZSEF (MNY. LII, 376—383.) röviden már beszámolt. Az alábbiakban csak a finnugor nyelvtudományt közelebbről is érintő dolgozatokat ismertetjük röviden.

*

Hasznos, ösztönző munkát végzett HAJDÚ PÉTER „A szamojéd nyelvhasználat Magyarországon” című dolgozatával (50—57. l.). Ismerteti az eddigi kutatások történetét és eredményeit. Rámutat e nyelvtudományi ág újabb fellendülésére és arra, hogy a szamojéd nyelvek vizsgálata nemcsak a finnugor, hanem a szibériai, sőt a belsőázsiai nyelvekre nézve is fontos. A szamojédok nagy szerepet játszottak Szibéria régi történetében, és nem kis részük van Szibéria nyelvi és etnikai arculatának kialakításában. „Az előttünk álló feladatok olyan nagyok és szétágazók, hogy a jelenleg rendelkezésre álló szakemberek aligha tudják azt elvégezni. Fiatal, új erők nevelése és munkába állítása feltétlenül szükséges” — hangsúlyozza HAJDÚ cikke végén.

BALÁZS JÁNOS (127—133. l.) a *leg-* felsőfokjelet a fgr. eredetű *lë-* tö *-g* (fgr. **-g~*-k*) lativusragos alakjának magyarázza nyelvtörténeti és jelentéstani okfejtéssel.

KLEMM IMRE készülő fgr. összehasonlító mondattanából mutatja be a létige mondattni szerepéről szóló részletet (224—230. l.). Fő megállapítása az, hogy „a névszó-igei állítmány nem finnugor alapszavai sajátság, hanem az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött a névszó állítmányból különböző mértékben.”

A jelentő módú múlt időben és a feltételes módban „természetszerűen” előforduló létige — KLEMM szerint — eredetileg igenév volt; az állítmány névszó része ennek jelzője, s mint ilyen eredetileg a többes számú létigenév mellett is egyes számban állt.

KLEMMnek — úgy érezzük — mélyreható fejtegetései ellenére sem sikerül az ősi finnugor nominális mondatból következetesen és megnyugtató módon levezetnie az összetett állítmányú mondatot. Nyílt kérdés marad továbbra is a szamojéd és a mordvin nyelvek mód- és időjeles névszóinak problémája. Az ugyanis, hogy valamely nyelvben a névszó mód- és időjeleket vehessen fel, fejlett igeragozási rendszert feltételez, amely a nominális mondat szerkesztési típustól időben is igen messze esik. — A magyar *nap-levő*-féle szerkezetekkel kapcsolatban felmerül bennünk az kérdés is, hogy vajon lehetetlen feltevés-e az, hogy a létigenév nemcsak a múlt idejű és a feltételes módban, hanem a jelen idejű mondatokban is fellelhető, és a névszó itt is jelzői funkciót töltött be mellette.

Nem meggyőző KLEMMnek az a régebbi felfogásával ellentét, itt kifejtett új felfogása, hogy a határozót tartalmazó mondatokban a létige eredetileg megvolt s csak a fejlődés folyamán maradt el bizonyos esetekben. Úgy véljük, hogy a két felfogás között az igazság középen van: mindkét mondat típus elterjedt egymás mellett párhuzamosan azon ősi kortól kezdve, amikor a szófajlag neutrális szó mondattni funkciója szerint kezdett differenciálódni, — egészen maig aszerint, hogy a létezés nyelvi kifejezését a beszédhelyzet vagy gondolatartalom megkívánta-e, vagy sem. Nyilvánvaló, hogy a két típus egymás kölcsönös és állandó hatásának van kitéve, és így érthető, hogy egyes nyelvekben az egyik, más nyelvekben a másik került uralomra, vagy — egyes nyelveken belül — bizonyos szerkezeti típusú mondatokban a létigés, más szerkezeti típusú mondatokban a létige nélküli forma lett általánossá. Egyes nyelvek viszont, így a szamojéd és a mordvin nyelvek, mint egyeztető megoldást, kifejlesztették a ragos és a ragtalan névszó sőt a határozószó igei ragozását. Hogy a szamojédban és a mordvinban határozóragos névszó, sőt határozószó is felveszi az igei mód- és időjeleket és személyragokat, ebből — úgy látom — arra következtethetünk, hogy a ragtalan és a ragos alakokat itt nem szabad élesen elválasztanunk egymástól, hiszen a ragok többsége is névszó (főnévi és névmási) eredetű.

TEMESI MIHÁLY kérdésfelvetése (242—247. l.): tekinthetjük-e névszó állítmánynak a létige nélküli mondatokban állítmányi funkcióban megjelenő határozóragos, névutós vagy kiegészült személyes névmási alakokat, a fentiek szerint nemcsak a gya-

korlati elemzés problémája, hanem a finnugor nyelvtudománynak is alapos vizsgálatot igénylő és megoldásra váró kérdése.

JUHÁSZ JENŐ „Szómagyarázatok” című cikkében (310–314. l.) a *madár* szavunk *mad-* tövéhez ajánl ötletes finnugor etimológiát, továbbá a *játék*, *játszik* BUDENZ-féle chanti egyeztetését hangtani magyarázattal igyekszik alátámasztani. Érdekes és figyelemre méltó ötlete a magyar *kilenc* szó *kül-*, *kile-* elemének egyeztetése a fgr. ’nyelv’ jelentésű szócsaláddal.

KÁLMÁN BÉLA a barslédeci nyelvjárásból adatokat közöl fosztóképzőnk ősi *-tel*, *-tál* előfordulására (*hirtel*, *mezejtel*, *sájtál*), ami eddig csak a *meztálláb* összetételből volt ismeretes.

Ugyancsak a barslédeci nyelvjárásban találta meg az ugor eredetű *nevel* szavunknak régen kihaltnak vélt *mövet* alakját. (318–324. l.)

MÉSZÖLY GEDEON „A *búz* szó eredete és hangtani tanulságai” címen (351–355. l.) kimutatja, hogy az *ézés* ~ *édés*, *vizes* ~ *vides*, *bízés* ~ *bidés* stb. példákban megfigyelhető *z* ~ *d* megfelelés a magyar nyelv külön életében végbement *z* ~ *d* változás eredménye, amely csak rövid magánhangzó + *s* előtt következett be, és a feltételezett finnugorkori fokváltakozáshoz köze nincs. Ugyancsak magyar fejleménynek tekinti a fgr. szóközépi **k* (> *χ*) ~ *j* (*ǵ*) megfelelést is, és kimondja, hogy a finn és a lapp nyelvbeli fokváltakozás nem finnugorkori nyelvi jelenség. A finnugor korban sem a mássalhangzókat, még kevésbé a magánhangzókat érintő fokváltakozás – a szerző véleménye szerint – nem volt.

NÉMETH GYULA az eddigi finnugor és iráni egyeztetésekkel szemben *úr* szavunkat egy török *ujur* méltóságnévből vezeti le.

K. SAL ÉVA a *folyik* igére talál finnugor etimológiát (370–373. l.). Igénket a chanti Obd. *poljida-*, Kaz. *pǵliti*, Ni. *pǵliti* stb. ’buzog, bugvog, csobog, előtör (víz), árad, megjelenik, rajzik, végtelen sorokban száll (madár)’ stb. jelentésű, minden chanti nyelvjárásban előforduló igével egyezteti. Megjegyzi, hogy a szó hangutánzó eredetű, hangutánzó jellegét azonban a magyarban a *p* > *f* hangváltozás után elvesztette.

CS. FALUDI ÁGOTA Karjalainen chanti szótára alapján vizsgálja a főnévi igenév képzőjében fellépő magánhangzóilleszkedést egy sereg délchanti nyelvjárásban (607–610. l.). Megállapítja, hogy a mélyhangú képzőváltozat mindenütt „visszavonulóban” van. A szerző néhány kifejezéséből arra következtethetünk, hogy ő a keleti és gyéren a déli chanti nyelvjárásokban felfedezhető magánhangzóilleszkedést nem kifejldő, hanem egy régebben általános, ma már eltűnő nyelvsajátság képviselőinek tekinti.

FOKOS DÁVID a finnugorságban előforduló fok- és mértékhatározók típusait vizsgálva megállapítja, hogy azonos típusok jellemzők a török, sőt a mongol nyelvekre is. Felveti a kérdést, vajon itt észjárásbeli egyezést kell-e látnunk, vagy pedig ősi, azonos fejlődési tendencia nyomát (610–616. l.).

ERKKI ITKONEN (616–622. l.) a fgr. **ð* hang folytatójaként szó elején és két mássalhangzó első elemeként a kései őslappban **θ* hangot vesz fel; a **-θv-* hangkapcsolatban a zöngétlen *θ* hatása alatt keletkezett a *-θf-* hangcsoport. A szó elején a fejlődés a következő: *θ* > *h* (> *f* *uo* előtt). A vázolt hangfejlődés alapján svédlapp *kåtfo* nem lehet finn kölcsönszó, mint UOTILA vélte, hanem csak eredeti megfelelés.

A továbbiakban ITKONEN cáfolja PAASONEN etimológiáját: f. *pinta* ’Oberfläche, äussere Haut’ ~ mdM. *pondā*, *pondā* ’Körper, Leib’, és a mordvin szót részletes hangtani és jelentéstani indokolással a f. *ponsi* ’Stielgriff, Griff, Stiel’ szóhoz kapcsolja, idevonva – TOIVONEN nyomán – a mari *pa’ndā*, *po’ndā*, *-βondo* ’Strauch, Pflanzenstengel’, udm. *pud* ’Stiel, Pflanzenstengel, Strauch’ szavakat is.

Végül a norvéglapp (FRIIS) *budaš* ’canalis, rivus, qui ex alveo majore dividitur atque leniter in eundem retro influit’ szóról állapítja meg, hogy összetartozik a f. *pudas* szóval, de aligha mint eredeti megfelelés, hanem mint a finnból való kölcsönzés. Az idevont obiugor szavak és a vélt számojéd megfelelés a szerző szerint különválasztandók.

LAURI KETTUNEN (622–625. l.) a *Kaleva*, *Kalevi* szavakat a f. *kali*, gen. *kale(n)* ’straff, hart’ szavakból magyarázza igen természetes alak- és jelentésfejlődéssel.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA (625–629. l.) a magyar *-tal*, *-tál* és a manysi *-tal*, *-tál*, *-töl*, *-tül* fosztóképző végmássalhangzójában az *-l* ablativusragot ismeri fel. Világos okfejtésében talán csak a *való* igenévnek tulajdonított kettős analógiás szerep vitatható, a képző elemzése és magyarázata azonban enélkül is meggyőző.

LAKÓ GYÖRGY (629–630. l.) a permi nyelvek *kjd*, *kid* ’Spreu, Kleie’ szavára vonatkozó ötletét közli. A permi szót a mari *kinde* ’Getreide, Brot’ szóval véli egyeztethetőnek, bár az *i* ~ *ǵ* megfelelést maga sem találja egészen megnyugtatónak.

LAVOTHA ÖDÖN (630–634. l.) gazdag példatára sem győz meg arról, hogy a fgr. **β* reflexív igeképző manysi megfelelőjének eredeti funkciója szenvedő volt, s a reflexív

funkció ebből fejlődött. Hogy a mai manysiban a képző túlnyomóan passzív funkcióban lép fel, még nem bizonyítotték e funkció prioritása mellett. A példák fordított sorrendben való csoportosításával a tétel ellenkezőjét is lehetne bizonyítani. Lélektani szempontból mindenesetre a reflexivitás szemlélete látszik elsődlegesnek, s a reflexivumtól a passzivumig éppen olyan egyszerű és rövid az út, mint a passzivumtól a reflexivumig.

RADANOVICS KÁROLY (635–637. l.) a chanti *éyalt*, *elti* névutók névmási eredetét elemzi és bizonyítja. Az *éyalt* következő elemekből épült: *e*- közelre mutató fgr. névmás + *-u*, *-γ* (*-χ*) névmásképző elem + *-l* (*-A*, *-t*) ablativusi és *-t*, *-ti*, *-ta* locativusi rag. A névutó eredeti jelentése tehát 'innen', 'ez'-ről volt. A déli és a keleti nyelvjárásokban a névutó *-öy* stb. ablativusi raggá fejlődött.

N. SEBESTYÉN IRÉN (637–641. l.) merész feltevése szerint a *Némvagy*, *Mavagy*, *Némél* védőnevek ősi uráli szerkezetek maradványai, s bennük a *-vagy*, *-él* tag nominális jellegű neutrális szónak tekintendő. A szerző szerint ezen ősi szerkezetekből fejlődtek a *Némvaló* típusú személynévek, sőt a *nap*–*levő*-féle szerkezetek is. Ezek tehát nem analógiás úton, nem is szerkezetkeveredéssel keletkeztek, mint KERTÉSZ (NyK. XLIII, 93) vélte, hanem visszavezethetők a nyenyec *gae*-val való összetételek alapján feltételezhető *nap lev(sz)* típusú szerkezetekre, amelyekben a második tag éppen olyan ősi, a szófajok elkülönülését megelőző nyelvi állapotot tükröző nominális értékű neutrális szó volt, mint a *Némvagy*, *Mavagy*, *Némél* személynévek *vagy*, illetőleg *él* tagja és a *gae* szóval való nyenyec összetételek *-gae* eleme.

B. A. SZEREBRENNYIKOV (641–645. l.) azt a kérdést veti fel, hogy a finnugor nyelvekben az azonos alakú, de ellentétes jelentésű igeképzők különböző eredetűek-e, s csak később váltak homonimá, vagy pedig etimológiailag összetartoznak, s jelentéselkülönüléssel nyerték ellentétes jelentésüket.

A kérdés eldöntése céljából a szerző a fgr. *ǵ-s preteritum egy sajátosságára utal. A fgr. nyelvekben – mint ismeretes – a *ǵ*-vel képzett preteritumnak nincs semmiféle határozott aspektusa, és a szövegösszefüggés szerint jelenthet mind tartós, mind pedig befejezett cselekvést. Így nyerhetett a preteritumban szereplő egyetlen képző kettős funkciót.

A szerző véleménye tehát az, hogy a formájukban azonos, de ellentétes jelentésű igeképzők etimológiailag azonosak.

U. KÓHALMI KATALIN (652–655. l.) egy a mandzsu-tunguzból a mongolba is átkerült szónak (mongol *boŋqūr* v. *boŋqōr* 'a nyíl hegye alá erősített nehezék, gomb') már HAJDÚ PÉTER által feltételezett uráli (szamojéd v. chanti) eredetéből von le hangtani és kronológiai tanulságokat.

JÓKAY ZOLTÁN

Nyelv és Irodalom

Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. I. Szeged, 1955. 151 lap.

A szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara „Nyelv és Irodalom” címen új folyóiratot indított. A folyóirat első évfolyama 1955-ben jelent meg BARÓTI DEZSŐ és MÉSZÖLY GEDEON szerkesztésében.

A kötet első cikkében (3–5. l.) BARÓTI DEZSŐ a szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara nevében köszönti MÉSZÖLY GEDEONT, a kiváló nyelvtudóst, 75. születésnapja alkalmából.

Az alábbiakban e változatos tartalmú kiadványnak csupán a nyelvészeti tárgyú cikkeit szándékozunk bemutatni.

1. MÉSZÖLY GEDEON: Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája (7–32. l.).

A szerző a *darvadczik* igét a *daru* főnév *-doz* képzős származékának tekinti. A *darvadozik* szónak 'több emter a sötétben beszélget' a jelentése. A szónak eme jelentése MÉSZÖLY szellemes magyarázata szerint a darvaknak abból a szokásából eredt, hogy alkonyatkor valamelyik sekély vízi szíkes tóba szállva, csoportosan zajongani, mulatozni szoktak. A *darvadczik* szót TÖMÖRKÉNY vitte be az irodalomba. Az ő hatására JUHÁSZ GYULA egyik költeményében is felbukkan.

A másik szó, amelyet MÉSZÖLY tárgyal, a *róna*. A szó szláv eredetű, és eredeti jelentése 'vízes árok', aszálykor: 'kiszáradt árok'. CSOKONAMAI 'rétségi út', KÓNYMÁL pedig 'víz növények szegélyén víztükrök' jelentésben fordul elő. Az irodalmi nyelvben 'síkság' jelentésben először BARÓTI SZABÓ DÁVIDNÁL, majd VÖRÖSMARTYNÁL bukkan fel.

A róna szó 'végtelen síkság' jelentését BAJZA közvetítése révén voltaképpen PETŐFI költészete honosította meg az irodalmi nyelvben.

2. NYÍRI ANTAL: A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből (73–87. l.).

NYÍRI ANTAL tanulmányában a tűzgerjesztés ősi módjáról, az acéllal, a kovával és a taplóval történő tűzesiholásról értekezik. Dolgozatában a tűzszerzám ezen három része közül a harmadikat, a *taplót*, és a vele kapcsolatos *szén* szót tárgyalja.

A *tapló* tűzesiholásra alkalmas, fán termő gombát jelent. Hasonló hangalakú szó jelöli a 'tapló' fogalmát a manysiban is: *täplex* 'Zunder'. A SzófSz. szerint a rokon nyelvi megfelelés ellenére a magyar *tapló* török jövevényszó, s valószínűleg a manysi *täplex* is törökből való kölcsönzés. NYÍRI valószínűbbnek véli az indoeurópaiból (a *tep-* 'warm' szótövből) való származást.

A 'tapló' fogalma azonban NYÍRI szerint is ismeretes volt a finnugorságban, s közös neve a legtöbb rokon nyelvben megtalálható: ms. *sēniy* (pl. *sēnyet*) 'Baumschwamm'; cht. *tšijet sänax* 'Zunderschwamm (an der Birke)', *tšijesj sänax* 'eigentlicher (grosser) Zunderschwamm (an der Birke und der Espe)', chtÉ. *sän* 'Zunder'; mari *šen* 'Zunder', *šin* 'Pilz, Schwamm, Zunder'; udm. *senka* stb. 'Zunder, Schwamm'; lp. N. *čadna g. čana* 'fungus betulae, unde fomes praeparatur'; fi. *sieni* 'gomba, szivacs' (77–8).

NYÍRI a felsorolt rokon nyelvi szókkal a magyar *szén* szót is összekapcsolja. A *szén* szavunk jelentésképződését következőképpen vázolja: 1. 'Baumschwamm, Feuerschwamm, Zunder' > 2. 'glühendes Feuer, Feuer' > 3. 'glühende Kohle' > 4. 'Kohle' > 5. 'Steinkohle'.

A NYÍRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható (NyK. L. 215–8). A SzófSz. szerint a *szén* szónak egyedül a lappban van megfelelője: *čidna* 'Kohle'. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a *szén* szavunk a NYÍRI által felsorolt rokon nyelvi szókkal valóban összetartozik.

NYÍRI szerint a rokon nyelvi szavak közül az eredetibb alakot nem az egytagúak, hanem a kéttagú (chanti *sänax sänax*, ms. *sēniy*, udm. *senka*) alakok képviselik. NYÍRI-ek ezzel a felfogásával nem érthetünk egyet. A két szótagú obi-ugor szók ugyanis -x, -y < fgr. *-k kicsinyítő képzővel vannak ellátva (vö. LAKÓ: NyK. L. 215–8). Ugyanez a kicsinyítő képző van a következő szókban is: fi. *kajava* (< *kaja-ya) 'sirály' ~ msÉ. *χājēχ* 'Möwe'; msÉ. *lāpēχ* 'Schmetterling' (l. LAKÓ: i. h.). Az udmurt *senka* -ka eleme szintén deminutív képző. Ugyanez a képző található az udm. *niłka* 'leányka' szóban is (vö. LAKÓ: i. h.).

A chanti *sän*, a mari *šen*, *šin*, a finn *sieni* és a magyar *szén* (amennyiben ez ide tartozik) nem tartalmaznak képzőelemet, tehát feltétlenül ezeket kell eredetibbeknek tekintenünk, és nem az előbb tárgyalt képzős alakokat.

3. MOÓR ELEMÉR „Slavo-germanica” című cikkében (107–122. l.) a magyar nyelvnek néhány szláv közvetítésű német jövevényszavát tárgyalja.

4. VELCSOV MÁRTONNÉ „Megjegyzések a Nyelvtörténeti Szótár néhány adatához (122–32.)” címen kimutatja, hogy az NySz. a *von* ige *vonsz* és az *öv* ige *ősz* -sz praesens-képzős alakváltozatait gyakran összecsereéli.

5. PÉTER LÁSZLÓ „Mészöly Gedeon munkássága” (141–51. l.) című cikke MÉSZÖLY eddig megjelent műveinek bibliográfiáját tartalmazza.

Megállapíthatjuk, hogy a szegedi „Nyelv és Irodalom” értékes és színvonalas számmal indult meg. Bízást remélhetjük, hogy a folytatás méltó lesz a szép kezdethez.

RADANOVICS KÁROLY

Manysi és chanti nyelvű kiadványok

(1946–1956)

Az a manysi nyelvi anyag, amelyet MUNKÁCSI és KANNISTO áldozatos gyűjtő munkájának köszönhetünk, immár több mint félévszázados. Az említett szövegek azonban nyelvjárásiak, hiszen Munkácsi és Kannisto idejében nem volt még a manysinak irodalmi nyelvük. A chantiból – STEINITZ révén – sokkal újabb keletű gyűjtéseket tanulmányozhat a kutató. STEINITZ a nyelvjárási szövegek mellett már chanti irodalmi anyagot is közöl. A 30-as években elvértve jutottak el hozzánk akkor még (1937-ig) latin

betűs manysi, chanti irodalmi nyelvi kiadványok. Ezeket MUNKÁCSI ismertette a Nyelvőr 1935. évfolyamában („Vogul tankönyvek”: LXIV, 27 kk.). A következő évtizedben megint csak ritkán kerültek magyar kézbe manysi, chanti könyvek (ezek nagyobb része ma — hagyatékban lévén — hozzáférhetetlen). De 1946-tól kezdve márnagy számban állnak rendelkezésünkre. Azt hiszem, nem lesz érdektelen ezek közül a könnyebben hozzáférhetőeknek (részben annotált) bibliográfia formájában való bemutatása. A feldolgozott munkák kisebb része könyvtárak, nagyobb része magánosok tulajdonában van.

I. Manysi nyelvű kiadványok

a) Tankönyvek, szótár, szójegyzékek:

Русско-мансийский словарь приложение к „Первой книге по русскому языку для школ народов крайнего севера” Д. Б. Эльконина. На мансийский язык перевёл А. Н. Баландин. [Leningrád] 1946, Учпедгиз. 38 l.

A szójegyzék (1–14. l.) a címben említett orosz olvasókönyv szavait tartalmazza abban a sorrendben, amelyben az olvasókönyv egyes lapjain előfordulnak. A másik rész (15–39. l.) betűrendben foglalja magában az orosz szavakat, némelyeket manysi értelmezéssel.

А. Н. Баландин, Букварь маньси начальный школа пригготовительный класс магыс. — Букварь для пригготовительного класса мансийской начальной школы. Обложка художника В. М. Фирсовой. Ленинград 1947, Учпедгиз. 100 l.

A manysi ábécé ismertetése után olvasmányok következnek a tanulók életéről, történetek a második világháborúból, leírások az üzbégekről, a csukcsokról stb.

А. Н. Баландин, Ловиятан магыс книга. Маньси начальный школа овыл класс магыс. — Книга для чтения для первого класса мансийской начальной школы. Обложка художницы В. М. Фирсовой. Рисунки художников А. Л. Карасик, В. М. Фирсовой, Р. В. Хасиевой и др. Ленинград 1947, Учпедгиз. 149 l.

A könyv a tanulók gyakorlati életismereteit fejleszti. Bemutatja képből és írásban a fafajtákat, az ehető és mérges gombákat, főzelékféléket, gyümölcsöket (az utóbbiak közül természetesen egyiknek sincs manysi eredetű neve). Megismerteti a gyermekeket az európai ruházatkodással és a nagyvárosi közlekedési eszközökkel is.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальный школа подгготовительный класс магыс. — Учебник мансийского языка для подгготовительного класса мансийской начальной школы. Ленинград 1949, Учпедгиз. 66 l. Orosz szöveg: А. Н. Баландин, Перевод учебника мансийского языка... Ленинград 1949, Учпедгиз. 25 l.

A könyv főbb fejezetei: a hang és betű; magánhangzók, mássalhangzók; szó, szótag; helyesírási gyakorlatok. A szerző néhány manysi nyelvtani kifejezést is alkalmaz az orosz mellett.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальный школа овыл класс магыс. — Учебник мансийского языка для первого класса мансийской начальной школы. Рисунки художников: В. А. Кустова, А. Л. Карасика, Р. В. Хасиевой, В. И. Чиждова и др. Обложка художника В. А. Кустова. Ленинград 1949, Учпедгиз. 70 l. Orosz szöveg: А. Н. Баландин, Перевод учебника мансийского языка... Ленинград 1949, Учпедгиз. 37 l.

A mondatfajok, mondatrészek, beszédrészek stb. ismertetése.

Русско-мансийский словарь к учебнику русского языка для хантыйской и мансийской начальной школы (букварь) М. Ф. Робинсон и К. Ф. Хватай-Муха. На мансийский язык перевела М. П. Вахрушева. Ленинград 1949, Учпедгиз. 39 l.

A szójegyzék a címben említett orosz olvasókönyv szavait tartalmazza abban a sorrendben, amelyben az olvasókönyv egyes lapjain előfordulnak.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальный школа китит класс магыс. — Учебник мансийского языка для второго класса мансийской начальной школы. Ленинград 1950, Учпедгиз. 102 l.

Fejezetek pl. a zöngés és a zöngétlen mássalhangzókról; a szóőről és a képzőkről, ragokról; a névszóragozásról.

Русско-мансийский словарь к учебнику русского языка для II класса мансийской начальной школы Д. Б. Эльконина. Перевод А. Н. Баландина. [Leningrád] é. n. k. n. 23 l.

A szójegyzék a címben említett orosz olvasókönyv szavait tartalmazza abban a sorrendben, amelyben az olvasókönyv egyes lapjain előfordulnak.

Н. Н. Никитин, Г. Б. Поляк, Л. Н. Володина, Арифметический задачатосупражнениет сборник маньси начальнй школы китит класс магыс. Маньси латнгыл Е. И. Ромбандеева толмасьластэ, А. Н. Баландин редактировайтастэ. — Сборник арифметических задач и упражнениет для второго класса маньсийской начальнй школы. На маньсийский язык перевела Е. И. Ромбандеева под редакцией А. Н. Баландина. Ленинград 1950, Учпедгиз. 139 л.

Az alapszámítások 1000-ig és a mértékegységek.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальнй школы хурмит класс магыс. — Учебник маньсийского языка для третьего класса маньсийской начальнй школы. Ленинград—Москва 1950, Учпедгиз. 74 л. Оросз szöveg: А. Н. Баландин, Перевод учебника маньсийского языка... Ленинград—Москва 1950, Учпедгиз. 58 л.

Fejezetek a beszédrészekről, a névmás- és igeragozásról.

Русско-маньсийский словарь к книге для чтения по русскому языку для III класса хантййской и маньсийской начальнй школы А. Е. Адриановой. Перевод М. П. Вахрушевой. Под редакцией А. Н. Баландина. Ленинград 1950, Учпедгиз. 72 л.

Az előző szójegyzékekhez képest fejlődés mutatkozik, amennyiben a szójegyzék elején használati utasítás és rövidítésjegyzék található.

Русско-маньсийский словарь к книгам для чтения в III и IV классах школ народов крайнего севера, составленным С. М. Лазуко и М. Я. Басиной. Перевод А. Н. Баландина. Ленинград 1950, Учпедгиз. 80 л.

L. az előző szójegyzék annotálását. Az orosz eredetű szavakat gyakran értelmezik pl.: „чибис 'чибис' [товлынг уй наме]" ['(szárnyas állat =) madár neve'].

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальнй школы нилит класс магыс. — Учебник маньсийского языка для четвертого класса маньсийской начальнй школы. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 36 л. Оросз szöveg: А. Н. Баландин, Перевод учебника маньсийского языка... Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 33 л.

A nyelvtani részben az előző osztályokéhoz viszonyítva új anyag, többek között, a tagadásról és a tiltásról szóló fejezet.

А. Н. Баландин, Букварь маньси начальнй школы подготовительный класс магыс. — Букварь для подготовительного класса маньсийской начальнй школы. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 124 л. Оросз szöveg: А. Н. Баландин, Перевод букваря... Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 38 л.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник, маньси начальнй школы подготовительный класс магыс. — Учебник маньсийского языка, для подготовительного класса маньсийской начальнй школы. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 82 л.

Н. Н. Никитин, Г. Б. Поляк, Л. Н. Володина, Арифметический задачатосупражнениет сборник маньси начальнй школы овлит класс магыс. М. П. Вахрушева русь латынгыл маньси латнгыл хансыс. — Сборник арифметических задач и упражнениет для I-го класса маньсийской начальнй школы. На маньсийский язык перевела М. П. Вахрушева. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 137 л.

A négy alapszámítás és a mértékegységeket ismerteti meg a tanulókkal.

Е. И. Ромбандеева, Русско-маньсийский словарь для маньсийской школы. Под редакцией с грамматическими приложениями и послесловием А. Н. Баландина. Около 10 800 слов. Обложка художника Н. В. Волокитина. Ленинград 1954, Учпедгиз. 392 л.

Részletes ismertetését l. KÁLMÁN BÉLA: NyK. LVI, 306—9, Cs. FALUDI ÁGOTA ALH. IV, 479—485.

А. Н. Баландин, Маньси латынг учебник маньси начальнй школы китит класс магыс. — Учебник маньсийского языка для 2-го класса маньсийской начальнй школы. Обложка художника М. М. Писаревского. Рисунки художника В. А. Синани. Ленинград 1956, Учпедгиз. 85 л. Оросз szöveg: А. Н. Баландин, Перевод учебника маньсийского языка... Ленинград 1956, Учпедгиз. 51 л.

A beszédrészeket és a mondatrészeket tárgyalja.

А. С. Пчёлко и Г. Б. Поляк, Арифметика маньси начальнй школы китит класс магыс. Русь латынгыл маньси латнгыл Н. К. Вынгилеван толмасьлаес. — Арифметика. Учебник для второго класса маньсийской начальнй школы. На маньсийский язык перевела Н. К. Вынгилева. Ленинград 1956, Учпедгиз. 126 л.

A négy alapszámítás ismerteteti. Foglalkozik az időszámítással és a mértékegységekkel is.

Е. И. Ромбандеева, Манки латнгув. Ловиньтан книга маньси начальнй школы китит класс магыс. — Наша речь. Книга для чтения для второго класса маньсийской начальнй школы. Обложка художника М. М. Писаревского. Рисунки художников Е. Я. Захарова, А. В. Мартынова, В. А. Синани, Р. В.

Хасиевой. Ленинград 1956, Учпедгиз. 226 l. Orosz szöveg: Е. И. Ромбандеева, Наше слово. Перевод книги для чтения во втором классе мансийской начальной школы. Ленинград 1956, Учпедгиз. 147 l.

Különböző szerzőktől a következő tárgykörökből közöl írásokat: iskola, pajtások, évszakok, a város, a szovjet hadsereg, az októberi forradalom, Lenin stb. V. CSERNYECOV négy eredeti, manysi nyelvű verse közül egyben a manysi népköltészetből jól ismert gondolatrítmus is megtalálható.

b) Szépirodalmi művek:

Для мансийского школьника. Басни И. А. Крылова. Сборник составлен С. М. Лазуко. Рисунки художницы А. А. Костровой. Ленинград 1946, Учпедгиз. 50 l. 5—12. l. manysi, 13—44. l. orosz szöveg, 45—51. l. orosz-manysi szójegyzék.

A manysi nyelvű bevezetés Krilov rövid életrajzát, legismertebb meséinek tartalmát és a bennük rejlő erkölcsi tanulságokat tartalmazza. A 17 verses állatmesét oroszul közli. A könyv végén az egyes mesék szerint csoportosítva orosz szavak és kifejezések manysi értelmezését találjuk.

Л. Н. Толстой, Потрыт „азбука”-ныл. Н. Содомин маньси латнгыл толмасьластэ, А. Н. Баландин редактировайтэстэ, В. М. Фирсова послум хурит. — Рассказы из „азбуки”. На мансийский язык перевёл Н. Содомин. Под редакцией А. Н. Баландина. Рисунки В. М. Фирсовой. Ленинград 1950, Учпедгиз. 99 l. A szépirodalmi könyvekben a manysi stb. fordítást az orosz eredeti szövege szokta követni. 5—71. l.: manysi, 73—99. l.: orosz szöveg. Lejjebb l. chantiul is.

Д. Н. Мамин-Сибиряк, Потрыт. Маньси латнгыл М. П. Вахрушева толмасьласанз. И. В. Вальтер послим утыт послыс. — Рассказы. На мансийский язык перевела М. П. Вахрушева. Рисунки И. В. Вальтер. Ленинград—Москва 1950, Учпедгиз. 153 l. 5—94. l.: manysi, 95—154. l.: orosz szöveg. L. chanti fordításban is.

Az 5—6. lapon a mű szerzőjének (1852—1912) rövid méltatását találjuk. A könyv hét elbeszélést tartalmaz; ezek részben állattörténetek, részben az erdőlakók életének egy-egy epizódja.

С. Маршак, Китхойплов этнос. Ульпи тал мойт. Н. Содомин маньси латнгыл толмасьластэ Н. Лекаренко послум хурит. — Двенадцать месяцев (Новогодняя сказка). На мансийский язык перевёл Н. Содомин. Под редакцией А. Н. Баландина. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 31 l. 3—21. l. manysi szöveg, 23—32. l. az orosz fordítás szövege. L. chantiul is.

Е. Чарушин, Янгы утыт ос мань утыт. Е. Ромбандееван маньси латнгыл толмасьластэ. Книгат автор послум утыт. — Е. Чарушин, Большие и маленькие. На мансийском языке. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 24 számozatlan l., ebből 11, egész oldalt betöltő kép.

Medve, kaesa, őz, róka, vadmacska, stb. „intelmei” kicsinyeikhez.

Е. Чарушин, Потрыт. Маньси латнгыл Н. М. Садомин толмасьластэ. Редактор А. Н. Баландин. Рисункыт автор варыс. — Рассказы, на мансийский язык перевёл Н. М. Садомин. Редактор А. Н. Баландин. Рисунки автора. Ленинград—Москва 1952, Учпедгиз. 165 l. 5—114. l.: manysi, 115—166. l.: orosz szöveg. L. chantiul is.

В. Губарев, Павлик Морозов. Н. М. Садомин русь латынгныл маньси латнгыл толмасьлас. Редактор А. Н. Баландин. В. М. Фирсова послыс. — Павлик Морозов. На мансийский язык перевёл Н. М. Садомин. Редактор А. Н. Баландин. Рисунки В. М. Фирсовой. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 110 l. 3—62. l.: manysi, 63—111. l.: orosz szöveg.

К. Д. Ушинский, Потрыт ос мойтыт. П. Кимлобозов русь латынгныл маньси латнгыл хансыс. Редактор А. Н. Баландин. Н. Петрова хорамыт послыс. — Рассказы и сказки. На мансийский язык перевёл. П. Кимлобозов. Редактор А. Н. Баландин. Рисунки и обложка Н. Петровой. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 151 l. 4—106. l.: manysi, 107—150. l.: orosz szöveg.

A könyv elején a szerző (1824—70) rövid életrajzában gyermekirodalmi munkásságát ismertetik. Az elbeszélések és orosz népmesék mellett több — a világirodalomból ismert — állatmese található (A róka és a gólya [itt: daru], A két bakkecske, A szél és a nap stb.).

Г. Скребицкий, Уит магыс потрыт. П. Кимлобозов русь латынгныл маньси латнгыл хансыс. Редактор А. Н. Баландин. В. А. Синани, А. С. Линдеберг хорамыт послыс. — Рассказы о животных. На мансийский язык пере-

вёл П. Кимлобозов. Редактор А. Н. Баландин. Рисунки В. А. Синани и А. С. Линдеберга. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 195 l. 5—132. l.: manysi, 133—194. l.: orosz szöveg.

А. И. Ульянова, Ильич мань порат ос ханисътахтам порат олум таланз. Н. Садомин русь латынгныл маньси латнгыг ханьс. Редактор А. Н. Баландин. — Детские и школьные годы Ильича. На мансийский язык перевёл Н. Садомин. Редактор А. Н. Баландин. Москва—Ленинград 1953, Учпедгиз. 74 l. 5—52. l.: manysi, 53—75. l.: orosz szöveg.

В. К. Арсеньев, Тайгат олыглам хонтыглахтын накыт. Потрыт И. Халтурин акван атвесыт ос няврамыт магыс ёмсякв сёпитавесыт. Русь латынгныл маньси латнгыг Н. Садомин толмасьлавес. Послимутыт А. С. Линдебергыт ос В. А. Синанинн послуwesыт. — Встречи в тайге, составил и обработал для детей И. Халтурин. Перевёл на мансийский язык Н. Садомин. Рисунки А. С. Линдеберга и В. А. Синани. Ленинград 1954, Учпедгиз. 290 l. 5—175. l.: manysi, 177—290. l.: orosz szöveg.

5—9. l.: bevezetés Arszenyevről és utazásairól. A könyv elbeszéléseket és válogatott úti részleteket tartalmaz. A főbb fejezetek címei: a tajgán, a tengerparton, a tundrán.

К. Лисовский, Курейкат олнз колкве. Маньси латнгыг Н. К. Вынгилеван толмасьлавес. Л. И. Коростышевский хорамыт послыс. — Домик в Курейке. На мансийский язык перевела Н. И. Вынгилева. Рисунки Л. И. Коростышевского. Ленинград 1954, Учпедгиз. 36 l. + 1 k. 3—21. l.: manysi, 23—37. l.: orosz szöveg.

A könyv Sztálin szibériai száműzetéséről szól. Bemutatja múzeummá átalakított egykori lakhelyét, a kurejkaparti faházikót, amelyet ma a föléje épített kőház véd a pusztulástól.

Л. Космодемьянская, Зоя. Маньси латнгыг Е. И. Ромбандееван толмасьлавес. — Зоя. На мансийский язык перевела Е. Н. [!] Ромбандеева. Москва—Ленинград 1954, Учпедгиз. 78 l. + 5 k. 3—47. l.: manysi, 49—79. l.: orosz szöveg.

A lapalji jegyzetekben orosz és nemzetközi szavak értelmezése található.

В. Маяковский, Манырман ёмас, манырман люль. Маньси латнгыг Е. Ромбандееван ос А. Зырин толмасьлавес. А. Пахомов послыс. — Что такое хорошо и что такое плохо. На мансийский язык перевели Е. И. Ромбандеева и А. А. Зырин. Рисунки А. Пахомова. Ленинград 1955, Учпедгиз. 23 l. 5—18. l.: manysi, 19—24. l.: orosz szöveg.

А. Гайдар, Тимур ос тав командатэ. Маньси латнгыг Е. Ромбандееван ос А. Зырин толмасьлавес. Послимутыт Н. А. Носковичн послуwesыт. — Тимур и его команда. На мансийский язык перевели Е. Ромбандеева и А. Зырин. Рисунки Н. А. Носкович. Ленинград 1955, Учпедгиз. 181 l. 5—114. l.: manysi, 115—182. l.: orosz szöveg.

A fordítók a manysira számára ismeretlen szavakat, fogalmakat (pl. veranda, miniszter, ultimátum, szultán stb.) lapalji jegyzetekben magyarázzák meg.

Н. Носов, Витя Малеев школат ос юн. Маньси латнгыг Е. И. Ромбандееван толмасьлавес. Послимутыт Г. П. Фитингофн послуwesыт. — Витя Малеев в школе и дома. На мансийский язык перевела Е. И. Ромбандеева. Рисунки Г. П. Фитингофа. Ленинград 1955, Учпедгиз. 369 l. 5—221. l.: manysi, 223—370. l.: orosz szöveg.

A jegyzetekben a manysira lefordíthatatlan orosz és nemzetközi szavak (pl. светляк, опилки, арéна, конструктор stb.) magyarázata található.

Сергей Михалков, Торев сусам луи мат. Маньси латнгыг А. Зырин ос Е. Ромбандеева тэн толмасьластэн. Хурит Н. Юрушкинан фотоаппаратыт послуwesыт. — Мишка на севере. На мансийский язык перевели А. Зырин и Е. Ромбандеева. Фотографии с натуры Н. Юрушкиной. Ленинград 1955, Учпедгиз. 28 l. 3—24. l.: manysi, 25—29. l.: orosz szöveg.

A lapok $\frac{3}{4}$ részét fényképek foglalják el.

II. Chanti nyelvű kiadványok

a) Tankönyvek és szójegyzék

1. A *serkáli* nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelven:

К. Ф. Хватай-Муха, Букварь пригготовительна класс пата ханты начальна школа. — Букварь для пригготовительного класса хантыйской начальной школы. Под методической редакцией М. Ф. Робинсон. Ленинград 1946, Учпедгиз. 135 l.

Ismertette: Cs. FALUDI ÁGOTA, Chanti nemzeti nyelvű kiadványok: NyK. LIV, 299–304.

Н. Н. Никитин, Г. Б. Поляк па Л. Н. Володина, Арифметический задачит на упражненииет сборник ханты начальный школа отынгмит класс пата. Русь ясынг эзыт ханты ясынга Ю. Н. Русская ханшис. — Сборник арифметических задач и упражнений для 1-го класса хантыйской начальной школы. На хантыйский язык перевела Ю. Н. Русская. Ленинград 1947, Учпедгиз. 130 l. + 1 tábl.

A táblázat kivágható számokat, óralapot stb. tartalmaz. Ismertette: Cs. FALUDI ÁGOTA NyK. LIV, 299 kk.

Ю. Н. Русская, Ханты ясынг учебник. I шуп. Ханты начальной школа подготовительной па отынг класс пата. — Учебник хантыйского языка. Часть I. Грамматика и правописание для подготовительного и первого класса хантыйской начальной школы. Рисунки художников: В. И. Фирсовой, Р. В. Хасиевой, Н. А. Лекаренко, В. А. Синани, Л. Т. Кеймах и В. А. Кустова. Обложка художницы В. М. Фирсовой. Ленинград 1948, Учпедгиз. 191 l. Orosz szöveg: Ю. Н. Русская, Учебник хантыйского языка... Ленинград 1948, Учпедгиз. 91 l.

Az „előkészítő” osztály részére a 3–76., az „első” osztály részére a 77–190. lapokon találjuk a tananyagot. A szerző sok példamondatot mutat be írott és nyomtatott betűvel. A könyvet mesék, a chantik életéből vett elbeszélések és sok szemléltető kép tarkítja. A végén egy lap helyesírási szójegyzék van. Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

Русско-хантыйский словарь к „книге для чтения по русскому языку в III классе хантыйской и мансийской начальной школы” А. Е. Адриановой. На хантыйский язык перевела Ю. Н. Русская. Ленинград 1949, Учпедгиз. 63 l.

A szójegyzék után a fenti olvasókönyvben szereplő találós kérdések és megfejtésük található k oroszul. Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

Ю. Н. Русская, Тунгытты книга. Хантыйской начальной школа II классны. — Книга для чтения во II классе хантыйской начальной школы. В работе над книгой принимали участие: В. С. Алачев, Т. Л. Григорьева, К. Н. Дабин, Т. И. Каксина, У. Я. Рукина. Ленинград 1950, Учпедгиз. 255 l. Orosz szöveg: Ю. Н. Русская, Перевод учебника хантыйского языка... Ленинград 1951, Учпедгиз. 66 l.

Az olvasókönyv tematikája igen változatos: bemutatja a kapás és a kalászos növényeket, a mezőgazdasági és az ipari gépeket. A tanulók megismerkednek a forró és a hideg égöv fontosabb állataival és a közlekedési eszközökkel a kutya fogattól a repülőgépig. Találunk a könyvben leírást Moszkváról és Chanti-Manszijszkról is. Több olvasmány szól a szovjet állam nagyjairól, a második világháborúról, az állami ünnepekről, az ötéves tervről stb. A tananyagot kisebb elbeszélések és mesék teszik változatossá. A könyv sok képet tartalmaz.

Ю. Н. Русская и Н. И. Терёшкин, Ханты ясынг учебник. Ханты начальной школа II класс пата. — Учебник хантыйского языка для II класса хантыйской начальной школы. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 110 l. Orosz szöveg: Ю. Н. Русская, Перевод учебника хантыйского языка... Ленинград 1951, Учпедгиз. 66 l.

A könyv a mondatrészeket, az egyszerű és az összetett mondatokat tárgyalja, valamint a főnévragozást, a melléknévképzést stb.

К. Ф. Хватай-Муха па В. С. Алачев, Тунгытты книга. Хантыйской начальной школа III классны. — Книга для чтения в III классе хантыйской начальной школы. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 386 l. Orosz szöveg: К. Ф. Хватай-Муха, Перевод книги для чтения... Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 323 l.

A terjedelmes olvasókönyv a legkülönbözőbb tárgykörökből (földrajz, történelem stb.) tartalmaz leírásokat, elbeszéléseket. A szerzők közt ott találjuk Puskind, L. Tolsztojt és J. Londont is.

2. A *suriskári* nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelven:

П. Е. Хатанзеев, Букварь для подготовительного класса на языке шурышкарских ханты. Обложка и форзац художника М. Н. Бутровой. Рисунки художников М. Н. Бутровой, В. М. Фирсовой, Н. А. Носкович, В. А. Синани, И. В. Вальтер, В. И. Чиждова. Ленинград 1955, Учпедгиз. 139 l. + 4 tábla kivágható kis- és nagybetűkből, valamint betűcsoportokból.

Az olvasókönyv bemutatja szövegben és rajzban a chantik mindennapi életét.

b) Szépirodalmi művek a *serkáli* nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelven:

Л. Кассиль, Нанг защитникан. Ханты ясынга Н. Константинов ханшис. Н. И. Костров хор ханшис. — Твои защитники. На хантыйский язык перевёл Н. И. Константинов. Художник Н. И. Костров. Ленинград 1946, Учпедгиз. 115 l. 5—86. l.: chantí, 87—114. l.: orosz szöveg.

Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

А. С. Пушкин, Хут ветты хо па хутые отынгы моньсь. Ханты ясынга П. Е. Хатанзеев ханшис. В. М. Фирсова хорыт ханшис. Л. И. Коростышевский обложка верис. — Сказка о рыбаке и рыбке. На хантыйский язык перевёл П. Е. Хатанзеев. Рисунки В. М. Фирсовой. Обложка Л. И. Коростышевского. Ленинград 1948, Учпедгиз. 31 l. 5—20. l.: chantí, 21—32. l.: orosz szöveg.

Az 5—8. lapon Puskin gyermekek számára írt munkáinak méltatása található. Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: Nyk. LIV, 299 kk.

Д. Н. Мамин-Сибиряк, Потрыт. Ханты ясынга В. С. Алачев ханшис. Рисункыт И. В. Вальтер верис. — Рассказы на хантыйский язык перевёл В. С. Алачев, Рисунки И. В. Вальтер. Ленинград 1948, Учпедгиз. 144 l. 5—86. l.: chantí, 87—145. l.: orosz szöveg.

Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

Нанг тухыстан. Потрыт сборник А. И. Любарская актыс. Н. И. Терёшкин па В. С. Алачев ханты ясынга ханшсангын. Н. И. Костров хорыт ханшис. — Твои товарищи. Сборник рассказов составила А. И. Любарская. На хантыйский язык перевели Н. И. Терёшкин и В. С. Алачев. Рисунки худ. Н. И. Кострова. Ленинград 1948, Учпедгиз. 151 l. 4—92. l.: chantí, 93—151. l.: orosz szöveg.

Gyermekekről szóló háborús történeteket tartalmaz. Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

Е. И. Чарушин, Потрыт. Ханты ясынга В. С. Алачев ханшис. Хорыт автор верис. — Рассказы. На хантыйский язык перевёл В. С. Алачев. Рисунки автора. Ленинград 1949, Учпедгиз. 168 l. 5—116. l.: chantí, 117—169. l.: orosz szöveg. L. manysiul is.

Ismertette: Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

С. Маршак, Катхосьянг тылысь. Йитып от моньсь. Ханты ясынга К. Н. Дабин ханшис. Рисункыт Н. Лекаренко верис. — Двенадцать месяцев. Новогодняя сказка. На хантыйский язык перевёл К. Н. Дабин. Ленинград 1949, Учпедгиз. 31 l. 3—22. l.: chantí szöveg, 23—32. l.: az orosz fordítás szövege. L. manysiul is.

Л. Н. Толстой, Потрыт „азбука” звыт. Ханты ясынга А. Каксина ханшис. Хорыт В. М. Фирсова верис. — Рассказы из „азбуки”. На хантыйский язык перевела А. Каксина. Рисунки и обложка В. М. Фирсовой. Ленинград 1949, Учпедгиз. 93 l. 5—66. l.: chantí, 67—94. l.: orosz szöveg. L. manysiul is.

A könyv elején a szerző (1828—1910) munkásságának rövid méltatását találjuk.

В. Катаев, Полк пох. Повесть. Ханты ясынга В. С. Алачев ханшис. Книга хорпа рисункыт В. А. Кустов и Н. А. Кустов версангын. — Сын полка. Повесть. На хантыйский язык перевёл В. С. Алачев. Рисунки и обложка В. А. Кустова и Н. А. Кустова. Ленинград 1949, Учпедгиз. 163 l.

Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

Л. Савельев, Хоты зимний тятны вусы. В. С. Алачев ханты-язынга ханшис. В. А. Серов рисункыт верис. — Штурм зимнего. На хантыйский язык перевёл В. С. Алачев. Рисунки В. А. Серова. Ленинград—Москва 1950, Учпедгиз. 108 l. 5—62. l.: chantí, 63—107. l.: orosz szöveg.

A könyv végén a chantí szövegben előforduló idegen (orosz) szavak alfabetikus jegyzéke van chantí nyelvű értelmezéssel. Ismertette Cs. FALUDI ÁGOTA: NyK. LIV, 299 kk.

К. Д. Ушинский, Потрыт па моньсит. У. Я. Рукина ханты ясынга ханшис. Н. Петрова рисункыт верис. — Рассказы и сказки. На хантыйский язык перевела У. Я. Рукина. Рисунки и обложка Н. Петровой. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 151 l. 4—106. l.: chantí, 107—150. l.: orosz szöveg. L. a mű manysi változatát.

Т. Сёмушкин, Талеко па тув паттапты лилитл. Ханты ясынга К. Н. Дабинны ханшис. Рисункыт В. А. Кустов верис. — Талеко и его храбрый лилит. На хантыйский язык перевёл К. Н. Дабин. Рисунки В. А. Кустова. Ленинград—Москва 1951, Учпедгиз. 62 l. 5—37. l.: chantí, 39—63. l.: orosz szöveg.

А. Кононов, Чапаев отынгыны потрыт. Ханты ясынга К. Н. Дабин ханшис. Рисункыт В. М. Звонцов, Б. Г. Терепеча па В. И. Сенчуков версыт. — Рассказы о Чапаеве. На хантыйский язык перевёл К. Н. Дабин. Рисунки В. М. Звонцова, Б. Г. Терепеча и В. И. Сенчукова. Ленинград—Москва 1952, Учпедгиз. 66 л. + 10 к. 3—38. л.: chanti, 39—67. л.: orosz szöveg.

Ю. Герман, Дзержинский отынгыны потрыт. Ханты ясынга Н. Г. Талигин ханшис. Н. Куликов рисункыт верыс. П. П. Григорьянц обложка верыс. — Рассказы о Дзержинском. На хантыйский язык перевёл Н. Г. Талигин. Рисунки Н. Куликова. Обложка П. П. Григорьянца. Ленинград—Москва 1952, Учпедгиз. 105 л. + 5 к. 3—62. л.: chanti, 63—106. л.: orosz szöveg.

K. SAL ÉVA

Русско-удмуртский словарь с приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка.

Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
Москва, 1956. (1360 л.)

1. Az udmurt szótáriródalom az utóbbi egy-két évtized folyamán néhány értékes kötettel gyarapodott. 1942-ben jelent meg A. BUTOLIN szerkesztésében egy orosz — udmurt szótár¹ és 1948-ban egy udmurt — orosz szótár.² A most megjelent orosz — udmurt szótár szóanyaga a megelőzőkéénél gazdagabb: mintegy 40 000 szót tartalmaz. A szótár nem népryelvi gyűjtés és nem udmurt irodalmi művek feldolgozása útján készült, hanem egy orosz szógyűjtemény (Словник для русско-национальных словарей) szavait fordították le udmurt nyelvre. Számunkra különös értékük van a népryelvi szavaknak, hiszen ezekben tükröződik a nép élete, múltja, ezek adnak fogódzót a nyelv régebbi állapotának megértéséhez. A szótár lapozgatása közben azt találjuk, hogy sajátos népryelvi szók vannak ugyan benne, ezek azonban — minthogy orosz — udmurt szótárról van szó — többnyire az orosz népi élet szavai. Az udmurt nép életmódjára jellemző gazdag szóanyag szótári feldolgozása majd egy készítenő nagy udmurt — orosz szótártól remélhető.

Az előszóból megtudjuk, hogy a szótár fordítók, írók, a sajtó dolgozói, tanítók és tanulók, mezőgazdasági és ipari dolgozók számára készült, továbbá mindazok számára, akik az udmurt nyelvet az orosz nyelv segítségével akarják tanulmányozni. A szótár a modern orosz irodalmi nyelv leggyakrabban előforduló szavait öleli fel. A szűkebb körökben használatos tudományos, technikai, művészeti stb. műszavakat a szerzők nem vették fel a szótárba. Elavult szavakat, tájszavakat és frazeológiai fordulatokat csak akkor közölnek, ha azok ismerete szükséges az orosz klasszikus, publicisztikai és tudományos irodalom megértéséhez.

2. A szótár a következő felosztású: előszó (5—6. l.), tudnivalók a szótár felépítéséről (7—11. l.), rövidítések jegyzéke (12—13. l.), orosz betűrend (14. l.), orosz — udmurt szótár (15—1261. l.), földrajzi elnevezések (1262—70. l.), udmurt nyelvtani vázlat (1271—1360. l.).

A szótár anyagát az udmurt történelmi, nyelvi és irodalmi tudományos intézet munkatársai (V. M. VAHRUSEV, A. P. KOLESZNYIKOV, N. I. KONDRATYEV, E. N. LOZSKINA stb.) állították össze. A nyelvtani vázlat szerzője P. N. PEREVOSCNIKOV.

Számunkra legértékesebb a szótár udmurt szóanyaga. Ez magában foglalja az udmurt nyelv szókinésének jelentős hányadát, főleg persze az irodalom és a köznyelv szavait. Tájszavakat, mivel a szótár nem népryelvi gyűjtésen alapszik, csak ritkán közöl, de anyaga ennek ellenére sokban eltér a régi udmurt szótárak szókészletétől. A régebbi udmurt szótárak (WIEDEMAN: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register. Szentpétervár, 1880; MUNKÁCSI: A votják nyelv szótára. Budapest, 1896.) megjelenése óta az udmurt nép életében óriási politikai, gazdasági és kulturális változások mentek végbe. Mindezek a változások az udmurt nyelv szókinésében is nyomot hagytak. Kitágult a nép látóköre, gazdagodott fogalomvilága, gyarapodott tehát szókinése is.

¹ А. Бутолин: Русско-удмуртский словарь. Удгиз, 1942. Ижевск.

² Удмуртско-русский словарь с приложением грамматического очерка удмуртского языка. Москва, 1948.

Az új fogalmak jelölésére gyakran egy-egy, más jelentésben eddig is ismert udmurt szó vagy annak származéka szolgál: *ш* (1112b) 'elvtárs' (vö. *еш* 'pajtás, barát, társ' MUNKÁCSI: A votják nyelv szótára 35. l.), *дышетъсь* (1180b) 'tanító' (< *дышетыны* 'tanítani'). Gyakran eredeti udmurt szavakból alkotott szóösszetétel vált a modern fogalom jelölőjévé: *азьмынъсь* (671a) 'haladó, élenjáró' (= *азь* 'elő' + *мынъсь* 'menő'); *азькыл* (796b) 'előszó' (= *азь* 'elő' + *кыл* 'szó, nyelv'). Ezek mellett bőven találunk azonban a szótárban orosz jövevényszavakat is. Ez természetes is, hiszen az új, modern fogalmakkal az udmurt nép az orosz művelődés közvetítésével ismerkedett meg. A legújabb orosz jövevényszavak hangalakja teljesen azonos a megfelelő orosz szavakéval. Ilyenek: *наука* 'tudomány', *школа* 'iskola', *автомобус* 'autóbusz', *заезд* 'üzem'. Ugyancsak az orosz nyelv közvetítette az udmurtba a nemzetközi műveltség szavakat is: *институт* 'intézet', *радио* 'rádió', *аэропорт* 'repülőtér'. A régebbi orosz jövevényszavak hangalakja eltér az átadó orosz nyelv szavaiétól. Ezek idők folyamán ugyanazokon a hangváltozásokon mentek át, mint az udmurt nyelv eredeti szavai. Például az udmurtban – amint ismeretes – az első szótagbeli *o*-ból az esetek nagy számában *u* fejlődött, míg a koriban megmaradt az eredetibb *o* hang: km. *domni* 'binden' ~ udm. *dumini* ua.; km. *mort* 'Mensch' ~ udm. *murt* ua. (E. ITRONEN: FUF. XXXI, 268–71. l.). Az *o* > *u* hangváltozásban néhány orosz jövevényszó is részt vett. Ilyenek: *кыска* 'kasza' (< or. *коса*), *укно* 'ablak' (< or. *окно*). A *кыска* 'kasza' szó második szótagbeli *o* vokálisa *a*-ból keletkezett. Az *a* > *o* hangváltozás az esetben történt meg az udmurtban, ha az első szótagban *o* vagy *u* magánhangzó volt (LAKÓ GYÖRGY: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. NyK. XLVIII, 458–59. l.).

Gyakran az eredeti udmurt szó és a vele azonos jelentésű orosz jövevényszó egymás mellett él. Ilyen esetben bizonyos stiláris, árnyalati különbség lehet a két szó jelentése között. Például az orosz *мудрый* 'böles' szónak a jelentés szempontjából két udmurt szó felel meg: *мудрой*, *визьмо*. Az előbbi jövevényszó, az utóbbi viszont ősi udmurt szó.

Az oroszból kölcsönzött igék mellett a *карыны* (204b, 205a) 'tenni, csinálni' ige a segédige szerepét tölti be: *защипать* ('védeni') > *защипать карыны*; *легализовать* ('törvényesít') > *легализовать карыны*.³

Azokhoz az idegen eredetű tudományos és politikai műszavakhoz, amelyek a közbeszédben ritkán fordulnak elő, a szótár udmurt nyelvű magyarázatot csatol: *абсолютизм* м. полит. — *абсолютизм (самодержавие, сыче правление, кыке быдэсак власть нокыче ограничениэ к король яке царь кыын луэ)* azaz: 'önkényuralom, olyan kormányzat, amikor minden hatalom bármiféle korlátozás nélkül a király vagy a cár kezében van'; *Морфология ж.* — *морфология* (1. биол. организмэслэн строенизы но формазы сярэсь наука; 2. лингв. грамматикалэн кыллэсь форм. аоссэ изучать карись люкемэз) azaz: 1. (biol.) 'organizmusok felépítéséről és formáiról szóló tudomány'; 2. (nyelv) 'a nyelvtannak a nyelvi alakokat tanulmányozó része'.

Az orosz szó jelentését néha több rokonértelmű udmurt szó világítja meg: *быстрый*—*жос*, *чалъ*, *шопы*. Az udmurt szavak az orosz szókülönféle jelentésárnyalatait tükrözik. A szólasók és a kifejezések a szó használati körét világítják meg.

3. A szótárhoz rövid udmurt nyelvtani vázlat csatlakozik (Краткий очерк грамматики удмуртского языка). A nyelvtan szerzője P. N. PEREVOSCikov. Nyelvtanát négy részre tagolja: hangtan (1274–77. l.), alaktan (1277–1338. l.), mondattan (1338–57. l.); az utolsó rövid fejezet az udmurt szókinés eredetéről szól (1357–60. l.).

A) Az udmurt nyelv hangállománya. Mint ismeretes, az udmurt irodalmi nyelvben az udmurt nyelv hangjainak jelölésére az orosz betűket használják. Az egyes betűknek az udmurtban – néhány eltérést nem számítva – ugyanaz a hangértékük, mint az oroszban. Az udmurt nyelv azon hangjainak jelölésére, amelyek az oroszban nincsenek meg, egyes cirill betűk módosított változata szolgál (vö. LAKÓ GYÖRGY: Új votják–orosz szótár. NyK. LII, 65–68. l.).

A szerző röviden foglalkozik az udmurt hangsúlyviszonyokkal. Megállapítja, hogy a hangsúly általában az utolsó szótagra esik (1275. l. *ука* 'dolgozik'). E szabály alól vannak kivételek is: a) a tagadó ige mellett a főige első szótagján van a hangsúly: *уэ нэра* (uo.) 'nem megy be', b) a felszólító mód egyes szám második személyében szintén az első szótagra esik a hangsúly: *ука* (uo.) 'dolgozzál!'. Az utolsó szótagon van a hang-

³ Az ún. összetett igék nagyon gyakoriak a perzsában. Az igit általában egy névszó (főnév vagy melléknév) és egy segédige kapcsolata alkotja, például: *qabul kardan* 'accepter', 'szószertint: 'l'aire acceptation' (TELEGDI: Nature et fonction des périphrases verbales dites „verbes composés” en persan. Acta Orientalia I, 315–38. l.).

súly a régebbi jövevénytiszavakban is (1277. l. *шапка* 'sapka' < or. *шапка, книга* 'könyv' < or. *книга*), míg az újabbak megtartják az átható nyelvben uralkodó hangsúlyt (*общественной* uo. 'társadalmi' < or. *общественный*).

B) A l a k t a n. Az alaktanban PEREVOSCSIKOV a szófajokat, a szóalkotás különféle módjait és a szóragozást tárgyalja. Az első fejezetben kifejti, hogy az udmurt nyelv szerkezetére nézve agglutináló típusú nyelv, mivel az új szavak alkotása és a mondatbeli viszonyok kifejezése — a szóképzés és a szóragozás — a szótőhöz ragasztott affixumok segítségével történik. Említésreméltó a szerzőnek az a felismerése is, hogy az udmurtban nincs éles határ az egyes szófajok között. Egy szófajilag differenciálatlan szó lehet például főnév, melléknév és határozószó is: *югыт* (1279. l.) 1. 'világosság', 2. 'világos', 3. 'világosan'.

Nem érthetünk egyet PEREVOSCSIKOV-nak azzal a véleményével, hogy egyes névutók egyszer névutói, másszor kötőszói funkcióban szerepelnek: 1. *Урокъёс бере дышет-скисьёс кино мынызы* (1280. l.) 'Órák után a tanulók moziba mentek'; 2. *Соос кошкемы бере, мон эшме утчай, утчай но ой шедьты ни* (1281. l.) 'Miután ők elmentek, én kerestem, kerestem a társamat, de nem találtam meg'. PEREVOSCSIKOV szerint a *бере* 'után' szónak az első mondatban névutói, a másodikban viszont kötőszói funkciója van. Véleményem szerint a *бере* szócska az utóbbi mondatban ugyanúgy névutói funkciójú, mint az első mondat *урокъёс бере* 'órák után' kifejezésében. Ugyanis a *кошкемы бере* kifejezés *кошкемы* szava a *кошкыны* (1155a) 'elmenni' igéből képzett igenév: többesszám harmadik személyű birtokos személyraggal ellátva. A kifejezés helyes fordítása: 'az ő elmenésük után'. Az udmurt nyelvnek — mint általában a finnugor nyelveknek — jellemző sajátosságuk, hogy az idő-, az ok- és a célhatározói mellékmondatokat igeneves szerkezetek formájában a főmondatba beolvasztja (vö. chanti: *тохлэн жуунал жубина иштэ пидэс* 'Miután megtollasodott, jární kezdett' ÖNyT. 47. l.). Az orosz nyelv viszont ezeket az igeneves szerkezeteket mellékmondatokkal fejezi ki. PEREVOSCSIKOV az orosz nyelv kategóriáit szem előtt tartva gondolhatott arra, hogy egyes udmurt névutóknak kötőszói funkciójuk is lehet.

A főnévről szóló fejezetben a szerző többek között a főnévképzéssel is foglalkozik. A főnévképzésnek két módját különbözteti meg: a) főnévképzés névszókából, b) főnévképzés igékből. Pár szóban a szóösszetételt is megemlíti, mint az udmurt szóalkotás harmadik típusát: *сунёу* (1283. l.) 'könný' (= *сун* 'szem' + *ёу* 'víz'); *ныли* (uo.) 'gyermek' (= *ныл* 'leány' + *ни* 'fiú').

A továbbiakban a birtokos személyragozásról és a főnévragozásról olvashatunk. Mindkét ragozást táblázat is szemlélteti (1285., 1293–1301. l.). A birtokos személyragozás köréből érdemes megemlítenünk azt, hogy a birtokviszony nemcsak a birtokszón van jelölve birtokos személyragokkal, hanem gyakran a birtokos jelzőn is: *жёлкэн кукыз* (1285. l.) 'az asztal lába' (a -*лэн* adessivus rag). A birtokviszony lehet jelöletlen is: *жёк кук* (1286. l.) 'az asztal lába'.

Az esetragok közül meg kell említenünk az adverbialis (PEREVOSCSIKOV-nál: *падеж соответствия*, 'megfelelés esete') -я (-*ја*) ragját. Jelentése: 'szerint, után, valaminek megfelelően'. A -я (-*ја*) ragnak ez a funkciója a népnyelvben ritka, az irodalmi nyelvben viszont gyakori. Például: *Ужамъя тыро уждун но* (1288. l.) 'A munka szerint fizetnek munkadíjat'.

A névutók (1303–05. l.) felosztását a) tulajdonképpeni névutókra és b) olyan ragos névszókra, amelyek névutói funkcióban szerepelhetnek, nem tartom megokoltnak. Az utóbbi csoportba a szerző azokat a névutókat sorolta, amelyek alapszava a nyelv-érzék számára világosan kielemezhető: *пушкыс* (1305. l.) '-ból, -ből' (alapszava: *пуш* [1304. l.] 'belsőréssz'). Az első csoportban viszont olyan névutókat találunk, amelyeknek alapszava elhomályosult (*сярыс* 1304. l. '-ról, -ről', *понна* uo. 'ért, miatt, végett'), de módszeres nyelvészeti vizsgálattal sok esetben kikövetkeztethető. A második csoportba sorolt névutók mondatbeli funkciójuk szempontjából nem különböznek az első csoport ún. „tulajdonképpeni névutóitól”. — Megjegyzem még, hogy a *кузьда* (1305. l.) (*метр кузьда* 'méter hosszúságú'), *жужда* (uo.) (*жёк жужда* 'asztal magasságú'), *пашта* (uo.) (*ис пашта* 'ajtó szélességű') stb. szavak nem névutók, hanem -*да*, -*та* (-*да*, -*та*) képzős melléknévek; a mondatban mértékjelzői funkcióban szerepelnek (vö. БЕКЕ: ALH. II, 339–48.).

A következő fejezet a melléknévről szól (1305–1311. l.). Ha a melléknév főnévként használatos, felveszi a főnév ragjait. A szerző utal arra, hogy a főnév is lehet minősítő jelző: *азывьес пуныы* (1306. l.) 'ezüst kanál', *пу корка* (uo.) 'faház'.

A határozószókat (1311–12. l.) hely-, idő-, mód-, mérték- és fokhatározókra osztja fel. Egy részük szófajilag nem különül el élesen a névutóktól: 1. *Самолёт лэзьке улэ* (1311. l.) 'A repülőgép leszáll' (határozószó). 2. *Книга улэ тетрадь понэмын* (uo.) 'A könyv alá füzet van helyezve' (névutó).

A számnevek (1312–17. l.) lehetnek tö-, sor- és gyűjtőszámnevek. A sorszámnevek képzője: *-этү (-етү): тямьсэтү* (1313. l.) 'nyolcadik', a gyűjtőszámneveké: *-намы, -нады, -назы: кыкнамы* (1313. l.) 'mi ketten'. Gyűjtőszámnevek képezhetők még a *кузя* és a *чошен* névutóval is: *вуть кузя* (1313. l.) 'ötösével', *куинь чошен* (uo.) 'hármassával'. Törtétszámnevek képzése a *-мос* affixummal történik (3/5 = *куинь вутьмос* 1313. l.).

Feltűnő, hogy a névmások című fejezetben (1317–1321. l.) a szerző a birtokos névmásokat is felsorolja, jóllehet ilyenek a finnugor nyelvekben nincsenek. Ezek az ún. birtokos névmások (1317. l. *мынам* 'mój', *тынад* 'твой', *солэн* 'его') voltaképpen a személyes névmások adessivus-ragos alakjai. Újabbkori fejelemény lehet az is, hogy a *кыче* (1318. l.) 'milyen?', 'amilyen' és a *кудүйз* (uo.) 'melyik?', 'amely(ik)' kérdő-, illetve vonatkozó névmások determinatív alakjai a jelzett szóval számban és esetben megegyeznek: *кычезэлэн адамылэн* (1318. l.) 'milyen embernél?', *кудёсызлэсь вальёслэсь* (uo.) 'mely lovaktól?'.

Az igéket PEREVOSCSIKOV aszerint osztja két csoportba, hogy az infinitivus *-ны* képzője előtt milyen tövégi vokális mutatkozik. Az első ragozási osztályba tartozó igéknél az infinitivus végződése előtt *-ы-*, a második ragozási osztályba tartozó igéknél pedig *-а-* tövégi vokális van: 1. *гырыны* (1323. l.) 'szántani'; 2. *дасыны* (uo.) 'készíteni'.

Az igével kapcsolatban a szerző röviden a melléknévi és a határozói igeneveket is tárgyalja (1335–37. l.). A melléknévi igenevek jelzői funkciójában a jelzett szóval számban és esetben megegyeznek akkor, ha a determináló *-эз (-ез)*, *-ыз* suffixummal vannak ellátva (*гырысезлы пиосмурты* 1136. l. 'a szántó férfinak'), egyébként nem. A főnévként használt melléknévi igenevek ragozhatók *ужасэлы* (1336. l.) 'a munkásnak'.

Az utolsó két fejezet a módosítószókról (1337–38. l.) és az indulatszókról (1338. l.) szól. Ismeretes, hogy az udmurtban a tagadást nem tagadózó, hanem tagadó ige fejezi ki. PEREVOSCSIKOV a tagadó ige különféle alakjait – helytelenül – a tagadószók közé sorolta.

C) Rövid tudnivalók a mondatтанból. A mondatтанon még inkább érezhető, mint az alakтанon, hogy PEREVOSCSIKOV nem tudja magát kivonni az orosz nyelv rendszerének a hatása alól. Az udmurt nyelvnek az oroszról teljesen eltérő mondatтани sajátosságait az orosz nyelv grammatikai kategóriáira igyekszik ráhúzni. Teljesen helytelen például a *прямое дополнение* 'egyesen eset' elnevezés a tárgyeset kifejezésére, valamint a *косвенное дополнение* műszó a részeshatározó és egyéb képes helyhatározók jelölésére.

A szó szerkezetekről szóló fejezetben többek között arról olvashatunk, hogy a jelző közvetlenül a jelzett szó előtt áll, azzal sem számban, sem esetben nem egyezik meg. Ha a jelzőhöz a determináló *-эз (-ез)*, *-ыз* suffixum járul, akkor a jelzett szóval számban és esetben megegyezik: *егитэзлы дышетёсэлы* (1340. l.) 'ennek a fiatal tanítónak'.

A mondatrészek című fejezetből (1343–46. l.) megemlíthetjük azt, hogy a többtagú alany tagjai közötti kapcsolatot néha eszközhatározó esettel fejezik ki: *Васяен Колян луд вылэ мынйзы* (1343. l.) 'Vásza és Kolja a mezőre mentek'.

D) Rövid tudnivalók a szókinésről. Már nyelvtana bevezetésében megemlíti PEREVOSCSIKOV, hogy az udmurt nyelv a finnugor nyelvek permi ágába tartozik, s hogy ennél fogva az udmurt nyelv alapszókinése finnugor eredetű. A finnugor eredetű szavak közül felsorol néhányat, közölve az etimológia néhány más finnugor nyelvi (komi, mordvin, finn, magyar) tagját is.

4. A szótár és a hozzácsatlakozó nyelvtan elsősorban gyakorlati célokat szolgál, azonban a nyelvtudomány művelői is eredménnyel használhatják. Örömlénk, ha az orosz–udmurt szótárt hamarosan követné egy hasonlóan jól megszerkesztett és ugyanolyan ízléses kiállítású udmurt–orosz szótár.

RADANOVICS KÁROLY

Н. М. Терещенко: Ненецко-русский словарь с кратким очерком грамматики и лексики ненецкого языка.

Ленинград 1955. Учпедгиз. 316 l.

Néhány évvel ezelőtt ismertettem két új orosz–nyenyec szótárt (NyK. LII, 265–8), most pedig az első nyenyec–orosz szótár megjelenéséről kell beszámolnom. A mintegy 8000 szót tartalmazó szótár a bolsezemelszki (nagy tundrai) nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv szótára. Függelékképpen egy kb. 70 lapos nyelvtani leírást is

tartalmaz. Ez utóbbinak a bevezetéséből megtudjuk, hogy a jurák-szamojédok lélekszáma még mindig csak az 1926–27. évi összeírás adatai állanak rendelkezésünkre: a tundrai jurákok száma kb. 15 000 (ezt az adatot már PROKOFJEV is közölte), az erdei jurákoké pedig 1129 fő (ez a szám újdonság a számunkra). A jurákoknak – mint ismeretes – két önnevezésük van: *časapa* és *nenets'* (l. JSFOu. LIV/1, 32–45). A két elnevezés nyelvföldrajzi megoszlásáról NATALLJA MITROFANOVNA TERESCSENKO azt vallja, hogy bár az utóbbi a legáltalánosabb elnevezés, de az Uráltól keletre a *časapa* megjelölés is igen elterjedt. Az erdei jurákok önmagukat az ugyancsak szokásos *pán-chasapa* mellett (l. PROKOFJEV: Языки и письменность народов Севера I, 9.) *nešang* néven nevezik (vö. LEHT. MSFOu. LVI, 38: O. *nenets'* ~ Lj. Nj. *neššep*, Kisz. *neššep*, TERESCSENKO adata tehát régiesebb, a szóvégi nazálist megőrzött formát mutat, s így a P. nyelvjárásból származhatik, amely a szóvégi nazálisokat jobban megőrizte).

A jurák nyelvjárásoknak két nagy csoportra: tundrai és erdei nyelvjárásra osztása évtizedek óta elfogadott (ez a felosztás tkp. LEHTISALO útján honosodott meg a szakirodalomban). TERESCSENKO is ezt a két nagy nyelvjárás-csoportot különbözteti meg, de a tundrai nyelvjárás belől – földrajzi elhelyezkedésük alapján – több kisebb nyelvjárási egységet is tárgyal (244–5). A tundrai nyelvjárást (диалект) keleti és nyugati nyelvjárásokra (группы) osztja. A keleti nyelvjárások legkeletibb ágába sorolja a Jeniszej balpartján, a Taz és a Nadym folyása mentén beszélt nyelvjárásokat, a tulajdonképpeni keleti nyelvjárások között pedig a jamali és az urálvidéki nyelvjárásokat említi. A tundrai jurákok nyugati nyelvjárásait szintén két csoportra bontja: a legnyugatibb Kaninfélszigeti és a Kolgujev-szigeti nyelvjárások csoportjára, valamint a tulajdonképpeni nyugati csoportra: ez a malaja zemljai nyelvjárás. Véleménye szerint a legnagyobb nyelvjárás, a bolsezemelszki, közbülső helyet foglal el a keleti és a nyugati csoport között.

Lényegében PROKOFJEVET követi TERESCSENKO a jurák nyelvjárások osztályozásában, s ez a felosztás egyelőre kielégítő lehet, de rövidesen meg lehetne próbálkozni egy olyan nyelvjárási rendszerezéssel, amely nem a földrajzi szempontokat veszi tekintetbe, hanem a nyelvjárások közötti különbségeket. A földrajzi felosztás ugyanis egy csoportba sorolja a kanini és a bolsezemelszki nyelvjárást, holott a kanini (és a timani) és a bolsezemelszki között talán nagyobb különbségek vannak, mint a bolsezemelszki és a jamali között.

A tundrai nyelvjárások közötti különbségek főleg hangtani természetűek. Lényeges nyelvtani vagy szókészleti eltérések nincsenek közöttük, s ezért a bolsezemelszki nyelvjárásból kifejlesztett irodalmi nyelv egységes népi nyelvnek tekinthető: a Kaninfélszigettől a Jeniszejig minden tundrai jurák megérti. Az erdei és a tundrai nyelvjárások között azonban annyira nagy a különbség, hogy igen nehezen értik meg egymás beszédét. Első tekintetre furcsának látszik, hogy a több ezer kilométer kiterjedésű területen elszórt tundrai jurákok nyelvjárásai között csak aránylag kis eltérések mutatkoznak, míg más, sokkal kisebb területen beszélt nyelvek esetében a nyelvjárási különbségek jóval nagyobbak. Ez a tény a tundrai jurákok életmódjával magyarázható: nagylétszámú rénszarvas csordáik folytonosan mozgó életmódra, többszáz, sőt ezer meg ezer kilométeres legeltetési vándorutak megtételére kényszerítik őket. E körülmények a legkülönbözőbb csoportok érintkezését, s nyelvjárásaik bizonyos fokú kiegyenlítődését vonják magukkal. Ugyanekkor e csoportok nem érintkeznek az erdőlakó, főleg halász-vadász, jobbára megtelepedett erdei jurákokkal, s ez a tény a két csoport közti lényeges nyelvi eltérésekben is megmutatkozik.

TERESCSENKO szótára gyakorlati célú. A jurákok földjén dolgozó idegen anyanyelvűek, a jurák iskolák tanítói és a felsőbb iskolák tanulói számára készült, és az irodalmi nyelv leggyakrabban használt szavait tartalmazza. Feltüntet a ragozási típusokat. Összetételeket, szókapcsolatokat, továbbképzett alakokat is tartalmaz. Utal a hangszalagzárra végződő szók töalakjára és az igék történetességét is jelzi (ennek ui. az igeidő képzésében nagy fontossága van). Bizonyos esetekben (ha jelentésmegkülönböztető szerepe van) a hangsúlyt és a magánhangzók időtartamát is jelöli. Közlí egyes szavak fontosabb alakváltozatait (pl. *ламбпэ* l. *лабапэ*, *ламбпэ* 'быстро' stb.). Az oroszról átvett szavaknál utal arra is, hogy a szónak van jurák megfelelője. Pl. az orosz *напоход* szót ugyanilyen alakban mint jurák irodalmi nyelvi szót is szótározza, de utal arra, hogy a gőzhajót juráknál a *my nžano* 'tűz-csónak' összetétellel is ki lehet fejezni.

A kettős átvételeknél a jövevényszónak két hangalakja szerepel. Pl. a 'tea' jelentésű szó, mint népi átvétel, *cau* alakban használatos, s a szótár ezt közli, de megtaláljuk benne az irodalmi nyelvbe bevett *qau* alakot is. Az ilyen kettős átvételeknél az orosz eredetivel alakilag teljesen megegyező írott nyelvi szóalak beszélt nyelvi reális létezéséről azonban nincs adatunk.

Természetesen igen sok újonnan megismert fogalom elnevezését találjuk meg a jurák nyelvben. Ilyenekre bőségesen idétem már példákat a NyK. LII. kötetében megjelent ismertetésemben (266–7). Itt is szükségesnek tartom azonban megemlíteni, hogy a jurákok nagy találékonysággal és az anyanyelv nyújtotta lehetőségeknek szinte határtalan felhasználásával nagy számban alkottak új szavakat az új fogalmak megnevezésére. Persze még így is elég sok orosz átvételt találunk a szótárban — különösen a politikai és a műszaki szókincs terén. Idézett ismertetésem szerint a PIRERKA–TERESCSENKO-féle orosz–nyenyec szótár 30 különböző lapján összeszámolt 1340 szó közül 180, azaz majdnem 13,5% volt orosz átvétel, s ezek közül 60 szónak (4,5%) volt jurák-szamojéd egyenértékű kifejezése is. A most megjelent nyenyec–orosz szótárban az oroszból származó címszavak száma 570-re tehető.¹ Ezek közül azonban soknak van nyenyec nyelvi elnevezése is. Az orosz eredetű címszavak száma tehát a szótár címszavainak 7%-át teszi.

A szótár sok újat nyújt. Szamojéd kutatásainkban az eddigi szójegyzékek mellett hasznunkra lesz. Szép számmal vannak benne olyan szavak, amelyek CASTRÉN szójegyzékében s egybeült is ismeretlenek. Rendszeres áttekintést ad a mai jurák szókincs legfontosabb elemeiről, egy-egy főnév vagy ige nagyszámú származékairól. Példaként megemlítem, hogy a CASTRÉN szójegyzékében említett *wäbtäw* 'ausstreuen' ige családját TERESCSENKO szótára 8 szócikkben tárgyalja, s az egy igehez tartozó származékok száma sokszor még ennél is nagyobb.

A szótár nyelvészeti használhatósága érdekében szükséges, hogy szóljunk a jurák irodalmi nyelv hangjelöléséről is, illetve arról, milyen hangot takarnak a cirillbetűs jelek. Ezt a feladatot a cirillbetűs szavaknak CASTRÉN és LEHTISALO adataival való egybevetése teszi lehetővé. Tekintettel arra, hogy a közeli jövőben a jurák-szamojéd fonéma rendszerről szóló tanulmányomat külön cikk formájában szeretném közrebocsátani, most mellőzöm az irodalmi nyelv hangjelölésére vonatkozó részletkutatásaim eredményét és bizonyító anyagát, s csak arra szorítkozom, hogy a jurák-szamojéd irodalmi nyelv egyes betűinek hangértékére LEHTISALO és CASTRÉN lejegyzéseivel való összehasonlítás alapján a mellékelt táblázatban utaljak.

A táblázatban szereplő jeleken kívül a nyenyec irodalmi nyelv használja a ж, ђ, ч, ш, щ betűket is: ezek azonban csak idegen szavakban fordulnak elő, a jurák anyanyelvűek számára idegen hangokat jelölnek, s hangértékükről közelebbi tudomásunk nincsen. Minden valószínűség szerint más, a jurákok számára ismert hangokkal helyettesítik őket. Az ábécé ezeken kívül a ь és ъ jelekkel egészül ki. Az előbbi olyan esetben jelzi a megelőző mássalhangzó palatalizált képzését, amikor nem áll palatális magánhangzó a szóban forgó mássalhangzó után. A ъ jel a mássalhangzó nem palatalizált képzésmódját jelzi, ha utána ű-vel kezdődő szótag következik. A cirillbetűkkel a jurák nyelv hangjait elég híven ki lehet fejezni. A jurák nyelvnek az a sajátossága, hogy a mássalhangzók palatális magánhangzók előtt palatalizálódnak, lényegében megegyezik az orosz nyelv hasonló tulajdonságával, s ez a cirill írásmóddal megfelelőképpen jelölhető. A cirillbetűs jurák írás természetesen nem mondható fonológiai írásnak, mert egy jel olykor két fonémát takar (pl. н = n és њ) máskor egy-egy jel nem fonémát jelöl (pl. з = z és ж = az s | s variánsa).

A szótárt követő nyelvtan lényegében megegyezik az 1948-ban kiadott orosz–nyenyec szótár nyelvtani függelékével, de több eltérést találunk a két nyelvtani leírás között. A különbségek egy része a fogalmazásban, más részük az anyag csoportosításában mutatkozik. Vannak továbbá oly eltérések is a két nyelvtan között, amelyek bizonyos nyelvtani kategóriák lényegét érintik. Így pl. a nyelvtan első változata szerint a genitívus ragja hangszalagzár, n, vagy њ, az új leírás szerint hangszalagzár. Az új nyelvtani leírás nagyobb gondot fordít a hangszalagzárak feltüntetésére. Pl. az accusativus és a dativus ragjának végén hangszalagzárát jelöl (az 1948. évi nyelvtan nem). Hasonlóképpen gégezárat találunk most már a duális dativusi, locativusi, ablativusi és prosecutivusi ragok belsejében is (pl. abl. -х-няд, de 1948.: -х-няд). Kár, hogy a nyelvtan újabb változata elhagyja a birtokos személyragok táblázatos felsorolását. Ugyancsak rövidebben (s talán használatának inkább megfelelően) tárgyalja a nyelvtan új fogalmazása az ún. objektív ragozást. Külön foglalkozik viszont a melléknév kategóriájával, amelyet korábban csak a főnévvel együtt futólag és mellékesen tárgyalt. Az igeképzés és igeragozás

¹ E számban benne vannak a legújabb átvételeken kívül a régebbiek is, amelyek a jurák hangrendszerhez idomult alakjukban szerepelnek (pl. *молата* 'véső' < or. долото; *хоска* 'macska' < or. кошка; *покаса* 'gyékény' < or. рогажа) származékaikkal együtt (pl. *молатамась* 'выдолить долотом', *молатамбась* 'выдалбливать долотом', *молатам-бава* 'выдалбливание долотом' stb.).

M a g á n h a n g z ó k

Az irodalmi nyelv cirillbetűs jelei	Megközelítő hangértéke	Megfelelő Lehtisalo tundrai jurák adataiban	Castrén adataiban	Erdei jurák megfelelői
a	a	a, à, ā, ǵ, â, ǻ ǵ, v, v, (â)	a, ā	a, ǵ, ǻ, ā aâ, vâ, vâ, âv, ââ
o	o	ò, ô, ȳ (ô, ô, u, ū)	o, ô	o, ô, ȳ, ~ u, ū
y	u	u, ū, ȳ, ȳ	u	u, ȳ, u
ы	i	î, î, î, ≈î, ȳ î, (ē, ȳ)	y, ȳ	î, î, ~ ≈, ȳ
э	e ~ æ	ê, ê, ē, eo, ēo, êo ăê, ăê, vê, ăê, vê, ăê, ăê, eoê, eoê, îê, îeo, îeo, îeo ≈e, ≈ê, ≈ê, ≈ei ôê, ôê, ôê, ôê	ea, ēa, ēā ē, e, ue ae, ua, uō ö, ie, y, ȳ	ăê, ăê, ăê, ăê ăê, ē, â, ēo, îê, îê, îê, ≈ê, î, i, î u
я	â (jâ)	â, â, ā, ǻ, â, iâ, eâ, êâ, e, ê, ê, âi Szókezdő helyzetben és magánhang- zó jele után: jâ, jâ	ea, ē, a, o ja	â, êâ, ââ, ââ, ââ â jâ stb.
ë	ô (jô)	ô, u Szókezdő helyzetben és magánhang- zó jele után: jô stb.	o, u jo	ô, o, u, ū jô stb.
ю	u (ju)	u, u, ū Szókezdő helyzetben és magánhang- zó jele után: ju stb.	u, ü ju	u, ū, ≈, îū ju stb.
и	i (ji)	î, î, î Szókezdő helyzetben és magánhang- zó jele után: ji stb.	i ji	î, î, î, îê ji ~ β'i stb.
е	e (je)	e, ê, ē Szókezdő helyzetben és magánhang- zó jele után: je stb.	e, ie je, jie	e, ê, ē, îê je ~ β'i stb.

M á s s a l h a n g z ó k

Az irodalmi nyelv cirillbetűs jelei	Megközelítő hangértéke	Megfelelő Lehtisalo tundrai jurák adataiban	Castrén adataiban	Erdei jurák megfelelői
п	<i>p</i> <i>p'</i>	<i>p</i> -, <i>-p</i> -, <i>-pp</i> - <i>p'</i> -, <i>-p'</i> -, <i>-p'p'</i> -	<i>p</i> , <i>pp</i>	<i>p</i> , <i>pp</i> , <i>B</i>
б	<i>B</i> <i>b</i>	<i>B</i> ^r , <i>b</i> ^r , (<i>p</i>) <i>b</i> ^r , <i>b</i> ^r ¹	<i>b</i> , <i>p</i>	<i>p</i> , <i>pp</i> , <i>B</i>
т	<i>t</i> <i>t'</i>	<i>t</i> -, <i>-t</i> -, <i>-tt</i> - <i>t'</i> -, <i>-t'</i> -, <i>-tt'</i> -, <i>t</i> ^s , <i>tt</i> ^s	<i>t</i> <i>t'</i> , <i>c</i> , <i>c'</i>	<i>t</i> , <i>tt</i> <i>t</i> ^s , <i>tt</i> ^s
д	<i>δ</i> <i>δ'</i>	<i>δ</i> (<i>t</i> , <i>D</i>) <i>δ'</i> (<i>t</i> , <i>t</i> ^s , <i>s</i>)	<i>d</i> , <i>t</i> <i>d'</i> , <i>t</i>	<i>t</i> , <i>tt</i> <i>t</i> ^s , <i>tt</i> ^s
к	<i>k</i>	<i>-k</i> -, <i>-k</i> -, <i>-kk</i> -	<i>k</i> , <i>kk</i>	<i>k</i> , <i>k</i> ^k
(нг)г	(<i>η</i>) <i>c</i>	(<i>η</i>) <i>c</i> , (<i>η</i>) <i>γ</i> , (<i>η</i>) <i>g</i> , (<i>η</i>) <i>k</i>	(<i>η</i>) <i>η</i> , (<i>η</i>) <i>g</i> , (<i>n</i>) <i>g</i>	(<i>η</i>) <i>k</i> , (<i>η</i>) <i>c</i> , (<i>γ</i>) <i>c</i>
,	,	,', ", ''	,', '	,
х	<i>χ</i>	<i>h</i> , <i>χ</i>	<i>h</i> , <i>x</i>	<i>k</i> -, <i>-h</i> -, <i>-χ</i> -
с	<i>s</i> <i>s'</i>	<i>s</i> -, <i>s</i> '-, <i>-ss</i> -, <i>-ss</i> '-, <i>-z</i> - <i>s</i> '-, <i>s</i> '-, <i>-ss'</i> -, <i>-ss'</i> '-	<i>s</i> <i>s'</i>	<i>h</i> -, <i>-s</i> -, <i>-s</i> '- <i>s</i> '-, <i>s</i> '-, <i>-ss'</i> - <i>ss</i> -, <i>-ss</i> '-, <i>-s'</i> ^r <i>s'</i> ^r <i>-ss'</i> -, <i>-s</i> '-, <i>-ss'</i> '-
з	<i>z</i> <i>z'</i>	<i>ts</i> , <i>s</i> , <i>z</i> , <i>Dz</i> <i>t</i> ^s , <i>b</i> ^z , <i>z'</i>	<i>z</i> , <i>s</i> <i>z'</i> , <i>s</i> , <i>d'</i>	<i>z</i> , <i>s</i> <i>s'</i> ^s , <i>s'</i> , <i>s'</i>
ц	<i>ts</i> <i>t</i> ^s	<i>ts</i> , <i>t'</i> ^s , <i>Dz</i> , <i>ss</i> , <i>s</i> <i>t</i> ^s , <i>tt</i> ^s	<i>c</i> , <i>t</i> , <i>s</i>	<i>s</i> , <i>ss</i> , <i>ss</i> <i>z</i> , <i>ss</i> , <i>s'</i> , <i>s'</i> ^s , <i>s'</i> , <i>s'</i> ^s , <i>ts</i>
й	<i>j</i>	<i>j</i> , <i>j</i> , <i>jj</i>	<i>j</i> , <i>i</i>	<i>j</i> , <i>jj</i> , <i>d</i> ^j , <i>β</i> -
в	<i>β</i> <i>β'</i>	<i>β</i> -, <i>-β</i> -, <i>-ββ</i> - <i>β'</i> -, <i>-β'</i> -, <i>-ββ'</i> -	<i>w</i> , <i>u</i>	<i>β</i> , <i>φ</i> , <i>m</i> , <i>mm</i>
м	<i>m</i> <i>m'</i>	<i>m</i> , <i>-mm</i> - <i>m'</i> , <i>-m'm</i> -	<i>m</i> <i>m'</i>	<i>m</i> , <i>mm</i> <i>m'</i> , <i>m'm</i>
н	<i>n</i> <i>n'</i>	<i>n</i> , <i>-nn</i> - <i>n'</i> , <i>-n'n</i> -	<i>n</i> <i>n'</i>	<i>n</i> , <i>nn</i> <i>n'</i> , <i>n'n</i> , <i>j</i> , <i>jj</i>
нг	<i>η</i>	<i>η</i> , <i>η</i> , <i>ηη</i>	<i>η</i> , <i>ηg</i> , <i>ng</i>	<i>η</i> , <i>η</i> , <i>γ</i>
л	<i>l</i> <i>l'</i>	<i>l</i> , <i>ll</i> , <i>t</i> , <i>tt</i> <i>l'</i> , <i>ll'</i> , <i>t'</i> , <i>t't'</i>	<i>l</i> <i>l'</i>	<i>t</i> , <i>r</i> , <i>rr</i> , <i>l</i> , <i>ll</i> , <i>θθ</i> <i>r'</i> , <i>l'</i> , <i>t't'</i> , <i>l'l'</i> , <i>θ'θ'</i> , <i>ll</i>
р	<i>r</i> <i>r'</i>	<i>r</i> , <i>rr</i> <i>r'</i> , <i>rr'</i>	<i>r</i> <i>r'</i>	<i>r</i> , <i>rr</i> , <i>ll</i> <i>η</i> , <i>θθ</i> <i>r'</i> , <i>t'</i> , <i>l'l'</i> , <i>θ'θ'</i>

fejezete világosabb, bővebb, megbízhatóbb lett. Sajnos azonban, a szóképzéstani fejezet hiányzik, s a mondattani fejezet sem fejlődött sokat az első változat óta. Akármennyire is kevésbé rendszeres ez a nyelvtan, mégis jelentős előrehaladás az I. kiadáshoz képest, s mindenesetre azt mutatja, hogy a szerző eddigi kutatóútjain jó megfigyelőképeséggel próbálta rendszerezni a jurák nyelv szerkezetének sajátosságait.

HAJDÚ PÉTER

Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola

II. Band. Kriegs- und Heldensagen. Helsinki. 1955. MSFOu. 109. 831 l. — III. Band. Märchen. Helsinki. 1956. MSFOu. 111. 258 l.

KANNISTO ARTÚR hat kötetre tervezett hatalmas vogul (manysi) szöveggyűjteményének első kötete 1951-ben jelent meg az MSFOu. 101. számaként (folyóiratunkban ZSIRAI MIKLÓS ismertette: NyK. LIV, 312–3). Négy év megfeszített munkájára volt szükség, míg kikerülhetett a nyomdából a folytatás, a nagy terjedelmű második kötet. Annál öröndetesebb, hogy a harmadik kötet már rövid időn belül követte a megelőzőt.

A második kötet jóval terjedelmesebb az elsőnél, annak majdnem kétszerese. Beosztásában és rendszerezésében az első követi. Rövid, néhány soros bevezetés után következnek a szövegek német fordítással (szám szerint 39), majd mintegy 150 lapon tárgyi és nyelvi magyarázatok, végül hanglejtési görbék és javítások, kiegészítések.

A szöveganyag rendkívül gazdag, többszöröse MUNKÁCSI megfélelő közlésének. Különösen a szoszvai (Tasmanov, Vingalev, Atjin, Pakin) és a kondai nyelvjárás (Afanasij – Jutkin) szerepel terjedelmes anyaggal, de értékes és terjedelemre sem megvetendő a felsőolozvai meg a pelimkai szöveganyag is. A tavdai nyelvjárást egyetlen rövid monda képviseli. MUNKÁCSI följegyzéseivel szemben feltűnő, hogy míg MUNKÁCSinak sikerült anyaga nagyobb részét – majdnem kétharmadát – hagyományos, verses, vagy részben verses formában följegyeznie, KANNISTO darabjai között (8., 13., 16., 24.) alig találunk egészen vagy részben verses hősi éneket; legnagyobb részük próza kivonat. A kondai hősi énekek javarésze pedig voltaképpen csak részben tartozik ebbe a csoportba. Inkább mesék ezek, esetleg néhány harci jelenet is előfordul bennük, és a történet végén a hős istenné válik. Néprajzi szempontból az északi (Szo. és FL.) szövegek a legérdekesebbek, legeredetibbek. Sok régi ismerősünket fedezhetjük fel köztük, mint a larvosi fejedelmek történetét (11–13.), amely sok motívumában és részletében egyezik több MUNKÁCSI följegyezte énekkel (VNGy. II., 52–93, 181 kk.), illetőleg, mint pl. a 16. számú, emlékeztet a Világügyelő férfi mondjára (VNGy. II, 98 kk.). A 24. szöveg szinte teljesen azonos a *Tucht-tit-naj* regéjével (VNGy. IV, 228–34, II, 0181–4). Több változatban is előfordul az a megkapó költői motívum, hogy az álnok asszony elveszejtí férjét, hogy az orosz fejedelemlhőshöz melessen feleségül. Míg férje alszik, elvágja íjának idegét, kicsavarja kardjából a szöveket, összevarrja páncélruháját. Hogy férje figyelmét az orosz fejedelemlhős hadának zajától elterelje, kis fiacskáját szöges deszkára fekteti. Sírásával a gyermek elnyomja a fegyvercsörgés zaját. Az álmából fölriadt férj nem tudja fegyvereit használni, és így áldozatul esik az orvttamadásnak. Történeti szempontból is nagyon érdekes a 4. és az 5. számú kondai ének. Ellenfélként ugyan nem az orosz, hanem a *bojtoáft* fejedelemlhős és nép szerepel, de az egyik manysi hős neve: *o.šx* valószínűleg azonos az orosz krónikákban följegyzett *Asyka*, *Asyk* ugor fejedelemlhős nevével (KANNISTO: FUF. XIV, 18–30). *Asyka* és fia, *Jumsan* a XV. század közepén több hadjáratot vezetett az oroszok és a keresztény zürjének ellen. A hősi énekekben a hősök vagy szamojédokkal, vagy oroszokkal, vagy a voitavtokkal harcolnak. Az utóbbiak LIIMOLA szerint (676) északi-chantik. Az énekekben ugyanis a voitavtok vezére így szólítja népét: *läßläß*, ami a közlő szerint voitavt nyelven annyit jelent, mint товарищи ('bajtársak'). A chantiban van egy 'Diener' stb. jelentésű hasonló hangalakú szó, amely – szókezdő *l*-jéből következően – valószínűleg az északi-chantiból való. Az ellenség is észak felől tör rá a kondai fejedelemlhős földjére. Harcolnak azonban a hősök ördögökkel és erdei manókkal is.

Afanasij hosszú kondai hősmondái nagyon gyakran több, egymástól független mese összeszövődései, amelyeket csak egész vékony szálak tartanak össze. A 36. számú

szöveg például világosan mutatja, hogy a mesélő összekapcsolta a folklórban „terülő asztalkám” néven ismert mesét (AARNE 563.) a nemzetközi viszonylatban ugyancsak elterjedt „Jancsi és Juliska” mesével (uo. 327), de végül is hősi ének lett belőle. Afanasij azonban nemcsak több meséből szőtte össze hősi énekeit, hanem ugyanazok a motívumok szinte mindegyik szövegében előfordulnak. Ilyen, gyakran előforduló motívum például a következő: Ellensége üldözése közben a hős megkérdez egy öregasszonyt, hogy merre távozott ellenfele. Az öregasszony válaszol, de inti a hőst, nehogy az ellenséggel kikezddjen. A bosszús és kegyetlen énekhős erre az evezővel agyonüti az öregasszonyt. Ugyancsak több történetben ismétlődik, hogy a hős legyőzött ellenfelét (vagy hűtlen feleségét) nem akarja halállal büntetni, ezért félkezét, fél lábát eltöri, félszemét kiszúrja. Gyakori mese-motívum az is, hogy a hős jártában-keltében kihúzza egy-egy fogát, annak helyére beszírpant egy-egy tavat, majd fogát visszatesszi a helyére. Mikor nagy szüksége van rá (pl. rágyújtják a várost), akkor ismét kihúzza a fogát és kiereszti a tavakat.

A hősi énekek jelentékeny részében megtalálhatjuk a MUNKÁCSITól részletesen fejtegetett stilisztikai sajátosságokat (VNGy. IV, 0497 kk.), a hős mély álmát, hadakozásait, fegyvereinek leírását, a várostromokat, a deus ex machinát, a hős istenné válását stb. Néprajzi szempontból ezeken kívül is érdekes sok-sok részlet, mint pl. az ellenség fejbőrének lenyúzása, a hadi csónakok leírása. Az egyik történetbe (622–4) egy medvetor is bele van szőve.

Noha sötét, kegyetlen kort, véres háborúkat, egész falvak szörnyű lemészárlását, majd hasonló véres megtorlást festenek ezek az énekek vastag realizmussal, mégis bővelkednek költői részletekben. Nemkülönböztetve költői a színes jelzőkben bővelkedő, párhuzamokat kedvelő szemléletes nyelv, amely nemcsak az énekekben fennmaradt darabokat, hanem a prózát is jellemzi.

A hősi énekek (különösen az északiak) közül több a chanti eredetű. A 18. számú szövegről a jegyzet is megállapítja, hogy a közlő eredetileg chanti nyelven hallotta. Másutt meg a hősök neve chanti, vagy a cselekmény színhelye chantik lakta terület. Részben ebből magyarázhatók a chanti kifejezések, a sok chanti szó és név, bár ezek a hagyományos manysi költészet más műfajaiban is gyakoriak.

A fordítás nagyon gondos; noha igyekszik egészen pontosan visszaadni az eredeti szöveget, mégis jól érthető. Ahol ez csak a német nyelven tett erőszak útján volna lehetséges, ott jegyzetek utalnak a szó szerinti fordításra.

A jegyzetek nagyon jól használhatók. Jóval szűkszavúbbak mint MUNKÁCSI jegyzetei, de különösen nyelvi szempontból nagyon hasznosak. Szinte fölhívják az olvasó figyelmét a manysi mondatban egyes jelenségeire. Így a manysi névhatározó előfordulásai azt bizonyítják, hogy a birtokos személyraggal kifejezett névhatározás* legtöbbször személyekre vonatkozik. pl. Szó. *yü'mib at tan'gr'i, nēte bōra'di*: Der Mann will (es) nicht, die Frau wünscht (es) (60), (voltaképp 'Ihr Mann' és 'seine Frau' (696. l.); FL. *ñōrōikāni jōy ts*: Der Alte vom Ural kam (170) (tkp. 'Ihr Alte vom Ural', 712. l.); AK. *āñškāit kōōls*, KK. *āñškāit kōōls*: Der Alte stand auf (224–5) (tkp. 'sein Alter', 1. 724. l.); AK. *tāñkarāt tāri lā, tti*, KK. *tāñkarāt tā ri lōā, tti*: Er sagt zu der Maus (336–7) (tkp. 'zu seiner Maus', 1. 753. l.); AK. *mākā nn kēli*? KK. *mēkōn'n kēli*? : ist die Erdoberfläche sichtbar? (344–5), (tkp. 'deine Erdoberfläche', 1. 755. l.); AK. *nāy . . . ñā, skān jālā lōlōn*? KK. *nāy . . . ñāzken jālā lōlōn*? Hast du . . . den Teufel getötet? (406–7) (tkp. 'deinen Teufel', 1. 771. l.) stb.

Számos példát találunk (a jegyzetek rendszeresen utalnak rá) a németül „Suffix-lockerheit”-nek nevezett jelenségre, amikor ugyanis két párhuzamos határozó közül csak a második kap határozóragot: FL. *kjōt ōlne nāran, kōns'nyitāl*: Mit deinen überall gewesenenen Schuhen (und) Krallen (178, 713), AK. *šāñšt-bōreptna tā, t, qš pāri*, KK. *šāñšt-bōreptna tā, t, qš pā, rji*: die Sperlinge (und) Nusshäher brachten sie zurück (252–3, 729), AK., KK. *βšškāpōβ . . . ōtōrnā . . .*: von dem jüngeren Sohn, dem . . . Fürsten (328–329, 750).

A hagyományos szövegek nemzedékről-nemzedékre öröklődnek, és így szinte nyelvemlékként hatnak. Gyakran megtörténik, hogy egy-egy szó, kifejezés előfordul ugyan az énekekben, de a közlő már nem ismeri a szó jelentését, és vagy népetimológiával próbálja hozzáfűzni egy általa ismert szóhoz, vagy idegen szónak véli. Különösen gyakran lehet ezt tapasztalni a párhuzamos AK. – KK. (Afanasij – Jutkin) szövegekben, ahol a két közlő egy-egy ritkább szót egészen másképpen magyarázott. Hozzájárulhatott ehhez

* Hasonló eredményre jutott nagyobb anyag alapján Z. SZEGEDI KLÁRA: A manysi névhatározás (kézirat).

a nem lényeges, de mégis meglevő különbség az AK. és a KK. nyelvjárás között. A szó-magyarázatok általában óvatosság, körültekintők. A párhuzamos *ser...mor* szavakra MUNKÁCSI találós meséiben igen sok példát találhatunk (VNGy. IV, 390, 394–5).

A III. kötet lényegesen kisebb terjedelmű az előbbi kettőnél (az előzőnek alig harmada), de mind nyelvi, mind folklorisztikai szempontból értékes. Nyelvi érdekessége abban nyilvánul meg, hogy ebben elvashatjuk az első vaglászki nyelvjárásból való szöveget, és KANNISTO följegyzései közül ugyancsak ebben a kötetben találkozunk először a tavidai nyelvjárás Csandiri faluból való változatával. Nyelvi szempontból a mesék kevésbé kötött szöveget jelentenek, mert az obi-ugoroknál a mese nem autochton műfaj, hanem orosz (vagy esetleg tatár) eredetű. Az obi-ugor folklór iránt érdeklődők pedig azt tanulmányozhatják, hogy az idegen szöveg hogyan asszimilálódik az obi-ugor környezetbe, a hősi énekekből és medvénekekből ismert gondolatritmus, a párhuzamos kifejezések hogyan szövik át az eredetileg idegen mesevázatot, a Boccacciótól és az Ezeregyéjszakából ismert mesék hősei hogyan válnak vogul vadászokká, halászká vagy erdei manókká.

A kötet tartalma huszonegy mese, ebből 2 a szoszvai, 4–4 a felsőlozvai, kondai és pelimi, 1 az északvaglászki, 6 pedig a tavidai nyelvjárásból való (a két utolsó Csandiri faluból). A szövegeket mintegy ötven lapnyi jegyzet és magyarázat kíséri, az eddigi kötetek mintájára. A kötetet hanglejtésgörbék zárják be.

A mesékben a hármasság erősen kidomborodik, szinte minden mesében három fiú, három leány, három próba stb. fordul elő. A mesék nagyon különböző természetűek. A legtöbb az oroszból való átvétel. Már MUNKÁCSI is így nyilatkozik: „Mesék (*möjt*). melyek tartalmukban úgy, mint előadásuk nyelvében lényegesen eltérnek az egyazon műszóval nevezett hagyományos regétől s legalább eddigelé följegyzett mutatványaikban (IV, 324–84) nem látszanak a vogul népszellem eredeti termékeinek” (VNGy. I, 039). MUNKÁCSI egy északi, hat tavidai és két felsőkondai mesét jegyzett föl. KANNISTO följegyzett meséinek száma ennek több mint kétszerese. Jellemző, hogy mindkét gyűjtőnek leginkább onnan vannak mese-följegyzései, ahol már a hagyományos műfajok kihaltak vagy kezdenek háttérbe szorulni. Az egyes mesék fiatal voltára és orosz eredetére LIMOLA is többször utal (pl. 242, 248). Némely mesében ugyanis feltűnően sok az orosz jövevényszó, sőt egész kifejezéseket is oroszul mondanak, noha az illető kifejezést lehetne eredeti szavakkal is tolmácsolni, így P. *mā-rpītā prikrāšna tēpītsā* (< or. *Марфа, прикрасна[я] девица*, 242) vagy ÉV. *nī mokaīd* (< or. *не могла*, 248). De nemcsak ez mutat a mesék orosz eredetére, hanem az életviszonyok is. A mesék egy része városban játszódik le, a császár, kocsis és olyan személyek szerepelnek benne, akik a vogul hitregékben nem fordulnak elő s akikkel a vogulok mindennapi életükben aligha találkozhattak.

A mesék vagy egyes motívumaik jól ismertek előttünk. A 16. mese (154. l. és kk.) szinte teljesen azonos az ugyancsak tavidai „A rézember és Jancsi fejedelmi” történetével (VNGy. IV, 344–51). KANNISTO változata valamivel színesebb, gazdagabb a MUNKÁCSI följegyzete mesénél. A 17. mese (174. l. és kk.) egyik részében is találhatunk olyan motívumokat, amelyek MUNKÁCSMÁL ugyancsak előfordulnak (vö. VNGy. IV, 356. l. és kk.). A 2. (szoszvai) mese első részét egy vogul népiskolai olvasókönyvből ismerjük (vö. *Баландин*: Маньси латынг учебник нилит класс марыс 5, és KÁLMÁN, Manysi nyelvk. 43), mások pedig szinte minden nép meséiben megtalálhatók, így a többször megölt ember története (2.), a megbűnhődött kapzsi gazda (9.), a vetés megőrzése az álomszellőt fújó tolvajtól, a nyáj megőrzése három napig (16.), a meshős a saját testéből levágott hússal táplálja az őt szállító griffmadárt (17.) stb.

A legtöbb mese komor, zordon hangulatú, hasonló a hősi énekekhez. A mese hősei rosszindulatú sárkányokkal, ördögökkel, manókkal küzdenek, de ők maguk is bosszúállók, kegyetlenek, készek azonnal (és gyakran ok nélkül) a gyilkolásra, öldöklésre. Szeretettel, szerelemmel alig találkozunk a mesékben. Az anya gúzsbaköti fiát, a fiú megöli anyját (11.), a leány megöli madárka-testvérét, mikor az végső szorultságában elígéri hűgát (6.), stb. A férfi fenyegetéssel vagy rablással szerez magának asszonyt. Szinte üdítő folt, hogy a rézember halás a császár fiának, mert az kiszabadította fogóságából.

Ha a mesék nyelvét vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy sokkal közelebb áll a beszélt nyelvhez, mint a hitregék és a hősi énekek színes jelzőkkel díszített, régies, költői nyelve. Mivel az előadás mindig prózai (itt-ott találunk csak verses részeket), a nyelv is tömörebb, egyszerűbb. Megfigyelhető azonban, hogyan kezd belesimulni az idegen elem az obi-ugor képzelet- és formavilágba. Az erdőben elhajított követ is évtizedek múlva ellepi az avar, henővi a moha, nem látszik már, hogy idegen test a környezetben. A mesék hősei is halászek, vadászok, nyírhéjedenyekből esznek, fagyott zsír a csemegéjük, szánkon vagy csónakon közlekednek, sőt a megölt medvét is a meg-

felelő engesztelő énekkel és táncsal szórakoztatja az egér és nagynénje (10.). A párhuzamos kifejezések nemcsak az ilyen formulákban nyilatkoznak meg, mint FL. *kyōsā kyūjās, βāti kyūjās* 'Lange lag er, kurze Zeit lag er' (9.), *kātē āpār βāreyyt, lāylē āpār βāreyyt* 'sie machen Kunststücke mit den Armen, machen Kunststücke mit den Beinen' (15.), hanem kevésbé megszokottakban is, pl. K. *ām nā-yn ūl-māt xōis ūl-mān iō-ritl xontslam, āsmāt āsmān iō-ritl xontslam* 'ich habe dir eine im Schlafe liegende Schlafgefährtin gefunden, eine auf dem Kissen liegende Kissengefährtin gefunden' (106.). A 10. mesében feltűnően sok a megfejtetlen vagy bizonytalan jelentésű kifejezés.

KANNISTO szövegeinek második és harmadik kötete az elsőhöz hasonlóan szép papíron, kitűnő nyomdai kiállításban jelent meg. A második kötetben KANNISTO két fényképfelvétele is látható manysi adatközlőiről. A jegyzetek gondosak, nem túlságosan bőbeszédűek. LIIMOLA megjegyzései részben a szöveg homályos helyeinek magyarázatai, részben pedig utalások egy-egy szót vagy nyelvtani alakot illetően a legújabb nyelvészeti irodalomra. Mind a jegyzetek, mind pedig a sajtóhibák csekély száma a szerkesztő lelkiismeretes munkájáról tanúskodnak.

KÁLMÁN BÉLA

Wolfgang Steinitz: Geschichte des wogulischen Vokalismus

Akademie-Verlag, Berlin 1955; Finnisch-ugrische Studien II. 366 + 1 térkép + 1 táblázat.

1. STEINITZ WOLFGANG nagyszabású műve újabb fontos adalékokkal gazdagította a finnugor nyelvek vokalizmusára vonatkozó ismereteinket. NOHA HAZAY OLIVÉR (A vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói, 1907) MUNKÁCSI följegyzésein alapuló, és KANNISTO saját gyűjtésére épülő, 1919-ben megjelent tanulmánya (MSFOu. XLVI) már foglalkozott ugyanevvel a kérdéssel, mégis szükséges volt újra való földolgozása. HAZAY dolgozata a hangtani tanulmányokra nem mindig alkalmas följegyzés miatt nem tudta célját elérni. KANNISTO pedig egyrészt nem volt tekintettel sem KARJALAINEN hasonló tárgyú tanulmányára (MSFOu. XXIII), sem a mástól följegyzett adatokra, másrészt pedig szinte a gép hűségével följegyzett pontos, sőt néha pontoskodó följegyzési módjával elvesztett a mellékjelek bozótjaiban, és szinte minden mai nyelvjárási eltérést az alapnyelvre vitt vissza.

A két obi-ugor nyelv vokalizmusának egymástól független kidolgozása és gyakran szinte összeegyeztethetetlen volta nem csábította a kutatókat az obi-ugor és ezen túl az ugor vokalizmus kidolgozására. Az előbbire csak KANNISTO (FUF. XIV), az utóbbira pedig TOIVONEN (FUF. XXIX. k.) tett kísérletet. A sok nyelvjárási hangányalat, az ingadozások ugyanazon nyelvjáráson belül, a szinte egyéni ejtési sajátságok visszavetítése az őshantira vagy az ősmánysira szinte reménytelenné tették a két nyelv vokalizmusának összehasonlító tárgyalását. Ez egyszersmind azt is eredményezte, hogy az ugor magánhangzórendszerre vonatkozó tanulmányok MUNKÁCSinak már több mint félszázada (NyK. XXV) megjelent dolgozata óta alig haladt előre, s a magyar magánhangzók történetének bűvárlata is szinte független vonalon futott.

A módszerek is különböztek. Ez bizonyos fókig természetes is. A magyar nyelv a X. századtól kezdve rendelkezik szórvány-, és a XIII. századtól kezdve szövegemlékekkel. A magyar nyelv török, szláv, latin, német stb. jövevényszavai körül ma is van ugyan számos tisztázatlan kérdés, de az átadó nyelvek történetét viszonylag ismerjük. Így tehát a magyar hangtörténet elsősorban a nyelvmemlékek és a jövevényszavak tanulságain épül föl. Noha nem hanyagolták teljesen el, de a legutóbbi időkig nem vették kellően számba a mai nyelvjárások tanulságait. Ez a körülmény azonban nem róható föl nagyon súlyos hibául hangtörténészeinknek, hiszen a magyar nyelvjárások egyrészt István király központi hatalomra törekvő politikája miatt, másrészt a hűbéri birtokok határainak állandó hullámzása, végül, de nem utolsósorban a török pusztítás és újjratelepítés nagy néphullámainak következtében állandóan keveredtek egymással. Ehhez járult már a XVI. sz. óta (de talán még előbb is) az irodalmi nyelv csiráinak is már egységesítő hatása. Nálunk nincsenek olyan — szinte vonallal elválasztható — nyelvjárások, mint pl. az északi és déli észti, al- és felnémet, geg és toszk albán, erzá és moksa-mordvin. A mi nyelvjárásaink közt széles átmeneti sávok vannak, egyes területeken (pl. a Duna — Tisza közének déli része) szinte minden község más nyelvjárást beszél. A nyelvjárási különbségek szinte csak a hangtanra és a szókinészre korlátozódnak. Természetes tehát, hogy a magyar hangtani kutatások első sorban a nyelvmemlékek és a jövevényszavak tanulságaira épülnek.

Mi a helyzet az obi-ugor nyelvekkel? Népmozgalmaikról, vándorlásaikról még a legújabb időkben is van tudomásunk. Ezek azonban nem jártak jelentős keveredéssel. Egymástól nagy távolságra élnek, egymással alig érintkezve szakadoztak történetük folyamán egymástól nagyon eltérő nyelvjárásokra. A manysi nyelvjárások közül a közlekedést biztosító Szoszva folyó miatt csak az északi, és részben a keleti (kondai) nyelvjárás nem hullott darabokra, szinte családonként változó al-nyelvjárásokra. Hasonlók az állapotok a chantiknál is. Központi szervezet, központi irodalmi nyelv nélkül fejlődtek, tengődtek ezek a hatalmas területen szétszórta élő, az éghajlat és természet mostoha-sága miatt alacsony művelődési fokra leszorult kis népek. Nyelvükről vannak ugyan a XVII. századtól kezdve szórványos följegyzések, de ezek a nyelvmélekek (általában szójegyzékek) nem mindig, sőt a legtöbbször nem a mai nyelvjárások elődjai (a PALLAS Vocabulariumában előforduló négy nyelvjárás közül pl. a csusszovajai és verchoturjei még újabb anyag följegyzése előtt kihalt). Így tehát ugyancsak nem véletlen, hogy az obi-ugor hangtan kutatói első sorban a mai (illetve a közelmúltban följegyzett) nyelvjárások alapján végzik kutatásaikat. Az obi-ugor nyelvekbe elég nagy számmal kerültek tatár, zürjén, szamojéd és orosz jövevényszavak. Az átadó nyelvek hangtörténetének hiányos ismerete (az orosz kivételével) azonban szintén kevés támpontot ad az obi-ugor nyelvek hangtörténetére vonatkozólag.

2. STEINITZ legújabb műve is természetesen a nyelvjárásokból indul ki, de figyelembe veszi (ezt már KANNISTO is megtette) a jövevényszavak tanulságait is. Könyve terjedelmesebb és gazdagabb anyagú, mint chanti vokalizmusa. Bevezetésében szól a manysi nyelvjárásokról, a manysik számáról, történetéről, gazdasági és társadalmi életéről, írásosságáról. Ugyanitt röviden beszámol az eddigi irodalomról. Forrása első sorban KANNISTO nyomtatásban megjelent, kisebb arányban még kéziratos anyaga. MUNKÁCSI följegyzéseire csak akkor támaszkodik, ha KANNISTÓTÓL nincs adata. AHLQVIST szójegyzékét csak kivételesen veszi igénybe. Saját följegyzésekkel rendelkezik a szoszvai és obi nyelvjárásból (kár, hogy ez utóbbiból nem közöl semmit). Itt magyarázza meg azt is, hogy miért írja át fonematikusan KANNISTO túlságosan bonyolult jelölési rendszerét a történeti részben (1–19).

A következő, terjedelmes fejezetben (20–99) sorra veszi a manysi nyelvjárások első szótagbeli magánhangzóit először röviden mennyiség, majd részletesebben minőség szempontjából. Megállapítja az illető nyelvjárás fonémaállományát, majd egyenként gondosan elemzi a hangokat, a fonémák átírását. A szoszvai és tavidai nyelvjárásban röviden jellemzi a további szótagok magánhangzórendszerét is.

Nagyon értékes a következő fejezet (100–151), a magánhangzóváltakozásról. Eddig ugyanis az ablaut-szerű paradigmatis magánhangzóváltakozást a finnugor nyelvek közül részleteiben csak a chantiiban ismertük. STEINITZ művében kibontakozik előttünk az északi nyelvjárás kivételével mindenütt eleven és eléggé széleskörűen kiterjedt magánhangzóváltakozás a manysiban is. STEINITZ ettől a fejezettől kezdve saját egyszerűsített, fonematikus átírást használja. A T. nyelvjárásban van mennyiségi ($\bar{a} \sim e$, $\bar{e} \sim \varepsilon$, $\bar{i} \sim i$, $\bar{a} \sim a$ stb.) és minőségi ($\bar{a} \sim \bar{q}$, $\bar{a} \sim \bar{i}$ stb.) váltakozás, sőt a kettő együtt is előfordul ($\bar{e} \sim i$, $\bar{o} \sim a$ stb.). A K.-ban csak a mennyiségi váltakozás ($\bar{e} \sim e$, $\bar{o} \sim o$, történeti szempontból az $\bar{o}\bar{a}$, $\bar{o}\bar{a} \sim \bar{a}$ is az) általános, a többire csak egyes példák vannak. A tavidaihoz hasonlóan a nyugati nyelvjárások, de ott mindig hosszú-rövid hangok váltakoznak egymással, ezek azonban lehetnek minőségileg mások is. Az északi nyelvjárásban alig van ennek a jelenségnek nyoma.

Könyvének második része a manysi vokalizmus történetével foglalkozik. Először az egyes nyelvjárások hangrendszerének kialakulását (152–69), majd az egyes ősmansyi hangok fejlődését (170–304), végül a magánhangzóváltakozások történetét tárgyalja (305–36). KANNISTO 7 hosszú és 12 rövid ősmansyi hangja helyett 7 hosszú és 8 rövid hangot tesz föl. STEINITZ képe így lényegesen harmonikusabb, és az ősmansyi állapot jobban megközelíti a mai nyelvjárások fonéma-állományát (T.: 6–6, FK., KK. 9–9, AK. 8–9, Ny.: 9–9, É. 4–4¹). Az ősmansyi fonéma-állomány STEINITZ szerint a következő volt:¹

	$\bar{a}$		$\bar{a}$
			$\bar{e}$
$\bar{a}$	$\bar{e}$	$\bar{u}$	$\bar{i}$
o	a		$\bar{a}$
			e
u	i	$\bar{u}$	i

¹ Az első szám a hosszú, a második a rövid magánhangzó-fonémákat jelenti. A rövid hangok jele fölött STEINITZ ' jelet használ.

Az egyes nyelvjárások hangállományának fejlődése érdekes párhuzamok vonására ad alkalmat, így az AK. manysi és K. chanti nyelvjárás hangrendszerének (164) bizonyos hasonlósága, és az északi manysi és északi chanti fonéma-állomány szinte teljes egyezése (166–7). Fontos számunkra, hogy az egyes hangváltozások időpontjára is nyújt a jövővényszavak és nyelvművek alapján fölvilágosítást. Így pl. megtudjuk, hogy az *ā labializációja 1600 körül, az *ā-é pedig majdnem egy évszázaddal később ment végbe.

A könyvet a rövidítések jegyzéke (337–40), valamint részletes szó- és tárgymutató (341–66) zárja le. A könyv elején egy térkép mutatja KANNISTO és PATKANOV alapján a manysik elhelyezkedését 1900 körül, a végén pedig táblázat igazít útba a nyelvjárások közti magánhangzó-megfelelésekről és ezeknek ősmansyi előzményéről.

A könyv tetszetős külsőben, szép nyomással, jó papíron és viszonylag kevés értelemzavaró sajtóhibával jelent meg.

3. Egyes részleteire vonatkozólag a következő megjegyzéseim vannak:

2. és 169. l. Nagyon igaza van abban, hogy a XVII–XIX. századi manysi (és természetesen chanti) nyelvművek kritikai kiadása sürgős és fontos feladat. Noha ezekben a szójegyzékekben sok az elírás, sajtóhiba, mulatságos félreértés,² mégis sok fontos nyelvtörténeti adalékot szolgáltatnak. Így pl. – mint egy az UAJb.-ben a nemrég megjelent (XXVIII, 266) cikkemben kimutatom – a XVIII. sz. második felében a ma már kihalt csusszovajai nyelvjárásban még nagyrészt megvolt a tövégi magánhangzó, pl. Kára 'kéz' (T. *kāt*, É. *kāt*), Emōa, Amōa 'eb' (T. *āmp*, É. *āmp*), Ata, Этта 'haj' (T. *āet*, É. *āt*), Аhta 'szarv' (T. *ānt*, É. *ānt*), Олма 'álom' (T. *ōlām*, É. *ūlām*), Нельма 'nyelv' (T. *hūlām*, É. *hūlām*) stb. Bármennyire fogyatékos a hangjelölésük téhát, bizonyos jelenségek korára (pl. az *ā labializációjára és diftongussá válására Csusz. Боата 'szél' vagy az északi *š* > *s* változásra Ber. Шимь 'szív', vö. É. *sim*, Шамь ~ Шемь 'szem', vö. É. *sam*, Шишь 'hát' vö. É. *sīs* stb.) mégis adnak támpontokat.

14–15. l. A szerző idézi KANNISTOT: „In VS. habe ich die Vertretung des *ā meist durch *ōā* oder *ōa* gegeben, seltener durch *ōṛ*, *ōḃ*, *ōq* oder *oa*. Diese Buntheit rührt jedoch wohl nicht von verschiedener Aussprache her, sondern ist als inkonsequente Bezeichnung meinerseits anzusehen. Die Bezeichnung *ōā* dürfte meines Erachtens am genauesten der Aussprache entsprechen.” Hosszas magyar nyelvjárási tapasztalataim arra tanítottak meg, hogy legalábbis a magyar nyelvjárásokban a diftongusok hangszíne nemcsak ugyanabban a faluban, hanem ugyanazon egyén nyelvében is más és más lehet, pl. a tisztántúli diftongusos területen *ó*, *óu*, *oṛ*, *oḃ*, *oq* stb. A diftongus hangszíne változhatik aszerint, hogy önálló szót mond-e az adatközlő, szövegben mondja-e, kérdő hangletéssel vagy emfátikus hangsúllyal mondja-e. Tehát a manysiban is alig lehet szó róla, hogy egy-egy diftongus kiejtése még ugyanannál a személynél is hajszálra azonos volna. Hasonló megfigyeléseket tettem egy szigvai vogul hanglemezen is, természetesen jóval kevesebb variánsal.

16. l. A 3. pontban azt írja a szerző, hogy átírási rendszerében többek közt szempont volt az is, hogy átírása mennél inkább kövesse a hagyományt, azaz mennél jobban hasonlítson KANNISTO följegyzéseire. Végeredményben mégis MUNKÁCSI írásmódjához hasonlít jobban, különösen MUNKÁCSI későbbi átírásaihoz (*w*, *j*, *š*, északi *p*, *t*, *k*), vö. 18. l. – Az egyszerű, fonematikus átírási rendszer valószínűleg csakugyan elő fogja mozdítani az obi-ugor hangtani kutatásokat, mert az obi-ugor hangtan tanulmányozásától sokakat elriasztott KARJALAINEN és KANNISTO bonyolult, mellékjelektől hemzsegő írásmódja, amelyhez hasonlót csak a lappológiában és LEHTISALO szamojéd följegyzéseiben lehet találni.

23. l. A 22. jegyzetben megemlített francia párhuzam érdekes, de nem teljesen azonos az említett manysi példákkal, mert a manysi mássalhangzó *z* öngétlen media, mint azt a szerző is több helyen helyesen írja (pl. 17, 41, 74).

24. l. A szerző itt is meg később is használja KANNISTO följegyzéseivel kapcsolatban a „willkürlich” szót. Én azt hiszem, hogy itt mindössze impresszionista följegyzésről van szó. KANNISTO akkor valóban úgy hallotta, illetőleg adatközlője akkor valóban egy negyed fokkal hosszabban vagy rövidebben ejtette ki a magánhangzót.

² A testrésznevek és rokonságnevek rendszerint birtokos személyraggal fordulnak elő, pl. Csusz. Банкунъ 'Голова' (tkp. 'fejed'), Cserd. Екумъ 'Жена' (tkp. 'feleségem'), igealak főnév helyett: Ber. Понгеимъ 'крик' (tkp. 'kiáltok'), Ber. Ри 'Шап' (az adatközlő félreértette az orosz kérdést és a Шап 'golyó' helyett a Жар 'hőség' jelentését adta meg), Cserd. Люлякаръ 'чудо' (tkp. 'gonosz lény'), Cserd. Марсыр 'дуб' (tkp. 'másfajta'), Ber. Улымъ, Хуннь 'Спать' (tkp. 'álom, fekszel'), Ber. Тепканъ 'пахать' (tkp. 'szántóföld'), Ber. Амь 'да' (tkp. 'én') stb. (Adataim forrása: P. S. PALLAS, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Petropoli 1786–7).

27. és 336. l. A tavdai hangsúly KANNISTO és ITKONEN szerint (NyK. LVI, 11) nem az utolsó, hanem általában a 2. szótagon van, persze ez nagyon sok szóban tényleg egyszersmind az utolsó szótag is.

31. l. Fontos megállapítása: „Es gibt nur zwei phonematische Quantitätsstufen – eine lange und eine kurze; jede dieser beiden Stufen hat genau bestimmbare kombinatorische Quantitätsvarianten . . .” Hogy KANNISTO ezeket nem tudta kellőképpen rendszerezni, annak fő oka éppen az, hogy a tőle telhető legnagyobb fonetikai pontossággal jegyezte a nyelvi anyagot, fonográfyszerűen, tehát még a beszédhelyzet adta következtetlenségek, nyelvbontások is bekerülhettek följegyzései közé. Többször elmondatta nyelvmesterével az illető szót, amit az egyre türelmetlenebbül, rövidebben és más hangsúlyval is mondhatott.³

33., 35. l. Nekem csak egy szigvai hanglemez áll rendelkezésemre, de ott tisztán hallgató a diftongus (vö. KÁLMÁN, Manysi nyelvkönyv 44 és LAKÓ: NyK. LVII, 21–2).

37. l. Későbbi közleményeiben (pl. a VNGy. II. kötet bevezetőiben és jegyzeteiben, meg a NyK. L, 294 kk.) MUNKÁCSI is *ə* jelet használ a korábbi *ē* helyett.

38–39. l. Itt még két hosszú *e*-fonémáról (*ē, ē*) szól, holott máshol (pl. 36. bővebben 220) megírja, hogy kezdetben az volt ugyan a felfogása, hogy KANNISTO feljegyzései idején csakugyan két *ē*-fonéma volt az északi nyelvjárásokban, később azonban meggyőződött felfogásának téves voltáról. Ez a részlet – úgy látszik – elkerülte a szerző figyelmét könyve átdolgozásakor. – Sajnáljuk, hogy az északi nyelvjárások közt nem emlékezik meg a számunkra ismeretlen Ob vidéki manysi nyelvjárásról, noha erről vannak saját följegyzései (vö. 2. l. 2. jegyz.).

95–6. l. A középlozvai nyelvjárásról KANNISTÓNAK valóban csak kevés följegyzése van. Ha a megfelelő óvatossággal is, de nagyon sokat meríthetett volna MUNKÁCSI szövegeiből. Ezekből igen tekintélyes anyaghoz juthatott volna.

214–5. l. Teljesen igazat adok a szerzőnek abban, hogy KANNISTO gyakran tesz föl tatár közvetítést nyilván közvetlen orosz átvételekben is. Nem mindig számol azzal, hogy az orosz jövevényszavak régebbi rétege már átmehetett bizonyos hangtani változásokon, máskor meg kimond olyan tételeket, hogy pl. a szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozásának csak egyik módja lehet jellemző a manysira, ti. az első mássalhangzó elhagyása (Tat. 40–2). Így tehát olyankor is tatár közvetítést tesz föl, mikor minden egyéb körülmény a közvetlen orosz átvétel mellett szól. Pl. az AL. *išpiñ* szóban az orosz eredeztetést támogatják a palatális *š, ñ*, az a körülmény, hogy a tatárból nem mutatható ki a szó, azonkívül az is, hogy a szó csak egy tatár hatásnak kevéssé és közvetve kitett nyelvjárásban fordul elő (i. m. 80).

265. l. Nem biztos, hogy az AK. *töäsel* és *täspur* az *öä ~ ä* váltakozás tagjai, és hogy az *ä* íráshiba *ä* helyett. Könnyen elképzelhető, hogy az or. *таз* kétszeri átvételével van dolgunk, mint *тәәonnä < Анна iöäöβäl < дявол, kääcsä < каша, de škäp < ишкаф ла'фкә < лавка, säxär- < сахар* stb. A szónak a TJ. nyelvjárásban is van egy régebbi *täs* és egy újabb *täs* átvétele.

4. Nemrégiben közzétettem egy dolgozatot a manysi nyelv orosz jövevényszavai-ban mutatkozó hangmegfelelésekről (NyK. LVII, 112–33). Sajnos, a magánhangzókról szóló rész elég vázlatos, és nem mindig elég következetesen csoportosítja az anyagot. STEINITZ könyve alapján sokkal világosabban látjuk már a manysi vokalizmus kérdéseit. Mivel a többszáz orosz jövevényszó is számos tanulsággal szolgálhat a vokalizmus történetéhez, néhány szóval ideiktatom a leszűrt eredményeket.

1. Az or. *ä, ä* megfelelői általában megegyeznek az ösvög. **ä* (176 kk.) folytatóival. Ezek alkotják a régebbi réteget. Hogy az orosz jövevényszavak hangsúlyos *ä, ä*-i miért ebbe, miért nem az **ä* folytatói közé kerültek, annak többféle magyarázata lehet. KANNISTO (Vok. 15) és STEINITZ (183) szerint az orosz *a* hangszíne mintegy átmenet az *a* és *ä* közt különösen palatalizált mássalhangzók környezetében. Másrészt a déli és keleti nyelvjárásokban az átvétel idején nem volt már *ä* hang. Ez a régebbi réteg tehát a XVII. sz. derekán került a manysi nyelvbe az **ä* labializációja után, de még az **ä* labializációja előtt. Ritkább az **ä* (257) folytatóival való megegyezés. A hangsúlyos orosz magánhangzó félhosszú, így tehát az **ä* rövid párja is megfelelőhetett, különösen a még ma is eleven **ä ~ ä* váltakozás miatt. Az átvételek újabb rétegében *ä, ä* (KK. *ä, ä* is) megfeleléseket találunk. Ezek egyes nyugati nyelvjárásokban még eredeti szavakban is kiszoríthatták a szabályos kettőshangzót (177).

³ Hogy a kérdés megismétlése okozhat más kiejtési variánst, l. A magyar nyelv-atlasz munkamódszere 106.

2. Az or. hangsúlytalan *a* megfelelői a régebbi jövevénytörétegekben az *ä (ritkábban: *ā) folytatói, az újabb rétegekben *a* (*k* környezetében gyakran palatálisabb hangszínnel: *ä*, *ā*).

3. Az or. *ó* (*ē*) megfelelése nem egyértelmű, mert KANNISTO és STEINITZ szerint az ősmánysiban nem volt *ō hang. Ezért egyrészt a viszonylag nyílt *ū-val helyettesítették, vagy azokban a nyelvjárásokban, ahol az *ā labializációja 1600 körül, tehát az orosz jövevénytörétegek zömének átvétele előtt megindult, — az *ā folytatóival.⁴ Elősegíthette a kettős megfelelést az *ū ~ *ā váltakozás is (KANN. Vok. 194, STEIN. 325–6). Az or. *ó* megfelelői tehát az *ū, ill. a déli kivételével az *ā folytatói. Az újabb jövevénytörétegekben pedig helyükön egy rövid *o*-féle hang jelentkezik. Lágy mássalhangzók vagy *k*, *χ* környezetében az or. *o* (*ē*) megfelelői palatálisabb hangszínek, az *ū folytatóihoz hasonlítanak.

4. A hangsúlytalan or. *o* az irodalmi kiejtésben ugyan nem különbözik a hangsúlytalan *a*-tól (аканье), de a nyugat-szibériai orosz nyelvjárásokban az оканье járatos, és így a leggyakrabbi megfelelés az *ō (252) folytatóival egyezik vagy valamilyen rövid *o*-féle hang. Ritkán előfordul az *ū vagy *ā folytatóival való megfelelés, *k*, *χ* környezetében pedig palatális labialis magánhangzót találunk. Az újabb jövevénytörétegekben *a*-zó alakok is előfordulnak.

5. Az or. hangsúlyos és hangsúlytalan *y*-nak a régebbi jövevénytörétegekben egyaránt az *ū (ritkábban az *ā) folytatói felelnek meg. Az egészen új jövevénytörétegekben megmarad az *u* hangszín a déli és keleti nyelvjárásokban is. Palatalizált mássalhangzók, valamint *k*, *χ* környezetében labialis palatális magánhangzót (*ū) találunk. Ez az utóbbi törvényyszerűség onnan magyarázható, hogy az or. *я*, *ē*, *ю* hangszíne már az oroszban is közel van az *ä*, *ō*, *ū*-höz, *k* és *χ* szomszédságában pedig a legtöbb manysi nyelvjárásban nem állhat velaris magánhangzó (vö. STEINITZ: Vog. Vok. 51). Az is előfordul, hogy a magánhangzó elveszti labialitását, de a *k* labialis képzésűvé válik: KK. *kβar* *h'χ* < or. *күрник*. Ilyesfajta változás eredeti szavakban is előfordul (vö. KANN. Vok. 65, STEIN. 279).

6. Az or. *ы*-ra nagyon kevés példánk van. Az *ē (186) és *ī (292) folytatói a megfelelői.

7. Az or. hangsúlyos és hangsúlytalan *u*-nek a manysiban egyaránt az *ī (217) folytatásai felelnek meg.

8. Az or. *é* régebbi megfelelései párhuzamosak az *ī (215), ritkábban az *ē (203) folytatóival. Ez arra mutat, hogy az *ī elég nyílt hangszínű lehetett (KANNISTO szerint *ē*) vagy nyíltabbá válása az átvételek idején már megindulhatott. Az újabb átvételekben *e*-t találunk.

9. A hangsúlytalan or. *e* palatális változatának a manysiban az *ī és az *ī (a tavdaiban néha az *ā) folytatói felelnek meg, a velaris változatnak (*и*, *ж*, *у* után) pedig az *ā, *ō-ból fejlődött hangok.

Ezek az adalékok, ha példákat nem is idéztem, kiegészíthetik azt a képet, amely a szerző könyve nyomán a manysi magánhangzók történetéről kibontakozik.

5. Mivel KANNISTO könyve óta STEINITZ már egyszer — ha nagyon tömör vázlatban is — közölte elképzeléseit a manysi vokalizmusról (Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, Stockholm, 1944, 75–86), talán nem lesz érdektelen, ha az ősmánysi magánhangzókról vallott képet összehasonlítjuk KANNISTO, STEINITZ korábbi és legújabb felfogásában. Hangsúlyozzuk, hogy a munka nemcsak az ősmánysi magánhangzók rekonstrukciójában új, hanem tömördek kisebb-nagyobb részletkérdésben is, a magánhangzóváltakozásokról szóló fejezet pedig az eddiginél lényegesen egyszerűbb és tisztább képet mutat.

KANNISTO

STEINITZ Fgr. Vok.

STEINITZ Wog. Vok.

ā ill. *ā* és *ā**ē* és *ā**ū**a* ill. *a* és *ā**o**u**ī**ā**ē**ū**ā**ō**ū**ī**ā**ē**ū**ā**ō**ū**ī*

⁴ Ugyanez a helyzet a tatár jövevénytörétegek egy részében is (KANN. Tat. 25).

KANNISTO

STEINITZ Fgr. Vok.

STEINITZ Wog. Vok.

$\bar{a}$	(1. $\bar{e}$)	—
$\bar{e}$	(1. $\bar{e}$)	—
$\bar{a}$	$\bar{a}$	$\bar{a}$
$\bar{e}$	$\bar{e}$	$\bar{e}$
—	$\bar{i}$	$\bar{i}$
$\bar{e}$	—	$\bar{u}$
$\bar{e}$	$\bar{a}$	$\bar{a}$
$\bar{i}$	(1. $\bar{e}$)	$\bar{e}$
$\bar{i}$	$\bar{e}$	$\bar{i}$
$\bar{o}$ és $\bar{u}$	$\bar{o}$	$\bar{u}$
$\bar{e}$	(1. $\bar{i}$)	—

Sokkal mélyrehatóbb a különbség a magánhangzéváltakozásokban. KANNISTO 39 magánhangzéváltakozást tesz föl (lényegében sokkal többet, mert az ilyent is egynek számítottam: $*\bar{a}$ -, $*\bar{e}$ Serien $\sim * \bar{e}$ -, $*\bar{e}$ Serien). Ezzel szemben STEINITZ a következő váltakozásokról tud:

Fgr. Vok. 85

Wog. Vok. 308

$*\bar{a} \sim * \bar{a}$
 $*\bar{a} \sim * \bar{a}$
 $*\bar{e} \sim * \bar{a}$
 $*\bar{i} \sim * \bar{a}$
 $*\bar{u} \sim * \bar{u}$
 $*\bar{e} \sim * \bar{a}$
 —
 $*\bar{a} \sim * \bar{i}$
 $*\bar{a} \sim * \bar{e}$
 $*\bar{e} \sim * \bar{u}$
 $*\bar{a} \sim * \bar{u}$
 $*\bar{e} \sim * \bar{i}$
 $*\bar{u} \sim * \bar{a}$

I. $*\bar{a} \sim * \bar{a}$
 II. $*\bar{a} \sim * \bar{a}$
 III. $*\bar{e} \sim * \bar{e}$
 IV. $*\bar{i} \sim * \bar{i}$
 V. $*\bar{u} \sim * \bar{u}$
 VI. $*\bar{e} \sim * \bar{a}$
 VII. $*\bar{i} \sim * \bar{e} \sim * \bar{e}$
 VIII. $*\bar{a} \sim * \bar{i}$
 IX. $*\bar{a} \sim * \bar{e}$
 X. $*\bar{e} \sim * \bar{u}$
 XI. $*\bar{u} \sim * \bar{a}$ (ill. $*\bar{u} \sim * \bar{a}?$)
 —
 —

Amint láthatjuk, szabályszerű rendszer alakul ki a magánhangzéváltakozásokban: hosszú magánhangzó váltakozik a megfelelő röviddel (kivéve $*\bar{e} \sim * \bar{a}$), a hosszú palatalisok (kivéve $*\bar{e}$) és a hosszú velaris magánhangzók egymással. Ezekon kívül van még egy hármas hosszú-rövid váltakozás ($*\bar{i} \sim * \bar{e} \sim * \bar{e}$).

Az összehasonlítás alapján kiderül, hogy a szerző a Fgr. Vok. megjelenése óta a bővebb anyag áttanulmányozása után is csak kevés változtatást volt kénytelen végrehajtani.

6. Végző összefoglalásként elismerésünket fejezhetjük ki a szerzőnek, hogy egyrészt a manysi hangtanban egy jelentős lépéssel előbbre vitt minket, de munkája további haladást jelent a finnugor összehasonlító vokalizmus területén is. Érdeklődéssel várjuk a könyvében ígért ugor vokalizmusról szóló újabb tanulmányát, amely magyar szempontból is bizonyára sok tanulsággal jár majd, és a magyar hangtani kutatásokat számos új szemponttal fogja gazdagítani.

KÁLMÁN BÉLA

Bo Wickman: The Form of the Object in the Uralic Languages

Uppsala, 1955. Almqvist & Wicksell. 154 l.

WICKMAN az uráli nyelvek grammatikai tárgyának vizsgálatára vállalkozott abból a célból, hogy a tárgy jelölésének alapnyelvi formáira következtessen vissza. Könyvének súlypontját, s terjedelemben is mintegy felét a szamojéd nyelvekkel foglalkozó fejezetek alkotják. A kilenc finnugor nyelvre vonatkozó fejtegetései inkább az eddigi eredmények összefoglalásának tekinthetők, állításait azonban szövegkiadványokból

gyűjtött szemléltető példaanyaggal támasztja alá. A legnagyobb érdeklődésre a szamojéd nyelveket tárgyaló részek tarthatnak igényt, nemcsak azért, mert a szamojéd tárgyjelölést ez a könyv vizsgálja meg első ízben a teljes nyelvi és nyelvtani irodalom felhasználásával, hanem azért is, mert lényegében ez az első morfológiai-szintaktikai monográfia a szamojéd nyelvek köréből.

A munka fő tételeit a következőkben lehetne összefoglalni. Az acc. -m ragja (vagy ennek nyoma) – az osztják és a magyar kivételével – valamennyi uráli nyelvből kimutatható, s ezért az újonnan felmerült elméletekkel (MÉSZÖLY GEDEON, V. TAULI, FARKAS GYULA) szemben kétségtelennek tartja, hogy ez a rag már az uráli alapnyelvben megvolt, s a Sg. acc. kifejezését szolgálta. RAVILÁNAK az acc.-i -m eredetére vonatkozó felfogását nem veti el, hanem akképp értelmezi, hogy ez a hipotézis alkalmas az uráli *-m acc.-rag kialakulásának megmagyarázására az uráli alapnyelvben belül. Egyet lehet érteni WICKMANNAL azzal a nézetével is, hogy a tárgynak feltehetőleg több kifejezési formája volt az uráli alapnyelvben, nevezetesen az -m mellett a jelöletlen tárgy is (= alapalak). Nem hihető ugyanis, hogy az uráli alapnyelv eltért volna a mai nyelvektől abban a tekintetben, hogy egy-egy grammatikai, mondattani funkcióit csak egyetlen módon lehetett volna kifejezni.¹ E kettősség WICKMAN szerint funkcionális megoszlással járhatott: az -m rag szerinte a határozott tárgyat jelölte (egyes számban). Természetes, hogy az ilyen finomabb funkcionális különbségek megállapítása több ezer éves távlatból inkább ötlet és sejtés, mint bizonyítható nyelvi tény.

A duális és a többes szám kérdésében WICKMAN elfogadja RAVILA álláspontját, hogy ti. az egyes szám az uráli alapnyelvben numerus absolutus volt, s hogy a duális és a többes szám jele kezdetben mindössze az állítmányon volt feltüntetve, s csak később – a kongruencia érvényesülésével – kezdett a mondat alanyaiba is behatolni. WICKMAN azonban tovább megy egy lépéssel. Úgy vélekedik, hogy az ősuráli korszak vége előtt olyan állapot alakult ki, amelyben a duális és a többes nominativusi formákat nemcsak az alany, hanem a tárgy jelölésére is használták.

A munka folyamán szóba kerül a többesi *i* kérdése. Véleménye az, hogy az *i* már az uráli alapnyelvben egy kialakulófélben levő esetnek, a többesi connectivusnak a ragja volt, amelyből azután egyes nyelvekben többesjel, más nyelvekben a Pl. acc., ill. a Pl. gen. kifejezője lett. WICKMANNAL az az érdekes ötlete, hogy a Pl. conn.-t akkor használták a többesi tárgy jelölésére, amidőn a többesszámú tárgyat meg kellett különböztetni a többesi alanytól, egyelőre nem látszik teljesen megnyugtatónak. Ez a felfogás ugyanis nagymértékben bizonyos lapp, finn és északi-szamojéd nyelvi jelenségeken alapul, amelyeket nem kell feltétlenül alapnyelvi sajátságoknak tartani.

Bo WICKMAN disszertációjának részletekbe menő elemzése nem célom. Ezt A. J. JOKI nyomtatásban is megjelent, a szerzőtől nagyobb igényességet kívánó, de érzésem szerint több pontban a szükségesnél keményebb opponensi véleménye megette (l. FUF. XXXII, Anz. 1–41). Néhány kérdésre azonban – ezek JOKIAL is felterhelnék – ki szeretnék térni. JOKI szavá teszi, hogy a szerző egyszerűsített átírásban közli az uráli nyelvek adatait, s hogy az átírás pl. a szamojéd nyelvek esetében nem nevezhető sikerültnek (i. m. 6). Példaként említi, hogy WICKMAN a mássalhangzók palatalizáltságát csak akkor jelzi, ha utána nem palatális magánhangzó következik. JOKI bírálóan jegyzi meg erről az eljárásról, hogy az *i* vagy *e* előtti mássalhangzó palatalizált képzése egyáltalában nem magától értetődő.

Fonetikai szempontból tkp. csak a jurák-szamojédot ismerjük, de itt valóban az a helyzet, hogy a palatális magánhangzók előtt palatalizált mássalhangzók, a veláris magánhangzók előtt pedig nem palatalizált mássalhangzók állanak. JOKI helytelenül idézi (i. m. 6) ennek cáfolatára a 'geben' jelentésű *mi*-igét és a *jiđen* alakot. Az első helyen álló szót LEHTISALO O. *mi*-alakban közli (nemcsak most megjelent szótárában, hanem pl. a MSFOU. LVI. kötetének 41. lapján is), s ha a *ji* 'Wasser' szó gyakoribb származékában a *δ* hangot tartalmazó teljes *tő* szerepel, a *tő*beli mássalhangzó rendszerint palatalizálódik az utána álló palatális magánhangzó előtt, vagy pedig változatlan marad, de ekkor a *reá* következő magánhangzó veláris jellegű: Szjo. *jiđ'es* 'Wasser trinken', de *jiđerf's* 'trinken' stb. JOKI felfogása azon alapul, hogy még LEHTISALO feljegyzéseiben is találunk kövekezetlenségeket a mássalhangzók palatalizáltságának jelölésében,² ezek

¹ Egyébként hasonló módon vélekedem a birtokviszony kifejezésének uráli alapnyelvi formáiról is (l. NyK. LVIII, 182).

² Ezek részben nyelvjárási, részben egyéni ejtési sajátságokkal is magyarázhatók, sokszor azonban csak a gyors feljegyzés következtében sikkadtak el a palatalizáltságot jelölő vesszők. „In gewissen Dialekten oder bei einigen Sprachmeistern des Tundra-

az egyes esetek azonban nem változtatnak azon az általános jelenségen, hogy palatális magánhangzók előtt csak palatalizált mássalhangzók jelentkezhetnek. Ez a törekvés az egész jurák-szamojéd nyelvet jellemzi, s ennek következtében a magánhangzórendszer is egy teljes palatális és egy teljes veláris sorból áll (minden egyes magánhangzónak van palatális és veláris képzésű formája). S WICKMAN átírásának éppen az a hibája, hogy elmosza ezeket a különbségeket. Példaként említem, hogy a jurákban van egy palatális *ä* és egy veláris *a* hang. Az előbbi palatalizált, az utóbbi nem palatalizált mássalhangzók után jelentkezik. Okunk van arra, hogy az *ä* és *a* hangot külön fonémának tartsuk, s ezért helytelen, hogy WICKMAN a *há* szót *ha* alakban jelöli. Ebben az esetben tehát a mássalhangzó jésítettségének a jele utal arra, hogy itt mégsem az *a* hanggal van dolgunk. Ugyanakkor pedig e szó Pl. acc.-a WICKMAN átírásában *m̃* (helyesen *ñi*), s itt — éppen fordítva — a magánhangzó jelzi a mássalhangzó jésítettségét.³ Szerintem tehát az *ä* stb. palatalizáltságának jelölése éppúgy fontos, mint a megelőző mássalhangzóké.

JOKI kritikájának egyik fontos pontja (i. m. 18–19) WICKMANnak a jurák Pl. acc.-ról szóló fejtegetéseivel foglalkozik. WICKMAN ugyanis LEHTISALO szövegeiből vett példákon igazolja TERESCSENKONak azt a megállapítását, hogy a Pl. acc. nem végződik hangszalagzárra még azokban a szavakban sem, amelyeknek szóvégi magánhangzója a ragozás folytán változatlanul marad (ezek az ún. *e, ē, i, ī, u, ū* és *j* végűek). Ebben a csoportban a Pl. acc. alakilag egybeesik a Sg. nom.-szal. JOKI három okból minősíti tévesnek ezt a felfogást. Elsőként említi meg, hogy WICKMAN 11 példamondata közül hatnak a tárgya a *tj* 'rén' szó, amely kollektívumként is használatos. Ez az érv bizonyos mértékig elfogadható, de nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a Pl. acc. egyes esetekben a Sg. nom.-szal egy alakú: ez a szó ugyanis nem kizárólag kollektívumként fordul elő, többes számi használatára is van példa. JOKI második ellenérve sem meggyőző. WICKMAN (fentiek kivüli) három példamondatának a tárgya egytagú szó, s az egytagú szavak a jurákban — JOKI szerint — morfológiailag és hangtanilag a szokásostól eltérően viselkednek. Ez a magyarázat persze nem változtat azon a tényen, hogy a *ñe, ñä, ñū* szók Pl. acc.-a WICKMAN példáiban azonos alakú a Sg. nom.-szal. Végül a disszertációnak azon példáival szemben, melyekben a *tuhū, hōntē* és *ñu* szavak szerepelnek Pl. acc.-ként, azt kifogásolja, hogy WICKMAN egyszerűsített átírása eltünteti a Sg. nom. és a Pl. acc. közötti különbséget. A LEHTISALO feljegyzéseiben közölt *tūxū, xōhtšē* és *ñū* Pl. acc.-okkal szemben ugyanis a Sg. nom.-ban *tūxū, xōhtšē, ñū* alakok állanak. JOKI szerint tehát a szóvégi magánhangzók hosszú, ill. félhosszú volta (de melyik?!) különbözteti meg egymástól a Sg. nom.-t és a Pl. acc.-t. Nehéz lenne elfogadni ezt a magyarázatot. A példák egy részében a szóvégi magánhangzó félhosszú, más részében hosszú időtartama lenne a többesi tárgy jelölője? Ez bizony nem valószínű, és pedig azért nem, mert a jurákban a félhosszúságnak sem fonológiai, sem morfonológiai szerepe nincsen, s a magánhangzók időtartamának jelölésében LEHTISALONál is lehetnek ingadozások. Így pl. az említett szavak közül az első az O. és a Szj. nyelvjárásból félhosszú, a többi nyelvjárásból azonban hosszú szóvégi magánhangzóval közli LEHTISALO (K. *tuhū*, M. *to'hō*, l. MSFOu. LVI, 47). A JOKI szerinti *xōhtšē* sg. nom.-i alakot pedig (i. m. 32) az O. nyelvjárásból is *hōhtšē* (~ Oksz. *hōhbrīē* stb.) alakúnak tünteti fel. Ilyen bizonytalanságok mellett más példák is — WICKMAN és TERESCSENKO felfogásának megfelelően — azt bizonyítják, hogy a Pl. acc. a jurák szavak egy csoportjában valóban azonos lehet a Sg. nom.-szal: O. *pīšē xuntqññē xādoɕbrīdy* 'a sie erschlagen überall Mäuse' (MSFOu. XC, 159), *pīšē ñäđoɕpā* 'in dem er die Mäuse ausschirrte' (uo.), vö. O., Szj., U-C. *pīšē* 'Maus, Ratte' (JurWb. 386a); O. *ñāni* 'n q ṛ ṛ ù l'ēđd'ē 'wanderte wieder durch die Wälder' (MSFOu. XC, 48),

jurakischen war die Mouillierung im Zusammenhang mit einigen Konsonanten vor *i, e* nicht zu hören . . . In der eilig aufgezeichneten Folklore kann das Fehlen des Mouillierungszeichens auch davon herrühren, dass die Mouillierung beim schnellen Sprechen in solchen Fällen, wo man sie vor *i* und *e* erwartet hätte, unbemerkt geblieben ist." (LEHTISALO, Juraksamojedisches Wörterbuch CVII.)

³ Ilyen átírásmódot találunk COLLINDER „Fenno-ugric Vocabulary” c. könyvében is, s erről készített bírálatában JOKI így vélekedik: „Die neue Transkription des Juraksamojedischen kann auch nicht als ganz gelungen betrachtet werden” . . . (FUF. XXXII, Anz. 43). JOKIval e kérdésben — ha éppen más megokolással is — egyet lehet érteni. Hozzáfűzhetünk mindehhez még egyetlen megjegyzést. A jurák irodalmi nyelv az *ä* hangot *ä*-val jelöli, s ugyanezt a betűt alkalmazza azon szóvégi magánhangzók jelölésére is, amelyeket LEHTISALO *e, ē, i, ī, u, ū* és *j* betűkkel ad vissza. Ez az oka annak, hogy WICKMAN az ilyen szavakat is az *a* végűek között tárgyalja. Ezt JOKI hibáztatja, bár kétségtelen, hogy e szavak gyakran meglepő egyezéseket mutatnak a valódi *a* végűekkel.

vö. O. *narrü* 'dichter Wald' (JurWb. 280b); OP. *jeřřtū* pl. acc.: *jeřřtū* 'Gans' (uo. 83b).⁴ JOKI érvelése ilyen körülmények között nem meggyőző.

WICKMAN könyvének 85. lapján öt pontban rögzíti a jurák *a*-tővű szavak Pl. acc.-ának szabályait. JOKI nem ért egyet ezzel (l. 3. jegyzet), s ismertetésében (i. m. 21–3) ő is közöl egy sémát arról, hogyan képzik a Pl. acc.-t a jurákban az ősuráli *a, *ā, *e tővű, a szekunder *u* tővű és az egytagú szavakban. WICKMAN szabályainak és JOKI vázlatának egybevetésekor nem szabad elfelejteni, hogy az egyik tisztán leíró, a másik főleg történeti szempontokat vett figyelembe. JOKI sémája nyelvtörténeti alapokon nyugszik, de leíró szempontok keverednek bele csoportosításába (ha pl. egytagú szavakról beszél, máris leíró jelleget ölt a csoportosítás). A séma első részében még az ősuráli szóvégi magánhangzók szerint csoportosítja a jurák szavakat. De mindössze három ősuráli szóvégi magánhangzó csoportjára terjed ki figyelme. Ha arra gondolunk, hogy még az első szótag magánhangzójának a kikövetkeztetése is milyen nehézségekkel jár az ősuráli alapnyelvre, akkor eleve szkepszissel kell tekintenünk minden olyan kísérletre, amely megfelelő elmunkálatok híján az ősuráli szóvégi magánhangzók szerint csoportosítja a szamojéd szavakat. Annál inkább vallom ezt a nézetet, mert benyomásom szerint a szamojéd hangrendszerben a magán- és mássalhangzók szoros kölcsönhatásban fejlődtek, s így minden tekintetben jelentősebb változások állhattak be, mint más finnugor nyelvekben. Egyébként sem tartom valószínűnek, hogy a jurák-szamojéd Pl. acc. különféle kifejezési formáit az ősuráli szóvégi vokalizmusra közvetlenül vissza lehessen vezetni. A jurák Pl. acc. képzésének szabályait megállapítani a leíró nyelvtan feladata, s így a szamojéd Pl. acc.-ról WICKMAN és JOKI rendszerezése után a jövőben is lesz még mondani-valónk.

Ezzel kapcsolatosan csak két dologra szeretnék utalni. Az egyik az, hogy WICKMAN értekezése — úgy látszik — nem távolított el minden kételyt az *-*m* rag uráli létezését illetően. FARKAS GYULA máris tíz érvet sorakoztat fel ellene (UJb. XXVIII, 13–17), s az eredeti állapotot a tárgy jelöletlenségében látja. A szerinte névmási eredetű *-*m* elem az uráli alapnyelvben individualizáló szerepű járulékos (de nem rag) volt. A tárgy jelölésének kettős (jelölt és jelöletlen) kifejezési módja a mai uráli nyelvekben legkönnyebben mégis az uráli alapnyelvi kettősségből magyarázható, s az előttem nem teljesen világos individualizáló funkció is lényegében tárgyjelölés lehetett.

A másik mozzanat, amelyről szólnunk kell, WICKMAN dolgozatának az a módszerbeli eljárása, hogy elsősorban azokat a jelenségeket vizsgálta, amelyek az uráli alapnyelv szempontjából fontosaknak látszottak. Ami tehát a szamojéd nyelveket illeti, a tárgy jelölésének morfológiai kutatását nem tarthatjuk lezártnak. A most megjelent „Jurak-samojedisches Wörterbuch”-ban máris olyan Pl. acc.-i alakokkal találkozunk, amelyekről WICKMAN monográfiájában nincsen szó (pl. O. *qāj* < : *qājje* 'Körper', *jēn* < : *jēnp* 'Bach', OP. *jēř* < : *jēřje* 'Zeltdecke', O. *jēß* < : *jēßp* 'Stange zum Köchen', OP. *jūß* < : *jūbe* 'Leim', O. *qānāb* < : *qānāb* 'Vater der Frau', *qānān* < : *qānānē* 'Zitze', *jākkē* < : *jākkē* 'Rauch', *qānē* < : *qānē* 'Kleid', OP. *βarj* < : *βarjē* 'kleine Gans' stb.). Vagy pl. WICKMANnak azt a tételét, hogy a -*ka* végű szók pl. acc.-a -*ī*-re (= JOKI -*ī*) végződik, ki lehet egészíteni azokkal a másodlagos háromszótagú szavakkal is, amelyek -*βv*, -*rv*, -*nv* végűek: O. *jādaβj* < : *jādaβp* 'Handgelenkschutz', *jāpβarj* < : *jāpβarj* 'Vertiefung...', OP. *jexēnē* < : *jexēnē* 'Stör' stb. LEHTISALO szótárának anyagából minden bizonnyal hasznosan lehet majd kiegészíteni azokat az igen érdekes megállapításokat is, amelyeket WICKMAN az erdei-jurák umlaut-jelenségekről tett, s amelyek munkájának legjobb, legötletesebb részei közé tartoznak. S a fentiekben kívül a szövegekben is sok, a szabályostól eltérő, vagy újfajta szabályokat mutató eseteket találhatunk még. WICKMAN említi is, hogy sok eltérő acc.-i alakulat van a szamojédban. Meggyőződésem, hogy ezeknek a kutatása is haszonnal fog jární az általános jelenségek megismerésében.

Sok észrevételt lehetne még tenni BO WICKMAN könyvére, — ez a bíráló feladata. Félő azonban, hogy a bírálat közben elsikkadnak a munka jellességei. Ezért le kell szögezünk, hogy WICKMAN jól összefoglalta mindazt, amit eddig az uráli nyelvek tárgyjelöléséről írtak, több részletben tovább fejlesztette az eddigi nézeteket. Különös érdeme

⁴ A Sg. nom.-i és Pl. acc.-i alakok írásképeiben lehetnek ugyan különbségek (szóbelseji -*š* ~ -*š*-, -*ū* ~ -*ū* stb.), ezek azonban nyelvi szempontból nem lényeges tartozékaik a szóknak, s egyéni ejtésbeli különbségeket takarnak. Ilyen jellegű eltérések a Sg. nom.-on belül, s más esetekben is tömegesen vannak.

a szamojéd nyelvek tárgy-jelölésének eddig legalaposabb alaktani és mondattani vizsgálata. Általános eredményeinek nagy részét józan megfontoltság jellemzi, s azokkal általában egyet is lehet érteni. Az uppsalai iskola derék munkásságáról tanúskodik ez a könyv.

HAJDÚ PÉTER

К. Е. Майтинская: Венгерский язык I. Введение — Фонетика — Морфология. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1955. 304 л.

1953 tavaszán értesültünk arról, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének munkatársa, K. E. MAJTYINSZKAJA befejezte nagy, részletes, tudományos magyar leíró nyelvtanának írását (vö. LAKÓ GYÖRGY: I. OK. IV, 129; V, 185). Örömmel fogadtuk ezt a hírt, és nem titkolt kíváncsisággal vártuk a munka megjelenését, annál is inkább, mert ebben az időben akadémiai leíró nyelvtanunk még csak a tervezés állapotában volt, a nyelvtan tárgyával és felosztásával foglalkozó viták még csak ezután zajlottak le (vö. MNy. L, 1–17), s ekkor még nem volt egyéb olyan színvonalas, az utóbbi évtizedek tudományos eredményeit értékesítő leíró nyelvtanunk sem, amelyet az egyetemi és főiskolai hallgatóság vagy a nyelv kérdései iránt érdeklődő szélesebb közönség kezébe adhattunk volna. MAJTYINSZKAJA könyve azonban a vártnál jóval később — a címlap szerint —, 1955-ben jelent meg, ekkor is csupán az első rész: történeti bevezetés, hangtan, alaktan (a szóalkotásról szóló rész kivételével), s hozzánk ez is csak 1956 közepén jutott el. Erre az időre a helyzet némileg nálunk is változott, a leíró nyelvtan területén mutatkozó égető hiányainkat részben pótoltuk. Elkészült és sokszorosításban is megjelent SZABÓ DÉNES egyetemi tankönyve, a nagyközönség igényeit megfelelően kielégíti a TEMESI MIHÁLY szerkesztette 20 íves „Anyanyelvünk”, az akadémiai nyelvtan fontosabb elvi és gyakorlati kérdéseiben állást foglaltunk. MAJTYINSZKAJA nyelvtanát azonban mindettől függetlenül nagy érdeklődéssel vettük kezünkbe, hisz a leíró nyelvtannak igen sok elvi és gyakorlati kérdését ma sem tekinthetjük véglegesen tisztázottnak (a fentebb említett leíró nyelvtani vita is világosan mutatja ezt), s úgy véltük, hogy a hazai hagyományoktól talán kevésbé befolyásolt szerzőnek a mi nyelvtanainkhoz viszonyítva némileg más céllal készülő munkája egynemű problémánkra — pozitív vagy negatív előjellel — választ ad. MAJTYINSZKAJA munkájában ebből a szempontból nem is csalódtunk. A munka — elsősorban az alaktani részben — több kérdést a mienktől alapjaiban eltérő felfogásban tárgyal. Bár ezzel a felfogásmóddal több részletében nem érthetünk egyet, kétségtelen, hogy — módszertani szempontból — új szint jelent a magyar nyelvtani irodalomban, s meg vagyunk győződve arról, hogy részben maga ez a munka, de még inkább a vele kapcsolatban remélhetőleg kialakuló vita termékenyen hozzá fog járulni a magyar leíró nyelvtannak több, még nem eléggé kimunkált részletkérdésében való világosabban látáshoz, s elsősorban a nyelvtan tárgyával és felosztásával kapcsolatos kérdések tisztázásához.

A könyv két fő részre oszlik: egy bevezető történeti részre (5–56. l.), s a tulajdonképpeni leíró nyelvtan első részére (57–300. l.). A két egységet rövid előszó vezeti be. A történeti résznek a könyvbe való fölvételével kapcsolatban a szerző ezt írja: „Учитывая запросы советских языковедов и полное отсутствие литературы на русском языке по данному вопросу, мы сочли целесообразным добавить раздел — «К вопросу об истории венгерского языка» — в качестве введения. Этот раздел не претендует на сколько-нибудь полное описание истории венгерского языка; ... Введение имеет целью дать некоторое общее представление о развитии венгерского языка” (4). Ennek a célkitűzésnek megfelelően végigvezeti az olvasót a magyar nyelv történetének korszakain (ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar kor), az újmagyar korról szóló részben hosszasan tárgyalja a nyelvújítást, nagyobb részt szentel az új ortológiának, s végül foglalkozik a második világháború után nyelvünkbe került „szovjetizmusok”-kal. Igyekszik — az adott lehetőségeken belül — megrajzolni nagy vonalakban az egyes korszakok nyelvi képét, áttekintést ad szókincsünk rétegződéséről. Az ómagyar kortól kezdődően Zrínyiig több szemelvényt ad szövegekből, teljes terjedelmében közli első három nagyobb összefüggő nyelvemlékünket. Ez a rész egyes íróknak az irodalmi nyelv kialakítása körüli szerepét vizsgálva bizonyos mértékig irodalomtörténeti áttekintés is, sőt az újmagyar korról foglalkozó részben sok tudománytörténeti vonatkozás is van.

Könyve e részének megírásakor MAJTYINSZKAJA nem könnyű feladatra vállalkozott; a magyar nyelv történeti fejlődését nem ismerő szovjet olvasók, sőt szovjet szak-

emberek részére akar némi áttekintést adni. Ez az áttekintés természetesen nagyon vázlatos, több módszerbeli és tartalmi kifogást is lehet emelni ellene. Lehetne vitatkozni például azon, hogy az egyes korszakok nyelvi jellegzetességeinek leírásakor mindig a legjellemzőbb jelenségeket sorolja-e fel. Eléggé következetlen pl. a régi szövegek közlés-módjában: a Halotti Beszédet és az Ómagyar Mária-Síralmat a valószínű egykorú kiejtés, és a mai helyesírás szerint közli, a Gyulafehérvári Sorokat betűhíven és mai helyesírás szerint. Ugyanez a következetlenség megvan a kódexekből közölt részletekben is (vö. 26. és 28. l.). A HB. egykorú valószínű olvasatát nem a mai legjobb olvasatban, PAIS DEZSŐ-ÉBEN (MNY. XXXVIII, 160–2) közli, s így a valószínű kiejtés szerinti olvasatban több ilyen kevéssé „valószínű” alakot találunk, mint pl.: *Látjátuk, kégyidjen, oudja, kéatsátuk, odutt, mérütt* stb. (15). Nem tudnék olyan határozottan állást foglalni, mint MAJTYINSZKAJA, abban a kérdésben, hogy Pázmánynak volt-e nagyobb szerepe az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtéséért folyó küzdelemben, vagy pedig Károlinak, Heltainak és Bornemisszának (36). Ebben a vitában már csak azért is igen kétes értékű MAJTYINSZKAJA határozott állásfoglalása, mert ez a kérdés még nincs részletesen feldolgozva, s bizonyító anyagot MAJTYINSZKAJA sem sorakoztat fel, illetőleg felhozott érve „... что правящие круги западной католической части Венгрии были заинтересованы в превознесении заслуг католика Пазманы” (36), még a HECKENAST – KARÁCSONYI – LUKÁCS – SPIRA: A magyar nép története c. munkára való utalással együtt sem elég súlyos ahhoz, hogy állítását bizonyítotttnak tekinthessük. Nem egészen helytálló az a fejtegetése, amit a mai „szovjetizmusok” tárgyalása során pl. a *szovjet* és a *tanács* szóról ír (55). Maga a „szovjetizmusok” műszo helyessége is vitatható. Szerintem a tárgyalt kifejezéseket „ruszizmusok”-nak kellene inkább nevezni, hisz itt nyilvánvalóan az orosz, nem pedig a nem létező szovjet nyelvből vett kölcsönzésekről van szó. A kétségtelenül fennálló kisebb-nagyobb fogyatékok mellett is azonban MAJTYINSZKAJA a vállalt feladatot viszonylag jól oldotta meg. Ez a fejezet igen hasznosan egészíti ki a könyv második részének mondanivalóját, s a kitűzött célnak megfelel.

A könyv második része megkezdí a tulajdonképpeni leíró nyelvtan (Грамматика современного венгерского языка) tárgyalását. A kötetben levő anyag két főrésze oszlik: 1. Hangtan és helyesírás (59–95); 2. Alaktan (96–300).

A hangtani fejezet a következő egységekre tagolódik: a magánhangzók, a mássalhangzók, a szótag, a hangsúly és a hanglejtés, végül a helyesírási rész.

A magánhangzókat a hagyománynak megfelelően a képzés helye és módja, valamint a hangoztatás időtartama szerint osztályozza, s a nyelv helyzete szerint megkülönböztet felső, középső és alsó nyelvválású, illetőleg elülső és hátulsó magánhangzókat, az ajak működése szerint labiális és illabialis magánhangzókat, a hangoztatás időtartama szerint hosszúakat és rövideket. Részletesebben foglalkozik az *é* fonémával, összefoglaló táblázatába is felveszi (61), az alaktani részben azonban – bár sokszor nem lett volna fölösleges – az *e*–*é* különbséget nem tünteti fel. Kiemelném, hogy diftongusnak tekinti a *j* + *mgh* (*jó*) és a *mgh* + *j* (*fej*) hangkapcsolatokat. Tárgyalja a magánhangzó-harmóniát, a két és a három alakú toldalékok illeszkedését, a toldalékok illeszkedését vegyeshangrendű szavakban, részletesen ismerteti a toldalékok illeszkedését a *tanítónő* – *tanítóné*-féle származékokban, foglalkozik az egyalakú formánsokkal (*-beli*, *-szerű*, *-féle*, *-kor*, *-kó*), megemlíti a magánhangzó minőségének szerepét az ikerszavakban és a *doromból* – *dörömből*-féle szóparokban. Külön fejezetben, „Чередование гласных” címen foglalkozik a szóközben előforduló hangtani jellegű váltakozásokkal, s ezek között megkülönböztet szabályos váltakozásokat (регулярное чередование гласных) és nem szabályos (нерегулярное) váltakozásokat. Az előbbieket közé sorolja a következő típusokat: *út* – *utak*; *alma* – *almák*, *kéz* – *kezek*; *hatalom* – *hatalmak*, *érez* – *érzett*; *odú* – *odvas*, *keserű* – *keserves*; *hó* – *havas*, *ró* – *rovás*; *mű* – *művek*; az utóbbiak közé pedig ezeket: *erdő* – *erdeje*; *halál* – *holt*; *bíró* – *bírák*; megemlítve az *az* – *ott* – *úgy* megfeleléseket is. Végül foglalkozik a magyar magánhangzók történetével és a magyar nyelvjárások vokalizmusának saját-ságaival.

A mássalhangzók osztályozásában a képzés módja szerint megkülönböztet: zárhangokat, réshangokat (ide sorolja az *l*-et és az *ly*-et is), orrhangokat és rezgő hangot (*r*). A képzés helye szerint ajkhangokat: *b*, *p*, *v*, *f*, *m*; elülső nyelvválású (переднеязычные) hangokat (valamennyi mássalhangzónak a felsoroltakon kívül); középső nyelvválásúakat (среднеязычные): *j*, *ly*; hátsó nyelvválásúakat (заднеязычные): *g*, *k*, *η*; és hangszalag közöttit (междувязочные): *h*. – Rámutat a zöngés-zöngétlen megfelelésekre, s a zárhangokon belül egyszerű hangokat és affrikátákat különbösztet meg, ez utóbbiak közé a *c*, *dz*, *cs*, *dzs* hangot sorolja. (A *ty*-t és a *gy*-t egyszerű zárhangnak tekinti.) Foglalkozik a rövid és a hosszú mássalhangzók, rámutat azok jelentésmegkülönböztető szerepére: *hal* – *hall*, *jen* – *fenn* stb. „A magyar magánhangzók asszociatív rendszere” c. fejezetben tárgyalja

a mássalhangzóknak a hangszalagműködés szerinti (*szapta, csibdes* stb.) és a képzés helye szerinti hasonlóságát. Itt megkülönböztet a) lágyulást (смягчение); *önggyűjtő, menytyűk*; b) labializációt: *homvágy, ömmaga*; c) velarizációt: *tan'könyv, döngel*. Foglalkozik a rövidüléssel és a mássalhangzókiezéssel. Végül — a magánhangzókról szóló részhez hasonlóan — rövid áttekintést ad a magyar mássalhangzók történetéről és a mássalhangzók rendszerében mutatkozó nyelvjárási sajátosságokról.

A szótagról szóló rövid fejezet szól a magánhangzó szótagalkotó szerepéről, megemlíti a több mássalhangzóval kezdődő idegen szavakban a mássalhangzótorlódás feloldásának leggyakoribb módjait.

Az „Интонация” című fejezet beszél a szó fő- és mellékhangsúlyáról, az érzelmi hangsúlyról és a mondathangsúly néhány kérdéséről. Végül foglalkozik a tipikus hanglejtesformákkal.

A helyesírási fejezet tárgyalja a magánhangzók hosszúsága és rövidsége jelölésének módját, foglalkozik a két- és a háromjegyű betűkkel, ezek hosszúságának jelölésével, a hosszú mássalhangzók írásával a *tollal*-típusú toldalékolt és a *sakk-kör* típusú összetett szavakban. Közli a szűkebb ábécét a betűk kiejtésével, megemlíti az *x*, a *ch*, az *y* és a *w* betű használatát is, közül néhány példát a régi családnevekben előforduló betűkre. Röviden kitér az idegen eredetű köznevek és tulajdonnevek helyesírására, részletesebben tárgyalja a szótagolás szabályait, egészen röviden megemlíti a nagybetűk használatát, és végül aránylag terjedelmes helyesírástörténeti részt ad.

A könyvnek ebből a nagyobb fejezetéből a hangtani részek a sikerültebbek. Világos áttekintést ad a magyar nyelv hangrendszeréről, legfontosabb hangtani sajátságairól. Néhány kevésbé pontos fogalmazás, vitatható helyességű megállapítás azonban ebben a részben is akad. (Ezekkel részletesebben nem kívánok foglalkozni, néhányat azonban mégis megemlítek közülük.) Téves például a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *h* hangot a magyarban a szó végén nem ejtjük, valamint az erre a megállapításra épülő másik tétele is, hogy geminált *h* csak a másodlagos *ehhez, ahhoz* alakokban fordulhat elő (76 és 87). Igaz, hogy a szóvégi *h-k* jelentős részét nem ejtjük — ilyenek MAJTYINSZKAJA példái is —, de néhány szóban: *doh, potroh, sah* ejtjük a *h-t*, s ezeknek bizonyos ragos alakjaiban a kettőzött *h* is megtalálható: *dohhá, potrohhal, sahhal* stb. A *ž* hang ejtése független az alapszó szótagszámától, vagyis nemcsak egytagú szavakban fordulhat elő, mint MAJTYINSZKAJA írja; pl. *harapž* (75). Az összeolvadás és a teljes hasonulás összetett szavakban, különösen pedig önálló szavak határára nem annyira törvényszerű, mint MAJTYINSZKAJA véli (79). A *lakadzár, léczörög* alakok a mai köznyelvben nem hangzanak így: *lakaddzár, léddzörög*. Nem látom különösebb szükségét a magánhangzókról és a mássalhangzókról szóló részhez csatlakozó történeti, illetőleg nyelvjárási összegezésnek. A munka jellege, maga az anyag ezt nem kívánja meg. Az ilyen hatalmas anyagot felölelő, de szükségszerűen rövid, csupán egy-két jellegzetességet megragadó összegezés elkerülhetetlenül vázlatosak, többezt általánosítanak a kelleténél, s így sok félreértést okozhatnak. Pl. a következő jellemzés: „В дунайско-тисском диалекте вместо долгого *ó* произносят долгий *ú*...; вместо долгого *ó* произносят долгий *ü*” (72) — bár a példái: *lú, kü* helyesek — az általánosítás miatt nem helytálló, mert ugyanebben a nyelvjárásban *ju* 'jó', *tú* 'tó', *sűr* 'sör', *ür* 'ör' stb. alakokat nem találunk. Semmitmondó és félreérthető az *i*-zésről, *ü*-zésről írt egy-egy általánosító mondat is.

Csak helyeselni lehet, hogy a szerző külön fejezetben foglalkozik a helyesírás kérdésével. Ennek a fejezetnek — véleményem szerint — az lett volna a feladata, hogy minél több gyakorlati útmutatást adjon az olvasó — nem utolsósorban éppen a szovjet olvasó — számára. Ezzel szemben a részletes és terjedelmes helyesírástörténeti anyag mellett a fejezetnek alig a fele közöl a mai helyesírással kapcsolatos ismereteket, viszont itt — úgy érzem — egyet és más joggal hiányolhatunk. Tekintettel arra, hogy a könyv elsősorban szovjet olvasóknak készült, nem lett volna talán felesleges, ha közli a szerző az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának főbb elveit, erre azonban csupán céloz (90–1). A szótagolásról szóló szabályok közé az *ed-zi, brin-dza, maharad-za, lán-dzsa* típus mellé fel kellett volna venni az *edz-dze, bridzs-dzsel* típust is. Nem lett volna talán hiábavaló foglalkozni az írásjelek — pl. a kötőjelek — használatával. Nem látom világosan, mennyire használta fel a szerző ebben a részben a Magyar Helyesírás Szabályainak 10. kiadását. A 87. lap példái között található *eddzen* alak, a 92. lapon előforduló *Váci út* szerkezet írásmódja arra mutat, hogy felhasználta, a 87. lapon található *észszerű* alak, a 91. lapon előforduló *Szin-yei* elválasztásmód azt, hogy nem. A kézirat még minden bizonnyal a MHSz. 10. kiadásának megjelenése előtt elkészült, de a könyv csak 1955-ben jelent meg, s így a szerzőnek módot kellett volna találnia arra, hogy a helyesírási fejezetnek az új szabályzat előírásaival nem egyező adatait korrigálja, illetőleg arra, hogy ezt a mindössze néhány lapos részt átdolgozza. Ezzel elkerülhetné volna azt, hogy ennek a

fejezetnek néhány példája, sőt szabálya (pl. 91. lap 8. pont), még a könyv megjelenése előtt elavuljon.

Az alakattannal foglalkozó részt rövid bevezetés előzi meg. Ebben kifejti a szerző, hogy a magyar nyelv az agglutináló nyelvek csoportjába tartozik, megjegyzi azonban, hogy vannak olyan vonásai is, amelyek a flektáló nyelvekhez való közeledését mutatják. Ilyennek tartja mindenképp a *kéz* – *kezet*, *hatalom* – *hatalmat* stb. típustokban található hangváltakozást (vö. 97). A *tő*, *képző*, *jel*, *rag* fogalmát tárgyalva MAJTYINSZKAJA ezt írja: „Под суффиксами в венгерской лингвистической терминологии понимают аффиксы словообразования и отчасти формообразования. Признаком или показателем называют такие грамматические окончания, за которыми могут следовать грамматические окончания другого рода, а прилепом — все остальные грамматические окончания” (97). MAJTYINSZKAJA *jel*nek és *rag*nak a fenti szempontok alapján történő elválasztásával élesen szembeszáll: „то разделение должно основываться не на порядке следования этих окончаний, а на их существе. Показателями (признаками), по нашему мнению, должны называться грамматические окончания широко объединяющего характера” (98). Majd néhány sorral lejjebb lényegében ugyanezt megismétli: „показатели венгерского языка в нашем понимании являются средствами своего рода грамматического формообразования, они являются грамматическими окончаниями объединяющего характера”. Ebből a — legalábbis számomra — nem elég világos fogalmazásból inkább csak sejteni lehet MAJTYINSZKAJA felfogását a jelekről. Azt ugyanis, hogy mit is ért pontosan az „okozás” kifejezésen nem határozza meg. Példáiból, valamint az általa is a jelek közé sorolt suffixumokból (idő- és módjelek, a többes szám jele, az *-é* birtokjel, a középfok jele) kiindulva azonban arra gondolok, hogy ő első sorban az ellen a felfogás ellen hadakozik, amelyet BALASSA (őrá hivatkozik is) és néhány más magyar nyelvész is képvisel, hogy ti. a birtokos személyragokat a jelek közé sorolják. MAJTYINSZKAJA — úgy gondolom — jelnek azokat a képzőszerű suffixumokat tekinti, amelyek egy-egy paradigmában változatlanok, fentebbi meghatározása után ugyanis ezt írja: „... выделенные таким образом показатели присущи многим формам. Так, например, в словах: *ír-t-am*, *ír-t-ad*, *ír-t-a*... показателем прошедшего времени, присущим всем лицам, является *t*, прилепами же — личные окончания *-am*, *-ad*, *-a*”. Úgy gondolom azonban, hogy a jeleknek ez az alaki állandósága — legalábbis leíró szempontból — nem olyan tökéletes mindig, mint MAJTYINSZKAJA példájából és fogalmazásából a magyar nyelvet alaposabban nem ismerő olvasó gondolná. Még a múlt idő *-t* jele sem annyira állandó alakilag, mint az *ír* ige esetében, pl.: *néz-t-em*, *néz-ett*, nem is beszélve más jelekről, pl. *vár-né-k*, *vár-ná-l*, *vár-na*, vagy *ír-j-am*, *írd*, s azt hiszem, hogy ez a felosztás, a BALASSÁÉHOZ hasonlóan még mindig „mechanikus”-abb, kevésbé a „lényeg”-en alapszik, mint az a SZINNYEI-GOMBOCZ-féle, amelyet MAJTYINSZKAJA idéz is, s amely a mai magyar leíró nyelvtani irodalomban eléggé általánosnak mondható. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban mindössze azt szeretném még megjegyezni, hogy MAJTYINSZKAJA itt is a megengedhetőnél jobban általánosít, s BALASSA népszerű meghatározását a magyar nyelvészeti felfogással azonosítja.

A bevezetőben tárgyalja — nem egészen egy lapon — a névszó- és ige-tövek főbb típusait is: 1. változatlan tövek: *tanító*; 2. hangtoldó (!) tövek: *kert*, *kertek*; 3. mennyiségi hangváltakozást mutató tövek (Основы с количественно чередующимися гласными) a) hangnyújtó tövek: *szoba*, *szobák*; b) hangrövidítő tövek: *kéz*, *kezet*; c) hangzövesztő tövek: *malom*, *malmok*; 4. hangátvető tövek: *teher*, *terhek*; 5. hangzövesztő tövek: *szülő*, *szüleim*; *lassú*, *lassan*; 6. *v-s* tövek: *jú*, *jüek*; *bő*, *böven*; *nő*, *nővek*.

„Категории слов” címen — a magyar szakirodalomban mutatkozó ellentmondásokat is kimutatva — felsorolja a véleménye szerint a magyar nyelvben megkülönböztetendő szófajokat a következő csoportosításban:

I. Beszédrészek (Части речи)

1. Névszók
  - a) főnév
  - b) melléknév
  - c) számnév
2. Névmasók
3. Ige
4. Határozósók

II. Segédszók (Служебные слова)

1. Névtók
2. Névelők
3. A szorosabb értelemben vett segédszók (Частицы в собственном смысле)
4. Kötőszók

III. Indulatszók

Az alaktan további feldolgozása ezen a szófaji osztályozáson alapszik.

A főnevek (102–47) tárgyalása során meghatározza a főnév szófaji jellegét, a mondatban betöltött szerepét, részletesen elemzi a főnevek fajtáit, kitér a főnevek, valamint a melléknévek, számnevek, névmások és határozószók kapcsolatára, a nomen-verbumokra. Majd a főnevek többes számát (105–11), a birtokos személyragozást (111–8), a birtokos személyragozás használatát (118–22), a birtokos személyragok és a esetragok sorrendjét (123), az *-é* birtokjelet (124–5), a főnevek eseteit (125–144), az esetragok használatát (144–6), a főnevek fokozását (146–7) tárgyalja.

A melléknévekről szóló rész (147–59) bevezetésében a főnévhez hasonlóan meghatározza a melléknév szófaji jellegét, fő mondatnani funkcióit, mint jelzőnek az alaki sajátosságait. Rámutat főnév és melléknév kategóriájának bizonyos összefonódására nyelvünkben (pl. az anyagnevek esetében), ugyanakkor – helyesen – felhívja a figyelmet a ragozás terén mutakozó bizonyos alaki elkülönülésekre (*vörösök – vörösek; Vöröst – vöröset*), foglalkozik a melléknévek jelentésével, két alapvető csoportot különböztetve meg: *качественные* és *относительные*. Majd a főnevekhez hasonlóan – de természetesen sokkal rövidebben – tárgyalja a többes szám, a birtokos személyragozás, az esetragozás kérdését, részletesebben foglalkozik a fokozással, itt rámutat az *-ik* nyomósító elemmel ellátott közép- és felső fokú alakok jelentésére, s a közép- és felső fokú melléknévek jelentéstanai – mondatnani szerepére.

A számneveket tárgyaló rész (160–70) bevezetője az előzőkhöz hasonlóan épül fel, itt foglalkozik az egyes szám használatával a számnevekkel kapcsolatban, majd tárgyalja a tőszámneveket, a sorszámneveket és törtszámneveket, a gyűjtőszámneveket (*ketten, hárman, tízen* stb.).

Részletesen tárgyalja a névmásokat (170–204). Rámutat az egyes névmásfajtákban mutakozó főnévi, melléknévi és számnévi jellegre, s a következő névmásfajtákat különbözteti meg: 1. személyes névmások; 2. visszaható – nyomósító névmások; 3. birtokos névmások; 4. mutató névmások; 5. kérdő névmások; 6. vonatkozó névmások; 7. határozatlan névmások; 8. tagadó névmások; 9. kölesönös névmás. Részletesen tárgyalja a személynévmások ragozását, a személynévmásnak a birtokos szerkezetekben való használatát és a személyragos névutókat. Külön foglalkozik a 3. személyű névmás használatával és az udvarias megszólítás módjaival. A visszaható – nyomósító névmásokon belül nyomósítóknak tekinti a névmásnak a „*magad is tudod*” típusú mondatokban való használatát, visszahatónak a „*levetette magát*” típusút. A névmások közé sorolja a névmási jellegű határozószókat: *itt, hol, valamikor, soha, sehogyan* stb.

Az ige fejezetének (204–70) rövid bevezetésében meghatározza az ige kategóriáját, tárgyalja az ige átható és át nem ható jellegét, ismét kitér a nomen-verbumokra. Külön fejezetben foglalkozik az egyszerű és összetett igékkel, s ezek után tér rá az ige-ragozásra a következő sorrendben: jelentő mód; jelen idő; alanyi és tárgyas igealakok használata; ikes és iktelen igék; a személyek jelentése (*значение лиц*); múlt idő; jövő idő; a múlt idő elavult formái; felszólító mód; a felszólító mód jelentése; feltételes mód (jelen idő, múlt idő); a feltételes mód jelentése; igei származékok (a főnévi igenév, ennek ragozása és használata, a melléknévi és a határozói ige-ek); *van* és *lesz* ige ragozása; a *van* ige jelen idejének használata az igenlő és a tagadó szerkezetekben; a *menni* ige és a *v-tővű* igék ragozása; a hangsóhiányos változatú igék (*ugrik, ugorjak*); a nem teljes ragozású igék (*szokott, szabad*).

A határozószókról írt viszonylag rövid fejezet (270–3) megindokolja, hogy a határozószókat miért nem veszi a névszók közé, hangsúlyozva egyúttal a névszókkal való szoros összefüggésüket; jelentésük alapján osztályozza a határozószókat (hely, idő, mód, fok és mérték), majd tárgyalja a határozószók fokozását.

A névutókat (214–8) jelentésük alapján két nagy csoportra osztja: helyet és nem helyet jelölők, az előbbi csoporton belül külön tárgyalja a névszó alapalakjához, illetőleg a ragozó névszóhoz járulókat. Itt emlékezik meg a névutós szerkezetekből alakult *-i* képzős származékokról.

A névelők fejezete (278–87) lényegében a névelő használatát tárgyalja, hasonlóképpen a másik három, viszonylag rövid fejezet (módosító szók, kötőszók, indulatszók) is.

МАЛТИНСКАЯ könyvének alaktani része – mint a fenti, szinte címszerű tartalmi ismertetés is mutatja – nagy anyagot tárgyal. Az, amit a tárgyalt kérdésekről elmond, lényegében helyes. Néhány kisebb-nagyobb pontatlanság, tárgyi tévedés persze akad. Nem egészen helytálló pl. az az állítása, hogy a melléknévesült *-ó, -ő* képzős ige-ek előhangzó nélkül veszik fel a többes szám *k* jelét (154). A mai nyelvben igen gyakoriak az *állandóak, kitűnőek* alakok is. Nem minden országnév használatunk határozott névelő nélkül (281); pl. *N. N. elutazott a Szovjetunióba, az Amerikai Egyesült Államokba*. Nemcsak az átható igék *-hat, -het* képzős alakjaiból képzett folyamatos melléknévi igenév lehet

szenvedő jelentésű (251); pl.: *eladó lány, vágó marha, szántó föld*. Csak *lévén* határozói igenevünk van, *léve* (259) nincs. Az *sz-szel* bővülő *v-tővű* igék ragozásának bemutatásakor meg kellett volna említeni a feltételes mód ragozását is (267). Stb. Ezekről a kérdésekről azonban most részletesen nem akarok beszélni, hisz mindazokat a problémákat, amelyeket ez a rész felvet, egy terjedelmében nem korlátlan ismertetés keretében úgysem lehet megtárgyalni. Néhány általánosabb jellegű kérdéssel azonban szeretnék foglalkozni.

MAJTYINSZKAJA az alaktan bevezetőjében kifejti, hogy a magyar nyelvtudósok az alaktani kérdéseket részben a szókészlettan (в разделе лексикологии), részben a mondattan fejezetében tárgyalják, s így pl. a névszóragozás paradigmái elsikkadnak (100. l. vö. még 125. l.). Ebben a megállapításban sok igazság van. Szókészlettan, alaktan és mondattan világos elhatárolása sem elvileg, sem gyakorlatilag nincs eléggé tisztázva szakirodalmunkban. Ez ugyan — szerintem — nem az alaktan fontosságának lebecsüléséből származik, mint MAJTYINSZKAJA véli (125), hanem sokkal inkább nyelvünk szerkezeti sajátosságaiból adódó tárgyi nehézségekre vezethető vissza. Úgy vélem, hogy ezeket a nehézségeket lényegében MAJTYINSZKAJA sem tudta sem megoldani, sem megkerülni, s nála az alaktan tarkasága, nem „tisztá” jellege kifogásolható joggal. Erősen vitatható ugyanis, hogy pl. a tárgyas és alanyi igeragozás, a felszólító és a feltételes mód, a határozott és határozatlan névelő használata valóban annyira alaktani jellegű kérdés-e, hogy feltétlenül helyesebb az alaktanban tárgyalni őket, mint a mondattanban. Erre a kérdésre és még néhány másra is azonban csak akkor tudunk majd határozottabb feleletet adni, ha a könyv mondattani része is a kezünkben lesz.

Már a munka megjelent része alapján is joggal kifogásolható azonban MAJTYINSZKAJÁNAK az az eljárása, hogy ez a kötet, amelynek kétharmad részét az alaktan alkotja, nem tárgyal egy tipikusan alaktani kérdést: a szóképzést és a szóösszetételt. A szóalkotást — mint erről értesültünk — a II. kötetben, a mondattan előtt kap majd helyet. Ez az eljárás még akkor is kifogásolható lenne, ha csupán egyszerű könyvkötésmódi kérdés volna. Itt azonban többről van szó! MAJTYINSZKAJA ugyanis a szófajok vizsgálatát során a szóalaktani kérdésekkel együtt számos mondataktani kérdést is tárgyal. Ez a tárgyalásmód némileg védhető akkor, ha ez a fejezet közvetlenül megelőzi a mondattant. Így azonban a szóalkotástannak a kettő közé iktatásával, a rendszerszerűsége — véleményem szerint — crós csorba esik, s ezt csak fokozza a szóalkotástannak, legalábbis formailag a mondattanhoz való szoros kapcsolása, a két fejezetnek egy közös kötetben való tárgyalása.

Újszerű a magyar nyelvtani irodalomban a főnév esetkategóriáinak felvétele.¹ Az eseteket mondattani szerepük szerint két nagy csoportra osztja: alanyi-tárgyi (субъектно-объектные) és határozói (обстоятельственные) esetek (125). Az előbbieik közé sorolja a következőket: nominativus, accusativus, dativus (-nak, -nek), sociativus (-val, -vel), comitativus (-stul, -stül), translativus (-vá, -vé), essivus (-ul, -ül). A határozói esetek között megkülönböztet: a) térre vonatkozókat (пространственные): superessivus (-n), sublativus (-ra, -re) delativus (-ról, -ről), inessivus (-ban, -ben), illativus (-ba, -be), elativus (-ból, -ből), adessivus (-nál, -nél), allativus (-hoz, -hez, -höz), ablativus (-tól, -től), terminativus (-ig); b) nem helyet jelölő határozóeseteket (неместно-обстоятельственные): causalis-finalis (-ért), temporalis (-kor), modalis (-képp, -képpen, -ként), distributivus (-nként). A fentieknek kívül megemlíti, de nem tekinti külön eseteknek a -nta, -nte, -lan, -len, -int suffixumokkal ellátott alakokat, s ezt írja: „... в настоящее время можно лишь догадываться, что они представляют собой застывшие падежные оформители” (143), és szerinte „Теперь слова, в состав которых входят эти оформители, уже не являются существительными” (uo.).

Más szempontból pedig megkülönböztet a) teljes értékű eseteket; b) új eseteket; c) elhaló eseteket; d) esethez hasonló képződményeket (143). Új esetnek tekinti a temporalist és a modalist, elhalónak az essivust és a locativust (-t, -tt). Esethez hasonló képződményeknek (падежеподобные образования) tartja a comitativust és a distributivust, mivel ezeknek a ragjai csak a névszó alapalakjához járulhatnak, sem a -k többes jeles, sem a birtokos személyragos relatív tőhöz nem (141). A nominativus mellett MAJTYINSZKAJA felvesz alapalakot vagy abszolut alakot (исходная или абсолютная форма) is (127), ide sorolja a jelzőül álló főneveket (Пál barátom, ajándék ló, egy pohár sör) és a ragtalan határozókat (négy nap dörgött az ágyú).

MAJTYINSZKAJA az egyes esetek meghatározásakor természetesen elsősorban alaki szempontból indul ki, rámutat azonban arra is, hogy a határozói esetek nagy többsége

¹ Erre vonatkozóan: I. JÁNOS LORTZ: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. 67–71.

nemcsak az elsődleges, leggyakoribb, a nevében is kifejezésre jutó viszony kifejezésre alkalmas a mai nyelvben, s így pl. az elatívus a cselekvés helyének jelölése mellett kifejezhet időt, okot, módot, eredetet, lehet partitívusi jelentése, állhat állandó határozóként stb.

Az esetkategóriák felvétele MAJTYINSZKAJA munkájában — tekintve a könyv célját — lényegében elfogadható. Ad egy névszóragozási rendszert, bár ez a rendszer eléggé mechanikus, az egyes esetek elnevezésében erősen történeti szemléletű (az egyes esetragok egyetlen, bár legősibb és ma is leggyakoribb funkcióján alapszik). Úgy vélem azonban, hogy az eseteknek ilyen jellegű elkülönítése a magyar nyelv rendszerét kissé elsematizálja, háttérbe szorítja az egyes esetragoknak a mai nyelvben mutatkozó gazdag szerteágazását, differenciálódását, összefonódását, a formai szempontok erősen háttérbe szorítják az igen lényeges tartalmi mozzanatokat. Úgy gondolom, hogy az indoeurópai nyelvek köntöse, amely ott a tartalmat is jobban fedi, nyelvünkre húzva egy kissé a tartalmat elrejtő formává változik.

MAJTYINSZKAJA munkájában az esetek tárgyalása mellett vajmi kevés hely jut egy — véleményem szerint — igen fontos alaktani kérdésnek, a tövváltozatok kérdésének vizsgálatára. A főbb névszótípusokat bevezetőjében egészen röviden megemlíti ugyan, az egyes tövváltozatok használatára is tesz elszórtan megjegyzéseket az egyes névszó-fajták tárgyalása során, de ezekből a megjegyzésekből az egyes tövváltozatok használatának még csak a vázlatos képe sem rajzolódik ki az olvasó előtt, nemhogy annak rendszerűségét láthatná. Az ige-tövek tárgyalása pedig már teljesen elszikkad. A történeti kérdések részletesebb, összefoglaló tárgyalásának hiánya igen sok ismétlésbe is kényszeríti a szerzőt. Így pl. azt a jelenséget, hogy a szóvégi *a, e* hang helyén bizonyos suffixumok előtt *d, é* jelentkezik, megemlíti a 105., 107., 112., 124., 144., 146., 154., 156., 183. lapokon anélkül, hogy valami határozott kép a tövváltozatok használatára vonatkozóan az olvasóban kialakulhatna. (Ezek az utalások nyilván szaporodni fognak még a szóképzés tárgyalása során.)

MAJTYINSZKAJA — számomra nem teljesen érthetően — külön-külön fejezetet szán a többes jel, az esetezés, a fokozás, a birtokos személyragozás tárgyalására a főneveknél és a mellékneveknél (viszont a számneveknél már csak egészen röviden, nem is külön fejezetben érinti ezeket a kérdéseket). Szerintem ennek az eljárásnak a jogossága is vitatható. Főnév, melléknév, számnév és névmás (a személynévmások kivételével), azaz a névszók között nyelvünkben a többes jel, az esetragok stb. használatának a l a k i kérdéseit illetően olyan sok a hasonlóság, hogy ezeknek a kérdéseknek szófajok szerint szét-darabolt tárgyalása a nyelvi rendszer világos áttekintését inkább nehezíti, mintsem könnyíti.

MAJTYINSZKAJA a határozószókat nem sorolja a névszók közé, s ennek okait részletesen ki is fejti (270). Ebben a kérdésben teljes mértékben egyetértünk, s csupán azt szeretném megjegyezni, hogy a határozószóknak a névszók közé való sorolása a mai magyar leíró nyelvtani irodalomban távolról sem annyira általános, mint MAJTYINSZKAJA véli (270), s a szófajoknak nála található osztályozása ebből a szempontból egyáltalában nem tekinthető újszerűnek (vö. 3. l.). Nem egészen érthető viszont, hogy a névmási eredetű határozószókat miért különíti el a határozószóktól, és miért tárgyalja őket a névmások között. Ez az eljárás az osztályozás szempontjainak felemás volta rá mutat.

MAJTYINSZKAJA — nyilván elvi megfontolások alapján — könyvébe jelentéstani fejezetet nem vesz fel. Gyakorlati okokból azonban ő sem mellőzheti jelentéstani kérdések tárgyalását, s így alaktanában igen sok a jelentéstani vonatkozás. Erősen vitatható már az is, hogy a szófajok osztályozása nyelvünkben valóban elsősorban alaktani kérdés-e. Kétségtelen, hogy a szófaji hovatartozásnak vannak bizonyos alaktani következményei a ragozás-jelzéssel, sőt a szóképzéssel kapcsolatban, vannak bizonyos mondattani vonatkozásai, a szófajok osztályozását azonban — véleményem szerint — mégis elsősorban jelentéstani alapon lehet nyelvünkben a legmegfelelőbben elvégezni. Pl. főnév, melléknév, számnév, névmások (a személynévmások kivételével) között az alaktani vonatkozású különbségek egészen minimálisak, s elsősorban jelentésük alapján választhatók szét. De ezen túlmenően is tulajdonnév és köznév, a tulajdonnév és köznévfaják (102–3), a melléknév fajtáinak (151), az egyes névmásfajtáknak a megkülönböztetése stb. csak az illető szó jelentése és nem alaki — mondattani sajátosságai alapján végezhető el. MAJTYINSZKAJA alaktanának ez az erősen tarka volta méginkább megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy jelentéstani kérdések tárgyalásától a leíró nyelvtan nem tekinthet el, s így a hangtanhoz hasonlóan a jelentéstant sem zárhatjuk ki a leíró nyelvtan fejezetei közül.

MAJTYINSZKAJA az alaktani részben viszonylag sok nyelvtörténeti vonatkozású anyagot tárgyal, többnyire röviden summázva. Vitatható, hogy ezek a részletek (a külön-

féle suffixumok történetének rövid leírása) szükségesek-e egy leíró nyelvtanban. Szerintem nem! MAJTYINSZKAJA könyvében talán mégis helyük volna abból a szempontból, hogy a szerző ezzel is mintegy hangsúlyozni és dokumentálni kívánja nyelvünk finnugor jellegét. Meg kell mondanunk azonban, hogy ezek a részletek nem mindig emelik a könyv tudományos értékét, ugyanis nem egy suffixum eredetére vonatkozóan vannak már valószínűbb, újabb magyarázatok is, mint amiket a szerző idéz és magáénak vall (pl. *-ul*, *-ül*, loc. *-t*, *-tt*; *-nként*, *-ként*; *-ság*, *-ség*; vö. 67., 141., 142. l.). Hiányolom viszont, hogy a felszólító mód tárgyalásakor a tövégi mássalhangzó + az eredeti *j* módjel összeolvadásának történeti előzményeiről nem szól egy szót sem, és ezt a kérdést szigorúan leíró módszerrel tárgyalja.

Ismeretésemben — különösen az alaktani részhez kapcsolódva — elsősorban néhány olyan kérdéssel foglalkoztam részletesebben, amelyet MAJTYINSZKAJA könyvében vitathatónak gondolok. Mindezekről függetlenül azonban úgy látom, hogy MAJTYINSZKAJA nyelvtana, éppen több szempontból újszerű felfogása miatt érdekes terméke az újabb magyar nyelvtani irodalomnak. Egy-egy kérdésnek átfogó, tudományos, monográfiaszerű feldolgozását a szerző nem adja ugyan nyelvtanában, de egy-két kisebb részletkérdésnek (elsősorban a főnevek és mellénevek ragozásával — jelezésével kapcsolatos tőtani — alaktani jellegű kérdésekre gondolok) MAJTYINSZKAJA nyelvtana adja az eddigi legjobb összegezését. Sok helyes, az apró részletekre is kiterjedő megfigyelése, elsősorban az alaktani vonatkozású kérdések új szempontú, részletes elemzése minden bizonnyal hozzá fog járulni a magyar leíró nyelvtan eddig még vitatott kérdéseinek tisztázásához.

Nagy elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek azért is, mert a könyvnek igen nagy része saját munkája a szó legszorosabb értelmében. Nemcsak a modern, saját gyűjtésű példaanyagra gondolok itt, hanem a nyelvi tények nagy részének leírására, csoportosítására, rendszerezésére is. MAJTYINSZKAJA ugyanis a magyar nyelvészeti irodalmat, a magyar nyelvtudomány újabb problémáit, törekvéseit, eredményeit — úgy látom — nem ismeri eléggé, s ezért sajátmagának kellett kidolgoznia — nyilván sok fáradsággal — nem egy olyan részletkérdést, amelyet a hazai szakirodalomban már hosszabb-rövidebb ideje többé-kevésbé tisztáztunk. MAJTYINSZKAJA a magyar leíró nyelvtani irodalomból — úgy látom — főleg BALASSÁNAK oroszra is lefordított „A magyar nyelv” c. népszerű, s ma bizony már több szempontból elavult könyvét ismeri. Nyilván ezért hadakozik — néha elég élesen, sőt kissé fölényesen — olyan, szerinte a magyar nyelvtudományban általános felfogások ellen, amelyeken már jócskán túlhaladtunk. Ez azonban távolról sem MAJTYINSZKAJA hibája csupán, hanem elsősorban azé a tudománypolitikáé, amely a kölcsönös kapcsolatok kiépítésének, egymás tudományos eredményei megismerésének szükségességét és hasznos voltát állandóan hangoztatta ugyan, de ezeknek a helyes elveknek a gyakorlati megvalósítására vajmi keveset tett, s a személyes kapcsolatok felvételét, a közvetlen eszmecsere lehetőségét egészen a legutóbbi időkig gyakorlatilag szinte lehetetlenné tette, illetőleg mindössze a tudományos élet egy-két kiváló reprezentánsa részére korlátozta.

IMRE SAMU

Hans Fromm — Matti Sadeniemi: *Finnisches Elementarbuch. I Grammatik. II Übungsbuch*

Heidelberg, 1956. Carl Winter Universitätsverlag. 215 + 123 l.

A heidelbergi C. Winter-kiadó „Sprachwissenschaftliche Studienbücher” c. sorozata, melyet H. KRAHE professzor alapított és szerkeszt, a című írt műben kitűnő kis könyvet adott azok kezébe, akik a finn nyelvvel tüzetesebben óhajtanak megismerkedni. A korábbi gyakorlati finn nyelvkönyvekkel szemben a *Finnisches Elementarbuch* nem „direkt módszer” szempontjai szerint összeállított leíró nyelvtani szabályok gyűjteménye, hanem *r e n d s z e r e s* bemutatása a finn nyelv hang- és alaktani sajátosságainak (a munka jellegéből következik, hogy rendszeres mondatтанról nem lehet szó). E tekintetben csak egyetlen korábbi összeállítás fogható hozzá: BUDENZ — SZINNYEI *Finn Nyelvtana* (9. jav. kiad. 1926), amely azonban több évtizeddel ezelőtt készülvén, természetesen az a k k o r i tudományos eredményeket képviseli, s egyébként is minden vonatkozásban (történeti előzmények, példatár, mondatтан) sokkal kevesebb anyagot tartalmaz, irodalmi utalások pedig egyáltalában nincsenek benne. De alapelve ugyanaz a rendszeresség,

következő pontokba foglalja a közfinn és finn hangváltozások legfontosabb tendenciáit:

a) **Vokalizmus:**

1. Magánhangzóharmónia, tulajdonképp nem hangtörténeti, hanem fonetikai jelenség.
2. Hosszú magánhangzók és kettőshangzók keletkezése hangzóközi réshangok és η eltűnése útján (közfinn és finn).
3. Hosszú magánhangzók diftongválódása (elhasonulás) a tőszótagban (finn).
4. A teljes végmagánhangzók irodalmi nyelvi megőrzése.

b) **Konzonantizmus:**

1. Fokváltakozás (közfinn).
2. Depalatalizálódás (korai közfinn).
3. Minden szibiláns és affrikáta elvesztése az *s* és a *ts* kivételével (közfinn).
4. Mássalhangzókapcsolatok hasonulása vagy egyszerűsödése (közfinn és finn).
5. Bizonyos szóvégi mássalhangzók eltűnése véghehezet hátrahagyásával.

E kitérőben megírt általános rész után következik a tulajdonképpeni hangtörténet, amely nagyon tömören és világosan összegezi a tudomány nézetét azokról a változásokról, melyek a mai finn hangrendszert a finnugor előzményekből alakították.

A harmadik főrész, az alaktan (51–104. l.), két nagy fejezetben tárgyalja a névszó és az ige jelezésére és ragozására vonatkozó szabályokat. Ezen kívül a névszó keretében sor kerül a határozószó, a névmások és a számnév ismertetésére is.

A szóképzés, mint negyedik főrész (105–8. ll.), csak a legfontosabb eleven képzőkből akar egy kis válogatást adni. De még ezzel a megszorítással is érthetetlen, hogy egyetlen denominális igeképzőt (*-a/-ä-, -ne-, -ta/-tä-* stb., l. SKRK I, 252 kk.) sem említ.

Az ötödik főrész, a mondattan, a legterjedelmesebb szakasz: csaknem fele az egész könyvnek (109–202. ll.). Fejezetei: I. az egyszerű mondat, II. a bővített mondat, III. az esetek használata, IV. birtokos személyrag, melléknév, névmás és számnév, V. az ige, VI. simulók, viszonyszók és kötőszók. A nyelvi anyag mondattani használatának áttekintésében tehát kétféle szempont érvényesül: az I–II. fejezet a funkcióból indul ki, s azokat a lehetőségeket ismerteti, amelyek a finn nyelvben az alany (nominativus és partitivus), az állítmány (ragozott ige és névszó + létige), a tárgy (accusativus és partitivus), valamint a jelzői és határozói viszonyok kifejezésére rendelkezésre állnak. A III–VI. fejezet viszont az egyes nyelvtani alakokat veszi alapul, s azt mutatja be, hogy azok milyen mondattani szerep betöltésére alkalmasak. Ezt az elvi kettőséget a gyakorlati szempont teszi indokolttá. Tudományos mondattanban kétségkívül az előbbi módszer alkalmazása kívánatos (vö. pl. Gombocz: MNy. XXV, 7), s hogy ez gyakorlatilag is mennyire célravezető, mutatja éppen a finn partitívus példája. Ez eset alanyi, tárgyi és névszói állítmányi használatának szabályai ugyanis sokkal világosabban foglalhatók össze a funkció, mint a nyelvtani alak alapján. A bővítményi viszonyok kifejezése viszont már sokkal egyértelműbben fűződik a különböző határozóragos esetekhez, azért ezek tüzetes tárgyalásában pedagógiailag indokolt a III. fejezetben követett módszer, az egyes esetekből való kiindulás. Ugyanez áll a IV–VI. fejezetben tárgyalt többi nyelvtani alakra vonatkozólag is. — Ebben a részben különösen kiemelendő a partitívus bonyolult mondattani szerepének példákkal bőségesen megvilágított áttekintése (130–137. és 144–155. §§), továbbá a történeti szempont magyarázó alkalmazása pl. az igenévi szerkezetek megértetésében (255., 262. §). — Hogy némelykor csak a német használatától eltérő nyelvi jelenségek kerülnek tárgyalásra (pl. 243. §), s hogy általában a német nyelv szolgál összevetési alapul (pl. 174., 257., 267. §/d), az ilyen jellegű műben egészen természetes, és semmiképp nem kifogásolható.

A nyelvtani kötet szakaszai 1–269-ig folyamatosan vannak sorszámozva, s így könnyű rájuk előre- vagy visszamutatólag hivatkozni, ami sok, egyébként szükségszerű ismétlést tesz elkerülhetővé. A szerző föl is használja ezt a pedagógiai lehetőséget, de azért akadnak helyek, ahol hiányolható az utalás egy korábbi vagy későbbi szakaszra. Ebben ugyanaz a szűkszávúság mutatkozik, amely itt-ott a tételek fogalmazásában is megnyilvánul, néha szinte a megértés rovására (l. alább a megjegyzésekben). Kétségtelen azonban, hogy a mű egyik legfőbb erénye, a tömörség, ritkán válik ilyen hibává. Egyáltalán a könyv elvi és technikai szerkesztése igen színvonalas (sajtőhibára alig akad: *sinänsä* 72. l., *nähda* 102. l.), és hasznos a jól összeállított számúmutató is (a próbaképpen megnézett szavak közül azonban a *kasvaa* nem szerepel a hivatkozott 48. §-ban).

Az alábbi néhány megjegyzés nem elvi természetű, azért minden csoportosítás nélkül, a könyv szakaszainak sorrendjében következik.

30. A „nyílt” és a „zárt” szótág mivelta nincs megmagyarázva, a hivatkozott 15. §-ban sem.

33/d. Az *este, piste* nem jó példa a véghehezet okozta szótagzárulásra, ill. a gyöngő fok jelentkezésére, hiszen ezekben erős és gyöngő fok egyforma. Jobb lett volna legalább

az egyik helyett valami más, tényleg fokváltakozást mutató szó, mint pl. a táblázatban adott *taide*, vagy *koe*, *liike*, *osoite* (erős fokok: *taitee-*, *kokee-*, *liikkee-*, *osoitee-*) stb.

35. Az **antaβi* > *antaa*-nál hasznos lenne utalni a 18/b-re.

40/b. Az utolsó bekezdése példái ellentmondanak a szabálynak, mert az *auttaa* (< **avuttaðak* < **aβuttaðak*) és *hiukset* (< *hivukset* < **hiβukset*), ahol nincs *v* szóbelson, irodalmi nyelvi alakok, viszont a *v-s* *hivukset* nyelvjárási (l. TORVONEN, EtSK). E példák egyébként sem szerencsések, mert a mindkettőben meglevő *-βu-* hangkapcsolat, a szabály hibás fogalmazása meg a (nyelvjárási) vokalizálódás említése miatt az olvasó megzavarodik az *-u-* eredetét (< *?-u-* vagy < **-βu-*) illetően is. Világosabb lenne a helyzet, ha a nyelvjárási **β* > magánhangzó változásra is volna példa (Kal. *kasuavassa* stb.). Végül a „Zweistämmig” nyilván hiba „Zweisilbig” helyett. Ha így van, nagyon jó lett volna hivatkozni a 31. §-ra.

42. Félreértést okoz, hogy a többesi *-i-* jelentkezéséről szóló mondat után az *ilo-isa-n* adat áll, amely tulajdonképp a szótó tagolódására vonatkozó előző mondatához tartozik. — Ha a magánhangzós (= teljes) töveknél említés történik arról, hogy erős és gyöngye fokban jelentkezhetnek, akkor helyén volna a mássalhangzós (= csonka) töveknél is megjegyezni, hogy ezekben a tőszótag kezdő mássalhangzója természetesen gyöngye fokba kerül: *rakkaa-*: *rakas*, *lähtee-*: *lähde* (< **lähdek*), *onneton-*: *onneton*, *tyttäre-*: *tyttär* stb. Az ige-töveknél különben ezt a fontos körülményt a 97. § megfelelően tárgyalja is.

43/a. Érthetetlen a *kaupungi-/kaupungei-*: miért van itt a gyöngye fokú szótó megadva? (Vö. a többesben is: *kaupunkien*, *kaupunkeja*, *kaupunkeihin*).

46. Túlságosan bonyolultnak látszik a fokváltakozási viszonyok ismertetése a névszó egy-, ill. kéttövűsége alapján. Egyszerűbb úgy fölláttatni a szabályt, hogy a genitívus ragja mindig a teljes (magánhangzós) tőhöz járul, s ha a tövégi magánhangzó rövid, természetesen a gyöngye fok jelentkezik: *puku*: *puvun*, *tote-*: *toden*. Ha ellenben a tövégi magánhangzó hosszú — mivel hosszú magánhangzó, ill. hosszú magánhangzó és i egyesüléséből keletkezett kéttőshangzó előtt nincs fokváltakozás, — természetesen megmarad az erős fok: *vapaa*: *vapaan*, *lähtee-*: *lähteen*, *rakkaa-*: *rakkaan* (sajnos, e fontos leíró szabály nem kap elég hangsúlyt a 30/d történeti magyarázatában). Ha így állítjuk föl a tételt, akkor az *onneton-* és *tyttär*-féle szavak sem okoznak gondot: ezek teljes töve *onnetoma-*, ill. *tyttäre-*, a raggal záruló tőszótagban tehát nem is kerülhet sor fokváltakozásra, hiszen az *m* és *r* nem váltakozik. Ezt a tőtipust inkább a 42. §-ban kellett volna számba venni, a kéttövű névszóknál (l. fönnebb). — Leíró szempontból sem helyesítható, történetileg meg éppen helytelen, hogy a *lähde* mássalhangzós tövévül *lähdet-* alak van adva. Ebben a típusban a szótagzáró mássalhangzó **-k*, amely véghehezetté válva, csak a paritívus ragja előtt lesz (tulajdonképpen hasonulással) *t-vé* (l. 33/c). Ugyanez érvényes mutatis mutandis az eredetileg *h* csonkatövű névszók *huonetta*-féle paritívusára (vö. 38/c, 50. §) vonatkozólag is. — Különben ezt az egész részt helyesebb lett volna a genitívusi ragtól függetlenül előadni, mert e fokváltakozási szabályok nemcsak a genitívus, hanem minden olyan eset alakulásában is érvényesülnek, amelynek ragja szótagzáró.

58. Az abessivus állandó fordulatokra korlátozódó szerepének említésekor nem ártana megjegyezni, hogy viszont a III. infinitívusból alkotva ma is általános használatú oly mellékcselekvés kifejezésére, amely nélkül a főige cselekvése lefolyik (l. 254. §).

102. Azzal a megállapítással kapcsolatban, hogy az imperfektum *i* előtt némely esetben megmarad a *t* a homonymia elkerülésére, érdemes lenne néhány megfelelő szópárt említeni, pl. *kynti* : *kynsi*, *nouti* : *nousi*, *veti* : *vesi* stb.

105/l. megjegyzés utolsó bekezdésének fogalmazása túlságosan szűkszavú. Hogy az imp. tb. 1. személyében a hosszú magánhangzó (*tulkaa-mme*) analógiás alakulás a tb. 2. személy hatására: ez a megállapítás csak akkor nyer itt értelmet, ha megmondjuk azt is, hogy ez utóbbi alakban a hosszú magánhangzó a személynévmás beolvadásának (**tulka-ða*) következménye, tehát történetileg „igazolt”.

110. Az imperfektum *i*-je előtt a szenvedő ige-tőnek nemcsak *a*, hanem *ä* véghangzója is kiesik: *lähetetti-* < **lähetättäi-*.

113. Érthetőbbé válik az I. infinitívus jelének háromféle alakja, ha megállapítjuk, hogy történetileg elsődleges közülük a *-ta/-tä* (l. SUST LVII, 274), s a másik kettő ennek gyöngye fokú változata. A gyöngye fokot az egykori (szótagzáró) *-k* latívusi rag okozta.

124/a. A szabályból kimaradt az „Indikativ”. Egyébként talán egyszerűbb és világosabb ez a fogalmazás: a jelentő mód *praesens*-ében (aktívumban és passzívumban egyaránt) a főige *praesens*-tőbe kerül. A *praesens*-tő jele egykori *-k*-ből lett véghehezetté (l. SKRK I, 219), amely szótagzáró, tehát előtte gyöngye fok van (vö. 33/d). — Ugyanezen cikk b), c) és d) pontjában zavaróan hat az ismételt utalás a potentialisi, imperatívusi és optatívusi tő véghehezetére s a conditionalisban a véghehezetté hiányára.

Leíró szempontból ennek nincs jelentősége; ha tehát nem adjuk történeti magyarázatát, említése fölösleges. Az optativusra vonatkozólag meg egyenesen félrevezető az „oig. -ko[ʃ]// = kö[ʃ]//” kitétel, hiszen ott a véghehezet másodlagos (L. SKRK I, 220).

150/c. A *-ta/-tä-*, ill. *-a/-ä-* műveltető képzővel kapcsolatban utalás történik a 129. §-ra. Ott azonban, eléggé meglepő módon, egyik képző sem szerepel, csupán a vele összetett *-ahta/-ähtä-* és *-utta/-yttä-*. — Az e) pont hivatkozása a 20. §-ra nyilván téves.

153/b példákat közül a részleges tárgy használatára a személytelen passzívum mellett. Itt jó volna megemlíteni, hogy a partitivus használata ilyenkor az állítmányi ige jelentésétől (verba sentiendi, l. 146. §), ill. a mondat tagadó voltától (l. 145. §) függ.

236. A *mitä*-vel szerkesztett abszolút felsőfok példái mind instructivusi raggal alkotott módhatározók (ezekkel kapcsolatban hasznos lett volna utalni a 76. §-ra), s ezért úgy tűnik, mintha e szerkezet csak adverbiumként volna használható, holott jelző is lehet, pl. *mitä harvinaisimpia posttimerkkejä* (ROSENQVIST, Lehr- und Lesebuch der finnischen Sprache 47. l.).

259. A többesi alany mellett egyesszámi állítmány használatára idézett két példa alanya azonos plurale tantum. Kérdés marad tehát, csak az ilyeneknél van-e ez a szerkesztésmód (s az ilyeneknél kötelező-e), vagy egyébként is lehetséges.

263. A mellékmondatot helyettesítő igenevek alanya minden példában e. 3. személyű. Pedig különböző személyű szerkezetek említése azért is jó lett volna, mert azokon szemléltetőkben mutatható be az a kifejezési lehetőség is, hogy a mondat és az igenév alanyának azonossága esetén az igenév csupán birtokos személyragot kap, pl. *uskon tuntevani hänet* stb. (l. SKRK II, 264 kk.).

268/a. Az *eessä* változatnál hasznos lett volna hivatkozni a hangtan megfelelő cikkére (30/c, 4. megj.).

269/b. A *kuten* köszönmódnál hivatkozás történik a *miten*-re, ez azonban nincs magyarázva, s a szójegyzékben sem szerepel.

E néhány megjegyzés; amelyek jogosultsága részben vitatható is, természetesen semmit nem változtat azon a rendkívül kedvező benyomáson, melyet a Finnisches Elementarbuch az olvasóra tesz. Mint kiváló szakemberek alkotása, igen alkalmas arra, hogy a gyakorlati nyelvoktatáson túl a finn nyelv belső fejlődésének története iránt is fölkeltsé az érdeklődést. Az érdeklődés kielégítésére pedig mindjárt irodalmat is ad, egészen a legfrissebb cikkek és tanulmányok említéséig. Ez más szóval azt jelenti, hogy nem csupán a kezdők számára kitűnő vezető, hanem értékes kalauz azok számára is, akik az újabb eredményekben való tájékozódás céljából veszik kézbe. Örömmel üdvözljük a finn nyelvre vonatkozó legfontosabb tudnivalóknak ezt a pompás kis összefoglalását, és szívesen ajánljuk érdeklődők és szakemberek figyelmébe.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

Kálmán Béla: Manyi nyelvkönyv

Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó. Budapest, 1955. 60 + 2 lap.

A nyelvtudomány művelésének alapvető feltétele a vizsgált nyelv gyakorlati ismerete. Ennek megszerzéséhez nyújtanak segítséget a chrestomathiák. A finnugor nyelvtudományban ezek sorát 1894-ben WIKLUND lapp nyelvkönyve nyitotta meg. A finnek ezen kívül még öt nyelvből (karjalai, udmurt, mordvin, mari és komi) adtak ki hasonló kézikönyvet az Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten című sorozatban. A Szovjetunióban ЛИТКИН Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам című műve készült hasonló célra. A chantiból STEINITZ Ostjakische Chrestomathie-ja (Stockholm. 1942, Leipzig. 1950²), a manysiból pedig KÁLMÁN BÉLA könyve az első ilyen mű. Ez utóbbinak még az a jelentősége is megvan, hogy ez az első, magyar nyelven készült finnugor nyelvészeti chrestomathia, amelyet remélhetőleg a többi rokon nyelv kézikönyve is követni fog.

WIKLUND könyve csak szövegeket és szójegyzéket tartalmaz, s a nyelvtani tudnivalók a szójegyzékbe vannak beágyazva. Így járt el WICHMANN is udmurt chrestomathiájában, amelynek második kiadásához (Helsinki, 1954) FOKOS készített nyelvtani vázlatot. OJANSUU karjalai nyelvkönyvéhez hangtani áttekintést csatolt. PAASONEN pedig 1909-ben megjelent mordvin nyelvkönyvében nyelvtani vázlatot adott, de főként nagyszerűen

megszerkesztett szójegyzékét tartom példamutatónak. Ezt követően adnak e kézikönyvek nyelvtani vázlatot is. STEINITZ módszerben eltér a finnektől: rövid áttekintést ad a chanti nyelvjárásokról, azok kutatásának történetéről, közöl tudományos bibliográfiát és közli a chanti irodalmi nyelven addig megjelent művek jegyzékét. KÁLMÁN BÉLA STEINITZ példáját követte könyvének megírásában.

Egy chrestomathia lelke véleményem szerint a szójegyzék. Ebben a nyelvjárási alakváltozatok, a ragozási tő, a tőszó csoportjában felsorolt származékok, összetételek közlésével mód nyílik arra, hogy a nyelvészeti kutatás számára is anyagot adjunk. A szójegyzék természetesen a szövegekhez idomul, és ezért fontos, hogy azokat jól válogassuk meg. A chrestomathia olyan segédkönyv, amelynek a nyelvtanulást és a tudományos munkát egyaránt segítenie kell. De feladata az is, hogy a műveltség emelkedésével jelentkező általános érdeklődést kielégítse. Tehát szerkezetében és feldolgozását tekintve oly világosnak és egyszerűnek kell lennie, hogy nem-szakemberek is haszonnal forgathassák.

KÁLMÁN könyve jól tagolódik. A bevezetés hasznos tájékoztatást ad, de jó lett volna, ha STEINITZ nyomán a modern manysi kiadványok jegyzékét is közölte volna. Egy hiányosságra is rá szeretnék mutatni. A manysik lakóhelyéről adott leírás (5. l.) és a térképmelléklet nem egyezik meg, mert ez utóbbi csak a chanti—manysi körzet nyugati felét ábrázolja, s így nem tünteti fel az e körzeten kívül lakó manysikat. A nyelvtani vázlat igen tömör, és egyes kérdésekre nem tér ki. Így például nem szól a névutókról, sem az igeikötőkről, pedig azok a manysiban fontos szerepet játszanak. Nincs szó a mellékevekről és a fogazásról sem, pedig a középfok jele előfordul a szövegben és a szótárban is, pl. *totnū* 'odébb', *tūnū* 'odébb, tovább' (ez utóbbi csak a szövegben van meg, 29. l.). A szövegben a körülírt fokozásra is akad példa: *šar janyoš* 'igen nagyon' (44. l.).

A nyelvkönyv leglényegesebb hiányosságának azt látom, hogy nincs kellőképpen összehangolva a nyelvtan, a szövegek és a szójegyzék. Előfordul, hogy a szövegben meglevő szó nincs meg a szójegyzékben. Hasonló a helyzet a képzők terén; van ugyanis képző, amely megvan a szövegben előforduló szavakban, de nincs róla említés a nyelvtanban. Szükségesnek tartom azonban, hogy a könyv egyes fejezeteit részletesebb vizsgálat alá vegyem.

H a n g t a n. A 13. lapon azt állítja a szerző, hogy „a hosszú hangok csak az első szótagban fordulnak elő az *ā* kivételével”. Ebben nyilvánvalóan téved, hiszen ragozott alakban hosszú *ū* és *ē* is előfordul, pl. *totnūtēn*, *totnuwāyēmēn*, *totnuwānūw* (25. l.) stb. A hangok értékét magyar vagy idegen nyelvi példákkal igyekszik megvilágítani, de mindig közül manysi példát is. A *ŷ* hangnál ezt nem teszi. Hiányosságnak tartom azt is, hogy a Kannisto-féle átírás és a cirillbetűs írás hangértékével nem foglalkozik.

A l a k t a n. Néhány névszóképzőt mutat be, majd rátér a szótagozásra. Ennek során három tőtípust mutat be: magánhangzós, mássalhangzós és hangugrató töveket. A birtokos személyragozás tárgyalása után még néhány megjegyzést tesz a szótövekre. Azt hiszem, hogy a tő kérdésével többet kellett volna foglalkoznia. Hiszen a magánhangzóra végződő tövek nem egységes kategória. A tövégi magánhangzó váltakozhatik más magánhangzóval, vagy kieshetik, pl. *huli* 'eskü' — *hulti* 'esküszik', *tūjā* 'tavasz' — *tujimti* 'eltölti a tavaszt', *piti* 'fészek' — *pitaxti* 'fészket rak' (vö. SZILASI, Vogul szójegyzék, SZABÓ DEZSŐ, A fogul szóképzés 37.). Tehát a tövéghangzó ugyanazon nyelvjáráson belül sem állandó. A tövéghangzó lehet -a: *qpa* 'ipa', *lapka* 'bolt', *norma* 'állvány'; -ā: *ēkwā* 'aszszony', *manā* 'minő', *tulā* 'ujj'; -e: *nē* 'nő'; -i: *šaxi* 'suba', *pūri* 'áldozat', *pisi* 'könyök'. A hosszú magánhangzóra végződő nominativus mellett a ragozási töben mássalhangzó is megjelenhet, pl. -ū: *lū* 'ló' — *luw-*, *tū* 'nyár' — *tuw-*, *tuj-*. A rövid magánhangzós nominativus mellett is lehet a szónak mássalhangzós töve, pl. *ta* 'az' — *taj-*. Ezért fel kellett volna venni a tövek közé a -w és -γ tövű szavakat is. γ tövűek pl. *va'i* 'erő': *vayəm* 'erőm', *ali* 'felső', *alyāl* 'fölfelé'; -w tövűekre már említettem példát. A mássalhangzós tövek — mint a magyarban — a tövéghangzó lekopásával keletkeztek. E csoportba igen sok szó tartozik, pl. *sam* 'szem', *kāt* 'kéz', *tāl* 'tél', *nam* 'név'. A tövéghangzó azonban különböző képzők vagy ragok előtt más és más lehet, pl. *namam* 'nevem', *namin* 'neves', *namejawa* 'nevezetetik'. A hangugrató tövek bemutatására talán jobb lett volna efféle példát idézni: *ūlām* 'álom': *ūlmām* 'álmom', *χūrām* 'három': *χūrmūt* 'harmadik', *surām* 'tetőnyílás': *surmin* 'tetőnyílásos'. A szótő kérdése nincs tisztázva a szójegyzékben sem, pl. a *lu* 'csont' szóról nem állapítható meg, hogy -w tövű, pedig a szövegekben is előfordul a teljesebb töve: *man valām-luwanā*, *man kaχr-pāχluwanā an pat χāntūlawat rāšotta* 'vagy velőscsontjait vagy oldalbordáit találják a fővenyes parton' (27. l.). Egyébként CSERNYECOV és ROMBANGYEJEVA szótárukban *luw*-nak írják e szót. A *tēyi* 'eszik; éget' igenek a nyelvtanban megvan a *taj-* töve is, de a szótárban nincs erre utalás. A *taj-* tő sem külön, sem a *tēy* címszó alatt nem szerepel. Azt hiszem, ily módon nehezen fogják megfejteni

a hallgatók ezt a mondatot: *ah-manin pāhū tajallawəs* 'most a fürdőkunyhó égni kezdett' (28), s ha meg is fejtik a nyelvtan segítségével, a következő mondat bizonyosan komoly fejtörést okoz: *tajil voss pojten* 'azzal lakjál jól' (31). E szólás jelentését jegyzetben közli a szerző, de sem a szójegyzékben, sem a nyelvtanban nincs a *ta* névmásnak *taj-* tövére szó, sem a *pojti* 'abbahagy' jelentése mellett nincs ott a 'jóllakik' jelentés. Nem hiszem, hogy a komoly érdeklődő megelégednék a jegyzetben megadott jelentéssel.

Nem tartom megfelelőnek azt a módot, ahogyan a névmásokat tárgyalja a szerző. A tömör áttekintésben minden fejezet új anyagot tartalmaz. A névmásokat két csoportban tárgyalja: '5. Névmások' és '6. Személynévmások'. E kettéválasztást nem látom indokoltnak. Az 5. pontban kevés névmást tárgyal a szerző, és minthogy e szöfajta egy része a szójegyzékben sincs meg (bár a szövegekben előfordul), megoldhatatlan feladat elé állítja a tanulót. Az alábbi névmások és származékaik nincsenek meg sem a nyelvtanban, sem a szójegyzékben: *tünü* 'tovább': *moššākwa tünü ul tarātālū* 'kissé tovább ne engedd' (29); *tüle* 'oda': *tüle kwoss ānkwāteiy* 'amint odanéznek' (29); *manarāiy* 'miért': *naŋ manarāiy jūw šāltən* 'te miért jöttél be' (29); *manā sīrāl* 'mi módon': *Tāram manā sīrāl mā ūntti* 'isten mi módon teremt földet' (30); a szójegyzékben megvan a *manā* szó 'ugyan' jelentésben, de ennek alapján a fenti mondat még nem lenne lefordítható. A nyelvtani vázlat rövid áttekintése a névmásokról elfogadható lenne, ha a szerző nem számítana arra, hogy a szöveg megértéséhez a hallgatónak ezt is forgatnia kell. Ha viszont a szövegek megértéséhez feltételnek tekinti ennek az áttekintésnek állandó használatát, akkor össze kellett volna hangolnia a szövegekkel.

Sajnálatosnak tartom, hogy a szójegyzékben nincs meg valamennyi személyes névmás. Bár a szövegekben előfordul, hiányzik a *naŋ* 'te', *mən, nən, tən* duális, *nan* 'ti', *tan* 'ők' (vö. 31., 33., 44. l.).

Az igékről szóló fejezet — hasonlóan a névszókéhoz — néhány képző bemutatásával kezdődik, amelyeket a szerző funkció szerint csoportosít és példákkal illusztrál. A visszaható képzők után egyszerű szodéssal ez áll: „A szenvedő igét l. az igeragozás alatt.” Tehát a szenvedő igét az eddigi szokástól eltérőleg a ragozás, a mondatbeli viszonyjelölés körébe vonja. A 8. pontban azután azt mondja, hogy az igeragozásban van: „3 személy, 3 szám (egyes, kettes, többes), 2 idő (jelen, múlt), 4 mód (kijelentő, feltételes, felszólító, kedveskedő), 2 ragozás fajta (alanyi, tárgyas), 2 alak: cselekvő, szenvedő...” majd lejjebb: „a szenvedő ragozás képzője -w.” (21. l.).

Az igeragozás jellemző sajátosságainak felsorolása megfelel az eddigi gyakorlatnak, csupán a „2 alak: cselekvő, szenvedő” megjelölés új. Ily tömör felsorolásban ez azt a látszatot keltheti, hogy pl. tárgyas és alanyi ragozás is lehet az igeragozás mindkét „alakjában”, ahogy ez a többi pontra fennáll. A cselekvő és szenvedő fogalom szembeállítás helyes, ha az igéket aszerint osztályozzuk, hogy a cselekvést végző személyre is, vagy csak a cselekvés eredményére utalnak-e. Ha a viszonyjelölő szerep domborodik ki, a passzívum *w* eleme oly jelnek tekintendő, amely az igetűhöz járulva az állítmányt alkalmassá teszi arra, hogy személyragjaival rámutasson a cselekvés végpontjára. A szenvedő igeragozás személyragos alakjai csak formális grammatikai elemzés szerint utalnak alanyra. Az alanynak tartott ragtalan szó voltaképpen az uralkodó képzetet nevezi meg, amely passzív szerkezetben nem a cselekvést végző személy, hanem amire a cselekvés irányul. A passzívum tehát valóban viszonyítást jelöl. Azzal, hogy KÁLMÁN a passzívumot az „Igeképzés” című fejezet helyett az igeragozás körében tárgyalja, egyetértsek.

Nem tartom azonban helyesnek azt a megfogalmazást, hogy: „a szenvedő ragozás képzője *w*”. A nyelvtudomány terminológiája szerint ellentmondás van abban, hogy a ragozás képzőjéről beszél. Helyesebb lenne a passzívum jeléről beszélni, és azt az igejelek közé sorolni.

A passzívum bemutatására néhány példát is közöl a 24. lapon. Az egyik példába tévedés csúszott be: *āmpna joxtawəsəm* 'a kutya odajött hozzám' helyesen így van: *āmpna joxtawəsəm*, a passzívum jele ugyanis megelőzi a múlt idő jelét.

Megemlíti a szerző, hogy a passzívum vonzata, amint a fenti példából is látszik, a lativus. Ez a jelölési mód azonban meglehetősen szokatlan az indoeurópai nyelven iskolázott fülnek. Talán nem érdektelen, ha megemlítem, hogy JEMELJANOV К вопросам мансийской грамматики című értékezése második fejezetében (amelynek címe направительный падеж в пассивных конструкциях мансийского языка; megjelent: Советский Север 1939. 4. sz.)* azt írja, hogy a lativus használata ősi, mitologikus felfogás nyomát őrizi. Szerinte ez a mondat *jūw ēkwatān xīlwəs* 'felesége kiásta azt a fát' (MUNKÁCSI,

* E tanulmányra ROMBANGYEJEVA hívta fel figyelmemet, és ő tette lehetővé, hogy megismerjem.

VNGy. I, 3) eredetileg azt jelentette, hogy 'feleségének (részére) kiásatott a fa (egy isten által)'. A passzívum lényegét JEMELJANOV a személytelenség jelölésében látja. Bár e feltevés igen tetszetős, azt hiszem, hogy a lativus használata a lativusrag ősi, funkcióbeli megosztottságát megelőző korra vezethető vissza, vagyis a mai *n* ragos lativus passzív szerkezetben általában határozót és nem lativust jelöl.

Az igenevek tárgyalása során megemlíti, hogy az *-m* képzős melléknévi igenév múlt idejű igeiként is használatos. Azt hiszem, hogy az a példa, melyet KÁLMÁN ennek a jelenségnek ábrázolására ad, nem a legmegfelelőbb. Szerintem az igenév itt eredeti funkciójában szerepel és a mondatban jelző: *uj minam, lāŋxā nāŋki* 'a vad erre ment, látszik útja' (25. l.), fordítása szerintem: 'a vad ment útja látszik'.

A rendhagyó igeik tárgyalása talán áttekinthetőbb volna, ha a szerző a *tēyi* és *vāyi*-igék ragozását külön ismertette volna. A *jūw* ige alakjai között megemlítettem volna a passzív alakokat is, amelyek nyelvjárási szövegekben előfordulnak (STEINITZ is idézi Geschichte des wogulischen Vokalismus c. művében, 149. l.).

A könyv harmadik részét a szövegek alkotják. A jól összeválogatott anyag szinte teljes nyelvtani példatárat tartalmaz az északi nyelvjárásból. Műfajilag is jó áttekintést ad a manysi népköltészetről. A modern anyagon át elvezet a beszélt nyelvhez, amelyet talán a legjobban a handlemezzről lejegyzett szöveg képvisel. A többi nyelvjárásból adott szemelvényt igen kevésnek tartom. KANNISTO gyűjtéséből érdemes lett volna többet is közölni.

A megértést igyekszik segíteni azzal, hogy a lap alján egy-egy kifejezést, mondatot lefordít. Minthogy azonban e mű tudományos célt is kíván szolgálni, a nehezebb kifejezések szavainak eredeti jelentését is kellett volna közölni a szójegyzékben. Így pl. a 29. lapon ez áll: *vāssij xotāl taxi* 'hová forduljon tovább'. A szójegyzékben sem a *vāssij* 'többé', sem a *taxi* 'jut, esik' nincs meg. A 32. lapon a *juil hawalnātā ti suiti* mondatot így fordítja a jegyzetben: 'hallja, hogy hátulról üldözik', pedig a *suiti* jelentése 'hallatszik'.

A 21. szöveget KÁLMÁN handlemezzről jegyezte le. Ezt a handlemezt nekem is módomban állt meghallgatni. Lejegyzésem több ponton eltér KÁLMÁNétól. Az eltérések közül néhányat bemutatok.¹ *K. kã sŋ porat* = L. *kã sŋ porat*; K. *ālpal* = L. *ā'lpā*; K. *wārunkwe ho'ēm* = L. *vārunkwe ho'ēm*; K. *wōjŋ haŋ tēym* = L. *voji haŋ tēym*; K. *kientum pinēm*, *sumkom wŋm* = L. *ke:ntum pinim*, *su:m:kōm vi'ym*, K. *hāwramat saka erptienm* = L. *hāwramat sa:k ērptienm*; K. *kã sŋ xolp* = L. *kã sŋ xol'p*; K. *jui-pāl* = L. *jui-pāl*; K. *wōrt jonyast* = L. *wōrt jonyast*, K. *ti jui-pāl* = L. *tiv jui-pāl*; K. *os jol ta xujim* = L. *os jol ta: xui'im*; K. *tan maŋsi lātnel jomsakq xansunkwə xahšulasat* = L. *ta'n ma'nsi lā:tnel xansunkwə jū msaŋ xā'šulasat*; K. *kolxos tēpkant mā xilne, haŋ-sam untāna sūssat* = L. *kolxos tē:pkant mā xumne ha'ŋ sam untāna sū'ssat*.

A két utolsó példában közölt észrevételeim alapján arra következtetek, hogy KÁLMÁN a szöveg lejegyzésében erősen befolyásolta a lemezzel küldött eredeti szöveg.

A szójegyzékben a szerző csak a szövegeket dolgozta fel. Ezzel az eljárással nem érték egyet. Jelentéktelen mértékben növelte volna meg a szóanyagot, ha a nyelvtanban előforduló szavaknak is helyt adott volna. Ez egyébként a sajtóhibák mellett e könyv legnagyobb fogyatéka.

Sem a szójegyzékben, sem a nyelvtanban nincsenek meg az alábbi szavak: *ākupal*, *akw'pal* 'fél, egyik, valamely' (42), *āŋkwən* 'anyád' (38), *onŋi* 'anyja' (47), *jātā* indulat-, szó (32), *joli* 'alsó' (30), *kantmejawəs*, *kānŋ maŋaŋs* 'megharagudott' (31, 42), *kwoni* 'külső' (31), *tāl* 'rossz' (30), *ma'n y ri* 'mi módon, hogyan' (42), *nāiŋ* 'te' (47), *ul-xāŋxā* 'senki' (31), *tamlen* 'olyan' (42), *saŋilawət* 'töredeznek' (28).

A lemezzől lejegyzett szöveg eredetijében azt a részt, amely nem egyezett meg az elmondott szöveggel, zárójelbe tette a szerző. Ezeknek a szavaknak egy része nincs meg a szójegyzékben: *алтыг, экскурсия, ёмытангкве, ялантэгум*.

A szójegyzék szerkezetének hiányossága, hogy az egyes névmástövek többé-kevésbé rendhagyó esetalakjai és származékai nincsenek a névmástó szerint csoportosítva. A *ta* 'az' címszóról utal ennek egyes származékaira: *ta*; vö. *tox*, *tū*, *tāl*, majd ezeket betűrendbe illesztve is közli és róluk viszont utal a töre. Más származékok azonban csak külön címszóként szerepelnek és róluk nem utal a töre, pl. *totnū* 'odébb'. Néhány névmásból képzett határozószó nincs meg a szójegyzékben: *tūla* 'oda' (29), *tūnū* 'tovább' (29), *tot* 'ott' (29, 36, 41, 42, 47), *tamlen* 'olyan' (42). A *ti* származékai közül nincs meg: *tŋy* 'ide' (31), *tŋl* 'innen, azután' (35, 37).

¹ KÁLMÁN lejegyzését K.-val, sajátomat L.-lel jelölöm. Itt jegyzem meg, hogy ismertetésem megírása után jelent meg LAKÓ Északi manysi nyelvtanulmányok című értekezése, és ebben láttam, hogy e szöveg lejegyzésében nagyrészt LAKÓ megállapításai azonos eredményekre jutottam.

Sokszor hiányzik a szótárban az a variáns, amely a szövegben előfordul: *atá* 'nem' (28), *akw* 'ért' 'egyszerre' (32), *auli* 'végén': *kāt-tulā-auli* (32), *ēlāl* 'előre' (28, 32, 35), *kwonā* 'ki' (28), *lānχalā* 'lefelé' (32), *leumatatā* 'felvette' (33), *mōlāl* 'minap' (40), *mōlax* 'hajdan' (41), *moššū* 'kissé' (30), *nēm-χātpā* 'senki' (31), *nāliōman* 's a partra ment' (42), *nuram* 'rét' (40), *pārlē* 'fölfele' (42), *tauli* 'elég, elegendő' (30), *tulā* 'oda' (29), *taḱkāt* 'magában' (34), *tākw* 'maga' (45), *yš* 'már' (42).

Egy-egy szónak a szövegben és a szójegyzékben található hangalakja nem egyezik meg, pl. a szövegben a 27. lapon előforduló *vayilam* (M. *va'ilēm*), *vārmaltā* (M. *vārmeltē*), *nānχ* (M. *nānχ*), a 33. lapon levő *pasal* (M. *pasēl*), *mūni* szavak a szótárban *vāyi* (nyelvtan: *vāyi*), *vārmāl*, *nānχ*, *pās* (SZIL. *pas*), *mūni* alakban szerepelnek.

A névutókról nincs szó a nyelvtenban, de a szójegyzékben sem jut kifejezésre a határozószavak ilyen szerepe. Megvan pl. a *kiwar* szó, de nincs benne a *kiwärt* 'ban, -ben', pedig a szövegben előfordul (32). Hiányzik a *pālt* 'nál, -nél' (28, 30, 31, 32, 41, 46), *pālno* 'hoz' (32), *jōlt-pālnal* 'alulról' (30).

Az igekötők fontossága a szótárban sem domborodik ki. A *χāmi* határozószó igekötő szerepét nem említi, pedig az alábbi esetekben csak igekötő lehet: *χāmi rāutlaxtsəm* 'felborultam', *χāmi tāwlaxts* 'kiömlött', *χāmi sāsāsləm* 'kiöntöttem' (28, vö. ZSIRAI, Az obi-ugor igekötők 7). A *nānχ* igekötőre viszont három sor is jut: 1. *noχ* 1. *nānχ*; 2. K. *noχ* 'föl'; 3. *nānχ* P. *nunχ* 'föl'.

Néhány esetben a szójegyzék a szónak csak egy jelentését adja meg, pedig a szövegben más jelentése is előfordul. Így az alábbi szók itt adott jelentése hiányzik: *bukvar* 'ábécés könyv' (44), *χotāl* 'valahová' (27), *χul* 'betegség' (41), *χalnā* 'közepébe' (32), *juw* 'meg' ((32), *kiwriŋ* 'üreges' (33), *maŋis* '-ra, -re' (29), *poŋti* 'megszűnik, jöllakik' (31), *uj* 'rénszarvas' (32), *vōwi-* 'kér' (30).

A szövegben vannak olyan származékszók, amelyek a szójegyzékben nem szerepelnek, és képzőjükről a nyelvtenban sincs említés. A képzőt ugyan kikövetkeztetheti az olvasó, de szerepét már nehezebben. E származékoknak a szójegyzékben, vagy legalább képzőjüknek a nyelvtenban meg kellene lenniök. Ilyen képzők pl. *-mūt-*: *χulmūt* 'fölbukkant' (30), *nūrmā* 'ps' 'megfogta' (42),² *χaxsmā* 'ps' 'lerántotta' (42); *-lūt-*: *jāmlūt* 'léptem' (27), *tāwlūt* 'evezgettem' (28); *-āl-*: *jōxtāls* 'eljutott' (30); *-mej-*: *kantmejawas* 'megharagudott' (31), *kismejūtā* 'keresgéli' (34); *-j-*: (a nyelvtenban csak denom. képzőként), *ālmejstā* 'felemelte' (34); *-t-*: (a nyelvtenban szerepel, de a jelentésváltozás miatt ezt a származékot közölni kellett volna) *kwālti* 'kivisz' (28; vö. *kwāli* 'fölkeli'); *ālentawas* 'felemelte' (32; ez az *ālmi* ige származéka); *-l-*: *χulils* 'fölszállt, feltűnt' (34); *-tālt-*: *pin-tāltawā* 'addott' (34); *-laxt-*: (a nyelvtenban csak denom. verb. képzőként) *sūnsalaxtamanāl* 'nézelődésük' (44), *rāutlaxtsəm* 'lehullottam' (28); *-axt-*: *pūlaxti* 'fészket csinál' (35), *tārtlaxtāt* 'beczárkóztak'³ (29).

Néhány esetben a szójegyzékbe csak származékszó került be, míg a szövegben szereplő főszó nincs meg benne. Ilyen az elébb említett *tārti* 'zárvá tart' (29), *χūli* 'hagy' (36), *lakwes* 'érkezett' (32), *vayili* 'leszáll' (29; a szójegyzékben csak *vayilti* 'leszállt' van meg), *juil* 'hátról' (32), *solim* 'deres' (33; ez csak a *solī* 'dér esik' származéka lehet, a szójegyzékben pedig csak *sol* 'dér' van meg), *χclitān* 'másnap' (27; a szótárban csak *χoli* 'reggel' található). Meg kellett volna jegyezni a *nē* 'nő' mellett a *nēiŋ* 'nős' (31) származékot is, hiszen hangtanilag nem természetes az, hogy ebben a szóban az *-ŋ* formáns előtt *i*-t találunk. Nem találok elegendőnek, hogy a *lātiŋ* 'nyelv, szó' csak a *lāwi* címszó alatt szerepel. Származék volta nem oly világos, hogy utalás nélkül megtalálható lenne.

A szójegyzék tartalmaz összetett szavakat is, és azokat rendszerint az összetétel egyik tagjánál közli. Így megvan benne *uj-χul* 'jóság', de nincs meg a szövegben szereplő *ulā-χuriŋ* 'tűzszerszám tartó', holott az összetétel tagjainak jelentéséből (*ulā* 'tűz', *χuriŋ* 'zsák') ez nem magától értetődő. A magam részéről közöltem volna ezeket az összetett szavakat is: *lā-χuri* 'ló-forma' (27), *kwoss-kēr* 'köröm' (31), *vīt-χul* 'hal' (27), *vōr-uj* 'vad' (uo.), *kwoni-pāal* (*asērəm*) 'különb (hideg)' (31), *hōl-tus* 'arc' (45).

A könyv stílusát is több helyen lehetne kifogásolni. A bántóbb hibák közül kettőt említek. A 3. lapon olvassuk: „... bemutatok... néhány irodalmi nyelvű szöveget szovjet iskolás könyvekből, ezek közül egyet Lakó György fonetikus átírásában, e g y

² Megjegyzem, hogy sem a *χūli* 'tűnik', sem a *hīri* 'tép' ige főige nincs meg a szójegyzékben, tehát a fenti származékok csak az itt is meglevő *χūliŋ*, illetve *hīriŋ* alapján elemezhetők.

³ A szótó nincs meg a szójegyzékben, csak egy másik származék: *tārtāli* 'zárvá tart', bár a *tō tārti* 'zár, zárvá tart' több ízben is előfordul: *lap ti tārtāsanl, tārtawā* (29).

saját lejegyzésű szöveget hanglemezzről..." A 14. lapon ezt írja: „A hosszú és kettős mássalhangzókat a kettőzött írás jelzi.”

A könyv legsúlyosabb fogyatékoságának azt tartom, hogy sok és köztük számos erősen zavaró sajtóhiba maradt benne. Összesen 61 ilyen hibára figyeltem fel. Valamennyit e helyt nem áll módomban felsorolni, de néhányat bemutatok: a 19. lapon ez áll: *sorszámnév* e. h. *tőszámnév*; a 31. lapon a 7. sorban ez áll: *ám-páalt* eh.: *ám-páalt*, a 24. sorban: *sakw átímáyy* eh.: *sakwätimäyy*; a 41. lapon a 24. sorban: *ǵántälnǵ* eh. *ǵántäln*; 56. lapon *tüp*, top eh. *tüp*, топ; *tur* 'tó' eh. *tür* 'tó', *tür* 'torok' eh. *tur* 'torok'; 57. lapon: *vāñki* 'másik' eh. 'mászik'.

KÁLMÁN könyve a felsorolt hibák ellenére is alkalmas arra, hogy legközelebbi rokon nyelvünk szélesebb körben való megismerését elősegítse.

LAVOTHA ÖDÖN

Я. Г. Григорьев: Марийский язык

Пособие для начинающих изучать марийский язык. Марийское Книжное Издательство. 1953. 225 л.

A mari nyelvvel foglalkozó könyveknek négy csoportját különböztetjük meg. Az első csoportba tartozókat papnevelőintézetek részére állították össze, ezek a legrégibbek (vö. Сочинения принадлежащая къ грамматикѣ черемискаго языка. Въ Санктпетербургѣ 1775 года). A második csoportba sorolhatók a finnugor nyelvek iránt érdeklődő tudósokat szolgálták, gyakorlati céljuk nem volt (pl.: CASTRÉN M. A.: Elementa grammatices tscheremissae, 1845.; F. J. WIEDEMANN: Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache, 1847.; БЕКЕ ÖDÖN: Cseremisiz nyelvten, 1914.; E. LEWY: Tscheremissische Grammatik, 1922.). A harmadik csoport már az iskola szolgálatában áll: e könyvek a mari anyanyelvű iskolás gyerekek használatára készültek (pl. Г. И. Яковлев: Марий йылме. Грамматика. МарГосИз. 1948.; К. Ф. Смирнов, И. М. Солнцев, И. А. Борисов: Марий йылме. Грамматика. Синтаксис. МарГиз. 1949.). Végül most került kezünkbe a negyedik csoportba sorolandó típus első képviselője, egy, az idegenek, „a mari nyelvet tanulmányozni kezdők számára készült segédkönyv” — ahogy az alcím meghatározza a könyv rendeltetését.

A mari nyelvkönyvek négy típusa három korszaknak felel meg: az első kettő a mari nyelv „felfedezése”-nek Strahlenberggel kezdődő kora (még nyelvjárási anyagon alapszik), a harmadik típus már az 1920. nov. 4-én alakult szovjet autonóm köztársaságban egybefogott dolgozó mari nép irodalmi nyelvét ismerteti saját ifjai-leányai számára, a negyedik típus viszont a köztársaság területén élő, a mari dolgozókkal együttműködő oroszoknak, tatároknak, csuvasoknak mutatja be a mari nyelvten elemeit, és nekik ad módot e nyelv elsajátítására. Ma tehát ezen a területen a mari nyelv már összekötő kapocs a különféle nemzetiségek közt (természetesen az orosz nyelv mellett).

Mi örömmel vesszük tudomásul, hogy a Szovjetunióban élő kisebb finnugor és szamojéd népek a kulturális és gazdasági fejlődés útját járják. Látjuk, hogy azok az „üdvös” reformok, amelyek áldásos voltáról már ZSIRAI szólott (Finnugor rokonságunk 177), a mari nép nyelvi életében is éreztetik hatásukat. Két mari irodalmi nyelv alakult, az erdei és a hegyi. Ez utóbbit a Volga folyó jobb partján lakó hegyi marik, Kozmogymjanszk városának és környékének lakói beszélik. Kiejtésben legközelebb állnak hozzá a vetlugai és a jaranszki nyelvjárások. Azt mondhatjuk, hogy a két irodalmi nyelv között alig nagyobb az eltérés, mint a székelyek és a Duna–Tisza-köziek beszéde közt. Ez a tény vezet arra a törekvésre, hogy a két mari irodalmi nyelvből idővel egy maradjon meg, mégpedig az erdei, amelynek ma már vezető szerepe van. A főváros, Joskar-Ola, erdei-mari területen van, a könyvek, újságok javarésze ezen az irodalmi nyelven jelenik meg.

Erről a nyelvről íródott J. G. GRIGORJEV Mari nyelv című műve is. 3000 példányban adták ki; ez nagy szám, ha arra gondolunk, hogy 10 millió lakost számláló hazánkban az orosz nem-iskolai nyelvkönyvek 3–6000 példányban jelennek meg. (A Mari Köztársaságnak 1939-ben 579 500 lakosa volt, ebből 47,2% mari, 46% orosz, 4,7% tatár. Rajtuk kívül laknak még csuvasok a délkeleti részeken. A marik egy része a Mari Autonóm Köztársaság területének határain túl él. A Szovjetunióban lakó összes marik száma 1939-ben 481 300 volt.)

GRIGORJEV a joskar-olai tanárképző intézet mari nyelvi tanszékének a vezetője. Munkája a következő részekre oszlik: a szerző a bevezetés és az ábécé ismertetése után 4 leckében a mari nyelv hangállományát, a mari hangsúlyt és helyesírást mutatja be.

Mivel a mari nyelvben sok az orosz jövevényszó, külön foglalkozik azok alak- és hangtestbeli változásával. Az 5–36. leckéig a szerző a mari alak- és mondatannal gyakorlati módon ismerteti meg a „tanulót”, az első leckéktől kezdve összefüggő szöveget és begyakorlásra módot nyújtó feladatokat sorakoztatva fel. Így könyvének, szövegeinek életize van. A szövegekhez alkalmi szöszedet van; hibája ennek, hogy gyakran hiányos (így pl. a 9. leckében a *шазам* 'óra' szó, a 10. lecke gyakorlatából a *накча* 'veteményes kert', a 12-ből az *эпер* 'patak' és mások hiányzanak). Nem segít ezen a könyv végén levő szótár sem, amely gyakran még a gyakorlatok felsorolt szavait sem tartalmazza, pedig eléggé terjedelmes: 2000 szót közöl a mari–orosz részben. Helytelenítendő még az az eljárás, hogy a főneveket mind a szöszedetben, mind a szótárban számtalanszor nem alanyesetben, az igéket pedig nem főnévi igenévi és egyes első személyű alakban adja meg, hanem hol 1., hol 3. személyben (pl. *шунчым* 'leülnek', 213. l.), hol felszólító módban (*шунч* 'ülj le uo.). Így egy igének feleslegesen 3–4 alakját sorolja fel a szükséges egy helyett. Kár, hogy az irodalmi szövegeket sem kíséri semmiféle szöszedet és szövegmagyarázat.

Nemcsak az életszerűsíti ezt a könyvet, hogy lakásról, főiskoláról, moziról, színházról, Joskar-Olárról, levélírásról szól, hanem az is, hogy a 15. leckétől kezdve szövegrészeket ad mari írók — D. Oraj, M. Sketan, V. Elmar, Ny. Lekajn és mások — műveiből. Ugyanígy mari irodalmi szövegeket kapunk a gyakorlatok után következő irodalmi válogatásban. Ebben a fentebb említett szerzők művein kívül Miklaj Kazakov, Sztálin-díjas költő három verse, színdarabrészlet A. F. Konakov tollából s oroszból fordított művek részei szerepelnek (Turgenyev, Mamin-Szibirjak, Fagyejev). Sajnáljuk, hogy a szép és elég könnyen megérthető mari népköltészetből mitsem kapunk.

A szerző világos és áttekinthető nyelvtani képet ad a gyakorlatokhoz, majd könyve második részében rendszeres alaktant (113–167) és mondatant (167–200). A nyelvtani részben bő példaanyagot sorol fel, a mondatantban példáit neves mari írók műveiből emeli ki.

Az alaktanon szépen tanulmányozhatjuk az irodalmi nyelv rendező, normalizáló erejét. Illusztrálásul két példát említek. Az egyes 2. személyű birtokos személyrag *t* — kivéve néhány rokonsági fokot jelölő szót, ahol ez a rag *tš*. A mari nyelvjárásokban ez a kép nem egységes, mert a birszki egy részében és a malmizsiben ezekben a szavakban nem ment végbe a *t > tš* hangváltozás, pl. *бенет* 'vöd'. Viszont a permi, az urzsumi, a joskar-olai, a csebokszari nyelvjárás területén, a birszki egy részén a *t > tš* hangváltozás bekövetkezett, és így bennük *бенѣтš* alakra találunk. Ma a nyelvjárási variánsok helyében mindenütt *t* van az irodalmi nyelvben, kivéve a fenti *бенѣ* 'vö' és a *шольо* 'öcs', *эпе* 'fiú', *чүчү* 'nagybácsi', *оньо* 'após', *күго* 'anyós' szavakat, amelyeknél viszont egységesen *ч* az egyes 2. személyű birtokos személyrag: *бенѣч* 'vöd' (117) stb.

Nem volt egységes a nyelvjárásokban a jövő idő kifejezése sem. A legtöbb mari nyelvjárásban nincs külön jövő idejű igealak; a jelen idejű alkalmilag kifejezi a jövő időt is. Ám néha egyik-másik nyelvjárás a 'kezd' jelentésű igt használta fel a közvetlen jövő idő jelölésére. Ennek eredményeképp — s valószínűleg nem az orosz nyelv hatása nélkül — vált a mai mari *түнлаш* 'kezdeni' ige segédigévé a jövőidejűség jelölésére, pl. *мый түнлаш түнлаш* 'nekilátok a tanuláshoz, tanulni fogok'; ez az alak tehát olyan jövő időt jelöl, amely nem a jelenben kezdődik, hanem később. Ugyanakkor a jelen idejű alak megőrizte tartalmi kettősségét: jelölheti a jelen időt és (esetleg egy határozószó segítségével) a jövőt, pl. *мый кнгам лудам* 'olvasom a könyvet', *туде кнгам вара лудам* 'aztán majd elolvasom ezt a könyvet'.

Kár, hogy GRIGORJEV nem ad mindig kellő felvilágosítást nyelvtani téren. A hangtani rész könnyelműen rövid, mintha az orosz és a mari nyelv hangállománya azonos volna. A mari nyelvben több múlt idejű alak van: így az *n* múlt idő és az *s* múlt idő, más néven az ismert (személyesen látott) és az ismeretlen (személyesen nem tapasztalt) tényre vonatkozó alak (46, 47, 58, 59, 146–147). A szerző nem magyarázza meg használatuk módját, valamint nem szól az összetett múlt idő alkalmazásának körülményeiről sem. Pedig V. M. VASZILJEV és B. A. SZEREBRENNYIKOV bőven foglalkozott ezzel a kérdéssel (Учёные записки Марийского Государственного Института, II., ill. Институт Языкознания. Доклады и сообщения. II, 91–96). Nem magyarázza meg a szerző azt sem, hogy a felszólító mód esz. 2. személyű alakját miért kisérik személyes névmás (*мый луд!* 'olvass!') (22); erről — a névmás alkalmazásáról — a nyelvtani részben (152–153) egyáltalán nem szól. Ugyanígy nem említi a szerző, hogy a *-лак* névszói többesjel rendszerint csak régebbi szövegekben fordul elő (114), bár némely mari nyelvész, így PENGTOV következetesen csak ezt a tsz. jelet alkalmazza; a *-ла* többes jelre adott magyarázata: „helység- és térszínneveknél használatos” (uo.), helytelen, hiszen *улла* 'évek' nem sorolható bele a fenti kategóriába. A helyes magyarázat: azonos és egybetartozó, egy csoportot alkotó tárgyak összességét jelöljük a *-ла*-val, pl.: 'ezekben az években'.

J. G. GRIGORJEVnek mindezeket a hiányosságokat és másokat ki kell küszöbölnie nyelvkönyve újabb kiadásában. Munkája arra buzdít, hogy ne csak a mai mari nyelv tanulmányozására vessük figyelmünket, hanem gondoljunk arra az elvi kérdésre is, amelyről 1955-ben a budapesti finnugor konferencián szó esett (vö. NyK. LVIII, 43). Ez a kérdés: a kisebb finnugor népek irodalmi nyelvének tanítása, e népek irodalmának, történelmének, néprajzának szorgosabb ismertetése. Hiszen az igazi finnugor nyelvész nagy elődei — Hunfalvy, Reguly, Munkácsi és Zsirai — nyomdokában kíván és akar járni, nemcsak hang- és alaktant, nemcsak dialektológiát óhajt tanítani, nemcsak az elmúlt idők nyelvi régiségeit akarja feltárni, hanem filológiát akar adni. Ez pedig magában foglalja az irodalmat, a történelmet és a néprajzot is.

Kötelességünkre figyelmeztet tehát J. G. GRIGORJEV nyelvkönyve is: megújítani finnugor oktatásunkat, korszerűsíteni azt, ami küldetesszámba megy és jogos követelés. Megvalósítandó, mégha több éves előkészítő tanulmányi s szövegkiadási munkának is kell megelőznie. Meg kell tennünk, ha arcunkat a jelen, a valóság felé fordítjuk, ha méltók akarunk lenni a finnugor nyelvtudomány áldozatos úttörőinek.

ERDŐDI JÓZSEF

Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal

Tankönyvkiadó, Budapest, 1956. 261 l.

MÉSZÖLY GEDEON könyvének rövid előszavát a következő sorokkal végzi: „Most aztán kezdjük meg — lehetőleg ismertről ismeretlenre haladva — talán kanyargósnak látszó, de a célt szem előtt nem tévesztendő magyarázó sétánkat az »Ó-magyar szövegek« világában.”

Az ismertető sem találhatna pontosabb és odaillőbb kifejezést e könyv általános jellemzésére, mint éppen a „magyarázó sétát”, amely sejteti, hogy mit ígér és mit nem ígér MÉSZÖLY legújabb munkája, s következőképpen mit szabad és mit nem szabad várnunk tőle. A „magyarázó séta” — előre is tudhatjuk — azt jelenti, hogy szakavatott és nagytudású szerzőnk vezetésével útnak indulunk régi magyar nyelvemlékeink birodalmában, s nem tervszerűtlenül, de engedve a hasznos zítérok csábításainak, s egy-egy különösen érdekes pontnál meg-megállva haladunk előre a már ismert vagy még ismeretlen tájakon.

A „már ismert vagy még ismeretlen tájak” nagysága különben az olvasótól függ. A szakember, különösen a magyar nyelvtörténész, aki MÉSZÖLY gazdag munkásságát ismeri, nem várhat sok újat ettől a könyvtől, hiszen elsősorban nem az ő számára íródott. „Ez a könyv kevesebb, mint egyetemi tankönyv — írja róla a szerző —, hiszen csak egyetemi segédkönyv, de több, mint tankönyv, mert a nagyközönségnek is szól...”. Arra rámutatni azonban, hogy MÉSZÖLY könyve e célkitűzés ellenére, tudománynépszerűsítő kiadvány volta mellett kutatóink számára is hasznos forrás lehet, — többek között — ennek az ismertetésnek is feladata.

A tartalomjegyzék szerint a szerző — az időben tervszerűen előrehaladva — öt nyelvemlékünkhöz (tudniillik a Tihanyi Apátság alapítóleveléhez, Anonymus krónikájához, a Várad Regestrumhoz, a Halotti Beszédhez és az Ómagyar Mária-siralomhoz) fűz magyarázatokat.* A megjegyzések zöme azonban elsősorban a Halotti Beszédhez (129–232), másodsorban az Ómagyar Mária-siralomhoz (232–61) fűződik, ami — MÉSZÖLY korábbi idevonatkozó tanulmányait ismerve — egyáltalában nem meglepő. A három szórványemlék közül legtöbbet — legalábbis lapterjedelem szerint — Anonymus krónikájával foglalkozik (48–102), valamivel kevesebbet a Tihanyi Apátság alapítólevelével (10–40), a Várad Regestrumra pedig alig két lapot szán (103–5).

A könyv felépítésében MÉSZÖLY a következő módszert követi: szórványemlékeknél közli a nyelvemlék latin szövegét (illetőleg annak egy részletét) és a magyar fordítást (tipográfiaiag mindkettőben megkülönböztetve az eredeti szövegben előforduló magyar szavakat), szövegemlékeknél az emlék latin forrását és annak szó szerinti fordítását, magát az emléket eredeti helyesírással, továbbá ennek egykorú és mai kiejtésű olvasatát. — A jegy-

* E felsorolásból már kitűnik, hogy a könyv címe nem egészen pontos, hiszen az öt emlék közül csupán a két utolsó ómagyar szöveg, az első három csak szórványemlék. S bár MÉSZÖLY erre a körülményre utal (105), talán mégis helyesebb lett volna minden esetleges félreértés elkerülése végett a cím „szövegek” szava helyébe a „nyelvemlékek” szót iktatni.

zetek és a nyelvtörténeti tanulságok — általában — a szövegközlések után következnek. Nem egészen világos, hogy a két szövegemlék esetében miért tér el ettől az eljárástól, vagyis: a Halotti Beszéd szövegközléseit miért nem követhették rögtön a hozzájuk fűződő magyarázatok, s miért kellett ezeket megelőznie — minden különösebb ok vagy indokolás nélkül — az Ómagyar Mária-síralom szövegeinek.

A szövegek, valamint az olvasatok közlése terén szemmel láthatólag nehézségekkel küzd Mészöly, s talán ez az oka, hogy nem mindig jár el következetesen. Általában ragaszkodik a szövegek eredeti helyesírásához, valamint az olvasatokban a fonetikai pontossághoz, néhol azonban — laikusoknak szánt kiadványról lévén szó — a könnyebb megértés kedvéért mintha hajlandó lenne mindkét területen engedményeket tenni.

Minthogy azonban — úgy látszik — az itt követendő elveket egészen pontosan végül sem tisztázta, munkájába becsúszott néhány olyan kisebb következetlenség, amely könnyen elkerülhető lett volna. Így például a Tihanyi Apátság alapítólevelében minden megjegyzés nélkül *s*-re cserélte az *f*-eket, holott ezek később egy-két helyen (például Anon. Zerenfze szórványában) előfordulnak. Nem egészen egységesen jár el a szórványemlékek magyar fordításában sem. A Tihanyi Apátság alapítóleveléből közölt rész magyar fordításában — nyilván a fordító Holub Józsefet követve — a szórványokat változtatlanul, tehát nem kiejtés szerint közli. Az Anonymus krónikájából vett részlet fordításában viszont már a tőle feltett egykorú kiejtés szerint olvashatjuk a magyar szavakat. A Várad Regestrumból kiemelt rövid rész magyar fordítása pedig már egyenesen mai helyesírás és kiejtés szerint mutatja a benne előforduló néhány személy- és helynevet.

Nagyon helyes, hogy a szerző közli a szövegemlékek latin forrását, mert így a korai magyar emlékek irodalmi önállósága sokkal világosabban tűnik az olvasó szemébe. Vajon miért nem követheti azonban a Halotti Beszéd eredetije a latin forrás szó szerinti fordítását, s miért kell azt megelőznie a mai és az egykorú kiejtéssel írott szövegnek? Nem lenne logikusabb, ha az olvasó előbb kapná magát a szöveget, mint ennek az olvasatait? S ugyanez természetesen az Ómagyar Mária-síralomra is vonatkozik, még ha itt ennek vers volta módosíthat is a sorrenden.

E valóban lényegtelen technikai kifogásokat csupán a nagyközönségre való tekintettel említem, amelynek élvezetes és hasznos nyelvtörténeti sétatját éppen ezek az ő vélt érdekében (a pontosság rovására) tett engedmények, bármily kis mértékben is, de zavarni fogják.

Ahhoz, hogy magukat a nyelvtörténeti magyarázatokat röviden jellemezhessem, két részre, tudniillik a szórványemlékeket és a szövegeket tárgyaló részre kell osztanom a könyvet.

Mint már fentebb a lapterjedelem is mutatta, magyarázataiban Mészöly a szövegeket nagymértékben előtérbe helyezi. Ez a kedvezés azonban nem is annyira a rájuk fordított lapok számában jut kifejezésre, mint inkább abban, hogy míg a Halotti Beszéd- és az Ómagyar Mária-síralommal foglalkozó rész — ha bizonyos, a szövegből önként adódó elvi kérdések fejtegetésével meggazdagítva is — valóban a szó szoros értelmében a választott szövegrészt elemzi, addig a szórványok magyarázata sok esetben messze elkanyarodik a kiinduló ponttól. Ezek azok a (jegyezzük meg: sosem érdektelen) kisebb-nagyobb pihenők, amelyek csak szakemberek számára készült rendszeres nyelvtörténeti munkában talán a lényeg kifejtését hátráltató megtorpanásokként hatnának, de egy „séta” alkalmával feltétlenül megengedhetők, sőt hasznosak.

A Tihanyi Apátság alapítóleveléről és az Anonymus krónikájáról szóló rész például — a szorosan vett jegyzeteket nem számítva — már nem is séta, hanem kalandozás a nyelvtudomány és — legalább ugyanannyira — a néprajz berkeiben. A Tihanyi Apátság alapítólevelének mindössze három szórványát magyarázza a szerző, mégpedig a *fuk*-ot részletesen, a *feku*-t és a *turku*-t rövidebben.* Ezek kapcsán azonban módot talál a *viz* ~ *ügy*, *mell* ~ *mál*, *sivó* ~ *sivó* (*sivó*), *sikság* ~ *sikság* történetének részletes (néhol, például a *sikság* esetében talán kissé túlságosan is részletes) fejtegetésére.

Hasonló a helyzet az Anonymus krónikájához kapcsolódó nyelvtörténeti tanulságokban is, csak talán itt — a nyelvemlék természeténél fogva — még tágabb lehetőség nyílik arra, hogy a szerző olykor-olykor szinte már a nyelvi tényektől eltávolodva elkalán-

* Különösen érdekesek itt, valamint néhány soros jegyzeteiben azok a megjegyzései, amelyekben Bárczma A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék című könyvében olvasható nézeteihez kapcsolódik, vagy azokkal vitatkozik, nem egyszer (például a *fuk* és a *turku* esetében) elgondolkodtató új ötleteket adva az eddigi felfogáshoz. Kár, hogy a könyv címét sehol sem idézi, s így a szakirodalomban járatlan olvasók nem tudhatják, hogy Bárczi hol nyilatkozott ezekről a kérdésekről.

dozzék az ugor mitológia és a néprajz világában. A krónikából kiemelt néhány szórvány (*Dentümogyer, Álmos, Tonuzoba, Árpád, Borsu ~ Borsod, Emesü, Hymusuduor* stb.) mindenesetre alkalmat ad Mészölynek arra, hogy jó néhány – a nyelvészeknek már nagyrészt ismerős* – etimológiáját, ötletét előadja, amelyek – ha nem is mindenkor teljesen meggyőzők – mindig rendkívül szellemesek és gondolatébresztők.

Ismertetésem szűkre szabott keretei semmiképpen sem engedik meg, hogy a két szövegemlék (a HB. és az ÖMS.) gazdag és sokoldalú elemzéséhez részleteiben is hozzászóljak. Erre különben itt – szakembereknek szánt folyóiratban – nincs is szükség, hiszen megtették már ezt rég nálam jóval avatottabbak Mészöly elgondolásaival vitázva, vagy azokra válaszolva. Az idevonatkozó magyarázatok jelentős részét ugyanis Mészöly korábbi munkáiból, amelyekre különben új könyvében állandóan utal,** már ismerjük. Így legfeljebb annyit jegyezhetek meg, hogy szövegelemzéseiben tudós szerzőnk ritkán marad meg a kiválasztott szó vagy szövegrész nyelvtörténeti magyarázatának határa között. Néhányszor (például a HB. *Latiatuc, feleym, zumtuchel, vogmuc, milostben, miv stb.* és az ÖMS. *sepedyk, buol, ozuk epedek* stb. szavai esetében) előfordul ugyan, hogy nem nyújt többet, mint amennyit a történeti elemzés éppen megkíván, legtöbbször azonban – mint már fentebb utaltam rá – a kiválasztott szövegrész fejtegetése nyomán fontos elvi kérdések is előtérbe kerülnek. Hogy csak néhány példát említsék: a HB. *chomuv* szava képesen elmondja az ómagyar kori tővéghangzókrol alkotott véleményét, valamint a *falu* szó származtatását, az *odutta vola* fejtegetésekor a *menette-, járatta*-féle igenevekről vallott nézetét; a *uolov* szóval kapcsolatban cáfolja az ómagyar kori *-oy, -ëü* kettőshangzók megvoltát, és fejtegeti az *-ó, -ő* igenévképző eredetét. A *teremteve ... adamut* szövegrészhez pedig hosszú, az ómagyarkori igeidőkkel és igeragozással kapcsolatos magyarázatot fűz. – Hasonlóképpen jár el az ÖMS. elemzésekor is. Sőt itt a fontos nyelvtudományi kérdésekben (például a *Walasth* szóval kapcsolatban az *á-t* megelőző *á* kérdésében) való állásfoglalás mellett a verstan és az irodalmi nyelv szempontjából is érdekes megfigyeléseket tesz. – Mindehhez talán még annyit tehetnék hozzá, hogy Mészöly könyvének ez a második része, a mondanivaló kidolgozottabb volta miatt sokkal összefogottabb, egységesebb az elsőnél. Ez a nyelvész olvasó számára okvetlenül előny; viszont az érdeklődő laikus számára hátrány lehet, mert a könyvnek ezt a részét kevésbé élvezhetővé teszi. A szerző ugyanis itt – a séta-jellegről szinte teljesen megelégedkezve – átcapott tudományos cikkeinek megszokott, ugyancsak könnyed, de mégis csak szakemberekhez szóló modorába.

A nyelvész számára különösen fontos még, hogy ezt a tárgyanál és természeténél fogva több részből összetevődő könyvet szoros egységbe fogják azok a következetesen hangoztatott és alkalmazott módszertani elvek, továbbá a nyelvtörténet nagyobb és kisebb részletkérdéseiben vallott nézetek, amelyek egy kutatásban eltöltött élet kikristályosodott eredményei, s amelyek mellett nem mehetünk el szó nélkül.

Megszívlelendőnek tartom például Mészölynek a szótörténeti kutatásoknak a munkatörténeti vizsgálatokkal való összekapcsolására vonatkozó elvét (amelynek hasznos voltára ad könyvében egy-két szép példát), noha tisztán látom (ugyancsak ennek a könyvnek az alapján) ennek a veszélyét is: tudniillik a néprajzi tények esetleges előtérbe nyomulását a nyelvi tények rovására, ami – nyelvtudományról lévén szó – semmiképpen sem lenne örvendetes. – Talán kevésbé veszélyesnek s egyszerűsminde igen fontosnak tartom azt a másik módszertani elvét, mely a stílustörténet eredményeinek szem előtt tartását hangsúlyozza a nyelvtörténeti kutatásokban.

A hangtörténetben, történeti alaktanban és mondatban kialakult nézetei – amelyek közül egyiket-másikat fentebb már említettem – sok esetben szemben állnak más nyelvészeink, vagy éppen a jelenlegi nyelvtudományi közvélemény felfogásával. Mégis jó ezeket így, egy egész könyvön keresztül következetesen alkalmazva.

* Vö. például Mióta lovás nép a magyar? – Szeged, 1929. – Az Ormanság szó finnugor eredete. – MNy. XXVII, 276–84. – Szótörténet-munkatörténet (Anonymus XVII. – *Hymusuduor*). – Ethn. LXV, 69–75 stb.

** Vö. például A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai. Szeged, 1926. – A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Budapest, 1931. – Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. – A Halotti Beszéd *unuttei* szavának magyarázata. – MNy. XXIII, 150–4. – A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése (*eleve – ysa, isa, feze*). – MNy. LI, 176–82. – Az Ómagyar Mária-síralom betűjének értelmére vezérlő kalauz. – Nép és Nyelv II–III. passim. – A *büz* szó eredete és hangtani tanulságai. – PaisEml. 351–5, stb., stb.

együtt látni, hiszen éppen ez teszi szerzőnk új munkáját a nyelvészek számára is hasznos összefoglalássá.*

Külön öröm aztán a nyelvtudomány különféle területei iránt érdeklődő kutató számára, amikor a „nyelvtörténeti séta”** során Mészölynek – többször a legmodernebb nézetekkel egyező – leíró nyelvtani, verstani, nyelvművelési vagy éppen az irodalmi nyelvet illető állásfoglalására bukkan.

Hiszem, hogy az egyetemi hallgató vagy a laikus érdeklődő szívesen kalandozik el Mészölyvel nyelvműveink világában. S a kutató, aki további munkáihoz meríteni akar ebből a könyvből – láthatjuk –, ugyancsak nem megy el üres kézzel. Egy tudós élete munkájának gazdag, szellemes, sokszor ellentmondásra és vitára ösztökélő, de mindig nagyon hasznos eredményeit kapja érdekes, szívet derítő formában.

B. LÓRINCZY ÉVA

P. Ariste : Eesti keele fonetika

Tallinn, 1953. Eesti Riiklik Kirjastus. 132 l.

ARISTE munkája az 1946-os „Eesti fonetika” bővített kiadása lényegtelen változtatásokkal. Célul az észt nyelv fonetikai sajátosságainak rövid ismertetését tűzte maga elé a szerző, amelyet józan mértékkel valószínűsített meg. A tudnivalókat arányosan tárgyalja, és seholsem merül el egy-egy részlet túlzott fejtegetésébe.

Az első fejezetekben a hangképző szervekről, a légzésről és a gégefő szerepéről szól, és leírja a gégetükrözés, kimográfia, valamint oscillográfia szerepét a hangképzés mozzanatainak vizsgálatában. A hangszalagműködéssel kapcsolatban felhívja a figyelmet az észt *b, d, g* zárhangok sajátos képzésmódjára, amely gyökeresen különbözik a legtöbb európai nyelv ezen betűkkel jelölt hangjainak artikulációjától. Ezek a hangok sem az észt köznyelvben, sem pedig a nyelvjárásokban nem fordulnak elő teljesen zöngés formában, ill. ha előfordulnak – mint pl. a lettországi lutsi nyelvszigeten és orosz nyelvterületen –, akkor előfordulásukat idegen nyelvi hatásnak kell tulajdonítani. Az észt helyesírásban *b, d, g* betűvel jelölt zárhangok mindig félzöngések vagy félzöngétlenek, amelyeket fonetikus átírásban *B, D, G*-vel szoktak visszaadni. Félzöngés ezenkívül az *s* is (fonetikus jele: *z*), amikor magánhangzók között áll. A *B, D, G* és *z* (*ubä* 'uba', *ovä* 'oda', *acä* 'aga', *izä* 'isa') képzése közben a hangszalagok közötti rés a hang kezdő és végső fázisában igen keskeny, a hangszalagok csaknem zöngéállásban vannak. Ily módon képzésük középső fázisa zöngétlen, kezdő és végső szakaszuk azonban zöngészerűen képződik (19).

Szó kezdetén a *k, p, t* mindig zöngétlen (*koök, paat, taat*), sőt így ejtik idegen szavak *b, d, g*-vel jelölt kezdőhangjait is: *prigadir* 'brigadir', *traama* 'draama', *karaaz* 'garaaz' stb. Kis zöngét csak akkor kaphat a szóeleji *k, p, t* és *b, d, g*, ha az előző szó végének vokálisával olvad egybe a kiejtésben, mint pl. *vana kana*. Ezenkívül figyelembe kell venni a zöngesség és időtartam kompenzációját is: ti. minél rövidebb időtartamú a *k, p, t* és *s*, annál inkább hajlik bizonyos fokú zöngésedésre, s minél hosszabb, annál tökéletesebben válik zöngétlenné. A *kookidegagi* szóban pl. az utolsó zárhangok már csaknem teljesen zöngések. Abszolút szóvégen viszont mind a zárhangok, mind pedig az *s*-hang zöngétlenek.

Az észt értelmiség körében néha hallható a *b, d, g* és *z* zöngés ejtése is. Mivel az általános nyelvhasználat szerint ezeket félzöngésen szokás ejteni, ARISTE az ilyen artikulációt nyelvhelyességi hibának számítja. A félzöngés – félzöngétlen, ill. zöngétlen különbség iránt az észt fül igen érzékeny, s még a szó végén is észleli a különbséget, pedig ott – mint már említettük – a zárhangok elzöngétlenednek. Az észt fül a zöngétlenedés ellenére különbséget érez a *toob* 'ő hozzá' és *toop* 'űrmérték: 1,25 l' szavak között, mert különbséget észlel a kétféle hangképzés intenzitásfoka között. A *toob* szó véghangzó-

* Éppen ezért fájjaljuk többen, hogy – talán mert a kiadvány jellege nem kívánta meg – tárgy- és szómutató, vagy legalább a jelenleginél jóval részletesebb tartalomjegyzék nem készült a könyvhöz.

** Mint néhány kisebb mutatóványából kiderül (vö. MNy. LI, 176, Ethn. LXV, 69) Mészöly eredetileg ezt a címet szánta könyvének: „Nyelvtörténeti séták nyelvműveink között”.

jában lenis, a *toop*-éban pedig fortis ejtés tapasztalható. Nézetünk szerint ARISTE itt egy igen fontos mozzanatot: az időtartamot figyelmen kívül hagyta. A 21. lapon közli a *toop* és *toob* szavak kimogrammáját. A felvételen az általa említett intenzitás-különbségekből semmit sem látunk, mert a szövegi *p* expirációs mozzanatai szinte teljesen megegyeznek a *b* hangéval. Ellenben feltűnő — amiről említést sem tesz —, hogy a *p* implóziója és explóziója közötti fázis pontosan kétszerese a *b*-hangénak. Az észt fül, amely igen finom kvantitásmérőket is képes érzékelni, nyilván itt is észreveszi a *p* kétszeres időtartamát a *b*-ével szemben. Úgy véljük tehát, hogy a *toop* ~ *toob*-féle párok esetében az egyébként zöngétlenné vált zárhangokat nemcsak a képzés intenzitás-foka, hanem a rövid és hosszú tartam szembenállása is megkülönbözteti egymástól.

A lenis zárhangok természetesen az észt nyelvben is módosulnak a környező hangok hatására, és mondatfonetikai helyzetben a következő hangok hatására fortis-szá válnak: *kärsed* — *kärsen*, *urbsed* — *urpsen*, *toobki* — *töpki* ~ *töpki*, *püüdsid* — *püüsid*; *ta toob piima* — *ta toop piima* (22). Fortis zárhang csak abszolút szőkezedten és szővégen fordul elő (pl. *kook*, *paat*), más helyzetben általában lenis-szé vagy geminitává válik. Kivételt képeznek Észak-Észtország parti nyelvjárásai, ahol intervokális helyzetben is fortist ejtenek, akárcsak a finntben: *aka* 'aga', *lupa* 'luba', *kota* 'koða', *jalka* 'jalga'.

Az *l*, *m*, *n*, *r* és *v*-hangok zöngések, zöngétlenek szomszédságában azonban zöngétlenné válhatnak. Így pl. a *h* és *s* hatására zöngétlenedést figyelhetünk meg a következő szavak ejtésében: *lehm* — *lehm*, *mahl* — *mahl*, *pahn* — *pahn*, *köhr* — *keh*, *kohv* — *koh*, *rav* — *rav* (22). Az említett hangok zöngétlenedése néha olyan nagyfokú, hogy abszolút szőkezedten már *h*-szerűen hangzik: *hlaammáz* 'lammas', *hrēm* 'room'. A *h*-hang egyébként az észtben is gégehang, azaz képzése közben a száj artikulációja nem dominál. A szőkezdő *h* általában gyenge, és a nyelvjárások többségében teljesen el is tűnik; hasonlóképpen viselkedik az intervokális *h* is, amely a gyors beszédben kieshetik; ezt a költemények *lähen* — *näen* gyakori rimje is igazolja.

Déli észt nyelvjárásokban gégezárhang, ún. laringális zár (?) is előfordul részben magánhangzók és mássalhangzók után: *aäna*² 'anna', *veäta*² 'vöta', *ara*² 'ära', *jäl*² 'jälle', részben pedig *k* zárhang helyett (akárcsak egyes angol nyelvjárásokban), *äua*² 'kukk', *äass* 'kass' (25).

Az észt mássalhangzókat a szerző a következő fő csoportokba sorolja: a) zárhangok („sulghäalikud”): *k*, *t*, *p*; *ç*, *d*, *B*, b) nazálisok („ninahäalikud”): *ŋ*, *n*, *m*, c) affrikáták („affrikaadid”): *tš* (*dž*), *ts* (*dz*), d) réshangok („ahtushäalikud”): *j*, *š*, *ž*, *s* (*z*), *w*, *f*, *v*, *l*, *r* és *ʃ*. Ezen belül az artikuláció helyét veszi osztályozási alapul.

Sajátos hang a réshangok között a bilabiális tremuláns: *ʋ*, amelynek az észt helyesírásban *ptr* a jele. Lő megállításhoz használják nyugati észt területen a *ptruu* szót, amelynek igéje *ptruutaa*, és tehénhúásra a *ptrge!* *ptrge!* szót (igéje: *ptrgetama*). Észtország északkeleti részében pedig egy földben élő rovar neve: *ptrugulehm*.

Affrikátának egy zárhang és megfelelő réshang (homorgán) kapcsolatot nevezi a szerző.¹ Ez a hangkapcsolat az észtben ritka, s inkább csak idegenből kölcsönzött szavakban fordul elő: *tšekk*, *matš*, *mitšuurilane* stb. A *tš* egyes nyelvjárásokban palatalizált formában is előfordul: *tširk* 'lind', *püšittama* 'pitsitama'; hasonló a helyzet zöngés párjánál is (*dž*): *mardulidžü* 'marjulisi'.

A magánhangzókat a nyelvállás magasságának foka szerint alacsony nyelvállásúakra (*a*, *ä*), középső nyelvállásúakra (*o*, *e* [= *ö*], *e*, *ö*) és magas nyelvállásúakra (*u*, *i*, *ü*) osztja a szerző. Ezenkívül figyelembe veszi a képzés helyét és az ajak működését. A képzési mozzanatokat ajakfényképekkel, palatogramokkal és oscillogrammokkal illusztrálja.

Két magánhangzó egyszótagos kapcsolatát a szokásos terminológia alapján diftongusnak nevezi a szerző is. Ezek az észt nyelvben gazdagon vannak képviselve. Emelkedő és eső típusút különböztet meg aszerint, hogy a diftongus második vagy első komponense képződik nagyobb energiával. Ha a második elem időtartama hosszabb, képzése pedig erősebb, mint az első, akkor a diftongus emelkedő: *leiba* 'leiba', *teizi* 'teisi', *laeva* (gen.) 'laeva', *sauna* 'sauna', *eüve* (part.) 'öue', *keula* (part.) 'keula' stb. Ugyanaz a diftongus eső, ha második komponense rövid időtartamú, képzése pedig gyenge: *leiva* 'leiva', *teine* 'teine', *saunad* 'saunad', *eüved* 'öued', *liuva* 'liua' stb. (68). Nyelvjárásokban a diftongus gyakran monoftongussá válik, és hosszú vokálisként hangzik: *sänad* 'saunad', *levad* 'leivad', *tēne* 'teine'. Az *äe* és *öe* diftongusok helyett pedig a normálisnál hosszabb magánhangzót ejtenek: *mäd* 'mäed', *söd* 'söed'. Megfigyelhető a nyelvjárásokban trif-

¹ „Afrikaat on niisugune konsonantide ühend, mis koosneb sulghäalikust ja sellega homorgaanses ahtushäalikust” (51).

tongus is. Ezekben három vokális egyesül egy szótagban: *puoiš* 'poiss', *šūūwā* 'süüa' (69).

A diftongusokkal egy fejezetben találjuk a mássalhangzókapcsolatokat is, amelyek az elemek tartamviszonyai szerint gyakran fonematikus értéket képviselnek. A *h + v* kapcsolatban pl. a *h* rövidebb vagy hosszabb volta morfológiai funkció kifejezésére szolgál: *rahvaz* : *rhva* 'rahva' : rahva'. Ugyanez a helyzet más konzonáns-keapcsolatokban is: *nalja* : *nalju* 'nalja' (gen.) : nalju'; *metsa* : *metsa* 'metsa' (gen.) : metsa (part.); *rähkä* : *rähka* 'ränga' : ränka'; *vorsti* : *vorsti* 'vorsti' (gen.) : vorsti (part.); *pastla* : *pastla* 'pastel' : pastla' stb.

A koartikuláció, sandhi-jelenségek, nazalizáció és velarizáció után a palatalizációval foglalkozik a szerző (77–83), amely az észti nyelvben sajátos fonetikai jelenség. Palatalizált hangok képzése közben a nyelv háta a palatum felé emelkedik, akárcsak az *i*-hang képzésénél. Akik az ilyen palatalizált hangokat nem ismerik, általában két hangként elemzik, és mássalhangzó + *i*-hangként vélik észlelni. A Hiiumaa sziget lakói is az észti köznyelvi *kass* 'macska' és *tass* 'csésze' szavakat eleműen *kais*, ill. *tais*-nak ejtik. Főleg azok a mássalhangzók palatalizálódnak, amelyeknek képzéshelye a fogak közelében vagy egyenesen a fogakon van. Így tehát leggyakrabban az *s*, *t*, *n*, *r* és *l* palatalizációjával találkozunk. Ennek mértéke azonban gyenge, és korántsem olyan, mint az oroszban vagy a lettben. A palatalizáció erőssége attól függ, hogy hangképzés közben milyen nagy területen történik az artikulációs érintkezés a szájpadlason. Ahol a palatalizáció nagyon erős, ott artikuláció közben már csaknem *ž*-hang hallatszik kísérő jelenséggént. A palatalizációnak fonológiai jelentősége van az észti nyelvben, és a palatalizált, ill. palatalizálatlan hangok szavakat állítanak egymással szemben, értelmi elkülönítést tesznek lehetővé. A *hobuse tall* (= *tal*) 'lóistálló' és *lamba tall* (= *tal*) 'bárány', *ehituspalk* (= *palk*) 'építési gerenda' és *tööpalk* (= *palk*) 'munkabér' szavakban mind kiejtés, mind pedig jelentés tekintetében különbség van. Palatalizáció legtöbbször a mássalhangzót követő *i* és *j* hangok hatására keletkezett. Igen különös sajátossága az észti geminátáknak az, hogy artikuláció közben csak elejük palatalizálódik: *kalliz* : *kalli* 'kallis' : kalli', *kašši* (gen.) : *kašši* (part.) 'kassi' : kassi', *kotti* : *kotti* 'koti' : kotti', *panni* (gen.) : *panni* (part.) 'panni' : panni'. Több délkeleti és lettországi nyelvújításban azonban az is előfordul, hogy az egész gemináta palatalizálódik. A geminátákon kívül mássalhangzókapcsolatokban is csupán az első elem palatalizálódik: *koñdi* : *koñti* 'kondi' : konti'; *pildi* : *piltti* 'pildi' : piltti'; *setsi* (gen.) : *setsi* (part.) 'setsi' : setsi'.

Észti nyelvújításokban valamennyi mássalhangzó palatalizálódhatik, a köznyelvben azonban csak a *t*, *d*, *n*, *l* és *s*. A palatalizált *t* és *d* képzése közben a nyelvhegy nagy területen érintkezik a fogsorral, s annál erősebben, minél hosszabb az időtartamuk. A *t* és *t* közötti különbséget a nyelvhatárnál képződött rés nagysága fejezi ki. Palatalizálásnál a nyelvhatár elülső része magasabban emelkedik, és szélei szélesebben érintik a kemény szájpadlást, mint egyébként. A palatalizáció foka általában annál gyengébb, minél rövidebb a mássalhangzó időtartama, és fordítva. Éppen ennél az oknál fogva a lenis *d* (= *d*) néha oly gyengén palatalizált, hogy palatalizációját egyes szakemberek egyenesen kétségbevonják. A palatalizált *n* valamivel hátrább képződik, mint a *t*, és artikulációs területe nagyobb, mint az *n*-né, az érintkezési felület az elülső irányban nő meg. Palatalizált *s* képzése közben a nyelv hegye az alsó fogsor felé emelkedik, és a nyelv pereme szűk rést alkot az alveolákon és a kemény szájpadlás elülső részén. Palatalizált *s*-nél a súrlódási rés valamivel szűkebb, mint az *s*-nél. Palatalizáció nemcsak eredeti észti szavakban, hanem idegen nyelvekből kölcsönzött szavakban is előfordul: *mat* 'matt', *alk* 'alk', *pašk* 'bask', *poitik* 'botik'; *romarhittika* 'romantika', *patru-l* 'patrull' stb. (82).

A magánhangzóharmónia, labializáció, asszimiláció, disszimiláció után az észti nyelv egyik legérdekesebb és sokat vitatott kérdésének: a *kvantitátsnak* tárgyalására tér rá a szerző. Mielőtt azonban tételeit ismertetném, utalok a kérdés körüli vitákra. JESPERSEN szerint csak két „glottikus” kvantitás állhat egymással szemben. Hasonlóképpen vélekedik J. MÄGISTE (Nägra ord om den estniska kvantiteten. Lund, 1951), TRUBETZKOY (Die phonologischen Grundlagen der sog. „Quantität” in den verschiedenen Sprachen. Scritti in onore di Alfredo Trombetti. Milano, 1938, 156: „Da wo die Beobachter mehr als zwei Quantitätsstufen angeben, erweisen sich ihre Angaben bei näherem Betrachten vom phonologischen Standpunkte aus als Missverständnisse.”) és LAURI POSTI (On Quantity in Estonian. JSFOu. LIV, 201–14: „But nevertheless I believe that there are only two distinctive degrees of length in Estonian.”) is.²

² Fejtegetéseikhez megjegyzéseket fűz P. MENZERATH „Bemerkungen zu Lauri Posti: On Quantity in Estonian” Z. f. Phonetik 5 : 247–52 és ALO RAUN „On Quantity in Estonian” Studia Ling. 8 : 62–76.

A legtöbb kutató viszont mind a magánhangzóknak, mind pedig a mássalhangzóknak 3 kvantitásfokát különbözteti meg az észti nyelvben. Így ír erről M. DURAND (Voyelles longues et voyelles brèves. Paris, 1946, 14), B. MALMBERG (Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff. Lund, 1944, 36), D. JONES (The Phoneme. Cambridge, 1950, 399 és 419), B. COLLINDER (Three degrees of quantity. Studia Ling. V, 28) és még sokan mások.

Ezenkívül felmerült a 4 tartamfokozat elmélete is. Legelőször F. J. WIEDEMANN (Grammatik der estnischen Sprache. Petersburg, 1875) beszél 4 mássalhangzókvantitásról, majd E. D. POLIVANOV (Slavia 1932 : 145) újítja fel ezt az elméletet.

Ezekután nézzük meg ARISTE álláspontját e kérdésben! Az észti nyelv tartamviszonyai szerinte is igen bonyolultak. A lapon kívül alig van még nyelv, amelyben a kvantitás oly fontos szerepet játszana mint az észti. Legtöbb nyelvben csak rövid és hosszú hangok fordulnak elő, és azok kombinálódhatnak a szavakban. Az észti egy kombinációs lehetőségek sokkal nagyobbak, mert rövid, hosszú és nagyon hosszú hangok kombinálódhatnak többféleképpen: *kali* = *kaŕi*, *kaali* (gen.) = *kālŕi*, *kaali* (part.) = *kālŕi*; *kallŕi* = *kallŕi*, *kallŕi* = *sinē*, *sinne* = *sinne*, *sinna* = *sinna* stb. A kvantitásnak jelentésmegkülönböztető szerepe van, s olyan funkciót tölt be akárcsak a lexika és a morfológia: *sada* 'száz' és *saada* 'kapni', *kott* 'zsák' és *koot* 'cséphadaró', *loog* 'széna rend', *look* 'hajlított hámfá', *orosz* 'hámfá' és *lokk* 'hajfür', *kole* 'rémes' és *kolle* 'tűzhely' stb. A kvantitásfokok morfémafunkciót töltenek be pl. a következő esetekben: gen. *meisā* 'metsa' és part. *meisa* 'metsa', gen. *lŕinnā* és part. *lŕinna*, gen. *kālŕi* és part. *kālŕi*. A szerző véleménye szerint az észti nyelvben 3 fonológiai kvantitás van: rövid, hosszú és túl hosszú: *kālŕi* 'kalu', *kālŕi* (gen.) 'kaalu' és *kālŕi* (part.) 'kaalu'; *kacŕi* 'kagu', *kakŕi* 'kaku' és *kakŕi* 'kakku', de megjegyzi, hogy a helyes észti nyelvi kiejtés tulajdonképpen 5 fonetikai kvantitás használatát követeli meg. A rövid, hosszú és túl hosszú magánhangzón kívül ejtenek ugyanis félhosszú vokálist (pl. *ā*) és olyant is, amelynek időtartama a hosszú és a túl hosszú között van (pl. *ā̄*). A *kalu*, *sada*, *kagu*, *kaku*, *saada* stb. szavakban a második szótag vokálisa félhosszúnak hangzik: *kālŕi*, *sādā*, *kacŕi*, *kakŕi*, *sādā*. A második szótag vokálisa általában mindig félhosszúvá válik, ha az első szótag magánhangzója nem túl hosszú. Sőt ezt a félhosszú hangot nemcsak kéttagú szavakban, hanem hosszabbakban is ejtik: *maŕālad*, *maŕālale* 'madalad, madalale'. Hosszú és túl hosszú közötti fokozatot figyelhetünk meg *zārhang gemindā* és *s + zārhang* előtt: *kŕitta* 'kiita', *kōkkŕi* 'kooki', *sāppad* 'saapad', *sēst* 'seest', *kŕŕsk* 'kuusk' stb. A diftongusoknak általában két fonológiai kvantitásuk van: *laulŕi* (gen.) 'laulu' és *laulŕi* (part.) 'laulu'; *leivā* 'leiva' és *leivā* 'leiva'. Hosszú zárhang, hosszú *ss* és *s + zārhang* kapcsolat előtt azonban egy harmadik fokozat is előfordul: *paikŕi* 'paik', *koitŕi* 'koit', *kausŕi* 'kauss', *vaistlikŕi* 'vaistlik' (91).

A mássalhangzók 3 fonológiai kvantításán (rövid, hosszú és túl hosszú) kívül még több fokozat van, amelyet a helyes észti kiejtés megkövetel. Így pl. vannak olyan mássalhangzókapcsolatok, amelyek első eleme a rendesen vagy rövidebb vagy hosszabb. A *rāŕŕŕŕ* 'rāŕŕŕŕ', *lŕinnā* 'Linda' és *palcā* 'palga' szavakban a mássalhangzókapcsolat első eleme igen rövid, a *lŕinnā* 'lindu', *paŕŕŕŕ* 'pange' és *kulnā* 'kulda' szavakban viszont egy kicsit hosszabb a szokásosnál.

Az imént felsorolt kvantitáviszonyok azonban nem egységesek az egész észti nyelvterületen. Az észak-nyugati partmenti nyelvjárásokban pl. nincs különbség a hosszú és a túl hosszú magánhangzók és a diftongusok elemeinek tartamviszonyai között. De nincs különbség a hosszú és a túl hosszú mássalhangzók között sem, sőt a mássalhangzókapcsolatok első elemének kvantitásváltozása sem fordul elő.

ARISTE izolált szavakban a különféle kvantitásfokozatokat is kimérte kimo grammákon, és a következő eredményeket nyerte:

rövid hangok tartamsávja	5–10	századmásodperc
félhosszú hangok tartamsávja	10–15	„
hosszú hangok tartamsávja	20–25	„
hosszú és túl hosszú közötti hangok tartamsávja	25–30	„
túl hosszú hangok tartamsávja	30–35	„

Azok az általános törvényszerűségek, amelyeket más nyelvek tartamviszonyaival kapcsolatban már felfedtek, természetesen az észti is érvényesülnek: hosszú szavakban minden hang időtartama rövidebb, mint megfelelő rövidekben; mondatban a beszédhangok kvantitása a tempótól s más tényezőktől függően abszolút nagymértékben megváltozik; a hangszűly hatással van a beszédhangok időtartamára stb. (92).

Érdekes jelenség az észti — mint már említettük — a szó második tagjának kvantitása. Ha az első szótag nem túl hosszú, akkor a második tagnak a vokálisa fél-

hosszú, — feltéve, hogy a szó nem áll a mondatban hangsúlyos helyzetben. Ily módon LAURI POSTI szerint a következő rendszer adódik:

A magánhangzó	
az 1. szótagban	a 2. szótagban
rövid	félhosszú (<i>sadà, kabì</i>)
hosszú	félhosszú (<i>sāḍà, kāḇì</i>)
túlhosszú	rövid (<i>sàḍa, kàḇpi</i>)

Ebből POSTI azt a különös következtetést vonja le, hogy az észten az első szótag vokálisának hosszúsága a második félhosszúságától függ. Helyesen teszi fel a kérdést MENZEBATH (Z. f. *Phonetik* 5 [1951]: 249), hogy vajon nem fordítva áll-e a helyzet: „Ist es nicht umgekehrt: Die Vokallänge der zweiten Silbe hängt ab von der Vokalquantität der ersten?”

Érzelmi kiemelés alkalmával, emfatikus helyzetben az észten mindig a második tag félhosszú vokálisát nyújtja meg: *tulè jubà!* 'Gyere már!', *müš sè omètti oli?* 'Hát ez mi volt?'

A hangmagasságnak sajátos kapcsolata van az észten a kvantitással. Nyelvjárásokban a hosszú hangok sokkal magasabban képződnek, mint a rövidek. A hosszú *ē, ō, ȳ* és különösen a túlhosszú *ē, ō, ȳ* a déli nyelvjárásban észrevehetőbben magasabbak, mint a megfelelő rövidek.

A kvantitás mind fonetikai, mind pedig fonológiai szempontból elsőrendű tényező, amelyre az észten fül különösképpen reagál. Éppen ezért jut fonológiai szerephez a gemináció is. A hosszú rés- és zárhangokat — éppen hosszúságuknál fogva — szinte két hangra bontja fel, és úgy érzékeli beszélő és hallgató egyaránt. A fonetikai irodalom ellentmondó állításai között ARISTE — véleményünk szerint — nem látja tisztán a gemináták kérdését, és ellentétes mozzanatokot kapcsol egybe. Megismétli azt a téves felfogást, hogy az ún. „igazi gemináták” elemei két azonos hangra oszlanak, és közöttük kis szünet van: *kuk + ki* (*kukki*). De — úgy látszik — maga is kételkedik ennek helyességében, mert ezután rögtön kijelenti, hogy „ilyen fonetikailag igazi gemináták (*stōlēsī geminaates*) az észten nyelvben csak korlátozott számban fordulnak elő.” Majd helyesen fejt ki, hogy az észten *kk, pp, tt, ll, mm, nn* stb., amelyeket ő „álgemináták”-nak („*ēba-geminaadid*”) nevez, tulajdonképpen hosszú mássalhangzók, és képzési mozzanataikat (implóziót, okklúziót és ekszplóziót) világosan lehet érzékelni. Ugyanilyen mozzanatok jellemzik a *b, d, g, l, m, n* stb. hangokat is, csak azokat rövidségüknel fogva nem érzékeljük olyan élesen. Az ilyenféle szavakat, mint: *vaga : vaka : vakka; kali : kallis : kalli; kanu : kanmu* (gen.): *kanmu* (part.) kvantitásuk különbözteti meg egymástól értelmileg, nem pedig a mássalhangzó egy vagy két szótagba való tartozása (95).

A dinamikus hangsúly általában a szavak első tagjára esik, idegenből átvett szavakban azonban gyakran megmarad az eredeti hangsúly, sőt egyes szavak két változatban is használatosak: *tāpet* és *tapēt*, *tōmat* és *tomāt*, *sūjiks* és *sufjiks*. Interjekciókban gyakran eltolódik a hangsúly a szókezdetről a második v. harmadik szótagra: *aitāh, jumālme, tohōh, ārarāākimata (hēa), arusādav* stb.

Érdekes megfigyeléseket közöl ARISTE az észten intonációról. A szónak határozott hanglejtése van, amely nagymértékben függ a kvantitástól. Ha az első szótag rövid, akkor a hanglejtés menete kissé ereszkedik. Ha azonban az első szótag hosszú, akkor az intonáció többé-kevésbé egyazon szinten mozog. Viszont ha az első szótag túlhosszú, akkor a hanglejtés menete emelkedő — süllyedő. Néhány nyelvjárásban — különösen a Kihnu-szigeten — túlhosszú szótagokban az intonáció annyira lényeges, hogy a túl- és hosszú szótag különbsége nem csupán az igazi időtartam-értéktől, hanem igen nagy mértékben az intonációtól is függ. Ennek alapján több szakember annak a véleményének adott kifejezést, hogy az észten elsősorban az intonációnak és nem a kvantitásnak van fonológiai jelentősége. ARISTE véleménye szerint itt túlságosan messze mentek a következtetésben, s mégiscsak a kvantitást kell főtenyezőnek tekinteni, amelynek az intonáció csak fonetikailag lényeges kísérő jelensége.

Az észten mondat hanglejtés sajátosságának az ereszkedést tartja a szerző. Ereszkedik a hanglejtés az egyszerű kijelentésben (*ma tulen koju*), a tagadó mondatban (*ma ei tule koju*), a kérdő mondatban (*kas sa tuled koju?*) és a felszólító mondatban (*tule koju!*) is.

Az észten nyelv fonémarendszerének vázolása, a hallószervek ismertetése, a leggyakoribb beszédhibákra való kitérés után a fonetikai átírás kérdésével rekeszti be a szerző fonetikáját, amely tömören foglalja össze az észten nyelvre vonatkozó legfontosabb ismereteket.

HEGEDŰS LAJOS

L. Fekete: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I—II

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955

Egy korábban ismeretlen írás megfejtése mindig jelentős eseménye a tudományos életnek. FEKETE LAJOS könyvével kapcsolatban nem beszélhetünk ugyan a szó szoros értelmében vett írásmegfejtésről — a siyāqat-írás korábban sem volt teljesen ismeretlen a kutatók előtt¹ — mégis e könyv mérföldkövet jelent a siyāqat-írás kutatásában, mert hozzáférhetővé teszi azt a mérhetetlen gazdag forrásanyagot, amely eddig szinte el volt zárva az oszmán-törökök s a velük kapcsolatban élő népek egykorú történetének kutatói előtt.

A Földközi-tenger környékén Mohamed fellépése nyomán kialakult arab birodalom csak rövid ideig tudta megtartani politikai és szellemi egységét. A nagy kiterjedésű birodalomban sok vidéki központ alakult, helyenkint az írás is kezdett eltérni eredeti alakjától, s a különböző helyi írásváltozatok írástípusá fejlődtek. A vízszintes differenciálódáshoz függőleges differenciálódás is járult, egy-egy írástípus valamely munkakör szakmai írástípusává vált. A differenciálódás során közel száz írástípus alakult ki, amelyeket egyes kutatók hat, mások tizenkét alaptípusra vezetnek vissza.

A XIV—XV. században hirtelen nagyra nőtt oszmán-török birodalom írásbelisége is gyors fejlődésbe lendült, s a különféle arab írástípusok az oszmán-török politikai és szellemi élet különféle területein gyakorlati alkalmazást nyertek. A pénzügyigazgatásban kialakult a siyāqat-írás, amely elnagyoltsága, a szükséges diakritikus pontok elhanyagolása, sőt teljes elhagyása, a számtalan rövidítés és speciális ligatúrák, meg nem utolsósorban a sok helyi vonatkozással tarkított szakmai nyelve miatt a legnehezebben olvasható írástípusá lett. A siyāqat-írás mintegy 400 éven át szolgálta a rendkívül alapos, sokoldalú és egységesen szervezett oszmán-török pénzügyigazgatást. Mérhetetlen mennyiségű siyāqattal írt pénzügyi irat gyűlt tehát össze a birodalom különböző központjain, főleg Istanbulban. Ezek az iratok az olvasási nehézségek miatt csak óriási fáradtsággal voltak megközelíthetők a kutatók számára. FEKETE LAJOS Siyāqat-Schrift-je olyan kézi-könyv lesz a jövőben kutatók kezében, amelynek birtokában sokkal kevesebb fáradtsággal juthatnak el a siyāqat-iratok olvasásához, mint elődeik. Ez a könyv elsődleges jelentősége. Ezt a célt szolgálja a könyv egész rendszere.

A bevezetésben ismerteti a szerző a siyāqat-írás kialakulását, jellemzi az írástípust és röviden az oszmán-török siyāqat nyelvet. Aránylag részletesebben foglalkozik a siyāqat-típusban írott iratok különféle fajtáival. Ezután következnek maguk az iratok kronológiai sorrendben a XV. század végétől a XVIII. század végéig. Az anyag igen változatosan van összeállítva. Az Egyiptomtól és Szíriától Magyarorszáig terjedő birodalom különböző pontjairól találunk iratokat, természetesen legtöbbet a magyar területekről, de aránylag keveset a Balkán-félszigetről. Az iratok tartalmilag is igen változatosak: birtoknyilvántartások, adóösszeírások, pénztári- és vámnaplók, dézsma- és zsoldjegyzékek, valamint különféle kiutalások és elszámolások váltogatják egymást. A könyv tanulmányozója valóban gazdag betekintést nyerhet az oszmán-török birodalom pénzügyigazgatásába.

A siyāqat-írástípus szövegek olvasását és megértését az arab-betűs átírás és német fordítás mellett nagyban elősegítik a jegyzetek. Ezekből egy külön kis helynévtárat s a török pénzügyigazgatási fogalmaknak gazdag szótárát lehetne összeállítani. Kár, hogy a jegyzetek között aránylag kevés olyan található, amely magának a siyāqat-jeleknek, vagy a siyāqattal írt szavaknak az olvasására vonatkozik.

A Siyāqat-Schrift paleográfiai munka, elsődleges feladata, hogy kulesot adjon a siyāqat-iratok olvasásához. E hatalmas adattár azonban nemcsak paleográfiai tanulmányokhoz hasznos, hanem hathatósan szolgálja a történeti és nyelvtudományi kutatásokat is.

A siyāqat-iratokon keresztül feltárul az oszmán-török birodalom pénzügyi és gazdasági rendszere. Nagy jelentőségű eredmény ez a magyarországi török hódoltság korának kutatásában is. A Siyāqat-Schrift bőséges forrásanyagot szolgáltat a hódoltsági terület 150 éves életére, gazdaságtörténetére, művelődés- és településtörténetére vonatkozóan. Mivel e területről aránylag kevés egykorú magyar forrás maradt fenn, a nagy-

¹ A kezdeményezés magyar tudós nevéhez fűződik. VELICS ANTAL „Magyarországi török kincstári defterek I—II.” (Budapest, 1886 és 1890) című munkájában dolgozott fel először siyāqat-írástípusos okmányokat. A legutóbbi időkben külföldön is — elsősorban Törökországban — fokozottabb érdeklődés nyilvánult meg a siyāqat-iratok iránt. Erre vallanak a folyóiratokban megjelent kisebb közlemények.

számú török emlék — noha az elpusztult magyar iratokat nem pótolhatja — hathatósan segíti a történeti kutatásokat.

Ugyanezt mondhatjuk, talán még fokozottabb mértékben, a nyelvészeti kutatásokra vonatkozóan. Sok oszmán-török jövevényszavunkat megtaláljuk az iratokban, s az igen gazdag magyar személy- és helynév anyag önként kínálkozik a nyelvészeti feldolgozásra.²

A siyāqat-iratok bőségesen tartalmazznak nem oszmán-török — magyar, szláv, román és egyéb — nyelvi elemeket, elsősorban személy- és helyneveket. Nem volna érdektelen megvizsgálni — általános nyelvészeti szempontból sem —, hogy a török nyelv hogyan fogadta be ezt a nagy, számára idegen nyelvi anyagot. Futólagosan áttekintettem ebből a szempontból a magyar és a szláv helyneveket, s úgy látom, hogy az átvevő nyelv formáló ereje az idegen, sokszor csak egyetlen egyszer előforduló helynevekben is érvényesül. Máskor viszont az idegen helynév pontos visszaadására irányuló fokozottabb törekvés tapasztalható. A helytelen írás aránylag ritka, inkább csak a szóvégek pontatlan kiírásában mutatkozik.

A török nyelv szelleméhez való alakítás legszembetűnőbben a másasalhangzótorlódások feloldásában nyilvánul meg. A szökezdő másasalhangzótorlódást a szokásos módon, vagy egy eléje tett *i*-hangzóval (pl. *İspāt* = *Špat*, *İstip* = *Štip*, *Istrumča* = *Strumica*, *Izvornik* = *Zvornik*), vagy az egyik másasalhangzó helycseréjével oldja fel (*Qār-pina* = *Krupina*, *Tārōjča* = *Dravce*). A szó belsejében levő hármas másasalhangzó egyik tagja, néha két tagja, kiesik. Igen gyakori ez a *Szent* előtagú helynevekben (*Sen Kelemen*, *Sen László*, *Senmihāl*, *Senmiglōš*; *Semiglōš*, *Semirjita*). Hangbetoldással oldotta fel ebben az esetben: *Mārighāz* = *Márkháza*. Kivételesen megmarad a hármas másasalhangzó (*Lāēghāz*, *Sent Yāqab*). Az oszmán-török nyelv a szóvégi másasalhangzótorlódásokat is kiküszöböli, még pedig vagy egy magánhangzótoldálékkal (*Fārqa* = *Fark*, *Pāqša* = *Paks*, *Pešte* = *Pest*, *Sāzda* = *Százd*), vagy a végső másasalhangzó elhagyásával (*Seksār* = *Szekszárd*, *Udōr* = *Udvard*, *Segeš* = *Segesd*, *Mincen* = *Mindszent*). Egyes esetekben, főleg az *-nd*, *-nt* végződésben, megmarad a torlódás (*Hōnd*, *Hōnt*, *Pānd*, *Šilint*).

Hanghelyettesítésre főleg a törökben ismeretlen magyar affrikáták (*c*, *gy*, *ty*) átvételénél került sor. A gyakori magyar *c* hangot általában *č*-vel, ritkábban *ǵ*-vel [*dž* és *s*-szel helyettesítették (*Vāč* = *Vác*, *Lōrinč* = *Lőrinc*, *Berezence* = *Berzence*, *Šingōta* = *Cinkota*). A magyar *c*-nek *ǵ*-vel való helyettesítésére a helynevekben példát nem találtam, vö. azonban *Rūǵōi* = *Rákóczi*). A magyar *gy* hangot „kef”-fel és „dal”-lal írták át, és feltehetőleg valamelyest lágyított *g*-nak vagy *d*-nek mondták (*Nāǵ* *G’ōrk*, *Nāmet Sōdin*). Ugyancsak „kef”-fel jelölték a magyar *ty* hangot, s kiejtése, főleg a hosszú *ā* előtt, közel állt a magyar hanghoz (*Fābyān Šebešk’ān* = *Fábiánsebestyén*, *G’ōrg’ān* [pontosabban: *G’ōrk’ān*] = *Gyertyán*).

A szláv népelemeknek a magyarországi oszmán-török pénzügyigazgatásban betöltött szerepére mutat, hogy a magyar helyneveket gyakran szláv formában (*Novigrād* = *Nógrád*, *Istōlni-Belgrād* = *Székesfehérvár*), szláv földrajzi szóval összetéve (*Dōlni Qrīstūr* 'Alsó Keresztúr' = *Bács Keresztúr*, *Dōlne Monōštūr* 'Alsó Monostor' = *Monostorszeg*), vagy szlávos végződéssel találjuk (*Mišqōfče* = *Miskolc*, *Bōbōfče* = *Babócsa*; *Qālova* = *Kálló*, *Lipova* = *Lippa*; *Budūn*, *Budin* = *Buda*, *Segedin* = *Szeged*).

Aránylag ritkán fordul elő, hogy az eredeti név helyett a törökök maguk adtak nevet egy helységnek (*Yanīq* 'leégett' = *Győr*, *Gāmfedā* 'önfeláldozás' = a jászberényi vár [vö. FEKETE LAJOS: Századok LVII–LVIII, 623], *Ğigerdelen parqanī* 'belsőerüket lyukasztó erőd' = *Párkány*, *Büğürdelen* 'lágýéklyukasztó' = *Sabác*, *Fenār* 'lámpás' = *Larissa*). Még ritkább az idegen helynév lefordítása (*Avrethīšār* 'asszonyvár' = *Žensko*, *Gügerǵmlik* = *Galambóc*, *Qizilhišār* = *Vörösvár*).

E vázlatos ismertetésben nem térhettem ki a Siyāqat-Schrift lapozása nyomán felbukkanó számos nyelvészeti problémára. Így csak közvetve utaltam például arra, hogy a siyāqat-iratok mint oszmán-török nyelvemlékek elsősorban az oszmán-török nyelvtörténeti kutatásokhoz szolgálnak bőséges anyagot. Ez a kérdés azonban külön tanulmányt igényel. FEKETE LAJOS Siyāqat-Schrift-je, noha egészen más céllal készült, olyan könyv, amelyet gyakran kézbe fognak venni a magyar és az oszmán-török nyelvtudomány művelői.

N. KAKUK ZSUZA

² A személynévek egy részét feldolgozta BÁRCZI GÉZA, „A magyar személynévek XVI. századi történetéhez” című cikkében (MNY. LII, 144–157). A magyar adatokkal nyelvtörténeti szempontból is foglalkozik.

Johannes Benzing: Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie

Wiesbaden, 1953. O. Harrassowitz, 8° 142 l.

A cím nem egyezik a könyv tartalmával; a tartalomnak pontosabban felelt volna meg a következő cím: Einführung in das Studium der Altaistik mit besonderer Rücksicht auf die türkische Sprachwissenschaft. Ez a cím elvette volna a lehetőségét sok éles és főleg H. DUDA részéről jogosan elhangzó kritikai megjegyzésnek. Az egyes főfejezetek címei sem mind fejezik ki pontosan a tárgyat. A négy főfejezet a következő: A) Altaische Philologie (sic!): 1–14 l. B) Die tungusischen Sprachen: 15–38 l. C) Die Mongolistik: 39–60 l. D) Die Turkologie (csak nyelvészeti!): 61–131 l.

Hogy milyen régóta érzett hiány pótlására van hivatva, következőképpen megnyíre fontos BENZING könyve mutatja az, hogy mekkora visszhangot keltett. Több kiváló orientalista ismertette, sőt cikket is szentelt neki. Csupán a legfontosabb ismeretéseket sorolom fel: A. VON GABAIN: Die Welt des Islams, N. S. III (1954), 290–292; W. POPPE: Harvard Journal of Asiatic Studies 17 (1954), 462–471; D. SINOR: Uralaltaische Jahrbücher 26 (1954), 250–251; Gy. NÉMETH: Orientalistische Literaturzeitung 50 (1955), 146–148; H. W. DUDA, Altaistik und Turkologie: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 52 (1955), 326–345; Udo POSCH: ZDMG. 104 (1954), 510–512; E. ROSSI: Oriente Moderno 34 (1954), 139.

Az a magatartás, amelyet az ismertetők a könyvvel szemben elfoglalnak, nem egységes, de — részben ezért is — nagyon tanulságos és élesen mutatja meg a könyv értékeit, illetve fogyatékoságait.

NÉMETH GYULA a széles bázisú, de elsősorban nyelvész turkológus és az olyan pedagógus szemével nézi, aki maga is, egyetemi előadásainak ma holnap már négy évtized óta meg-megújuló több ciklusában fogalmazott meg bevezetést a török filológiába. Örömmel fogadja BENZING munkáját, benne fontos és tartalmas segédkönyvet lát, amelynek jó a felépítése, bár részleteiben kiegyenlítettebb is lehetne.

A. VON GABAIN is inkább pozitív oldalait emeli ki a könyvnek, amelyet BENZING „mit seinem bekannten pädagogischen Talent” elsősorban a kezdőnek írt meg, de éppen ezért a még vitás problémákra vonatkozó mondanivalóit egyszer-másszor „etwas allgemein” fogalmazza meg.

Különösen szemére hányja BENZINGnek a mű egyenetlenségét SINOR. Szerinte BENZING „a hésité entre deux chemins à suivre: celui d’une bibliographie signalétique et celui d’un Grundriss”. Egyébként azonban lelkiismeretes tudós munkájának tartja, akinél nem hiányzik a kritikai szellem.

W. POPPE elsősorban a mongolista és a kat'exohén altajista szemével nézi: „In conclusion, it should be stated that Benzing's book containing a number of errors and inaccurate statements, does not give a clear picture of where the Altaic linguistics stands at present time. Nor does it tell us what can be regarded as definitely established. Nevertheless it can be of some help to a reader in making his way through the literature on Altaic linguistics”.

BENZING könyvének megítélésében a legnegatívabb álláspontot H. W. DUDA képviseli. Különösen élesen kifogásolja BENZING terminológiáját, kezdve a filológia értelmezésével. „Der Verfasser ein von einem naiven Positivismus durchdrungener Mundartenforscher, scheint sich über die in der Wissenschaft gültige Terminologie ebensowenig klar geworden zu sein, wie über die objektive Verteilung der Schwerpunkte wissenschaftlicher Relevanz”. Ez az élesség túlzott, szinte személyeskedő, még annak a figyelembevételével is, hogy BENZINGnél a filológia fogalma valóban szinte csak a nyelvvel, nyelvtörténettel való foglalkozásra zsugorodik, de nekünk is rokonszenvesebb lenne, ha BENZING tágabb értelemben vette volna a filológia fogalmát, s vele könyvének keretét is. DUDA egyébként majdnem kizárólagosan az oszmán-török studiumok művelője, filológus, s mint ilyen joggal mutat rá a könyv hézagosságára az oszmánli vonatkozású studiumok, sőt még a szigorúan nyelvészeti tanulmányok regisztrálása szempontjából is, — az irodalomtörténetről, paleográfiáról stb. nem is beszélve. Sok kiváló kutatónevét egyetlenegyszer sem látjuk megemlíteni. Ilyenek pl. BABINGER, FEKETE, HAMMER-PURGSTALL, RICHARD HARTMANN, KRAELITZ-GREIFENHORST, MINORSKY, RYPKA, TSCHUDI, WITTEK, JACOB, RITTER, ROSSI stb. pedig nem szerepelnek érdemeiknek megfelelő mértékben. W. BARTHOLD munkásságáról szó sem esik. És H. W. DUDA neve sem fordul elő sehol!

Még ha szűkebb keretbe szorítjuk is a filológia fogalmát, akkor is hiányoljuk BENZING áttekintésében a turkológia még egy ágának figyelembevételét. A turkológiában is meglehetősen fontos a szerepe a tulajdonnévkutatásnak, s ez fontos lesz minden biznnyal

— ha majd PELLIOtnak (Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, suivi de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar”. Paris, 1950.), L. HAMBISnak és FR. W. CLEASvesnek már BENZING könyvének megjelenése után kiadott névmagyarázatai után (The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc'. Cambridge, 1954.), rendszeresen foglalkoznak vele — a mongolisztikában is. Ha már a népraiz, az etnogenetika, a településtörténet, azaz a tulajdonnévkutatásból profitáló eme határterületek nem is kapják meg a könyvben azt a helyzetet, amely a turkológia keretében az övék, a tulajdonnévkutatás a nyelvészet szempontjából még fontosabb, s így legalább az ismertebb idetartozó gyűjteményeket, továbbá néhány tanulmányt megemlíthetne BENZING. Túlmessze vezetne a keleti (főleg Rašideddin és Ibn al-‘Athīr művei és a mamlúk krónikák, orosz (Лемонисы-ek, Акты-к, Материалы-к!), bizánci, szlavoromán stb.) történeti források, oklevélgyűjtemények felsorolása (egy részüket l. AECO. I, 221 — 223, de nem hiányozhatnak legalább a következő néhány cím:

H. N. ORKUN, Eski türk yazıtları I—IV. Istanbul, 1936—41 (ebben: Has isimleri: IV, 149—174); A. CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü. Ist., 1934—1938. 240 l. Ezek tartalmazzák aránylag legteljesebben az ótörök tulajdonnévanyagot. — E. DE ZAMBAUR, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam (Hanovre, 1927. 387 pp. + 20 tableaux) és HALIL EDHEM, Düvel-i Islamiyye (Istanbul, 1927. 640 l.) című művei az iszlám történetében szerepet játszó török népek hatalmas történeti szemlényanyagának tekintélyes részét regisztrálják. V. K. МАГНИКIJ mintegy 10 000 nevet gyűjtött össze oklevelekből (Чувашские языческие имена. Казань, 1905.). — М. ТИШСАНЕВ munkája (Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент, 1925, 75 l.) 2000 kazak nemzetség- és személynévet tartalmaz. — N. A. АРИСТОВNAK egyik művéhez (Заметки об этническом составе тюркск. племен и народностей. Спб., 1897, 182 l.) mintegy 2200 nevet tartalmazó indexet állítottak össze N. BRAVIN és J. ВЕЛАЈЕВ (Указатель племенных имен. Записки Геогр. Общ., по отд. Этногр. XXVIII—1903, вып., 2: 1—32. l.). — N. КАТАНОВTól az Altaj, Szaján és az Abakán-steppe vidékén élő kisebb népek folklóretulajdonnévanyagának szótára (Алфавитный указатель собств. имен. 1888) származik. — Különösen méltánylandó N. A. BASZKAKOV munkássága, aki — egyéb vonatkozásban BENZING által is említett nogáj és karakalpak nyelvтанában, s különösen ojtrot és hakasz szótárában — az általa tárgyalt nyelvek tulajdonnév-anyagára is tekintettel van. — A kazak steppe személy- és határ rész-neveire tízezerrel nyújtanak adatokat a P. P. RUMJANCEV által kiadott mezőgazdasági statisztikák (Материалы по обследов. туземного земледелия в Семиреченск. Области. Киргизск. Хозяйство. Спб. 1912. I—XV. kötet) függelékei, továbbá egy hasonló sorozat Kazakisztán északi részére vonatkozóan (Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Спб., 1909).

A földrajzi neveket illetően l. még: VÁMBÉRY, Die geogr. Nomenklatur Zentralasiens (Peterm. Mitt. 1891). Az Urál-vidékre, a baskírok lakta területre vonatkozóan l. A. A. RENEHBERGnek 1838-ból való adatait (Статистическое описание лесного пространства между реками Уралом и восточным Иком. Записки И. Р. Геогр. Общ. VI. 1851, 383—510) és IGNATJEV—BEZSSONOV gyűjtését (Названия вод, урочищ и проч. ... в Уфимской губернии. Зап. Оренб. отд. И. Р. Геогр. Общ. IV. 1881, 118—169). Gazdag források még a Карта Южи. Погранич. Части Азиатск. России lapjai, a hajdani déli és délkeleti orosz kormányzóságok Список Населенных мест-jej, az Altaj és a Szaján hegységen túli területre vonatkozóan még különösen POTANIN Öчерки-jeinek I—IV. kötet, ezekben RAFAILOV térképei. — Törökországot illetően a Meskun yerler kiyavuzu (I—III, Istanbul, 1947) és a Köylerimizin adları (Ist., 1928, 1934) hatalmas anyaga. Az onomatológiai tárgyú tanulmányok közül is megemlíteném legalább a következőket: M. TH. HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden, 1894, 25—35; Anhang. Die Personennamen; Гомбocz Z., Árpád-kori török személynéveink. Bp., 1915. 51 l.; NÉMETI Gy., HonfMkial., 28—84 l. stb.; Sz. M. АБРАМЗОН, Рождение и детство киргизского ребенка. (Сборник Музея Антроп. и Этногр. XII (1949), 106—109; наречение имени; J. SAUVAGET, Noms et surnoms de Mamelouks. Journal Asiatique 1950: 31—58.

Vegyük sorra BENZING könyvének egyes fejezeit. Az altaji nyelvrokonságot illető tartózkodó magatartását a régibb irodalomból szűri le, a török—mongol viszonyt illetően főleg BANG, a mongol—mandzsu viszonyt illetően pedig leginkább SHIROKOGOROFF szkepszisének a hatása alatt. Mint POPPE mondja, BENZING kételyei legalább negyed-évszázaddal elkéstek. Ha már nem is vehette figyelembe Kotwicz legújabb munkáját (Studya nad językami altajskimi. Rocznik Or. XVI—1953—1—318), nem GRUNZEL és WINKLER elavult nézeteit kellett volna cáfolnia, hanem Kotwicz és RAMSTEDT újabb eredményeit és fölvetéseit kellett volna kritikailag ismertetnie. Különben POPPE azért elégedetlen Benzing szkepszisével, mert ő maga meg talán kelletlenül határozottabban hiszi közelebbinek és már bebizonyítottnak a török—mongol nyelvrokonságot. Pedig

a székepszisre mindaddig szükség van, mint kutatásra sarkaló tényezőre, míg egyfelől a török, másfelől a mongol stb. nyelvek legrégebbi nyelvtörténeti periódusaira több fényt nem derítettünk. A magyar kutatók: NÉMETH óvatos és LIGETI rezervált állásfoglalása látszik még ma is a legésszerűbbnek. Ezt LIGETI húsz évvel ezelőtt tömören így fogalmazta meg: „az altaji nyelvek rokonsága... máig sincs tisztázva, jöllehet ez a rokonság csak nem bizonyos” (MNy. 1934: 45).

A finnugor-altaji nyelvi kapcsolatok bibliográfiájához még hozzávehette volna BENZING a következő tanulmányokat: SAUVAGEOT A.: Az uráli-török nyelvrokonság kérdéséhez. MNy. 21 (1925), 254–256; FOKOS D., Übereinstimmende Lativkonstruktionen in den finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen. MSFOu. 47 (1933), 105–114; FOKOS D., A melléknévi jelző szórendje. Nyr. 63 (1934), 35–40, 71–79; SAUVAGEOT A., Néhány urál-altaji szófejtés. MNy. 25 (1929), 119–121; LIGETI L., Az altaji és az uráli nyelvek. MNy. 30 (1934), 44–47; NÉMETH, J., Probleme der türkischen Urzeit. (Analecta Orientalia Mem. A. Csoma de Kőrös dicata) Bibl. Or. Hung. VI (1942–47), 57–102.

Az altaji és a japán kapcsolatot erőlteti H. N. VON KOERBER, Comparative Study of the Turkish, Mongol and Japanese Languages. Los Angeles, 1937.

Ellentétben az altajisztikára vonatkozó fejezettel, azt, amit BENZING a tunguz nyelvekről ír, az ismertetők (pl. VON GABAIN és POPPE) joggal jónak tartják. Ilyen terjedelemben a legjobb, amit írtak. Itt BENZING a kat'exohén saját területén mozog, hiszen most jelent meg alapvető Lamutische Grammatik-ja (Wiesbaden, 1955). Igen jó a mandsura vonatkozó fejezet is, még POPPE szerint is. W. BANGnak BENZING által idézett több kisebb mandzsu vonatkozású tanulmányához hozzávennénk még: Türkisches Lehngut im Mandschuischen. UJb. IV (1924), 15–19. Fontos idevágó tanulmány: LIGETI L., Egy XII. századi mandzsu-tunguz írás. A „kis” dzsüresi írás értelmezése Bp., 1948. 41 l. (Értekezések a Ny.- és Széptud. Oszt. Köréből XXIV/9). A mandzsu nemzetségszervekről: E. HÄNISCH, Beiträge zur altmandschurischen Geschlechterkunde. Ostas. Zschr. VIII (1920), 171–184 (Festschr. f. Fr. Hirth).

A mongolok lakta terület földrajzához és történelméhez adott sovány bibliográfia meglehetősen önkényesen van összeválogatva. PRZSEVALSZKIJ mellett kiemelendők lennének még az „Einführung” 40. lapján legalább POTANIN fentebb említett munkája, továbbá a következők: G. N. POTANIN, Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия I–II. (Спб., 1893. Nagy 8°. 18 + 567 + 18, 12 + 437 + 19 l.), GRUM-GRZIMAJLO, Западная Монголия и Урянхайский край I–III. (Спб.-Л. 1914–1930. 569 + 896 + 856 l.; H. CONSTEN, Weideplätze der Mongolen im Reiche der Chalcha I–II. (Bln., 1919–20. 302 + 63, 314 + 52 l.).

Műve 52. lapján BENZING megismétli azt a hibát, amelyet már a 39. lapon is láttunk: a mongolok lélekszámát rendkívül túlozza. A Mongol Népköztársaság területe nem 4,5–5 millió km², s lakosainak száma sem 3–5 millió, hanem – amint a Большая Энциклопедия legújabb kötetében is olvashatjuk – 1 531 000 km², illetve 900 000 lélek, s ebből 625 000 a khalkha-mongol. Ami az izolált mongol nyelveket (60–61 l.) illeti, a dahúrokra vonatkozóan föltétlenül szólni kellett volna A. O. Ивановичский úttöréséről: Mandjurica I. Образцы солонского и дагурского языков (Спб., 1894), továbbá LIGETI munkásságáról, aki szintén járt a dahúroknál: Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928–31 (Bp.–Lpg., 1933) továbbá: A dahúr nyelvjárás (NyK. XLVII, 148–59). A kan-szui monguorokra vonatkozó bibliográfia is kissé bővebb lehetne: A. MOSTAERT, The Mongols of Kansu and their Language. (Bull. of the Cath. Univ. of Peking, 1931). Régebben POTANIN (a már idéztem Tangutsko-tibetskaja okraina c. munkája függelékében) és C. G. E. MANNERHEIM A Visit to the Sarö and Shera. Yögurs (JSFOu. XXVII/2) is foglalkoztak kan-szui mongolokkal, újabban meg W. KOTWICZ a Rocznik Orientalistyczny XVI. kötetében: La langue mongole, parlée par les Ouigours Jaunes près de Kan-tcheou. 435–465. l.

BENZING könyvének nagyobbik fele a „turkológiának” van szentelve, ámde a szerző maga megjegyzi: „Im Rahmen dieser Arbeit, die sich auf das sprachwissenschaftliche Gebiet beschränkt, bleiben Geschichte, Literatur und Volkskunde fast ganz ausser Betracht”. Ez a kijelentés sem menti egészen BENZINGet. A cím és a tartalom közötti eltérés jogosan hívta ki a kritikát, sőt mint előbb láttuk, – DUDA éles hangját is.

A turkológiai fejezet bevezetőjében (Das Türkische und die „altaischen” Sprachen) helyesen emeli ki BENZING a mongol invázió nivelláló, a régebbi török ethnikai és nyelvjárási eltéréseket eltoló, elmosó hatását s azt, hogy a régebbi nyelv állapot rekonstruálásához mennyire hasznos lehet a néprajzi kutatás által adott segítség. Ez persze fordítva is áll. A csuv. *yetem* (< *irdän) ~ sor *irtin* stb. 'szerű', s a vele alkotott csuv. *yetem uyähä* ~ sor *irtin ayi* 'szerű-hónap', azaz 'október' egyezés igen réginek látszik, s BENZING szerint ez egyik nyelvi bizonyíték arra, hogy a „török” és a „nomádizmus” fogalma.

nem tartozik olyan szorosan egymáshoz, mint azt „általában hiszik”. Hozzáfűzhetjük azonban, hogy ez a hiedelem már régóta nem általános. Valamelyes földművelése mind az erdőzóna vadász, mind a füves steppe állattenyésztő török népeinek volt. Már a hiung-nukról mondja ezt kínai forrás (W. EBERHARD, Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas. Leiden, 1942. 47 l.). A par excellence nomád török uralkodójáról, Qapgan qaganról, a kínai évkönyvek Mo-cs'o-járól is többször, pl. 698-ban, jelentik a kínai források, hogy győzelmes hadjáratai során nagy mennyiségű nyersvason és selymen kívül vetőmagot — „un million de boisseaux de millet pour ensementer ses terres” — és mezőgazdasági eszközöket — „trois mille instruments d'agriculture” — sarcolt a kínaiaktól. Ez teljes összhangban van azzal a másik kínai tudósítással, amely szerint „bár a törökök költöznek és lakásukat változtatják, közöttük mindenkinnek van saját földdarabja is” (St. JULIEN, Documents historiques sur les Toukioue. Paris, 1877. 11, 170, 175 l.), mégpedig minden bizonnyal a téli szállásokon, mint a kazakoknál. RADLOFF írja, hogy a kazakoknál a nyári szállásokkal ellentétben a téli szállások szilárdan egyéni tulajdonban voltak (Aus Sibirien I, 417).

Könyvének sok helyén vet föl BENZING a tömören összefoglalt egészről kiugró ilyen részletkérdéseket. Itt azért, hogy kijelenthesse; „im Hinblick auf die grossen, noch ungelösten Probleme solcher Art dürfte es für die gesamte Turkologie und Altaistik das Beste sein, vorerst in der Frage nach der sprachlichen Urverwandschaft und nach der davon vielleicht ganz unabhängigen kulturellen Zuordnung sich nicht festzulegen, sondern zunächst die Einzelsprachen (und die einzelnen Stämme) genau zu erforschen und eine eingehende Bestandsaufnahme zu machen”.

A „Die türkischen Entlehnungen in anderen Sprachen” c. fejezetből hiányzik az egész 1912 (BtÜLw.) utáni magyar irodalom. Ennek pótlása azonban magyar folyóiratban fölösleges lenne. — Az orosz nyelv török jövevényszavairól írott cikkek bibliográfiájához azonban pótlandó: A. N. KURAT, Eski islavecadaki türkçe sözlere dair. T. M. IV. (1934), 89—98; K. MENGES, The Oriental Elements in the Vocabulary of Oldest Russian Epos, the Igor Tale. Word. Monograph no. 1. NY., 1951. 104 l.

A „Die Versuche einer Klassifikation der Türksprachen” c. fejezet nem tartozik a legjobbak közé. Nem is ismerteti valamennyi felosztást, pl. a leggyeszérűbbet, NÉMETH felosztását (y-tör., s-tör.) és N. A. BASZKAOVÉ sem: Классификация торских языков в связи о исторической периодизацией их развития и формирования. (Труды Ин-та Языкознания АН СССР I (1952) 7—57) Kimaradt RASÁNENÉ is, amely mint legújabb, a legjobb is: Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949 (Studia Orientalia XV.) 26—31. l., s ennél bővebben: Contributions au classement des langues turques (Rocznik Orientalistyczny XVII. 1953). Ez utóbbról azonban BENZING talán mármernem szerezhetett idejében tudomást. — Aránylag nagy helyet foglal el a fejezetben BENZING elmefuttatása, amely arra utal, hogy szemel előtt egy újszerű, még nem pontosan formulázott felosztás lebeg, keleti és nyugati török nyelvek csoportjára, a nyugatihoz hozzávéve a csuvaszt is. Az e felosztás alapjául szolgáló kritériumok csekély száma azonban azt mutatja, hogy a török nyelvek felosztása terén még korántsem mondták ki az utolsó szót.

A „Das alttürkische und Mitteltürkische” c. fejezethez (74 kk. l.) azt jegyezzük meg, hogy az ázsiai hiung-nu és az európai hun azonosság tekintetében döntő és pozitív adatokat a szogd emlékek szolgáltattak, vö. W. B. HENNING, The Date of the Sogdian Ancient Letters. (Bull. of the School of Or. and Afr. Studies 12, 615). Ezen adatokat bővebben interpretálta és jó szintézisbe illesztette legújabbban — már BENZING könyvének megjelentése után — CZEGLÉDY KÁROLY, A IV—IX. századi népmozgalmak a steppen (Bp., 1954). Az „alttürkisch—altuigurisch—mitteluigurisch” felosztást a legkompetensebb kutató, VON GABAIN, „unmöglich”-nek tartja (Die Welt des Isl. 1954: 291).

„Andere alte Türksprachen” c. fejezetében (76 kk. l.) BENZING az oguz, a „bolgar”, a kazár és a besenyő mellett a qipčaq, hakani és csagatáj-törököt tárgyalja. Ez a tagolás a turkológia legtöbb problémát fölvető fejezeteit csapja össze és a legtöbb ellenvetést válthatja ki. Idézett ismertetése tanúsága szerint NÉMETH GYULA nézetei is e fejezet tekintetében térnek el leginkább BENZINGÉITÓL: „Ich kann es nicht billigen, dass der Verfasser „die Sprache der alten Oghusen”, d. h. „der alten westlichen Türken des pontisch-kaspischen Steppengebiets” von der Gruppe des „Altürkischen und Mitteltürkischen” trennt... Das Petschenegische ist von den kiptschakischen Mundarten nicht zu trennen; die spärlichen Reste dieser Sprache sind für die Kenntnis des Alt-Kiptschakischen von grossem Wert” (OLz. 1955: 146).

A következőkben BENZING a ma is élő török nyelvekkel (Die modernen Türksprachen 83—131. l.), legelőször a ma még szokatlanul „türkeitürkisch”-nek nevezett oszmánlival foglalkozik. Ezek a fejezetek (az oszmánli fejezet után) a legjobbak. Általában a

szóban forgó nyelv mai elterjedésére vonatkozó, 1939. évi statisztikai adatoknak az ismertetésével kezdődnek, s meglehetősen teljesen adják a fontosabb bibliográfiát, kivéve az oszmánlit, ahol az Enzyklopädie des Islām „Türken” címszavára való utalással úgy gondolja BENZING, hogy szűkebbre foghatja mondanivalóját.

A Szovjetunió és Irán stb. törökségét illetően utalni kell az Islam Ansiklopedisi és az İnönü (újabban Türk) Ansiklopedisi cikkeire is, amelyek igen részletesek és néha jó tájékoztatást nyújtanak az egyes nyelvek főbb karakterisztikumait illetően is. Nem ártott volna, ha BENZING legalább a legfontosabb bibliográfiákra is rámutatott volna, amelyek a nyelvészeti irodalmat is regisztrálják. Az oszmánlit illetően ilyen a Türkiye Bibliyografyası (1928 óta évente négy füzetben), ilyen a Türkiye Makaleler Bibliyografyası (1953 óta). A rendkívül gazdag régi orosz anyag tekintetében pedig a Mezsovo nagy munkáin (Сибирская библиография I—III. СПб., 1891—94, Библиография Азии. СПб., 1891 stb.) kívül figyelembe veendő D. K. ZELENIN munkája: Библиографический указатель Русской Этнографической Литературы 1700—1910 г. г. СПб., 1913—733 l. Nyelvészeti szempontból a szovjetkorszak még gazdagabb. Ezt BENZING könyvéből is látjuk. De ha közelebbről nézzük a Szovjetunió török népeinek nyelvére vonatkozó irodalmat, észrevesszük, hogy mennyire szükség van NÉMETH GYULA készülő munkájára a szovjet turkológiáról.

A finnugor nyelvekben kimutatott tatár hatást illetően BENZING bibliográfiái adataihoz (107. l.) hozzáveendők még: H. PAASONEN, Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF. II (1902), 81—135; Ö., BEKE, Türkische Einflüsse in d. Syntax f.-ugr. Sprachen. KSz. XV (1914/5), 8—77.

Különösen gazdag a könyv utolsó fejezete: Das Tschuwaschische. Itt BENZING a legnagyobb mértékben a saját területén mozog. Néhány megjegyzést mégis kell tennem. A csuvasok legzártabb települési területe nem éppen a Volga-könyöknél, hanem attól kissé nyugatra, a Szura és a Szvijaga folyók között van. — A Sarıgşın név etimológiáját már 1930-ban megírta NÉMETH (HonfMkial. 212). N. N. POPPE, Чуваши и их соседи, Чебоксары, 1927. c. könyvecskéje nem az „allgemein volkskundlich”, hanem a határozottan nyelvészeti munkák közé tartozik, mivel fejezetei a csuvas-magyar, csuvas-udmurt és csuvas-permi nyelvi kapcsolatoknak vannak szentelve. — Alighanem téved BENZING akkor is, mikor azt mondja, hogy RAMSTEDT a csuvaszt az altaji nyelvcsalád önálló ágának tekintette. A „Zur Frage nach der Stellung des Tschuwaschischen” 34. lapján ugyanis azt írja a csuvasról RAMSTEDT, hogy az „eine regelrechte Entwicklung der Türk-Sprache”. — A bibliográfiából nem hagynám ki JEGOROV munkáit: Введение и изучение чувашск. языка. М., 1930. 197 l.; Библиографическ. указатель литературы по чувашскому языку. Чебоксары, 1931.

Ezek a szerény megjegyzések,* de még mások erős kritikája sem változtat azon a tényen, hogy BENZING munkája úttörő és nagyon hasznos. Mert úttörő, érthetők az egyenetlenségek és a kis fogyatékok, s mert hasznos, kétségtelen az, hogy azok közé a könyvek közé fog tartozni, amelyeket szerzőjük — folyton tökéletesbített, csiszoltabb formában — újra meg újra kiadni kényszerül. Az altajisztika, de különösen a turkológia fejlődése az utolsó években nagy iramot vett. Elég arra utalni, hogy csupán az 1953 óta eltelt 2 év alatt BENZING lamut, SZANZSEJEV és POPPE mongol, BROCKELMANN keleti-török nyelvtana, a nagy orosz-burját, özbeg, kazak, tuva szótárak, JEGOROV csuvas—oros szótára, RÄSÄNENTÖL a török nyelvek új osztályozása, RAMSTEDT posztumusz munkája és sok-sok egyéb könyv és tanulmány látott napvilágot. Ezért is szinte máris időszerű lenne BENZING könyvének az átdolgozott új kiadása. Egyenletesen megírva, rövid fejezet-bevezetésekkel és megszürt, annotált bibliográfiával hasznos és időszerű lesz ez a könyv akkor is, amikor esetleg — mint azt H. DUDA kívánja — nemzetközi együttműködés eredményeként már sikerült létrehozni a török filológia nagy Grundriss-ét.

RÁSONYI LÁSZLÓ

* Az NyK. általánosabb, — nem altajisztikai és bibliográfiai — irányára és a helyszükére való hivatkozással a főszerkesztő Benzing könyvéhez szánt számos helyreigazító megjegyzésemet és mintegy 90 olyan kritikai-bibliográfiai adatot nem közölhetett, amelyek szerintem hasznosan egészíthették volna ki a fent ismertetett könyvet; ezek nélkül az ismertetés csonka. — R. L.

Fónagy Iván „A hangváltozások lefolyásáról” című kandidátusi disszertációjának vitája

A Tudományos Minősítő Bizottság 1956. június 22-én tartotta meg Fónagy Iván kandidátusi disszertációjának vitáját. A vitára a következő bírálóbizottságot küldték ki: elnökök: Hadrovics László; titkár: Károly Sándor; tagok: Hegedűs Lajos, Benkő Loránd, Deme László, Soltész Katalin.

Az alábbiakban szó szerint közöljük az opponensi véleményeket, majd a bizottság titkára röviden ismerteti a hozzászólásokat és a jelölt, Fónagy Iván válaszát.

I. Opponensi vélemények:

1. BÁRCZI GÉZA:

A hangváltozások természetével, okával, keletkezésük mikéntjével, terjedésük módozataival, a folyamatok lefolyásával és a bennük szerephez jutó igen változatos tényezőkkel a nyelvtudomány szinte azóta foglalkozik, amióta a nyelvi változások, s főleg a hangváltozások ténye tudatossá vált, s mióta a nyelvtudomány valóban tudománnyá fejlődött. Ez a kitartó érdeklődés érthető, hiszen minden — történeti vagy szinkronikus — nyelvtudományi vizsgálatnak az alapjairól van szó. A hangtörténet ugyanis beleszól a nyelvi jelenségek legnagyobb részének helyes és teljes megismerésébe, a hangok változása az egyik legjelentősebb nyelvalakító tényező, s e változásokban fellelhető törvényszerűségeket alkotják a nyelvtudomány egyik sarkalatos oszlopát. Egy adott nyelvi rendszer elemei alaki összefüggésének, egy nyelvtörténeti folyamatnak megítélésében elért eredmények rendszerint olyan fokig szilárdak, amilyen fokig helyesek a fenti kérdésekre adott feleletek. Mondhatni, hogy a nyelvtudomány fejlődését szinte le lehet mérni azon, hogy az említett problémák tisztázása milyen mértékben haladt előre. Minden jobbar tisztázott részlet új lökést adhat a nyelvtudomány minden ágának, a tények helyesebb megvilágítását, sőt új módszertani eljárások alkalmazását téve lehetővé.

A szakemberek hosszú sorának hosszú munkássága ellenére e kérdések egyértelmű felfogásától, megnyugtató tisztázásától még messze vagyunk. Bár sokkal, de sokkal többet tudunk e dolgokról, mint mondjuk száz évvel ezelőtt, mégis egyes részletekben (pl. a hangváltozások okainak megítélésében) még szinte a tapogatózás szakaszánál tartunk, másokban az elért igen jelentős eredmények ellenére a vélemények még nem tisztultak ki, ellentétes nézetek állanak hosszú évtizedek óta harcban. Minden olyan munka tehát, mely megfelelő bizonyító anyag felvonultatásával, módszeres vizsgálatban e különösen fontos kérdések valamelyikének tisztázásához járul hozzá és állásfoglalásunkat szilárdabb talajra segíti, értékes hozzájárulás a nyelvtudomány egészéhez. FÓNAGY IVÁN tárgyválasztását tehát, amikor a hangváltozások lefolyásáról értekezik, helyesnek, kandidátusi disszertációhoz méltónak kell mondanunk. A hangváltozások lefolyása ugyanis az a kérdés, amely a fent említett problémák közül talán a legközvetlenebbül érinti a nyelvtörténetet és a dialektológiát, legjobban domborítja ki az egyes nyelvekkel, nyelvesaládokkal foglalkozó nyelvészeti diszciplínák és az általános nyelvtudomány sokrétű kapcsolatait, s egyszersmind azt, amelyben ellentmondó vélemények ma is erősen küzdenek egymással.

Fónagy Iván részben igen széleskörű, különféle nyelvekre vonatkozó nemzetközi szakirodalom, részben pedig teljesen önálló kísérleti fonetikai vizsgálatok alapján nyúl e kérdéshez, és jól megalapozott eredményekhez jut el, amelyek határozottan szemben állnak az újgrammatikus iskola több sarkalatosnak tartott és még ma is sokaktól vallott tételével, így azzal, hogy a változás iránya a nyelvközösség minden tagjánál azonos, hogy a hangváltozás nem észrevehetetlenül csekély eltolódások összegeződése által jön létre, és hogy a régi az új keletkezésével egyidejűleg eltűnik. E tételek közül a másodikra adott tagadó választ nem merném általánosítani, de a többi feltétlenül helyes. Leglényegesebb tétele, hogy a változás változatok útján pereg le, amikor a régi és az új esetleg sokáig egymás mellett, egymással szemben áll, s majd valamelyik közülük fölülkerekedik, azaz a hangok változása egymás mellett álló változatok gyakoriságának, arányának módosulásán át zajlik le. E tételt nemcsak azért mondom szilárdnak és döntőnek, mert az én, régóta hangoztatott véleményemmel is teljesen megegyezik, hanem azért, mert tagadni bár lehet, de az ellenkezőjét bizonyítani reménytelen, viszont mellette szól minden, így az a hatalmas és sokszínű bizonyító anyag, amelyet különféle nyelvek jelenéből és múltjából gyűjtve és szépen rendszerezve Fónagy az értekezésében föl sorakoztat.

Kétségtelenül helyesen mutat rá a szerző arra, hogy ha csak a változások kiindulópontját és eredményét vesszük figyelembe, ahogyan az újgrammatikusok tették szinte

saját elméletükhöz hűtlenül, hibás eredményekre jutunk, amelyek sokszor a változás tulajdonképpeni mivoltának megértését megakadályozzák, sőt a valóban főnálló törvényszerűségeket nemhogy kihámozni segítenek, de eltakarják őket. Helyes ezzel kapcsolatban a szerzőnek az a módszertani elve is, hogy a hangváltozások lefolyását az élő nyelvi jelenségeken kell tanulmányozni. Hiba volna azonban az egyoldalúság. Az adatokon alapuló nyelvtörténet nemcsak eredményeiben mutatja meg a történeteket, hanem rányit minduntalan egy-egy ablakot a változás lefolyására is, szinkronikus és szintopikus forrásokban, sokszor ugyanabban a forrásban eltérő, ellentmondó adatok sokaságát tárva föl. A szerző azonban, bár munkájának elején csak az élő nyelv megfigyelésének fontosságát hangoztatja, nem feledkezik meg a történeti anyagról sem, hiszen az értekezés egy külön fejezetesoportja (76 – 110) ennek a történeti anyagnak van szentelve. A két külön területű vizsgálat eredménye különben teljesen egybehangzó.

Az átfogó téma keretében a szerző főtételei mellett igen sok részletkérdés megválaszolására is sort kerít. E problémák tárgyalása mindig érdekes, szakszerű és a részlet-eredmények is érdekesek, előrevivők. Különösen kiemelendők Fónagy személyes kísérleti fonetikai kutatásai egyes magyar (és más nyelvi) magánhangzók mennyiségének ingadozásairól, valamint a francia hangsúlyról és hanglejtésről. De igen érdekes számos egyéb fejtegetése és elméleti megállapítása. Így igen jók a nyelv és a beszéd (ez utóbbi nem = parole!) dialektikus egységének kifejtése; a hangváltozások tudatos, feltudatos és tudattalan voltáról való tartalmas, tüzetes vita; a funkcionális közömbösség szerepének kidomborítása; a normaellenes változat és a norma, a nyelvi eszmény küzdelmének taglalása; a fonéma és a variáns részletes és sok tekintetben újszerű tárgyalása; a variánsok stiláris értékének és későbbi sorsának összefüggésére vonatkozó megfigyelése; a francia affektív hangsúlyról tett megállapításai stb. stb. A hang sorsának a szólamhangsúlyal és a mondatlejtéssel való esetleges kapcsolata olyan megfigyelés, amelyet a magyar nyelvjáráskok tanulmányozásában is föltétlenül érvényesíteni kell.

A tárgyválasztás, a módszer és általában az eredmények is helyeselhetők, ez utóbbiak jelentősek, tehát az értekezés jó, hasznos, tudásunkat előbbre viszi. Am az opponens hivatása, hogy ellenvetéseket tegyen, hiányokra mutasson rá, kifogásoljon. Ezért bármily örömmel számol is be a dolgozat igen reális értékeiről, gáncsainak több teret kell adnia, mint elismerésének.

Említettem, hogy a munka széleskörű nemzetközi szakirodalmat dolgoz föl. A teljesség ezen a téren megvalósíthatatlan követelmény volna, de nem is szükséges, a témához vágó bizonyító anyag így is hatalmas és a célra bőségesen elegendő. Mégis meglepő, hogy a szerző nem használta föl VL. BUBEN könyvét: *Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne*. Bratislava, 1935. E munkának főeredményei ugyan nézetem szerint tévesek, de óriási nyelvtörténeti anyag van benne igen használható módon föltárva, s ez a szerző tételéhez csöstell szolgáltatva volna a bizonyítékokat. Lehet, hogy a cím nem csábította (bár munkájában szót a helyesírás hatásáról is, igen röviden), de a könyv magyar ismertetése (EgyPhK. 1938 : 295 kk.) fölhívja a figyelmet a benne rejlő anyag fontosságára.

Jóval nagyobb mértékben használhatta volna föl Fónagy a magyar szakirodalmat, mind az elméleti hozzászólásokat, mind pedig a nyelvi, nyelvjárási, nyelvtörténeti tapasztalatokat. Különösen érzékeny fogyatéknak tartom az egyáltalában nem lenézhető magyar nyelvű elméleti (általános nyelvészeti) szakirodalom nagymértékű mellőzését, mert magyar nyelvészeink egész sorának, s köztük igen jeleseknek volt ezen a téren lényeges, nagyon is megszívlelendő mondanivalójuk. Egy magyarul is tudó általános nyelvésznek igen szép feladata volna, hogy a magyar nyelvtudománynak azon eredményeit is belefűzze a nyelvtudomány egyetemes, nemzetközi fejlődésének pásmájába, amelyek magyarul nem tudó külföldi kartársaink számára egyébként hozzáférhetetlenek, mert ily módon hasznos szolgáltatást tenne az egyetemes nyelvtudománynak, nem megvetendő értékekkel gazdagítva azt. De hibáztatható az is, hogy a különlegesen a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeti eredményeit is igen szerény fokig hasznosítja. Pedig ez is számos új, gazdag szint adott volna fejtegetéseinek. Ahhoz ugyanis alig fér szó, milyen érdekes az a kérdés, hogyan, milyen variációkkal jelentkeznek ugyanazok a törvényszerűségek egy más viszonyok között élő nép teljesen más felépítésű nyelvében, mint azokban, amelyekből a szerző bizonyító anyagának zömét veszi. Fónagy ugyan a magyar szakirodalomból is merített, sőt pl. TAMÁS LAJossal érdekes és megszívlelendő vitába száll, de szakirodalmunk jóval többet is adott volna neki. Úgy látszik mint nem magyar nyelvész óvatossáiban csipegetett a magyar nyelvtudomány nyújtotta tapasztalatokból, amelyekben pedig őt érdekelt kérdésekre bőven talált volna adatokat, megfigyeléseket, állásfoglalásokat. Így, hogy csak egy-két példát említsek, nem lett volna érdektelen számára az a megfigyelés, hogy nálunk a parasztcsaládok sajátos életformái következ-

tében többnyire a gyermekek és az öregek képviselik a legnyelvjárásiasabb, tehát az adott környezetben a legarchaikusabb nyelvváltozatot, ami fejtegetéseibe új színt, sőt új érvet vitt volna. Vagy pl. az a megállapítás, amelyet többen tettek, hogy a mi falvainkban — az idézett külföldi megfigyeléssel ellentétben — a nők ragaszkodnak jobban a hagyományos formákhoz, aminek különben társadalmi, gazdasági okai világosak, s amelyhez hasonló megfigyelés nyugati országokban is ismételten történt. — A gemináció affektív jellege a magyarban pl. szabályfélévé ért a mozzanatos hangutánzóknak és az ezekhez alakilag hasonlóknak, mint *ropog* : *roppan*, *recseg* : *reccsen*, *reked* : *rekken* és rengeteg más. — Számos példát szolgáltat a magyar nyelvtörténet arra is, hogy a funkciógyöngülés, az önálló szemantikai értékű szónak álszóvá, jellé, viszonyító elemmé való csökkenése a szó hangtestének szabályokba nem szorítható zsugorodásával jár. Ezt a fontos tételt különben a szerző igen szépen fejtegeti, változatos anyagon, s ezt annál fontosabbnak érzem, mert magyar nyelvészeink elhanyagolják. Magam hosszú idő óta meglehetősen visszhangtalanul próbálom így magyarázni igekötőink, névutóink, kötőszavaink, másodlagos ragjaink fejlődését.

Legerzékenyebb hiánynak azonban a nyelvföldrajzi irodalom csekély mértékű kihasználását tartom. Ez némiképpen igazságtalan is azzal az irányzattal szemben, amely annyit tett a szerző tételeinek fölvetése és főleg igazolása terén, s kissé meg is bosszúlja magát. Ennek tulajdonítható, hogy az alakváltozatok keletkezésének és főleg harcának körülményeiről szólva, ahol egyébként sok szép és finom megfigyelésével, megállapításával találkozunk, az alakváltozatok egyik oly fontos forrása, mint a nyelvjárások egymásra hatása, nem kapja meg a dolgozatban az őt megillető fontos szerepet, noha természetesen a nyelvjárások ilyen kérdéséről esik szó. E hiányt az sem magyarázza, hogy ezt már az újgrammatikusok is tudták, mert tudtak ők egyebeket is elméletben, de a gyakorlatban mint módszertani elvet igen csekély mértékben alkánzták ki, és voltaképpen GILLIÉRONÉKNAK kellett jönniük, hogy teljes fénnel világítsanak rá az idevágó tényekre. Persze ők túlzásokba is estek, s ezért egy megfelelő mise au point, a kérdés alapos vizsgálata itt helytlen való lett volna.

Érthető és helyeselhető, hogy a szerző nem foglalkozik a hangváltozások okaiival: ez csak közvetve érinti tárgyát, viszont egyszersmind a legnehezebb kérdés, amelyet, ha egyáltalában lehet, félvállról semmiesetre sem tanácsos elintézni. Ámde a hangváltozások keletkezésének módjáról többet szerettem volna olvasni, mert ez már közelebbről tartozik a hangváltozások lefolyásának a kérdéséhez. E szempontból ugyanis nem közömbös, hogy egy hangváltozás valóban mindig egyéni kezdeményezés-e, mint sokan gondolják (én nem), vagy kb. egy időben több egyén beszédében, esetleg több gécon egyszerre bukkan-e föl, mint egyes megfigyelések igazolják mind külföldön, mind nálunk. A szerző érinti ugyan e kérdést, látja az összefüggést, de nem tárgyalja tüzetesebben és nem foglal állást.

Igen alapos vizsgálatot érdemelt volna az analógia szerepe a hangváltozásokban. SCHUCHARDT zseniális megérzése, hogy ti. a hangváltozás és az analógia nem (okvetlen) egymással szemben működik, hanem sok esetben egymást segíti, mintegy egybeolvad — e tételt többen is vallják — újabban mind több és több megerősítést kap. Fölhívom pl. a szerzőnek a figyelmét BENKŐ LORÁND érdekes tanulmányára a Pais-émlékkönyvben. Kétségtelenül az analógia lépten-nyomon szóhoz jut a szerző fejtegetéseiben, hol burkoltan, hol nevéen nevezve, de a kérdés, tekintve komplexitását, az analógia változatos irányú hatását, ezer leltőségét (pl. a nyelvjárásközi analógia kérdése igen fontos lehet), megérdemelt volna egy külön fejezetet és jóval alaposabb, önálló tárgyalást.

Egy kissé fölöslegesnek érzem azt a részletet, amelyben a szerző bizonyítást szentel annak a tételnek, hogy a köznyelv is változik. Ezzel szemben szívesen láttam volna annak a bizonyítását, milyen eltérő tényezők lépnek előtérbe a köznyelv és milyének a nyelvjárások régibb (a maitól elütő feltételektől függő), valamint újabb fejlődésében. Érdekes volna azt is megvizsgálni, vajon a nyelvjárások egymásra, a nyelvjárások a köznyelvre, a réteg- és csoportnyelvek a köznyelvre, a köznyelv a nyelvjárásokra, majd a réteg- és csoportnyelvekre milyen módon hatnak. Vannak e jelenségek között a rokonságon kívül megkülönböztető vonások is? Minde kérdések nem közömbösek a hangváltozások lefolyása szempontjából, és a nyelvföldrajz itt is érdekes tényekkel szolgálhatott volna a szerzőnek.

A köznyelv egységére vonatkozólag nagyon megfontolandónak tartom, milyen mértékig lehet egységes a köznyelvi kiejtés (most nem a köznyelv rétegeire gondolok). Ha pl. akár a franciát vagy a spanyolt vesszük figyelembe, amelyeknek igen régi irodalmi nyelvük van, azt látjuk, hogy a köznyelv erősen tagolódik földrajzilag. A francia vagy a spanyol természetesen találja, hogy a tanult embernek is származási helyére jellemző accent-ja van. A magyarban pl. aligha lehetne palócos kiejtésű orvost szerepeltetni szín-

padon, moziban komikus célzat nélkül, francia filmekben többször hallunk tragikus hős szájából pl. jellegzetesen déli kiejtést.

Hiba, hogy a magyar magánhangzók mennyisége terén végzett, különben igen értékes vizsgálódásában a szerző a magyar köznyelv és a budapesti köznyelv közé egyenlőségjelet tesz. Ez a tények nem helyes felfogása. Tudomásul kell venni, hogy a magyar köznyelvnek is, különösen ami a kiejtést illeti, számos regionális változata van. Ezek közül a budapesti köznyelv csak egy (önmagában sem egészen egységes) és talán nem is a legszerencsésebb alakulás.

Érdekes, ha talán egyelőre elégtelen bizonyítékokkal támogatott megállapítás, hogy a nyelvi újítás mindig a felnőttek beszédében indul meg. Úgy vélem, ezt érdemes lesz jobban megvizsgálni, különbséget téve az újítás természete, minősége szempontjából is.

Nem lehet tételnek fölláztatni, mondja a szerző, hogy mindig szavanként folyik a hangváltozás. Ám legyen. De az ellenkezőjét sem, hogy ti. a változás úgyszólván a szókincs egészében megindul. E döntést meg kell vizsgálni. A leg gondosabb gyűjtő hallgatása — a szerző hivatkozik erre — sem mérvadó, ha csak a gyűjtő ki nem jelenti, hogy szavanként eltéréseket nem talált. Számos gyűjtő azonban éppen az ellenkezőről számol be, s ha figyelmet szánunk az analógia szerepének, akkor eleve sem tartjuk valószínűnek a minden szóban egyformán folyó hangváltozást, legalábbis nem az esetek igen jelentékeny részében. Nem szabad megfélemedezni arról, hogy a megfigyelés mindig már többé-kevésbé előrehaladt állapotra vonatkozik. A változás terjedése ugyanis kétféle természetű: 1. hasonló helyzetű hangok, hangkapcsolatok felé (analógia), 2. nagyobb számú egyedek nyelvhasználatára felé (utánzás). A szavanként vagy a szókincs egészében való terjedés kérdését tehát legalábbis eldöntetlennek kell minősítenünk. Adatok, megfigyelések nagyobb száma kívánatos.

Fölvetem még azt a kérdést, nem volna-e érdemes megvizsgálni, vajon a mennyiségi változások, amelyeknek olyan jelentős szerepük van a szerző bizonyításában, azonos föltételekkel mennek-e végbe, mint a minőségek. Még inkább szívesen láttam volna, ha a szerző fölvetette és megvizsgálta volna azt a kérdést, vajon a hangsúly változásai a lefolyás tekintetében ugyanolyan elbírálás alá esnek-e, mint a hangok mennyiségi és minőségi változásai. Így a francia hangsúlyra vonatkozó, különben nagyon érdekes és tanulságos fejezet, amely a többihez viszonyítva meglehetősen terjedelmes, szinte kitérésnek hat. Ez természetesen semmit sem von le a fejezet igen értékes eredményeinek becéséből.

Megjegyzem még, hogy a szerző stílusa általában világos és szabatos, kívánatos volna azonban, hogy a pongyolább szaknyelvbe befészkelődött néhány kifejezéstől, amely mondanivalójának olykor kelletnél gondozatlanabb, fésületlenebb külsőt ad, tartózkodjék. Így *eszközfonetika* kísérleti fonetika helyett, *feltételez*, *feltételezés* feltesz, feltevés helyett, *alátámasztja* támogatja helyett, *ettől eltekintve* ezen kívül helyett, *távolról sem* közel sem helyett. Meg kell említenem egy fölösleges és háborzongató lexikális újítást, ebben a mondatban: „a . . . függő viszony a változás folyamán különösen *manifesztálé* válik”.

Talán jelentéktelen dolog annak a megemlítése, hogy az értekezés nálam levő példánya igen hanyag, a kézzel beírandó jelek, betűk százai hiányoznak, úgyhogy az olvasó sokszor találgatásra kényszerül, de olykor még ez is reménytelen. Pl. a 11. táblázat teljesen üres: a táblázatnak értelmet adó bejegyzések hiányoznak.

Néhány apróbb részletre vonatkozó megjegyzés:

A *t, d* hátrahúzott ejtésével kapcsolatban nem általánosítható az, hogy akik ejtik, nem következtetnek. Egyesek nem, mások igen.

47. l. *beauté ~ botté, lasser ~ lacet* csak megközelítő homonimák.

52. FB. hol született? Különben a születés nem döntő, a közvetlen környezet is nagyon fontos. Soltész Katalin Pesten született és élt, kiejtése mégis sokkal színesebb a pestinél.

75. l. *fossé* talán nemcsak hangtani szempontból tér el a *dossier*-től, hanem egyszersmind a *fausser*-val is szemben áll, noha a két szó nagy jelentéskülönbsége e föltevést gyöngíti.

90. l. *vaille < valeat* nem *ai* az archaikus, az ó- és a középfrauciában, hanem *al*.

Aucassin et Nicolette a XIII. sz. végén? A kézirat igen, a mű aligha. Tudomásom szerint csak VORETZSCH teszi a XIII. századra, de ő is a legelejére. Vagy ez újabb megállapítás? A szöveget ismerve, nem valószínű.

92. l. Fölösleges latin **crudalis* feltevése, *crudelis* szabályosan *crueus*-t ad, szabályosabban, mint az *-alis*: középfra. *-ieus*.

A francia szöveg nem lévén kéznél, nem tudom megállapítani, hogy helyes-e a *douleur vif : couleur vif* magyarázata; ezt így nem értem. — A rímek megítélése szem-

pontjából gondolni kell a költői hagyományra, amely sokáig fenntarthatott rímképleteket, amikor a való kiejtés már nem igazolta volna ezeket.

93. l. Az *e* feminin mindenféle *e*-vel (*ai*, *ei*) rimelhet? — Nem értem.

94. l. Kissé túlságos bizonyítót erőt tulajdonít a szemnek szóló rímnek.

*

Összefoglalva: amennyiben ellenvetéseket tettem, azok többnyire olyan hiányokra vonatkoztak, amelyeket mások talán nem hiányoltak volna. Mindenesetre azonban a dolgozatot nem aszerint kell megítélni, ami nincs benne, hanem ami benne van. Röviden: az értekezés hasznos munka, nagy szaktudáson, jó problémalátáson, széleskörű irodalmon, jelentős egyéni kutatáson alapszik. Főtételeit meggyőzően bizonyítja, s közben számos igen érdekes és értékes részleteredményt is ér el. Általános nyelvészeti irodalmunk gyarapodásaként könyvelhető el.

A kandidátusi fokozatra ajánlom.

2. TELEGDY ZSIGMOND:

1. FÓNAGY IVÁN a maga kandidátusi értekezésében a hangváltozás lefolyásának kérdését igyekszik tisztázni, vagy legalábbis a tisztázáshoz közelíteni. Ez a kérdés évtizedek óta foglalkoztatja a nyelvtudományt, ezért a szerző előljáróban áttekinti a kutatás eddigi menetét, hogy kimutassa a maga munkájának szükségét. Fejtegetései általában helytállóak, meggyőzőek; egy-két ponton azonban — úgy látom — kiegészítésre vagy kiigazításra szorulnak.

Fónagy mindenekelőtt biztos vonásokkal vázolja, hogyan megy végbe a hangváltozás az újgrammatikusok szerint, akik új fejezetet nyitnak a probléma történetében. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: hogyan viszonylik az újgrammatikus elméletnek ez a részlete a hangváltozás eredményéről vallott nézetükhöz, ahhoz a híres tanításhoz, amely szerint a hangrendszer fejlődését irányító törvények maradéktalanul érvényet szereznek maguknak. A szerző itt csak utal a maga válaszára (11 stb.), később részletesebben kifejti, attól tartok azonban, hogy nem helyesen ítéli meg az összefüggést.

„Az újgrammatikus nyelvészek”, olvassuk a dolgozat 99. oldalán, „a változás eredményéből helytelen következtetéseket vontak le tehát a változás lefolyására vonatkozóan. Ugyanakkor a hangváltozások feltételezett egyirányúságából, egyidejűségéből, fokozatos, mechanikus lefolyásából kiindulva állították, hogy a hangváltozás szükségképpen szabályos eredményhez kell hogy vezessen.”

Ismeretes, hogy a „hangtörvény” fogalma nem az újgrammatikusok alkotása. Távlabbi előzményekről nem szólva,¹ CURTIUS is azt vallotta, hogy a nyelv területén éppen a hangok életében mutatkoznak a legvilágosabban szilárd törvények és a hangtörvény fogalmát az analógiáé mellett a nyelvtudomány második alapfogalmának tekintette.² Az újgrammatikus irányzat kezdeményezői azonban úgy látták, hogy CURTIUS, aki szabálytalan, sporadikus hangfejlődést is elismert,³ nem fogta fel teljesen, mit is jelent a törvény, a törvény fogalmát nem alkalmazta elég szigorúan.

„Ha elfogadunk — írja LESKIEN 1876-ban — tetszőleges, véletlen, egymással összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel kimondjuk, hogy vizsgálódásunk tárgya, a nyelv, hozzáférhetetlen a tudományos megismerés számára.”⁴ Ezért, ha a hangrendszer fejlődését törvények irányítják — és ezt az újgrammatikusok adottnak tekintik — ezek a törvények szükségképpen kivétel nélkül érvényesülnek. „A kivétel nélkül való fogalma — olvassuk BRUGMANNÁL majd 30 év vitái után is — logikailag magától következik a törvényszerűség fogalmából.”⁵

¹ K. BURDACH szerint a *Lautgesetz* szó Jacob Grimmnek Karl Lachmannhoz írott leveleiben jelenik meg először. (Briefwechsel der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm mit Karl Lachmann. Einleitung. XXII. o.)

² L. B. DELBRÜCK, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen. 6. Auflage. 1919. 172. és 174. o.

³ A kétféle hangfejlődés megkülönböztetésén alapul a szóanyag elrendezése CURTIUS görög etimológiai szótárában (Grundzüge der griechischen Etymologie. 5. Auflage 1879). A szerző itt először azokat a szavakat tárgyalja, amelyek szabályos, azután azokat, amelyek szabálytalan hangmegfelelést (Lautvertretung) mutatnak.

⁴ Idézi DELBRÜCK, i. m., 175. o.

⁵ K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg. 1904. 41. sk. o.

Az újgrammatikusoknak ez a meggyőződése határozza meg a hangváltozás lefolyását illető nézeteiket.

A hangtörvények hiánytalan érvényesülésének tétele számukra egyértelmű azzal, hogy a hangállapot a nyelv fejlődésének minden szakaszában az előző hangállapothoz képest teljesen szabályos képet mutat, más szóval: az újabb hangállapotnak az előzőhöz való viszonya minden esetben maradéktalanul kifejezhető egy sor „hangtörvény” többé-kevésbé bonyolult formuláiban. Igazában ezzel az értelmezéssel kapja a tétel gyazt aakorlati jelentőséget, amelyet az újgrammatikusok tulajdonítottak neki: ez teszi lehetővé korlátlan alkalmazását a kutatásban. A hangrendszer fejlődésének ilyen csorbitatlan szabályossága azonban feltételezi azt, hogy az átalakulás során a szoros nyelvi közösségen belül nem állnak elő észrevehető különbségek, nem kerül sor in g a d o z á s r a, vagyis hogy a hangváltozás az artikuláció egyirányú és fokozatos eltolódása útján megy végbe, mechanikusan, a tudaton kívül játszódik le.

Fónagy Ivánnak tehát igaza van abban, hogy a hangváltozás lefolyásának újgrammatikus elmélete nem a megfigyelésből ered, hanem következtetésen alapul; de téved, amikor azt gondolja, hogy az újgrammatikusok innét, ettől a következtetéstől jutottak el a hangtörvények maradéktalan érvényesülésének tételéhez. A viszony fordítva áll, ez a tétel nem koronája, hanem talpkőve az épületnek. Mikor PAUL előadja, hogyan megy végbe a hangváltozás, valójában a hangváltozásnak azt a menetét írja le, amelyet a hangtörvények, a hangrendszer törvényszerű fejlődésének újgrammatikus elmélete feltételez.

2. A szerző ezután áttér az újgrammatikusok ellenfeleire; ezek között joggal kiemeli SCHUCHARDTOT, aki már a 80-as évek derekán átfogó és a legtöbb ponton találó bírálatait adta az újgrammatikus elméletnek.⁶ Az ismeretanyag azóta szinte beláthatatlanul megnövekedett, a vita mégsem ült el; Fónagy Iván kimutatja, hogy a legújabb nyelvtudományi irodalomban is jelentkezik mind a két irányzat. Magyarázatul a szerző egyebek közt arra utal, hogy a hangváltozás egyes tényezői az egyik, mások a másik irányzatnak látszanak igazat adni. Ez a gondolat helyes, de Fónagy nem követi elég messze, jelentőségét nem tárja fel egészen.

A nyelv fejlődésének legfeljebb tényei közé tartozik, hogy egyes hangok hosszabb-rövidebb idő alatt valamennyi szóban vagy a szavak túlnyomó többségében egyöntetűen elváltoznak; mintha a beszélők öntudatlanul engedelmeskednének egy előttük ismeretlen törvénynek. Az újgrammatikusok innét kiindulva olyan elméletet szerkesztettek, amely a hangrendszer fejlődését öntudatlan lelki tevékenységből vezette le, és maradéktalan, esetlegest nem ismerő törvényszerűséget tulajdonított neki.

SCHUCHARDT kimutatta, hogy ez az elmélet nem állja ki a szembesítést a valósággal; kimutatta nevezetesen, hogy a hangváltozás nem a tudat megkerülésével, hanem ellenkezőleg, közreműködésével megy végbe. De ha így áll a dolog, ha a fonetikai újítás sorsa az egyes beszélők tudatos vagy félig tudatos, kiszámíthatatlan reakcióján fordul meg,⁷ lehet-e szó a hangrendszer törvényszerű fejlődéséről, „hangtörvényekről”?

Erre a kérdésre SCHUCHARDT munkája gyakorlatilag tagadó választ ad. Igaz, dolgozata végén a nagy romanista nyomatékosan hangoztatja, hogy a nyelv fejlődése az ő hite szerint is törvényeknek van alávetve.⁸ De előző fejtegetéseiben, amelyek az újgrammatikusokkal szemben joggal hangsúlyozzák az esetleges szerepét a hangállapot átváltozásában, sehol sem találni nyomát annak a gondolatnak, hogy a fonetikai változás több, mint esetlegességek sorozata, aminek a közvetlen szemlélet előtt mutatkozik, hogy a véletlen játékaát végső soron itt is törvények irányítják. „Minden egyes lépés, amely egy fonetikai újítás általános érvényesüléséhez vezet, okszerűen determinált, de esetleges; esetleges, noha okszerűen determinált, ezeknek a lépéseknek összessége, a hangváltozás, nincs belső törvénye, csak külsőleges kimenetele” — ebben foglalhatnánk össze azt a meggyőződést, amely SCHUCHART előadását áthatja.⁹

Az újgrammatikusok a hangrendszer fejlődésének törvényszerűségét úgy értelmezték, hogy ennek a fejlődésnek minden ténye közvetlenül valamely törvény kifejezése.

⁶ Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker. Berlin. 1885. Rövidítve: HUGO SCHUCHARDT-Brevier. 2. erweiterte Auflage. Halle. 1928. 1–39. o.

⁷ Vö. „wenn ich mit F. Müller die Lautgesetze nicht schlechtweg mit den Gesetzen der Modetrachten vergleichen will, so scheinen sie mir doch in grossem Umfang Sache der Mode, d. h. der bewussten oder doch halb bewussten Nachahmung zu sein.” (SCHUCHARDT-Brevier, 63. o.)

⁸ I. h. 78. sk. o.

⁹ L. különösen i. h., 64. és 71. o.

SCHUCHARDT történeti érdeme, hogy elvileg elutasította ezt a tévedést és kimutatta, hogy az esetleges — elmaradhatatlan tényezője a fonetikai változásnak. Nála viszont háttérbe szorult, elsikkad a változás másik, nem kevésbé lényeges, az előzővel ellentétes tényezője: az esetlegest nem kizáró, hanem szabályozó, a tudaton keresztül, de a tudattól függetlenül érvényesülő, objektív törvényszerűség.

SCHUCHARDT és az újgrammatikusok ellentéte tehát a hangváltozás valóságos ellentmondását tükrözi, az ellentétes nézetek lényegileg a hangváltozás ellentétes tényezőinek egyaránt egyoldalú kifejezései.

Az elmúlt évtizedek folyamán a nyelvtudomány nagyot haladt a hangváltozások természetének tisztázásában, de mind ez ideig nem jutott el olyan elmélethez, amely tudományosan, konkrétan tisztázná az esetleges és a törvényszerű *e g y s é g é t* a hangrendszer alakulásában. Ez az alapja annak, hogy, amint Fónagy megállapítja, a régi vita még mindig nem tekinthető lezártnak.

3. Egyes pontokon azonban — s itt újból Fónagy gondolatát ismertetem — a vita megérett a lezárásra. Ma sem sejtjük azoknak a törvényszerűségeknek a valódi természetét, amelyeket a mi „hangtörvényeink” csak külsőlegesen, legfeljebb kibatársaikon át írnak le. De már a hangváltozás lefolyását illetően nem vagyunk olyan mértékben feltevésekre utalva, mint a 70-es, 80-as évek nyelvészei.

Az időközben felgyűlt anyagban gyakran többé-kevésbé közelről figyelhetjük, hogyan lép egyik hang a másik helyébe; ha azután egybevetjük ezeket a megfigyeléseket, kirajzolódik a hangváltozás bizonyos állandó, lényeges vonásai. Meghatározni ezeket és levonni a belőlük adódó tanulságokat, megállapítani, mit adnak a hangváltozás általános elméletéhez: ez közelebbről a feladat, amelyet Fónagy maga elé tűzött.

De vajon lehetséges-e hangváltozások lefolyását megfigyelni?

Ha az újgrammatikusok tanítása megfelel a valóságnak, ez valóban lehetetlen. Szerintük a fonetikai változás az artikuláció egyirányú és fokozatos eltulodásának következménye, úgyhogy a régi észrevételről és egyenletesen megy át az újba, minden érintett szóban, a szoros közösség egész területén; a változás semmilyen módon sem ad jelt magáról, csak eredményét, *m e g t ö r t é n t é t* konstatálhatjuk, ha összehasonlítjuk a nyelv állapotát fejlődésének két, viszonylag távoleső szakaszán.

Csak hogy a tapasztalat mást mutat. Igaz, a változás mint olyan közvetlenül nem figyelhető meg;¹⁰ de megfigyelhetünk jelenségeket, amelyekben a változás, a folyamatban levő változás jelentkezik.

Számos esetben azt látjuk, hogy a kiejtés egyes pontokon feltűnően ingadozik, bizonyos fonémák a közösség más-más tagjainak, vagy akár ugyanannak az embernek a beszédében olyan elütő változatoknak öltenek testet, hogy a különbség nemcsak a grammatikusok, hanem még a beszélők figyelmét is magára vonja. Ezekben a változatokban rendesen régi és új áll szemben, az ingadozás annak a következménye, hogy a régi, *e l l e n t é t é t b e n* a *ú j g r a m m a t i k u s t a n í t á s s a l*, nem adja át helyét észrevételről az újnak meg kell vele harcolnia. A kiejtés ingadozása tehát a megindult változás következménye és ennyiben jele.

A változás kimenetele eleve bizonytalan. De egyes esetekben megfigyelhetjük, hogy az új változat a fejlődés további folyamán teljesen kiszorítja a régit, mindenütt, vagy legalábbis meghatározott feltételek között, s ezzel olyan helyzet áll elő, amely nyomát sem mutatja az előző fázis ellentmondásainak, „nyugtalanosságának”. Ezeket a megfigyeléseket — így szól a szerző konklúziója — általánosíthatjuk annyiban, hogy ahol egyáltalán a hangrendszer új állapota törvényszerű eltérést mutat a régihez képest, a változás törvénye nem közvetlenül, hanem ingadozáson, változatok harcán keresztül szerzett magának érvényt.

4. Ezeknek a gondolatoknak kifejtésével és igazolásával foglalkozik Fónagy munkájának első, nagyobbik fele. A szerző mindenekelőtt összeállítja azokat az adatokat, amelyek jelenleg folyó hangváltozásokra utalnak. Különösen gazdag idevágó megfigyelésekben a dialektológia irodalma; tévedés lenne azonban — amint Fónagy joggal hangsúlyozza — azt képzelni, hogy a hangváltozás a nyelvjárások sajátja, és a dolgotat valóban a példák hosszú során mutatja ki, hogy hatalmas megtartó tényezők ellenére mozgásban van mindenütt a köznyelv is.

A szerző első gondja tehát annak a tételnek az igazolása, hogy az ingadozás, a változatok harca mint a megindult hangváltozás megnyilatkozása általános jelenség, megtalálható a legkülönbözőbb nyelvekben. A következő fejezetekben azután azt vizsgálja, milyen szerepet játszanak a hangváltozásban olyan tényezők, mint az átmenet egyik nemzedékről a másikra, a változatok „stilisztikai” értéke, a hang mondatbeli

¹⁰ Ezt Fónagy nem mondja ki elég határozottan. T. ZS.

helye és az egyes szavak jelentése. Fónagy körültekintő és általában meggyőző fejtegetéseit hosszadalmas lenne itt ismertetni; mindenestre felhívom rájuk a figyelmet.

A szerző igen sokrétű irodalomból merít. Elsősorban a romanisztika és az anglistika eredményeire támaszkodik, de láthatóan arra törekedett, hogy általános megállapításait minél több és minél többféle nyelv tanúságára alapozza; ennek érdekében felhasználta még a tadzsikra vagy az észak-amerikai indián nyelvekre vonatkozó értekezéseket is. A tudományos irodalomból merített anyagot számos ponton saját, francia és magyar tárgyú kutatásaival egészítette ki; ezek közül kiemelkednek a francia hangsúlyra vonatkozó vizsgálódások (32–48).

5. A franciában a hangsúly egykor a szó utolsó szótagjára esett; egyes grammatikusok szerint, amint Fónagy tanulmányából kitűnik, ma is ez a helyzet. Valójában újabb időben, talán a XIX. század végén, mélyreható változás indult meg ezen a téren; az átalakulás még folyamatban van, úgyhogy a francia szóhangsúlyt jelenleg rendkívüli ingatagság jellemzi: a szerző igen alapos vizsgálatok után arra a megállapításra jut, hogy egyetlen esetben sem lehet teljes bizonyossággal előre meghatározni, melyik szótagot fogja megnyomni a beszélő.

Fónagy azonban nem áll meg kísérleteinek ennél az első, negatív tanulságánál, hanem kimutatja, hogy ha összesítjük a kísérletek eredményét, előtűnnek bizonyos szabályszerűségek, hangsúlyozási tendenciák; a szavaknak ugyan nincs szilárd hangsúlya, de a beszélő esetenként a szó struktúrájától függően inkább az egyik, vagy a másik szótagot emeli ki. Érdekes, hogy a hangsúlyozásnak ezek a tendenciái nem a szó elszigetelt ejtésekor, hanem éppen a többszavas mondatban mutatkoznak a legvilágosabban, és pedig sajátosan közvetett módon: a szó saját hangsúlya elősegíti vagy akadályozza a szólara normális hangsúlyozását.

A szerző megállapításai első tekintetre mintha bizonyos rokonságot mutatnának SCSEBBA nézeteivel,⁸ a különbség azonban lényeges. A nagy orosz tudós szerint a franciában egyáltalán nem beszélhetünk szóhangsúlyról, csak „frázishangsúlyról”, a szónak nincs saját hangsúlya, az, amelyet esetleg a beszédben kap, a szólamot illeti; a frázishangsúlyt viszont SCSEBBA — úgy látszik — szilárdabbnak képzelte, mint ahogy az Fónagy gondos kísérleteiben mutatkozik. Az összehasonlítás azt mutatja, hogy szerzőnk mélyebben tárja fel a bonyolult, ellentmondásos valóságot, eredményei fontos lépést jelentenek a kutatás haladásában.

Fónagynak ezeket a vizsgálódásait, amelyeknek itt csak néhány részletét érintettem, különösen két sajátosság tűnteti ki. Az egyik a fáradhatatlan és leleményes kísérletezés, a másik a tekintet elfogulatlan frissesége, a képessége felismerni a vizsgált jelenségek sajátosságát, azt, amiben eltérnek a megszokottól és elméletileg is újat adnak.

Az értékes fejtegetéseknek azonban szóvá kell tennem egy fogyatékoságát is. Fónagy a francia hangsúly tanulmányozását a szó hangsúlyán kezdi, először azt vizsgálja, melyik szótag van kiemelve az egyes, elszigetelten ejtett szóban. Oldalakon keresztül követjük a kísérleti eredmények részletes ismertetését abban a hiszemben, hogy mindez közvetlenül a szóhangsúlyra vonatkozik; csak a végére érve tudjuk meg, teljesen váratlanul, hogy a megállapított szabályszerűségek nem a szóhangsúly, hanem az egyszavas mondat hangsúlyozásának szabályszerűségei (38).

Ezzel azonban felmerül a kérdés: mit adnak hát, ha így áll a dolog, az előzőleg ismertetett vizsgálódások a szóhangsúly tisztázásához? Ez a kérdés nyitva marad. Fónagy ezt látszólag észre sem veszi, áttér a többszavas mondat hangsúlyának tanulmányozására.

6. A múlt hangváltozásairól természetesen nagyon sokkal kevesebbet tudunk, mint azokról, amelyek jelenleg folyamatban vannak. De Fónagy különféle tanúságok alapján — ilyenek az egykorú megfigyelések, „hiperkorrekt” alakok feltűnédezése, a rimelés ingadozása, a helyesírás egyenlenségei — megállapítja, hogy a hangváltozás a múltban is egymás mellett, vagy inkább egymással szemben álló változatokat termelt ki, ezek küzdelmében jelentkeztek.

7. Az előző vizsgálódások a hangváltozások lefolyását igyekeznek tisztázni; ez Fónagy dolgozatának voltaképpeni tárgya. De az elért eredmények, amint a szerző részletesen kimutatja, közelről érintik a hangváltozás elméletét egyáltalán, a hangtörvény természetének kérdését.

Az újgrammatikusok azt tanították, hogy a hangváltozás során a kiejtés egyenletesen tolódik el; a hangállapot tehát a változás egész folyamán önmagában egységes, és minden egyes szakaszon az előző szakasz hangállapotához képest szabályos. A tanításnak kezdettől fogva akadtak ellenfelei; a Fónagy által felsorakoztatott és értelmezett

¹¹ L. V. SCSEBBA, *Fonetika francuzsskogo jazuka*. Moskva. 1953. Izd. 4—e. 84—90. l.

tényekből végérvényesen kitűnik, hogy ezeknek volt igaza: a hangváltozás lefolyásának újgrammatikus elmélete minden tapasztalattal ellenkezik.

Nem áll az, hogy a hangváltozás szabályosan eltolódó állapotok sorozatából áll elő, hogy a kimenetel szabályossága eleve, a változás egész folyamán, *ad va n*; a szabályos kimenetel bonyolult, ellentmondásos állapot kifejlése, ingadozából, versengő változatok harcából, *s z a b á l y t a l a n s á g b ó l* alakul ki. Ahogy Fónagy mondja: „a »hangtörvény« – vagyis az újítás törvényszerű érvényesülése¹² – fokozatosan jön csupán létre” (99).

Ezzel azonban a hangtörvények maradéktalan érvényesülésének tétele elveszti minden alapját. Régi és új változat harca, hosszabb-rövidebb hullámzás után, végződhetik az új teljes győzelmével, olyan állapot kialakulásával, amelynek az előzőhöz való viszonya törvénybe foglalható; maga a hangváltozás lefolyása, az újgrammatikus tanítással szemben, nem biztosítja ezt a kimenetelt, mint szükségszerű fejleményt.

Az újgrammatikusok a hangtörvények következetessége körül folyó vitában gyakran hivatkoztak arra, hogy a következetes, kivétel nélkül való érvényesülés a törvény fogalmához tartozik. Fónagy erre azzal válaszol, hogy az újgrammatikusok „hangtörvényei” nem valódi törvények. Törvénynek a szó szoros értelmében csak olyan tételt nevezhetünk, amely belső és szükségszerű összefüggést jelöl meg bizonyos tényezők között, és ezzel feltárja azt az általános okot, amely a jelenségek valamely osztályának a mozgását meghatározza; a nyelvtudomány „hangtörvényeiről” viszont maga PAUL is elismeri, hogy „csak az egyöntetűséget konstatálják bizonyos történeti jelenségek egy csoportján belül”.¹³

Fónagynak ezek a megállapításai nyilván helyesek, helyesen vonják le a nyelvtudomány fejlődésének és saját kutatásainak tanulságait. Két lényeges ponton azonban a szerző nem foglal egyértelműen állást; ha ő maga talán nem is téved, ajtót nyit a tévedésnek.

8. Az egyik a hangtörvények elvi jelentőségének, „valóságtartalmának” a kérdése.

SAUSSURE tudvalevőleg tagadta, hogy a nyelv átalakulása az idők folyamán törvényszerű fejlődés; elvitatta a törvény rangját az ún. „hangtörvényektől” is. Hogy a hangváltozások szigorú következetességgel mennek végbe, erről éppoly szilárdan meg volt győződve, mint LESKIEN vagy PAUL; csakhogy szerinte mindazok a tények, amelyek egy-egy hangtörvényben foglalkunk össze, egyetlen partikuláris tény megnyilvánulásai: olyan görög szavakban, mint *néphos*, *méthu*, *ánkho* és számtalan hasonló, egy bizonyos fonéma, egy zöngés aspirata változik át zöngétlen aspiratává, és így tovább.¹⁴

Hosszadalmas lenne kifejteni, hogyan függ össze ez a nézet a nyelv természetének saussure-i, pszichologizmus és objektív idealizmus közt ingadozó felfogásával; de nem nehéz átlátni, hogy félreismeri a hangtörvény jelentőségét, a valósághoz való viszonyát.

A hangváltozás – a szabályos hangváltozás, hiszen arról van itt szó – közvetlenül abban áll, hogy számtalan ember beszédében a szavak egy része, hosszú, szinte beláthatatlan sora elváltozik, és pedig úgy, hogy ebben a változásban hosszabb-rövidebb ingadozás után objektíve, a beszélők szándékától függetlenül, bizonyos egyöntetűség, szabályosság érvényesül. Ez a szabályosság, a hangváltozás törvényszerű jellege teszi éppen lehetővé, hogy a számtalan egyes ténnyt egyetlen formulában foglaljuk össze, mint egyetlen partikuláris ténnyt mondjuk ki; a formula egysége nem tagadja, nem érvényteleníti a valóság sokféleségét, csak az a mögött rejlő törvényszerűséget jelzi.

Fónagy SAUSSURE-rel szemben azt a nézetet vallja, hogy a nyelv fejlődését törvények irányítják; de az egyes hangváltozás megítélésében látszólag csatlakozik a svájci mesterhez. „Nem a természeti és társadalmi törvények állnak szemben egymással, amikor a hangváltozást a ballisztika törvényeihez mérjük, hanem egy egyszeri konkrét jelenség, a konkrét jelenségekből absztrahált törvénnyel” (105). De ha ez így áll, ha a hangtörvény „egyszeri konkrét jelenséget” fejez ki, akkor semmi köze a hangváltozások valódi törvényéhez.

Nem tudom, valóban így gondolja-e Fónagy; ha igen, véleményem szerint tévedésben van. Kétségtelen, hogy a mi hangtörvényeink nem adekvát kifejezései a hang

¹² A betoldás az enyém. T. ZS.

¹³ Prinzipien der Sprachgeschichte. 5. Aufl. 1920. 68. o.

¹⁴ Cours de linguistique générale. Paris. 1949. 4. éd. 132. sk. o. – SAUSSURE-höz csatlakozik W. VON WARTBURG (Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft. Halle 1943. 19. o.), következetlenül, mert ő tudja, hogy a hangváltozás nem olyan egyöntetűen megy végbe, ahogy SAUSSURE az újgrammatikusokkal együtt képzelte.

változások törvényszerűségeinek, és ennyiben nem valódi törvények; de helytelen a két-féle törvény közt elvi, áthidalhatatlan különbséget tenni.

A hagyományos hangtörvény azzal, hogy a jelenségek sokaságát egyetlen szabályba foglalja, utal a jelenségek mögött rejlő törvényszerűsége. Igaz, nem tárja fel, csak határában írja le; de ennyiben nemcsak ellentéte a valódi hangtörvénynek, hanem egyben annak első, kezdetleges megközelítése is.

Értéke így nem pusztán gyakorlati, nem merül ki abban, hogy szilárd alapot ad az etimológiai kutatásnak. HEGEL beszél valahol *Beginn und Spur der Vernünftigkeit*-ről;¹⁵ erre a mintára mondhatjuk a mi hangtörvényeinkről, hogy ezek kezdete és nyoma a törvényszerűségnek, a valódi, a hangváltozásokat meghatározó törvények felismerésének.

9. A másik kérdést, amelyben Fónagy nem foglal elég szilárdan állást, így fogalmazhatnánk meg: milyen értelemben törvényszerű a hangrendszer fejlődése, hogyan viszonylanak egymáshoz ennek a fejlődésnek az egészében a törvényszerű és az esetleges? Ha a hangváltozás úgy megy végbe, ahogy a szerző tanítja, ez a viszony egész más, mint aminek az újgrammatikusok képzeltek. Fónagy látja ezt, de nem fejt ki elég határozottan, és itt-ott mintha megelégedne róla.

Az újgrammatikusok álláspontját azzal szoktuk jellemezni, hogy szerintük a hangtörvények nem ismernek kivételt. Ez a jellemzés nem alaptalan, de nem is egészen találó. Hogy a legtöbb esetben akadnak szavak, amelyek ellenkeznek az őket érintő „hangtörvénnyel”, ezt az újgrammatikusok sem tagadhatták, nem is tagadták; felfogásuk sajátossága nem a kivételek feltétlen elvitatásában, hanem a vitathatatlan kivételek megítélésében jelentkezik: szerintük a kivételek is törvényszerűek, kivételek egy adott törvény alól, mert egy másikhoz alkalmazkodnak, annak a kifejezései.

A hangrendszer törvényszerű fejlődése tehát az újgrammatikusok értelmezésében nem ismer esetlegeset: maradéktalanul törvényekbe foglalható, törvényekkel kimeríthető. Ezzel egyezik az a mód, ahogy ők a hangváltozás menetét elképzelték: a szabályosság szerintük nem a fejlődés eredménye, hanem kezdettől fogva a hangváltozás egész folyamán át adva van.

Fónagy az előző kutatások összefoglalása- és továbbfejlesztéseképpen kimutatja, hogy ez az elképzelés téves. A szabályos hangváltozás egymással küzdő változatok harcából, ingadozásból, szabálytalanságból áll elő; amíg le nem zárult, esetleges, hogy adott esetben a szót melyik változattal fogjuk hallani. Ami tehát egészében törvényszerű, számtalan, egyenként esetleges mozzanatból tevődik össze; a folyamat törvényszerű jellege nem az esetleges kizárásában mutatkozik meg, törvénye, amelynek a mi hangtörvényünk csak külsőleges kifejezése, az esetlegesen keresztül, mint az esetleges törvénye jelentkezik. (Ha jól látom, némileg hasonló gondolatot szövegezt meg VENDRYÈS, amikor arról beszél, hogy a hagyományos hangtörvények mindig csak középárayosakat (*des moyennes*) fejeznek ki.)¹⁶

Az újgrammatikusok tehát, amikor azt kívánták a nyelvésztől, hogy a hangfejlődés minden tényét törvények hatására vezesse vissza, nemcsak gyakorlatilag kivihetetlen, hanem elméletileg is alaptalan követelést támasztottak. Hogy ez mégis termékenynek bizonyult, érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy törvényszerű és esetleges között a határ nincs eleve, egyszersmindenkorra megvonva, a tudomány fejlődésével a valóságot egyre teljesebben sikerül törvényekbe foglalni.

Amíg KARL VERNER ismeretes tanulmánya¹⁷ meg nem jelent, esetlegesnek tűnt fel, hogy intervokális helyzetben indoeurópai zöngétlen explosivának a germánban zöngés vagy zöngétlen spiráns-e a megfelelője; a dán tudós kimutatta, hogy a látszólagos önkénynek megvan a maga törvénye.¹⁸

Az újgrammatikus elmélet a gyakorlatban számos esetben fényes sikerre vezetett, általában hasznosnak mutatkozott, amennyiben egy lényegében helyes felismerés alapján arra sarkalta a kutatókat, hogy egyre újabb és egyre tökéletesebb törvényeket, kereszenek a hangrendszer fejlődésében. Kevesebb szó esik az elmélet fogyatékoságának, a felismerés egyoldalúságának káros gyakorlati következményeiről, ezekkel azonban itt nem foglalkozhatunk.

Fónagy tehát helyesen állapítja meg: „Nem állíthatjuk általában, hogy a kivételek csak mintegy másodlagosan kerülnek bele a hangváltozásba” (107), de nem látja át,

¹⁵ Encyclopädie § 231. (Ausg. Hoffmeister. 5. Aufl. 196. o.)

¹⁶ Le langage. Paris. 1950. 53. és 56. o.

¹⁷ Eine Ausnahme der ersten Lauverschiebung: KZ 23 (1877) 97–130.

¹⁸ VERNER felfedezésének jelentőségéről I. H. PAUL: Grundriss der germanischen Philologie. I. Band. 1901. 126. o. és K. BURDACH, i. h., XXXVIII. skk.

hogy az újgrammatikusok igazában nem a kivételt, hanem az esetlegest tagadták, és csatlakozik hozzájuk, amikor látszólag hajlandó feltételezni, hogy a valódi hangtörvények kivétel nélkül érvényesülnek (100).

10. A dolgozat két utolsó fejezetével — „Nyelv és beszéd viszonya a hangváltozás folyamán” és „Miért nem tudatosak a hangváltozások?” — sajnos, nem foglalkozhatom közelebből, mértéktelenül elnyújtánám a bírálatot. Csak annyit jegyzek meg, hogy Fónagy véleményem szerint alapjában helyesen oldja meg a hangváltozások tudatosságának sokat vitatott kérdését.

Végezetül még két, elvétele mutató fogvatékosságot szeretnék szóvá tenni.

Fónagy előadását általában egy bizonyos közvetlenség jellemzi, fejtegetései a munkabeszámoló szerénységével és frissességével hatnak. Ez azonban arra is vezet, hogy egyes pontokon, ahol a szerző a fölvetett súlyos problémákkal nem tudott teljes sikerrel megbirkózni, határozott, világos megállapításokra jutni, az olvasó nem haszon nélkül ugyan, de mégis kielégítetlenül ér a fejtegetések végére. Ez áll nevezetesen arra a fejezetre, amelyben Fónagy igyekszik tisztázni, hogyan viszonylik egymáshoz nyelv és beszéd a hangváltozás folyamán.

Néhány helyen nem ártott volna behatóbban elemezni a kutatás történetét. Fónagy kétségkívül arra törekedett, hogy lehetőleg teljesen ismerje a vizsgált kérdések rodalmát, és adósságait, ahol voltak, hiánytalanul megjelölje. Előfordul azonban, hogy előzőihez való viszonyát éppen kutatásainak eredetisége miatt nem adhatja meg néhány bibliográfiai utalással. Ez a helyzet elsősorban a francia hangsúlyt tárgyaló vizsgálódások esetében. Itt tudományos feladat lett volna megmutatni, hogyan illeszkednek az új eredmények a fejlődés menetébe, mi az, amit cáfolnak, és mi az, amit megerősítenek és továbbfejlesztene a régi nézetekben. Fónagy láthatóan alaposan gondolkodott ezen, de beszélni alig beszél róla, s ezt hiányosságnak érzem.

Ezek a fogvatékosságok azonban csekély súllyal esnek latba a dolgozat érdemeivel szemben.

11. Láttuk, hogy az újgrammatikusok és SCHUCHARDT vitájában lényegileg a hangváltozás ellentétes mozzanatai kerülnek szembe egymástól elszakítva, elszigetelve. Fónagy munkája számottevő lépés azon az úton, amely az ellentétes egyoldalúságok leküzdéséhez, a hangváltozás ellentétes valóságának konkrét megismeréséhez vezet.

A szerző sokoldalúan és véleményem szerint, végérvényesen bebizonyítja, hogy az újgrammatikus tanítás, amely a hangváltozásban csak törvényszerűt akart ismerni, téves, a hangváltozás szabályos eredménye szabálytalanságból áll elő; másrészt előzőinél határozottabban és világosabban kimondja, hogy a szabályos eredmény nem esetleges fejlemény, hanem a látszólag szabálytalan folyamat belső törvényének műve.

Ki kell emelnem a dolgozat tartalmának gazdagságát. Fónagy elsősorban a hangváltozások lefolyását vizsgálja; de alig van a hangváltozás elméletének olyan kérdése, amelyet ne érintene, amelyhez meggondoltan és rendszerint tanulságosan hozzá ne szólna.

Az elmondottak alapján az a határozott véleményem, hogy Fónagy Iván munkája teljes mértékben megfelel a kandidátusi dolgozat követelményeinek.

II. Hozzászólások:

TAMÁS LAJOS:

Hiba, hogy a szerző csak általánosságban beszél a hangváltozásról, holott annak különféle típusai vannak, amelyek keletkezésükben és lefolyási módjukban lényegesen különböznek egymástól.¹

DEME LÁSZLÓ:

A szerző dolgozatának első részében részletező alapossággal sorolja fel a hangváltozások lefolyásáról szóló külföldi véleményeket, de inkább csak tartalmi ismertetés-szerűen, tipizálás és bírálat nélkül, s olyan tételt cáfol (a hangváltozások linearitásának és mechanikus voltának hajdan felállított tételét), amelyet a magyar nyelvészek közül

¹ Tamás Lajos hozzászólása az októberi események következtében elveszett. E hozzászólás leglényegesebb pontját Tamás visszaemlékezése alapján közlöm. K. S.

ma már senki sem vall. A széles európai horizont mellett szét kellett volna néznie a szerzőnek a magyar glóbuszon is, hiszen a hangváltozások lefolyásáról általában s a változatok harcán keresztül lefolyó menetéről különösen itthon is vannak eredmények. S ha a szerző főleg romanisztikai kutatásokkal foglalkozik is, mégis itthon él, s talán nem esik tőle messzebb a magyar, mint az a néhány egzotikus nyelv, amelyből ugyancsak vesz példákat. A németül megjelent mű (a kandidátusi dolgozat tudniillik a vita idejére már megjelent, vö. *Acta Linguistica* VI, 1.) így igen torz képet ad a külföldnek a magyar kutatásokról. A magyar problémák nem ismerése mutatkozik a magyar nyelvi anyagot, az *i*, *ú*, *ü* és az *ó*, *ö* hang rövidülési tendenciáit tárgyaló részben is. Az *i*, *ú*, *ü* rövidülése a magyarban par excellence nyelvjárási háttérű kérdés, de erről a háttérrel a szerző nem vesz tudomást. Az is kikerüli figyelmét, hogy az *ó*, *ö* rövidülési tendenciájának megfigyelésére nem véletlenül nyújtott alkalmat éppen a *-ból*, *-ből*, *-tól*, *-től*, *-ról*, *-ről* formáns. A szerző általában kerüli az izgalmas, önálló következtetésekre lehetőséget adó problémákat, de még fő tételéről, az újgrammatikus tanítások helyes vagy helytelen voltáról sem ad reális képet. Így mellőzi pl. a változatok keletkezésének a vizsgálatát, pedig enélkül nem lehet megérteni a változatok terjedését. Általában beszél a hangváltozásról, nem véve tekintetbe, hogy annak különféle típusai vannak, s e típusokban nem egyformán megy végbe a hangváltozás. A szerző vizsgálata fonológiai szempontból hiányos. A dolgozatban sok a hibás általánosítás, pl. az, hogy a beszélő mit sem tud a hangváltozásokról. A szerző túlságosan leszűkítette a választott témát, s még ezt a leszűkítettet sem aknáztta ki, nem boncolta elég önállóan. Végeredményben arra sem mutatott rá pontosan: mi igaz és mi nem az újgrammatikusok tanításából, s a megtartható racionális mag hogyan igaz és hogyan nem. A dolgozat csak alapos átdolgozás, illetőleg tulajdonképpeni kidolgozás után válik alkalmassá a kandidátusi fokozat elérésére.

HEGEDŰS LAJOS:

A dolgozat általános értékelésével nem foglalkozik, ezt megtették az opponensek. Csupán néhány vitatható pontra mutat rá. A francia hangsúlyról szóló rész nem illeszkedik szervesen a dolgozat egészébe, aránytalanul nagy. A forrásmunkák felhasználása is aránytalan a magyar művek rovására. A magyar nyelvi anyagon végzett eszközfonetikai vizsgálatokban több kifogásolni való akad: a gépelt szövegekről való felolvasás, a kísérleti alanyok kiválasztásának módja, a töszavakban, a toldalékos szavakban és az összetett szavakban mutatózó különbségek figyelembevételének, valamint a vizsgált szavak különféle hangosztályhoz való tartozása figyelembevételének hiánya, a szomszédos mássalhangzók elhelyezkedésének figyelmen kívül hagyása. E hiányok mellett helyes a mondatkörnyezet figyelembevétele. A magyar nyelvben jelenleg is megfigyelhető időtartamingadozást nagyobb anyagon kellett volna megvizsgálni. Van a dolgozatban néhány durvább pontatlanság, amely, sajnos, a kinyomtatott munkában is megmaradt.

BENKŐ LORÁND:

A dolgozat a szerző eddigi tanulmányai után csalódást keltett benne. Bár mint tudománytörténeti szemle nem haszontalan, eredményeiben sovány, s a végzett munka egésze nem eléggé előremutató. A szerző olyan általános nyelvészeti témát dolgozott fel, amelynek a magyar nyelvtudományban hatalmas hagyományai vannak. A szerző e hagyományokról alig vesz tudomást. Nem menti az, hogy nem magyar nyelvész, hiszen dolgozata nem a francia vagy az angol hangváltozásokról szól, hanem általános hangtani igénnyel lép fel, nem is szólva arról, hogy Magyarországon íródott. Súlyosbítja mindezt az, hogy a dolgozat már megjelent, s éppen abban a folyóiratban, amely a magyarországi nyelvtudományt van hivatva a külföldnek propagálni. A hazai szakirodalom nem ismerete súlyos hibákhoz vezet. Sokszor fölfedezésként bizonyít a szerző olyan dolgokat, amelyeket talán már kezdő nyelvjáráskutatóink is tudnak, viszont fontos kérdésekben nem foglal állást, pl. az újabban divatos tendencia-elmélet kérdésében. A rendszeresség sem erénye a dolgozatnak. A más-más helyen idézett különféle véleményekhez nem mindig egyértelműen fűzi saját állásfoglalását a szerző. Nem derül ki, hogy az analógiás jelenségeket végeredményben a hangváltozást gátló vagy segítő tényezők közé sorolja-e. A francia hangsúlyról szóló rész szervesen illeszkedik bele a dolgozatba. Végeredményben a dolgozat anyaga nincs kiértékelve, s még sokat kell a szerzőnek javítani rajta ahhoz, hogy nyelvtudományunknak számottevő eredményeként lehessen elkönyvelni.

SOLTÉSZ KATALIN:

A francia hangsúlyról szóló fejezet csak akkor illeszkedik bele a dolgozatba, ha a szerző terminológiai magyarázatot is ad. Helytelen, hogy a szerző a múltban lefolyt hangváltozások rekonstruálásában fontosabbnak tartja a verses munkák rímeinek a szerepét a helyesírás tanúságánál.

FÓNAGY IVÁN válasza:

a) BÁRCZI GÉZA opponensnek

1. BÁRCZI nem merné általánosítani, hogy a hangváltozás nem észrevehetetlenül csekély eltolódások összegeződése által jön létre. A jelölt szerint is van itt fokozatosság, de csak abban az értelemben, hogy az egyik változat fokozatosan gyakoribbá válik. A változás voltaképpen kezdetétől fogva minőségileg különböző változatok állnak szemben egymással.

2. Nem csodálkozik azon, hogy BÁRCZI nem tekinti eldöntöttnek azt a kérdést, vajon a hangváltozás egyszerre indul-e meg a szókincs egészében, vagy szavanként terjed. A jelölt szerint helytelen az az állítás, amely szerint a változás mindenkor szavanként terjed el. De szerinte is az esetek jelentékeny részében szavankénti eltérés tapasztalható a változás folyamán. Ez az eltérés azonban többnyire csupán az új változat gyakoriságában mutatkozik meg.

3. Nagy óvatosságra van szükség a hangváltozások keletkezésének módjára vonatkozó megállapításokban is. Az új hangot csak akkor tudjuk megfigyelni, amikor az már nem csupán egyéni ejtéssajátság, hanem változat. Ilyenkor azonban szinte már lehetetlen megmondani, hogy különböző pontokon keletkezett-e egyidejűleg, vagy áttérjett-e csupán az egyik helyről a másikra.

4. Az analógia kérdését a jelölt is igen fontosnak tarja, de nem az analógiában látja a változat elterjedésének fő hajtóerejét.

5. Indokolt az a kifogás, hogy a jelölt nem tesz különbséget kvantitatív és kvalitatív hangváltozás, továbbá fonémák változása és prozódiai tényezők változása között. A rendelkezésre álló anyag azonban nem ad megbízható alapot a típusok megrajzolásához. — A válasz további része apró részletkérdésekre vonatkozott.

b) TELEGDY ZSIGMOND opponensnek

1. Talán az egyetlen lényeges ellentét a jelölt nézetei és TELEGDY véleménye között az újgrammatikus hangtörvény mibenlétének, értékének megítélésében mutatkozik. TELEGDY felfogása szerint az újgrammatikus hangtörvény „külsőleges kifejezése” valamely objektív hangtörvénynek. A jelölt szerint a valóságos törvények és az egyes hangváltozások kapcsolata nem ilyen egyszerű, nem ilyen közvetlen. A hangváltozások okául a legkülönbözőbb természetű jelenségekre hivatkoztak: klimatikus viszonyokra, fiziológiai tendenciákra, társadalmi körülményekre, az affektusokra, a hangrendszer egyensúlyára stb. Az igazság az, hogy minden hangváltozás számos ok közös eredőjeként jön létre. Nem egy bizonyos, törvényszerű összefüggés kifejezése, hanem számos objektív hangtörvény közös eredője.

2. Félreértésen alapul TELEGDY-nek az a véleménye, amely szerint a jelölt hajlandó feltételezni, hogy a valódi hangtörvények kivétel nélkül érvényesülnek. Az újgrammatikus nyelvészeknek azzal a tételével szemben, hogy a hangváltozásnak — törvényszerű jellegéből kifolyólag — teljes érvényre kell jutnia a szókincs egészében, azt hangsúlyozta a jelölt, hogy abból, hogy a hangváltozást objektív törvények határozzák meg, még nem következik, hogy számos törvény összejátéka egységes eredményt hoz létre.

3. TELEGDY rámutat, hogy a jelölt, jóllehet SAUSSURE-rel ellentétben nem vonja kétségbe, hogy a nyelv fejlődését törvények irányítják, SAUSSURE-hoz csatlakozva egyetemesen, konkrét jelenségnek tekinti az egyes hangváltozásokat. Nem kétséges, hogy az egyes hangváltozások nem azonos a hangváltozások sokaságának lefolyását meghatározó törvényekkel, s hogy csupán az utóbbiakat lehet a fizikai törvényekkel egybevetni. A jelölt módosítja eredeti állítását: az újgrammatikus „hangtörvény”, a változás eredményét összefoglaló formula közbülső kategóriát képez az egyes jelenség és a hangtörvények között.

4. A jelölt nem ért teljesen egyet az opponenssel SCHUCHARDT felfogásának értékelésében. TELEGDY szerint SCHUCHARDT lényegében esetlegességek sorozatának tekinti a hangváltozást, s nem ír arról, hogy a véletlen játékát itt is végső soron törvényszerűségek

irányítják. Pedig SCHUCHARDT éppen azért harcol az újgrammatikus nyelvészekkel, mivel ezek a hangváltozások leírását azonosították a hangváltozásokot meghatározó kauzális törvényekkel, holott a tudomány célja éppen a kauzális összefüggések felkutatása. A jelölt szerint SCHUCHARDT közelebb állt az igazsághoz, mint PAULÉS BRUGMANN: jobban látta a hangváltozás bonyolult, ellentmondásos jellegét, és ugyanakkor legfőbb feladatként a hangváltozást meghatározó kauzális törvények kifejtését jelölte meg. — Ezután a jelölt meg néhány részletkérdésben válaszolt az opponensnek.

c) A hozzászólóknak

A hozzászólók főleg három dolgot kifogásoltak. 1. kevés a dolgozatban az új eredmény; 2. nagyon hiányos benne a magyar szakirodalom felhasználása; 3. általános-ságokban mozog, nincs tekintettel az egyes típusok vizsgálatára.

1. A disszertációban fellelhető új eredmény mérlegelésénél figyelembe kell venni, hogy az újgrammatikus elmélet még nagyon is ható tényező a külföldi szakirodalomban, a körülötte folyó vita még nem tekinthető lezártnak. A dolgozatban az a viszonylag új, hogy sikerült benne bebizonyítani ennek az elméletnek a gyökerében helytelen voltát.

2. Ami a magyar szakirodalom elhanyagolását illeti, ezen a téren nincs szó szándékos lebecsülésről. A jelölt átnézte a magyar folyóiratokat, és szakemberektől — így DEMÉTől is — kért a jelenben folyó hangváltozásokra vonatkozó bibliografiát. Amennyit kapott, annyit fel is használt. A magyar nyelvtörténeti anyag felhasználására a magyar nyelvtörténetben való járatlansága miatt nem is gondolhatott. Itt ugyanis nem kész megfigyelések átvételéről lett volna szó, hanem az adatok értékeléséről, amire — kellő szakismeret hiányában — nem vállalkozhatott. A vita alapján szükségét érzi, hogy a jövőben alaposabban megismerkedjék a magyar nyelvészettel.

3. Az általános és a tipikus egymáshoz való viszonyára vonatkozólag a jelölt úgy látja, nem követte el azt a hibát, hogy általános érvényűnek mondott volna ki olyan törvényszerűséget, amely csak egyes típusokra áll. Egyetlen valóban általános törvényszerűséget talált, a változásnak változatok harcán keresztül való megvalósulását. Ez azonban minden hangváltozástípusra érvényes. Ezen általános törvényszerűségeken kívül vannak mások, amelyek sajátosan az egyes változástípusokra érvényesek. Ilyen típusok vizsgálatába azonban a jelölt nem ment bele. Egyrészt azért, mert sem Deme, sem mások fonológiai tipizálásával nem ért egyet. A változástípusokat elsősorban nem a rendszerben való helyük determinálja, hanem a változást előidéző okok. Másrészt azért nem tipizált, mert még nem tartja a helyzetet erre érettnek, elsősorban a változás okainak a nem ismerése miatt. A rendelkezésére álló anyag sem volt elég a tipizáláshoz: szegényes és egyenlőtlen kategóriákat kapott volna.

A továbbiakban részletkérdésekre válaszolt a jelölt.

A dolgozat első részének bibliográfiai részével az volt a célja, hogy a tényanyagot, a véleményeket objektíven bemutassa. Ahol szükségét érezte, kritikával is élt. — A magyar magánhangzókra vonatkozó kísérleti anyag valóban szegény az optimális kívánalmakhoz képest, de a kísérlet céljára elegendő. A mi laboratóriumi feltételeink mellett 2000 szótág időtartamának és hanglejtésének kimérése nem csekélység. — A francia hangsúlyról szóló rész valóban aránytalanul terjedelmes, de tekintettel arra, hogy önálló kutatási eredményeket tartalmaz, megengedhető az aránytalanság. — A rímek vizsgálatának eredményességét nem szabad kétségbevonnunk, de természetesen a helyesírás vizsgálatára is szükség van.

Az említetteken kívül még több részletkérdésre válaszolt a jelölt a hozzászólóknak. Az opponensek elfogadták válaszát, s a tárgyhoz többen nem szóltak hozzá.

A bírálóbizottság a következő határozati javaslatot hozta: „A jelölt sok munkát fektetett a dolgozat anyagának összegyűjtésébe. Részletesen bemutatta a tárgyra vonatkozó régebbi véleményeket, de a bírálóbizottság több tagjának véleménye szerint — egyes értékes részleteredmények ellenére — nem érlelte ki eléggé a dolgozatot, s több lényeges vizsgálati szempontot figyelmen kívül hagyott. Ezért a bizottság a dolgozatot jelen formájában a kandidátusi fokozat odaítélése alapjául nem tartja megfelelőnek. Mindezek alapján a bírálóbizottság javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a dolgozatot megfelelő átdolgozás után bocsássa újból vitára.”*

KÁROLY SÁNDOR

* A Tudományos Minősítő Bizottság a jelöltnek a kandidátusi címet megadta.
A szerk.

TARTALOM

LOVÁNYI GYULA: A Magyar Nyelvészet	3
KOROMPAY BERTALAN: Széljegyzetek a Kalevala összeállításának problémájához	35
N. SEBESTYÉN IRÉN: Szamojéd jelzős szerkezetek	46
VÉRTES EDIT: A birtoklás fogalmának kifejezései a finnugor nyelvekben	102
VÁSZOLYI ERIK: Komi (zürjén) pénznevek és a régi komi pénzsámítás	120
KÁROLY SÁNDOR: Az istenadta-féle szerkezetek személyragos alakjának szófaji jellegéről	130

Kisebb közlemények

FÓNAGY IVÁN: A nyelvi jel sajátos jellegéről	151
HEGEDŰS LAJOS: Az új finnugor hangjelölés	161
VÉRTES O. ANDRÁS: A magyar hangok időtartamvizsgálatának néhány adatáról	170
FOKOS DÁVID: Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok	173
VÉRTES EDIT: A magyar „holmi” déli-chanti megfelelőjéről	179
BEKE ÖDÖN: Mari <i>pune-škä</i>	182
BEKE ÖDÖN: A Szovjetunió népeinek régi pénzsámításához	185
BEKE ÖDÖN: Finnugor jelentésegyezések	187
BEKE ÖDÖN: Finnugor mondatnani szerkezetek	194
BEKE ÖDÖN: Összetett melléknevek	200
RUBINYI MÓZES: Budenz József életéhez	202

Ismeretések, szemle

N. SEBESTYÉN IRÉN: Y. H. Toivonen	206
** : Szinnyi József születésének századik évfordulója	210
LAKÓ GYÖRGY: Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja I.	210
LAKÓ GYÖRGY: Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary	213
JÓKAY ZOLTÁN—RADANOVICS KÁROLY: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei	217
JÓKAY ZOLTÁN: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára	222
RADANOVICS KÁROLY: Nyelv és Irodalom	225
K. SAL ÉVA: Manyi és chanti nyelvű kiadványok	226
RADANOVICS KÁROLY: Русско-удмуртский словарь	233
HAJDÚ PÉTER: H. M. Терещенко: Ненецко-русский словарь	236
KÁLMÁN BÉLA: Wogulische Volksdichtung II., III.	239
KÁLMÁN BÉLA: Wolfgang Steinitz: Geschichte des wogulischen Vokalismus.	242
HAJDÚ PÉTER: Bo Wickman: The Form of the Object in the Uralic Languages	248
IMRE SAMU: K. E. Майтинская: Венгерский язык	251
SZ. KISFÁL MAGDOLNA: Hans Fromm—Matti Sadeniemi: Finnisches Elementarbuch I., II.	258
LAVOTHA ÖDÖN: Kálmán Béla: Manyi nyelvkönyv	262
ERDŐDI JÓZSEF: Я. Г. Григорьев: Марийский язык	267
B. LÓRINCZY ÉVA: Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal	269
HEGEDŰS LAJOS: P. Ariste: Eesti keele foneetika	272
N. KAKUK ZSUZSA: L. Fekete: Die Siyāqat-Schrift	277
RÁSONYI LÁSZLÓ: Johannes Benzing: Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie	279
BÁRCZI GÉZA—TELEGDI ZSIGMOND—KÁROLY SÁNDOR: Fónagy Iván „A hangváltozások lefolyásáról” című kandidátusi disszertációjának vitája	284

Ára: 16,— Ft.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

című kiadványsorozat 11. számaként 1957-ben megjelent:

MELICH JÁNOS:

DOLGOZATOK I.

Ára: 20,— Ft

A Tankönyvkiadó kiadásában 1956-ban megjelent:

MÉSZÖLY GEDEON:

**ÓMAGYAR SZÖVEGEK NYELVTÖRTÉNETI
MAGYARÁZATOKKAL**

Ára: 36,— Ft